

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ
И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ

мр Ивана Д. Радовановић

Злоупотреба дроге у популацији
средњошколских ученика: феноменологија,
етиологија и модели превенције

Докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION
AND REHABILITATION

Ivana D. Radovanović

DRUG ABUSE IN THE POPULATION
OF HIGH SCHOOL STUDENTS:
PHENOMENOLOGY, ETIOLOGY AND
PREVENTION MODELS

DOCTORAL DISSERTATION

Belgrade, 2016.

Ментор: др Зоран Илић, редовни професор Универзитета у Београду -
Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Чланови комисије:

1. др Весна Жунић-Павловић, редовни професор Универзитета у Београду -
Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију.
2. др Зорица Матејић-Ђуричић, редовни професор Универзитета у Београду -
Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију.
3. др Ивана Симовић-Хибер, редовни професор Универзитета у Београду,
Факултет безбедности.

Датум одбране:

Злоупотреба дроге у популацији средњошколских ученика: феноменологија, етиологија и модели превенције

Резиме

Циљ истраживања је да се на поуздан начин а) утврди учесталост злоупотреба дроге у популацији ученика средњих школа у Београду, б) открију предиктори тог понашања и в) да се с обзиром на добијене резултате анализира могућност примене постојећих или креирају нови програми превенције. Злоупотреба дроге је операционализована као учесталост 1) коришћења дроге, 2) продаје, 3) препродаје и 4) помагања у продаји и куповини, те као 5) нуђење, 6) поклањање и 7) позајмљивање дроге другима.

Истраживање је изведено на репрезентативном узорку од 1287 ученика средњих школа у Београду, од 15 до 19 године ($M=17,04$), изабраних методом случајног избора. Почетни узорак могућих чинилаца злоупотребе бројио је 150 варијабли, одабраних на основу анализе обимног теоријског залеђа и претходних истраживања. Те варијабле припадају локалном и општем окружењу, породичној, школској и вршњачкој средини и особинама личности. Подаци су прикупљани самоисказима ученика у анонимној ситуацији. Као инструменти су коришћени Упитник који је посебно конструисан за потребе овог истраживања и тестови личности: 1) NEO –FFI, 2) Аморалности, 3) Дезинтеграција, 4) као и субтестови Импулсивног тражења сензација и Самопоштовања. Сви тестови и субтестови имају задовољавајућу поузданост и прилагођени су за испитивања у Србији. Прикупљање свих података обавили су психолози запослени у изабраним школама. Учешће у испитивању је било добровољно о чему сведочи чињеница да је око 5% ученика напустило прикупљање података. Анализа података урађена је дескриптивним статистичким методама, факторском анализом и каноничком дискриминативном анализом.

Феноменолошка анализа злоупотреба дроге показала је да пробање дроге почиње око 11. године, да до 14. год. дрогу проба 17,7% од 1287 ученика у узорку, али да се дрога најчешће проба у 15. (25,6%) и 16. (29,5%) години. У узрасту пробања не постоје разлике између дечака и девојака. Када је у питању врста дроге која се проба и користи на првом месту је марихуана, затим али у много мањем проценту следе кокаин и спид. Укупно понашање ученика када се ради о злоупотреби дроге има следећу структуру: 966 или 75,05% нема било какав контакт са дрогом, 57 (4,4%) само проба дрогу, али је не користи, 83 (6,44%) Само користи дрогу, 145 (11,27%) је и Користи и растура и 36 (2,8%) Само растура дрогу. На основу тога се може закључити да су три последња понашања довољно поуздана и једина права слика злоупотреба дроге те да се та злоупотреба не може испитивати искључиво коришћењем дроге.

Етиолошки део истраживања урађен је каноничком дискриминативном анализом разлика између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу, тј. сваког овог понашања појединачно, с једне стране и ученика који немају било какав контакт са дрогом, с друге. Том методом откривени су бројни предиктори ова три понашања, који потичу из општег и локалног окружења, породице, школе, вршњачких група и личности. Најважнији резултати етиолошке анализе могу се изразити са следеће три законитости: 1) Сва три наведена облика понашања значајно се међусобно разликују по структури етиолошких чинилаца; 2) Анализа тих чинилаца на обједињеном узорку дечака и девојака даје умањен број и другачије предикторе него анализа по половима; 3) Постоје знатне разлике у врсти и интензитету деловања предиктивних фактора код сваког од три облика злоупотребе између дечака и девојака.

Анализа импликација добијених резултата на превенцију злоупотреба дроге открива следеће правилности: 1) природи и структури предиктора сваког од три облика понашања који значе злоупотребу дроге највише одговара примена превентивних програма који су креирани у оквиру тзв. развојног и ситуационог приступа, под условом да поседују задовољавајућу ефективност и који се могу примењивати на универзалном, селективном и индикуваном нивоу; 2) Превентивне интервенције кад су ученици у питању морају се креирати и спроводити на што ранијем узрасту, и то посебно за дечаке, а посебно за девојке, као и посебно за сваки вид понашања који значи злоупотребу дроге; 3) Превентивне интервенције пре свега треба темељити на предикторима социопсихолошке природе, а најмање на особинама личности које описују дисфункционалност личности и припадају патолошким тенденцијама.

Кључне речи: Адолесценти, злоупотреба дроге, феноменологија, предиктори, превенција злоупотребе.

Научна област: Специјална едукација и рехабилитација

Ужа научна област: Теоријски и методски приступи у превенцији и третману поремећаја понашања

УДК

Drug abuse in the population of high school students: phenomenology, etiology and prevention models

Abstract

The aim of the research is to reliably a) determine the frequency of drug abuse in the population of students of high schools in Belgrade, b) detect predictors of this behavior and c) taking into account the results to analyze the possibility of applying existing or create new prevention programs. Drug abuse is operationalized as the frequency of 1) drug use, 2) sales, 3) resale and 4) assisting in the sale and purchase, as well as 5) offering 6) donation and 7) the borrowing of drugs to others.

The research was conducted on a representative sample of 1287 students of high schools in Belgrade of age between 15 and 19 years ($M = 17.04$) that were chosen randomly. The initial sample of possible factors of abuse counted 150 variables that were selected on the basis of analysis of extensive academic background and previous research. These variables belong to the local and general environment, family, school and peer environment and personality traits. Data was collected based on testimonies of students in an anonymous situation. As instruments were used Questionnaire that is specifically designed for the needs of the research, and personality tests: 1) NEO FFI, 2) Amoralty, 3) Disintegration, 4) and the subtests of Impulsive Sensation Seeking and Self-esteem. All tests and subtests have satisfying reliability of the results and they are customized for testing in Serbia. Collecting all the data was conducted by psychologists employed in selected schools. Participation in the study was voluntary as evidenced by the fact that about 5% of the students have left the collection of data. Data analysis was performed by descriptive statistical methods, factor analysis and canonical discriminant analysis.

The phenomenological analysis of drug abuse showed that the drug tasting begins about the age of 11, and that up to age of 14 drug was tried by 17,7% of 1287 students from the sample, but that the drug is most commonly tried in the age of 15 (25.6%) and 16 (29.5%) year. There are not differences in the age of drug tasting between boys and girls. When it comes to the types of drugs that were tried and used, in the first place is marijuana, followed by cocaine and speed, but in much lesser extent. Total student behavior when it comes to drug abuse has the following structure: 966 or 75.05% does not have any contact with drugs, 57 (4.4%) only tried drugs, but do not use it, 83 (6.44%) Only use drugs, 145 (11.27%) Use drugs and distribute it, and 36 (2.8%) Only distribute drugs. Based on this, it can be concluded that drug abuse could not be reviewed only by using drugs, but that last three behaviors together are sufficiently reliable and together give a complete, and the only true, picture of drug abuse.

Etiological part of the research was done by canonical discriminant analysis of differences between the students who “Only use drugs”, “Use drugs and distribute it”, and “Only distribute drugs”, i.e. individually each one of these behavior on the one hand, and students who do not have any contact with drugs, on the other. This method revealed numerous predictors of these three behaviors, which originated from the general and local environment, family, school, peer groups and personalities. The most important results of etiological analysis can be expressed with the following three rules: 1) All three behaviors significantly differ in the structure of etiological factors; 2) Analysis of these factors on the aggregate sample of boys and girls gives reduced number and different predictors than the analysis by gender; 3) There are significant differences in the type and intensity of effects of predictive factors among boys and girls for each of the three forms of abuse.

The analysis of the implications of the obtained results on the prevention of drug abuse revealed the following regularities: 1) due to nature and structure of the predictors of each of three types of behavior which constitute the abuse of drugs, the most appropriate is the use of prevention programs that have been created within the framework of the so-called development and situational approach. Provided that these programs have a satisfactory efficiency they can be applied to the universal, selective and indicated level; 2) Prevention interventions, when students are concerned, must be created and implemented at an early age, separately for boys, separately for girls, and separately for each type of behavior that constitutes the drug abuse; 3) Preventive interventions should primarily be based on predictors of socio-psychological nature, and the least should be based on personality traits that describe the dysfunctionality of personality and that belong to pathological tendencies.

Key words: Adolescents, Drug abuse, Phenomenology, Predictors, Prevention of drug abuse.

Scientific field: Special education and rehabilitation

Specific scientific field: Theoretical and Methodical approaches in the prevention and the treatment of behavioral disorders

САДРЖАЈ:

I ДЕО

ВАЖНЕ НАПОМЕНЕ ПРЕ ИСТРАЖИВАЊА

1. О ПРОБЛЕМУ ИСТРАЖИВАЊА	1
2. ДРОГА И ПОСЛЕДИЦЕ	4
2.1 Врсте дрога и последице по физичко и психичко здравље човека	4
2.2 Зависност од дроге – типови зависности и зависника	8
3. КАРАКТЕРИСТИКЕ И РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ДРОГЕ У СВЕТУ	10
4. КАРАКТЕРИСТИКЕ И УЧЕСТАЛОСТ ДРОГЕ У СРБИЈИ	14
5. ПРАКТИЧНИ И ТЕОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА	16

II ДЕО

КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ

1. ПОЈМОВНО РАЗГРАНИЧЕЊЕ	19
1.1 Одређење појма „понашање“	19
1.2 Одређење појма „поремећаји понашања“	21
1.3 Одређење појма „злоупотреба дроге“	31
1.4 Значење још неких појмова који се користе у раду	42
2. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА	43
3. ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ У ОБЈАШЊЕЊУ ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГА	45
3.1 Биолошка објашњења поремећаја понашања	46
а) Генетски корени поремећаја понашања	46
б) Хромозомске аберације као корени поремећаја понашања	48
в) Хормони и поремећаји понашања	49
г) Функционисање централног нервног система и поремећаји понашања	52
3.2 Психолошке теорије поремећаја понашања	53
а) Психоаналитичка и психодинамска објашњења поремећаја понашања	54
а.1 Изворна психоаналитичка концепција поремећаја понашања	54
а.2 Болбијева теорија криминала	57
а.3 Ериксонска теорија	59
б) Теорије учења и поремећаји понашања	62
б.1 Теорија диференцијалне асоцијације	62
б.2 Теорија оперантног учења	63
б.3 Теорија социјалног учења	64
б.4 Ајзенкова теорија криминала	66
в) Психолошке контролне теорије и поремећаји понашања	68
в.1 Колбергова теорија моралног развоја	69
в.2 Теорија самоконтроле и социјалних веза	72

г) Особине личности и поремећаји понашања	73
г.1 Агресивност	74
3.3 Социолошке концепције поремећаја у понашању	78
а) Теорија аномије	78
б) Теорија субкултуре	80
в) Теорија рационалног избора	82
г) Теорија етикетања	83
3.4 Покушај интегративних теоријских објашњења	84
4. КОНЦЕПТИ И ИСТРАЖИВАЊА ОД ЗНАЧАЈА ЗА ИЗБОР РИЗИЧНИХ И ПРОТЕКТИВНИХ ФАКТОРА ЗЛОУПОТРЕБЕ ДРОГЕ	85
4.1 Концепт социјализације-улога породице, школе, вршњачких група и фактора окружења	86
4.2 Стрес као ризични фактор злоупотреба дроге	102
4.3 Индивидуална својства као ризични и протективни фактори злоупотреба дроге	105
а) Импулсивно тражење сензација	106
б) Неприпадање и усамљеност	107
в) Концепт самопоштовања	110
г) Концепт локус контроле	112
д) Смисао живота и неке друге несистематизоване варијабле	114
4.4 Концепт вредности односно вредносних оријентација	116
4.5 Концепт особина личности	122
а) Петофакторски модел личности	122
б) Концепт Аморалности	126
в) Концепт Дезинтеграције личности	131

III ДЕО

ХИПОТЕЗЕ И МЕТОД

1. ХИПОТЕЗЕ	136
2. ПОПУЛАЦИЈА И УЗОРАК УЧЕНИКА: структура по полу и узрасту	137
3. ВАРИЈАБЛЕ	141
3.1 Зависне варијабле	141
3.2 Независне варијабле	146
4. ИНСТРУМЕНТИ, НАЧИН И ВРЕМЕ ПРИКУПЉАЊА ПОДАКА	149
5. ОБРАДА И АНАЛИЗА ПОДАКА	153

IV ДЕО

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

1. ФЕНОМЕНОЛОГИЈА ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ	154
1.1 Учесталост злоупотреба дроге у популацији ученика средњих школа у Београду	155
а) Први контакт са дрогом – пробање дроге	156
б) Коришћење дроге- учесталост	161
в) Растурање дроге	169
г) Злоупотреба дроге	173
1.2 Коришћење и злоупотреба дроге и неки поремећаји понашања	176
1.3 Коришћење и злоупотреба дроге и социодемографске карактеристике ученика	182
1.4 Завршна разматрања	188
2. ЕТИОЛОГИЈА ЗЛОУПОТРЕБЕ ДРОГЕ	192
Увод	192
2.1 Локално и опште окружење и злоупотреба дроге	195
2.2 Фактори из подручја породице и злоупотреба дроге	211
2.3 Школско окружење и злоупотреба дроге	222
2.4 Вршњачке групе и злоупотреба дроге	237
2.5 Индивидуална својства ученика и злоупотреба дрога	244
2.6 Неки поремећаји у понашању као предиктори злоупотреба дроге	252
2.7 Вредносне оријентације и злоупотреба дроге	257
2.8 Личност и злоупотреба дрога	261
а) Петофакторски модел личности (FFM) и злоупотреба дроге	264
б) Концепт Аморалност и злоупотреба дроге	271
в) Концепт Дезинтеграције и злоупотреба дроге	277

V ДЕО

МОДЕЛИ ПРЕВЕНЦИЈЕ: ИМПЛИКАЦИЈЕ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА НА ПРЕВЕНЦИЈУ ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ

Увод	283
1. РАЗЛИЧИТА СХВАТАЊА ПРЕВЕНЦИЈЕ	284
2. НАЈЧЕШЋЕ КОРИШЋЕНЕ ПРЕВЕНТИВНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ КОД ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ	288
2.1 Нивои превентивног деловања	288
2.2 Развојне превентивне интервенције	292
2.3 Ситуационе превентивне интервенције	296
3. ЕЛЕМЕНТИ ЗА ПЛАНИРАЊЕ ПРЕВЕНЦИЈЕ ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ – резултати истраживања	299
3.1 Три понашајна облика злоупотреба дроге	300
3.2 Три облика злоупотребе – разлике по узрасту	301
3.3 Три облика злоупотребе – разлике по полу	302
3.4 Три облика злоупотребе – разлике у етиологији	303
3.5 Ризични и протективни фактори заједнички за оба пола	307

3.6 Разлике у структури ризичних протективних фактора између облика злоупотребе	309
3.7 Субјекти превентивних интервенција	312
3.8 Избор нивоа превентивног деловања	313
3.9 Општи осврт на приступе превенцији злоупотреба дроге	313
4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ПРЕВЕНЦИЈА САМО КОРИШЋЕЊА ДРОГЕ	314
4.1 Предиктори Само коришћења дроге	315
4.2 Препоручене превентивне интервенције Само коришћења дроге код дечака	317
4.3 Препоручене превентивне интервенције Само коришћења дроге код девојака	326
5. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ПРЕВЕНЦИЈА КОРИШЋЕЊА И РАСТУРАЊА ДРОГЕ	333
5.1 Предиктори Коришћења и растурања дроге	333
5.2 Препоручене превентивне интервенције Коришћења и растурања дроге код дечака	338
5.3 Препоручене превентивне интервенције Коришћења и растурања дроге код девојака	347
6. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ПРЕВЕНЦИЈА САМО РАСТУРАЊА ДРОГЕ	355
6.1 Предиктори Само растурања дроге	355
6.2 Препоручене превентивне интервенције Само растурања дроге код дечака	361
6.3 Препоручене превентивне интервенције Само растурања дроге код девојака	368
7. НЕКОЛИКО НАЈКОМПЛЕТНИЈИХ БАЗА ПРЕВЕНТИВНИХ ПРОГРАМА	375
7.1 National Registry of Evidence-based Programs and Practices (NREPP)	376
7.2 Exchange on Drug Demand Reduction Action (EDDRA)	377
7.3 Strengthening America's Families Project	378
7.4 The Promising Practices Network (PPN)	379
7.5 The University of Michigan Injury Center	380
7.6 Model Programs Guide (MPG)	381
7.7 CrimeSolutions.gov	382
7.8 The Bureau of Justice Assistance (BJA)	383
7.9 Blueprints for Healthy Youth Development	384
7.10 „База програма који се проводе на подручју сузбијања злоупотребе дрога у Хрватској“	385
7.11 California Evidence-Based Clearinghouse for Child Welfare (CEBC)	385
8. НЕКИ НАЈВАЖНИЈИ ПРЕВЕНТИВНИ ПРОГРАМИ	386
8.1 <i>LifeSkills Training (LST)</i>	387
8.2 <i>Creating Lasting Family Connections (CLFC)</i>	389
8.3 <i>Brief Strategic Family Therapy (BSFT)</i>	391
8.4 <i>Functional Family Therapy (FFT)</i>	392

8.5 <i>Multidimensional Family Therapy (MDFT)</i>	393
8.6 <i>Towards No Drug Abuse (TND)</i>	396
8.7 <i>The Incredible Years</i>	397
8.8 <i>Families and Schools Together (FAST)</i>	400
8.9 <i>Drug Abuse Resistance Education (D.A.R.E.)</i>	402
8.10 <i>All Stars</i>	404
8.11 <i>ALERT</i>	406
VI ДЕО	
ОСВРТ НА СТАТУС ХИПОТЕЗА У ОДНОСУ НА РЕЗУЛТАТЕ ИСТРАЖИВАЊА	412
VII ДЕО	
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	
1. ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ЗЛОУПОТРЕБЕ ДРОГЕ	415
2. О НАЈВАЖНИЈИМ РЕЗУЛТАТИМА ФЕНОМЕНОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ	419
2.1 Структура злоупотребе дроге код ученика средњих школа у Београду	419
2.2 Први контакт са дрогом	420
2.3 Учесталост коришћења дроге	421
2.4 Растурање дроге	422
3. ЕТИОЛОШКА АНАЛИЗА ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГА – НЕКИ НАЈВАЖНИЈИ РЕЗУЛТАТИ	424
3.1 Етиолошким факторима дроге могу се сматрати само ризични и/или протективни фактори који имају статус предиктора	425
3.2 Ризични и протективни чиниоци злоупотреба дроге разликују се зависно од пола	425
3.3 Ризични и протективни чиниоци разликују се и по врсти понашања	426
3.4 Постоје значајне и важне разлике између ризичних и протективних фактора када се анализирају за обједињени узорак дечака и девојака или за сваки пол посебно	426
3.5 Најснажнији предиктори Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге	427
4. ОСНОВНИ ЗАКЉУЧЦИ О ПРЕВЕНТИВНИМ ИНТЕРВЕНЦИЈАМА УСМЕРЕНИМ НА ЗЛОУПОТРЕБУ ДРОГЕ	431
VIII ДЕО	
ЛИТЕРАТУРА	434
IX ДЕО	
ПРИЛОЗИ	458
Биографија	488

I ДЕО

ВАЖНЕ НАПОМЕНЕ ПРЕ ИСТРАЖИВАЊА

1. О ПРОБЛЕМУ ИСТРАЖИВАЊА

У мирно доба вероватно нема веће несреће по неко друштво од сиромаштва и наркоманије. И једно и друго, наносе толико недаћа становништву и појединцима да се излаз из тог стања тешко назире. Ова друга невоља полако, али сигурно разара све вредности и у друштву успоставља правила у којима доминирају закони мафије и то у свом најдрастичнијем облику. Ништа мање катастрофична није ни лична перспектива појединца који је постао део тог круга. И то било да је дилер или зависник од дроге. Или, што је најчешће случај, и једно и друго.

Због те немерљиве опасности коју наркоманија представља за сваку друштвену заједницу, државе се на разне начине боре против ње, одвајајући не мала средства у ту сврху. Значајно место у тој борби имају и научна истраживања разних аспеката те појаве, али најчешће државне реакције на дрогу (законодавна решења, проблем откривања и доказивања, санкционисања, извршавања санкција и других), односа између коришћења дроге и криминала (посебно организованог) и разних аспеката феномена зависности (ефикасност фармаколошких средстава, метода психотерапије и слично).

Најмање научних истраживања има тамо где су она најпотребнија: у етиологији и превенцији наркоманије. Зашто је то тако, тешко је одгонетнути. Можда зато што је и стручњацима и држави много лакше да траже решења у законским нормама и организацији разних служби, него да се баве тешким и запетљаним односима разних чинилаца који утичу на настајање наркоманије као друштвеног и индивидуалног феномена. И оно што има истраживања етиолошког карактера, најчешће је посвећено истраживањима адекватности државне реакције, односно, дometу појединих мера безбедности, улози социјалних или здравствених установа у извршавању мера безбедности изречених за учињена кривична дела од стране наркомана. Исти проблеми доминирају и када су истраживања тзв. превенције наркоманије у питању. Нажалост, истраживања која су концентрисана на утврђивање ризичних и протективних фактора наркоманије како би се на основу њих могли креирати адекватни програми превенције, па и улога појединих институција у тим програмима, су заиста врло ретка. И то и у оним земљама у којима је наука у много бољем положају и које имају традицију у трагању за коренима тог понашања.

Разлога за апстиненцију истраживачких радова етиолошко-превентивног карактера у Србији има много, са малом вероватноћом да ће се ускоро нешто променити на боље. Први по реду је свакако недостатак било какве, а камоли систематизоване базе података о распрострањености наркоманије унутар појединих стратума популације становништва, а самим тим и у популацији у целини. Очигледно

је зато да свако истраживање које има амбицију да утврђује ризичне и/или протективне факторе наркоманског понашања, мора поћи од феноменолошких карактеристика тог понашања унутар узорка оног дела популације који дефинише као свој интерес. То је нужан корак, јер је вероватно да се и феноменологија и етиологија злоупотреба дроге разликују од једног до другог сегмента популације и да су, на пример, другачије код ученика средњих школа него код ученика основношколског узраста или студената, а поготово код неких специфичних делова популације као што су уметници, естрадни забављачи, осуђеници и други. Вероватно је, дакле, да не постоји једна генерална слика етиолошких фактора која би важила за популацију у целини. Тај став може се бранити и постулатима неких познатих социолошких теорија које се односе на поремећаје понашања. На пример, постулатима теорије аномije, субкултуре или опортунитета. Јер, нити су културом дати циљеви исти за све делове популације нити су свим деловима популације доступна иста легитимна, па и илегална средства за постизање ових циљева. Такође, поуздано се може тврдити да ти међусобно различити и удаљени делови популације нужно изграде различите, а не исте субкултуралне карактеристике из којих онда потичу и различити ризични фактори за злоупотребу дроге. Најзад, емпиријске студије су доказале релевантност теорије опортунитета за све врсте поремећаја понашања, па и злоупотребу дроге. Из тога произлази да се ситуациони фактори ове злоупотребе морају разликовати када су ученици средњих школа циљна група проучавања, од ситуационих фактора свих других узорака испитаника, па и њима блиских ученика основних школа или студената.

Али нису само варирања у ризичним и протективним факторима по појединим сегментима популације проблем који отежава систематска истраживања злоупотреба дроге. Значајну тешкоћу чини и сама дефиниција злоупотребе, тачније, начин операционализације злоупотребе дроге. Највећи број тих истраживања са етиолошким амбицијама као меру злоупотребе једноставно узима „зависност од дроге“, дефинисану најчешће као скуп симптома различите природе (физиолошких, когнитивних и бихејвиоралних) који указују да особа има оштећење контроле коришћења супстанци и да наставља да их користи упркос постојању негативних последица (СЗО, 2009). У складу са том дефиницијом користе се различити узорци зависника и уз поређење са узорком нормалне популације као контролном групом, утврђују разлике у погледу бројних ризичних и протективних чинилаца, по правилу из подручја социјалних и личних карактеристика једне и друге групе испитаника.

Тај приступ представља погрешан корак у самом почетку. Он није у дефиницији зависности, већ у томе што статус зависности не може бити основ за истраживање зашто појединци почињу да користе дрогу и постају зависни. Из простог разлога што свака зависност подразумева, изазива или доводи, како год се то именовало, у већој или мањој мери до физиолошких, когнитивних и бихејвиоралних измењености. Због тога нема научног, а ни логичког оправдања утврђивати шта су

лични или бихејвиорални чиниоци почетка или коришћења или неког другог облика злоупотреба дроге довођењем у везу разних варијабли са овако измењеним стањем појединца, насталим као последица зависности. То наравно важи за све психолошке, али и за социјалне варијабле, јер зависност доводи и до социјалних промена (Ловрић, 2006), односно до ремећења друштвених односа, раскида са породицом и приступања маргиналним групама (Станковић, 2008).

Ти ставови пресудно су утицали на одлуку да се ово истраживање о феноменологији и етиолошким чиниоцима злоупотребе дроге ради на узорку ученика средњих школа и да се злоупотреба не дефинише као зависност, већ на потпуно другачији начин. О томе зашто су изабрани ученици средњих школа и начину како је операционализована злоупотреба дроге биће речи у одговарајућем поглављу. Овом приликом треба нагласити да се ради о адолесцентској популацији израстима на којима се дрога најчешће и најмасовније први пут проба.

Међутим, посебна истраживања сваког сегмента популације потребна су и због креирања адекватних и ефикасних програма превенције злоупотребе дроге. Ова адекватност и ефикасност нису могуће, ако се темеље на несродним и специфичним узорцима и уз то још на зависницима код којих су структура личности и социјална слика измењени. Ови се програми морају креирати након утврђивања који су ризични и протективни фактори битни код одређеног дела популације. То практично значи да се у истраживању злоупотребе дроге код ученика средњих школа претходно морају утврдити феноменолошке карактеристике тог феномена, затим структура ризичних и протективних фактора који су валидни за овај сегмент популације, па тек онда разматрати програме превенције чија би примена била најадекватнија у циљу елиминисања злоупотребе и спречавања нових случајева тог понашања. *Због тога проблем овог рада се дефинише као утврђивање 1) феноменологије, 2) ризичних и протективних фактора злоупотребе дроге у популацији ученика средњих школа у Београду и 3) идентификовање превентивних програма који би сагласно тим факторима дали најбоље резултате у спречавању нових случајева злоупотреба дроге и/или понављања тог понашања.* Тако дефинисан проблем има неколико ограничења, али и предности о којима треба водити рачуна. Ограничења се у овом случају манифестују у два правца. Први је прилична уопштеност изражена у терминима „феноменологија“ и „ризични и протективни фактори“. Та уопштеност оставља превише слободе у избору оних променљивих за које се на основу претходних истраживања претпоставља да ће дати очекиване резултате. Други правац је чини се важнији. Он је у чињеници да се у овом раду програми превенције могу само „логички валидирати“, на основу сагласности добијених феноменолошких карактеристика, ризичних и протективних фактора са теоријским и практичним постулатима програма и/или резултатима других истраживача о ефикасности програма, ако су они примењени на сличним деловима популације и истим ризичним факторима. Емпиријска валидација модела подразумевала би његову примену у пракси,

лонгитудиналну истраживачку студију и тестирање ефикасности дуговременим праћењем макар оних ученика који би били сврстани у ризичне групе, ако не и свих испитаника из узорка. Такав истраживачки подухват не би било могуће спровести и без озбиљне екипе стручњака и озбиљних средстава. Евентуална замена овог начина валидације са резултатима неких програма који се већ примењују теоријски је могућа само ако се ти модели темеље на истим или сличним ризичним и протективним факторима.

Што се тиче предности оне се, укратко речено свде на следеће: 1) та дефиниција проблема омогућава широк и комплексан захват у подручје феноменологије и етиологије злоупотреба дроге; 2) омогућава избор репрезентативног узорка варијабли за опис једног и другог подручја; 3) не поставља ограничења у погледу избора узорка испитаника и 4) строго везује програме превенције за утврђене значајне феноменолошке и етиолошке карактеристике самог поремећаја.

2. ДРОГА И ПОСЛЕДИЦЕ

2.1 Врсте дрога и последице по физичко и психичко здравље човека¹

Из разумљивих разлога у овом делу рада биће разматране само оне последице које дрога има на индивидуалном нивоу. Савремена психијатријска и психофармаколошка литература обилује описима свих познатих и мање познатих врста дроге и њихових дејстава на ментално и физичко здравље човека. Наравно, при тим описима формирају се различите класификације дроге, али ако је судити по броју радова у којима се описује типологија дроге, чини се да примат има она класификација која је дата од стране Светске здравствене организације у којој су као критеријум употребљене карактеристике деловања дроге. Та класификација познаје четири типа дроге и то: 1) депресоре ЦНС-а, 2) стимулаторе, 3) халуциногене супстанце и 4) канабиноиде.

а) Карактеристике депресора

Депресори су најшира група психоактивних супстанци у које спадају: 1) опијум и његови природни и синтетички деривати (морфијум и кодеин као природни, хероин као полусинтетички и метадон и хептанон као синтетички деривати), 2) седативи и хипнотичке супстанце и 3) барбитурати и инхалати (бензин, петролеј, лепак, средства за чишћење). Најпознатији и најчешће коришћени међу њима су опијум, морфин и хероин.

---

¹ Карактеристике појединих дрога и њихов утицај на физичко и психичко здравље представљени су на основу уџбеника „Социјална психијатрија“ (Букелић, 2004), студије „Дрога и криминал“ (Станковић, 2008) и студије „Повезаност особина личности Ајзенковог спектра са поремећајима понашања у школи“ (Радовановић, 2010).

Опијум се добија након прецветавања белог мака, зарезивањем чауре као фина супстанца која има врло разноврсна својства. У ранија времена ова супстанца је коришћена у медицини против болова и за ублажавање осећања стрепње и страха. Опијум се у тело најчешће уноси интравенски или пушењем. Први начин је значајно сложенији, јер садржи прилично компликован ритуал (кување и убризгавање у вену), али је чешћи, брже делује, а ефекти су у виду смирености, илузија, гратификација себе, бежања у сан и друго. Када та фаза прође настаје низ непријатних догађаја, депресивност и интензивна потреба за новим уносом дроге. Из опијума је касније проистекло неколико врста дрога међу којима су најпознатије хероин и морфин.

Морфин је дериват опијума. Првенствено је познат по јаком аналгетском дејству због ког се користи код тешко оболелих пацијената који трпе јаке болове и у ратним сукобима да ублаже болове од рањавања. Изазива еуфорична осећања, депресију и осећање кривице. Унос морфина такође изазива снажну физичку и психичку зависност. Врло брзо развија се и толеранција на дрогу, па је тако количина дроге која се уноси све већа и већа, све до количине која окончава уношење и живот особе.

Хероин је дрога настала хемијском интервенцијом над морфином да би се добио фармацеутски производ који ће ефикасније утицати на отклањање бола и истовремено изазивати мању (ређу, блажу) зависност. У овом другом делу постигнуто је, нажалост, потпуно супротно: то је најопаснија дрога данашњице, јер врло брзо изазива снажну психичку и физичку зависност. Врло брзо изазива зависност зато што у организму постоји више врста рецептора осетљивих на њега. Када наступи зависност, њене последице су прилично жестоке и драматичне. На медицинском нивоу јављају се функционалне тешкоће многих органских система. Међу психолошким последицама најпознатије су промене у афектима, пажњи, памћењу, промене у карактеру у правцу девијантности и друге.

Опијум, морфин и хероин су најпознатије и најчешће коришћене дроге из групе депресора. Осим њих, у нешто чешћој употреби су још метадон, руфинол, ГХБ и неке испарљиве супстанце. *Метадон* је синтетичка дрога која се користи ради ублажавања бола, али и у супституционалној терапији хероинских зависника у апстиненцијалним кризама. *Руфинол* је наркотик без мириса и укуса у облику таблета које се често узимају и растворене у пићу. То је дрога коју често користе силоватељи, и која у садејству са алкохолом смањује способност одбране и изазива антероградну амнезију, па се жртва не може сетити шта се десило. *ГХБ* је синтетичка дрога у облику прашка, без боје и мириса. Њене карактеристике су да релативно брзо делује (након 15 минута). Његов основни ефекат је побољшање расположења, смањење друштвених инхибиција и умањење моторичких способности. Појачана доза ове дроге изазива дубок сан у трајању од неколико сати. Због тога дрогу користе многе криминалне групе у току отмице, крађа, провала и слично. Често коришћење забележено је и код силоватања. Поред ових дрога у употреби су и неке *испарљиве супстанце* као што су

лепак, боје, лакови, растварачи, бензин, средства за чишћење. У већој количини испарљиве супстанце изазивају ефекте сличне депресорима који делују на централни нервни систем. Због лаке доступности ове дроге су нарочито честе код деце и адолесцената, посебно код деце која живе на улици.

б) Карактеристике стимулативних дрога

Свакако тренутно најпознатија дрога из ове групе је *кокаин*. Поред њега у овој класи још су и амфетамин, екстази и још неке дроге. Своју популарност кокаин дугује јачању осећања физичке моћи, отклањању замора, чињеници да га користе виши друштвени слојеви, својствима афродизијака и још неким мање важним особинама. Зависност од кокаина успоставља се постепено, а његове најчешће манифестације су снажна еуфорија, потреба за сталном активношћу, осећај снаге, пораст самопоуздања, илузије и халуцинације. Дуже узимање кокаина доводи до промена у структури личности: расте импулсивност, смањује се толеранција на фрустрацију, расту аспирације ка криминалу. У почетку кокаин доводи до доброг расположења смањења телесног и менталног напора, предузимљивости, сексуалне дезинхибиције. У другој фази (*конфузно-делирантни стадијум*) јављају се пријатне халуцинације, илузије, стања анксиозности, раздражљивости, али може доћи и до психотичних реакција параноидног типа. Трећу фазу (*депресивни стадијум*) карактерише апатија, депресија и склоност насиљу. На медицинском плану кокаин изазива тахикардије, ширење зеница, пораст крвног притиска, повраћање, губитак тежине, проблеме са дисањем. На социјалном плану кокаин доводи до слабљења социјалних веза, прекида у комуникацијама, па чак и непријатељских односа због повећања агресивности и импулсивности.

Амфетамин је коришћен за одржавање стања будности, смањење апетита, за отклањање замора, за лечење хиперкинетичког синдрома, за лечење психоза. Након почетног пријатног узбуђења јављају се губитак апетита, општи немир, тремор, раздражљивост, неправилан срчани ритам, а дужа зависност или велике дозе изазивају халуцинације, повећану агресивност, па чак и конвулзије. Када су промене личности у питању, амфетамин доводи до повећања параноидности, па чак и параноидне психозе.

Екстази је синтетички психостимулатор, али осим стимулативног има и наглашено халуциногено дејство. Откривен је у оквиру трагања за лековима за мршављење. Уношењем у организам релативно брзо изазива расположење, ослобађање од напетости, лакше успостављање контаката са другим особама, лакше ментално и емоционално функционисање, интензивније доживљавање боја и звукова. Међутим, екстази такође доводи до смањења потребе за сном, потискивања осећања жеђи, безразложне агресивности, оштећења неурона ЦНС-а, параноидних психотичних реакција, депресија, спазма и разних других тегоба, све до можданог удара и смртог исхода. Екстази врло често изазива озбиљну депресију која се мора лечити у болницама.

У ову групу спадају још и *кранк* и *спид*. Ефекти кранка су снажан либидо, стање будности, халуцинације које могу трајати и до 24 сата, па и дуже и други. Дужевремена употреба доводи до агресивних и параноидних реакција, јаким халуцинацијама и слушних и визуелних, срчаног инфаркта, екстремне анорексије. *Спид* је популарни стимулатор централног нервног система чије коришћење изазива осећај повећане енергије, будности, узбуђења, одсуство умора, глади. Због изузетно брзог дејства постоји стална опасност предозирања. Дужевремено коришћење има тешке последице у виду менталних и психичких сметњи, анорексије, плућне инфекције и многе друге.

в) Карактеристике халуциногених дрога

Најпознатија халуциногена дрога је ЛСД која омета нормалан рад неурона у мозгу. Последице су халуцинације, илузије, страх, паника, успорено расуђивање, поремећаји свести, агресивност, еротске сензације, хаотична смена осећања, подељеност личности, губитак контакта са реалношћу и многе друге. Честа и дуготрајна употреба ЛСД даје класичну слику психоза. Фатални исходи забележени су у виду самоубиства или поремећаја перцепције реалности, али и због престанка рада бубрега, јетре или едема мозга.

Осим ЛСД у ову класу спада и ПЦП или тзв. „анђеоски прах“, врло опасна дрога халуциногеног типа која ствара осећање еуфорије и поремећај перцепције простора и времена. Чак и мале дозе те дроге, доводе до озбиљних поремећаја са симптоматологијом шизофреније, у првом реду видних и слушних халуцинација и осећајем лебдења. Халуцинације могу трајати и месецима након уношења дроге у организам. ПЦП изазива брзу толеранцију и снажну психолошку зависност.

г) Карактеристике канабиноида

Многи аутори не издвајају канабиноиде у посебну класу, већ их сврставају у класу халуциногена. Ипак, чини се исправније класификовати их према пореклу, јер халуцинације нису њихова примарна последица. Њихово порекло је у индијској конопљи, а зависно од поступка припреме конопље, разликују се две врсте дроге: *марихуана* и *хашиш*. *Марихуана* је мешавина исецканих сувих цветова, лишћа, стабљике и семенки ове конопље. То је дрога која се по правилу прва почиње користити у популацији младих.

Симптоми коришћења марихуане приметни су већ после пар минута и трају по правилу до пет сати, а у неким облицима (моторици и когнитивној сфери) и до десет сати. Први симптоми су убрзан рад срца, раширене зенице, а понекад и главобоља, мучнина и повраћање. Психичке последице марихуане се крећу од еуфоричног расположења са понеком илузијом, преко перцептивних сензација и анксиозности, па све до апатичности, немотивисаности за било шта, деперсонализације, необичних визија и честог и дугог спавања. Код оних који дуже употребљавају марихуану и то у

већим количинама, јавља се потпуна неспособност за рад или учење услед губитка мотивације, затим губитак сваког контакта са реалношћу, неповезаност мисли, слабљење памћења, раздражљивост, агресивно и импулсивно реаговање. Ове последице постепено уводе појединца у субкултурални и маргинални свет из кога може изаћи само систематским лечењем и престанком узимања било каквог наркотичког средства.

Хашиш се производи од смоле из цвета индијске конопље. На тржишту се може наћи у облику табли које личе на смеђи хлеб или чоколаду. Његово деловање је зависно од више фактора, али највише од дужине стажа зависника и унете количине дроге. Последице коришћења хашиша су изражени и чести поремећаји перцепције, а нарочито перцепције простора и времена, халуцинације, параноидне тенденције, паралисана воља, емотивна нестабилност, проблеми у памћењу, поремећаји координације покрета, хиперактивност, напади панике, па чак и дементност.

Дуготрајно узимање хашиша и марихуане може довести до појава психозе. У оба случаја, коришћење ових дрога постепено ескалира ка оним супстанцама које су опасније по последицама. То је класични пут кретања зависника од марихуане (и хашиша) и зато су потпуно неразумљиви и неприхватљиви захтеви појединих стручњака за легализацијом њеног коришћења.

2.2 Зависност од дроге – типови зависности и зависника

Вероватно најтежа последица коју дрога може имати на индивидуалном нивоу је зависност која се успоставља након неког периода њеног коришћења. Тај период је различит за различите врсте дроге, али је пут ка зависности неминован. Импликације зависности по физичко и ментално здравље појединца су различите и повезане са врстом дроге. Иако је зависност феномен ужег обима и другачије природе од злоупотреба дроге², од извесног је методолошког интереса да се у почетку изложе и типови зависности и зависника.

Том типологијом бавили су се аутори користећи различите критеријуме за формирање категорија и сврставање зависности и зависника у њих. Типологија која се најчешће помиње у литератури, када је зависност у питању, је она у чијој су основи карактеристике, или тачније, врсте дрога. Њена основа је такође и клиничко-фармаколошка пракса. Према тој типологији разликују се три врсте зависности. Прва је тзв. „велика токсикоманија“ и у њу спадају зависности од опијума, хероина, канабиса, морфина, од свих халуциногена и свих стимулатора. Друга је „мала токсикоманија“ коју изазивају кокаин, кафеин и аналгетици. Трећа је тзв. „политоксикоманија“. У ту трећу категорију спадају зависности настале као последица истовременог коришћења више врста дроге.

---

² У одељку о одређивању појмова детаљно су описане те разлике.

Ова типологија била је често основ за класификацију дрога на лакше и тешке која је доминирала у нестручним круговима, а за последицу имала схватања да неке дроге неће произвести штетне ефекте иако се користе.

Друга типологија у основи има природу реакције организма на унос дроге, па се тако разликују 1) психичка зависност или хабитуација и 2) физичка зависност или адикција. Прва се своди на јаку жељу за дрогом без симптома биолошких тешкоћа по организам. Друга се манифестује као криза која настаје када престане коришћење дроге или се њена количина рапидно смањи.

Неки истраживачи не говоре директно о типовима зависности, већ о развојном путу успостављања зависности. Према тим схватањима први развојни тип је експериментално коришћење супстанце тзв. пробање дроге. Са психолошког становишта то је важна фаза, јер су ти почетни кораци често пресудни за даљи развој зависности. Други развојни тип је редовно коришћење дроге, али се зависност још није успоставила. У тој фази корисник дроге почиње да се бави и продајом или позајмљивањем дроге другима. Фаза зависности је последња у том низу и подразумева повремену или хроничну интоксикацију дрогама уз додатне активности као што је набављање дроге. И наравно, уз штетне последице медицинске и психолошке природе, као и поремећаје у друштвеном и професионалном животу. Када су типови зависника у питању у литератури доминирају две типологије. Прва је конституисана на основу медицинске праксе и све зависнике дели на клиничке и неклиничке. Клинички су они код којих се дрога примењује у њиховом лечењу. Неклинички зависници су сви други који користе дрогу из неких личних или социјалних разлога. Друга типологија је настала на основу разлога коришћења. Она такође познаје клиничке и неклиничке зависнике, али познаје још и зависнике из упорности и прикривене зависнике. Зависници из упорности су особе које су дрогу добијале као део терапије и који су након излечења наставили да је користе. Прикривени зависници се налазе најчешће међу медицинским особљем којима је дрога доступна захваљујући послу.

Неке типологије зависника као критеријум користе врсту дроге, па се тако говори о зависницима опијатског, кокаинског, амфетаминског типа, зависницима од канабиса и другим. Те типологије више су познате у службама које су задужене за борбу против наркоманије. Најзад, социолошки оријентисани истраживачи говоре да постоје традиционални и савремени типови зависника (Милосављевић, 2003). Савремени тип је, наводно, најчесталији профил корисника дроге модерног доба због многих врста синтетичких дрога које су популарне међу младима и због нових стилова живота. Овај тип своје постојање и учесталост дугује и организованом наркокриминалу који ангажује малолетнике као дилере, који, онда, с времена на време пробајући дрогу постају зависни од ње.

3. КАРАКТЕРИСТИКЕ И РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ДРОГЕ У СВЕТУ

Почетком двадесетог века наркотичке супстанце, а пре свега дуван и алкохол постају предмет трговине међу људима. Од тада оне су важан извор прихода за појединце блиске центрима у којима се доносе политичке одлуке или подземљу, па и за поједине државе. Са технолошком револуцијом и успостављањем државних система у којима постоји богаћење једних, а сиромашење других друштвених слојева, у производњу и трговину масовно улазе и друге токсичне супстанце од којих је бар половина настала у лабораторијама, што тајним, што јавним.

Од тог времена, дрога се све више шири и међу младима. Пораст броја зависника од дроге утиче на формирање посебне субкултуре од произвођача, трговаца, дилера, корисника, зависника, чланова њихових породица, терапеута, служби које раде на њеном спречавању и сузбијању. Данас дрога је убедљиво на првом месту делатности организованог криминала, део моћне индустрије новца и политике, извор огромног богатства појединаца и социјалног мира у неким земљама, повремени разлог за ратове између држава. Она је, нажалост, на првом месту и по многим опасностима како за појединца, тако и за демократски развој друштва, јер, осим класичног насиља и тероризма са којима је наркокриминал уско повезан (Јовић, Савић, Куљача, 2007), очигледна је и његова непрестана тежња да освоји власт и обезбеди несметани посао за себе. На који год начин да то успева, било преко корумпираних представника у парламенту или других државних чиновника на високим положајима, било насиљем или давањем новца политичким партијама, тек производња и трговина наркотицима у целом свету је практично у рукама организованог криминала.

Размере наркокриминала у свету су заиста велике. Међународни монетарни фонд процењује да два процента светске економије чини илегална трговина наркотицима. Према проценама Уједињених нација трговина овим супстанцама креће се чак до 7% међународне трговине. Експерти Европске Уније и научници који се баве организованим криминалом сматрају да годишњи обрт светског наркокриминала достиже цифру од скоро 500 милијарди америчких долара, те да се од свих оних који се баве организованим криминалом макар 50% бави наркокриминалом (Костић, 2000). Значајан број земаља и оних које су произвођачи и оних које „само“ прерађују и продају дрогу попуњавају дефиците у својим буџетима средствима из те производње, прераде и трговине. Тиме се организовани криминал наркотицима диже на виши ниво, у неким деловима света постаје заштићен од прогона и тако отежава међународну сарадњу у борби против њега. Колико је организовани наркокриминал распрострањен могу илустровати и следећи подаци: 1) Око 200 милиона људи у свету на узрасту између 15 и 64 године повремено користи дрогу. То чини између 4 и 5% светске популације³. Тај удео није се значајно мењао ни у раздобљу од 2006. до 2010. године

---

³ UNODC, *World Drug Report 2006*. United Nations publication, Sales No. E.06.XI.10

који је обухваћен наредним истраживањем: према њему тај удео износи између 3,4 и 6,6%, односно између 153 и 300 милиона људи који су користили неку врсту дроге, бар једном у години која је претходила истраживању⁴. 2) Редовно коришћење дроге, дефинисано као бар једном у месецу уношење у организам психоактивних супстанци констатује се код око 100 милиона људи; 3) Од тог броја једна четвртина њих има статус зависника; 4) Између 0,5 и 1,3% узрока смрти у добној популацији од 15 - 64. године повезано је с коришћењем дрога; 5) Канабис је и даље највише распрострањено недозвољено психоактивно средство с прилично стабилном преваленцијом која износи око 2,8 до 4,5% одраслог становништва у 2009. години у односу на 2010. годину када је она износила око 2,5-5%; 6) Према подацима из 2010. године о коришћењу опијата број корисника се процењује између 26 и 36 милиона корисника. Од тог броја готово половина су корисници хероина. Извештај из 2010. године, указује да је употреба хероина у порасту у појединим регијама многих афричких и азијских земаља, да је његова употреба стабилна или у опадању у већини европских земаља, док је употреба синтетичких опијата у порасту; 7) Коришћење кокаина је у последњим годинама у значајном порасту. Узима га између 0,5 и 6% зависничке популације с тим што је његово коришћење најчешће код зависника у старости између 15. и 34. године и износи 1 до 11,6% ове популације. Кокаин је врло популаран у Европи где га конзумира између 3 и 3,5% од укупног броја појединаца који узимају наркотичка средства (UNODC 2006; UNODC 2012).

Од 1995. године у многим земљама Европе спроведе се истраживања по методологији која се користи у Европском школском истраживању о употреби алкохола и других дрога међу младима⁵. У последњем таквом истраживању које је спроведено 2011. године учествовало је 37 земаља.

У глобалном извештају из 2011. године (ESPAD 2011) међу ученицима доби између 15 и 16 година примећен је узлазни тренд у раздобљу између 1995. године када је спроведено прво у односу на 2011. годину, када је спроведено последње истраживање. У истраживању из 1995. године 11% ученика изјавило је да је бар једном у животу користило неку од забрањених супстанци, док је тај удео у 2011. години износио 18%. У четворогодишњем раздобљу између последња два циклуса истраживања резултати по правилу указују на повећање броја ученика који су користили дрогу. Према извештају из 2011. године, барем једном у животу пробало је неку забрањену супстанцу просечно 21% дечака и 15% девојака. Земља у којој је забележен највећи удео ученика који су користили неку од дрога је Чешка (43%) што је више него двоструко у односу на просек свих земаља забележен у истраживању (18%). Канабис је од свих супстанци најчешће коришћена дрога. Искуство коришћења канабиса барем једном током живота наводи у просеку 17% ученика (19% дечака и 14% девојака). Чешка је и овог пута на врху листе земаља по коришћењу канабиса

⁴ UNODC, *World Drug Report 2012*. United Nations publication, Sales No. E.12.XI.1

⁵ The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs - ESPAD

(42% ученика). Када је у питању коришћење дрога током претходне године, 13% ученика (15% дечака и 11% девојака) је изјавило да је користило канабис, док је током месеца који је претходио истраживању 8% дечака и 5% девојака (просечно 7%) користило канабис. Један од података који је добијен у овом истраживању, а који може бити важан са становишта превенције јесте да једна трећина ученика сматра да је канабис врло лако доступна дрога.

Подаци којима располаже Европски центар за мониторинг дрога и зависности од дрога (EMCDDA, 2007), показују да код ученика испод 15 година најснажнији предиктор каснијег редовног коришћења дроге је пушење марихуане пре 12 године. Иако су производи канабиса најчешће коришћена дрога у њиховом конзумирању постоје значајне разлике код ученика на узрасту 11-12 и 15-16 година. Пораст стопе коришћења дрога код адолесцената бележи се у свим земљама. Ове разлике варирају од земље до земље, али је општа тенденција да их најчешће користе ученици узраста 15-16 година.

У развијеним земљама у свету постоји систематско праћење злоупотребе дроге и релативно поуздана статистика о расподели тог феномена по разним обележјима становништва у тим државама. У том смислу предњаче САД. У овој држави, почев од 1975. године, редовно се прати учесталост коришћења психоактивних супстанци у оквиру пројекта Monitoring the Future, који је покренуо National Institute on Drug Abuse (NIDA), а реализује га University of Michigan Institute for Social Research. Важно је напоменути да се подаци прикупљају самоисказима ученика и да се односе на дневно, месечно и годишње коришћење дрога од стране тих ученика. Према тим подацима дрогу је пробало 26,8% ученика старости између 13 и 14 година, на узрасту од 15 и 16 година 45,8% ученика, а на узрасту од 17 и 18 година чак 53,9% ученика (Johnston, O'Malley & Bachman, 2002; Johnston, et al., 2004).

Редовна годишња истраживања злоупотреба дрога у Сједињеним Америчким Државама одвијају се и под покровитељством Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). Једно од таквих истраживања спроведено је 2009. године на узорку од преко 67.000 особа старијих од 12 година. Према његовим резултатима: 1) Процењено је да је 8,7% популације становника Америке старијих од 12 година у претходном месецу користило неку забрањену супстанцу; 2) Тај проценат је био већи од оног у претходној години за 0,7%; 3) Најчешће коришћена дрога била је марихуана; 4) 76,6% испитаника користило је марихуану паралелно са неком другом дрогом; 5) У периоду од једне године (2008-2009) за 2,6% порасла је и стопа коришћења марихуане код младих узраста 18-25 година; 6) Коришћење кокаина у 2009. години остало је на истом нивоу као и у претходној 2008. години; 7) Скоро половина младих узраста између 12 и 17 година (49,9%) сматра да је „лако” или „врло лако“ набавити марихуану. Тај став има 20% младих када је кокаин у питању и 12,9% када се ради о хероину (SAMHSA, 2010).

У оквиру пројекта који је спровео Аустралијски институт за криминологију - The Drug Use Careers of Offenders (DUCO), сумирани су резултати неколико истраживања коришћења дрога међу младима у Аустралији. Према подацима марихуана је најчешће коришћена дрога међу младима узраста од 12 до 19 година (13,5%). На узрасту између 20 и 29 година старости удео оних који користе марихуану је 26,7%, амфетамине 21%, а инхаланте 1,3%. Истраживање које је спроводила аустралијска Влада на узорку од 23.417 ученика старости од 12 до 17 година, такође је показало да је најчешће коришћена дрога марихуана, те да проценат оних који су је бар једном користили износи 25%. Тај проценат је, међутим, на узрасту 16 и 17 година знатно виши и износи 39%. Учесталост коришћења осталих дрога - кокаина, хероина, морфина и других, знатно је мања и креће се између 3 и 5% (Prichard & Payne, 2005). Светски подаци указују на још једну занимљиву структуралну особину коришћења дроге. Наиме, према истраживањима више аутора дрога је доминантно распоређена у популацији становника мушког пола (Hindelang et al. 1981; Penning & Barnes, 1982; Elliott et al. 1989;). Исте тенденције добијене су и у истраживањима домаћих аутора (Букелић, 2004; Југовић, 2004; Милосављевић, 2005; Миливојевић, 2007; Радовановић, 2010).

С обзиром на такву учесталост коришћења дроге у свету, посебно Америци и развијеним земљама Европе, озбиљно се поставља питање њених извора и линија снабдевања становништва. Логично је претпоставити да се неке синтетичке дроге могу купити и набавити у легалним трговачким мрежама (апотекама, дрогеријама, болницама и сл.), али је општи став науке и праксе да огроман део дроге, према проценама око 90%, долази преко организованог криминала. Упркос свим напорима које поједине државе чине да спрече ту трговину обим заплене наркотичких супстанци није импресиван и креће се, према подацима Уједињених нација, између 5 и 15% од укупног промета. Регион Југоисточне Европе означен је почев од 2006. године, од стране Уједињених нација, као регион са значајним порастом злоупотребе дроге, посебно хероина. Највећи део илегалне трговине дроге у подручју Југоисточне Европе, што значи и у Србији, иде познатом „балканском рутом“ у којој најзначајније место имају Македонија, Албанија, Косово и Црна Гора. Та „балканска рута“ пролази преко територије Србије. У погледу „нарко“ организованог криминала Србија је углавном транзитна земља, али се уназад неколико година примећује постепена промена те улоге и све чешће преузимање улоге значајног крајњег одредишта. У Србију хероин најчешће долази из Авганистана преко Турске, Албаније, Црне Горе, Бугарске, Македоније и Косова и Метохије, а из Србије даље иде за Босну и Херцеговину, Хрватску и земље Европске Уније. Хероин је иначе најпрофитабилнија дрога у Србији, а његове највеће количине долазе са Косова. Марихуана и хашиш су најприсутније и најпопуларније дроге у Србији. Њихов улаз у Србију је такође у великој мери преко Косова. Кокаин у Србију улази преко Албаније и Црне Горе и углавном је намењен даљем тржишту Европске Уније. У последњих неколико година

откривене су велике количине кокаина у организацији група које имају седиште у Србији. Полиција у Србији је у сарадњи са полицијом Италије и Сједињених Америчких Држава запленила велике количине ове дроге намењене тржишту у Европи. Криминалне групе које тргују кокаином спадају иначе у најорганизованији део наркокриминала. Синтетичке дроге јако су популарне код младих, и ако се искључи локална производња ових дрога⁶, може се рећи да оне углавном долазе из Холандије. Та дрога је иначе значајно присутна на српском тржишту и то по ценама које је чине доступном великом броју корисника из свих друштвених слојева.

Из чињенице да је основни извор наркотичких супстанци организовани криминал произлази и закључак да на спречавању рада и сузбијању тог криминала треба темељити акције када је трговина дрогом у питању. Друго подручје су, наравно, могући корисници и превентивни рад са младима и становништвом уопште, како би се смањила потражња за наркотицима. Треба веровати да би, у случају да је ова потражња минимална, организовани наркокриминал брзо напустио подручје Србије, јер је његов основни циљ, као и сваког организованог криминала, зарада велике количине новца за кратко време. Србија у борби против овог криминала има неке потенцијалне адуте: постоји школован полицијски кадар за борбу против дроге, постоји добра међународна сарадња са полицијама у окружењу, усвојена је Национална стратегија за спречавање злоупотребе дроге за период од 2014. до 2021. године. Србија нажалост, нема базу података о корисницима дроге и само делимично има програме превентивног деловања. Без аналитичких података о распрострањености и структури наркоманије и без ефективних превентивних програма, ове претходно наведене претпоставке нису довољне за озбиљан рад на превенцији злоупотреба дроге.

4. КАРАКТЕРИСТИКЕ И УЧЕСТАЛОСТ ДРОГЕ У СРБИЈИ

Стратегија за борбу против дроге у Србији за период од 2009. до 2013.године, показала је да тржиште дроге у Србији карактерише присуство синтетичких дрога, истовремена употреба различитих врста дрога, заступљеност дрога у урбаним и руралним срединама, у свим друштвеним слојевима, националним и верским заједницама (Вуковић, 2011:44). Нажалост детаљнијих података о злоупотреби дроге у Србији нема или постоје само у фрагментарним облицима. На пример постоје подаци по појединим службама, појединим здравственим установама када се ради о зависности или неким другим институцијама када је у питању пробање и коришћење дроге, али ни зависност ни пробање и коришћење дроге нису исто што и злоупотреба, нити могу да дају слику те злоупотребе⁷. Упркос томе, ти подаци се морају користити како би се стекла бар делимична слика о раширености овог поремећаја понашања. У

---

⁶ Полиција у Србији открила је организаторе и произвођаче екстазија и запленила око два милиона таблета те дроге, као и неколико десетина тона киселине неопходне за њихову производњу.

⁷ Разлике између тих појмова анализирани су касније у одговарајућем делу рада.

поменутој стратегији, како наводи Вуковић, тврди се да је према неким истраживањима приближно двадесет процената ученика на млађим узрастима пробало марихуану, да је у популацији становника од 15 до 59 година дрогу пробало око 11%, да је код преко 70% пацијената који затраже помоћ због болести зависности у питању зависност од дроге, као и да 65% зависника дрогу уноси у организам интравенским путем.

За сврхе овог рада знатно су примеренији истраживачки подаци, иако се и они пре свега односе на коришћење дроге, а не на феномен злоупотребе онако као се он дефинише у овом раду. Једно од тих истраживања, према наводима Радовановићеве (2015) спроведено је у Србији 2005. године по методологији ESPAD⁸ обухватило је преко шест хиљада ученика старости 16 година који похађају први разред средње стручне, занатске школе или гимназије у градским и сеоским насељима у Србији. Резултати истраживања указују да је око 15% ученика бар једном током живота користило неку од илегалних дрога. У том коришћењу предњаче ученици из Београда са 17,1% у односу на ученике из великих (15,9%) и мањих градова (14,2%) и нарочито у односу на младе из руралних средина у којима тај проценат износи 13,3%. Као и у осталим земљама у којима је истраживање спроведено и у Србији се може запазити водећа улога канабиса као дроге која се највише користи. Најмање једном у животу марихуану је пробало 6,7% ученика (8,8% младића и 4,9% девојака). Током месеца који је претходио истраживању, марихуану или хашиш користило је 2,3% ученика (3,3% младића и 1,5% девојака) и то нешто више из Војводине (3,6%) и Београда (3,0%) него из централне Србије (1,6 посто). Када је у питању узраст првог контакта с дрогом (најчешће канабисом) највећи удео младих је марихуану/хашиш пробало на узрасту од 15 (48,8%) и 16 година (19,8%), док је 3,0% ученика започело са конзумирањем ове дроге на узрастима пре девете године. Осим марихуане и хашиша наводи се и употреба других психоактивних супстанци, па је тако готово 12% ученика користило неку другу психоактивну супстанцу, најчешће седативе, инхаланте, екстази и лекове у комбинацији с алкохолом (ESPAD, 2008).

Још једно занимљиво истраживање спроведено је 2012. год. у Србији, у оквиру пројекта "Дрога не познаје границе". У оквиру ИПА прекограничног програма Мађарска - Србија, анализирани су ставови, информисаност и стратегије решавања проблема средњошколаца у пограничним регијама обе државе. Резултати истраживања указују на сличне тенденције када је коришћење дрога у питању с обе стране границе. Дрогу и то пре свега марихуану, на узрасту од 15-16 година пробало је 19,1% ученика из узорка из Мађарске и 8,8% ученика из узорка из Србије. Ова разлика између земаља се са узрастом смањује и већ код младих од 17-18 година износи свега 2% (22% ученика из Србије и 24,6% ученика из узорка из Мађарске)⁹.

⁸ Европско истраживање о употреби алкохола и других дрога међу младима у Србији (ESPAD) 2008.

⁹ Дроге не познају границе – Превенција, лечење и коришћење наркотика у пограничној регији (2012). Фондација менталне хигијене „Exspecto“ – Суботица и Центар за социјални рад „Homokhat“

У истраживању Југовића (2004) на узорку од 3.111 испитаника у доби од 17 до 37 година, показало се да далеко највећу учесталост када је пробање дроге у питању има марихуана са чак 32%. Конзумирање дрога као што су екстази, хашиш, кокаин, и ЛСД имају готово незнатан удео, око 2%.

Истраживање Рончевића и сарадника (2001) у Новом Саду о пробању или повременом коришћењу дроге показало је такође примат марихуане, али и значајне разлике по годинама старости. Тако је удео адолесцената који су пробали марихуану на узрасту од 15 година био 10,8, на узрасту од 16 година 24,6%, а на узрасту од 18 година 27,7%. Просечна вредност коришћења марихуане за узраст од 15 до 19 година била је 8,2% (Рончевић и сар., 2001).

Веома важно и чини се поуздано, с обзиром на величину узорка од 5.500 ученика узраста од 11, 13 и 15 година, је истраживање које наводи Станковић, а према чијим резултатима је дрогу пробало 6% деце наведеног узраста. Према истом истраживању марихуана је дрога коју млади највише користе: 29% ученика пробало је ову дрогу пре навршене 17 године, 7,4 % средњошколаца пробало је хашиш, 2,7% екстази и 2,5% хероин и то у просеку пре навршене 18. године (Станковић, 2008).

5. ПРАКТИЧНИ И ТЕОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА

Иако истраживања о злоупотреби дроге немају систематски карактер из њих се јасно може закључити да је број младих људи који користе дрогу у константном порасту, да се узрасна граница на којој се остварује први контакт са дрогом стално снижава, да се дрога све чешће шири и на она подручја где је раније није било, да је на тржишту све више синтетичких дрога, те да дрогу почињу користити и појединци на старијим узрастима (Милосављевић, Југовић, 2008; Мајкић, 2008). Тај тренд кретања злоупотребе дроге захтева неодложна истраживања како распрострањености те злоупотребе, тако и њених етиолошких чинилаца. У савременим државама нарасла је свест да се санкцијама не може постићи много у сузбијању тог поремећаја и да је неопходна систематска превентивна активност која би спречила настајање самог поремећаја. Та превенција се мора темељити на поуздано идентификованим ризичним и протективним факторима који се не могу другачије открити осим истраживањима.

Превенцијом злоупотреба дроге не смањује се само вероватноћа настајања овог поремећаја и његових интензивних и вишеструко штетних последица, већ и криминалног понашања које је са њим вишеструко повезано. Уосталом и сама злоупотреба дрога је врста криминала, јер је то понашање санкционисано кривичним законима многих земаља. Злоупотреба дроге није само конзумирање психоактивних супстанци, него је то и производња, прерада, набавка, транзит и дистрибуција наркотика. Научници, међутим, најчешће истичу повезаност наркоманије а) са чињењем кривичних дела под утицајем опијата или б) у будном стању ради стицања новца за куповину дроге (Игњатовић, 1998). Осим тога, ту је и криминал који се одвија

на међународном нивоу, јер злоупотреба дроге подразумева сарадњу многих међународних криминалних организација које се баве илегалном трговином и кријумчарењем наркотичких средстава, али и другим облицима организованог криминала (Modly, 1998).

За ту повезаност злоупотреба дроге и криминала постоје многи докази. Истраживачки и искуствени подаци показују да је употреба наркотика и међу извршиоцима класичних кривичних дела несразмерно порасла у последњих двадесет година и да тестирања на наркотике приликом лишавања слободе показује да између 51 и 83% преступника користи дрогу. Високу паралелност злоупотреба дроге и криминала, посебно насилних делата, не треба посебно доказивати. На улицама великих градова убиства и други облици насиља најчешће и јесу у вези са продајом и набавком дроге.

Због те очигледне спреге криминала и злоупотреба дроге логично је очекивати да ће превенција ове злоупотребе смањити обим класичног и организованог криминала повезаног са њом. То је без сумње важан практични значај идентификовања чинилаца који утичу на појаву и ширење наркоманије који се на први поглед не препознаје, али који је вишеструко користан. Наравно, превенцијом наркоманије смањује се вероватноћа настајања и многих других штетних последица поред оних о којима је овде било говора, а пре свега последица по физичко и психичко здравље људи.

Свему томе треба додати и практични допринос истраживања који произлази из анализе примењивости превентивних интервенција с обзиром на идентификоване феноменолошке карактеристике и етиолошке чиниоце злоупотреба дроге у популацији ученика. Ове карактеристике и етиолошки чиниоци, осим за анализу превентивних интервенција, могу послужити и за оцену адекватности државне реакције на злоупотребу дроге и на промене и побољшања у тој реакцији.

Теоријски значај истраживања распрострањености, етиологије и могућих програма превенције злоупотребе дроге, такође је велики и вишеструко важан. Прво, истраживање феноменолошких особености злоупотребе дрога у популацији средњошколских ученика показује постојање или непостојање наркоманске субкултуре у адолесцентској популацији великих градова. Поређење тих резултата са сличним истраживањима у суседним земљама или земљама Европе, може дати важне информације о заједничким, тј. глобалним својствима те субкултуре, о њеним способностима опстанка и ширења што је свакако структурална карактеристика теоријски важна за сваку друштвену средину.

Осим феноменолошког аспекта и истраживање етиологије злоупотребе дроге има вишеструки теоријски значај. Он је најпре у откривању структуре културалних фактора који доприносе коришћењу дроге и њеном растурању међу младима и упоређивању те структуре са резултатима других истраживања. Истог реда важности је и то што систематско истраживање корена наркоманског понашања представља

допринос неким познатим теоријама које објашњавају поремећаје понашања. Тај допринос је не само у аргументима који иду у прилог законитостима насталим у оквиру ових теорија, него и у оспоравању тих законитости. Посебан теоријски значај истраживања свакако је тестирање улоге социјализацијских агенаса и социјализацијског процеса уопште. Најзад, важан део тог теоријског доприноса је и откривање улоге особина личности код јављања овог поремећаја понашања и идентификовање интеракција између тих особина и културалних фактора, односно утицаја тих интеракција на настајање овог поремећаја.

II ДЕО

КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ

1. ПОЈМОВНО РАЗГРАНИЧЕЊЕ

Постоји неколико појмова у овој области чија се значења често различито схватају. Разграничења међу њима су неопходна, не само због тих разлика него и због тога што њихове дефиниције значајно одређују операционализацију, односно избор варијабли којима се ти појмови преводе у емпиријски начин истраживања. Зато што злоупотреба дроге спада у категорију поремећаја понашања, ти појмови у овом истраживању су, најпре „понашање“ и „поремећаји понашања“, а онда свакако и централни појам овог рада „злоупотреба дроге“ и још неки из те области. Такође је корисно одредити и значења која ће се у овом раду придавати појмовима „феноменологија злоупотреба дроге“ и „етиологија злоупотреба дроге“.

1.1 Одређење појма „понашање“

Неки аутори с правом инсистирају да се пре било какве расправе о значењу појма „поремећај понашања“ јасно одреди шта се подразумева под понашањем уопште. Та потреба произлази из чињенице да у истраживачким радовима има много различитих значења која се придају том појму. Ове разлике су најчешће последица природе наука које се њиме баве, али и у оквиру исте науке понекад се срећу његова различита одређења. У психологији којој феномен „понашање“ природно припада, понашање се најчешће схвата као организовани одговор појединца на дражи које потичу из средине која га окружује. У основи тог схватања стоји позната теза о повезаности дражи и реакције. Неке од тих повезаности су урођене, а неке настају учењем. У складу са пореклом тих повезаности говори се о нивоима људског понашања, па се тако разликују рефлексне радње и инстинкти као први ниво организације понашања, затим навике као други ниво и тзв. интелектом организована понашања као трећи ниво. У овом последњем случају ради се о понашањима која представљају искуством стечене одговоре на дражи из окружења и ситуације или, пак, потпуно новим реаговањима која обезбеђује когнитивна способност појединца (на пример у потпуно новим и непознатим ситуацијама).

У свим претходним случајевима понашање се третира као одговор на стимулусе независно од тога да ли они потичу из социјалне средине или су ситуационе природе. Тај став имплицира схватање да су понашања заправо функционални одговори усмерени на решавање проблема. Међутим, очигледно је да је понашање много комплекснији феномен него што је то једноставан одговор на биолошке, социјалне или ситуационе стимулусе. Када би та теза о једноставном одговору била у потпуности тачна онда би се људско понашање могло лако разумети

простим упознавањем стимулуса који су га произвели. Искуство, међутим, показује да је то далеко од стварности и да се нека понашања не могу ни разумети ни објаснити без узимања у обзир склопа личности.

Због мањкавости те стимулус-реакција (S-R) тезе психологија је понудила и друга објашњења и друге дефиниције феномена понашања. Тако су унутар те науке настали и посебни правци који су желели да целу психолошку науку утемеље као науку о понашању. Бихејвиоризам и необихејвиоризам, како се иначе зову ти правци, понашање су схватили као спољашње, видљиво и непосредно мерљиво манифестовање физичке или психичке активности појединца. Два су момента вредна помена у тој дефиницији. Први, да је понашање уочљива манифестација, нешто што се може опазити, снимити или на неки други начин регистровати. Тај моменат јасно одваја понашање од замисли о понашању, од унутрашњих психичких доживљаја који остају невидљиви споља, а који могу бити јако важни и за појединца и за понашање. Други важан моменат је да је понашање *манифестовање физичке и/или психичке активности појединца*. Не каже се, дакле, чиме је или чиме мора бити та активност изазвана. Због тога је та дефиниција много прихватљивија него претходна. Сагласно тој могућности да *физичке и/или психолошке активности* могу бити последица феномена различитог порекла може се говорити о: 1) Сензорном понашању које настаје као одговор чула на појединачни или већи број стимулуса; 2) Моторичком понашању као одговор мишићно-скелетног система на одговарајуће дражи; 3) Интелигентном понашању у које спадају све врсте реаговања на нове или непознате услове социјалне средине или ситуације; 4) Емоционалном понашању, односно емоционалним реакцијама на дражи и 5) Социјалном понашању које обухвата све врсте реаговања на дражи социјалног порекла.

Посебан правац у схватању понашања је тзв. енвиromенталистички приступ. По њему понашање људи је функција међусобних односа појединца и његовог животног простора испуњеног мноштвом неживих елемената који преко пријатних или непријатних емоција делују на понашање. Примери таквих елемената су клима, велика бука, тактилни стимулуси, осветљење и слично. Тај простор испуњавају такође и социјални елементи као што су култура, субкултура, социјализацијски утицаји, утицаји вршњачких група и други. Посебна важност у оквиру ових елемената придаје се законима, вредносним или моралним нормама. Сви ти социјални елементи, различитом снагом утичу на понашање појединца и зато им се мора поклонити пуна пажња. Због важности ових социјалних елемената неки научници, на пример Илић (2000) инсистирају да понашања изазвана њима имају ту одредницу и зато говоре о (поремећајима у) друштвеном понашању, а не понашању уопште.

Наравно, осим психолошких за ово истраживање су важна и схватања понашања неких других наука. Међу њима треба најпре поменути да се у социологији под понашањем подразумева *физичка или психичка активност која се може опазити на основу спољашњих знакова*. У педагогији се под понашањем сматрају начини

успостављања односа између околине и појединца. Због професионалног образовања, чини се да је аутору овог истраживања ипак најближе оно схватање које *под понашањем подразумева свако држање, активно или пасивно, психичко или физичко, једне особе или групе, које је примећено или видљиво од уже или шире социјалне средине у којој се та особа или група налази* (Илић, 2000:75).

Иако се и овој дефиницији могу упутити извесни приговори она ипак пружа најшире могућности да се и други важни појмови дефинишу на одговарајући и сврси истраживања најприкладнији начин. Ту се пре свега мисли на дефиницију појма „поремећај понашања“, а у оквиру њега и појам „злоупотреба дроге“.

1.2 Одређење појма „поремећаји понашања“

Последњих неколико деценија, у страним и домаћим научним круговима, према мишљењу Илића (2000) нагло је порастао интерес за понашања која су у супротности са општеприхваћеним вредностима, нормама и правилима понашања дате социјалне средине, датог друштвеног система (Илић, 2000:75). То важи посебно за понашања која су у супротности са очекиваним с обзиром на узраст, пол или већину младих у одређеној средини и која угрожавају права других. Спојене ове две реченице дају прилично заокружену дефиницију феномена „поремећаји понашања“. Они се заправо могу дефинисати као устаљени обрасци понашања којима се нарушавају права других и крше основне, узрасту примерене социјалне норме и правила понашања (Стакић, 2016:25). Нагли интерес за те облике понашања мотивисан је не само њиховом учесталости, него и чињеницом да се јављају и на дечијем узрасту, али и истраживачким налазима који потврђују да многи од тих поремећаја касније прерастају у кривична дела. Штавише, постоје озбиљни истраживачки докази да су рани поремећаји понашања темељ рецидивизма и професионализма у чињењу ових дела.

Пораст интересовања за феномен поремећаја понашања, није међутим, праћен сагласношћу стручњака о томе шта се под тим појмом подразумева. Због тога постоје бројне дефиниције тог појма. Ради лакшег разумевања разлика у њима дефиниције су пригодно сврстане у две групе¹⁰.

---

¹⁰ Класификација ових дефиниција у две групе је само за потребе појмовног одређења у овом раду. Неки научници који се значењем појма „поремећаји понашања“ посебно баве разликују четири групе, односно четири приступа у дефинисању овог појма: правни, медицински, специјално-педагошки и емпиријски (Жунић-Павловић и Павловић, 2008). Неки међутим, све поремећаје понашања сврставају у једну групу, групу тзв. екстернализованих поремећаја у оквиру које говоре само о психијатријским дефиницијама.

а) Психијатријска одређења појма „поремећаји понашања“

У првој групи су психијатријско-психолошке дефиниције. Међу њима нема знатних разлика у теоријским концепцијама, иако се за поремећаје понашања користи прилично велики број термина (Ђорић, Седмак и Настасић, 2007). Непостојање тих разлика последица је чињенице да се у дефиницијама овог појма полази од критеријума који су дати у Дијагностичко-статистичком приручнику (DSM-IV) Америчке психијатријске асоцијације (АРА) и/или у Међународној класификацији менталних и бихејвиоралних поремећаја (ICD-10) Светске здравствене организације (Радуловић, 2007, 2014; Жунић-Павловић, 2007; Ђорић, Седмак и Настасић, 2007; Жунић-Павловић и Павловић, 2008) или најновијем Дијагностичком приручнику DSM-V (Стакић, 2016). Ови класификациони системи су медицинске усмерености и поремећаје понашања третирају као дијагностичку категорију. Да би се неко понашање дијагностификовало као поремећај, морају постојати посебни индикатори и посебни критеријуми за то. У систему DSM-V ових индикатора има петнаест и подељени су у четири групе:

I Агресивност према људима и животињама

- 1) Честе претње и застрашивања других
- 2) Често започињање и учествовање у физичким обрачунима
- 3) Коришћење средстава или оружја којим се може повредити друга особа
- 4) Физичка окрутност према људима
- 5) Физичка окрутност према животињама
- 6) Разбојништва, изнуде, отимање ташни, уцене
- 7) Принуда других особа на сексуалне активности

II Уништавање имовине

- 8) Подметање пожара
- 9) Уништавање туђе имовине на други начин

III Неискреност, преваре, крађе

- 10) Провале у стан, кућу, кола
- 11) Лажи, преваре ради стицања добити или избегавања обавеза
- 12) Крађа вредних ствари из продавница, дворишта и слично у непосредном контакту са жртвом

IV Озбиљно кршење правила и норми

- 13) Често остаје ноћу ван стана и поред забране родитеља
- 14) Бежање од куће најмање два пута са ноћењем ван куће
- 15) Бежање од школе.

Паралелно са тим индикаторима постоје и важни критеријуми на основу којих се одлучује да ли је неко понашање поремећај или је само нестандартни облик реаговања особе у одређеној средини. Први од тих критеријума, по DSM-IV, се своди на следећу правилност: неко понашање се може дијагностификовати као поремећај,

ако а) особа има минимум три од петнаест поменутих индикатора (било која), б) ако су ти индикатори уочљиви у последњих годину дана или бар један од њих у последњих шест месеци, в) ако је код особе дошло до значајног погоршања у друштвеном, радном или школском функционисању, г) ако за ово погоршање функционисања и постојање индикатора са наведене листе није одговоран антисоцијални поремећај личности, тј. ако код особе није дијагностификован антисоцијални поремећај личности¹¹.

Други критеријум је да у основи тог понашања стоји склоп личности који говори о постојању дисфункционалности или се може окарактерисати као дисфункционалност. То практично значи да се неко понашање које испуњава све „услове“ из првог критеријума да буде дијагностификовано као поремећај *не може* сматрати поремећајем понашања, ако та особа нема дисфункционални склоп личности. То, даље значи да је дисфункционалност апсолутни критеријум који поништава све друге. Поремећаја нема, ма какве понашајне манифестације да су у питању, ако истовремено не постоји дисфункционалност личности. Најзад, то значи да социјално окружење или ситуациони чиниоци не могу бити фактори поремећаја понашања. Тачније, они то могу постати само ако истовремено постоји и ова дисфункционалност.

DSM-V уводи и једну нову врсту поремећаја понашања: *емоционалну неосетљивост*. Она се операционализује преко четири групе симптома, а критеријум да се тај поремећај дијагностификује је да две од те четири групе буду стално присутне током годину дана. Те четири групе симптома су: 1) *непостојање осећања кривице и кајања* било шта да се уради. Једино када се то осећање појави и то само на речима, јесте када је особа суочена са казном; 2) *Озбиљан недостатак емпатичности*; 3) *Небрига за сопствено понашање*, чак и у ситуацијама неуспеха у школи, нема покушавања да се нешто промени, 4) *Површине или рестриктивне емоције* према другима.

Класификациони систем ICD-10 се понешто разликује од претходног, иако не битно, пошто са њим дели тај медицински приступ поремећајима понашања (Жунић-Павловић, 2007). Он, наиме, усваја претходно описана два критеријума дијагностификовања, али им додаје „*развојни ниво*“ субјекта понашања као трећи критеријум. Усвајање овог критеријума треба да послужи разликовању поремећаја понашања од оних понашања која су карактеристична и својствена одређеним развојним узрастима, а која само личе на поремећај. Осим тога овај систем има и нешто другачију листу индикатора сврстаних у такође другачије назване категорије¹².

¹¹ Ова правилност везана је за узраст од 18 година.

¹² 1) поремећаји понашања у оквиру породичне средине, 2) несоцијализовано тј. опозиционо, рушилачко и силеџинско понашање, интензивни напади беса и гнева, 3) социјализоване поремећаје (поремећаји унутар групе вршњака), 4) манифестације пркоса и супротстављања (код деце испод 10 година), 5) друге и 6) неклассификоване поремећаје.

Једину разлику од претходног класификационог система овај ICD-10 систем има у инсистирању да се одређено понашање може дијагностификовати као поремећај, чак и ако траје мање од годину дана, али не мање од шест месеци. Та разлика, наравно, не мења ништа суштински у схватању појма поремећаји понашања и више је формалне природе.

Психијатрија је прихватила индикаторе и критеријуме оба класификациона система. На основу тога настала је дефиниција по којој су *поремећаји понашања репетитивни и перзистентни облици понашања којима се крше основна права других и друштвена правила примерена узрасту* (према Радуловић, 2007). Иако она има значајних недостатака, ипак је корак напред у односу на претходне у овим наукама, јер садржи конститутивне елементе као што су „кршење права других“ и „правила примерена узрасту“, као и дијагностичке критеријуме попут „репетитивности“, „перзистентности“ и „примерености узрасту“.

Речено је већ да концепт поремећаја понашања који је дат у класификационим системима DSM-IV и ICD-10, прихватају психијатри и психолози клиничке оријентације. Они који нису такве оријентације, верују да између ових критеријума и реалног стања ствари постоји огроман непокривени простор и понашања која измичу дијагностичким критеријумима и не могу се сматрати поремећајима, иако у суштини то јесу. Настојања истраживачки оријентисаних психолога да пронађу додатне диференцијалне елементе (Радуловић, 2007) и њихови истраживачки напори у овом тзв. димензионалном приступу били су усмерени у следећим правцима: 1) ка откривању чинилаца поремећаја понашања са идејом потврди или оповргне дисфункционалност личности као апсолутни услов; 2) ка откривању тока развоја, тзв. раних поремећаја понашања и њихових индикатора и с тим у вези проблемима који настају или који постоје при дијагнозама поремећаја у раном детињству; 3) ка откривању и провери хипотезе да постоје трајни и адолесценцијом лимитирани поремећаји понашања, да трајни облик попримају они који се јаве још у детињству, а да они који настају у адолесценцији по правилу ишчезавају са изласком из тог периода. Ова се хипотеза иначе сматра доминантном у многобројним радовима Мофитове (Moffitt) и њених сарадника (Moffitt, 1993; Moffitt & Caspi, 2001), па је захваљујући њој данас у класификационом систему DSM-IV дошло до поделе на дечији и адолесцентски тип поремећаја; 4) у правцу трагања за односима између раних поремећаја понашања и психопатске структуре личности.

Нажалост, ови истраживачки напори резултирали су само делимичним побољшањем решења датих у дијагностичком приступу оба класификациона система, али није постигнута интеграција или макар шира примена комбинованог категоријалног и димензионалног приступа. Последице тога су бројни недостаци психијатријско-психолошког одређења појма „поремећаји понашања“.

Први недостатак је што су у овом приступу поремећаји понашања третирани као врста менталних поремећаја (у чијој су основи дисфункционалност личности) који

имају бихејвиоралне симптоме. Присталицама овог приступа очигледно не смета што се сама та категорија поремећаја понашања дефинише симптомима или индикаторима који су такође поремећаји понашања. На пример, крађама, бежањем од куће, тучама и слично. Уз то, да би била постављена дијагноза о поремећајима, морају постојати најмање три таква понашања и то било која три са листе од преко 20 симптома-индикатора¹³.

Други недостатак је што се та три појединачна понашања морају понављати и трајати најмање шест месеци (по ICD-10, али и по DSM-IV, ако нема баш три симптома) да би постојао поремећај понашања. То практично значи да ако неко понашање не траје или се не понавља шест месеци, онда и нема поремећаја. Да ли то значи да неки тешки облици кривичних дела, убиства на пример, код којих обично нема трајања ни понављања, по овом приступу нису поремећаји понашања?

Трећи недостатак је већ помињана дисфункционалност личности. Тај критеријум искључује сваку могућност поремећаја понашања у чијој су основи социјални или ситуациони фактори и једино „признаје“ оне поремећаје у чијој су основи поремећаји личности. Инсистирање на дисфункционалности као искључивом критеријуму, односно на томе да поремећај понашања постоји само ако је у његовој основи поремећај личности „губи смисао у области образовања и васпитања или социјалне заштите где је идентификовање поремећаја оправдано само уколико служи као основ за утврђивање врсте потребне помоћи и подршке“ (Жунић-Павловић и Павловић, 2008:63).

То нису једини недостаци и нелогичности. Овде су наведени само најкрупнији. Разлог инсистирања на њима је једноставан: тако се избегава обавеза коришћења критеријума које употребљавају ови класификациони системи у операционализацији злоупотреба дроге. Истовремено, тиме се истиче и став да поремећаји понашања нису врста менталног обољења, нису врста болести, те да је неприхватљиво збрајање разноврсних облика понашања ради стварања било какве дијагностичке категорије. Једине категорије које су прихватљиве су оне по врсти понашања или по нападнутом добру. Третирање поремећаја понашања као дијагностичке категорије, са предзнаком поремећаја личности, имало би вишеструко лоше последице у области и казненог права и људских права уопште. Конститутивни елементи дефиниције поремећаја понашања треба да буду само кршење права других, законских норми и друштвених правила примерених узрасту.

---

¹³ Рецимо два облика понашања лакше природе којима се очигледно крше норме понашања никако не могу бити дијагностификовани као поремећај, без обзира колико трају, јер недостаје трећи вид таквог понашања.

б) Социолошка и специјално-педагошка одређења појма „поремећаји понашања“

Другу групу дефиниција поремећаја понашања чине оне које се срећу у социологији, специјалној педагогији, педагогији, социјалној патологији и још неким наукама. Природи овог рада су посебно важни концепти тог појма у социологији и специјалној педагогији. У класичној педагогији и андрагогији злоупотреба дроге је ретко кад предмет истраживања, а у социјалној патологији доминирају истраживања зависности од дроге и сагласно томе одређења овог појма.

Социологија ретко, чак веома ретко, користи израз „поремећаји понашања“. Феномене који се у другим наукама крију иза тог појма социологија по правилу назива „друштвеним девијацијама“ или само „девијантношћу“. И поред тога за проблем овог рада, социолошка схватања су веома значајна. Најпре, зато што социолошки приступ имплицира постојање социјалних фактора у етиологији ових поремећаја, што на неки начин чини равнотежу екстремним схватањима о дисфункционалности личности као апсолутној етиолошкој одредници и једином критеријуму за њихово дијагностификовање. Други важан разлог је постојање бројних теорија у оквиру ове науке које су и теоријска основа за поремећаје понашања. Чини се даван социологије поремећаји понашања и немају неки велики број теоријских приступа којима би били објашњавани или који би нудили више потенцијалних чинилаца њиховог јављања. Зато су социолошка схватања нека врста равнотеже у односу на психолошко-психијатријске концепције ове врсте понашања.

Али колико год социолошке теорије биле бројне оне нису успеле, ваљда због силне разнородности, да дају неки колико-толико јединствен концепт појма поремећаја понашања, па ни појма „девијантност“. Некима од њих „девијантност“ је само кршење забрана у друштву, другима је то одговор појединца на болесно и отуђено друштво, трећима је то неправедно прилепљена етикета за нестандартна понашања, четвртима то је симптом поремећаја друштвеног система и слично. Последица тих разлика је читав низ израза којима је заједничко једино то што су утемељени у социјалним, а не индивидуалним чиниоцима. На пример: асоцијално, девијантно, антисоцијално понашање, понашање у сукобу са законом, криминално понашање, проблематично, неприлагођено понашање и слично. Због наглашеног социјалног порекла ови се називи ипак разликују од исто тако бројних израза (за исте феномене) у психијатрији: дисоцијална личност, поремећаји личности, васпитна запуштеност, неделинквентни поремећаји понашања (Ђорић, Седмак, Настасић, 2007).

Ако би се од сваког теоријског концепта девијантности унутар социолошке науке „узео“ по неки део са намером да се нађу заједнички конститутивни елементи, онда би се могло рећи да су девијантна понашања она која представљају непоштовање и кршење нормативно вредносних стандарда који важе у једној друштвеној заједници (Југовић, 2007). Такво схватање девијантности је логично, али тешко за операционализацију, јер нормативно-вредносни стандарди могу бити веома

многобројни, па истраживачи прибегавају употребљивијем решењу: навођењу конкретних девијантности које истражују. Избор ових девијантности олакшава постојање неког класификационог система. Један од њих, конституисан од стране Југовића (2007), садржи три категорије понашања уређених на основу унапред датих критеријума. У првој су тзв. „*ризична понашања*“ односно понашања која угрожавају личну безбедност (саобраћајна кривична дела и прекршаји), затим насилничко понашање, пушење, злоупотреба алкохола, злоупотреба дрога, суицидално понашање, ризична сексуална понашања, коцкање, бежање од куће. Другу категорију чине понашања повезана са проблемима у школском окружењу будући да су истраживања показала да постоје значајни ризични фактори у образовном процесу (Илић и сар., 2003). Конкретна понашања у овој категорији су немир, непажљивост на часовима, лош однос према наставницима, пад успеха у учењу, бежање од школе. У трећој категорији су понашања која представљају кривична дела и прекршаје.

Наравно, могуће су и друге категоризације што у првом реду зависи од афинитета истраживача и свакој се могу упутити одређени приговори. Чини се да се претходној може упутити релативно мали број приговора, јер је свеобухватна и почива на прихватљивим и пажљиво одабраним критеријумима.

За разлику од социолошког, специјално-педагошки приступ нема тако развијено теоријско залеђе када су у питању поремећаји понашања. Иза овог приступа не стоје ни неки велики класификациони системи, као што је то случај код психијатријско-психолошког. Специјална педагогија је релативно млада наука, па се тако нешто не може ни очекивати. У теоријском подручју она користи знања из педагогије, социологије, криминологије и психологије, као и истраживачке резултате у оквиру тих наука, али ће се све више ослањати на теоријске концепте који су добијени у оквиру пројеката из специјалне едукације, па и у оквиру саме специјалне или социјалне педагогије.

Истраживања вршена у Србији показују да су поремећаји понашања код ученика фреквентнији од осталих облика ометености у развоју (Илић и сар. 2003). Практично иста правилност постоји и у истраживањима вршеним у свету. Упркос томе специјална педагогија се бори да поремећаје понашања, као свој предмет проучавања, задржи у оквиру специјалне едукације, да они не буду замењени „емоционалним поремећајима“ како то иначе предвиђа амерички Закон о образовању особа са инвалидитетом из 1995. године. У томе јој помаже став Савета за децу са бихејвиоралним поремећајима који равноправно користи и изразе „емоционални и бихејвиорални поремећаји“ са својим ставом да су они део специјалне едукације.

Осврт на статус поремећаја понашања наведен је не само да укаже на проблеме са којима се суочава специјална педагогија, него и због дефиниција које се код наведеног Савета и у поменутом Закону придају појму „поремећаји понашања“ или појму „емоционални поремећаји“ којим он треба да буде замењен. Те дефиниције су

од интереса за општу дефиницију поремећаја понашања и зато је корисно упознати се са њима.

Закон о образовању особа са инвалидитетом¹⁴ или водећи класификациони систем у специјалној едукацији, према Жунић-Павловић (2007) „емоционалне поремећаје“ дефинише као стања која се манифестују 1) неспособношћу за учење у чијој основи нису когнитивни, сензорни или здравствени разлози, 2) неспособношћу нормалних, односно задовољавајућих односа са вршњацима и наставницима, 3) неприкладним понашањима или осећањима у уобичајеним, нормалним, срединским околностима, 4) депресивношћу, 5) конверзивним органским симптомима или страхом, 6) неким облицима психотичног реаговања шизофреног типа. Додатни критеријуми за њихово постојање су да се наведене манифестације испољавају током дужег времена, да се испољавају у знатном степену и да значајно ометају едукативна постигнућа (Жунић-Павловић, 2007). У овој дефиницији „емоционалних поремећаја“ нема поремећаја у понашању осим у мери у којој их емоционални поремећаји природно садрже, јер се из ње искључују сва понашања настала услед неке пролазне ситуационе кризе, кризе у развоју и проблема у понашању који се јављају услед неповољног економског статуса, социјалних, културолошких или етничких фактора. Практично из те дефиниције су искључени сви поремећаји понашања који су социјалног порекла, па, можда и они у чијој су етиологији сви други феномени личности осим емоција (ставови, вредности, навике, особине личности). Све у свему та дефиниција се може само у неким појединачним елементима користити за одређивање појма поремећаја понашања у овом раду. Операционализовање тог појма степеном емоционалних поремећаја или карактеристикама којима су емоционални поремећаји у тој дефиницији описани била би крупна методолошка грешка.

„Емоционални поремећаји или поремећаји понашања“ према другом важном класификационом систему у специјалној едукацији, датом од стране Савета за децу са бихејвиоралним поремећајима¹⁵ су „*бихејвиорални или емоционални одговори* појединца на школске програме који су толико различити од онога што се сматра прикладним за узрасне, етничке или културалне норме, да негативно утичу на едукативно постигнуће, укључујући школске, социјалне, стручне или персоналне вештине“ (Жунић-Павловић, 2007:60-61). Додатне карактеристике ових бихејвиоралних поремећаја, односно услови који морају бити испуњени да би постојали ти поремећаји, су да бихејвиорални одговори 1) нису привремене реакције на негативне и стресне догађаје из окружења, 2) да се испољавају у различитим областима од којих једна мора бити школска средина и 3) да нису подложни класичним педагошким интервенцијама или да оне нису довољне.

Обе наведене дефиниције су веома важне за одређивање прихватљивог значења појма „поремећаји понашања“. Оне наиме, садрже конститутивне елементе који би се

¹⁴ The Individuals with Disabilities Education Act (IDEA)

¹⁵ Council for Children with Behavioral Disorders (CCBD)

могли користити за једну генералну дефиницију поремећаја ове врсте. Нажалост, оне саме нису довољне, чак и када би се њихови конститутивни елементи комбиновали, али дају прилично јасно усмерење у којим областима треба тражити решења, па чак и сама решења у неким појединачним случајевима.

Напори усмерени ка одређењу појма „поремећаји понашања“ присутни су и у емпиријским истраживачким радовима, оним у оквирима специјалне педагогије, али и не само ње. Ради се о тзв. димензионалним приступима који се темеље на резултатима ових истраживања. Тих покушаја има више, али ће за сврхе овог рада бити наведена три таква примера.

Први од њих је класификација поремећаја понашања на интернализоване и екстернализоване (Achenbach, 1993). Интернализирани поремећаји усмерени су ка појединцу, што значи да штету наносе првенствено самом субјекту. Према аутору класификације ови поремећаји обухватају анксиозне, депресивне, шизоидне, соматске и регресивне реакције. Екстернализована понашања усмерена су на особе и објекте у околини и обухватају целокупну скалу кршења правила и норми, а у првом реду агресивне и деструктивне реакције, импулсивна, хиперактивна и делинквентна понашања. Категорије интернализираних и екстернализованих понашања нису међусобно независне и често долази до преклапања појединих облика реаговања. То практично значи да нека од наведених понашања могу бити класификована и у једну и у другу категорију, али то за проблем одређивања самог значења појма није од нарочитог значаја.

Други пример је класификациони систем који почива на критеријумима предложеним од стране групе аутора (Loeber et al., 1998). По тим ауторима поремећај понашања може постојати ако девијантно понашање показује *перзистентност*. Аутори не одређују дужину трајања, али истичу да се о поремећају може говорити, ако то понашање одступа од узраста појединца и ако је несагласно са узрастом вршњака. Други критеријум је *озбиљност последица*. То практично значи да ће се неко понашање третирати као поремећај, ако изазива тешке и озбиљне последице за саму особу или околину. Најзад, трећи критеријум су *врсте последица*. Ако се неким понашањем наносе повреде другим људима, оштећење имовине и слично, то се понашање може сврстати у категорију поремећаја.

Трећи пример су радови Узелца. У једном од њих аутор наводи и саму дефиницију поремећаја понашања. По њему ти поремећаји су она понашања која се разликују од понашања осталих припадника популације из исте средине и која садрже значајан степен угрожавања, како саме особе, тако и особа из околине или њихове имовине. И даље, то су понашања која захтевају стручну и друштвену помоћ да би се ове особе успешно интегрисале у социјалну средину (Узелац, 1995).

Из тих примера, као уосталом и из два доминантна класификациона система у специјалној едукацији (IDEA и CCBD), који су раније поменути, видљиво је да у подручју специјалне педагогије постоји прилична разноликост у схватањима

феномена „поремећаји понашања“. Чини се да су елементи дефиниције тог феномена који су наведени у раду Жунић-Павловић (2007) најближи настојању специјалне педагогије да реши проблем одређивања његовог значења и да су добра основа за једну прихватљиву и комплетну дефиницију поремећаја понашања. Ти елементи су: 1) „Поремећаји понашања подразумевају знатна одступања од очекиваног понашања у односу на узраст, пол, друштвене и културне норме; 2) Значај одступања се одређује на основу природе и обима, трајања, фреквенције и интензитета понашања; 3) Поремећаји понашања подразумевају произвођење негативних последица по појединца и средину; 4) Поремећаји понашања показују тенденцију ка прогресији и представљају битан предиктор сметњи и поремећаја у развоју, и 5) Испољавање поремећаја понашања налаже примену одговарајућих услуга и интервенција третмана“ (Жунић-Павловић, 2007:67). Ових пет елемената могуће је са малим „козметичким“ изменама и додатним решењима, интегрисати у једну дефиницију која би била употребљива у истраживачким радовима и коју треба сматрати важећом дефиницијом и у овом раду. Та дефиниција би гласила: *„Поремећаји понашања су она понашања појединца или групе (1) којима се крше законске норме или која знатно одступају од очекиваних с обзиром на узраст, пол, друштвене и културне норме средине или норме конкретне институције, (2) чији се степен одступања процењује на основу природе, учесталости, трајања, интензитета и тежине последица по друге особе или средину, (3) која имају тенденцију ка прогресији и представљају могући чинилац сметњи и поремећаја у развоју, те (4) чије испољавање захтева државну реакцију и/или примену различитих друштвених и третманских поступака“*. Наведена дефиниција јесте неприкладне дужине и прилично незграпно формулисана, али није било могуће наћи боље решење, јер је требало објединити приличан број различитих елемената. Оно што је, међутим, важније од њеног изгледа, су решења која она садржи, а која се у најкраћем могу изразити следећим тврдњама:

1) У дефиницији се поремећаји понашања не сматрају дијагностичким категоријама како је то у класификационим системима DSM-IV и ICD-10. То значи да се не сматрају врстом менталних обољења или понашањима која су симптом поремећаја личности. Израз „поремећаји понашања“ се користи као заједнички назив за већи број одступајућих појединачних бихејвиоралних манифестација које могу, али не морају бити у интеракцијама.

2) Израз „поремећаји понашања“ се односи на непоштовање законских норми, на одступање од очекиваних понашања с обзиром на узраст, пол и норме друштва (друштвене и културне), али и на норме конкретне институције (школе, домове ученика, кампове, установе за извршење кривичних санкција и слично). Ова последња одредница наглашава постојање таквих норми и њихово непоштовање да би се дефиниција односила и на неке посебне случајеве.

3) Непоштовање норми третира се као поремећај, а не као симптом поремећаја. То непоштовање се сматра поремећајем понашања независно да ли постоји или не

дисфункционалност личности и независно од трајања и понављања тих понашања. Трајање и понављање у овој дефиницији нису критеријуми постојања поремећаја понашања, него показатељ степена одступања од очекиваних и нормираних понашања.

4) Важан конститутивни елемент дефиниције је тежина последица оваквог понашања. Ова тежина је, међутим, критеријум за процену само степена одступања од датих норми, дакле, за процену интензитета, а не егзистенције самог поремећаја.

Прихватањем ове дефиниције као полазног појмовног концепта „поремећаја понашања“ олакшан је проблем операционализације појма „злоупотреба дроге“ као основног појма у овом раду. Ова дефиниција омогућава, наиме, да се злоупотреба дроге третира као поремећај понашања, а не врста менталне болести. Као понашање којим се недвосмислено крше законске и све друге норме друштва и истовремено као феномен који је сам по себи довољан да има и назив и значење поремећаја понашања, а не да буде симптом или индикатор неке дијагностичке категорије вишег реда.

1.3 Одређење појма „злоупотреба дроге“

Постоји неколико појмова у овој области чија се значења често мешају, иако су веома различити. Разграничења међу њима су неопходна не само због тих разлика него и због чињенице да њихове дефиниције значајно одређују операционализацију, односно избор варијабли којима се ти појмови могу превести на емпиријски начин испитивања. У овом случају то су „злоупотреба дрога“, онако како га дефинише кривични закон, појам „зависност од дроге“ и појам „злоупотреба дроге“ онако како је схваћен и операционализован у овом раду.

а) Законско одређење феномена злоупотреба дроге

Злоупотреба дроге је појам који се међу научним и стручним радницима често користи као сумаран израз за већи број понашања која су санкционисана Кривичним закоником Републике Србије, у глави 23 „Кривична дела против здравља људи“, члановима 246, 246а и 247.

Назив кривичног дела предвиђеног чланом 246 је „Неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога“. Тим чланом забрањена је казна затвора за лице: 1) које неовлашћено производи, прерађује, продаје или нуди на продају или које ради продаје купује, држи или преноси, односно које посредује у продаји или куповини или на неки други начин ставља у промет супстанце или препарате који су проглашени за опојне дроге (став 1); 2) које неовлашћено узгаја мак или психоактивну конопљу или друге биљке из којих се добија опојна дрога или које саме садрже опојну дрогу (став 2); 3) које неовлашћено прави, набавља, поседује или даје на употребу опрему, материјал или супстанце за које зна да су намењене за производњу опојних дрога (став 6). За свако од ових понашања законодавац је пажљиво избалансирао минимум и

максимум запрећене казне затвора. Законодавац је такође предвидео да ће, ако је дело из става 1 овог члана извршено од стране групе или је учинилац организовао мрежу препродаваца или посредника, казна затвора бити строжа и кретати се од минимално 5 до максимално 15 година (став 3), а у случају да је дело из тог става 1 извршено од стране криминалне групе запрећена казна затвора је најмање 15 година (став 4). У складу са новим тенденцијама у казненем законодавству у ставу 5 овог члана предвиђена је могућност ослобађања од казне за учиниоце кривичних дела из става 1 до 4 који у току кривичног поступка открију од кога набављају опојну дрогу.

Друго кривично дело из ове области је „Неовлашћено држање опојних дрога“. Чланом 246а, којим се одређује ово дело, у ставу 1, предвиђена је новчана казна или казна затвора до 3 године, али и могућност ослобађања од казне за лице које неовлашћено држи у мањој количини за сопствену употребу супстанце или препарате који су проглашени за опојне дроге. У истом члану, у ставу 2, дозвољена је и могућност ослобађања од казне, ако учинилац овог дела открије од кога набавља дрогу.

„Омогућавање уживања опојних дрога“ је назив трећег кривичног дела у вези са дрогама. У члану 247 Кривичног законика Републике Србије, став 1, предвиђено је да ће бити кажњено казном затвора у трајању од 6 месеци до 5 година, лице које наводи другог на уживање опојне дроге или му даје дрогу да је ужива он или друго лице или стави на располагање просторије ради уживања или на други начин омогући другом да ужива дрогу. Ако је дело из става 1 учињено према малолетном лицу или према више лица или је изазвало нарочито тешке последице, запрећена казна затвора креће се од минимум 2 године до максималних 10 година (став 2 овог члана). Ако је услед извршења дела из става 1 овог члана наступила смрт неког лица, минимална затворска казна је 3 године, а максимална 15 година. У овом члану, логично, нема одредби о могућем ослобађању од казне, ако учинилац дела открије од кога набавља дрогу, јер набавке дроге и нема и јер је учинилац сам носилац криминалних активности. Чланом 247 је, међутим, ослобођен од кривичног гоњења здравствени радник који у оквиру пружања медицинске помоћи, омогућава употребу опојних дрога (став 4 овог члана).

Пажљива анализа инкриминисаних понашања показује да се злоупотреба дроге, када су законске одредбе у питању, може операционализовати са осам прилично разнородних облика понашања. Због те различитости, законодавац је пажљиво усаглашавао запрећене казне, разликујући ситуације а) ако су нека понашања извршена од стране групе или ако је учинилац организовао мрежу препродаваца или посредника¹⁶, те б) ако су нека од понашања учињена, односно усмерена према малолетним лицима, према већем броју лица или ако су изазвала нарочито тешке

---

¹⁶ Односи се на 1) Неовлашћену производњу, прераду, продају или нуђење на продају дроге; 2) Куповину и држање или преношење дроге ради продаје; 3) Посредовање у продаји или куповини или на други начин стављање у промет.

последнице, посебно смрт неког лица¹⁷. Ови квалификовани облици кривичних дела „неовлашћене производње и стављања у промет опојних дрога“ и „омогућавања уживања опојних дрога“, могу се третирати као својеврсна понашања у оквиру феномена „злоупотреба дроге“ и чинити саставни део операционалне дефиниције тог феномена¹⁸. Тиме би операционална дефиниција феномена злоупотреба дроге била комплетна и јасно одређена одредбама Кривичног законика Републике Србије.

Нажалост, гледано са истраживачког становишта та законска дефиниција има значајних недостатака због којих је у истраживачким радовима могуће коришћење само појединих њених делова, а не дефиниције у целини. Први од њих је да су нека од тих кажњивих понашања јако ретка у било којој популацији испитаника, па самим тим неприкладна за примену објективних истраживачких метода. С обзиром да је ово истраживање планирано на популацији ученика средњих школа, нека од тих понашања су немогућа, а нека изузетно ретка или случајна. Јасно је зато да би дефинисање злоупотребе дроге свим понашањима која предвиђа кривични закон била истраживачка грешка. То, међутим, не значи да ће законска операционализација злоупотребе дроге бити потпуно игнорисана. Нека од понашања у овој дефиницији су, како показују истраживања, присутна или могу бити присутна и међу ученицима и она чине основ операционалне дефиниције у овом раду. То су пре свега понашања која се односе на продају, нуђење дроге другима, куповину и држање ради продаје, посредовање у куповини и продаји, навођење другог на коришћење дроге, давање дроге другима и, нарочито, држање дроге у малој количини за сопствену употребу.

Последње наведено понашање, тј. „неовлашћено држање дроге у мањој количини за сопствену употребу“, је други по реду недостатак законског одређења злоупотреба дроге гледано са истраживачког становишта. Закон не познаје „пробање дроге“ и то је сасвим разумљиво, јер „пробање“ не значи и злоупотребу дроге, иако је та врста понашања за истраживаче важна. Не познаје ни израз „коришћење дроге“ који је за етиологију злоупотребе од суштинске важности. Са криминалистичког становишта то је разумљиво, јер је доказивање „коришћења“ тежак, скуп и компликован поступак. Уместо тог, законодавац користи израз „неовлашћено држање у малој количини за сопствену употребу супстанце или препарата који су проглашени за опојне дроге“. „Држање у малој количини“ не значи нужно коришћење дроге, јер се и мала количина може држати ради продаје, али је логично да се та количина држи због коришћења. Законодавца, међутим, и не интересује да ли се та количина држи због уживања¹⁹, тј. коришћења. Његова хипотеза је да се та количина заиста држи због тога. Што је најважније и преступнику много више иде у корист да се тако третира

---

¹⁷ Односи се на навођење другог на уживање опојних дрога, давањем дроге другом ради уживања и на стављање на располагање просторија ради уживања дроге или на други начин омогућавање другима да уживају дрогу.

¹⁸ Изузимајући, наравно, оне делове квалификованих облика кривичног дела из члана 247 став 2 и 3 који говоре о последицама, а не о облицима понашања учиниоца.

¹⁹ Законски термин за неке ситуације злоупотребе који је потпуно неадекватан.

пошто су за држање ради уживања запрећене блаже санкције него за продају. Битан разлог за законско коришћење овог израза је такође што се „држање у мањој количини“ много лакше доказује. Пошто се намера држања (ради сопствене употребе) и не мора доказивати (јер преступник одмах на то пристаје) јасно је да је за законодавца тај израз много оперативнији и процесно употребљивији него израз „коришћење дроге“. Оно што је истраживачки проблем у овом раду, јесте да ли постоји обавеза поштовања законског израза или се он једноставно може заменити изразом „коришћење дроге“. Преглед литературе иде апсолутно у прилог те замене, јер не постоји истраживање у коме се од испитаника тражи да каже да ли држи малу количину дроге и које су му намере са њом. Због тога се у овом истраживању користи израз „коришћење дроге“, а не држање у мањој количини за сопствену употребу.

Најзад, трећи недостатак усвајања законске дефиниције злоупотреба дроге јесте што би то наметнуло обавезу да се и привилеговани и квалификовани облици кривичних дела из члана 246 и члана 247 (као што су извршење дела од стране криминалне групе и друго) користе као зависне варијабле. Из природе ових понашања види се да су многа од њих у популацији ученика средњих школа ретка и да би тражење таквих података, нарочито оних о групи саучесника, деловало демотивишуће, унело сумњу у анонимност и имало више штете него користи.

Из свих тих разлога у операционалној дефиницији злоупотреба дроге у овом раду коришћени су само неки облици понашања из законске дефиниције. О томе који су облици у питању биће речи нешто касније. Пре тога морају се одредити значења још неких појмова. Први од њих је „зависност од дроге“.

б) Одређење појма „зависност од дроге“

Најчешћи израз који се код понашања људи у вези са дрогама користи, без сумње је „зависност од дрога“. Његова употреба нарочито је доминантна у медицини и наукама које су са медицином повезане. Иако се на први поглед чини да је значење зависности лако одредити, бројне дефиниције и аутори који су их давали сведоче о приличним разликама у вези са тим. Прве разлике настале су, наравно, око значења израза „дрога“ и после доста времена Светска здравствена организација термин дрога дефинисала је као „сваку природну или синтетичку супстанцу која, унета у организам, изазива промене у једној или више функција организма“ (Букелић, 2004). Проблем је, међутим, што и по ставу те организације поред класичних супстанци под тим појмом треба подразумевати и алкохол, никотин, кафеин и разне друге супстанце. Преширок списак ових супстанци ствара бројне методолошке и истраживачке проблеме, посебно због тога што је њихова природа веома различита. Већина истраживача у немогућности да другачије реши проблем прибегава коришћењу израза „психоактивне супстанце“, али се тиме мало постиже, јер и алкохол и никотин и разне друге супстанце имају у већој или мањој мери та својства. Да би се избегле недоумице шта у овом раду садржи израз „дрога“ најбоље је прићи крајње практичном решењу и тај

израз ограничити на супстанце које спадају у познате четири групе: депресоре ЦНС-а, канабиноиде, стимулансе и халуциногене. У складу са тим одређењем свака даља употреба израза „дрога“ подразумева да се он односи на супстанце из ових група. Већина тих супстанци наведене су и описане у уводном делу рада, па ће то навођење на овом месту бити изостављено.

Одређивањем значења израза „дрога“ тек је пола пута до значења појма „зависност од дрога“. Многе дефиниције и многи изрази који се употребљавају као синоними, знатно отежавају одређење тог појма. Њихова анализа показује ипак да је у њима у оптицају четири или пет елемената који се комбинују различитим редоследом. Ти елементи су: 1) стање периодичне или хроничне интоксикације настале узимањем дрога; 2) снажна жеља и потреба за набављањем и поновним узимањем дроге; 3) немогућност апстиненције и тенденција повећања количине дроге која се узима; 4) штетне здравствене последице и 5) поремећаји у понашању укључујући и професионалну неадекватност. Комбинацијом тих елемената добија се дефиниција по којој зависност представља физичко или психичко (или психичко и физичко) стање проузроковано сталним узимањем једне или више врста дроге, немогућност апстиненције и постојање јаке жеље за коришћењем дроге (Милосављевић, 2003). Или, дефиниција да зависност од дрога подразумева стање периодичне или хроничне интоксикације природним или синтетичким дрогама које карактерише снажна жеља, потреба за набављањем и узимањем дроге, тенденција повећања количине дроге, физичка и психичка зависност, штетне здравствене последице и поремећаји у друштвеном и професионалном функционисању (Станковић, 2008). У складу са тим дефиницијама, зависном од дроге може се сматрати она особа која повремено или трајно у свој организам уноси једну или више врста дроге од којих се развила психичка и/или физичка зависност, што условљава неповољне биолошке, психолошке и социјалне промене њене личности (Ловрић, 2009). Најзад, ту је и дефиниција према којој је зависност скуп психосоцијалних и когнитивних симптома и проблема у понашању који указују на континуирано коришћење супстанци упркос озбиљним проблемима везаним за коришћење тих супстанци (Стакић, 2013:49).

У науци је присутан и нешто другачији приступ када је одређивање појма зависности у питању. Уместо класичне дефиниције данас преовлађује став о примени критеријума на основу којих се може дијагностиковати зависност од психоактивних супстанци уопште²⁰. Тај принцип дијагностиковања и сами критеријуми дати су од Међународне класификације болести – десете ревизије (1996). По том класификационом систему, ако особа у току године доживи три или више симптома који су дати као критеријум за дијагностиковање, може се рећи да код ње постоји зависност од дроге. Критеријуми, односно симптоми зависности су следећи: 1) постојање јаке и непрекидне жеље за узимањем дроге; 2) немогућност контроле

---

²⁰ Ови критеријуми су идентични за зависност од дрога, алкохола и других супстанци.

понашања у вези са дрогом, која се манифестују, између осталог и као повећање количине дроге која се уноси у организам, узимање дроге дужи временски период и слично; 3) апстиненцијални синдром након престанка или смањења количина дроге која се уноси у организам и поновно узимање дроге ради отклањања или ублажавања тог синдрома; 4) пораст толеранције на ту врсту дроге, која се манифестује потребом за уношењем веће количине дроге него раније да би се доживели ефекти који су доживљавани претходно уз мању количину дроге; 5) настављање са узимањем дроге, упркос знању о њеним лошим последицама; 6) смањење и погоршање когнитивних функција, напуштање ранијих интересовања, социјалних и професионалних активности и слично.

Зависност је одређена и у Дијагностичко-статистичком приручнику за менталне поремећаје (DSM-IV и DSM-V). По тим решењима зависност постоји ако појединац током дванаестомесечног периода испољи најмање три од следећих неколико симптома: 1) толеранцију на одређену врсту дроге, 2) немогућност апстинирања, 3) узимање дроге у већим дозама од претходних или у краћим временским размацама, 4) неуспешне покушаје да прекине узимање дроге или да контролише унос дроге, 5) бројне покушаје и велики утрошак времена у набавци, узимању дроге и опоравку од дроге, 6) одустајање од важних социјалних и радних активности што је у вези са дрогом и 7) даљу редовну употребу дроге онда када је свестан да то може довести до бројних социјалних, психичких и физичких проблема (Жунић-Павловић и Поповић-Титић, 2007; Стакић, 2013).

Према класификационом систему ICD-10 постоје четири облика или типа узимања дроге. Први је „*акутна интоксикација*“. Други је „*ризично узимање*“ и представља личну одлуку, пристајање на овај вид ризичног понашања. Код овог типа се не ради о физичкој и психичкој зависности, а нити здравственим, социјалним или економским проблемима који су изазвани коришћењем дроге. Трећи тип је „*штетна употреба дроге*“. Тај тип узимања дроге подразумева њено уношење у организам у временским интервалима, најчешће једном месечно, и последице по здравље, социјалне и брачне односе уз евидентне економске проблеме. На овом нивоу узимања дроге, јављају се значајна оштећења социјалних и интерперсоналних односа. Четврти тип је „*зависност од дроге*“. Овај четврти облик, између осталог подразумева постојање психичке и/или физичке зависности. Психичка зависност се јавља као последица сваке врсте дроге и манифестује се модификацијом човекових функција (Ловрић, 2009). Врста и интензитет тих модификација зависи од хемијског састава дроге. Оно што је овом приликом важно поменути јесте да се код сваке врсте дрога, психичка зависност препознаје као веома јака, непрестана жеља, некад несавладива потреба, јача од нагона, па и нагона за животом (Станковић, 2008) да се у организам унесе нова количина дроге. Психичка зависност не подразумева нужно постојање и физичке зависности. Да ли ће или неће истовремено доћи и до физичке зависности, умногоме зависи од врсте (неке дроге изазивају само психичку зависност) и количине

дрогe коjа се уноси у организам. Известан броj аутора изjедначава психичку зависност са тзв. „хабитуациjом“ и често користи таj израз да опише настајање овог типа зависности. Већина њих ипак, разликује значења тих поjмова и под хабитуациjом подразумева навику да се с времена на време унесе одређена количина дроге уз благу тенденциjу да се та количина повећава. Због постојања жеље за даљим коришћењем дроге хабитуациjа се сматра блажим обликом психичке зависности, не и зависност и не класификује се као врста болести.

За разлику од тога ставови о физичкоj зависности међу ауторима су доста уједначени. Та врста зависности подразумева немогућност апстиненциjе и неконтролисано узимање дроге да би се спречила апстиненциjална криза. Апстиненциjални синдром, развијање толеранциjе на раније узете количине дроге и постојање компулзивне потребе да се количина узете дроге постепено повећава, главни су симптоми физичке зависности. Физичка зависност назива се и метаболичка зависност (Букелић, 2004), jер изазива низ метаболичких поремећаја у организму од којих су најбитнији и основни управо они који је дефинишу: апстиненциjална криза и поремећај толеранциjе (Станковић, 2008). Неки аутори за физичку зависност користе и појам „адикциjа“, наводећи као његов садржај само постојање апстиненциjалне кризе због смањења или престанка узимања дроге, док неки под тим истим изразом подразумевају истовремено постојање психичке и физичке зависности. Важно је имати у виду да за разлику од психичке зависности, коjа увек претходи физичкоj и коjа се јавља код сваке врсте дроге, физичка зависност постоји само код неких дрога: на пример код опијума, хероина, морфијума и других (Ловрић, 2009).

Из свега што је напред речено може се закључити да је зависност од дроге jедно својеврсно и сложено стање у коме доминирају промене у психи и метаболизму, чије последице осећа не само појединац него и његова ужа и шира социjална средина. Те социjалне последице и те модификациjе човекових психичких функција чине суштину зависности и зато није толико ни битно којим речима ће оне бити описане, односно за коју дефинициjу зависности ће се поједини аутори одредити. У овом раду зависност од дрога није феномен чије су феноменологија и етиологија истраживане и зато не постоји обавеза одређивања за неку од дефинициjа. Важно је само да је тај феномен, то стање прилично детаљно описано и да ће на основу тог описа бити могуће уочити разлике између њега и „злоупотребе дроге“, као зависне варијабле у овом истраживању.

в) Одређење појма „злоупотреба дроге“ у овом раду

Појам „зависности од дроге“, како год да је дефинисан не може бити основ за изучавање етиолошких фактора који говоре зашто појединац креће пут дроге, а поготову не за превенциjу тог кретања, из простог разлога што зависност подразумева измењеност у бихевиоралној, социjалној и физичкој сфери појединца-зависника. Такође, то не може бити ни појам „ризишно понашање“ зато што је истраживање

факторске структуре ових понашања показало да она не припадају истом простору, односно да не дефинишу један исти фактор (Радовановић, Радуловић, 2014). Исто тако то не може бити ни појам злоупотреба психоактивних супстанци зато што тај израз подразумева употребу међусобно врло различитих супстанци (никотин, теин, кофеин и сл.) које могу, али не морају имати ничега заједничког са дрогом. Тиме се, наравно, не спори могућност, па и потреба проучавања социјалне, психолошке или неке друге слике ових понашања, али се та слика не може доводити у везу са почетним корацима ка коришћењу дроге. Њено довођење у везу са тиме нужно би дало искривљене резултате, који би најмање користили програмима превенције пошто би их усмерили у погрешном правцу. Критеријум за проучавање етиологије може бити једино оно понашање које постоји пре успостављања зависности и истовремено је другачије природе од ризичних понашања или злоупотреба психоактивних супстанци. То понашање, логички гледано, може бити „прво уношење дроге у организам“ и „повремено понављање уношења“. У терминима популације из које је извучен узорак за ово истраживање то је „пробање дроге“ и „коришћење дроге“. Ово друго понашање, тј. повремено понављање уношења или коришћење дроге може бити критеријум за анализе ризичних и протективних фактора само ако није наступила психичка зависност²¹. У литератури се то повремено уношење дроге у организам, пре наступања било ког симптома зависности, назива „употреба психоактивних супстанци“ (Жунић-Павловић и Поповић-Ћитић, 2007) или „злоупотреба супстанци“ (Стакић, 2013) и јасно разликује, не само од зависности него и од злоупотребе дроге. У овом раду се уместо тог израза „употреба или злоупотреба психоактивних супстанци“ користи израз „коришћење дроге“, јер је он ближи популацији ученика. То практично значи да кад год буде употребљен израз „коришћење дроге“ он ће се односити на повремену употребу дроге, а не на зависност.

У литератури се ова употреба или злоупотреба психоактивних супстанци сматра блажом формом поремећаја од зависности. Дијагноза те употребе или злоупотребе се успоставља на основу постојања макар једног од следећих симптома током последњих дванаест месеци: 1) поновљено узимање супстанци које изазива пропусте у обављању основних улога и обавеза код куће, у школи, на послу; 2) поновљено узимање супстанци у ситуацијама за које је познато да је то опасно; 3) поновљени проблеми са законом због коришћења супстанци и 4) упорно коришћење супстанци и поред негативних искустава у социјалним и интерперсоналним односима (Стакић, 2013:49).

---

²¹ Психичка зависност иначе претходи физичкој. Јако је тешко наћи методолошки задовољавајућа решења која би одредила границу између броја уношења дроге у организам и настајања зависности. Због тога су психолози који су прикупљали податке за ово истраживање замољени да искључе из процеса тестирања и анкетирања оне ученике за које су имали сазнања да су „на ивици зависности“ или су већ постали зависни.

Међутим, феномен који се у овом раду истражује није само коришћење дроге него је знатно шири. Он се у пракси, али и у истраживањима по правилу назива „злоупотреба дроге“. Нажалост и он се у истраживачким радовима дефинише на различите начине. Његовим значењем бави се и класификациони систем DSM-IV, али та дефиниција није суштински другачија од дефиниције појма „зависност“. У њој, наиме, важну улогу имају последице које настају услед употреба дроге и цео садржај појма „злоупотреба“ се практично своди на проблем те употребе. Таква дефиниција је у складу са схватањем феномена злоупотребе као дијагностичке категорије, али је потпуно неадекватна за истраживања у друштвеним наукама. Из простог разлога што се тим приступом игнорише читав низ понашања која представљају злоупотребу дроге.

Она је заправо неадекватна за ово истраживање, јер контакти младих са дрогом, како показују искуство и пракса, се не свде само пробање или повремено коришћење дроге. Путем дроге могу поћи и они појединци који у неком периоду, поред коришћења, почну да се баве њеном продајом, посредовањем у куповини и продаји, који нуде и дају дрогу другима и слично. Они су за проблем истраживања важни не само због повременог коришћења, већ пре свега зато што наведена понашања садрже такође велику друштвену опасност. Ако ни због чега другог, а оно зато што утичу да други постану зависни. Због те друштвене опасности ова понашања су и унета у кривични закон као кривична дела. Чињеница да постоји друштвени и истраживачки интерес за идентификовање етиолошких фактора и таквих понашања и да програме превенције треба усмерити и ка њима, допринела је да се законско одређење злоупотреба дроге у нешто измењеном облику узме као основ и за дефинисање овог појма у овом раду²².

Због ширине законског одређења злоупотреба дроге, а нарочито због тога што то одређење садржи и понашања која су у ученичкој популацији немогућа, нека изузетно ретка, појам „злоупотреба дроге“ за потребе овог рада морао је бити сужен на она понашања која су, како показују ранија истраживања, у већој или мањој мери присутна или бар могућа. То практично значи да *злоупотребу дроге дефинишемо поред: 1) Повременог коришћења дроге (у законским терминима, држање дроге у мањим количинама ради сопствене употребе), још и 2) Нуђењем дроге другима; 3) Давањем дроге другима (поклањањем); 4) Позајмљивањем дроге другима; 5) Продајом дроге; 6) Посредовањем у куповини или продаји дроге и 7) Куповином и држањем дроге ради продаје*. Сва ова понашања чине елементе операционалне дефиниције „злоупотреба дроге“. У односу на законско одређење, ова дефиниција не садржи понашања као што су неовлашћена производња и прерада дроге, узгајање мака или психоактивне конопље и још нека чија се природа лако открива поређењем елемената

---

²² Дефиниција „злоупотребе дроге“ у раду је, како ће се видети, прилично особена. Она садржи повремено коришћење дроге, тј. употребу дроге, уз додатак шест облика понашања који описују трговину дрогом.

ове дефиниције са законским текстом наведеним у почетку овог одељка. Међу елементима операционалне дефиниције нема ни квалификованих облика кривичних дела из разлога о којима је већ било говора. У кривичноправним истраживањима се посебна пажња поклања интензитету криминалног понашања. У тим истраживањима се као мере тог интензитета најчешће користи „висина запрећене казне“ за свако кажњиво понашање. Овај критеријум сумира уствари тежину последица криминалног чина и зато је нарочито важан и у криминолошким истраживањима. Нажалост, у овом раду он није могао да се примени из многих разлога, а највише због тога што код ових дела не постоји довољан варијабилитет запрећених казни и што су у питању ученици који нису подвргнути кривичном прогону. Имајући такву ситуацију у виду, није било другог решења²³ до да се интензитет овог понашања изрази на исти начин како се то изражава у истраживању било ког понашања: учесталост или степеном у ком се то понашање понавља. Према томе интензитет злоупотребе дроге операционализован је преко поврата, односно броја понављања оних понашања која значе злоупотребу дроге.

Интензитет сваког понашања је важан елемент операционалних дефиниција и зато је тек сада након описа начина на који је интензитет операционализован у овом раду, могуће дати целовиту и јединствену дефиницију појма „злоупотреба дроге“ која је коришћена у овом истраживању. *Та дефиниција гласи: Злоупотреба дроге одређена је а) као учесталост коришћења, односно уношења у организам било које психоактивне супстанце која спада у групу депресора ЦНС-а, канабиноида, стимуланса или халуциногена, те као б) учесталост продаје, нуђења дроге другима, давања дроге другима, позајмљивања, посредовања у куповини или продаји дроге и/или куповине и држања дроге ради продаје.* Овом дефиницијом обухваћени су сви релевантни и реално могући облици понашања у популацији ученика који су наведени у одговарајућим одредбама кривичног закона. Та дефиниција је истовремено и добар основ за анализу етиологије овог поремећаја зато што садржи сва важна понашања када су ученици у питању. Међутим, за испитивање феноменологије поред ових, додате су још четири варијабле које нису ушле у садржај дефиниције, јер реално не представљају индикаторе те злоупотребе. Њихова важност за анализу феноменологије произлази из природе тих варијабли. То су: 1) Пробање дроге; 2) Узраст првог пробања дроге, 3) Врста дроге која се проба, 4) Врста дроге која се најчешће користи.

Операционална дефиниција злоупотреба дроге која је напред наведена има једну особеност о којој треба рећи неколико речи. Логичка анализа те дефиниције показује, наиме, да понашања која чине њен садржај имају двојаку природу. Један облик тих понашања је „коришћење дроге“, односно уношење дроге у организам.

---

²³ Покушаји са количином унете дроге у организам нису решење, јер су све дозе приближно исте. Уношење дупле дозе или краћи временски интервали уношења у крајњем случају се свде на учесталост, тј. број понављања тог понашања. Код понашајних варијабли злоупотребе (продаја итд.) количина дроге која циркулише не зависи од испитаника него од многих других околности.

Други облик је продаја, нуђење, позајмљивање, давање дроге другима, посредовање у продаји или куповини и куповина и држање дроге ради продаје, дакле понашања која не значе употребу дроге у смислу њеног уношења у организам. Овај облик је очигледно другачије природе од првог и у пракси се назива „растурање“ (или диловање) дроге. Због већег броја тих понашања увек када се говори о том другом облику, за њега ће се у раду користити израз „растурање дроге“. Обједињени први и други облик чине већину понашања у законском дефинисању кривичних дела када је дрога у питању. Искуства стручњака у пракси показују да се та два облика често преплићу и да се неки субјекти задржавају на коришћењу дроге, али да знатно већи број њих осим што користи дрогу, учествује и у њеном растурању, најчешће продаји. На основу тог искуства произлази да није могуће имати једну зависну варијаблу у етиолошком делу анализе. Али и без тог искуства очигледно је да постоји различита природа и више облика понашања у вези са дрогом. Очигледно је такође и да се допринос ризичних и протективних фактора тим облицима мора посебно истраживати. У овом моменту се чини да се генерална зависна варијабла „злоупотреба дроге“ без двоумљења може описати коришћењем дроге, дакле уношењем психоактивних супстанци у организам и растурањем дроге односно облицима понашања попут продаје дроге, нуђења другима, препродаје и слично. То у потпуности одговара оперативној дефиницији злоупотреба дроге, а феноменолошка анализа ће показати да ли у том простору постоје и неки посебни облици понашања.

Овај други облик понашања непосредно је одговоран и за сам појам „злоупотреба дрога“ који се користи у овом раду, па зато још неколико речи о њему. Тај израз није одомаћен у науци и овде се користи у немогућности да се нађе адекватнији за ову двојност у понашајним облицима. Да се истражује само уношење дроге у организам, онда би изрази „коришћење дроге“ или „употреба дроге“ били адекватни. С друге стране за истраживање продаје, нуђења, поклањања дроге или понашања која су сличне природе, било би могуће користити „растурање дроге“. Овако, пошто се истражују обе врсте понашања, једини израз који се чини прикладним је „злоупотреба дроге“. У литератури се налази податак да је његово порекло у медицини где је коришћен да значи унос дроге у организам независно од терапије коју је лекар прописао. У литератури се такође тврди да је он често коришћен у другој половини двадесетог века, али да његова употреба постепено ишчезава, јер су научници стали на становиште да се њиме стигматизују особе које користе дрогу. Како је његово значење везивано углавном за унос дроге у организам може се и разумети тај став о стигматизацији и скептичност истраживача према њему, јер тај унос постоји и са дозволом лекара у неким терапијским поступцима и лечењу. Ретки су научници који значење овог појма схватају и дефинишу шире, као социокултурно неприхватљиво коришћење психоактивних супстанци, које може изазвати штетне или непредвидиве последице по појединца и друштво (Букелић, 2002).

Термин „злоупотреба дроге“ у честој је употреби у правосудној пракси и код државних органа који су задужени за спречавање и сузбијање ове појаве. Због тога, али првенствено због истовремене анализе феноменологије, етиологије и могућности превенције и једних и других понашања, тај термин је коришћен и у овом истраживању. Други, бољи, који би обухватао ту двојност облика понашања није пронађен упркос значајном труду. Коришћењем овог израза у значењу одређеном његовом операционалном дефиницијом ни на који начин се не стигматизују ученици који уносе дрогу у организам или је продају, поклањају и слично у већем степену него што су сами „пристали“ на то, чинећи кривична дела у вези са дрогом.

1.4 Значења још неких појмова који се користе у раду

Постоји неписано правило да се поред основних појмова у истраживању дефинишу и други појмови који се налазе у наслову рада или су важни за неки део рада. У овом случају то су „феноменологија злоупотреба дроге“ и „етиологија злоупотреба дроге“. Додуше, у наслову рада постоји још и израз „модел превенције“, али с обзиром да предмет овог рада није спровођење и евалуација модела превенције, већ само логичка анализа могућих модела у односу на резултате добијене феноменолошким и етиолошким истраживањем, оправдано је ту дефиницију дати у оном делу рада у коме се анализирају могуће превентивне интервенције и њихова примереност ризичним и протективним факторима откривеним у овом истраживању.

Први од тих појмова у овом одељку је „*феноменологија злоупотреба дроге*“. Његово значење неодвојиво је од општег појма „феноменологија“ који је, иначе, у честој употреби у научној комуникацији. Нажалост, упркос томе не постоји сагласност међу научницима шта тај израз тачно значи. Расправа о овим значењима скренула би пажњу са феномена „злоупотреба дрога“ на сасвим друго подручје и зато ће та расправа изостати. Природи овог истраживања највише одговара значење појма „*феноменологија злоупотребе дроге*“ које је блиско емпиријском становишту, али које делимично и одступа од њега. Према томе, под тим појмом ће се подразумевати *1) опис и распрострањеност у популацији ученика средњих школа коришћења дроге, продаје, позајмљивања, нуђења и давања дроге другима, посредовања у продаји или куповини, куповине дроге ради продаје, пробања дроге и узраст у ком је дрога први пут пробана, те 2) повезаност ових понашања, односно коришћења и растурања дроге са другим поремећајима понашања, као и 3) распрострањеност коришћења и растурања дроге с обзиром на пол, узраст и неке друге социјалне карактеристике ученика*. Из текста ове дефиниције се види њена прилична незграпност, што је уосталом својство већине операционалних дефиниција, али другачија и није могла бити, пошто је морала обухватити сва понашања која се испитују, као и њихов однос са другим најважнијим поремећајима понашања и социјалним карактеристикама ученика. Али чак и овако незграпна и детаљна, она није комплетна, јер не садржи

намеру аутора да анализу и опис злоупотреба дроге изврши и с обзиром на бројне варијабле породичног, школског и вршњачког окружења ученика. Не садржи, једноставно зато што се комплетан истраживачки модел не може „сместити“ у операционалну дефиницију и што увек постоји могућност проширења тог модела идејама које су се појавиле током реализације истраживања.

Други појам који се налази у наслову рада и за чијом спецификацијом значења постоји потреба је „*етиологија злоупотреба дроге*“. Наравно, класично значење појма „етиологија“ је опште познато. Разлике међу научницима у погледу тог значења постоје само утолико што у неким наукама, природним на пример, истраживачи тај појам схватају као „истраживање узрока појава“, а у неким другим, као што су друштвене науке, тај се појам разуме као „истраживање чинилаца или фактора јављања неких појава“.

Проблем, међутим, настаје кад треба дефинисати шта се подразумева под етиологијом феномена који се зове злоупотреба дроге. Логички гледано та се дефиниција своди на утврђивање чинилаца злоупотреба дроге, тачније чинилаца оних понашања којима је злоупотреба дроге операционализована. Међутим, таква дефиниција колико год изгледа логична, није добра, јер операционална дефиниција подразумева навођење променљивих за које се претпоставља да су потенцијални чиниоци те злоупотребе. Поштовање тог принципа довело би до листања свих независних варијабли, што је очито неприкладно за било какву разумну дефиницију. Једини могући излаз јесте да се уместо појединих варијабли наведу подручја из којих оне потичу тј. из којих су биране. Дефиниција која следи резултат је тог компромиса.

Имајући, дакле, у виду ограничења и проблеме о којима је било говора, под „етиологијом злоупотреба дроге“ у овом раду подразумева се *1) утврђивање чинилаца који значајно доприносе коришћењу дроге, учењу у продаји, позајмљивању, нуђењу и давању дроге другима, посредовању у продаји или куповини дроге и куповини дроге ради продаје, а који 2) потичу из ситуације, микро и макро социјалне средине и индивидуалних карактеристика рачунајући и карактеристике личности.* Ова дефиниција, премда не задовољава све принципе операционалног дефинисања, јасно упућује у којим областима су ти чиниоци тражени, а то је у овом моменту и највише што се може учинити.

2. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Одређивањем значења појма „злоупотреба дроге“, те описом појмова „феноменологија“ и „етиологија“ злоупотреба дроге, значајно је скраћен пут ка дефинисању предмета истраживања. Тај предмет се неформално, али у суштини своди на питања каква је распрострањеност, које су основне карактеристике те распрострањености и шта су чиниоци оних понашања којима је злоупотреба дрога операционализована. Формална дефиниција предмета истраживања на неки начин је

понављање дефиниција тих битних појмова и зато се може рећи да је предмет овог рада 1) анализа природе и учесталости коришћења дроге у популацији ученика средњих школа; 2) анализа природе и учесталости продаје, нуђења или давања дроге другима, посредовања у куповини или продаји, те куповине и држања дроге ради продаје самим ученицима или неким другим особама и 3) утврђивање предиктивне улоге ситуационих, индивидуалних, микро и макро социјалних чинилаца на настајање и учесталост а) коришћења дроге и б) продаје, нуђења или давања дроге другима, посредовања у куповини или продаји дроге и куповини и држању дроге ради продаје. Предмет овог рада је такође и утврђивање могућности примене одређених програма превенције с обзиром на резултате који су добијени као исход феноменолошке и етиолошке анализе злоупотреба дроге.

Наведена дефиниција суштински се ослања на пре тога одређена значења основних појмова истраживања. Оно што се мора нагласити када је та дефиниција у питању јесте да свако појединачно понашање наведено у појму злоупотреба дроге, на пример нуђење дроге другима, коришћење дроге, продаја и слично, практично значи постојање те злоупотребе. Такво је законско решење, али и независно од њега јасно је да сваки облик овог понашања представља злоупотребу. Сагласно томе и имајући у виду да операционална дефиниција злоупотреба дроге садржи два типа понашања, у феноменологији и етиологији биће анализирано и коришћење и растурање дроге. Коришћење дроге се за потребе те анализе дефинише као најмање два пута уношење у организам било које психоактивне супстанце која спада у категорију дроге²⁴. Растурање дроге се дефинише као учесталост продаје, нуђења, давање дроге другима, позајмљивање, посредовање у куповини или продаји или куповање и држање дроге ради продаје. Изрази „коришћење“, а поготово „растурање дроге“ нису најадекватнији опис понашања садржаних у њима, али бољи и прикладнији нису се могли наћи. Сваком од оних који су евентуално долазили у обзир, рецимо „употреба дроге“, „уживање дроге“ или „диловање дроге“ може се упутити још више приговора. Законски текст као могуће решење садржи изразе који су у истраживању потпуно непримерени. Због тога су изабрана ова два која су наведена и поред свих њихових мана, уз напомену да ће се у тексту кад год је то могуће нагласити о којим понашањима се конкретно ради.

Циљ истраживања је да се на репрезентативном узорку ученика средњих школа у Београду а) добије поуздана слика о дистрибуцији облика понашања који чине дефиницију злоупотреба дроге и то по различитим демографским и социјалним обележјима ученика, б) да се открију повезаности тих понашања са другим која имају карактер поремећаја, в) да се утврди утицај бројних ситуационих, макро и микро социјалних и индивидуалних чинилаца на те облике и г) да се с обзиром на резултате

---

²⁴ Једнократни унос дроге у организам сматрамо пробањем и то ће тако бити и анализирано.

који се добију, анализира примењивост и адекватност програма превенције који стоје на располагању када су ови поремећаји у питању.

3. ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ У ОБЈАШЊЕЊУ ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГА

Злоупотреба дроге несумњиво припада фонду криминалног понашања, али и фонду социопатолошких појава. Прва припадност дефинисана је кривичним закоником којим је, како је раније описано, забрањена и казна затвора за понашања коришћења и растурања дроге. Законодавац, наравно, не користи те изразе, они су оперативне природе у овом раду и детаљно су образложени у претходним поглављима. Друга припадност одређена је многим актима који се односе на рад здравствених, социјалних и просветних служби, као и нормама цивилног сектора друштва. Та разноврсност субјеката који се баве злоупотребом дроге, утиче и на поприличну хаотичност у разумевању корена те злоупотребе и велику разноврсност теоријских или квазитеоријских приступа којима се она објашњава. Уз то, ако се има у виду да је у питању врста поремећаја понашања, те да је због тога предмет проучавања већег броја наука које су усмерене ка таквим феноменима, то додатно увећава број теорија које се баве злоупотребом дроге.

Захваљујући свему томе, данас су на сцени новији теоријски приступи, али и они настали прилично давно, чија темељност не дозвољава да буду потиснути у заборав. Они се морају поштовати и због чињенице да нови научни резултати све више потврђују њихове основне поставке. Наравно на сцени су и многа теоријска објашњења специфична за поједине науке, јер се свака од њих осећа позваном да онај део понашања који „припада“ њој не остане без објашњења.

Избор из мноштва тих теоријских приступа, из којих ће природно бити биране и варијабле чија ће се етиолошка улога анализирати, није једноставан. Тај избор подразумева бар елементарно познавање разних научних праваца, почев од биологије, па све до социологије и психологије, и добро познавање оних теоријских концепата из којих потичу узорци ризичних и протективних фактора за које постоји дефинитивно опредељење. Нажалост, неки од тих теоријских приступа су превише специфични, па ће у овом раду бити само описани, без варијабли које репрезентују њихов утицај. Ако неке варијабле у узорку и носе њихов предзнак, то репрезентовање је врло посредног карактера.

То се пре свега односи на варијабле биолошког порекла, јер прикупљање те врсте података за узорак од преко 1.000 ученика једноставно није било могуће организовати. Због те хендикепираности постоји оправдан приговор да етиолошка слика злоупотреба дроге није комплетна и да би степен разумевања овог феномена био свакако већи да су коришћени и фактори те природе. Ипак, вероватно је да ће коришћење варијабли из макро и микро социјалне средине, социјализацијског процеса, те психолошких варијабли, укључујући и особине личности, допринети да се

објасни довољан обим варијансе овог понашања који ће омогућити да се разумеју најважнији разлози његовог јављања.

Хендикепираност због изостанка варијабли биолошког порекла биће компензована и нешто детаљнијим описом теоријских оријентација те природе. Остали теоријски концепти, пре свега психолошке и социолошке природе биће описани у обиму који је потребан да се схвати њихова улога у злоупотреби дроге и разуме зашто је из тог подручја изабран навећи број предикторских варијабли.

3.1. Биолошка објашњења поремећаја понашања

а) Генетски корени поремећаја понашања

Термин поремећаји понашања који се налази у наслову овог и осталих поглавља одражава чињеницу да не постоје посебни теоријски приступи који би објашњавали само злоупотребу дроге. Због тога су постојале две могућности: да опис тих приступа буде усмерен ка термину „криминално понашање“, што злоупотреба дроге формално јесте, или ка изразу „поремећаји понашања“, што ова злоупотреба такође јесте. Изабрана је ова друга могућност, јер је појам „поремећаја понашања“ шири и обухвата не само све врсте кривичних дела и прекршаја, него и понашања која нису санкционисана кривичним или прекршајним прописима. Ту одлуку не мења чињеница да је већина тих теоријских приступа настала је у напору научника да објасне порекло и разлоге најтежих облика тих поремећаја понашања – криминално понашање.

Основна хипотеза биолошких концепата, а има их више, јесте да се неки људи понашају супротно законским, обичајним или срединским нормама зато што имају генетску основу за таква понашања, односно што их наследни фактори наводе на то. Прве тврдње ове природе јавиле су се веома давно и у литератури су заборављене у том облику. Данас, се те хипотезе проверавају истраживањима која се крећу у три правца: у правцу проучавања повезаности породице и поремећаја у понашању, затим у правцу поређења деце која су усвојена са понашањима њихових биолошких родитеља и родитеља-усвојитеља и, најзад, у поређењу понашања између близанаца посебно ако су они расли у различитим породицама.

Први од тих правца, испитивање повезаности породице и поремећаја понашања, није дао неке нарочито валидне резултате. Додуше, откривено је да постоји слагање у просеку око 40 процената (Osborn & West, 1979)²⁵ и да се то може интерпретирати у прилог генетских фактора, тј. да ће породица у којој постоје поремећаји понашања, имати децу са таквим понашањем, али тај проценат поклапања био је сувише мали да би представљао доказ у правцу хипотезе. Осим тога ова истраживања садржала су озбиљну методолошку грешку: она нису контролисала

---

²⁵ Наведено према Bartol (1995).

улогу многих породичних варијабли које нису генетске природе, али могу утицати на јављање поремећаја понашања. На пример, стилова васпитања, система вредности, социјалног и материјалног положаја породице и многе друге.

Други приступ којим су доказивани ти биолошки утицаји су студије о усвајању. Метод који те студије користе назива се „дизајн унакрсног одгајања“, а своди се на анализу понашања деце која су по рођењу одвојена од биолошких родитеља и одгајана од стране усвојитеља. Понашање деце анализирано је а) у односу на криминалну прошлост биолошких родитеља; б) криминал усвојитеља и в) интеракције криминалног понашања биолошких родитеља и родитеља усвојилаца. Процедура истраживања састојала се у идентификацији биолошких родитеља и родитеља усвојилаца, сакупљању података о њиховом кршењу законских норми у прошлости и поређењу са понашањем деце из узорка. Ово поређење би требало да покаже велику превласт утицаја биолошких родитеља над понашањем деце у односу на родитеље усвојитеље, ако је тачна претпоставка о снажном утицају генетских фактора на поремећаје у понашању. Добијени резултати истраживања нису, међутим, то потврдили. У једном великом истраживању у Данској кога наводе сви аутори, на узорку од 14.500 деце (Mednick, et. al., 1984) показало се да поклапање у понашању биолошких родитеља и њихове деце постоји свега у 20% случајева. Тај резултат сигурно не оснажује генетску хипотезу, јер 80% понашања остаје ван утицаја биолошких фактора. Доказивање улоге генетских чинилаца не може се вршити једноставном анализом процената ученика чија се понашања поклапају са понашањима биолошких родитеља. Потребан је много сложенији истраживачки дизајн да би се та улога открила, на пример са контролним варијаблама, па ваљда зато та генетска хипотеза није дефинитивно одбачена.

Трећи правац провере ваљаности генетске хипотезе су студије о близанцима. Ова истраживања се свде на међусобна поређења монозиготних и дизиготних близанаца и на поређење између самих монозиготних близанаца, по могућству оних одраслих у различитим социјалним срединама. Студије о близанцима, односно методе које се користе у њима, примењују се често да би се одредио утицај наслеђа на интелигенцију, алкохолизам, депресију, шизофренију. У овом типу истраживања генетска хипотеза се сматра доказаном, ако постоји сличност у криминалном понашању код монозиготних близанаца који су одрасли у различитим срединама и, када је у питању поређење са дизиготним близанцима, ако је сличност у понашању монозиготних близанаца знатно већа него код оних који припадају категорији дизиготних. Резултати неколико истраживања, међу њима и познато истраживање Медника и Волавке (Mednick & Volavka, 1980) подржавају став да су делинквентна понашања у извесном обиму последица генетике, али је тај обим доста тешко одредити. Нажалост студије близанаца трпе доста методолошких приговора, а највише да се често пореде монозиготни близанци одрасли у истим социјалним условима. Монозиготне близанце одвојене у раном детињству и одрасле у различитим условима

заиста је тешко пронаћи. До сада, позната је само једна студија спроведена на малом узорку ове природе, који су били раздвојени пре пете године старости. Испитивани су, тј. подаци о њиховом понашању прикупљани су у просеку 43 године након рођења. Добијени резултати показали су да у 29% случајева постоји подударност између тих близанаца, када се ради о антисоцијалном поремећају личности. Та сличност се може приписати генетским утицајима, али је важно приметити да се обим тог поклапања не разликује битно од резултата који је добијен другачијим моделом ових истраживања (Bartol, 1995).

У савременој литератури о студијама близанаца може се наћи још један модел којим се доказује значај генетских фактора. Ради се о моделу у коме се израчунавају повезаности између особина личности унутар групе монозиготних близанаца и те повезаности пореде са онима које постоје унутар групе дизиготних близанаца. Генетска хипотеза сматра се доказаном, ако су корелације између особина у групи монозиготних веће од корелација у овој другој групи. Добијени резултати потврђују значај генетских фактора, али утицај тих фактора варира од особине до особине (Plomin & Caspi, 1999).

Као што се из ових примера о провери генетске хипотезе може видети, постоје значајни емпиријски резултати у прилог идеји да генетика игра важну улогу у етиологији поремећаја понашања. Упркос значајним методолошким приговорима који се могу упутити процесу доказивања те тезе, стоји тврдња да је генетика од посебне важности у настајању насилничког и хроничног криминалног понашања. Тај однос генетике и овог вида криминала није само теоријски важан и важан за превенцију, већ има и практичне импликације за кривичне законике. Оне додуше могу ићи у два правца од којих ниједан не изгледа привлачно, али их треба навести, јер се срећу у литератури. Први од њих стоји на становишту да се утицај генетике може користити као доказ да је чињење ових дела присилан чин који учиниоце ослобађа од кривичног прогона. Други је потпуно супротан и своди се на тврдњу да због значајног удела генетике у овом криминалу не постоји могућност да особа у будућности одустане од таквог понашања, те да је због тога треба кажњавати на што дуже временске казне како би се спречио њен рецидивизам. Оба смера ових интерпретација повезаности генетике са криминалним понашањем, како је речено, нису привлачна.

б) Хромозомске аберације као корени поремећаја понашања

Генетска теза да је криминално понашање „присилни акт“ који починиоца деликта ослобађа кривичног прогона није срећом наишла на разумевање у кривичном праву. Она је, међутим, била довољно снажна да подстакне научнике да наставе трагање за генетичким коренима понашања. Откриће хромозомске аномалије ХУУ била је нови подстицај у том правцу.

Хромозоми су, како је познато, биохемијске структуре које су носиоци гена. Човек има 23 хромозомска пара, при чему последњи пар одређује пол. Структура тог

пара код мушкараца је ХУ, а код жена ХХ. Прве идеје да је криминално понашање повезано са У хромозомом никле су на основу чињенице да је то понашање карактеристично за мушки, а не женски пол.

Хромозомска структура ХУУ се, колико је познато, дешава спонтано или услед неких акцидентата. Мутација ХУУ откривена је 1961. године (Sanberg i sar. 1961), али тада није повезивана са поремећајима у понашању. Многа истраживања која су следила након тога дошла су до другачијих резултата. Они се могу свести на општу тврдњу о повишеној насилности таквих особа, што је било довољно да се ова хромозомска аберација прогласи за битну одредницу криминала.

Теорију о прекобројном У хромозому као носиоцу насилног криминала дочекале су многе замерке и многа проверавања. Главни приговор сводио се на неадекватан поступак узорковања испитаника, односно испитивања мушкараца на издржавању казне затвора за тешка насилна дела. Критичари теорије сматрали су да је такав поступак пристрасан и да не може дати резултате који би могли издржати оштре научне анализе. И заиста у поновљеним студијама на великом броју испитаника неселективно одређеном, утврђено је да: а) мутације ХУУ нису наследне; б) не постоје разлике у интелектуалним способностима између особа са ХУУ синдромом и нормалне популације; в) не постоје значајне разлике ни у конативним особинама личности између једних и других особа. Ти резултати били су довољни да се теза о прекобројном У хромозому потисне у други план. У последње време, међутим, она поново оживљава, али у нешто другачијем облику. Утицаји на насилни криминал сада се углавном приписују социјалној неадаптираности особа са прекобројним У хромозомом, упркос томе што нема чврстих доказа да је та неадаптираност последица хромозомске мутације и што паралелност те мутације са социјалном неадаптираношћу може бити привидна.

в) Хормони и поремећаји понашања

Савремена истраживања све више се фокусирају на тезу да понашање зависи од хормона и функционисања централног нервног система. Сматра се да хормони на понашања утичу преко ЦНС-а са којим су многе ендокрине жлезде у заједничкој функционалној вези, а такође и преко особина личности, посебно преко агресивности. Наука заправо стоји на становишту да на понашање директно утичу различити дефицити, аномалије, повреде и обољења овог система (његових делова или у целини), а да се посредан утицај остварује преко особина личности или појединих психолошких процеса, као што је на пример учење²⁶.

Када су у питању хормони главна улога се приписује тестостерону. Сматра се да тај хормон највише утиче на поремећаје понашања и то преко особине агресивност. Повећано лучење тестостерона подиже интензитет агресивности, па је насилно

---

²⁶ Видети Ајзенкову теорију криминала.

понашање заправо последица овог повећаног нивоа тестостерона, а не саме агресивности. Будући да је тестостерон мушки полни хормон његовим утицајима се објашњава и зашто је криминал тако доминантно распоређен међу мушким полом. Међутим, корелације односно повезаност особина личности са нивоом тестостерона није била доследан резултат. Установљено је наиме, да та повезаност постоји пре свега на млађим узрастима. Отуда вероватно постоји и већи утицај хормона у периоду раног пубертета када је општи ниво хормона иначе виши (Стакић, 2013). Наука је међутим, утврдила и да тај однос са особинама личности на старијим узрастима слаби или се чак и постепено губи. Разлог губљења је јасан, јер је смањено лучење тестостерона, али није јасно зашто ниво агресивности остаје исти и не трпи промене, ако је она на било који начин, у зависности од нивоа тестостерона. Та недоследност ипак не обара општу тезу о утицају тестостерона на поремећаје понашања, јер агресивност није једини посредујући чинилац између њега и ових поремећаја. У оптицају је и теза о корелацијама између тестостерона и жеље за доминацијом. Аутори који су присталице те улоге тестостерона истичу да у тој спрези лежи одговорност тестостерона за силовања, али истраживања нису потврдила корелацију доминације са сексуалним деликтима (Mazur & Booth, 1998).

Како се види, резултати о значају тестостерона за поремећаје понашања су често противречни. Најчешћи разлог за ту противречност је што се у овим радовима недовољно контролишу променљиве различите природе које делују истовремено када и тестостерон.

Једна врста тих чинилаца чије интервенирајуће деловање треба контролисати су неуротрансмитери. Преко њих тестостерон делује на понашање користећи ензим *моноамин оксидазу* који је повезан са неколико тих трансмитера. О тим начинима деловања тестостерона биће речи нешто касније када се буде говорило о утицају серотонина и норадреналина.

Мало више простора посвећено је тестостерону, јер је он незаобилазна тема у свим уџбеницима који се баве коренима криминала или коренима агресивног понашања. Поред тестостерона важно место у етиологији поремећаја понашања имају и трансмитери. У наукама које се баве понашањем и особинама личности наглашава се посебна важност серотонина и допамина. Смањени ниво серотонина доводи до психофизиолошких поремећаја, јер он контролише стање будности ЦНС-а. Ова смањена концентрација или смањени ниво серотонина може настати из више разлога, али је важно запазити да је ниска концентрација серотонина повезана са ниским нивоом активности моноамин оксидазе. Тако се поново долази до важности тестостерона будући да он има способност инхибирања активности моноамин оксидазе. Треба, међутим, имати на уму да то није и једини фактор пада концентрације овог неуротрансмитера.

Утицај серотонина на поремећаје понашања данас се сматра доказаним мада још нису сасвим јасни начини како он то остварује. Преовлађујуће мишљење је да

серотонин утиче на варијације импулсивних и агресивних тенденција у личности и то тако што непосредно контролише анксиозност, односно њену способност да блокира агресивне и импулсивне реакције. Када ниво серотонина у одговарајућим неуролошким центрима падне испод одређене границе, а може да падне из много разлога, смањује се способност анксиозности да умирује импулсивне и агресивне тенденције. То за последицу има оне поремећаје понашања у којима су импулсивност и агресивност значајно присутне. Тај механизам се тешко открива у истраживањима која се ослањају на корелационе моделе анализе, већ само експерименталним приступом. Из простог разлога што серотонин и не мења ниво анксиозности (па тестови не региструју промене у њеном нивоу, што би се одразило и на ниво корелација између анксиозности, с једне и импулсивности и агресивности, с друге стране), већ мења способност те собине да контролише импулсивност и агресивност.

Трансмитер који је такође важан за поремећаје понашања је допамин. Он је задужен за контролу будности централног нервног система и његово нормално функционисање. Пад концентрације тог трансмитера има за последицу неуравнотеженост у стању будности, као и лоше когнитивне реакције које се манифестују мањом способношћу процене ризика од стране особе. Али то није једини начин утицаја допамина на снижену кортикалну будност. На тој сниженој кортикалној будности настала је читава теорија о утицају тог стања на чињење тешких кривичних дела и повезаност са психопатском структуром личности. Ради се о тези да су психопатске структуре личности у сталном стању снижене кортикалне будности и да то доприноси чињењу кривичних дела у непрекидном низу што је израз њиховог сталног трагања за стимулацијом како би подигли ниво кортикалне будности и довели је у стање равнотеже (Hare & Cox, 1978; Raine, 1989).

У наукама које се баве поремећајима понашања помињу се још два хормона која утичу на те поремећаје. Први од њих је *инсулин*. У неколико студија које се баве проучавањем криминала пронађено је да је дисфункција глукозе повезана са агресивним понашањем код психијатријских пацијената. Према резултатима тих студија поремећај функције глукозе настао у ситуацији конзумирања веће количине алкохола и апстиненцији у уношењу хране, претходио је у многим случајевима актима насилне природе. У свим тим случајевима констатовано је појачано лучење инсулина, па је закључено да су агресивна понашања резултат прекомерног присуства хормона инсулина у крви.

Последњи хормон који ће у овом прегледу биохемијских и неуролошких корелата поремећаја понашања бити поменут је *адреналин*. Неке раније хипотезе о његовом утицају повезивале су га са страхом. Данас је доминантно мишљење да је адреналин са поремећајима понашања повезан пре свега у ситуацијама које су поред страха засићене и стресом. Али за разлику од већине хормона који злоћудно делују тек у веома повишеној концентрацији, код адреналина је изгледа ситуација другачија. Студије које су за предмет имале утицај овог хормона на поремећаје понашања,

углавном су регистровале да, рецимо, насилним деликтима претходи мање лучење адреналина или, тачније, да за време таквих понашања нема пораста адреналина. Скандинавске студије које су у овим областима истраживања доминантне, недвосмислено су тврдили да је код антисоцијалних особа смањено лучење адреналина када су под стресом. Један од тих налаза истраживача јесте да тзв. „перзистентне силеције“ имају нижи ниво адреналина у мокраћи (Olweus, 1980). Истраживачи, нажалост, не дају објашњења зашто је то тако, тј. зашто при насилним деликтима или током стреса, организам лучи смањене количине адреналина. Можда је ово смањено лучење у тим ситуацијама покушај организма да спречи интензивирање и неповољне последице емоције страха и стреса и на неки начин постепено умири организам и доведе га у стање нормалног функционисања.

Оно што на крају овог прегледа утицаја хормона и неуротрансмитера треба рећи јесте да се све те студије и сва истраживања баве појединачним, изолованим ендокриним коренима на понашање уопште, па и на поремећаје понашања. У реалности такав етиолошки статус ових ендокриних чинилаца не постоји. У свакодневном животу свака функционална промена било ког хормона или ензима мора изазвати реакције и осталих, а те реакције се опет морају одразити на понашање. Ти интегрисани утицаји и њихове последице нису доступне свакодневном опажању, а ни истраживањима класичног типа. Покушаји да се интегришу хормонални и психофизиолошки подаци и да се открију њихови заједнички утицаји на понашање су на почетку и ваља чекати њихове резултате.

г) Функционисање централног нервнoг система и поремећаји понашања

О значају централног нервнoг система за поремећаје понашања не треба трошити превише речи. Овај систем може утицати на много начина (повредама, обољењима, аномалијама итд.) на поремећаје понашања, али је по мишљењу многих научника, најважнија она дисфункционалност која је последица урођених аномалија. Један од разлога за тај став је свакако и то што су дисфункционалности настале услед урођених аномалија много чешће него оне услед повреда и обољења. Други разлог је можда у томе што је врло широка та скала биолошких аномалија које стоје иза ове урођене дисфункционалности. Научници којима је то струка тврде да она може настати услед нерегуларности у биоелектричним активностима, промена у метаболизму, поремећаја у вези са неуротрансмитерима и других разлога. Не треба се наравно упуштати у описивање свих тих феномена. Није то ни обавеза овог рада с обзиром на предмет истраживања. Осим тога неки од тих феномена већ су раније, додуше укратко, описани када је било говора о хормонима и неуротрансмитерима и њиховој важности за поремећаје понашања. Овог пута ће бити нешто више пажње посвећено специфичном феномену који зависи од функционисања једног посебног дела неуролошке структуре ЦНС-а.

Одабран је тај феномен, јер врло темељна неуролошка истраживања стоје на становишту да централни нервни систем природно настоји да уравнотежи реакције на стимулусе које прима преко чула. Та његова способност наравно није апсолутна. Разлике у тој способности уравнотежења, односно разлике у броју и квалитету стимулуса које ЦНС може да прими и обради, представљају разлике у особинама личности. Те разлике су наследне и настају као резултат рада једне посебне неуролошке структуре која је задужена да контролише ниво кортикалне побуђености. Ради се о ретикуларној формацији смештеној у тегментуму, односно делу средњег мозга који се налази у можданом стаблу и то је заправо „структура која се састоји од мноштва индивидуалних неурона“ (Јовановић, 2004:122). Име је добила по мрежи неурона са комплексним продужецима преко којих добија сензорне информације из мноштва нервних путева. Основна њена способност је да мења тонус мождане коре и да регулише стање будности. Када кортекс функционише на високом нивоу активности, овај ретикуларни активациони систем настоји да смањи будност кортекса. Исто се дешава и када су информације чула ирелевантне за једнику. Али ако из било којих разлога ретикуларна формација затаји и не активира кортекс у довољној мери и на време, кортекс функционише на сниженом нивоу будности и особа почиње да трага за додатним стимулацијама из своје околине. То трагање често значи улазак у ризична понашања, односно понашања која значе кршење норми околине, јер таква понашања најбрже дижу будност кортекса на жељени ниво.

Овај специфичан начин повезаности функционисања кортекса са поремећајима понашања предмет је важних неуропсихолошких истраживања у последње време. Треба очекивати да ће резултати потврдити напред изнете ставове. Ти ставови су били основ неколико важних теорија криминала, као нов начин гледања на прилично давне тврдње Ајзенка (Eysenck) о процесима инхибиције и ексцитације у мозгу као основама екстраверзије и интроверзије. О тој Ајзенковој теорији криминала биће речи у наредном одељку о психолошким теоријама поремећаја понашања.

3.2 Психолошке теорије поремећаја понашања

Сваки покушај објашњења поремећаја у понашању, укључујући ту и криминално понашање, мора узети у обзир бројне чиниоце психолошке природе. Почев од оних који постоје у време развоја јединке, затим оне когнитивне и конативне природе, па све до социопсихолошких фактора који делују у микро и макро окружењу. Ова бројност чинилаца истовремено је и узрок и последица великог броја различитих схватања која стоје иза њих и која настоје да их обједине у неке сложене теоријске концепте. Ти концепти се зато некад темеље на добро осмишљеним и спроведеним експериментима или емпиријским истраживањима, али су некад резултат накнадно насталих уопштавања и повезивања психолошких схватања. У овом делу рада биће укратко описани неки од тих концепата и то они који се сматрају најважнијим.

а) Психоаналитичка и психодинамска објашњења поремећаја понашања

а.1 Изворна психоаналитичка концепција поремећаја понашања

Неке поставке изворне психоаналитичке теорије нису преживеле систематску научну проверу. Али многе од тих идеја су антиципација садашњих теоријских схватања о поремећајима понашања, иако им објашњавање тог феномена, посебно криминала, није била намера. Ово се у првом реду може рећи за психоанализу у терминима Фројдове (Freud) етиолошке концепције понашања. Како је познато, по Фројдовом схватању понашање је у функцији четири важна елемента: непосредне ситуације, Ида, Ега и Супер ега. Од њих, а првенствено од тога колико Его успева да контролише спољну ситуацију, снаге Ида и захтеве које поставља Супер его зависило је свако понашање.

У концепту Фројда, најважнији чиниоци за адекватан развој и функционисање Ида, Ега и Супер ега су рано детињство, период младости и породични односи.

Прва инстанца у структури личности је Ид. То је наслеђени део личности чији садржај највећим делом испуњавају инстинкти и нагони. Испољава се у сталној тежњи за задовољењем примарних биолошких нагона који се могу описати као осећање пријатности, тежња ка задовољству и избегавање бола. Задовољење ових примарних нагона Ид настоји да постигне не водећи рачуна шта је одговарајуће понашање, како ће испунити своју тежњу ка задовољењу, нити ко је објекат те тежње. Ид не трпи одлагање задовољства, не разликује „замишљено и стварно, нема свест о реалности“ (Смедеревац и Митровић, 2009:69). Због потпуног одсуства реалности у њему често постоје супротне идеје како постићи задовољство, висок ниво агресивних импулса и потпуно одсуство било каквих промена увиђањем, условљавањем и слично (Требјешанин, 2003; Смедеревац и Митровић, 2009).

Насупрот Иду, друга инстанца - Его, има потпуни контакт са реалношћу. По овој теорији Его се развија из Ида током детињства и садржи све потребне психолошке функције да се задовоље импулси и потребе Ида и да се отклоне тензије које настају услед неких од тих потреба. Функција Ега је, дакле да личност учини адаптивном на спољашњу стварност, тј. да контролише како се основне тежње Ида испуњавају. Его то чини заменом принципа задовољства принципом реалности: он одлаже, преумерава, усклађује са реалношћу и/или посредује у испуњавању нагонских тежњи Ида користећи у ту сврху бројне механизме одбране. Ови механизми су испод прага свести, јер Его не препознаје да „оправдава“ нагонске жеље Ида. То, међутим, не значи да су све функције Ега несвесне.

Речено је већ да се Его развија из Ида. Он зато увек одговара на потребе Ида, али те потребе социјализује и прилагођава спољашњем окружењу. Почетак његове диференцијације из Ида дешава се учењем, односно основним облицима идентификације и имитације родитељских понашања.

Супер его, према изворним схватањима Фројда, настаје тако што се из Ега издваја једна његова функција и добија посебан статус посматрача и оцењивача

поступака и мисли индивидуе. То је морални део личности који садржи усвојене стандарде како Его треба и може да задовољава нагоне Ида. Супер его заправо има три важне функције. Прва је савест, односно тај морални део норми и принципа формиран у периоду 5 или 6 година и настао учењем процесом условљавања од стране родитеља, идентификацијом и имитацијом. Друга је самопосматрање, односно посматрање властитих поступака и контрола понашања. Трећа функција су тзв. его идеали, односно скуп циљева које особа настоји да постигне. Класичан пример его идеала је усвајање позитивне слике о родитељима, односно њихових моралних норми.

Основни или један од основних задатака Супер ега јесте та контрола и преиспитивање импулса који долазе из Ида како они не би доспели у стварност и угрозили моралност особе. Наравно, у складу са психоаналитичким концепцијама импулси који задају највише бриге и захтевају ову контролу су сексуалног и агресивног порекла.

Најризичнији период за јављање поремећаја у понашању, опет по изворној психоаналитичкој концепцији, је период адолесценције. Разлог за то је буђење сексуалних инстинката. У том периоду, међутим, сазрева и Его који има противну функцију у односу на ове инстинкте, јер може да контролише и Ид и Супер его. Сазревање се сматра успешним, ако постоји: а) способност Ега да одложи непосредна задовољства, б) нормална сексуална активност и в) социјална продуктивност особе. Та три елемента или индикатора зрелости Ега емпиријски су потврђена у истраживањима као значајни предиктори криминалног понашања у одраслом добу. Као ризични фактори поремећаја понашања се осим ова три могу сматрати и сви они чиниоци који неповољно утичу на развој зрелог Ега. У класичној психоаналитичкој теорији се сматра да су то сви они чиниоци који произлазе из лоших породичних односа, а посебно занемаривање, злостављање и злоупотреба деце.

Када се сви чиниоци о којима говори психоаналитичка теорија третирају јединствено, онда се логички може закључити да поремећаји понашања непосредно зависе од личности, односно Супер ега, Ега и Ида. Четврти важан елемент од кога зависи понашање по овој теорији је непосредна ситуација. Термин непосредна ситуација се у ствари односи на околину и може бити репрезентована околином изабраном од стране субјекта, тј. адолесцента, породицом и породичним функционисањем, као и широм социјалном средином.

Осим што је идентификовала ове области у којима треба тражити корене поремећаја понашања, психоаналитичка теорија је понудила, додуше скромну, типологију оних који најчешће имају те поремећаје. Ради се у ствари о типовима преступника, а не о поремећајима уопште, али то и није толико важно будући да су кривична дела један од најтежих облика поремећаја понашања. Ова типологија је конституисана уопштавањем клиничког искуства и садржи све предности и недостатке таквог поступка. Због чињенице да је настала у оквиру психоаналитичког теоријског концепта она се углавном темељи на истанцама личности из тог концепта.

Први од тих типова је тип *слабог супер ега*. У његовој основи доминира ниска усвојеност норми понашања које подржава друштво. Појединце који припадају овом типу карактерише неспособност одлагања задовољстава и непоштовање захтева непосредне социјалне ситуације. Најчешћи индикатори слабог супер ега су: 1) Непоштовање конвенционалних правила, 2) Непостојање животног плана и амбиција, 3) Прокриминалне вредности, 4) Ниско осећање кривице, 5) Рани поремећаји понашања, 6) Конфликти са особама које су ауторитет, 7) Усамљеност, недостатак љубави, изолација. На први поглед ови индикатори одговарају типу психопата, али чини се ипак да је психопатски склоп личности много разноврснији у симптомима и много сложенији, јер га осим агресивности, врло снажно дефинишу још и висока хистеричност и висока дисоцијација (Радуловић, 2006).

Други по реду је тип *слабог ега*. Његове основне одлике су незрелост, погрешна процена реалности, спремност да се лако поверује у све и свашта, зависност од других, неразвијене социјалне вештине. То су манифестације слабог ега или, тачније, смањене контроле супер ега и повећаног утицаја ида, али се не види зашто се у овом случају говори баш о типу личности преступника када се оне могу наћи код великог броја људи који никад нису учинили преступ.

Трећи је тип *нормалног антисоцијалног преступника*. Психоаналитичка теорија стоји на становишту да код овог типа постоји прокриминални супер его због идентификације са родитељима који су преступници. Назив „нормалан“ описује заправо нормалан рани психосексуални развој и непостојање неких злоћудних ризичних фактора који би појединца водили ка криминалу осим прокриминалног вредносног система преузетог од родитеља.

Четврти је *неуротични преступник*. Психоаналитичка теорија је посветила доста простора и времена доказујући како неуротични конфликти могу да прерасту у криминално понашање. У основи тог прерастања лежи и осећање кривице. То није најчешћи вид прерастања, али је свакако најинтересантнији и највише садржи психоаналитички приступ. Хипотеза је да неки појединци несвесно желе да буду кажњени због учињених престопа, па због тога остављају трагове свог злочина како би били ухваћени. Али и то није све. Неки неуротичари чине кривична дела да би привукли пажњу других особа, па и својих родитеља.

Поред ових типова преступника који су занимљиви и са неког историјског становишта, психоаналитичка концепција је понудила и неке типичне путеве ка криминалу. Ти путеви, по тврдњама извесног броја аутора представљају „другу типологију“ преступника мада се она веома разликује од претходне и мада не испуњава нити један критеријум да буде типологија. Ради се уствари о схватањима психоаналитичке теорије о томе шта су главни фактори преступништва, а не неких посебних начина како се постаје преступник. Навођење природе тих фактора не заслужује неку посебну пажњу, јер су у питању тешко доказиве тврдње и стереотипна схватања.

Концепти психоаналитичке теорије били су подстицај за даља промишљања на тему разумевања криминала. Читава плејада научника ове оријентације почела је трагати за коренима тог понашања. Под јаким утицајем Фројдових идеја појавиле су се тезе о 1) *латентној делинквенцији*²⁷, као урођеним предиспозицијама за криминал, 2) о *неспособности одлагања тренутних задовољстава* и њиховом подређивању принципима стварности, 3) о неуспелој сублимацији инстинктивних нагона неким другим социјално прихватљивим понашањем, 4) о немогућности контроле импулса. Ван психоаналитичког концепта, али у оквиру психодинамског оквира настала је и теза да селфконцепт има суштинску улогу на путу ка криминалу. Та теза је настала на основу података који показују да популација преступника има ниско самопоштовање за разлику од оних који нису преступници. Међутим, други аутори добили су резултате који ту тезу оспоравају, тако да је све до данашњих дана статус селфконцепта у криминалном понашању остала непознаница.

Ништа боље нису прошли ни покушаји који су објашњење криминала потражили у појединим феноменима узетим из психотерапијских метода, трансакционе анализе и других. Али оно што је важно за све те покушаје јесте да психоаналитички и психодинамски приступ нису контролисали важност социјалних или срединских чинилаца у настанку криминала. Новији концепти ове природе у трагању за објашњењем криминалног понашања обједињују нерешене унутрашње конфликте, емоционалну нестабилност и догађаје из детињства са тим срединским чиниоцима. Та нова психоаналитичка објашњења разликују се од онога што је претходно речено, тако да данас истраживачи у својим радовима углавном наводе само ове нове психоаналитичке и психодинамске концепте. Од њих новијих концепата у овом раду мало детаљније ће бити описани Болбијев (Bowlby) и Ериксонев (Erikson) концепт.

а.2 Болбијева теорија криминала

Џон Болби (John Bowlby), амерички психолог, годинама се у својој психоаналитичкој пракси бавио проблемима који се јављају у односима мајке и детета. Доминантни појмови којима се описивала релација мајке и детета били су „везаност“ и „зависност“, употребљавани су као синоними и служили су да опишу везивање детета за мајку настало као резултат задовољења његових основних физиолошких потреба. Увиђајући разлике између тих појмова и сматрајући да је везаност „систем понашања“ (Мирић и Димитријевић, 2006), а не функционални однос, Болби почиње разраду своје чувене теорије о „афективном везивању“. Први чланци објављени о том новом, другачијем концепту везивања (Bowlby, 1958) представљају зачетке нове теорије о „природи и пореклу човекове осећајности“ (Стефановић-Станојевић, 2006:157).

---

²⁷ Зато што се ради о историјским схватањима и веома давним референцама одлучено је да се само наведу називи тих теза без других података.

У првим радовима (1958, 1969) Болби јасно ставља до знања да је афективна везаност темељ развоја личности, да је много више од емоционалног односа са мајком и да се не ради само о везаности која произлази из задовољења основних нагона, већ о биолошки условљеној друштвености. Она је „тражење и одржавање близине са другом јединком“ (Мирић и Димитријевић, 2006:10), а то што се најпре испољава у односу са мајком последица је њене физичке присутности (Радуловић, 2014).

Иако је код нас одомаћен израз „афективна везаност“ (истраживачи нису нашли бољи за оригинални израз „attachment“) у основи тог везивања нису емоције, већ „биолошки програмирана потреба за тражењем и успостављањем друштвених контаката, односно конатаката са одраслим бићем“ (Радуловић, 2014:52). Тако се, чини се, од идеје о емотивној везаности детета за мајку дошло до тражења и успостављања друштвених контаката са одраслим људским бићима, од теорије о природи и пореклу човекове осећајности до теорије о емоционалном развоју човека. Теза да афективна везаност настаје из задовољења примарних потреба одбачена је тврдњом да се не ради о везаности која је резултат задовољења нагона глади, потребе за чулним контактом, осећања сигурности и слично, као и самим схватањем да је афективна везаност „биолошки програмирана потреба за тражењем и успостављањем друштвених контаката“. У прилог тезе о наследности потребе за друштвеним контактима уопште, уместо везаности која настаје задовољавањем основних биолошких нагона Болби наводи а) урођени рефлекс грљења и хватања, 2) уживање детета у друштву других људи што се манифестује смиреношћу када се носи и кад му се говори, 3) реакцијом осмеха и гукања на пажњу одраслих. Та три елемента довољни су да Болби стоји на становишту да је афективно везивање биолошки дато, односно да је дете већ по рођењу спремно да одговори на социјалне дражи.

Када се анализирају карактеристике теорије о афективном везивању, савремени научници више немају у центру пажње однос детета и мајке, како је то било у радовима Болбија и многих других, већ афективну везаност као индивидуалну варијаблу. Зато се та теорија данас и сматра теоријом емоционалног развоја (Стефановић-Станојевић, 2006). На путу ка том емоционалном развоју дете представу о себи и мајци почиње да формира већ у првим месецима након рођења. У немогућности да то учини на други начин дете контакт са мајком успоставља шаљући јој разне сигнале: гукања, осмехивања, плач. Начин на који мајка одговара на те сигнале служи детету да гради слику о себи као бићу које може или не може да има пажњу мајке, али и представу о мајци као присутној, предусретљивој или одсутној, односно непредусретљивој особи. Понављање таквих доживљаја и ситуација постепено учвршћује ту слику детета и о себи и о мајци. Из тога се рађа модел или начин на који ће дете прилагођавати своје понашање како би привукло пажњу особа које су му важне и добило сигурност, заштиту, пажњу. Проблем који се поставља јесте на који начин се те перцепције детета, те слике о себи и слике о мајци претварају у „менталне репрезентације“ (Стефановић-Станојевић, 2006), односно у емоционални

развој. Чини се да је то нешто на шта теорија нема одговор и да би ту теорија опсервационог учења могла помоћи. Али онда следи ново питање: Шта би са тврдњама о биолошком пореклу човекове осећајности? Треба ипак веровати да ће велики број научника који се бави феноменом „attachment“ наћи решење и за тај проблем о „трансформацији спољашњих интеракцијских односа у менталне репрезентације“.

Али како год се схвати афективна везаност, слагали се или не слагали са тезом о биолошки програмираној потреби за успостављањем других контаката, феномен кога истраживачи називају „матерална депривација“ има прилично важног одраза на поремећаје понашања. Тај израз описује немогућност да дете доживи везаност за мајку или одраслу особу која одгаја дете. Ова немогућност произлази из многих разлога од којих су најчешћи честе промене особа које дете чувају, одбацивање детета, злостављање и други. Лишавање те везаности, нарочито у периоду у прве три године, има трајне негативне последице по когнитивни, емоционални, социјални и сваки други развој личности. Ове последице се могу одразити у виду поремећаја понашања различите врсте, али најчешће у виду криминалног понашања. Зато се често ова теорија назива Болбијева теорија криминала.

Нажалост њена истраживачка верификација је врло танка. Прво Болбијево истраживање, на основу кога је и настала идеја о афективној везаности, било је на изузетно малом узорку (44 малолетна преступника и 44 малолетна непреступника), методолошки слабо планирано и са проблематичном интерпретацијом резултата. О том истраживању неки истраживачи су направили и листу пропуста почев од лошег узорка, лоше методе анализе разлика (проценти), одсуство било какве контроле других варијабли, па до непоузданости у прикупљању података (Feldman, 1977).

Ни друго истраживање није било много боље. Резултат тог истраживања показивао је да одвајање од мајке не производи негативне ефекте. Међутим, клиничка истраживања и клиничка пракса имају пуно поштовања према тој теорији.

а.3 Ериксонска теорија

Ериксонска теорија значи важан помак у односу на све претходне психоаналитичке теорије. Основа за такав закључак је што је ова теорија један заокружен и целовит систем са истовременим ослањањем и на психолошке и на социјалне факторе у објашњењу поремећаја понашања. Његова теорија интегрише психоаналитичка становишта са становиштима других научних поља, на пример културне антропологије, социјалне патологије, социјалне психологије, па и књижевности и уметности (Матејић-Ђуричић, 2010). У сфери психолошких фактора Ериксон (Erikson, 1968) много већу пажњу поклања свесном делу личности (егу) уместо нагонском (иду), а у сфери социјалних фактора наглашава значај породице, породичних односа и групе вршњака. Према основним поставкама ове теорије, личност пролази кроз осам фаза од којих су за поремећаје понашања најважније друга,

трећа, пета и шеста. Те фазе су генетски дате и увек се јављају одређеним редоследом. У свакој фази постоји тзв. развојна криза од чијег разрешења зависи успешност развоја (Матејић-Ђуричић, 2010). Криза настаје због неравнотеже између физиолошког, па и психолошког развоја и захтева социјалне средине. Превазилажење те кризе може ићи у правцу јачања Ега и даљег развоја личности, али може ићи и на његову штету и слабљење до те мере да дође до застоја у развоју. Свака од фаза развоја утиче на то како ће личност изгледати што се тиче карактера и како ће се понашати. Негативна разрешења кризе непосредно су повезана са тзв. маладаптивним понашањима.

Друга фаза, носи назив *Фаза аутономије наспрам сумње*. Карактеристична је за рано детињство и њено разрешење зависи од поступака родитеља. У том периоду родитељи не треба да буду ригидни према детету, да га спутавају, погрешно уче шта је дозвољено, а шта забрањено, да детету постављају противречне захтеве у погледу понашања и слично. Такви поступци могу довести до негативног разрешења кризе и створити основ за негативна разрешења и следећих фаза. Ако је поступање родитеља супротно од тога дете ће научити и усвојити ограничења од стране одраслих, али без унутрашњих конфликта, стећи представе о томе шта је добро, а шта није, успоставити прве облике надзора над собом и прихватити надзор других особа, развити почетни ниво способности за оцене праведности својих и туђих поступака и слично. Услед таквог поступања родитеља, его је способан да ове поступке прихвата и разрешава на позитиван начин што омогућава стицање почетних облика аутономије код детета. Ако то није тако јавиће се први доживљаји сумње и агресивног односа према околини. Зато се ова фаза и зове *фаза аутономије наспрам сумње*.

У трећој фази, која се одвија на узрасту од треће до шесте године, најважнији процес је развој иницијативе и одговорности. Родитељи треба да подрже тај процес, а не да га ограничавају. У случају подршке и разумевања развој иницијативности и одговорности манифестоваће се кроз игру која ће омогућити детету да нешто ново научи, да планира и да остварује неке циљеве, спознати разлику између својих осећања и света око њега. Развој иницијативности се добрим делом темељи и на позитивним разрешењима претходне фазе *аутономије наспрам сумње*. Погрешни поступци родитеља, који се свде на спутавање иницијативности, резултираће осећањем кривице и пасивности. У одраслом добу такве особе биће такође пасивне, тешко ће успостављати контакте са супротним полом, а могу се јавити и психопатски видови понашања. Иначе назив ове треће фазе је *иницијатива наспрам осећања кривице*.

Пета фаза се назива *идентитет наспрам негативног идентитета* или како је Матејић-Ђуричић зове *идентитет наспрам дифузије улога*, одвија се од једанаесте године до изласка из адолесценције. Из назива фазе види се да је њен централни садржај стицање идентитета. Тај процес је праћен успонима и падовима, али ако родитељи или средина у којој особа одраста има разумевања за необично понашање у

том периоду млада особа ће постати свесна својих психосоцијалних карактеристика и њих прихватити без драматизације и потреса, опажаће себе као члана колектива, прихватити његове норме и понашати се у складу са њима. Том статусу, нужно претходи прилично хаотично понашање, став да су сви одрасли глупи и наглашено непоштовање и супротстављање ауторитетима (родитељима, наставницима). Такви начини реаговања и ти ставови природни су процес одрастања и не смеју се кажњавати, а ни сматрати поремећајима понашања. Погрешни поступци родитеља или одраслих представника институција, на пример школе, могу довести до негативног разрешења кризе идентитета. Класичне последице тога су опажање себе као одбачене особе, агресивно понашање, тражење и налажење подршке у субкултури криминала, развој прокриминалних вредности, чињења кривичних дела и слично. У тој петој фази посебно је важан феномен идентификације детета са неким личностима и/или групом вршњака. Та идентификација је природна потреба и један је од најважнијих механизма стицања идентитета. Међутим, она може бити усмерена и на негативне групе. Идентификација са вршњачким групама које се баве криминалом или са лидерима тих група доводи до непотпуног развоја ега и криминалног понашања самог детета.

Последња фаза, од оних које су значајне за поремећаје понашања је *шеста фаза*, обухвата период од 20 до 25 године живота и одликује се *кризом интимности*. Њен званичан назив је *интимност наспрам осећања изолованости*. Ако су претходне фазе добро преброђене, нарочито ако је развој идентитета текао како треба, особа ће бити способна да самостално води свој породични живот. У случају негативног разрешења ове фазе долази до повлачења, претеране заокупљености собом и неспособности за интимне везе са другим особама. Стање изолације може утицати на развој неприлагођених и неприхватљивих начина понашања.

Ериксонска теорија, као уосталом и све психоаналитичке и психодинамске теорије има своје критичаре. Замерке се односе на ненаучност методе којом је формулисана, неодређену и тешко проверљиву природу средишњих појмова, а онда и на способност аналитичара да разумеју и објасне било које понашање.

Али за разлику од осталих теорија из ове групе, она је логички целовит систем са придавањем подједнаке важности личним и социјалним факторима приликом негативних или позитивних разрешења криза од значаја за поремећаје понашања. Неке од њених тврдњи доживеле су снажну емпиријску потврду. У првом реду то су однос фазе стицања идентитета и значај вршњачких група у том процесу, а онда и значај идентификације у том целом периоду.

*

*

*

Овим прегледом психоаналитичких концепција поремећаја понашања, обухваћен је највећи део тих теорија и гледишта која су важна као концепти који се односе на те поремећаје. Неки аутори, међутим, у ову скупину сврставају тзв.

инстинктивистичка објашњења поремећаја понашања, а у оквиру њих и теорију агресивности Фрома (Fromm). Када се пажљиво анализира тај инстинктивистички приступ види се да се он у потпуности односи на значај агресивности за поремећаје понашања. Ова особина личности свакако заслужује највећи степен пажње, али је далеко од тога да је она целим својим обимом инстинктивистичког порекла. Зато ће опис природе и важности агресивности овде изостати и бити одложен за касније одељке.

б) Теорије учења и поремећаји понашања

б.1 Теорија диференцијалне асоцијације

Теорија диференцијалне асоцијације се изворно везује за Садерленда (Sutherland), иако су најважније допуне дате од Садерленда и Кресија (Sutherland & Cressey, 1974). Теорија полази од става да свако друштво за себе одређује шта се сматра као кривично дело и шта је забрањено понашање, али и да је основни процес како неко постаје преступник заправо учење тог понашања.

Процес како појединац постаје преступник Садерленд објашњава кроз следећих девет постулата:

1. Криминално понашање се учи;
2. Учење тог понашања одвија се у дружењу са другим људима;
3. Највећи део учења одвија се у вршњачким пријатељским, неформалним групама;
4. Оно подразумева усвајање прокриминалних вредности, ставова и уверења, али такође и техника извршења дела;
5. Учење криминалног понашања врши се истим начинима као што се уче и друга, некриминална понашања;
6. Вероватноћа да ће криминално понашање бити научено је већа уколико је особа више изложена обрасцима понашања који одобравају криминал него обрасцима који га осуђују;
7. Вероватноћа да ће се криминално понашање научити пропорционална је значају, учесталости, трајању и интензитету контаката са обрасцима који одобравају криминал;
8. Покретачка снага побуда, ставова, вредности и мотива ка криминалу у зависности је од перцепције закона као погодног или непогодног за то понашање;
9. Криминално понашање доста зависи од потреба и вредности субјеката, али се не може објаснити тим потребама и вредностима, јер су и оне део криминалне свести.

И површна анализа ових постулата показује да се теорија диференцијалне асоцијације заправо заснива на тези да ће се криминално понашање научити у контакту са другим људима који имају позитиван однос према кршењу закона или, макар, то кршење не осуђују. Веома је важно нагласити да теорија не подразумева учење криминала дружењем са преступницима. Аутори теорије инсистирају на том

деталју, јер тако отклањају најчешћи и најјачи приговор који се упућује теорији: ако се криминал учи у неформалним групама и дружењем са криминалцима од кога су чланови те групе научили да се тако понашају? Од неке претходне групе, а ова од такође претходне и тако у недоглед. За учење криминала по овој теорији важни су контакти са људима који имају прокриминалне ставове и вредности. Наравно, нису у питању само ставови и вредности, него и укупно понашање тих људи. Зато се у теорији и говори о „обрасцима“ тј. „дефиницијама“, а не само о ставовима и вредностима или само о понашањима. Касније модификације теорије дозволиле су, међутим, учење криминалног понашања и ван непосредних контаката са другим људима. То понашање се може научити и кроз идентификацију са стварним или замишљеним особама уколико се понашање тих особа опажа у прилог кршења норми. Најчешће су у питању идентификације у жељи да се има статус других, о тежњи ка моћи и угледу, о развојним идентификацијама и слично. Ова модификација теорије позната је под називом *диференцијална идентификација*.

Покушаји да се ова теорија провери у емпиријским истраживањима нису били превише успешни. Проблеми који су се у тим покушајима одмах на почетку јавили, односе се на садржај, односно значење термина „обрасци“ или „дефиниције“, али највећи проблем свакако је у томе што теорија до данашњег дана нема одговор на питање зашто неки појединци науче криминалне начине понашања, а други не, иако се налазе у идентичним социјалним ситуацијама и изложени су истом броју и интензитету образаца који одобравају криминално понашање. Приговоре да се те разлике могу објаснити индивидуалним разликама у личности те да таква објашњења доводе у питање целу идеју да пут ка криминалу почива на постулатима ове теорије, аутор и његови сарадници одбијају тврдећи да је улога индивидуалних разлика подручје за даље истраживање, а не начин на који се може оповргнути ова теорија.

6.2 Теорија оперантног учења

Теорија оперантног учења иако није никла у психологији криминала нити са намером да објасни порекло криминалног понашања добро може послужити да се разуме та врста понашања.

Изворни аутор ове теорије је Бурус Скинер (Burthus Skinner). Он је давне 1950. године утврдио да понашање одређују последице које оно изазива или производи код околине. Прецизније речено, понашање које се учи спонтано се издваја од низа других захваљујући поткрепљењу околине (Матејић-Ђуричић, 2010). Ради се у ствари о позитивном и негативном поткрепљењу. Позитивно поткрепљење и понављање тог поткрепљења, довешће до усвајања тог понашања, до његове научености и тај ће се облик понашања задржати све док га деловање неких систематских поступака не промени. Рецимо, док околина не почне да кажњава то понашање или док се применом неке бихејвиоралне терапије не постигну те промене. Насупрот томе негативно поткрепљење, односно кажњавање тог понашања довешће до постепеног

смањивања учесталости и на крају до његовог нестајања (Skinner, 1950). И понашања која доводе до промена у околини и ова два облика поткрепљења настају по одређеним законитостима и не јављају се случајно. Међутим те законитости нису претерано важне за сврху овог истраживања. Важно је само поменути да је општа законитост теорије да је понашање одређено последицама које оно проузрокује у околини и да ће појединац научити она понашања која доносе неку награду и одустати од оних понашања која му доносе казну. Али не научи се неко понашање једноставним понављањем тог понашања. Оно се научи „зато што се тим понашањем постиже неки циљ“ (Рот, 2010:100) и што се њим задовољава нека потреба. Та наизглед мала и логична модификација основних поставки теорије оперантног учења је доста важна. Научници који су се бавили овим начином учења посебно су истицали тај тзв. „закон ефекта“. Он се, поједностављено, своди на правилност по којој организам брже усваја оне облике реаговања којима се задовољавају неке потребе индивидуе. Пут учења неког, па и криминалног понашања по „закону ефекта“ подразумева мотивисаност и активан однос појединца према потребама одређене врсте, задовољење те потребе планираним, свесно предузетим или чак и случајним понашањем и награђивање, односно поткрепљивање понављања тог понашања довољно пута.

У каснијим разрадама ове теорије настала је и њена посебна верзија тзв. теорија поткрепљења. Основ те модификације је да су за учење нових понашања неопходна два елемента: постојање неке потребе (или мотива) и задовољење те потребе. Али за разлику од основне теорије, овде задовољење потребе или мотива, само по себи, не представљају поткрепљење. Да би се неко понашање научило оно мора довести до смањења потребе, тј. до редукције тензије. Та редукција тензије је уствари поткрепљење. Процес учења одвија се тако што неко понашање доводи до редукције тензије и ако се тај спој понашања и редукције јавља довољно често, доћи ће до учвршћивања тог понашања код појединца (Рот, 2010:100).

Иако теорија оперантног учења није настала са намером да се објасни криминално понашање она се може успешно примењивати и у ту сврху. То понашање, па и било који други облик поремећаја понашања може се учврстити тј. научити, ако долази до награђивања, односно задовољења неке потребе или неког мотива. Наравно, награђивање може бити у виду материјалних добара, али и у виду друштвеног статуса код других преступника. Награђивање може бити чак и избегавање кривичног прогона и кажњавања за учињени преступ.

6.3 Теорија социјалног учења

Оно што теорију социјалног учења одваја од свих других теорија и чини својеврсним обликом је улога мотивације за учење. Наиме, у овом случају та мотивација није само награђивање или кажњавање него може бити и емоционални однос према исходу самог процеса учења. Када је учење криминалног понашања у

питању то нажалост може бити и задовољство у патњи жртава. Познаваоци те теорије заправо тврде да социјално учење има велику важност у стицању социјално пожељних облика понашања, посебно моралних вредности, али је једнако одговорно и за настанак антисоцијалних и девијантних форми друштвеног понашања (Матејић-Ђуричић, 2000:43). Социјално учење има више облика (учење идентификацијом, имитацијом, по моделу), али ће на овом месту мало детаљније бити описано опсервационо учење које се сматра најчешћим и најпогоднијим видом учења криминалног понашања.

Суштину опсервационог учења најбоље је изразио Бандура (1977) следећим принципом: посматрање понашања друге особе доводи до учења тог понашања и код особе која је посматрач, уколико је посматрана особа за своје понашање награђена или није кажњена. Уколико је посматрана особа била кажњена, до учења тог понашања неће доћи. Тај принцип се односи како на криминална, тако и на просоцијална понашања. Опсервационо учење заправо омогућава учење свих облика понашања и оних лоших и оних добрих. Какво ће се понашање научити зависи од врсте понашања особе која се посматра и наравно, од начина на који околина реагује на та понашања. У току експерименталних истраживања Бандура је доказао да ће се највише научити оно понашање за које је посматрана особа награђена, а затим понашање за које посматрана особа није била ни награђена ни кажњена, јер се изостанак казне, када је природа понашања антисоцијална доживљава као награда. Најмање ће се научити оно понашање за које је посматрана особа била кажњена.

Овим посматрањем понашања других особа уче се и многи други феномени: ставови, вредности, начин говора и мишљења. Овим начином се оцењују и мењају и сопствена понашања, она раније усвојена, а не само нова. Опсервационо учење је, дакле, један јако широк и важан облик учења од кога много зависи и процес социјализације појединца.

Наравно, све што се може научити посматрањем других особа, сви облици понашања, сви усвојени ставови и слично, не може зависити само од награђивања или кажњавања од стране околине. Истражујући од чега још зависи успех у учењу научници су закључили да су за то важне три области: 1) Карактеристике особе која је посматрана и карактеристике посматрача, 2) Неке способности посматрача и 3) Подстицаји из околине посматрача. На овом месту биће поменуте друга и трећа област, јер су оне најчешће истраживане. Резултати проучавања друге области показују да успех у учењу зависи од способности: а) учења на основу искуства и коришћења симбола из ранијег искуства, б) предвиђања последица конкретног понашања, в) усклађивања свог понашања са стандардима у друштву, г) учења посматрањем других људи. Када су подстицаји у питању научници су установили да највећи допринос том успеху имају нагонски импулси, затим потреба за узбуђењем, социјални мотиви, самопоштовање и материјалистичке вредносне оријентације.

Најмање је истражена прва област, тј. индивидуалне разлике посматрача, па и посматране особе и то је један од значајних приговора самој теорији.

Из онога што је напред речено види се да опсервационо учење није једноставан процес. Упркос тој сложености истраживачи сматрају да ова теорија може бити корисна за објашњење криминалног понашања. Применљивост те теорије за разумевање криминалног понашања осим Бандуре уочили су и други аутори (Akers, 1977; Akers et al. 1979). Према општеприхваћеном мишљењу опсервационо учење има примат када је учење антисоцијалног понашања у питању у три средине: у породици, у субкултури и код културних симбола као што је телевизија. То практично значи да се најчешће и највише научи посматрањем понашања важних особа у породици, лидера или чланова своје групе и неких посебних особа са телевизије или из филмова који се приказују на телевизији. Посматрањем понашања важних особа у овим срединама, када су млади у питању, могу се објаснити насилни криминал, криминал против живота и тела, па чак и неки видови организованог криминала, растурање дроге на пример (Feldman, 1998).

6.4 Ајзенкова теорија криминала

Ајзенкова теорија криминала спада у групу теорија које у себи обједињују биолошке, социјалне и психолошке факторе. Основа теорије је да се криминално понашање учи, али да то учење зависи од побуђености централног нервног система и стабилности аутономног, затим од особина које чине склоп личности појединца и од утицаја у процесу социјализације. Због те целовитости и успешног обједињавања генетског, психолошког и социјалног приступа, али и због чињенице да је настала након великог броја истраживања, да је проверавана и потврђивана у великом броју радова широм света, ова теорија заслужно спада међу најпознатије теорије криминала уопште.

Речено је већ да је основно становиште Ајзенкове теорије криминала (Eysenck, 1970, 1977) да се ово понашање јавља као резултат интеракције генетских предиспозиција, структуре личности и срединских утицаја и да у том процесу важну улогу има процес учења. Те интеракције су веома важне и без њиховог познавања неће се разумети како настаје и како се одржава то криминално понашање. Наравно, неће моћи ни да се прогнозира почетак тог понашања, а нити да се организују и спроводе ефикасни процеси превенције.

Прва карика тог интеракцијског процеса је интеракција између наслеђених карактеристика нервног система и особина личности. Ајзенк је, вршећи бројна неуропсихолошка истраживања, установио да је за процес учења криминала, суштински важна способност побуђивања ЦНС-а и степен стабилности или лабилности аутономног нервног система. Такође је установио да се структура личности може свести на три особине и да су, две од њих непосредно повезане са тим процесима у ЦНС-у и аутономном систему. Те три особине су екстраверзија-

интроверзија, неуротизам, откривене 1959. године (Eysenck, 1959) и психотицизам који је откривен касније.

Код неких особа централни нервни систем се одликује ниском способношћу примања надражаја и за њега се каже да се тешко побуђује. Да би се постигао оптимални ниво функционисања ЦНС-а те особе имају велики број социјалних контаката, импулсивне су и са сталним тражењем узбуђења. За те особе вреди мишљење да су екстравертне. Њихов ЦНС карактеришу процеси инхибиције. То је разлог зашто се ове особе тешко условљавају и споро уче друштвене норме. Међутим, неке особе имају централни нервни систем који прима већи број надражаја и зато оне на понашајном плану настоје да смање стимулације како би спустили ниво побуђености кортекса и довеле га на оптимални ниво. На понашајном плану те су особе тихе и резервисаног понашања. Тај тип особа Ајзенк је назвао интровертним типом. Њихов ЦНС карактеришу процеси ексцитације и зато ове особе лакше уче социјалне норме понашања. Осим ЦНС-а, понашање људи зависи и од аутономног нервног система. Ако је тај систем лабилан особа ће доживљавати снажне емотивне реакције на било које непријатне и болне стимулусе. Та врста реаговања се назива (високи) неуротизам. Осим јаким емотивних реакција овај (високи) неуротизам је праћен и високом анксиозношћу, која удружена са емоционалном лабилношћу утиче на слабо учење социјалних норми понашања, што практично значи повећање вероватноће бављења криминалом. Стабилан аутономни нервни систем доприноси уравнотеженим и мирним емоционалним реакцијама, па се сматра да те особе имају ниски неуротизам и ниску анксиозност. Стабилне емоционалне реакције и одсуство анксиозности доприносе бољем условљавању, бржем и успешнијем учењу социјалних норми и мањој вероватноћиза криминално понашање.

Трећа димензија личности, психотицизам, донекле је још увек тајна. Постоје, међутим, неки прелиминарни докази да ова особина зависи од тестостерона и ензима моноамин оксидазе (Eysenck, 1990). Оно што је извесно када је психотицизам у питању јесте да та особина у високом степену омета процесе условљавања, тј. учења понашања, и да значајно повећава вероватноћу криминала, нарочито вршења насилних деликата (Радуловић, 2006).

Описом начина функционисања централног и аутономног нервног система и описом интеракцијских односа између тог функционисања и особина личности објашњена је важност два важна елемента у тој интеракционистичкој теорији криминала Ајзенка. Трећи елемент у том функционисању, ништа мање важан него претходна два, је процес учења. Ајзенк стоји на становишту да се криминално понашање учи или, тачније, да се учи контрола антисоцијалног понашања. Процес учења своди се на све видове социјалног условљавања, али Ајзенк посебно наглашава да се ово учење може одвијати и класичним условљавањем. У свим тим видовима учења важну улогу играју награђивање и кажњавање. Процес учења у овој теорији садржи све предности и све мане које се код сваког од облика учења, класичног или

социјалног условљавања, могу наћи. Дете учи социјално понашање тако што по принципима условљавања прихвата понашање које му нуди окружење, а пре свега породица. Наравно, ако то окружење превасходно емитује антисоцијална понашања она ће бити и прихваћена. Брзина и ефикасност процеса социјалног условљавања зависиће од особина централног и аутономног нервног система, али и од три поменуте особине личности.

Али успех у учењу не зависи само од наследних карактеристика нервног система, особина личности или врсте процеса учења који се примењује. Учење контроле антисоцијалног понашања и прихватања социјално пожељних облика није ништа друго до класичан процес социјализације. Успех у том социјализацијском процесу такође ће зависити и од знања и вештине социјалне средине која спроводи или на други начин утиче на тај процес. Другим речима, зависиће од поступака родитеља, наставника, чланова вршњачких група, културних институција и слично. Зависиће и од неких ситуационих фактора, као на пример од изложености притисцима околине, од броја објеката који припадају субкултури у непосредној околини, од лаке доступности појединих вредних предмета и сл. Социјализација је прилично комплексан процес учења и усвајања друштвено пожељних норми понашања у коме се грешке оних који га спроводе често дешавају. Зато се и каже да су ти социјални фактори, па и фактори ситуације важна, пета карика по реду, у интеракционистичком приступу Ајзенкове теорије криминала.

Ајзенкова теорија изазвала је велики број емпиријских истраживања са циљем провере њених важних елемената: начина функционисања централног и аутономног нервног система, повезаности тог функционисања са структуром личности, проверу и саме трофакторске структуре личности и слично. У већини важних ствари теорија је издржала ова искушења. Веома много истраживачких радова потврдило је постојање трофакторске структуре личности, процесе инхибиције и ексцитације у кортексу, лабилност аутономног система или правилност да се процеси социјализације своде на класична и социјална условљавања. Ти резултати допринели су да је ова теорија постала веома позната теорија криминала. У неким областима, посебно када се ради о односу криминала и димензија личности, дискусије још трају. Трају и расправе о природи димензије психотицизам, али све те расправе само показују снагу теорије, а никако њене слабости.

в) Психолошке контролне теорије и поремећаји понашања

Психолошке контролне теорије, за разлику од свих других, полазе од тезе да сваки појединац има мање или више изражене склоности ка девијантним понашањима и да право питање пред науком није зашто неки људи чине кривична дела него зашто неки та дела не чине. С тога основни проблем савремених теоријских концепата требало би да буде откривање оних чинилаца који спречавају таква понашања.

Такви одговори највише се могу очекивати од оних теорија које се баве проблемима развоја морала и проблемима тзв. протективних чинилаца у области поремећаја понашања. За теоријску подлогу истраживања злоупотреба дроге, такве усмерености, чини се да највише одговарају Колбергова (Kohlberg) теорија моралног развоја и Хиршијева (Hirschi) теорија самоконтроле и социјалних веза.

в.1 Колбергова теорија моралног развоја

Савремена схватања моралног развоја се углавном заснивају на концепцијама Пијажеа (Piaget) и Колберга (Kohlberg). Одлучујући заокрет у разумевању моралног суђења и моралног понашања долази до Пијажеу и његовој теорији која је извршила снажан утицај на теорију и праксу васпитања (Матејић-Ђуричић, 2012). Иако добри познаваоци Пијажеових радова ову теорију називају грандиозном (Матејић-Ђуричић, 2012) у овом приказу когнитивних теоријских приступа предност је дата Колберговом схватању моралног развоја (Kohlberg, 1973; Kohlberg, Levine & Hewer, 1983) захваљујући пре свега чињеници да се она добрим делом користи и за објашњење криминалног понашања.

Анализирајући ток развоја моралног расуђивања Колберг је открио три нивоа и унутар сваког од њих по два, дакле укупно шест стадијума тог развоја. Ти нивои и стадијуми су најважнији део његове теорије и зато ће сваки тај ниво и сваки стадијум бити описан у најкраћим могућим цртама. Ради лакшег праћења основних идеја у овим нивоима и стадијумима они ће бити приказани у виду шеме како је то иначе пракса и код других аутора.

Табела 1. Нивои и стадијуми моралног расуђивања (према Миочиновић, 2004)

Ниво	Назив стадијума	Садржај стадијума
I Преконвенционална моралност	1. Хетерономна моралност	Покоравање ауторитету да се избегне казна
	2. Инструментална моралност	Постизање личног задовољства
II Конвенционална моралност	3. Интерперсонална нормативна моралност	Улога добре особе. Лојалност према пријатељским особама.
	4. Моралност у социјалној заједници	Подршка друштвеном реду. Допринос друштву, групи или институцији
III Постконвенционална моралност	5. Моралност људских права и друштвене добробити	Поштовање права, вредности и закона. Доминира поштовање људских права
	6. Универзалне етичке норме	Етичка начела правде и једнакости надређена законима.

Када је опис нивоа и стадијума у питању многи аутори чине то тако што паралелно описују нивое и стадијуме у оквиру тих нивоа. Од тог приступа погоднији је приступ који је коришћен у раду Миочиновић (2004) која је нивое и стадијуме описивала посебно, јер, чини се, тако важни моменти више добијају на значају.

Речено је већ да је Колберг развој моралног расуђивања груписао у три нивоа: 1) *Преконвенционални*, 2) *Конвенционални* и 3) *Постконвенционални*. Сваки од њих представља степен достигнутог моралног развоја, односно начина на који појединац

по правилу реагује када заузима став и одређује се наспрам неких друштвених вредности. Постојање три таква нивоа практично значи постојање три различита односа између субјекта и норми које он треба да поштује. *Први ниво* описује однос у коме су особа и друштвене норме међусобно удаљени или, боље, у коме нема интројекције тих норми од стране особе. На том првом нивоу особа је окупирана сама собом, својим потребама, жељама. На том нивоу она не разуме норме и не придржава их се. На *другом нивоу* осећање сопственог Ја, поистовећено је са правилима које су донели други људи, са њиховим очекивањима, нарочито оним правилима и очекивањима која показује ауторитет. На том нивоу је посебно значајан однос појединца и групе. Појединац на овом нивоу подређује своја понашања и своје потребе интересима и мишљењима групе. Најзад, на трећем нивоу, морална начела имају превагу и појединац не прихвата и не придржава се норми уколико оне не садрже морална начела. Ако прихвата друштвена правила чини то само ако су општа морална начела инкорпорирана у та правила. У случају сукоба ових правила са моралним начелима појединац ће се определити за приврженост начелима.

Као што је већ речено, у сваком овом нивоу постоје по два стадијума развоја. У оквиру њих постоје и одређени подстадијуми, али о њима неће бити детаљније говора и за ову прилику довољно је описати само стадијуме.

Стадијум број 1 је први у оквиру нивоа преконвенционалне моралности. Његов назив у новијим верзијама теорије (Kohlberg, Levine & Hewer, 1983) је *хетерономна моралност* или *наивни морални реализам*. У ранијим радовима Колберга овај стадијум се звао „казна и послушност“. Он се највише карактерише хетерономијом, односно моралношћу која је зависна од других. Ови „други“ су по правилу ауторитети за дете. Они одређују шта је добро, шта је морално, а шта није. Добрим се сматра онај поступак који је награђен од ауторитета. Ако је неки поступак изазвао кажњавање то значи да је он лош. Овим начином условљавања учи се покораване друштвеним нормама на првом стадијуму развоја моралности.

Стадијум број 2 зове се *индивидуалистичка, инструментална моралност* (ранији назив је инструментални хедонизам). У њој је морално расуђивање подређено постизању личног задовољства. Развој моралности је значајно напредовао и то се пре свега огледа у схватању да и други људи из околине имају своја мишљења и ставове који се морају узети у обзир ради постизања сопственог интереса. Зато се раније овај стадијум и називао инструментални хедонизам. Проблем који се у овом стадијуму често јавља своди се на питање како задовољити сопствене интересе, ако се они сукобљавају са интересима значајних других. Најчешће решење је конформирање нормама да би се постигла награда, ако не она која је била прва на листи жеља онда следећа по реду.

Трећи стадијум је *интерперсонална нормативна моралност* (раније интерперсонално слагање). Инструментална моралност из другог стадијума постепено уступа место моралности која се темељи на узајамним осећањима попут захвалности,

лојалности, љубави и других. Моралност се сада манифестује у односу на особе које су блиске субјекту по фамилијарним или породичним осећањима. Понашање особе је усклађено са фамилијарном или породичном улогом. Конфликт који настаје у моралном понашању по правилу се јавља за време сукоба, неслагања или међусобног разлаза особа према којима субјект гаји истовремена позитивна осећања.

Четврти стадијум се зове *моралност у социјалној заједници* (раније закон и ред). У овом стадијуму постепено се смањује управљеност моралности темељене на узајамним осећањима према блиским особама, а у центар пажње долази чланство у конкретној друштвеној заједници и осећање грађанина који треба да се придржава закона те заједнице. Придржавање тих закона темељи се на принуди. Особа постаје свесна те принуде и њена понашања бивају усклађена са законским и другим нормама заједнице. Њена морална резоновања нису у конфликту са законима, јер је особа свесна да се тако обезбеђује равноправност и једнакост свих појединаца пред државом и да би у супротном владао хаос у тој заједници.

Трећи ниво развоја моралности тзв. постконвенционални ниво такође има два стадијума. *Пети стадијум*, тзв. *моралност људских права и друштвене добробити* (друштвени уговор је ранији назив) описује степен развоја моралности у којој особа поштује основна права, вредности и законе, али су у центру њених моралних интереса људска права и људске вредности. На том стадијуму особа јасно разликује легалне друштвене норме и уважава их, али ако су оне у супротности, макар и делимично са моралним правилима појединца или групе људи, особа ће жестоко стати на страну тих легитимних норми. На овом стадијуму моралност је окупирана и свим другим друштвеним добробитима, ако оне нису у конфликту са општим људским вредностима и правима. Особа је нарочито заинтересована за права на живот, слободу, једнакост, права на рад и слично. Те универзалне људске вредности имају приоритет над уским интересима државе, чак и онда када су те универзалне вредности у сукобу са законским решењима. Када су закони у питању највише пажње поклања се процедуралним механизмима, јер је то знак поштовања права од стране оних који доносе законе. Све у свему пети стадијум је морална надградња и крајњи корак у остваривању високих моралних начела, али је његова заступљеност у популацији људи ограничена на уски круг појединаца у интелектуалном друштвеном слоју.

Последњи, *Шести стадијум* у Колберговој теорији о развоју морала назива се *оријентација према универзалним етичким нормама* или раније *јединствени етички принципи*. На овом стадијуму особа сматра да постоје апсолутно обавезујућа морална начела, надређена свим законима и моралним принципима из претходних стадијума и да се та начела морају поштовати. Та начела су универзална начела правде и једнакости људи пред законом. У популацији су дистрибуирани као ретки случајеви и веома су тешка за испитивање. Због тих тешкоћа многи научници га не помињу као посебан стадијум.

Иако су код других аутора ови називи стадијума другачији (видети Стакић, 2013) њихови описи су по правилу истог садржаја. То је и логично, јер сви аутори полазе од основних схватања самог Колберга о томе шта је садржај тих стадијума и по којим принципима се одвија развој моралног суђења и моралног понашања.

Наведених шест стадијума развоја моралности су најважнији део Колбергове теорије. Осим њих, постоји још неколико важних питања везаних за ову теорију на које треба скренути пажњу. Ти стадијуми су, наиме, структуралне целине или склопови начина расуђивања који обезбеђују доследност у моралном мишљењу особе на одређеном узрасту. Они су хијерархијски уређени и прелаз из једног у стадијум вишег реда није просто додавање нових моралних мишљења него напуштање претходних. Најзад они су непроменљиви у редоследу што значи да нема прескакања стадијума и да нови настају захваљујући когнитивном развоју. Поред тога, такође важно питање, је питање порекла развојних стадијума односно моралног расуђивања. Из самог назива „когнитивне теорије развоја морала“ јасно произлази да се предност у развоју моралног мишљења даје когнитивној сфери, али чини се да је то питање првенства когнитивних или сазнајних фактора у развоју моралног мишљења помало исфорсирана дилема. Једноставно зато што се и когнитивне структуре и морално мишљење развијају из интеракција когнитивних способности и контаката детета са својом социјалном околином.

На крају овог описа когнитивне теорије развоја моралног расуђивања ваља рећи да је њен аутор често користио преступничко понашање као пример неких моралних суђења. Он сам, а и многи научници његови следбеници, користили су принципе ове теорије да објасне преступничко понашање. Колберг је, рецимо, сматрао да је криминал резултат застоја у моралном расуђивању на неким нижим стадијумима и да због непроменљивости редоследа тих стадијума, особа нема механизме којима би превазишла дату ситуацију. Зато, ако дође до заостајања моралног развоја на неким нижим стадијумима, и ако постоји довољна критична маса ризичних фактора, до преступа ће сигурно доћи, јер моралност није на том нивоу да би чињење преступа могла спречити.

в.2 Теорија самоконтроле и социјалних веза

Аутор теорије је Хирши (Hirschi, 1969), а основна идеја теорије је да се поремећаји понашања јављају због ниске самоконтроле и лоших социјалних веза. У позадини тога је постојање димензија личности као што су импулсивност, егоцентричност, импулсивно тражење сензација, неосетљивост у односу на друге људе. Последица таквог склопа је одсуство било какве потребе за социјалним везивањем. Хирши нарочито наглашава проблеме које изазива недостатак тог социјалног везивања тврдећи да се тако повећава вероватноћа криминалног понашања. Такође наглашава да одсуство тих социјалних веза доприноси лошим резултатима у развоју емпатичности, алтруизма, као и других особина које припадају тзв.

просоцијалном типу личности. Проучавајући тај проблем Хирши је закључио да постоје четири типа или четири врсте социјалног везивања које су релевантне за превенцију криминалног понашања.

Прва врста социјалног везивања тиче се односа са родитељима, вршњацима, пријатељским групама и другим важним агенсима социјализације. Недостатак тог везивања је резултат егоцентричности и агресивности, а изостанак или лош квалитет тог везивања погодна је клима за јављање поремећаја понашања. Превенцију поремећаја када је ово везивање у питању треба темељити на стварању квалитетних веза нарочито у породици и у групама вршњака.

Друга врста односи се на повезаност појединца са институцијама и појединцима од којих зависи развој моралних норми. Породица треба да стимулише тај тип веза, јер су моралне норме снажан протективан чинилац када су многи поремећаји у питању посебно преступништво и поремећаји типа зависности.

Трећа врста је укљученост у конвенционалне активности. Аутор теорије сматра да ће та врста веза окупирати пажњу детета и смањити простор за преступништво или неке друге типове поремећаја понашања. Пример тих укључености је бављење спортом. Његов превентивни утицај се темељи на стварању просоцијалних вршњачких веза, потрошњи вишка времена који постоји, али и вишка енергије. Поред спорта постоји читав низ и других конвенционалних активности са сличним ефектима.

Четврта врста је формирање низа просоцијалних ставова и уверења, а пре свега увида у последице сопственог понашања (самоконтрола по аутору теорије), поштовање законских и других норми социјалне средине, права других људи. Та уверења требало би да буду снажан протективни чинилац, тврди аутор теорије.

Хиршијева теорија је доста цитирана у литератури, јер изнова афирмише значај породице и вршњачких група за проблем преступништва и јер на прилично логичан начин спаја склоп личности и социјалних веза. Емпиријска провера теорије је, међутим, дала прилично противречне резултате. Неки од тих резултата не иду у прилог очекиваним поставкама теорије, али треба очекивати да ће нека нова истраживања ипак показати њену валидност.

г) Особине личности и поремећаји понашања

Број и називи особина личности које ће се у овом раду користити за тестирање њиховог утицаја на злоупотребу дроге дати су у поглављу које се односи на узорак независних варијабли. О свим тим особинама биће говора у наредним поглављима нарочито у поглављу „Концепти и истраживања од значаја за избор ризичних и протективних фактора злоупотребе дроге“. У тексту који следи биће описана особина личности која је важна за злоупотребу дрога, која формално није у наведеним концептима, али која је основа или најважнија компонента многих особина из тих концепата. Реч је агресивности. О њој се може расправљати и много и са различитих

аспеката, али ће због обимности овог рада овде бити изложене само основне теоријске поставке те особине.

г.1 Агресивност

Термин агресивност треба разликовати од врло сличног термина агесија. Овај други описује понашање којим се наноси повреда или штета неком другом лицу или неком другом добру при чему та намера и не мора бити видљива (Bartol, 1995). Агресивност је, међутим, особина личности која се од многих аутора дефинише као стабилна и релативно трајна тенденција појединца да се у провокативним ситуацијама реагује тражењем сукоба, претњом или нападом (Радуловић, 2014). У науци се сматра да је та особина основ агресивног понашања, па је и то разлог зашто многи не праве разлику између агресивности и агесије. У овом одељку углавном ће бити говора о агресивности као особини личности, а не о агресивном понашању.

Корени агресивности одувек су били ствар великих расправа, па су неке од њих постале чак и посебне теорије. Те теорије ће бити приказане веома скраћено, како због уштеде у простору, тако и због тога што неке од њих имају само историјски значај. Ради лакшег праћења текста ова схватања биће груписана у два подручја: 1) схватања или хипотезе о наследности и 2) схватања, односно хипотезе о стечености. Полемике о томе које од та два схватања је ближе стварној природи агресивности трају и данас.

Хипотезе о наследности су заиста бројне. Неке од њих су већ заборављене и припадају прошлости, а неке на ивици да то постану. Међу њима треба поменути концепт Фројда са нагонима смрти и живота (Танатосом и Еросом) и ривалитетом између њих. Превладавање једног или другог доводи до агресивности и, касније, до агресивног понашања. Превладавање је, наравно, последица слабости супер ега који не може да их контролише. Међу те скоро заборављене концепте спада и концепт прекобројног Y хромозома који је наводно изазивао агресивност, али та теза није доказана, јер је таква структура нађена и код људи који нису агресивни.

Данас се тезе о наслеђу агресивности све више темеље на емпиријским истраживањима у неуроанатомском подручју, у неурофизиологији. Иницијална истраживања у том смеру дугују се Лоренцу (Lorenz, 1961). Његова схватања позната су и под именом *етолошке концепције*. Основна идеја тих теза јесте да су корени агресивности у наслеђу. Битни постулати тих теза су: 1) агресивност је урођени инстинкт, 2) његова сврха је одбрана и заштита територије због хране, воде, репродукције и простора за живот, 3) агресивност се развија кроз процес еволуције, 4) агресивност унутар своје врсте обезбеђује најбоље наследне карактеристике, али та агресивност је ритуалног, а не нападачког типа, 5) ритуализована агресивност се преноси посебним каналима међусобне комуникације.

Иако је једно време била веома популарна, ова концепција се такође налази на ивици заорава, јер иза ње не стоје емпиријски истраживачки докази. Озбиљнији докази тезе о наслеђу налазе се у теорији „фрустрација и агесија“. Наследност у тој

тези огледа се у чињеници да је емоционална реакција (углавном беса и љутње) која претходи агресивности, урођен феномен. У савременом облику на сцени је, наине, Берковицева теза (Berkowitz, 1969) да између фрустрације, дефинисане као осујећење неког циља или интереса и агесије постоје емоционалне реакције у виду љутње, беса, страха и да оне провоцирају ту агресивност. Емоције, међутим, нису једини посредујући чиниоци који стоје између фрустрације и агресивности. Исту улогу могу имати бол, сексуална побуђеност и још неки феномени који су такође наследне природе. У новијим радовима Берковиц уводи и когнитивне елементе који су у стању да мењају тај однос фрустрације и агресивности умањујући снагу емоционалних реакција или неких других посредујућих фактора.

Много чвршћи докази налазе се у истраживањима којима је дилема наследност-наученост била централни проблем истраживања. Мајлс и Кери (Miles & Carey, 1997) су на пример, анализирали многа истраживања о пореклу агресивности и установили да та особина садржи чак 50% наследне варијансе. Међутим, утврдили су и да се тај однос мења временом те да је у одраслом добу он знатно већи него у младости.

Хипотеза о наследности најснажније је подржана истраживањима у биохемији и неуропсихологији, односно неурологији. У овим прво поменутих, централни истраживачки резултат је да је агресивност последица нивоа тестостерона. О односу тестостерона и агресивности већ је раније било говора у одељку о утицају биохемијских чинилаца на поремећаје понашања. Овом приликом треба нагласити да је утицај тестостерона доказан и да та врста агресивности може попримити обележја и примарне и секундарне агресивности. У поменутом одељку било је говора и о важној улози серотонина и допамина на агресивност. Постоје наине, чврсти докази да серотонин представља неуролошку основу за хостилност и агресивност и да је овај неуротрансмитер одговоран за контролу будности ЦНС-а. Допамин на агресивност утиче на нешто другачији начин, а у првом реду преко лоше процене ризика што доводи до агресивног понашања.

Подршку тези о наследности пружају и истраживања о електро-стимулацијама хипоталамуса. Том врстом истраживања установљено је да постоје две врсте агресивности. Прва *глађу мотивисана агресивност*, која се појављује услед стимулација латералних делова хипоталамуса и манифестује се сузбијањем нагона за храном и друга *дефанзивна и афективна врста агресивности*, коју изазива стимулација медијалних делова хипоталамуса, а манифестује се зависно од искуства нападача или аверзивно мотивисаним агресивним понашањем или престанком напада мотивисаним нагоном глади.

Преглед истраживања о наследности агресивности омогућава већи број закључака од којих је за ову прилику важно поменути два. Први, агресивност је у прилично високом обиму зависна од наследних чинилаца. Истраживања кажу да се та зависност креће око 50% варијансе ове особине. Други, агресивност је једна од најважнијих тенденција личности ка нападачком понашању, али није то понашање.

Она ће изазвати или прерасти у то понашање када ситуациони и средински чиниоци или, пак неке повреде и оштећења или обољења ЦНС-а изазову такво понашање (Радуловић, 2014).

Хипотеза о стечености агресивности своди се заправо на схватање да се агресивност учи и да се разликама у том процесу учења дугују индивидуалне разлике у агресивности. У прилог томе су и антрополошка истраживања о разликама у агресивном понашању код припадника различитих примитивних племена која живе на истом простору (Pot, 2010). Најснажнију подршку тој тези дала су ипак експериментална истраживања Бандуре и његових сарадника (Bandura, 1977; Feldman, 1998). Бандурина теорија социјалног или опсервационог учења непосредно се односи на процес учења агресивности. Према резултатима Бандуре и сарадника важан извор учења агресивности су осим родитеља још и други чланови породице, затим чланови вршњачких група у периоду адолесценције, као и неки модели из медија или филмова. Ови последњи делују практично током целог периода социјализације, али и у каснијим периодима. Основне поставке опсервационог учења већ су описане нешто раније и нема потребе понављати их.

Осим порекла агресивности, за проблем овог рада од извесног значаја су и *врсте агресивности*. У науци је најпознатија класификација агресивности коју је дао Бас (Buss, 1961, 1971). У истраживању са великим бројем стимулуса агресивног карактера и применом факторске анализе добијена су два фактора интерпретирана као Агресивност и Хостилност. Међутим, повећањем броја агресивних стимулуса у поновљеном истраживању двадесет година касније, овај аутор са сарадницима (Buss & Perry, 1992) добио је четири врсте агресивности: Физичку агресивност, Вербалну агресивност, Гнев и Хостилност, чија је егзистенција потврђена касније и у другим истраживањима. Научнике је посебно интересовао однос између те четири врсте агресивности, па је урађен већи број интеркорелацијских анализа међу њима, које су показале висок степен повезаности између физичке, вербалне агресивности и гнева, али осредњу повезаност са хостилношћу. Даља анализа показала је да њихова међусобна повезаност постоји уствари због гнева. Када се учешће гнева одстрани ван ових типова агресивности, међусобне повезаности остале три врсте агресивности постају статистички незначајне.

Упркос овим доказима у науци је снажна тенденција поделе агресивности на два типа. Те тзв. дихотомне агресивности налазе се и код Баса у његовим ранијим истраживањима (1971), али и код других истраживача старије и новије генерације. Најпознатија дихотомија агресивности свакако је она која тврди да као типови реално егзистирају само Хостилност и Инструментална агресивност. Хостилност је засићена емоцијом гнева и љутњом и јавља се када постоје увреде и физички напад. Њен циљ је наносење бола жртви. Инструменталну агресивност проводица жеља за статусом, за неким материјалним добрима или за неким посебним циљевима.

Дихотомија агресивности налази се и код Фрома (Fromm, 1978). Његови типови агресивности су бенигна и малигна агресивност. Прва се јавља као одговор на фрустрацију или опажање угрожености. Урођена је и постоји и код људи и код животиња са, наравно, специфичностима које су последица разлика између једних и других. Малигна агресивност се учи и среће се само код људи. Изазива је жеља за разарањем и уништавањем било у чистом или рационализованом облику. Многи истраживачи сматрају да се та врста агресивности налази у позадини ратних сукоба.

У литератури се често помињу и врсте агресивности које у свом раду наводи Мојер (Moyer, 1968) испитујући агресивност код животиња. По том научнику постоји осам врста агресивности и то: Предаторска, Компетитивна, Одбрамбена, Територијална, Материнска, Агресивност провоцирана сексуалним нагоном, Провоцирана и Инструментална агресивност. Будући да се ради о агресивности код животиња није неопходно описивање сваке од њих посебно. Уосталом и сами називи доста говоре о њиховој природи. Известан број ових агресивности среће се и код људи, али анализа те врсте примеренија је за рад неке друге природе.

У овом раду агресивност је пре свега третирана као јединствена особина личности, односно као јединствена мера примарне и секундарне врсте агресивности. Неке од коришћених варијабли засићене су у великој мери варијансом хостилности, али су у анализи њихови односи са злоупотребом дроге описани под именима оригиналних варијабли, а не хостилности. Операционализација агресивности учињена је углавном преко неколико субтестова аморала, јер се чини да су аспекти агресивности које они садрже веома важни за злоупотребу дроге, али и преко неких субтестова Петофакторског модела личности.

*

*

*

На крају овог приказа психолошких теорија којима се објашњавају корени поремећаја понашања, вероватно је да ће већина читалаца овог рада, помислити како је описан превелики број теорија, као и да су неке од њих описане превише детаљно. Нажалост, број теорија није могао бити мањи, а ни број страна њиховог описа. Штавише неколико важних теорија је изостављено, јер нису биле извор варијабли за етиолошки, а ни феноменолошки део рада.

Од обимности описа много уочљивија немоћ психолошких теорија да остваре неку битну предикцију ових поремећаја како би превентивни програми темељени на њиховим постулатима били успешни. Уосталом и сама бројност ових теорија знак је њихове немоћи. Не спорећи ниједну од њих, чини се да излаз треба тражити у њиховој интеракцији са биолошким и социјалним теоријама и у истовременом коришћењу претпостављених ризичних и протективних чинилаца из све те три области. Ако овог последњег нема, не вреде много ни идеје о тзв. интегративним теоријама о којима ће бити нешто више речи после описа социолошких теорија поремећаја у понашању.

3.3 Социолошке концепције поремећаја у понашању

Постоји заиста приличан број респектабилних објашњења криминала која се заснивају на социјалним односима шире друштвене заједнице. Иако су те теорије по правилу усмерене на социјалне корене криминала, већина од њих, па можда и све, могу се третирати и као теоријска основа осталих поремећаја понашања. Пошто је злоупотреба дроге јако специфичан облик поремећаја понашања сваки истраживач мора преузети одговорност за одлуку које ће теоријске приступе ове природе изабрати. Помоћ у том одлучивању може представљати став да то морају бити теорије које омогућавају избор независних варијабли и теорије које се у науци сматрају општеприхваћеним. Тако се дошло до закључка да ће најмања грешка бити ако на овом месту буду описане теорија аномије, теорија субкултуре, теорија рационалног избора криминала и теорија етикетирања.

а) Теорија аномије

За ову теорију, која представља основу објашњавања многих друштвених односа, заслуге припадају двојици аутора: Емилу Диркему и Роберту Мертону (Emile Durkheim & Robert Merton). Диркем (Durkheim, 1973, 1974) је под аномијом подразумевао друштвена стања у којима друштво губи своја правила којима контролише индивидуална понашања и друштвене односе и када настаје широко распрострањено стање безнормности. Аномија је, дакле, оно стање безнормности у којем се односи између друштвених структура и понашања појединаца одвијају без контроле друштва.

Аномична стања у друштву не настају случајно, ни на мах. За њихово настајање битне су извесне промене у друштвеној свести. Под тим појмом аутор теорије не подразумева прост збир свести појединаца, већ нови друштвени квалитет тзв. колективну свест која поставља правила о томе шта су прихватљива понашања на индивидуалном нивоу. Ова правила део су, наравно, правних норми, али и обичаја, моралних норми, друштвених вредносних система. Успостављањем тих правила друштвена свест ствара механизме који јој омогућавају да контролише поступања појединаца, друштвених група, па и друштвених слојева. Та контрола није сама себи циљ, већ механизам за постизање микродруштвених односа дефинисаних владајућом класом или општом вољом народа, а заправо друштвеном свешћу на глобалном нивоу.

Наравно, ни колективна свест ни друштвени односи, па ни индивидуална свест нису статичне категорије. Развој друштва, економски пре свега, нужно ће довести до промена у друштвеним односима, а ови у колективној и индивидуалној свести. Ако тај развој нема хармоничан и напредујући ток, ако економски развој има негативан предзнак или се мењају друштвени односи прелажењем из једног друштвеног система у други, колективна свест може изгубити способност да контролише индивидуална стремљења појединаца. Крајњи резултат може да буде неуспех да се благовремено

модификују или успоставе нова правила у друштвеном понашању. То стање одсуства ових правила је, по Диркему, стање аномије. Другим речима аномија је то ново стање безнормности или безакоња у коме не постоји било каква контрола колективне свести над индивидуалном свешћу и њеним стремљењима.

Аномична стања осим што значе велико назадовање у целокупном друштвеном развоју практично значе изразито негативне социјализацијске услове за нормалан индивидуални развој у дужем временском периоду. Но, ова стања истовремено значе и промене у индивидуалној свести у правцу незаконитог, криминалног понашања и разних других социјалних девијација у која се могу убројати и сви видови поремећаја у понашању. Извесно је да ова стања истовремено доводе и до наглог пораста појаве свих облика зависности. Како аномична стања нису равномерно распоређена, не осећају их све друштвене групе у истој мери. У ратним кризама и због њих насталим аномичним стањима, последице највише осећају незаштићени слојеви становништва, породице сиромашних и оне социјализацијске институције које су захваћене кореним друштвеним променама негативног предзнака (Михаиловић, 2004). Ипак живот у аномичном окружењу, највише утиче на младе, јер су принуђени да у таквим околностима доносе животне одлуке (Adnanes, 2007).

Међутим, када је аномија у питању корени поремећаја понашања младих не морају бити само у стању безнормности. Неки аутори те корене налазе у сукобима културне и друштвене структуре. Главни заговорник тог схватања је Мертон (Merton, 1969). По његовом концепту, аномија није само једноставно одсуство норми. То је стање које настаје из контрадикторности културом прописаних циљева и друштвеном структуром прописаних средстава за њихово постизање. То је уствари стање сукоба између ових циљева и средстава. У сваком друштву, наиме, постоје културом дати циљеви чијем остварењу тежи већина чланова тог друштва и постоје прописана средства (норме) којима се регулише њихово остваривање. Односи између тих циљева и тих средстава чине два могућа типа културе. Први је тзв. *интегрисана култура* у којој постоји равнотежа између културом датих циљева и структуром датих средстава за њихово постизање. Ради се о друштвима у којима постоји усклађеност између онога чему тежи велика већина чланова тог друштва и норми које им омогућавају да то постигну. У таквом типу друштава смањена је вероватноћа појаве или неких других облика поремећаја понашања. Други тип је *лоше интегрисана култура*. У том типу могу постојати или превише наглашени циљеви са смањеном вероватноћом њиховог постизања, јер ту наглашеност не прате средства за то постизање, или, пак, неодређеност, нејасно структурирани циљеви, а превише наглашене норми (средства) које то постизање успоравају, отежавају или онемогућавају. У оба ова случаја вероватноћа криминалног понашања и других поремећаја је велика, будући да несклад између притиска циљева и могућности за њихово постизање може довести до распада нормативног система у друштву. Аномија, по Мертону, је дакле, стање које настаје након сукоба културом датих циљева и легалних средстава за њихово постизање. Она

може бити повремена, али и дуготрајна одлика неког друштва. У њој неки појединци имају лакшу доступност легитимним средствима за постизање својих циљева, а неким је то просто онемогућено. На постојеће анолично стање, према теорији Мертонa, појединац може реаговати на различите начине: конформизмом или неконформизмом тј. бунтом, иновацијом, ритуализмом или повлачењем. Неки аутори сматрају да је повлачење начин типичан за појединце који конзумирају дрогу (Ловрић, 2009). Мертон реакцију повлачења сврстава у социопатолошка понашања. Други пак, све видове реаговања у аноличним стањима, осим конформизма-неконформизма, сматрају аберантним облицима понашања (Радовановић, 1992).

Иако су теорији анолије упућивани многи приговори она је дала немерљив допринос разумевању социопатолошких појава, посебно криминала. Обе њене варијанте, и Диркемова и Мертонова, подстакле су бројне ауторе ка емпиријским проверавањима те теорије, нарочито Мертонових облика реаговања на анолична стања. У овом раду теорија анолије била је извор већег броја независних варијабли. Између осталог посебном скалом провераван је утицај самог степена доживљавања анолије на злоупотребу дроге.

б) Теорија субкултуре

Разумевање теорије субкултуре значајно је олакшано, ако пре тога постоји макар општа сагласност о значењу појма култура, који претходи појму субкултура и из кога је изведен. Давна становишта да културу чини девет области живота попут језика, материјалних карактеристика као што су начин исхране, становања, саобраћаја, и слично, затим уметност, митологија, веровања и знања, црквена организација и религиозна пракса, породични и социјални систем, власништво над добрима и систем како је оно организовано, управљање друштвом, ратовање и начин ратовања, прилично су напуштена (Рот, 2010). Новија схватања неких аутора су да културу чине друштвена добра, систем вредности, норми, стандарди понашања, знања, веровања, обичаји, религија. Рот (2010) критикује дефиницију Кроебера и Клуцхона (Kroeber & Kluckhohn) по којој је култура систем експлицитних и имплицитних начина понашања и прописа о понашању, формираних у току живота групе, а који се преносе са генерације на генерацију и сматра да суштину културе чини тзв. имплицитна култура. Ту имплицитну културу, по њему, чине 1) сазнања, 2) вредности и 3) норме. Свако од тих подручја захтева нове дефиниције којима се овде, како због простора, тако и због чињенице да су у питању феномени који су већином познати, не треба бавити.

Пажљива анализа схватања културе показује да између аутора нема великих разлика, а да су ако и постоје, свега у ширини или обухвату друштвених феномена који чине садржај тог појма. Међу научницима нема, међутим, скоро ни мало разлике када се ради о значају културе за процес социјализације. Посредством агенаса социјализације тј. породице, школске средине, вршњачких група, средстава масовне комуникације, културних институција и других, појединац усваја систем вредности,

норме уже и шире друштвене заједнице, знања, моралне стандарде и друге садржаје које му обезбеђује и чини доступним управо култура његове друштвене групе. Истовремено и опет захваљујући елементима који чине садржај културе, појединац схвата шта је друштвено допуштено, а шта неприхватљиво понашање.

Наравно, не прихватају сви појединци садржаје културе у подједнакој мери, а ни само оне који се сматрају друштвено пожељним. Значајан број њих путем формалних, али још више неформалних процеса социјализације, усваја понашања, норме, вредности и друге садржаје који су супротни важећим у конкретном друштву и које друштво санкционише законима или неким другим нормама. Одвајање вредности, норми и начина понашања од оних који се сматрају друштвено пожељним представљају субкултуру. Нажалост, дефиниције субкултуре се разликују међу ауторима много више него што се разликују дефиниције културе. На пример неки од њих тврде да је субкултура систем вредности који показује извешан број људи одвојених од целине друштва (Cohen, 1969); а други да је субкултура систем норми друштвених група издвојених из шире друштвене заједнице (Игњатовић, 2005). Шире посматрано, научници се међусобно ипак слажу да је субкултура саставни део аномичног друштвеног система и да због тога неки његови делови формирају посебне норме и излаз из аномичности траже у девијантном понашању свих врста. Те издвојене групе немају подједнаку доступност ни легитимним, али ни илегалним средствима, па зато настају различите врсте девијантних субкултура као што су, на пример, субкултура зависника, насилничка, лопова и друге. Такође због те разлике у доступности илегалних средстава, позиција ових девијаната у укупној субкултури криминала се значајно разликује. У том разликовању важну улогу имају и неке друге варијабле, а не само недоступност илегалних средстава.

Други моменат у коме се заговорници теорије субкултуре слажу је да криминално, па и други поремећаји понашања, настају не само због разлика у вредносним системима које постоје између већинског дела друштва и припадника субкултуре, већ и због конфликта у тим системима. За поремећаје понашања нужен је тај конфликт, јер услед њега долази до кршења важећих већинских норми. Због нужности постојања ових конфликта добри познаваоци криминала и социопатолошких појава субкултуру називају и контракултуром (Шпадијер-Цинић, 1973; Милутиновић, 1990).

Наравно, није све тако једноставно као што на први поглед изгледа. Емпиријска истраживања показала су да свака социопатолошка појава, па и злоупотреба дроге, има одређене специфичности у том односу културе и субкултуре. То практично значи да може постојати много врста субкултуре. Штавише, у оквиру тих појединачних субкултура, на пример субкултуре злоупотреба дроге, може се говорити о изолованим субкултурама, на пример, субкултури корисника хероина, марихуане и слично (Петровић, 2001).

в) Теорија рационалног избора

Ова теорија чији су аутори Корниш и Кларк (Cornish & Clark, 1986), суштину криминалног понашања своди на могућност избора појединца да почини криминални деликт када му се укаже згодна прилика за тако нешто. На сцени је, дакле, класичан процес доношења одлука на основу тзв. поткрепљења односно опажања позитивних или негативних последица свог понашања. Поткрепљење може бити материјална, али и психолошка добит, као што је самодоказивање, борба за статус у групи, емоционална гратификација и слично. Опажање разлога за суздржавање од криминалног понашања најчешће се своди на страх од казне, од губљења социјалне репутације или осећање срамоте. Значајну улогу у одлучивању имају карактеристике саме прилике за чињење дела, предности које ће му извршење дела донети у средини у којој живи, психолошка и социјална штета коју ће имати ако дело изврши и слично.

Важну улогу имају и индивидуалне разлике. По овој теорији битне су индивидуалне разлике с обзиром на оцену користи од криминалног понашања, задовољства које се осећа када криминална радња донесе корист или се избегне откривање, односно хапшење, спремност на ризике, вештине које су потребне за чињење дела и већ поменути статус у криминалној групи или чак, у криминалној популацији. Присталице ове теорије признају да ће одлука зависити и од савести, односно моралних норми које појединац има.

Неки аутори, као и сами коаутори теорије, склони су да број ових чинилаца који утичу на доношење одлуке прошире (Радуловић, 2014). По њима та ће одлука зависити и од отежавајућих и од олакшавајућих околности саме ситуације за извршење дела, од односа добити и штете када дело буде учињено, способности планирања дела, да ли су за извршење потребни сарадници и ког профила, да ли извршење дела захтева насиље и у ком обиму, могућности да се дело докаже, могућности продаје украдене робе и других.

Научници који се баве доношењем одлука, анализирали су и који то феномени у личности утичу да се донесе одлука у прилог делинквентног понашања. Између осталог, утврђено је да феномен савести игра важну улогу, али само ако прилика за чињење дела није јасно изражена. Други елемент важан за доношење одлуке је процена добити од криминалног акта. Показало се заправо да су калкулација ризика и добити најважнији феномени при доношењу одлука у прилог криминалу. Ако је добит мала, а ризик висок или изражен, појединац ће највероватније одустати од чињења дела. У свим другим случајевима, та одлука је у прилог чињења. Ова правилност, наравно не важи, ако се појединац бори за своју егзистенцију или егзистенцију породице и ако у склопу његове личности доминира импулсивност.

Анализирајући поставке теорије рационалног избора могло би се помислити да се криминално понашање може објаснити проценом трошкова и добити или, пак, комбиновањем те процене са социјалним чиниоцима. Међутим та помисао је далеко од реалности просто зато што тај процес одлучивања и процењивања шта се добија, а

шта губи, једноставно не постоји код многих врста кривичних дела. Рецимо оних која су последица поремећаја личности као што су нпр. сексуална дела, серијска убиства и још нека. Могуће је да у тим случајевима постоји процена неких врста ризика, на пример од хапшења, могуће је и да се последице тих дела третирају као добит (задовољење сексуалног нагона или неке душевне потребе код серијских или масовних убица), али процене за и против извршења тих дела једноставно нема. У групу криминалних понашања на која се ова теорија не може применити, спадају и сва кривична дела учињена на мах, импулсивна дела, дела у којима је основни корен биолошке природе и друга. Будући да теорија не покрива ове врсте криминалног понашања, њени домети и аспирације у томе могу се сматрати ограниченим.

г) Теорија етикетирања

Суштина теорије етикетирања је феномен који се у литератури назива „секундарна девијација“ (Lemert, 1969). Он се своди на промену постојеће и стицање нове слике о себи под утицајем реаговања институција државе на неко неконформистичко понашање које има девијантни карактер. Та слика о себи и идентитет веома су важни елементи развоја личности и по правилу се стичу у додиру са другим младима и релевантним друштвеним групама и институцијама. Позитивна слика о себи претпоставља, наравно, позитиван однос тих појединаца и друштвених група према субјекту. У периоду адолесценције субјекти су нарочито осетљиви на слику о себи. У том периоду природно постоје и честа неконформистичка понашања и отпор нормама које се доживљавају као глупе и ограничавајуће. Зато су и кршења неких од тих норми релативно честа. Најчешће су у питању безазлена одступања од уобичајених и прописаних понашања (свађе, галама, бунтовништво, опијање), али има и првих деликата санкционисаних законом (туче, хулиганско понашање). Та прва неконформистичка понашања називају се „примарна девијантност“. Укључивање и реаговање институција државе, ако је та реакција непримерена и ако се спроводи од стране људи који нису обучени за поступање према малолетницима, може погоршати ствари. Наиме, хапшење, евидентирање, испитивање до детаља, доказивање преступа, суђење и изрицање санкције код адолесцената доводе до врло интензивног преиспитивања слике о себи и своје улоге у друштву. Једна врста исхода тог преиспитивања може бити да адолесцент одустане од таквог понашања у будућности. Међутим, адолесцент може да настави са таквим понашањем, јер реакцију друштва сматра неправедном и несразмерном свом понашању. Пошто се та реакција друштва, односно државе најчешће доживљава као напад на самопоштовање и сопствени друштвени идентитет, адолесцент настоји да те нападе ублажи, надокнади укључивањем у вршњачке групе. Ово подразумева не само физичко присуство у тим групама, него и усвајање њихових норми понашања. Будући да су те норме опозиционе у односу на опште друштвене, адолесцент ће практично успоставити опозициони систем вредности који му надомешћује помало изгубљену слику о себи и

оправдава његово девијантно понашање. Када се сад, због тог новонасталог вредносног система и другачије слике о себи деси неки деликт и друштво и држава реагују новим стигматизирајућим поступцима, адолесцент ће коначно изградити слику о себи као преступнику и тако се понашати.

Теорија етикетирања дала је велики допринос разумевању феномена девијантне идеологије и девијантне субкултуре. Заслуга теорије је и у чињеници што корак по корак разлаже формирање девијантне слике о себи и девијантне идеологије и тако показује фазе у којима се може превентивно деловати и спречити крајња форма те субкултуре. Њена заслуга је, такође, што је скренула пажњу да се девијације не дешавају ван друштвеног контекста (Константиновић-Вилић и Николић-Ристановић, 2003) и што је предмет криминологије усмерила у правцу друштвене реакције (Игњатовић, 2005). Са становишта овог истраживања, теорија етикетирања је значајна, јер се њени постулати могу применити и на формирање слике о себи код наркомана, као и на успостављање наркоманског субкултуралног вредносног система. О постојању субкултуре те врсте сведоче радови Петровића (2001, 2003).

Овој теорији се, међутим, могу упутити и озбиљни приговори. Најважнији је свакако да теорија нема објашњење за случајеве девијантности пре друштвене реакције. Она говори само о случајевима који су безазлено кршење норми након чега следи друштвена реакција. Нажалост многи тешки облици криминала могу да постоје и пре друштвене реакције, рецимо силовања, убиства, разбојништва и други, на које се постулати ове теорије не могу применити.

3.4 Покушај интегративних теоријских објашњења

Интегративна објашњења криминала настала су као последица сазнања да ниједна било социолошка било психолошка теорија, није у стању да у потпуности или бар највећим делом буде предиктор тог понашања. То, наравно, важи и за већину, ако не и за све поремећаје понашања. Идеја заступника интегративних теорија је да би се основне поставке социолошких и психолошких теоријских концепата, бар неких од њих, могле ујединити и тако битно повећати успешност објашњења неких од тих поремећаја.

Вођени том идејом поједини аутори учинили су напор да интегришу поставке и принципе неколико психолошких и социолошких теорија, али без амбиција да конституишу нов теоријски концепт. Од више тих покушаја Фарингтонов (Farrington, 1990; 1992) се чини најкомплетнијим, па ће он бити и описан на овом месту.

Фарингтон је настојао да криминално понашање објасни обједињавањем теорија социјалног учења, субкултуре, опортунитета, контроле, диференцијалне асоцијације, рационалног избора, етикетирања и теоријског приступа који се ослања на димензије личности. Исход тог процеса обједињавања заиста је вишезначан. Фарингтон у првом реду истиче да су за антисоцијалне тенденције важне особине

личности попут високе импулсивности, ниске емпатичности, ниске снаге супер ега, као и особине чији је темељ ниска побуђеност централног нервног система. Подједнако важан фактор преступничког понашања су и интернализована негативна веровања, мотиви за стицањем материјалних добара, као и жеља за одређеним статусом у неформалним групама. Ова веровања одражавају ниску просоцијалну оријентацију насталу због недостатка надзора и недоследности у кажњавању од стране родитеља, али и услед утицаја група вршњака. Фарингтон поклања доста пажње баш овим интернализованим негативним веровањима и тврди да су она израженија међу децом радничке класе, јер она тежи краткотрајним циљевима, али и не само због тога - због ограничења у образовању и запошљавању деца радничког порекла бирају незаконита и неприхватљива понашања за задовољавање својих мотива за материјалним вредностима. Интегративни приступ потврдио је да у овом сложеном склопу потенцијалних чинилаца преступништва, важну улогу имају процене исплативости, утицаји социјалних поткрепљивача, као и неке варијабле личности, а у првом реду импулсивност. Почетак преступништва, каже се у овом интегративном концепту, посебно је повезан са сиромаштвом, ниском интелигенцијом, лошом социјализацијом у породици и лошим утицајима вршњака. У тим почецима процес етикетирања ствара потенцијалним преступницима многе тешкоће да на законит начин остваре своје циљеве.

Како се види обједињавање више теоријских приступа дало је значајне резултате и помогло да се боље разумеју, не само корени преступништва и ток његовог настајања, него и улога општих друштвених услова у свему томе. С тога је Фарингтонов приступ вредан пажње и заслужује сваку похвалу. Једино није јасно да ли је назив „интегративна теорија“ одговарајући, јер чини се да представља прост збир већег броја варијабли из различитих подручја и њихових појединачних повезаности са преступнишвом. Овако узете појединачне варијабле из сваког теоријског концепта који је одабран, иако су то вероватно најбољи представници тих концепата, више личи на ново евидентирање шта све чини ризичне факторе преступништва, а не на нови теоријски концепт.

4. КОНЦЕПТИ И ИСТРАЖИВАЊА ОД ЗНАЧАЈА ЗА ИЗБОР РИЗИЧНИХ И ПРОТЕКТИВНИХ ФАКТОРА ЗЛОУПОТРЕБЕ ДРОГЕ

Теорије о којима је било речи у претходном одељку углавном су биле теорије на које се истраживачи криминалног понашања и социјалних девијација ослањају већ дуги низ година. Оне су допринеле формулисању и провери бројних законитости од којих многе и данас опстају. Неке од њих су и у овом раду одиграле веома важну улогу и биле непосредан извор за независне варијабле чији је утицај било на коришћење, било не растурање дроге, провераван.

Осим тих теорија значајну улогу одиграли су и поједини концепти, који немају статус теорија, од којих су неки тако широког опсега да обухватају по неколико од наведених теорија. У овом делу рада биће описани најважнији од њих, који су утицали на избор већег броја потенцијалних чинилаца, а биће изложени и резултати појединих важнијих истраживања. Из рационалних разлога, а и због бројности тих концепата и истраживања, њихови описи и излагања биће учињени у што сажетијем облику.

4.1 Концепт социјализације - улога породице, школе, вршњачких група и фактора окружења

У многим гранама науке мало је вероватно да постоји теоријско-емпиријски концепт такве ширине и такве важности као што је процес социјализације. То је процес у којем људска јединка за релативно кратко време стиче својства која ниједно друго биће нема: огроман фонд знања, способности да решава најразноврсније проблеме, вештине и способност комуницирања, облике и начине понашања који ће од ње створити јединствену, непоновљиву особу која може да живи окружена и заједно са исто тако непоновљивим јединкама у групи и друштву. „Све то она постиже процесом социјализације“ (Рот, 2010:83). Социјализација је дакле, тај моћни феномен који немоћно биће формира у човека. За њега се одавно интересују антрополози, социолози, педагози, психолози и други научници разних струка. Иако постоји скоро општа сагласност о важности тог процеса, нема много сагласности око његове дефиниције, па ни око тога шта све чини његов садржај и који су то механизми, начини или „средства“ којима он успева да формира људско биће онакво какво оно јесте.

Природи овог рада највише одговарају дефиниције социјализације које се срећу у социјалној психологији и које, са малим одступањима, под њим подразумевају процес социјалног учења којим се стичу понашања важна за средину у којој појединац живи и формира личност са свим својим карактеристикама. Ово наглашавање социјалног учења доминира у схватањима оба аутора чија су полазна становишта усвојена (Милосављевић, 2005; Рот, 2010). Међутим, наглашавање тог учења не искључује значај когнитивног развоја. Колико год су јаки докази да су основни процеси у социјализацији класично условљавање, учење поткрепљивањем, опсервационо или било који други вид учења, исто толико постоји релевантних доказа о важности когнитивног развоја. За овај рад, ипак је најважније да се присталице и једне и друге тезе слажу да социјализација не значи само учење и усвајање друштвено пожељних понашања, већ и неких других, на супротном полу тог континуума. И она се, попут друштвено прихватљивих, уче условљавањем, поткрепљивањем, по моделу, имитацијом, посматрањем понашања других, идентификацијом или увиђањем и само је питање констелације неких других фактора која ће од тих понашања бити усвојена.

Теоријске расправе о социјализацији практично су бескрајне, јер је у питању феномен изузетне важности, али за проблем који се у овом одељку разматра, много су важнији тзв. агенси или преносиоци социјализације. О њиховој природи, као и о изворима социјализације и елементима преко којих остварују своју улогу, скоро да постоји потпуна сагласност међу истраживачима. Најпотпунија сагласност постоји о изворима и агенсима социјализације. Међу изворима, најважнији је свакако култура или субкултура којој појединац и његово социјално окружење припадају. Од њих ће зависити које ће се норме и вредности преносити ка појединцу, која ће се понашања захтевати, а која кажњавати. Када су преносиоци у питању постоји сагласност да се социјализација одвија преко тзв. примарних група, односно преко породице, школе и групе вршњака, а затим преко преносиоца другачије природе од којих су посебно важне културне институције у које многи истраживачи сврставају и средства масовних комуникација²⁸.

а) Породица као агенс социјализације

У стручној литератури се посебно истиче важност породице за социјализацију. Она је по многима најважнији преносилац социјализацијског процеса (Митић, 1997). Многобројна истраживања спроведена на ту тему, као чинилац успешне социјализације наглашавају повољни економски статус породице, њену комплетност, дневно присуство оба родитеља, односе између њих, квалитет односа између родитеља и деце, начине васпитања, љубав коју родитељи пружају деци, сигурност коју дете осећа у породици, одсуство социјалне патологије код чланова породице, квалитет социјалних веза породице са другим друштвеним групама и многе друге. Супротни полови тих варијабли негативно утичу на социјализацију и фаворизују криминално понашање (Garnefski & Diekster, 1997; Обретковић, Хошек и Момировић, 1998; Šarić, Sakoman i Zdunić, 2002). Бројни докази о значају породице за социјализацију налазе се у емпиријској подршци теорије самоконтроле и социјалних веза Хиршија која је детаљније описана у претходном поглављу. Радови неких других аутора о социјалним везама између деце и родитеља показују непосредан утицај тих веза на коришћење дроге (Marcos & Bahr, 1988). И други, домаћи и страни аутори износе резултате емпиријских истраживања према којима елементи теорије социјалне контроле, од којих су агенси социјализације, а у првом реду породица и вршњачка група посебно наглашени, могу бити од важности за објашњење појаве зависности од дроге (Stoolmiller & Blechman, 2005; Ловрић, 2007).

Када су конкретне варијабле из подручја породице у питању, за проблем овог рада висок степен релевантности имају радови већег броја аутора (Gottfredson &

---

²⁸ Неки аутори као посебне агенсе издвајају занимање које се обавља, брак и ширу друштвену заједницу. С обзиром на особине узорка у овом раду, ти агенси неће бити анализирани. Из истог разлога неће бити анализирани ни неки извори социјализације као што су положаји и улоге, друштвена структура, друштвени систем.

Hirschi, 1990; Baumrind, 1991; Wills, McNamara & Vaccaro, 1995; Weiss & Schwarz, 1996; Милосављевић, 2002, 2004; Stoolmiller & Blechman, 2005; Ловрић, 2006, 2007, Sakoman, 2009). Милосављевић је у својим емпиријским истраживањима утврдио да породични односи који се одликују топлином, приврженошћу и слично, позитивно доприносе социјализацији и представљају брану против ризичних облика понашања свих врста. Квалитет породичних интеракција, њихова учесталост, атмосфера у породици, родитељска контрола, учесталост комуникације између родитеља и деце, представљају важне факторе и за зависност од дрога. У радовима Ловрићеве потврђује се да се слабе везе и недостатак поверења између родитеља и деце чешће срећу код адолесцената који имају искуства са дрогом.

Контрола и надзор од стране родитеља били су важни чиниоци зависности од дрога у радовима појединих истраживача (Gottfredson & Hirschi, 1990; Baumrind, 1991; Stoolmiller & Blechman, 2005, Sakoman, 2009). Они разликују два типа контроле и то тзв. бихејвиоралну контролу и тзв. психолошку контролу. Бихејвиорална контрола односи се на поштовање правила и контролу спровођења тих правила, на постављање захтева адолесценту. У суштини то је надзор над адолесцентом и регулација његовог понашања и подразумева обавештеност родитеља о томе где адолесцент проводи време, с ким се дружи и како се понаша. Многи аутори ову контролу називају и физичком контролом. Други тип контроле - психолошка контрола, представља настојање родитеља да створи емоционалну зависност или макар везаност адолесцента за родитеље. Начини како се то постиже су контрапродуктивни са становишта формирања аутономне личности и састоје се у наметању кривице, ускраћивању љубави (Baumrind, 1991). Резултати испитивања повезаности са зависношћу од дроге углавном су ишли у прилог тези да бихејвиорална контрола смањује вероватноћу употреба дроге и када је компонента надзора и компонента поштовања породичних правила у питању. У вези психолошке контроле ситуација је нешто другачија. Ту су резултати противречни, јер неки аутори сматрају да се деца чији родитељи примењују психолошку контролу мање ангажују у ризичним понашањима (Weiss & Schwarz, 1996), а други да је ова врста контроле позитивно повезана са алкохолом и дрогама (Grey & Steinberg, 1999).

У литератури која се односи на улогу породице у социјализацији приличан је број радова у којима се доказује да је *породична подршка* важан чинилац у спречавању поремећаја понашања различите природе. Та подршка део је ширег феномена, тзв. социјалне подршке која се често одређује као степен у ком дете доживљава да су задовољене његове 1) потребе за позитивним или топлим емоционалним односима, 2) за помоћи у решавању низа практичних проблема и 3) за саветима и информацијама где може да оствари неке своје жеље и своја права. Прва димензија ове социјалне подршке често се идентификује као „емоционална подршка“ и она је за предмет овог

рада свакако најважнија²⁹. На нивоу породице она подразумева да адолесцент са члановима породице, пре свега са родитељима, може да разговара о својим осећањима и проблемима, укључујући и осећања и проблеме из интимног живота. „Емоционална подршка породице“ подразумева, даље, да између адолесцента и чланова породице постоје односи поверења, да ти чланови имају способност и вољу да слушају шта мучи младу особу, да чланови породице могу другачије мислити од адолесцента, али да његова мишљења не омаловажавају или нападају, да га не окривљују за безазлене грешке и слично.

Емпиријска истраживања пружила су приличан број доказа о важности ове емоционалне подршке за зависност од дроге. Утврђено је, наиме, да између емоционалне подршке у породици и употребе психоактивних супстанци постоји негативна корелација (Wills & Vughan, 1989). Начин на који та подршка ствара отпорност према супстанцама је посебно и не баш сасвим јасно питање. Можда се ради о формирању вредносног система или неких карактерних особина које не допуштају такво понашање, на пример самопоштовања. А можда постоји и неки трећи начин. У литератури постоје хипотезе да недостатак емоционалне подршке у породици утиче на формирање осећања отуђености од породице услед чега адолесценти социјалну подршку траже међу вршњацима (Hawkins & Weiss, 1985). Од свих тих могућих објашњења најпривлачније делује оно по коме подршка од стране породице ублажава ефекте стреса (код адолесцената) недозвољавајући да се његово превладавање усмери ка коришћењу психоактивних супстанци. Било како било емоционална подршка породице је извесно протективни фактор када је злоупотреба дроге у питању, па можда заиста, овог пута и на овом месту и није толико важно како она то остварује.

Посебно важан феномен који игра значајну улогу у процесу социјализације, а припада подручју породице су тзв. стилови васпитања од стране родитеља. Важност тих стилова не огледа се само у њиховом утицају на понашање него и у прилично јаком утицају на когнитивни развој. У литератури се сматра да се укупни поступци родитеља према деци могу „уклопити“ у четири начина, тј. стила васпитања (Baumrind, 1991). Први од њих је тзв. *ауторитарни стил*. Поступци родитеља према деци су веома захтевни, о њима се не прича са децом, не објашњавају се и морају се испуњавати без поговора, јер у противном следи казна која може бити и физичка. Ауторитарни стил чини да су деца умерено успешна у школи, мање склона проблемима у понашању, али имају ниже самопоштовање, слабије развијене социјалне вештине и већи број психолошких проблема са анксиозношћу и депресијом као основном манифестацијом (Weiss & Schwarz, 1996).

Други стил је *демократски* или како га многи аутори називају *ауторитативни* (Стакић, 2013) или *родитељи са ауторитетом* (Матејић-Ђуричић, 2010). Код овог

---

²⁹ Остале две су „инструментална подршка“ и „подршка у саветима и информацијама“.

начина поступања родитељи такође постављају јасне стандарде понашања. Ауторитативни родитељи објашњавају деци како треба да се понашају, зашто је такво понашање пожељно, али децу не кажњавају за пропусте, него се труде да укажу на грешке и мотивишу за поштовање договора. Контрола понашања деце од стране родитеља се не врши наметањем кривице и нападом на самопоштовање. Ауторитативни стил као резултат има развијеније социјалне вештине деце, бољи успех у школи, виши ниво самопоуздања, самосталности и интересовања, а мању вероватноћу употребе психоактивних супстанци и упозитивним је корелацијама са когнитивном компетенцијом деце (Feldman & Wentzel, 1990; Baumrind, 1991; Weiss & Schwarz, 1996).

Трећи стил се у литератури назива *попустљиви стил*. Поступци родитеља одликују се непостављањем захтева и чврстих стандарда понашања. У њему нема конфликта, јер контрола понашања није ригорозна. Исход таквог приступа је изванредан виши ниво креативности, самопоштовања, боље социјалне вештине, нижа депресивност, али и виша импулсивност, вербална агресивност, тешко прихватање ограничења које поставља школа, лошији успех у школи, чешћа проблематична понашања и брже подлагање притиску групе вршњака да пробају или користе дрогу (Weiss & Schwarz, 1996).

Четврти је тзв. *анархични стил*. Истраживачи га називају још и „неангажовани родитељи“. У многим студијама он се наводи као трећи по реду, поред демократског и ауторитарног очигледно замењујући „попустљиви стил“³⁰. Његова основна карактеристика је непостављање било каквих захтева деци у погледу понашања и поштовања стандарда или се ти захтеви постављају успут, не обраћајући пажњу на њихово испуњење.

Три од четири поменута стила (изостављен је попустљиви стил) испитивана су и у овом раду, уз хипотезу да могу фаворизовати злоупотребу дроге онако како је она овде операционализована. Њима је, међутим, придодат још један начин родитељских поступања који се у литератури ретко помиње и који и нема статус стила. У пракси се, нажалост, тај начин често среће, а постоје разлози за веровање да су његове последице исто тако тешке, као и последице анархичног стила. Ради се о, условно названом „конфликтном начину васпитања“, односно о начину у коме су захтеви родитеља у погледу основних вредности и поштовања стандарда међусобно супротстављени и то на активан начин који се манифестује међусобном свађом пред дететом. Основано се може претпоставити да се ти поступци родитеља на разне начине негативно

---

³⁰ Вероватно због тешкоћа у операционализацији „попустљивог стила“. Иако се у овом раду за опис стилова користе резултати Баумриндове(1991) и овде се одустало од операционализације тог „попустљивог стила“ и превладало је опредељење за његову екстремнију варијанту – неангажоване родитеље тј. анархични стил. Уместо „попустљивог стила“, као четврти начин васпитања коришћен је „конфликтни стил“.

одражавају на понашање деце и да на неки начин могу бити од значаја и за коришћење психоактивних супстанци.

Разматрање улоге породице као агенса социјализације никако не може заобићи значај феномена *атмосфера у породици*. Он додуше има више аспеката, али емпиријска истраживања посебно скрећу пажњу на поверење и комуникацију између родитеља и деце. Постојање тог поверења и чести контакти, омогућавају позитивни модел идентификације деце са родитељима и стицање социјалног идентитета, омогућавају да дете научи да разликује позитивне и негативне утицаје средине, посебно вршњачких група проблематичних система вредности. Тиме се предупредује учење социјално непожељних облика понашања које емитују ове групе, али и други агенси социјализације, као на пример средства масовних комуникација, субкултура у околини и слично. Слаба комуникација и недостатак поверења између родитеља и деце могу бити непосредни чиниоци искуства младих са дрогама. У емпиријским радовима Милосављевића (2002, 2004) и нарочито Ловрићеве (2006, 2007), нађене су на пример, значајно више просечне вредности на скали социјално неприхватљивог понашања код младих који односе комуникације и поверења са својим родитељима описују као слабије. Наравно, атмосфера у породици није само однос поверења и комуникација са родитељима, већ и љубав коју родитељи испољавају према деци, поштовање њихове личности, уважавање њихових потреба и много других односа укључујући и начине кажњавања за учињене грешке. Варијабле које представљају индикаторе тих односа, такође су део скупа оних чинилаца чији је могући утицај на злоупотребу дроге тестиран у овом раду.

Осим тих варијабли, у узорку могућих чинилаца злоупотреба дроге су и варијабле које на неки шири начин обликују односе у породици или утичу на њих. То су а) образовање родитеља, б) присуство девијантних понашања у породици, в) комплетност породице и г) материјално-економски проблеми у породици. Иза ових променљивих, такође стоје теоријски концепти о којима је већ било речи у трећем поглављу овог дела рада, на пример, теорија аномије, теорија учења, теорија самоконтроле и социјалних веза и друге. Њихова релевантност доказана је и у емпиријским радовима неколико истраживача (Jessor, Chase & Donovan, 1980; Bachman, Johnston & O'Malley, 1981). Ови аутори утврдили су да је коришћење марихуане повезано са образовањем родитеља у смеру који показује да деца образованијих родитеља чешће употребљавају марихуану. Овај се резултат нарочито односи на особе женског пола и вероватно је у вези са високим нивоима самосталности и еманципације девојака образованих родитеља. Емпиријској провери нарочито је било подвргнуто присуство девијантног понашања у породици и повезаност тог присуства са коришћењем дроге. Резултати показују да деца чији су родитељи склони алкохолу значајано чешће користе дрогу или алкохол, него деца из породица у којима нема ове склоности (Li, Pentz & Chou, 2002). Наведена правилност поготово важи, ако родитељи користе дрогу. Интересантно је да су истраживачи

открили да код деце постоје разлике у коришћењу дроге или неких других психоактивних супстанци, зависно од тога да ли отац или мајка користе ове супстанце или да ли то раде обоје. Између осталог установљено је да је количина алкохолних пића које попије отац непосредни предиктор поремећаја понашања и коришћења психоактивних супстанци код адолесцената.

Иста врста повезаности са употребом дроге од стране адолесцената постоји и када су ставови родитеља према употреби психоактивних супстанци у питању. Адолесценти који ставове својих родитеља опажају као „индиферентне“, значајно чешће ће користити марихуану него они који те ставове опажају као „противне“. Међутим, од ових ставова важније је да ли родитељи стварно користе дрогу. Истраживања која су се бавила тим облицима социјалне девијантности породице и њиховим повезаностима са коришћењем дроге, потврђују ту основну претпоставку. Адолесценти чији су родитељи користили алкохол или дрогу, знатно су чешће такође били корисници дроге. Иста правилност нађена је и када је испитиван однос између криминала у породици и коришћења дроге од стране адолесцената (Радовановић, 2010).

Комплетност или некомплетност (непотпуност) породице је скоро незаобилазна хипотеза када је испитивање поремећаја понашања у питању, поготову злоупотреба дроге и криминалног понашања. Израз „некомплетност“ треба разумети у класичном значењу (одсуство једног родитеља због развода или смрти), а не у значењу њене дисфункционалности. Истраживања ове некомплетности скоро увек су указивала на већу учесталост делинквенције, употребе психоактивних супстанци или других видова поремећаја понашања у некомплетним породицама (Милосављевић, 2002). При томе, некомплетност која је резултат развода имала је већи број негативних исхода код деце, него она која је резултат природног губитка једног од родитеља (Јацковић-Гргин, 2004). Лонгитудиналне студије са психоаналитичком теоријском концепцијом показују да је за нормалан развој детета потребно присуство оба родитеља. Из тога произлази, да ће деца одрасла у некомплетним породицама имати неке облике девијантних понашања, чак и у ситуацији када постоји супститут родитеља. Истраживања неких аутора потврђују закључке да се та девијантност не мора испољити одмах, пошто породична некомплетност не делује директно на поремећаје понашања него посредно, путем умањивања самопоштовања, повећања анксиозности, депресивности, фаворизовања усамљености (Garnefski & Diekstra, 1997). Новија истраживања, међутим, долазе до прилично другачијих налаза. Користећи мултиваријатне моделе анализе, та истраживања су утврдила да су односи који претходе статусу некомплетности, стварни чинилац каснијих негативних понашања, а не некомплетност сама по себи. Другим речима, та истраживања су показала да су коректно разведена породица и коректни односи између родитеља након развода, погоднији за социјализацију деце него потпуна породица у којој постоје конфликти и нарочито, насилност родитеља. Ови резултати јасно су упозорење истраживачима да

само варијабла „потпуна-непотпуна породица“ није довољна да се добију валидни резултати.

Последњи феномен чију улогу из подручја породице у процесу социјализације треба разматрати је економски статус породице. Досадашња истраживања скренула су пажњу да материјалне прилике у породици могу бити озбиљан чинилац поремећаја понашања свих чланова породице, а посебно деце. Материјалне прилике могу деловати као стресори, али могу представљати ризичне факторе који имају дуготрајнији негативан утицај на понашања. Тај дуготрајан утицај по правилу се остварује путем одређених медијатора од којих су неки веома скривени. Непосреднији утицај лошег економског статуса, испољава се на пример у виду дневне материјалне оскудице, сталног пресељавања из стана у стан, из града у град, живота у скученим просторима, деловима града са развијеном субкултуром и слично.

Из свих претходних излагања видљиво је да породица као агенс има веома важну улогу у процесу социјализације. Логично је зато да су из тог подручја у овом истраживању коришћене прилично бројне варијабле (33). О конкретним варијаблама које су коришћене као могући ризични и протективни фактори злоупотреба дроге, биће говора касније у поглављу о методолошким решењима.

б) Школа као агенс социјализације

Важан фактор социјализације свакако је и школа. Научници који се баве феноменом социјализације посебно истичу да је школа институција „преко које друштво настоји да код деце развије одређене особине“ и формира друштвено пожељне вредности, да у њој дете налази узор са којима се идентификује, да омогућава стицање разних знања и развој интелектуалних способности, да утиче на развој многих других позитивних својстава, укључујући ту и понашања која су у складу са нормама заједнице у којој дете живи (Рот, 2010:148).

Многи фактори у школском окружењу су важни за социјализацијски процес. Научници међу првима наводе однос наставника према ученицима. Тај однос мора бити коректан, без фаворизовања било ког ученика, без омаловажавања или нетрпељивости према појединим од њих, па и онима који су проблематичног понашања или лошијег успеха. Истовремено, тај однос не сме одражавати или имати знаке личног емоционалног односа. Наставник мора показивати срдачност, објективност и једнаку заинтересованост за све ученике (Рот, 2010). Наставници који омаловажавају своје ученике, строго их кажњавају за најмању ситницу и који не показују заинтересованост за њих, фаворизују различите облике асоцијалног понашања, па и коришћење дроге.

Осим односа наставника према ученицима важни су и њихови ставови о разним друштвеним питањима, па и они о употреби дроге и алкохола, о криминалном понашању и други. Ставови наставника важни су и зато што могу утицати на школско постигнуће ученика. Уколико наставник на пример има став да ученик из

социокултурне средине која је неразвијена или мање развијена, није способан за неки бољи успех, неће му пружити подршку да постигне такав успех. Због тога ученик може да формира слику о себи као мање способном, постаје несигуран и губи самопоштовање. Крајњи исходи могу да буду озбиљне тешкоће у учењу, бежање од школе и напуштање школе.

За успех у школи такође је веома важна сарадња породице и школе. Зато се у озбиљним образовним стратегијама инсистира на начинима укључивања родитеља у процес образовања (Lickona, 1992). Колико они могу допринети успешности тог процеса зависи од форме укључивања, области у којима су они надлежни, и свакако, знања и способности родитеља да опажају и решавају проблеме. Треба очекивати да ће интеракција породице и школе дати добар резултат у усвајању пожељног социјалног понашања и постизању успеха у учењу. Та очекивања темеље се на поставкама о утицају екосистема на развој, тачније на постулатима теорије по којој директни позитивни контакти у једном микросистему, могу довести до контаката истог квалитета и у другом микросистему (Bronfenbrenner, 1979, 1989). Детаљнија анализа сарадње породице и школе у оквиру ове теорије указује на четири типа тих интеракција од којих се два непосредно тичу односа родитеља и школе. Један од њих је „комуникација између микросистема“, а описује размену информација од значаја за заједничку активност. Тај тип је у овом раду операционализован учесталашћу долажења родитеља у школу и на родитељске састанке. Други тип је „знање о другом микросистему“ и односи се на размену информација, искустава и знања која постоје у једном, а тичу се или су важна за други микросистем. Тај тип је операционализован заинтересованашћу породице за добар успех и адекватно понашање ученика у школи и саопштавањем те заинтересованости представницима школе. И школа и породица, међутим, на социјално понашање и успех у учењу делују и независно од тих међусобних интеракција. Породични утицаји на социјално понашање описани су нешто раније у поглављу о значају тог агенса за процес социјализације. На овом месту треба још поменути и чиниоце чије је порекло у школском окружењу независно од интеракција са породицом. Међу њима неки аутори посебну пажњу придају личним особинама наставника, односу наставника према ученику, педагошкој умешности наставника, организацији школског живота, наставном програму (Рот, 2010). Нарочито је нагласак на ауторитарним или демократским односима према ученицима, на дословном усвајању школског програма или на развијању спремности за самостално мишљење и самостално решавање проблема. У овом раду, колико је његов обим дозвољавао, поклоњено је доста пажње наставницима, њиховим односима према ученицима и њиховој педагошкој умешности. Ти елементи испитивани су преко опажања ученика колико напора наставници улажу да ученици што више науче и да се просоцијално понашају, колико разумеју ученике када имају личне проблеме, опажања агресивности наставника, њихове склоности алкохолу, непедогошких поступака при давању оцена, омаловажавања ученика, претњи ученицима и слично.

Тиме, наравно, нису исцрпљени сви фактори који у школском окружењу могу утицати на социјално понашање ученика. Као ризични фактори испитивани су и могући утицаји близине субкултуралних објеката (коцкарница и сл.), малолетничких банди, бежања од школе и многи други. Осим њих испитивани су и потенцијални утицаји тзв. насиља у школи: учествовања у тучама, сексуалног узнемиравања, вређања, претњи и бојкотовања других ученика. Због лакшег разликовања од варијабли другачијег порекла овај сет је назван „виктимолошким варијаблама“, мада строго узевши, ако се појам виктимизације односи на процес или статус објекта или субјекта који су неким чином претрпели материјалну, здравствену или психолошку штету (Симовић-Хибер, 2009:29) овим варијаблама више одговара назив виктимизацијске варијабле. Другим речима варијабле којима се описује акт којим се неки појединци чине жртвом.

Посебна пажња поклоњена је повезаности успеха у школи са социјалним понашањем, јер тај успех сумира многе утицаје. Иако се данас школи одриче доминантна улога у социјализацији за рачун средстава масовних комуникација и вршњачких група (Рот, 2010), у стручној литератури постоји скоро општа сагласност да школски успех као чинилац тих понашања, није изгубио ништа од свог значаја. Нема сумње да овај успех доста зависи од интелектуалних способности ученика, али у ситуацији једнаких способности, према наводима Рота, однос родитеља према школи, и сарадња родитеља и школе, има одлучујући утицај на тај успех. Због тога се истраживања све више концентришу на допринос тих породичних детерминанти школском успеху, а пре свега укључивања родитеља у образовни процес. Њихови резултати потврђују тезу да то укључивање представља важан предиктор бољег успеха нарочито на млађим узрастима.

На домаћим просторима школски успех био је важна варијабла у истраживању Шапићеве (2008) о коренима зависности од дроге. Као предмет истраживања нису биле варијабле из школског окружења, или бар нису биле у првом плану, али је ауторка претпоставила да овај успех може бити медијатор између дисфункционалности породице или психотицизма као „главним“ независним варијаблама, с једне стране, и зависности, с друге. Добијени резултати показали су да је личност зависника, поред импулсивности, незаинтересованости за осећања других, неспособности емпатије, тешког уклапања у социјално окружење и разних других својстава, значајно обележена и лошим успехом у школи. Тиме је доказано да школско окружење делује у интеракцији са породичним и личним карактеристикама и да се те интеракције не смеју превидети.

Сличан закључак може се донети и на основу истраживања Митровићеве и сарадника (2006). Аутори овог рада, су на узорку од 204 адолесцента оба пола, проучавали предиспонирајуће и протективне факторе ризичних понашања (употребе алкохола, дроге, пушења, промискуитетног понашање и учествовања у крађама). Узорак претпостављених фактора биле су особине личности из Закермановог модела,

успех у школи и неке демографске карактеристике. Добијени резултати показали су значајну улогу успеха у школи у тим ризичним понашањима, али и важне интеракције те варијабле са особинама личности.

Значај школског постигнућа за проблем употреба дроге био је предмет истраживања и у радовима страних аутора. У скоро свим тим радовима закључено је да је неуспех у учењу фактор високог ризика када је коришћење дроге у питању (Newcomb & Bentler, 1988; Bailey & Hubbard, 1990). Природа истраживања не омогућава одговор на питање да ли лош успех у школи претходи коришћењу дроге или је он последица, али већина истраживача ипак сматра да школски неуспех има предикторски статус, тј. да он претходи коришћењу дроге, те да је ово коришћење само један од негативних одговора на образовну некомпетентност. Известан број аутора, наравно, брани и супротну тезу: да су и лош успех и употреба дроге последица склопа извесног броја социјалних и психолошких чинилаца.

Лош успех у школи као чинилац девијантног понашања, констатован је и у истраживањима Југовића (2004) и Стојадиновић (2004). У овом другом раду утврђено је да је лош успех важан предиктор коришћења разних психоактивних супстанци, те да његова предикторска моћ варира зависно од нивоа успеха, односно неуспеха, као и да је за предиктивни утицај успеха важна интеракција са другим социјалним карактеристикама ученика и да неке од тих интеракција повећавају његову предиктивну снагу. Најзад, утврђено је да се контролом утицаја осталих варијабли на употребу дрога, предиктивна снага успеха не губи. То практично значи да успех има непосредан утицај на коришћење дроге, да на то понашање може деловати самостално и да се на основу успеха неки облици девијантног понашања, укључујући и коришћење психоактивних супстанци, могу предвидети.

Лош успех у школи показао се као предиктор коришћења дроге и у истраживању Радовановићеве (2010) обављеном на 458 ученика средњих школа у Београду. Међутим, предикторска снага те варијабле била је ниска (корелација .274, предиктивни коефицијент .097). Улога школског окружења у овом раду, осим успеха у школи, испитивана је са још девет варијабли. Добијени резултати на нивоу линеарних корелација су показали да ће чешће користити дрогу ученици који су непажљиви на часовима, који нередовно уче, који нередовно раде домаће задатке, који не учествују у ваннаставним активностима, они са наглим падом успеха у току године, који су кажњавани укором и који су мењали школу због проблема у владању. Предиктивну снагу, односно непосредни утицај на употребу дроге, поред лошег успеха у школи, имале су још само две варијабле: кажњавање укором и мењање школе због владања. Међутим и њихови предиктивни коефицијенти били су ниски (.164 за кажњавање укором и .155 за мењање школе), па је општи закључак да се на основу тих резултата не може тврдити да су познати корени коришћења дроге и да за тим коренима не треба даље трагати. Јер, ако школска некомпетентност има ниску предиктивну моћ, можда постоје друге варијабле које ће омогућити бољу прогнозу и бити ослонац за програме

превенције тог понашања. Осим тога, ако је школски неуспех предиктор употреба дроге, онда моделе превенције треба усмерити на помагање ученицима који слабије уче да успех побољшају или да тај неуспех прихвате без осећања кривице и страха. Ако су, пак, школски неуспех и употреба дроге последица констелације неких других фактора, модели превенције морају изгледати сасвим другачије и компликованије. Ваља очекивати да ће лонгитудинална истраживања или неки нови модели истраживања ускоро дати одговор на то питање.

в) Вршњачке групе као агенс социјализације

„У литератури се најчешће нуде квантитативни критеријуми којима се појам групе дефинише“ (Симовић-Хибер, 2007:214), па тако неки аутори сматрају да групу чине већ два појединца док други за постојање групе као услов узимају скуп од три појединца. Но, када се ти квантитативни критеријуми оставе по страни, група се може дефинисати као „одређени број удружених лица која имају ужи или шири заједнички циљ, делујући у успостављеној унутрашњој организацији и у одређеном континуитету“ (Симовић-Хибер, 2007:214). Када се о вршњачким групама говори у контексту социјализације под тим изразом најчешће се подразумевају групе младих људи приближно истог узраста, који имају слична интересовања и који доста времена проводе заједно. Њихово проучавање је посебно важно, јер утичу на то које ће се вредности усвојити, на развој самосталности, на формирање многобројних социјалних ставова, на стварање сопственог идентитета (Рот, 2010а). Аутори који се баве психологијом група, код вршњачких група највећу пажњу придају тзв. адолесцентним вршњачким групама, односно групама које се састоје од три до седам, некад и више, чланова, оба пола, узраста између 12 и 18 година или 12 и 23 године (Рот, 2010а). Ту врсту група карактерише постојање заједничких активности (забава, спорт, заједничко коришћење слободног времена) самопотврђивање, стицање групног идентитета, афективна везаност, сличност ставова са другим појединцима, узајамна привлачност, а међусобне везе чланова групе су веома чврсте и често чвршће него са породицом. Ове групе немају формализовану структуру, па у њима може постојати више појединаца који имају већи утицај од осталих. Тај утицај зависи од врсте активности и мења се након што та активност престане. Међутим, када се ради о ставовима за које је група заинтересована, постоје чланови који чешће од других и са већим ауторитетом дају оцене о томе шта је оправдано и добро, а шта није (Рот, 2010а). Најзад, адолесцентне вршњачке групе карактерише изразити антиконформизам у односу на норме одраслих, према родитељима и старијим особама, према наставницима, према школи, успеху у школи и слично.

Један од важних и теоријских и практичних проблема јесте на које све начине група утиче на коришћење дроге. Према неким ауторима вршњачке групе делују између осталог и преко школског успеха, односно неуспеха. Ради се о тези да су ученици који имају „високо школско постигнуће“, радо прихваћени од својих

вршњака, веома популарни у тим вршњачким групама, а у понашању немају девијантних испада, ни коришћења дроге. Аутори ових истраживања, а има их приличан број (Chen, Rubin & Li, 1997; Zettergren, 2003 и други) ту паралелност прихваћености и бољег успеха објашњавају тиме што добри односи између ученика и њихово просоцијално понашање утичу на стварање повољне радне атмосфере у школи, на спремност наставника да учини више напора у сарадњи са ученицима и на већу међусобну помоћ самих ученика. Неки истраживачи међутим сматрају да су групна прихваћеност и школски успех резултат опште позитивне атмосфере у школи, добре организације педагошког рада и мотивисаности наставника за тај рад. Постојање различитих схватања, довољно говори колико су сложени међусобни односи вршњачких група и школског постигнућа. При свему томе треба имати у виду да школски успех није једини феномен преко кога прихваћеност у групи може деловати на девијантно понашање, па и на коришћење дроге. *Високи социометријски статус*, што је синоним за високу прихваћеност у групи, према истраживању Крњајићеве (1981) био је повезан не само са успехом него и са вишом социјалном и општом интелигенцијом и вишим економским статусом породице.

У свим претходним истраживањима интеракција групне прихваћености и школског успеха третирана је као заштитни фактор у односу на коришћење дроге. Супротан пол тог континуума, групна одбаченост и лош успех, очигледно су ризични фактори за то коришћење. Истраживања многих аутора показала су да је одбаченост од групе вршњака у корелацији са лошим успехом, а и једно и друго са неколико облика девијантног понашања, укључујући и употребу дроге. Одговор на питање зашто су неки ученици одбачени, а неки радо виђени чланови групе и какав је однос тог групног статуса са успехом у школи и социјалним понашањем, истраживачи су пре свега тражили у карактеристикама оних који су омиљени и одбачени од вршњака у школи. Према радовима једног броја аутора, а неки су већ наведени, рецимо Крњајић (1981), ученици који су радо прихваћени у вршњачким групама су дружељубиви, отворени, лакше прихватају друге, имају позитивне облике понашања у комуникацији са другим ученицима у групи, мање су агресивни, спонтани су и слично. Насупрот томе ученици који су у школској средини одбачени су агресивни, социјално неодговорног понашања, ниског самопоуздања, емоционално нестабилни, недруштвени, охоли и слично (Крњајић, 1981; Dodge, 1983; Wentzel & Asher, 1995). Одбаченост од групе ученика доводи до слабијег школског успеха (Крњајић, 1981), проблема у социјалном понашању укључујући и присутност девијантних понашања. Већина наведених аутора склона је да том интеракцијом одбачености и лошег успеха објасни и девијантност. Идентификовање ученика који су одбачени у вршњачким групама сматра се поузданим и валидним показатељем да се ради о ризичним појединцима (Спасеновић, 2003). Међутим, корелације та три фактора прилично су ниске, па стоји мишљење извесног броја истраживача да има још доста простора за деловање многих фактора на то девијантно понашање.

Утицај вршњачких група на коришћење дрога посредством лошег школског успеха само је једно од могућих објашњења те повезаности. Друго могуће објашњење, које има исто толико присталица као и претходно, је да су вршњачке групе медијатор између породице и девијантног понашања. Дилема која је у тој тези привукла пажњу истраживача своди се на питање да ли односи у породици утичу на вршњачке односе тако што адолесценти који у породици не налазе задовољење потребе за припадањем, ту потребу остварују укључујући се у вршњачке групе или су односи у породици услов за добре односе са вршњацима (Милошевић, 2002). Истраживачки подаци иду у прилог овом другом, јер се показало да млади који у породици имају добре односе и који нису у сукобу са родитељима, чешће него други имају добре односе са вршњацима и чешће су припадници вршњачких група (Јоксимовић, 1992). У истом смеру иду и резултати добијени испитивањем односа између атмосфере у породици и прихваћености адолесцента од стране вршњака. Према њима постоји позитивна корелација између вршњачке популарности и позитивне климе у породици. Посебна важност тог резултата је што је добијен када су контролисане неке важне интервенирајуће варијабле, као што су интелигенција, образовни ниво родитеља и још неке. Наведени резултати несумњиво показују значај вршњачких односа, али се у њима не налази доказ да су те интеракције важне за девијантно понашање, посебно за коришћење дроге. Логична претпоставка је да неприхваћеност од стране вршњака која је по овим истраживањима последица лоших породичних односа, може довести до разних облика неприлагођеног понашања, сукоба са вршњацима, па и до коришћења дроге. Ако је та теза тачна, онда би могло значити да на девијантно понашање породица и вршњачке групе делују у интеракцији или, што је мање вероватно, да су вршњачке групе медијатор између породичних односа и девијантности. Тај модел односа може се лако проверити мултиваријатним методама анализе података и занимљиво је видети у неким каснијим одељцима овог рада, какви су резултати те провере.

Претпоставка да прихваћеност у групи вршњака делује позитивно на школски успех и на тај начин постаје брана коришћењу дроге имплицира да је одбаченост, тј. неприпадност групи фактор лошег успеха и фактор коришћења дроге. Та претпоставка има једну велику празнину. Ученик, наиме, може бити веома прихваћен у вршњачкој групи, али негативистичке оријентације и због тога користити дрогу и имати лош успех. То практично значи да група може и непосредно деловати на коришћење дроге, а да правац њеног утицаја зависи од квалитета групне оријентације. Тај непосредни утицај групе није никаква новост. Група на понашање својих чланова утиче на много начина (селекцијом информација, наглашавањем вредности за које се залаже и омаловажавањем супротних вредности итд.), а групе негативне оријентације често врше притисак ка неком понашању користећи и санкције за оне појединце који од тих понашања одступају. Међутим, до прихватања понашања које група „прокламује“ може доћи и ако ти притисци изостану, јер може бити довољна и сама присутност

чланова вршњачке групе који користе дрогу да би неки ученик почео да је користи. У прилог томе могу се навести резултати истраживања по којима је коришћење супстанци од стране чланова групе предиктор тог понашања, чак и код оних појединаца који нису пре тога ни пробали дрогу (Hawkins, Catalano & Miller, 1992).

Група вршњака, најзад, може да утиче и на један сасвим специфичан начин. Она, наиме, може бити посредник између неких особина личности, пре свега екстраверзије-интроверзије и злоупотреба дроге (Радуловић, 1998).

Концепти о улози вршњачких група у процесу социјализације, њиховом утицају на понашање појединца посредством школског постигнућа и породичних односа или непосредно, путем механизма који доводе до једнообразности у мишљењу и понашању, били су основ за избор извесног броја варијабли из тог подручја чији је утицај на злоупотребу дроге анализиран у овом раду. Основ за то била су и већ поменута истраживања која су и доказ њихове валидности. Зато су се у узорку независних варијабли нашле и варијабле попут припадности-неприпадности пријатељским групама, алкохолисаности и/или коришћења дроге од стране чланова тих група, присутности и других облика девијантних понашања у групи, на пример физичког насиља, бављења криминалом, коцкања, притисака групе ка коришћењу дроге, ставова о девијантном понашању њених чланова и друге. Истраживања на основу којих су изабране варијабле о утицају група у овом раду, била су већ поменута истраживања Стојадиновићеве (2004) и већег броја аутора који су трагали за одговором на питање да ли адолесцент почиње да користи дрогу под утицајем групе или је већ користи, па бира такву групу да би имао социјалну подршку, али и властито истраживање (Радовановић, 2010) које је пружило драгоцену искуство у селекцији многобројних потенцијалних чинилаца коришћења дроге.

г) Макросоцијални агенси социјализације

У литератури која је посвећена социјализацији постоје прилична размимоилажења о томе шта су макросоцијални агенси тог процеса. Један број аутора сматра да је култура неке средине глобални агенс овог типа и у складу са тим разматра оне садржаје културе који највише утичу на социјализацију. Преовлађујуће мишљење присталица ове оријентације је да је култура скуп свих друштвених добара, вредности, норми, обичаја и религиозних уверења. Појединац ове садржаје поприма путем социјализације првенствено у породици, у васпитно-образовном процесу, преко вршњачких група и средстава масовних комуникација. Према ставовима ових аутора елементи културе (а за ову прилику најважнији су систем вредности и норме пренети примарним агенсима социјализације) познати су сваком појединцу и сваки од њих зна шта је друштвено пожељно, а шта неприхватљиво понашање у односу на те елементе. У том ланцу преносилаца чини се да најважнију улогу имају средства масовних комуникација.

Други аутори, међу којима и Рот (2010), културу посматрају пре свега као извор социјализације, а као главни преносник елемената тј. садржаја културе такође сматрају средства масовних комуникација. Већина ових аутора сматра да је култура систем експлицитних и имплицитних начина понашања и прописа о понашању, формираних у току живота групе који се преносе са генерације на генерацију. Експлицитни део културе чине спољне манифестације живота неке заједнице, а имплицитни карактеристичне идеје, мотиви и особине. Операционализацијом садржаја имплицитне културе долази се до феномена социо-психолошке природе. То су у првом реду а) сазнања и веровања о свету и друштву, б) вредности и в) норме у ширем и ужем смислу. Сваки од тих феномена је веома сложен и заслужује да буде предмет посебних истраживања, али за предмет овог рада најважнији су концепти о вредностима и нормама. О вредностима биће више говора нешто касније у посебном одељку овог поглавља.

Што се тиче норми, оне се, најједноставније речено, дефинишу као прописи и стандарди прихваћени од чланова друштва или групе. Најважније норме, неопходне за функционисање друштва свакако су моралне и законске норме. За непридржавање тих норми следи друштвена осуда, а за непридржавање институционализованих стандарда следе санкције од стране државе. У извесним временима када наступи општа друштвена криза или сукоби већих размера, наступа стање у коме постоји одсуство норми, тзв. стање безнормности. Последица таквог стања је немогућност контроле понашања и појава разних облика девијација. Дати опис одговара класичном концепту појма аномије. У савременим схватањима *концепт аномије* је измењен и о њему је било доста речи када је излагана теорија аномије. Његова суштина јесте да аномично стање у друштву представља веома неповољан миље за социјални и психолошки развој појединца и да аномично окружење много више погађа категорију младих људи него остале друштвене групе. Типични облици реаговања младих на стање аномије бивају пасивност и неукључивање у социјалне активности, што фаворизује одбацивање културом дате циљеве и коришћење нелегитимних средстава за постизање неких других. Да ли та аномична стања фаворизују улазак у свет дроге или је аномично стање само повољна околност за деловање неких других варијабли, утврдиће нека будућа истраживања. За та истраживања услов је да постоји стање аномије у друштву и зато се она не могу организовати у земљама у којима је наука на високом нивоу. Будући да је стање аномије у српском друштвеном окружењу очигледно присутно већ двадесетак и више година, и да су испитаници из узорка у овом раду расли у тим околностима, била је идеална прилика да се те тезе провере. Зато се као једна важна варијабла утицаја макросоцијалних односа на исход процеса социјализације налази опажање, односно доживљавање аномије од стране ученика. Опис ове варијабле и карактеристике коришћених инструмента биће изложени у посебном одељку о варијаблама и инструментима.

Аномија је, наравно, само један од феномена који су у подручју макросоцијалних фактора важни за процес социјализације. У том подручју има јако много друштвених појава, стања, догађаја или ситуација који утичу на тај процес. Њихов утицај одвија се углавном посредством средстава масовних комуникација и зато су она посебно важна за предмет овог рада. Према неким истраживањима ови извори социјализације, уз вршњачке групе, имају значајнији утицај на понашање младих него породица и школа. Млади су много више отворени за информације које долазе од мас-медија и вршњака него породице и школе (Ловрић, 2006), а идентификациони модели, представљени сликом, речју или од стране групе, пријемчивији су и лакши за подржавање него вербална подучавања о понашању, дата од стране породице или школе.

Зато се овом агенсу социјализације мора посветити дужна пажња, не само у виду учесталости коришћења информација, него и садржаја и модела понашања које ти медији преносе. Паралелно са медијима дужна пажња се мора поклонити и филмовима, књижевним делима, музичким спотовима, јер и они имају сличне ефекте и сличне начине утицаја као и мас медији. Најзад, не смеју се превидети ни рекламне поруке којима су млади просто затрпани у борби за профит. У овом раду улога медија испитивана је у виду утицаја интернета, штампе и телевизије. Поред тога испитиван је и утицај читања књижевних дела, одлазака у позориште и биоскоп. Такође испитивано је још неколико варијабли које се тичу личног доживљаја добрих или лоших ствари макросистема. Детаљније о томе биће такође речи у одељку о варијаблама и инструментима.

4.2 Стрес као ризични фактор злоупотреба дроге

Концепт стреса, па и варијабле које следе из њега могао је без већих проблема бити придодат претходном концепту социјализације, пошто све варијабле у овом делу приближно се односе на стресне доживљаје везане за породицу. Но, стресни догађаји су ипак специфично подручје и пошто постоје емпиријски докази о повећаном коришћењу психоактивних супстанци након доживљеног стреса (Влајковић, 2009), тај је феномен издвојен као посебна целина.

Иако схватања о природи стреса има много, већина научника који се баве њима, слажу се да је стрес негативна реакција, односно процес у организму који настаје када је он изложен нападима различитих стимулуса и када код особе постоји когнитивна процена да су ти напади опасни и да захтеви околине која емитује те нападе превазилазе њене могућности (Lazarus, 1991; Влајковић, 2009). У овако поједностављено описаној природи стреса постоје, заправо, три различите концепције о том феномену. Прва, најкласичнија је да је стрес сам стимулус из спољашње и/или унутрашње средине који обухвата и процес који се услед напада тих стимулуса дешава у организму. То схватање покренуло је читав низ истраживања о утицају

стресних догађаја на физичко и ментално здравље индивидуе. Друга је, да је стрес посебан однос између појединца и средине. У тој концепцији најважнију улогу играју когнитивни процеси, односно когнитивна процена о опасности коју садрже напади средине. Трећа је, да је стрес свест особе о нескладу између захтева спољашње средине и њених могућности да на њих одговори. Тај концепт изнова афирмише улогу когнитивних процена, али је његов највећи допринос што је разграничио улогу развојних и криза које се јављају у виду јаког спољашњег стимулуса или интензивног животног догађаја.

Независно од ког концепта стреса су полазили, истраживачи су утврдили неколико битних момената везаних за овај феномен. Најпре, утврдили су да стресори могу бити срединског (бука, високе или ниске температуре, незгоде, земљотреси итд.), психичког и социјалног порекла. За проблем овог рада најважнији су стресори који су нека врста садејства социјалног и психичког порекла, рецимо осиромашење, социјални прогон, конфликти у породици, трауматични догађаји у породици, школи или вршњачкој групи, фрустрације, неуспеси на разним пољима, губитак драгих особа и други. Испитујући последице стреса, научници су открили да се оне могу манифестовати у виду физиолошких реакција (убрзан рад срца, пораст крвног притиска, повећање шећера у крви, дрхтавица и слабост у коленима и друге) и у виду психолошких реакција међу којима доминирају страх, беспомоћност, потиштеност, когнитивне погрешне процене, осећање немоћи, промене у понашању, бежање од узрока стреса и друге. За последице које ће се јавити и њихов интензитет од великог значаја је не само врста стресора, него и њихова јачина. Мали, свакодневни стресови једва се опажају, јер постоји фаза навикавања на њих. Велики стресни доживљаји (тешка болест у породици, јаки конфликти у њој, сиромаштво и сл.) или трауматични доживљаји (агресија, губитак блиских особа и слично) оставиће озбиљне последице пре свега психичке, али и физиолошке природе.

Интензитет деловања стреса зависи између осталог и од тога у ком се животном периоду он дешава. Сматра се да су најинтензивнији они стресови који се дешавају у детињству и адолесценцији. Због тог посебног утицаја стресних доживљаја у периоду адолесценције, у овом раду се испитује могућност да неки од њих, због своје природе или интензитета, буду важни чиниоци злоупотреба дроге. Та хипотеза има основа, јер психолошки одговори на стрес могу бити веома разноврсни, па се тако у лепези превладавања стреса могу наћи и појединци који ће излаз тражити у коришћењу дроге. Без обзира да ли се као стратегија превладавања примењује „решавање проблема“ (променом средине, бежањем, нападом, повлачењем) или је превладавање усмерено на емоције (Lazarus & Folkman, 1984) не може се предвидети да обе стратегије могу бити повезане са регресијом психолошке природе (van der Kolk, McFarlane & Weisaeth, 1996). Из тог разлога чини се и да је регресија на коришћење дроге могуће и, чак, изгледно решење. Когнитивна процена да је дрога један од излаза

из ситуације и да је тај начин превладавања стреса истовремено и умањење емоционалне напетости је очигледно погрешна.

Истраживачи су посветили прилично пажње проучавању начина превладавања стреса, улогама које у том процесу имају узраст, искуство, пол, успешност или неуспешност социјализације, услови одвијања процеса социјализације и други чиниоци који су од значаја не само за исход, него и за избор начина превладавања. Наравно, нађене су важне разлике у многим овим елементима, код неких веома јасне и поуздане, а код неких нејасне или противречне. За сврхе овог истраживања најбитнији су они радови у којима се анализира коришћење дроге као начин превладавања стреса. Према наводима Ловрићеве (2009), досадашња истраживања пружају поуздане доказе да појединци који су били изложени стресу користе с времена на време психоактивне супстанце, укључујући и дрогу, као средства за превладавање и излаз из стресних ситуација. Оно што је, међутим, најбитније су резултати истраживања који доказују да у адолесцентном периоду постоји повишена осетљивост на стресне доживљаје и да се излаз из те ситуације тражи и у употреби дрога (Tate et al., 2005, 2007; McFarlane, et al., 2005). Истраживања која наводи Лацковић-Гргин (2000) идентификовала су више стресних ситуација које у адолесценцији могу резултирати коришћењем дроге као излазном стратегијом. Међу њима су и сиромаштво, насиље, осећање беспомоћности, отуђености. Ловрићева (2007), али и други истраживачи (Wills, Sandy & Yaeger, 2002) доказују да веза стресних доживљаја и коришћења дроге, као начина превладавања ипак није непосредна и да одлучујућу улогу у избору стратегије превладавања имају индивидуалне карактеристике адолесцента, способност самоконтроле, постојање социопатолошких појава у породици и групи вршњака. Те посредујуће варијабле, Ловрићева идентификује као суштински одговорне ризичне и протективне факторе коришћења дрога, као и начина превладавања стреса.

Међу посредујућим варијаблама истраживачи највише пажње поклањају породици. Сматра се да позитивна атмосфера и непостојање конфликта и насиља поништава случајно или под притиском вршњака успостављена искуства између стресног доживљаја и дроге. Супротно томе, осетљивост на стресне животне догађаје резултираће коришћењем дроге, а не неким другачијим начином разрешења, јер ће адолесценти лишени заштитног утицаја породице подлећи притисцима групе вршњака који се налазе у истим или сличним породичним условима као они (Short, 1998). Наравно, није свако коришћење дрога начин превладавања стреса, нити је сваки стресни доживљај чинилац тог коришћења. Многи научници који се баве проблемима стресних доживљаја и њиховим последицама наглашавају да се та веза са дрогом може открити тек познавањем свих аспеката целокупне ситуације. У противном, дрога као вид превладавања је пре свега субјективна интерпретација истраживача. Процес доказивања претпоставке да је коришћење дроге увек превладавање стреса је проблематичан и тежак и захтева, паралелно са стресним варијаблама, коришћење и

већег броја варијабли које би имале статус контролних. Тек тада се може видети стварна улога стресних догађаја.

У овом раду тај услов је испуњен, јер је коришћен велики број варијабли које су могле имати статус посредника и јер је коришћен модел анализе који је омогућавао да се утврди да ли су те варијабле стварно посредници или посебни, од стреса независни чиниоци коришћења дроге. У овом другом случају употреба дроге не би представљала превладавање стреса, већ независно понашање, чак и када стресни догађај постоји. Да је коришћење дроге начин превладавања стреса може се тврдити само онда када постоји непосредна, предиктивно значајна повезаност стресних догађаја са тим коришћењем.

Као извор идеја за узорак стресних догађаја који би били могући код ученика било је истраживање Ловрићеве (2009). Резултати тог истраживања су показали недвосмислену важност стресних догађаја из породице за зависност од дроге, па су и у овом раду они били доминантни у узорку независних варијабли. Конкретна врста тих догађаја може се видети из описа тог узорка у одговарајућем поглављу.

4.3 Индивидуална својства као ризични и протективни фактори злоупотреба дроге

Одлучујући се за сет варијабли који носи овај наслов, стално је била присутна једна прилично крупна дилема. Она је везана за сам термин „индивидуална својства“. У принципу иза њега требало би да стоје разне особине личности, или неки концепт, нека теорија личности из које потиче највећи број тих особина. Међутим, особине личности чине посебан део узорка варијабли и о њима ће, као и о теоријским концептима на основу којих су биране, бити речи касније. У овом сету названом „индивидуална својства“ се налазе само две појединачне особине личности које не припадају изабраним концептима Аморала, Дезинтеграције или Петофакторском моделу и које, с тога, није било логично описивати заједно са тим концептима. Те особине су Импулсивно тражење сензација и Самопоштовање. Због те неприпадности ниједном концепту, морале су бити наведене у овом одељку упркос свим приговорима који се том поступку могу упутити.

Под овим насловом *Индивидуална својства* „крију“ се две, за предмет овог рада, важне особине личности, али осим њих овај блок садржи још 18 варијабли различите природе. Које су то појединачне варијабле, видљиво је из узорка независних променљивих. У овом одељку биће описане поједине групе тих варијабли, попут опажања смислености живота, локус контроле и слично. Детаљније ће бити описане и особине Импулсивно тражење сензација и Самопоштовање.

а) Импулсивно тражење сензација

Импулсивно тражење сензација је једна од димензија Закермановог (Zuckerman) модела димензија личности познатог као Алтернативни петофакторски модел (Zuckerman, 2002). По теоријској основаности, опсегу који обухвата и емпиријској провери овај модел је, чини се, приближно равноправан и важан као и данас доминантан Петофакторски модел личности Косте и МекКриа (Costa & McCrae) који је узет као основа за истраживање повезаности особина личности са злоупотребом дроге. Опредељење за један или други модел није било лако, па је у корист овог другог превагнула чињеница да у криминологији на подручју Србије има већи број истраживачких радова са инструментом проистеклим из тог модела.

У суштини Закерманов модел личности је психобиолошке природе, правца који је данас у подручју психологије личности доминантан (Смедеревац и сар., 2006). Изворни аутор тог правца је како је познато, Ханс Јурген Ајзенк са својом теоријом о трофакторској структури личности (Eysenck, 1953; 1991). Закерман прихвата тезу о биолошким коренима особина, али сматра да су битне интеракције тих биолошких потенцијала и спољашњег окружења и да су оне одговорне за индивидуалне разлике, а не само централни или аутономни нервни систем. Особине личности имају веома сложено биолошко порекло, па тако неуротизам, кога аутор узима за пример да подвуче разлику између свог и Ајзенковог модела, не зависи само од аутономног нервног система него и од биохемијских и когнитивних процеса. На пример, од научених образаца реаговања на награду и казну (Смедеревац и сар., 2006).

Као и многи други истраживачи и Закерман сматра да је први и неопходан корак у проучавању личности установљавање које су њене базичне димензије. Резултати његових истраживања, као и истраживања његових сарадника, резултирали су идентификацијом пет димензија - активитет, агресивност/хостилност, импулсивно тражење сензација, неуротизам и социјабилност.

Димензије Закермановог алтернативног петофакторског модела личности, значајно корелирају са злоупотребом супстанци, а нарочито особине импулсивно тражење сензација и агресивност. У више истраживања до сада откривено је да се на основу импулсивног тражења сензација, могу разликовати особе које злоупотребљавају алкохол или дрогу (Zuckerman, 1991; Mitrović i sar. 2006) и то је и био један од основних разлога зашто је прва од њих две уврштена у узорак независних варијабли у овом раду.

Импулсивно тражење сензација није, међутим, повезано само са коришћењем дроге (или алкохола), мада је веома важан чинилац тог понашања. Та димензија, успешно дискриминира испитанике који ће користити дрогу и у односу на пол и узраст и омогућава предвиђање овог коришћења унутар тих обележја, што је за превенцију злоупотреба дроге посебно важно. У истраживању самог аутора овог модела личности, показало се да димензија импулсивно тражење сензација има значајну предиктивну моћ када су ризична понашања ученика средњих школа у

питању (Zuckerman & Kuhlman, 2000). У нашој средини, такође на узорку ученика средњих школа, особина импулсивно тражење сензација била је снажан дискриминативни чинилац, заједно са димензијом агресивност/хостилност, када је склоност ризичним понашањима у питању (Митровић, Николашевић и Грујичић, 2007). Ова особина имала је коефицијент корелације са дискриминативном функцијом која раздваја ученике ниског и високог ризика у понашању чак .796, што говори да је та димензија заиста један од најбољих показатеља разлика у ризичним понашањима.

Због те посебне повезаности са ризичним понашањима, а посебно са злоупотребом психоактивних супстанци димензија *импулсивно тражење сензација* уврштена је као варијабла личности и у ово истраживање. Ова димензија у Закермановом моделу дефинисана је са два фактора нижег реда. Први описује импулсивност, импулсивно понашање и одсуство било каквог планираног деловања или реда. Други описује склоност ка узбуђењима, непредвидивим ситуацијама и сталним променама. Особина импулсивно тражење сензација мерена је одговарајућом субскалом из инструмента Zuckerman-Kuhlman Personality Questionnaire – ZKPQ (Zuckerman, 2000).

Поред „импулсивног тражења сензација“ Закерманов модел личности има још четири димензије. То су:

1) Активитет, дефинисан као потреба јединке за општом активношћу, нестрпљивост и узнемиреност у мирним и пасивним ситуацијама и склоност ка физички тешким и изазовним пословима који захтевају много енергије и труда;

2) Агресивност–хостилност, дефинисана као тенденција ка вербалној агресивности и склоност ка антисоцијалним понашањима сваке врсте, као злурадост, осветољубивост и нестрпљивост у односима са другим људима;

3) Неуротизам–анксиозност, дефинисана степеном емоционалне узнемирености, напетости, забринутости, стрепње и неодлучности;

4) Социјабилност, дефинисана степеном доброг осећања у друшву пријатеља или током неких забава и на другом полу нетолерантношћу и социјалном изолацијом.

Све те димензије операционализоване су Zuckerman-Kuhlman Personality Questionnaire – ZKPQ. Упитник је валидиран у разним културама, укључујући и српску (Смедеревац, Митровић и Чоловић, 2010). Поузданости скала сасвим су задовољавајуће о чему сведочи и честа примена овог инструмента у истраживачким пројектима и пракси.

б) Неприпадање и усамљеност

У чувеној хијерархијској организацији мотива Маслоу (Maslow, 1982), важно место заузима мотив за љубављу и припадањем или, како га неки аутори још зову, мотив емоционалне везаности. Тај мотив, тј. та група мотива припада групи, тзв. мотива раста и у непосредној су вези са социјализацијом. У поменутој хијерархији на нижим нивоима налазе се биолошки мотиви, односно физиолошке потребе (први

ниво) и потребе за сигурношћу (други ниво). Овај други ниво нарочито је важан за развој деце. Уколико дете расте и развија се у социјалном окружењу пуном конфликта, уз честе породичне свађе, развод родитеља, сиромаштво и слично, његова потреба за сигурношћу не може бити задовољена и његов пут ка одраслој, зрелој личности може бити значајно осујећен. Та потреба за сигурношћу испитивана је бројним варијаблама које припадају породичном, школском и вршњачком окружењу. На трећем нивоу су потребе за љубављу и припадањем. Оне су у узорку индивидуалних својстава и о њима ће нешто касније бити више речи. Пре тога кратак опис четвртог и петог нивоа ове хијерархије мотива.

Четврти ниво чини мотив за угледом и поштовањем чије су компоненте потреба за поштовањем себе и потреба за поштовањем од стране других. У првом случају ради се о жељи за постигнућем, независношћу и слободом, а у другом о тежњи за прихватањем и уважавањем од других.

Последњи, пети ниво је мотив самоактуелизације. То је мотив највишег реда, налази се на врху хијерархије и манифестује се жељом за самопотврђивањем, односно остварењем својих могућности и квалитета. Самоактуелизација је снажан активацијски мотив који појединца стално гони да уради више од онога што је већ урадио, чак и онда када су његови потенцијали испуњени и када нема основа за нови напредак или када деловање спољних прилика не пружа шансу за то.

Иако је сваки од ових нивоа занимљив и од интереса за истраживање када је у питању злоупотреба дроге, у овом раду посебан нагласак је на трећем нивоу, односно на потребама јединке за љубављу и припадањем. Овај мотив подразумева остваривање топлих људских односа, привржености и других осећања која за јединку имају позитивно значење и која чине да се јединка осећа срећном и задовољном. Природне средине у којима се тај мотив испуњава су породица и социјалне групе као што су вршњачке групе, групе ученика, радне групе и слично. Супротан пол од ових осећања су осећање усамљености и повлачење у себе. Уколико та осећања потрају дуже, може доћи до поремећаја понашања различите врсте. Потребне за љубављу и припадањем у овом раду операционализоване су управо преко тог осећања усамљености као једне од најчешћих последица незадовољења те потребе.

Али насупрот општој сагласности истраживача о томе колико је усамљеност честа када потреба за љубављу и припадности није задовољена, постоје различита схватања о природи, односно теоријском концепту усамљености. Треба поменути укратко схватања оних аутора који усамљеност третирају као социјалну категорију и издвајају је као посебан феномен, тзв. *социјалну усамљеност*. Та врста усамљености манифестује се као неукљученост у пријатељске групе, праћена је осећањем досаде и маргинализованости (Лацковић-Гргин, 2008). Неки истраживачи ову врсту усамљености с правом називају *одбаченост од групе* и приписују јој интензиван утицај на лоше постигнуће када је учење у питању (Спасеновић, 2003). Поред те врсте често се помиње и тзв. емоционална усамљеност која садржи доста варијансе потреба

за љубављу онако како ју је дефинисао Маслов, али се од тог феномена значајно и разликује.

У овом раду усамљеност се међутим не схвата на начин као што је то у два претходна случаја, већ само као осујећење или незадовољење мотива за љубављу и припадањем. Зашто долази до незадовољавања тог мотива је посебно и не баш лако питање. По неким ауторима усамљеност је лош исход интеракција особина личности и фактора средине, док Рокач (Rokach, 1989) указује на нешто другачије порекло усамљености. По овом аутору усамљеност је исход неадекватне социјалне подршке, проблематичних социјалних односа у којима појединац живи, стресних доживљаја, лоших развојних потенцијала и најзад, неких личних својстава. У једној детаљнијој студији фактора усамљености, овај аутор са својим сарадницима (Rokach, 2000) идентификује мноштво тих ризичних фактора као што су интерперсонална изолација, социјална и лична проблематичност, развојне тешкоће и недостаци, социјална изолација и други, али и факторе макродруштвеног карактера, као што су на пример, раса и вера. Истраживања су такође показала да је усамљеност у корелацији са осећањем досаде и депресивношћу (Brehm, 1992), размишљањем о самоубиству (Лацковић-Гргин, 2008). Поменимо најзад, да постоји повезаност између усамљености и незадовољства животом, непроналажења смисла у животу те негативног исхода самоактуелизације (Лацковић-Гргин, Пенезић и Некић, 2002).

За проблем овог рада од великог значаја је чињеница да је више истраживача установило постојање позитивне корелације између усамљености и коришћења дроге. Тај смер корелације показује да интензивније осећање усамљености прати повећана употреба дрога и тај резултат се налази у радовима Рокача и Орзека (Rokach & Orzeck, 2003), Лацковић-Гргин (2008) и других. Наравно, позитивна корелација не говори да ли је усамљеност разлог узимању дрога или је последица таквог понашања. Међу истраживачима постоји прилична подела око тога, па тако изванредан број њих сматра да створена зависност од дрога доводи до пропадања пријатељских веза и усамљености, док други стоје на становишту да многи појединци покушавају да ублаже проблем усамљености узимањем дроге. Аргументи и једних и других су вредни пажње, па је зато у овом тренутку тешко рећи који облик односа у тој паралелности преовладава. Очекивано је да ће бројне варијабле различите природе које се налазе у узорку независних варијабли, помоћи или омогућити да се реши та дилема. Такође треба веровати да ће те варијабле допринети да се реши још један проблем методолошке, али и суштинске природе кога намећу напред поменути резултати истраживања. Из њих је, наиме, видљиво да усамљеност може бити различитог порекла, а не само директан продукт незадовољене потребе за љубављу и припадањем. Иако је ова последња врста усамљености од посебног интереса, не треба игнорисати и усамљености другог порекла. Једноставно због тога што је превасходни циљ да се открије повезаност злоупотреба дроге и усамљености независно од тога како је и зашто она настала. Али будући да је концептуални оквир за истраживање

улоге усамљености темељен на Масловљевој хијерархији мотива, тачније на негативном исходу мотива за љубављу и припадањем, неопходно је о том пореклу усамљености и њеној улози у коришћењу дроге посебно водити рачуна.

в) Концепт самопоштовања

Концепт самопоштовања који се користи у овом раду дугује се Розенбергу (Rosenberg, 1989). Према том концепту самопоштовање је осећање задовољства или незадовољства појединца собом. Слична овој је и дефиниција коју даје Куперсмит (Coopersmith, 1967), који самопоштовање дефинише као скуп квалитета које појединац опажа код себе. Мора се ипак нагласити да то нису и једине дефиниције самопоштовања и да има дефиниција, међу њима и наших аутора, које су веома интересантне и важне. Тако на пример, Јоксимовић и Јањетовић (2008) самопоштовање дефинишу као општу вредносну процену појединца о себи. Третирајући самопоштовање као евалуативну компоненту појма о себи један од ових аутора (Јањетовић, 1996), тврди да су референтне тачке те евалуације а) поређење садашње и идеалне слике о себи, б) интернализација судова других људи, в) поређење са члановима групе којој појединац припада или жели да припада и г) усвојени културни стандарди. Милошевић и Шевкушић (2005) самопоштовање одређују као свесни, когнитивно-афективни израз самоевалуације која представља један од најдиректнијих показатеља интегрисаности појма о себи. По истим ауторима основу самопоштовања чине а) сазнање и процена особе да се њена слика о себи креће у оквирима стандарда који су уважени и б) афективни однос особе према сопственом постигнућу.

Са истраживачког становишта важно је водити рачуна о разликама између сличних појмова као што су *слика о себи* и *самопоштовање*. Први је сложенијег карактера, јер обухвата ставове и претпоставке којима особа описује себе и своје способности (Coopersmith & Feldman, 1974). Овај други (самопоштовање) обухвата такође ставове, али оне којима појединац вреднује себе. Самопоштовање је уствари облик когнитивно-афективне самоевалуације о томе да ли се *моје ја* креће у оквирима културно прихваћених стандарда и позитивно или негативно опажање сопственог постигнућа. Зато се приликом операционализације самопоштовања мора узети у обзир његов спољашњи аспект који обухвата испитаникову перцепцију мишљења *значајних других* о њему и његов унутрашњи аспект који се односи на доживљај сопствених постигнућа и способности (Coopersmith & Feldman, 1974).

Значајни други на нижим узрастима³¹ су чланови породице (Coopersmith, 1967; Милошевић и Шевкушић, 2005; Lebedina-Manzoni, Lotar, Ricijaš, 2008; Јоксимовић и Јањетовић, 2008). Важно је имати у виду да најпозитивнију улогу у развоју самопоштовања имају они односи између детета и родитеља који се могу описати као

---

³¹ У литератури се може наћи податак да се зачеци самопоштовања срећу већ у првој години живота деце, у виду осећања поноса кад нешто добро ураде.

блиски, као односи поверења (Опачић, 1995). Очигледно је да породица и родитељи на самопоштовање могу утицати на многе начине, па зато не изненађује резултат да и стилови васпитања могу подстицати, али и ометати развој самопоштовања (Тодоровић, 2004). Касније, нарочито у адолесцентском добу *значајни други* све више постају вршњаци, а посебно чланови пријатељских група. Иако се утицај породице не губи она више нема примат у развоју самопоштовања. Утицај вршњачких група је многострук, а у литератури се помињу важне варијабле попут групног статуса, одбачености, популарности и слично. Истраживачи нарочито наглашавају деловање породице и вршњачких група у истом смеру, јер у случају супротстављених утицаја, развој самопоштовања ће сигурно бити угрожен (Pastor, 2004). Тек у доба касне адолесценције особа не зависи толико од утицаја других из своје околине, јер је развила властите ставове и уверења.

Одговор на питање које се стално намеће, зашто је самопоштовање толико важно да би се нашло у узорку потенцијалних чинилаца злоупотреба дроге, није једноставан. Непосредних доказа о повезаности самопоштовања и злоупотреба дроге нема или нису нађени у доступној литератури. Напротив, постоје резултати који показују да самопоштовање, ниско или високо, свеједно, није у корелацији са том злоупотребом. Стојадиновић (2004) је, на пример, у свом истраживању на узорку од 552 ученика средњих школа у Новом Саду добила нулту корелацију између пробања и коришћења дроге, с једне стране и нивоа самопоштовања дефинисаног и мереног по Розенберговом концепту, с друге. Упркос томе самопоштовање је увршћено у узорак независних варијабли са хипотезом да је потенцијални фактор ризика за ово понашање. Та хипотеза темељи се на прилично бројним истраживачким резултатима и схватањима истраживача који сматрају да је самопоштовање непосредан чинилац неких поремећаја понашања, а пре свега малолетничког преступништва (Du Bois & Hirsch, 2000; Marsh, Parada & Ayote, 2004 и други). На пример Розенберг (Rosenberg, 1989) је у лонгитудиналној студији, испитујући везу између самопоштовања и делинквенције на узорку од 2000 испитаника, адолесцената, мушког пола, утврдио је да је ниско самопоштовање имало значајног утицаја на почетак делинквентног понашања. Међутим, однос између самопоштовања и делинквенције очигледно није једносмеран, јер је исти аутор добио резултате који показују да интензивније и дуже трајање криминалне активности код адолесцената доводи до повећања самопоштовања. Тај резултат је сагласан са познатом правилношћу да се изгубљено самопоштовање у нормалном друштвеном окружењу, када су преступници у питању, тежи надоместити стицањем самопоштовања у криминалним групама.

Да однос самопоштовања и преступништва није тако једноставан, показују и резултати истраживања Јанга и Торнберија (Jang & Thornberry, 1998). Они су, насупрот Розенбергу добили податке по којима је јачање делинквентне каријере повезано не са повећањем самопоштовања, као код Розенберга, већ са његовим снижавањем. За сазнавање улоге самопоштовања у преступништву важни су и

результати истраживања на узорку од 1500 деце узраста од 11 до 13 година који су поуздано утврдили да је ниско самопоштовање битан чинилац раног чињења кривичних дела и да је значајан чинилац прогнозирања тог понашања до навршене тринаесте године (Trzesniewski, et al., 2006).

У свим овим истраживањима која су наведена, испитивана је непосредна повезаност самопоштовања са делинквентним понашањем. Оно, међутим, може деловати на ту врсту активности и посредством оних чинилаца са којима је у неком односу, а који имају или могу имати утицаја на криминално понашање. Тако рецимо, утврђено је да је већи степен самопоштовања повезан са унутрашњим локусом контроле (Опачић, 1995), васпитним стиливима родитеља (Тодоровић, 2004), већим степеном зрелости и интегрисаности личности (Хрњица, 1982), мањом осетљивошћу на критику и фрустрације (Rosenberg, 1965), већим школским постигнућем (Du Bois & Hirsch, 2000) и другим феноменима. Нарочито су бројна истраживања којима је утврђен утицај вишег степена самопоштовања на бољи успех у школи или, обрнуто, ниског самопоштовања на слаб успех. Па ипак, како истичу Милошевић и Шевкушић (2005) чини се да у области школског постигнућа није све доречено. Постоје случајеви у којима се констатује пораст самопоштовања иако је дошло до пада школског успеха, а и истраживања у којима није нађена повезаност било ког нивоа самопоштовања са овим успехом.

Управо су поменуте контроверзе око повезаности самопоштовања са делинквенцијом или овим посредујућим феноменима један од важних мотива да се та варијабла нађе међу потенцијалним ризичним факторима и за злоупотребу дроге. Из ранијег излагања о моделима и дефиницијама може се закључити да операционализација самопоштовања није тако једноставна како на први поглед изгледа. Чини се да је у сврху истраживања овог феномена и његовог односа са злоупотребом дроге најпогоднији модел који је предложио Розенберг. Због тога је, по угледу на примере многих истраживача, самопоштовање испитивано његовом скалом која садржи десет тврдњи којима испитаници процењују себе на датим индикаторима. Детаљније о тој скали, њеним особинама и садржају тврдњи биће говора у одељку о инструментима истраживања.

г) Концепт локус контроле

Израз *локус контроле* дугује се Ротеру (Rotter, 1966). Порекло тог израза је у теорији социјалног учења којој је наведени аутор дао велики допринос, а у њој је посебно био заинтересован да истражи може ли се прогнозирати понашање појединца у специфичним социјалним ситуацијама. Овај аспект теорије посебно истиче улогу когнитивних и мотивационих фактора у објашњењу тог понашања, односно улогу очекивања и поткрепљења. Будући да се највећи обим социјалног учења одвија у социјалном окружењу и да је за ово учење од посебног значаја интеракција појединца и тог окружења, логична је премиса да се понашање појединца често мења с новим

искуствима која су обликована од стране тих очекивања и, у мањој мери, поткрепљења. Због тога се може рећи да су понашања и њихови исходи често детерминисани степеном очекивања појединца о томе колико та понашања воде ка остваривању циља. Када су поткрепљења у питању сигурно је да су и она важна, али не и довољна да би се повећала вероватноћа јављања тог понашања. Осим тога да би понашање довело до постизања циља појединац мора веровати да то што ради и предузима производи последице које он очекује и жели. *Ово веровање у узрочну везу између својих активности и њихових исхода Ротер је назвао локусом контроле.* Дефиниција овог феномена коју је дао Ротер је вероватно најтачнија и најрелевантнија: По њему локус контроле је опажање субјекта да изван догађај не зависи од њега и његовог понашања него од случајности, судбине, утицаја моћних других, среће или бројних момената који припадају пољу спољашње контроле или опажање да је тај догађај повезан са његовим властитим понашањем и његовим трајним карактеристикама, дакле елементима који припадају пољу унутрашње контроле (Rotter, 1966). Ако се ова схватања изворног аутора дају у облику операционалне дефиниције онда се може рећи да је локус контроле степен у коме особа опажа да се разлози за њено понашање или за оно што јој се дешава налазе у спољашњим факторима који су ван њене моћи контроле или њој самој, односно да је сама одговорна за та дешавања.

Наравно, локус контроле може се схватити и другачије. Поједини аутори га схватају као веровање да су последице властитих акција повезане са оним што радимо (интерна оријентација контроле) или са дешавањима ван личне контроле (екстерна оријентација контроле). Веома прецизну дефиницију локуса контроле дао је и Попадић (1987) који сматра да се тај концепт своди на питање да ли појединац поседује или не поседује моћ над оним што му се дешава.

За сврхе овог рада важно је истаћи да Ротер и неки други истраживачи, локус контроле третирају као стабилну димензију личности, односно као континуум на чијем се једном полу могу наћи особе које су са високим скоровима екстерне контроле, а на другом особе са таквим скоровима, али интерне контроле. Другачије речено особе које спољашње факторе опажају као узроке свог понашања, а на другом полу, особе које узроке тог понашања налазе у себи. Према њиховом мишљењу дуж тог континуума могу се распоредити и сви други субјекти који немају тако екстремна опажања. Полазећи од те тезе Ротер је конструисао и посебну скалу за мерење те димензије.

Истраживања локус контроле овом скалом нису, међутим, дала очекиване резултате. Показало се, наиме, да та скала има више димензија и да оне не представљају особину личности (Barnett & Lanier, 1995), иако постоји склоност људи да успехе приписују себи, а неуспехе спољним факторима (Rotter & Mulry, 1965; Опачић, 1995). Осим тога сам концепт локус контроле има још неких слабости, независних од скале којима се мери: нестабилност и промене у неочекиваним и

неконтролисаним ситуацијама, тешкоће у доказивању да је локус контроле једна особина (Попадић, 1987). Све то заједно, а и појединачно не иде у прилог тези да се овај концепт може третирати као особина личности.

Но, независно од тога локус контроле може бити важан за понашање појединца, јер може бити повезан са многим феноменима. На пример са неким општим и социјалним обележјима, особинама личности и школским постигнућем. У првом од тих подручја најзанимљивија повезаност је утврђена између локуса контроле и узраста. На млађим узрастима доминира екстерни локус контроле, са одрастањем се све више интернализује да би у старо доба поново доминирао спољашњи локус контроле. У подручју особина личности установљене су значајне корелације између локуса контроле и анксиозности (екстерни тип - Hjelle & Ziegler, 1992), депресивности (такође екстерни тип – Hjelle & Ziegler, 1992), самопоштовања (интерни локус контроле - Hjelle & Ziegler, 1992; Опачић, 1995), социјабилности, доминантности, интелектуалне ефикасности (у сва три случаја доминира интерни локус контроле – Мандић, 1987) и сугестибилности (екстерни локус контроле - Hjelle & Ziegler, 1992). Када је школско постигнуће у питању у бројним истраживањима утврђено је да ученици са слабијим успехом имају екстерналистичка објашњења таквог исхода свог учења. Насупрот томе ученици са бољим успехом имају интерни локус контроле (Zeidner, 1992; Опачић, 1995; Haidt & Rodin, 1999; Милошевић и Шевкушић, 2005). Сагласни са овим резултатима су и они истраживачки налази који говоре да постоји позитивна корелација између унутрашњег локуса контроле и академског постигнућа (Maqsdud, 1993).

Ова прилично масовна повезаност локуса контроле са другим варијаблама била је основни разлог зашто је тај конструкт нашао место и у узорку независних варијабли у овом раду. Претпоставка од које се пошло јесте да ће екстерни локус контроле бити значајно повезан са злоупотребом дроге, те да ће тај тип контроле омогућити прогнозу ове злоупотребе, а не само бити једноставно паралелан са њом (Jessor & Jessor, 1977; Jessor, Donovan & Costa, 1991). Нажалост, емпиријских истраживања са тим темама нема много. Упориште за ту хипотезу налази се једино у радовима претходно наведених аутора. Колико је познато једини покушај у нашој средини да се успостави повезаност локуса контроле и зависности од дроге показао је да те повезаности нема (Стојадиновић, 2004).

О начину испитивања локус контроле биће речи касније у одговарајућем одељку рада.

д) Смисао живота и неке друге несистематизоване варијабле

У овом одељку биће описан изванредан број варијабли односно подручја из којих оне потичу, а која можда нису до сада довољно репрезентована у односу на њихову важност или потенцијални утицај на злоупотребу дроге. Ради се о неколико концепата

који су у узорку варијабли нашли место због личне заинтересованости и жеље да се провере неки резултати других истраживача.

Први од тих концепата је „опажање смислености живота“. Идеја да се ова варијабла уврсти у узорак независних променљивих потиче из истраживања Ловрићеве (2009) која је била подстакнута ставовима Франкла (Frankl, 1998) да је потреба за смислом главни мотивациони покретач људског понашања. Та потреба, према Ловрићеве, не мора се везивати само за активности на вишим нивоима хијерархијске скале. Проналажење смисла свакој активности, па и оној свакодневне, постоји као одлика која је природно дата. Ако се уместо проналажења овог смисла стално или често доживљава празнина као последица друштвеног отуђења, усамљености, изолованости, појединца ће обузети осећање бесмислености и безнађа које може довести до злоупотреба дроге.

Та повезаност осећања бесмислености и безнађа са злоупотребом дроге не мора бити непосредна. Она се може остварити и преко медијатора као што је депресивност. Но истраживачи често проналазе и непосредну повезаност између ових осећања и дроге. Штавише, и када не постоји тако интензивно осећање безнађа, кад се ради о младима који не опајају неки већи смисао свог живота, повезаност са злоупотребом дроге је присутна и прилично интензивна (Frankl, 1981). Значајан број ових младих у привлачности дроге чак и налази животни смисао. У тим случајевима, по мишљењу истраживача, употреба дроге може представљати одређен вид самопомоћи и попуњавање егзистенцијалне празнине.

Идеје о повезаности смислености живота и зависности од дроге, Ловрићева је проверавала на узорку од 232 зависника од дроге (76% мушког и 24% женског пола) и 669 испитаника из контролне групе (60% мушког и 40% женског пола). Испитаници су били узраста од 18 до 30 година. Експерименталну групу чинили су испитаници који су били подвргнути разним облицима третмана, а контролну студенти већег броја факултета у Бања Луци. Добијени резултати потврдили су почетне хипотезе и идеју коришћења ове варијабле као могућег фактора зависности од дроге. Наиме, доживљај смислености и сврсисходности живота имао је највеће каноничке дискриминативне коефицијенте и највећи допринос у разликовању младих у коришћењу дроге. Штавише, та врста доживљаја имала је могућност прогнозирања коришћења дроге. Тиме су демантована схватања да та повезаност може бити само посредног карактера, јер је опажање смислености живота наводно само израз особина личности, животног искуства и остварених интерперсоналних контаката.

Опажање смислености живота дефинисано је по угледу на дефиницију Ловрићеве. То опажање дефинисано је као степен у ком испитаник доживљава свој живот као интересантан, узбудљив, испуњен одговорношћу, јасним циљевима и смислом и на другом полу континуума супротним опажањима. За мерење те варијабле коришћена је адаптација изворне скале урађена на хрватском узорку испитаника

(Vulić-Prtorić, 2006). Детаљнији подаци о скали биће наведени касније у поглављу о варијаблама и инструментима.

Поред опажања смислености живота у узорку наведених варијабли налазе се и неке појединачне варијабле, чија ће природа бити видљива из описа узорка независних променљивих. На овом месту само треба поменути да су те варијабле намењене за испитивање става према дрогама и њиховом коришћењу, промискуитета, грандиозног нарцизма, рушења грандиозног нарцизма и склоности лажима. Будући да се ради о појединачним варијаблама није коректно говорити о концептима из којих оне потичу, јер ти концепти нису репрезентовани на адекватан начин. Сврха коришћења ових варијабли и није тестирање односа између тих концепата и злоупотреба дроге, већ провера неких ранијих резултата и лична знатижеља.

4.4 Концепт вредности односно вредносних оријентација

Веома важан део психичког живота човека који се стиче процесом социјализације су вредности које се носе у себи и које утичу на значајан опсег људског понашања, ставова, па и личности. Свест о важности била је разлог што су многи научници различитих струка, а пре свега филозофи, социолози, правници, психолози, педагози и други, помно проучавали природу, корене, друштвене или персоналне аспекте у њима, њихову прогностичку снагу за понашања и многе друге моменте укључујући и њихов утицај на девијантна понашања. Захваљујући томе наука данас располаже заиста богатим фондом знања о вредностима. Та разноврсност и мултидисциплинарност имала је за последицу и различита схватања вредности као феномена и њихове различите дефиниције. И мада у овом раду постоји интерес само за један релативно узак аспект вредности (њихов могући утицај на злоупотребу дроге), мора се о тим схватањима и дефиницијама рећи понешто. Наравно, није могуће упуштати се у сву разноврсност која о схватањима вредности постоји у наукама које овом истраживању нису блиске. Порекло вредности, њихов садржај, улога макродруштвених односа на то порекло и садржај, питање њихове универзалности и многа друга питања, ствар су других наука и других истраживања. У овом раду превасходни интерес за вредности је у томе што су оне могући чинилац злоупотреба дроге.

Као и код других феномена описивање концепта вредности подразумева најпре излагања њихових дефиниција. Нажалост, то неће бити без напора, јер ових дефиниција има много, чак и унутар исте научне области. За сврху овог рада чини се да су најкорисније оне дефиниције које се срећу у истраживањима у оквирима социјалне психологије. Према тим схватањима вредности су централне диспозиције усмерене на остваривање циљева који су пожељни и вредни за човека, а које га снажно и трајно покрећу на одређене активности (Рот, 2010). У таквом одређењу вредности садржано је неколико важних њихових карактеристика. Рот наводи пет таквих

карактеристика, али су за предмет овог рада посебно важне две: а) да су вредности диспозиције за одређено понашање и б) да су те диспозиције снажни покретачи на активност.

Слично становиште има и Пантић (1990) који вредности одређује као релативно стабилна, општа и хијерархијски организована својства појединаца, настала интеракцијским утицајима социјалних и индивидуалних чинилаца, која усмеравају понашања тих појединаца или група ка постизању за њих пожељних циљева. У раду „Вредности и девијантно понашање младих“ Шрам наводи схватања чак седам аутора који су се бавили дефинисањем вредности и констатује да је „за различита схватања вредности заједничко а) да су вредности концепти или веровања; б) да се односе на пожељна стања или понашања; в) да превазилазе специфичне ситуације; г) да усмеравају избор и вредновање понашања и догађаја и ђ) да се разликују по релативној важности“ (Šram, 2004: 65).

Поред ових одређења вредности, још једно схватање о њима заслужује пуну пажњу. То су схватања по којима су вредности трајне психолошке категорије које садрже и емоционалну и мотивациону и когнитивну компоненту (Rokeach, 1973). Тај закључак је важан за схватања не само вредности, него и ставова. Веома је важно рећи да су у његовој теорији вредности детерминанте социјалног понашања. Дакле, не паралелне са тим понашањем, не повезане, него детерминанте тог понашања. Њихово деловање на понашање није ни једноставно ни праволинијско. Вредности су заправо стандарди који руководе понашањем, стандарди са којима појединац упоређује своје понашање у погледу моралности и меродавности и са којима објашњава своје понашање да би одржавао самопоштовање на неком за њега прихватљивом нивоу (Радовановић, 1992).

Колико год се концепти вредности разликују од истраживача до истраживача који се баве њиховим дефиницијама чини се да међу њима, бар у вези неколико момената постоји општа сагласност. Прва се тиче њиховог порекла. Скоро сви аутори се слажу да су вредности интегрисани социјални ставови и да настају током социјалног учења под утицајем агенаса социјализације. Оне су, дакле, продукт социјализацијског процеса. Разлике у тим процесима, у снази агенаса и њиховој умешности и разлике у личности, довешће до разлика у вредностима и посебно до њихове различитости или истоветности у односу на вредности друштва у коме појединац бива подвргнут социјализацији. Међу истраживачима нема сагласности о важности и снази агенаса социјализације, али је важно нагласити да у последње време често претеже став да су утицаји групе вршњака снажнији од утицаја осталих агенаса када се ради о вредностима које су детерминанте девијантних понашања.

Друга врста сагласности је у погледу унутрашње структуре вредности. У овом домену постоји апсолутна подударност код истраживача о тзв. трокомпонентној структури вредности и природи тих компоненти. Ради се о когнитивној, афективној и конативној компоненти. Све три представљају основ за истраживање вредности и све

су важне за то истраживање. Когнитивна компонента односи се на знања и уверења о објекту³² вредности, афективна на емоционални однос према објекту вредности, или, тачније, на пожељност тог објекта за појединца, а конативна на понашање у односу на објекат. Трећа компонента се од стране многих аутора назива још и акционом, мотивационом или вољном компонентом, а дефинише се као спремност да се учини нешто у односу на објекат вредности, да се предузму неке акције у односу на тај објекат и слично. У радовима истраживача највише се пажње поклања афективној компоненти, тачније пожељности објекта. Разлог за то је што је „пожељност битна одредница појма вредности“ (Јоксимовић и Јањетовић, 2008:291). Пожељност наине, одлучује да ли је нешто вредност или је само нешто чему појединац тежи. Она је елемент који многе сродне појмове, попут рецимо, стила или начина живота, ставова и других, претвара у вредности или толико приближава вредностима да се о њима може закључивати на основу истраживања ових сродних феномена. Због тога је у истраживању вредности (па и ставова) ова афективна компонента најчешће предмет анализе док друге две могу бити и изостављене.

Трећа сагласност тиче се утицаја вредности на разне феномене, а најпре на разне облике понашања (укључујући и девијантно), на потребе, мотиве, норме, ставове, интересе и друге.

У литератури постоји спор о односу вредности, тачније вредносних оријентација и личности. Добијени коефицијенти корелација не указују на неки већи степен заједничког, неки кажу око 9%, али то није најинтересантнији моменат овог спора. Његова суштина је, наине, у тврдњи да вредности утичу на поједине особине личности. Та тврдња се оспорава супротним ставом по коме су особине личности старијег порекла и са великим учешћем наслеђа, па ако између њих и постоји неки утицај, онда он може бити само у смеру од особина ка вредностима, а не и обрнуто. О тим односима и резултатима истраживања о повезаности личности и вредносних оријентација биће речи нешто касније.

Скоро потпуна сагласност међу истраживачима постоји и када је однос вредности и вредносних оријентација у питању. Многи истраживачи и не користе израз вредности, него вредносне оријентације и приписују им све атрибуте вредности који су напред помињани - истоветну трокомпонентну структуру (когнитивна, афективна и конативна компонента), затим пожељност коју сматрају најважнијом одликом и због које углавном и поистовећују ова два појма и друге елементе. Штавише, највећи број тих аутора када говори о типовима вредности говори заправо о типовима вредносних оријентација. Многи од њих када истражују вредности, истражују вредносне оријентације. Међу њима и наши истраживачи (Рот и Хавелка, 1973; Кузмановић, 1990; Јоксимовић, 1992; Хавелка, 1998; Шрам, 2004; Јоксимовић и Јањетовић, 2008). Међутим, не може се рећи да постоји апсолутно поистовећивање та

---

³² Израз „објекат“ код вредности, односи се на све оно што појединац вреднује, тј. оцењује: идеје, људе, ствари, појаве итд.

два феномена, јер неки од истраживача (Рот и Хавелка, 1973; Кузмановић, 1995; Хавелка, 1998) ипак сматрају да постоје извесне разлике. Оне су, међутим, више теоријске природе, па се у истраживањима та два појма најчешће користе као синоними.

Тај приступ постоји и у овом раду. Предмет овог истраживања биће однос вредносних оријентација са злоупотребом дроге. Треба веровати да та одлука не умањује значај који се придаје вредностима као варијабли, јер ће у испитивању и операционализацији узорка вредносних оријентација које се анализирају, изричит нагласак бити на пожељности. С обзиром на то, одговори испитаника могу се са већим степеном извесности сматрати њиховим вредностима, из простог разлога, јер је пожељност њихов најважнији индикатор.

Опредељење за вредносне оријентације није нарочито умањило очекиване проблеме у овом истраживању. Њихова дефиниција не разликује се битно од дефиниције вредности што значи да постоје прилична разноврсност и тешкоће у операционализацији. Да би се тај проблем ублажио, вредносне оријентације дефинишу се као скуп личних циљева који су пожељни и које појединац настоји да оствари. То је њихова најчешћа дефиниција. Међутим, тиме се само донекле сужава проблем, пошто се он преноси на подручје избора узорка личних циљева чија се пожељност испитује, тј. на проблем типова вредносних оријентација. У литератури тих типова има приличан број и сви они нити могу нити је логично да чине узорак у овом раду. Међу њима су чини се најпознатији типови општег карактера, које је још давно идентификовао Морис (Morris, 1956), али су природи овог рада много ближе типологије које су коришћене од стране наших научника. Тако су, на пример, Рот и Хавелка (1973) у свом истраживању у узорку имали седам вредносних оријентација: сазнајну, економско-утилитарну, алтруистичку, естетску, оријентацију на моћ и углед, хедонистичку и делатну. Хавелка (Хавелка, 1998) чак дванаест: пријатност, усавршавање, сарадња, сигурност, самосталност, помагање, праведност, зарада, утицајност, спознаја, популарност и религиозност. Сличан узорак имала је и Васовићева (Васовић, 1988) у истраживању неформалних група младих. Она је као вредносне оријентације испитивала утилитарни, хедонистички, стваралачки, прометејски, усмереност на моћ и углед и социјални стил живота. Шрам (2004) је факторском анализом 25 манифестних варијабли вредносних оријентација добио четири латентне димензије које су интерпретиране као просоцијална оријентација и развој личности, интелектуална отвореност и постигнуће, патриотизам и социјеталност и материјализам и потреба за моћи.

Као модел за ово истраживање послужили су радови Јоксимовићеве (1992, 2001) и Јоксимовићеве и Јањетовића (2008). Први рад који је наведен, из 1992. године, је заправо подстакао идеју за истраживање вредносних оријентација на узорку средњошколаца. Јоксимовићева је, наиме, своје резултате прилично детаљно поредила са резултатима Рота и Хавелке (1973) добијеним скоро пуних двадесет година раније.

Ово истраживање (прикупљање података) врши се тачно двадесет година након истраживања Јоксимовићеве и четрдесет година након истраживања Рота и Хавелке. То је прилика да се прати развој вредносних оријентација у тако дугом периоду и да се анализира да ли су и какве промене у вредносним варијаблама донеле турбулентне године кроз које су генерације младих пролазиле.

Намера за поређењем условила је испитивање истих вредносних оријентација које је Јоксимовићева испитивала 1992. године. Њена полазна теза била је да постоје две најопштије вредносне оријентације - *усмереност ка себи* и *усмереност ка другима*, из којих се онда логичким поступком могу извести посебне које су погодне за испитивање индивидуалних опредељења. Прва од њих, усмереност ка себи, може се испољити као тежња за стицањем материјалне добити, дакле као утилитаризам, и као усмереност ка непосредним задовољствима, односно хедонизам. Усмереност ка другима значи спремност за помагање другим људима (алтруизам) или залагање за опште добро, односно прометејски активизам. Између тих вредносних оријентација не постоји искључивост. Оно што их одваја, што чини да се, било која од њих више манифестује на један или други начин је управо афективни однос према једној или другој, тј. разлика у степенима пожељности између њих. У пракси то се испољава као већи степен пожељности, на пример, оријентације ка материјалним добрима у односу на оријентацију ка непосредним задовољствима или оријентацију ка помоћи другима. Непостојање искључивости доприноси да исте правилности важе и када су у питању односи између две опште вредносне оријентације: усмерености ка себи и усмерености ка другима. Могуће је, на пример, да појединци који су усмерени ка материјалним добрима истовремено показују бригу за друге или спремност да мењају стање у друштву. И обрнуто. Треба нагласити да без тог незаобилазног степена пожељности ниједна од ових усмерености не би била вредносна оријентација или вредност. То је заправо елемент који нека „стања постојања или понашања“ како каже Рокич, претвара у вредност, тј. вредносну оријентацију. Због те пожељности неопходно је при њиховом испитивању дозволити испитаницима да се изјасне у ком степену су оне пожељне за њих макар на петостепеној скали.

Јоксимовићева је, дакле, у свом истраживању које је референтно овом раду, анализирала степен пожељности 1) утилитаристичке, 2) хедонистичке, 3) алтруистичке и 4) прометејско-активистичке вредносне оријентације код средњошколске омладине. Знатно касније, у заједничком раду са Јањетовићем (Јоксимовић и Јањетовић, 2008) тај узорак вредносних оријентација је проширен, па је поред наведене четири испитиван и степен пожељности још и стваралачке, сазнајне и вредносне оријентације назване „социјални животни стил“. Ово проширење створило је могућност и знатно је олакшало поређења са резултатима Попадића (1995) и Васовићеве (1988).

Из разлога који су напред изнети, у овом истраживању се остало на већ описане четири вредносне оријентације. Детаљније о њима, начину операционализације,

испитивању степена пожељности и инструменту употребљеном за прикупљање података биће речи касније у одговарајућем поглављу.

Наравно, реплицирање истраживања Јоксимовићеве и жеља за поређењем са њеним резултатима и резултатима Рота и Хавелке, нису једини разлози уврштавања вредносних оријентација у скуп потенцијалних предиктора злоупотреба дроге. Иза тог поступка стоји и претпоставка да вредносне оријентације могу бити важан чинилац у етиологији таквог понашања, али и важан чинилац у његовој превенцији. Тај став се темељи на резултатима по којима су вредносне оријентације релевантне за разне облике понашања. Основ те релевантности је у мотивационој снази вредносних оријентација, али и у афективној компоненти, односно њиховој пожељности. Шрам (2004) наводи истраживање Хомера и Калеа у коме је теза о повезаности са понашањем експлицитно потврђена. О тој повезаности говори и Рот (2010) тврдећи да су вредности диспозиције и за сасвим одређено и специфично понашање, али и диспозиције за понашање општег карактера које се манифестује у односу на разне објекте и у разним ситуацијама. Хавелка (1998) вредносне оријентације сматра чак значајним персоналним диспозицијама које утичу на разне облике понашања. Тај статус оне могу имати због повезаности са неким особинама личности. Уколико таква повезаност заиста постоји, онда је логично претпоставити да су те особине медијатори између вредности и понашања, нарочито ако се ради о девијантним облицима тих понашања.

Због природе овог истраживања не постоји заинтересованост за однос било којих особина личности са било којим вредносним оријентацијама или њиховим интеракцијским утицајима на нека од понашања, у литератури има довољно доказа за то (Eysenck & Wilson, 1978; Forbes, 1985; Момировић, 1989; Попадић, 1995; Хошек и Момировић, 1997; Хавелка, 1998; Јоксимовић, 2001; Шрам, 2003; Јоксимовић и Јањетовић, 2008). У том односу дилема постоји једино око тога да ли су и у којој мери особине личности предиктори вредносних оријентација или је тај утицај узајаман. Превасходни интерес у овом раду је могућа повезаност особина личности из коришћеног узорка, са вредносним оријентацијама које смо испитивали и евентуални утицај те повезаности на девијантна понашања. Тај интерес постоји зато што од карактеристика личности зависи начин на који ће друштвени ставови бити преточени у понашања. Пошто су вредности интегрисани општи ставови, логично је очекивати да ће неке злоћудне особине личности, попут агресивности, депресивности, хостилности или неке друге, у интеракцији са појединим вредносним оријентацијама фаворизовати девијантна понашања. Емпиријска истраживања показала су управо то: да се у вредносном склопу испитаника склоних употреби психоактивних супстанци налази психопатска структура личности (Шрам, 2004).

4.5 Концепт особина личности

Карактер овог истраживања директно је условио је да се улога варијабли личности у злоупотреби дроге истражује полазећи од теоријског концепта да у структури личности постоји изванредан број особина или црта којима се личност може поуздано и ваљано описати. Научници се, наравно, разликују у схватањима о природи тих особина, али се већина приклања становиштима која под особинама подразумевају релативно трајне и стабилне унутрашње диспозиције које обезбеђују да човек доследно реагује у различитим провоцирајућим ситуацијама (Bartol, 1995). Истраживачи који су присталице концепта о цртама личности сматрају да та доследност почива на неуролошкој структури ових особина мада нема потпуне сагласности који су све делови те структуре задужени за поједине од њих.

У наукама које се баве проучавањем личности често се среће тврдња да ових особина има велики број, али се признаје да многе од њих немају значајнијег удела у етиологији понашања. Наравно, у овом раду постоји интерес само за оне које чине базичну структуру личности, тј. базичне црте личности. Њихов утицај на понашање било које врсте, па и на злоупотребу дроге може бити од великог значаја. Под тим базичним особинама сматрају се оне које суштински утичу на неке облике понашања. Овај суштински утицај практично значи способност особина да у одређеном обиму прогнозирају понашања или тачније, разлике у понашањима. Према Игњатовићу и сарадницима (1991) те разлике се заправо објашњавају „разликама у количини, интензитету и изражености код разних особа“ (Смедеревац и Митровић, 2009:142). У овом раду биће анализиран утицај на злоупотребу дроге базичних димензија личности које се налазе у концепту Петофакторски модел личности (McCrae & Costa, 1990), концепту Аморалност (Кнежевић, 2003) и концепту Дезинтеграције (Кнежевић и сар., 2005).

а) Петофакторски модел личности

Основна идеја Петофакторског модела личности (FFM) је да се постигне што прецизнија организација црта личности, да се те црте путем њиховог свођења на мањи број, учине што једноставнијим како би се лакше разумеле и биле што применљивије у пракси (Кнежевић, Цамоња–Игњатовић и Ђурић-Јоцић, 2010). FFM модел је доминантан у испитивању индивидуалних разлика последњих двадесетак година. Упркос бројним критикама које овом моделу замерају одсуство било какве теоријске концепције која стоји иза њега, он је успешно одолевао, тврдећи да се личност може свести на пет димензија којима се може поуздано и ваљано описати. Критичарима модела његове присталице једноставно одговарају да модел представља интеграцију већег броја приступа који су раније егзистирали и да му неки посебни теоријски концепт и не треба.

По петофакторском моделу у личности има пет особина које су добијене факторском анализом самоисказа испитаника датим на питања у тестовима или скалама. Основна хипотеза тог модела јесте да су те особине ендеогеног порекла и да представљају биолошки створену спремност за одређену врсту реаговања у контакту са другим особама или провоцирајућим ситуацијама

Паралелно са појавом петофакторског модела личности, започиње интензивна дискусија о томе може ли се сва постојећа разноврсност људских карактера свести на ових пет особина, ма колико оне биле свеобухватне. Наравно, модел личности са пет темељних особина није настао на празном простору. И пре њега постојали су резултати који су оснаживали хипотезу о постојању три до шест базичних димензија у структури личности. Природа овог рада није таква да се мора анализирати који су све аутори и са каквим успехом заступали ту тезу о доминацији три, пет или шест базичних особина, па ће из тог разлога бити наведено само да Петофакторски модел личности има корене у радовима Катела (Cattell, 1973, 1995) и Ајзенка (Eysenck, 1991), тачније у Кателовој теорији о шеснаест фактора редукованих на пет димензија и Ајзенковој теорији о екстраверзији, неуротизму и психотицизму. Општи став расправа и истраживања о димензијама личности, своди се на закључак да се структура личности може ваљано описати са пет димензија. Тај закључак произлази не само из радова већ поменутих научника, него и из радова многих других. Осим броја нису спорни ни називи тих димензија, иако у њима постоје мале разлике код једне или две. Извесне разлике постоје у њиховим значењима, али према тврдњама једног од аутора који је вршио вишеструке анализе њихове структуре, разлике су више термилошке него суштинске природе (Digman, 1990, према Смедеревац и Митровић, 2009).

Петофакторски модел је базиран на упитничком типу самопроцене испитаника. Његови аутори МекКри и Коста (McCrae & Costa, 1990, 1997, 1999) уместо језичких израза радије користе реченице, јер сматрају да је то боље него коришћење изолованих речи. Сам модел издржао је можда најтежу пробу од било ког ранијег модела. Он је, наиме, прошао емпиријску проверу у многим земљама различите културе уз минимално колебање резултата, само на димензији „Отвореност“. У српској средини, провераван је на систематски начин у радовима Кнежевића и сарадника (1997, 2010). Доследност којом се овај модел понаша на узорцима из наше популације и чињеница да је данас водећи концепт за истраживање личности у свету, допринели су да и у овом раду он буде коришћен за опис личности ученика и за утврђивање повезаности особина које он садржи са злоупотребом дроге.

Опис инструмента којим се мере особине које садржи овај модел и његове метријске карактеристике биће дати у посебном поглављу. На овом месту потребно је навести називе и кратке описе тих особина. Пре тога такође је потребно рећи да Петофакторски модел, поред ових особина највишег нивоа структуре, садржи још и специфичне црте личности нижег нивоа, које аутори модела називају фацетама. Свака особина највишег нивоа унутар своје структуре има по шест фацета које су

специфичне природе и повећавају дискриминативну способност опште особине (Кнежевић, Цамоња-Игњатовић и Ђурић-Јочић, 2010). Нажалост због великог броја варијабли и обима инструмента у овом раду није било могуће користити ширу верзију теста којим се мере и фацете, већ верзију која мери само главне особине. Због тога ће опис фацета потпуно изостати, а дат је опис само пет главних особина.

Прва од тих особина је *неуротизам*. У Петофакторском моделу личности он је одређен нешто другачије него код других аутора. Код Ајзенка на пример, постоји врло јака неуролошка основа неуротизма (Eysenck & Eysenck, 1985) и тај однос је доказан у већем броју истраживачких радова и њега и његових сарадника. Неуротизам у Петофакторском моделу је латентна димензија која садржи фацете депресивност, хостилност, импулсивност, анксиозност, социјалну нелагодност и вулнерабилност. У психолошком смислу то је димензија која прави разлике између особа које су прилагођене и социјално стабилне и неприлагођене и емоционално нестабилне. Може се рећи да су појединци са високим неуротизмом обично забринути и узнемирени, са сталним страхом да ће догађаји кренути неповољним смером. Претерана емотивност, бурне реакције на провоцирајуће дражи, дуго трајање негативних емоција се подразумевају и тешке су по околину. Међутим, и околина се тешко подноси и прихвата од стране неуротичног појединца. Стални страх да ће догађаји кренути негативним смером доводе до нервозе и напетости. Удружене са хостилношћу такве реакције производе раздражљивост и нерасположења. Повећана депресивност манифестована као осећање туге, безнадежности и усамљености, повлачи за собом осећање кривице и умањење самопоштовања. Импулсивна компонента у неуротизму утиче на брза и лака узбуђења односно на слабу контролу у понашању, па ће се особе са високим неуротизмом у току дана често понашати неконтролисано и неумерено, укључујући ту и конзумирање алкохола, коцкање, па и коришћење дрога. Наравно, не морају све унутрашње карактеристике (фацете) бити заступљене у истој мери у високом неуротизму мада у принципу постоји таква тенденција. Снажне негативне емотивне реакције сигурно су разлог да се особе са високим неуротизмом суочавају са разним проблемима, али у пракси висока анксиозност не мора да значи и високу хостилност или импулсивност.

Друга особина је *екстраверзија*, изведена кроз конструкте Топлине, Дружељубивости, Асертивности, Активитета, Потраге за узбуђењима и Позитивних емоција. Структура особине у већини случајева сагласна је са ставовима других истраживача, али се прилично разликује од структуре коју је предложио Ајзенк у својим радовима. Екстраверзија је код Ајзенка била дефинисана процесима инхибиције ЦНС-а и садржала је и конструкт Импулсивности и још неке, којих у овом Петофакторском концепту нема. Осим тога супротан пол код Ајзенка дефинисан је као Интроверзија. Ње у овом моделу чини се да нема, јер резервисаност, формалност, несклоност другим људима, пасивност, мање бурне емоције и ниска потреба за узбуђењима нису најбоље одлике Интроверзије. Ипак неки аутори упућени у

Петофакторски модел личности овај пол ипак називају именом Интроверзија (Смедеревац и Митровић, 2009). Поштујући ауторитет ових аутора треба прихватити да је опозитни пол Екстраверзији у овом моделу Интроверзија. На понашајном нивоу висока Екстраверзија описује особе које воле да се друже, да се забављају, да имају много пријатеља, особе које теже узбуђењима, које су импулсивне, спремне на промене, стално у покрету, склоне агресивним испадима, нестрпљиве, плитких и променљивих осећања, али оптимистички расположене, безбрижне са олаквим схватањем проблема око себе. Ако при томе имају и високи скор на неуротизму онда су склони конверзивним симптомима, па и хистеричности у већој мери. На полу ниских скорова, доминирају резервисаност у понашању, избегавање других људи око себе, па чак и усамљеност, повлачење, општа пасивност, несклоност узбуђењима и мање бурне емоционалне реакције у провоцирајућим ситуацијама. У јаче израженим случајевима, односно, ако истовремено постоји и повишени неуротизам код ових особа манифестују се и симптоми депресије и анксиозности.

Отвореност или Отвореност ка искуству како се још овај фактор назива, је димензија личности која се према наводима Кнежевића и сарадника (2010) први пут појавила релативно скоро, крајем 20. века. Пре тога ње није било у истраживањима било ког аутора. Отвореност у овом Петофакторском моделу „односи се на прихватање нових идеја, приступа и искустава... те број интересовања са којима је неко окупиран и дубину са којом се та интересовања прате“ (Смедеревац и Митровић, 2009:172). То, дакле, није отвореност у класичном значењу те речи, јер „причање о себи и својим доживљајима“ није особина из овог модела. Супротан пол ове димензије је Затвореност за искуство. Садржај те Затворености најчешће је усмереност на садашњост, незаинтересованост за уметност, игнорисање емоција, интелектуална усмереност на познате феномене и незаинтересованост за нове идеје, конзервативизам и догматизам у домену социјалних ставова.

Четврти фактор у овом моделу је *Сарадљивост*. Смедеревац и Митровић користе за њега и израз „Пријатност“. Дефинисан је Поверењем, Искреношћу, Алтруизмом, Попустљивошћу, Скромношћу и Благом нарави. Позитиван пол Сарадљивости описује особе које верују да су људи поштени и добронамерни, искрене и честите особе које видно испољавају бригу за добробит других и спремност да другима помогну, особе који нису агресивне, већ склоне да опросте и забораве ако их је неко повредио, повучене особе које су пуне емпатије и бриге за друге, спремне да се ангажују у хуманитарним акцијама и слично. Овај пол је, међутим, могуће интерпретирати и у нешто различитом значењу: као склоност да се норме понашања усвајају из више, за особу, релевантних извора и несебичном ставу према другима, поверењу према другима и уопште великодушним осећањима (Смедеревац и Митровић, 2009). Кнежевић и сарадници (2010) сматрају да је пол високих резултата на домену Сарадљивости заправо негативан пол димензије агресивности, другим речима, да је Сарадљивост, како је операционализована, уствари супротан пол

Агресивности. Под претпоставком да је то тачно, то би значило да ниски резултати на Сарадљивости значе повишену агресивност. Другим речима да својства као што су циничан, скептичан, опрезан, нерадо помаже другима, агресиван, супериоран у односу на друге, немилосрдан говоре о агресивности. Мало је то вероватно, па и даље остаје нејасно какав статус има агресивност као особина у овом моделу.

Најзад, пети фактор у овом моделу је *Савесност*. Део његове варијансе (ниски скорови) се неспорно поклапа са једним делом варијансе Ајзенковог психотицизма (Радуловић, 2006; Кнежевић, Цамоња-Игњатовић и Ђурић-Јочић, 2010). Високи резултати на овом фактору описују особе које су одане дужности, самодисциплиноване, поуздане, свесне својих обавеза, усмерене на постизање циља и промишљене пре него што крену у ту акцију, добро организоване, које се осећају способним и слично. За ту димензију Смедеревац и Митровић кажу „да је то димензија индивидуалних разлика у степену организације и постигнућа“ (Смедеревац и Митровић, 2009:174). Кнежевић и сарадници оцењују да је велика врлина Петофакторског модела личности што је оваква особина конституисана као посебан фактор. Пошто сматрају да је Савесност негативан пол димензије импулсивност, ови истраживачи мисле да се онда биолошки чиниоци импулсивности могу можда интерпретирати као унутрашњи механизми који су одговорни и за индивидуалне разлике ове особине.

Након овог описа основних пет димензија, може се рећи да је Петофакторски модел личности који је усвојен као полазни модел за испитивање утицаја личности на злоупотребу дроге, својим садржајем одредио да у узорак особина личности уђу фактори дефинисани као: 1) Неуротизам, 2) Екстраверзија, 3) Отвореност, 4) Сарадљивост и 5) Савесност.

Инструмент којим ће ти фактори бити мерени биће описан касније.

б) Концепт Аморалности

Сам наслов овог одељка сугерише да су у испитивању односа између морала и злоупотреба дроге прихваћени ставови Кнежевића (2003) у погледу назива овог концепта, па ће улога те димензије бити анализирана са њеног негативног, а не позитивног пола. Разлози за ту инверзију у називу, ако се и даље следе Кнежевићеве ставови, су прилично логични и важни. Прво, веома је тешко избећи велики број социјално пожељних одговора, ако се ова испитивања врше са позитивног пола. Ако су ајтеми у скали усмерени ка аморалности тај проблем се у значајној мери ублажава. Друго, аморалност је сама по себи важан феномен за бројна људска понашања, а поготову за она која садрже висок ниво „девијантне или криминалне“ варијансе. Трећи разлог је став да је аморалност у највећем обиму настала као последица оштећених способности појединаца за прилагођавање уобичајеним социјалним околностима. Анализирање тих оштећења може бити од посебне важности за неке врсте понашања. Најзад, четврти разлог је могућност да су „извори и обликујући фактори“ аморалности

(Кнежевић, 2003:46) радикално различити од оних који се срећу код другог пола континуума ове димензије, односно моралности, што би битно допринело да се боље разуме природа и једног и другог екстрема ове варијабле.

Како год је назвали или испитивали ова димензија је у значајној и непосредној вези са делинквентним понашањем (Момировић и сар., 1998). У литератури је заиста много доказа да је дефицитна моралност, дакле аморалност, основ за друге видове несоцијализованог понашања (Eysenck, 1994; Blair, 1995; Момировић и Хошек, 2002; Кнежевић, 2003). Истраживачи посебно истичу повезаност аморалности и криминалног понашања на ранијим узрастима као снажног предиктора професионализма у бављењу криминалом (Eysenck, 1998; Момировић и Поповић, 2002; Радуловић, 2006). Насупрот прилично масивне истраживачке грађе ове природе, повезаност аморалности (или морала) са злоупотребом дроге је релативно неистраживана. Осим студије Станковићеве (2008) нису познати други радови те врсте или у доступној литератури нису пронађени. Разлози таквог стања су различити, али се чини да тешкоћа испитивања моралности када су субјекти зависници, има највише утицаја.

Подстакнути изостанком истраживања морала када је злоупотреба дроге у питању, одлучено је да се тај феномен уврсти у скуп независних варијабли очекујући да ће он помоћи знатно бољем разумевању овог понашања. И, наравно, да ће помоћи његовој бољој превенцији. Нажалост, истраживање моралности или аморалности није ни мало једноставно. Први проблем са којим се истраживач среће је којој се концепцији о развоју моралности приклонити. Од тог избора зависили су и узорак варијабли моралности и сам начин истраживања. Иако је од самог почетка било јасно да се у овом раду полази од концепта Аморалности Кнежевића није сувишно, најкраће могуће изложити и шта су биле алтернативе том избору.

Најстарији приступ о унутрашњим феноменима на којима почива развој морала свакако је психоаналитички концепт. Од више схватања унутар тог концепта најдуже се задржало схватање да се морал учи у процесу развоја. Учи се класичним условљавањем у коме важну улогу има осећање кривице, стида и страх од казне. Иако је у овом учењу процес условљавања веома важан, развој морала пре свега зависи од унутрашњих предиспозиција као што су страх, осећање кривице. Насупрот психоаналитичком становишту је становиште Ајзенка и његових сарадника. Њихов став је да је морал продукт учења условљавањем, грешака у том процесу и карактеристика нервног система, односно екстраверзије, интроверзије и неуротизма (Eysenck & Gudjonsson, 1989; Eysenck, 1994). Потпуно нову струју у објашњењу морала представљају истраживачи који корене развоја морала налазе у емпатичности (Hoffman, 1991). По схватању ових истраживача човек има биолошку предиспозицију ка емпатичности, па је сагласно томе особина личности, тј. емпатија која се развија на тој предиспозицији, основа за развој морала. Као доказ у прилог тог схватања наводи се резултат да мала деца, већ на нивоу четврте године нуде помоћ родитељима, ако

показују знаке које дете опажа као тугу или патњу. Радикално другачију теорију о пореклу морала имају тзв. когнитивисти међу којима су далеко најпознатији Пијаже и нарочито Колберг. Његова когнитивно-развојна теорија (Kohlberg, 1984), почива на тези да су квалитет, карактеристике и домети морала у непосредној вези са развојем когнитивних структура које се јављају у развојним ступњевима (Кнежевић, 2003)³³.

Иако се ова схватања о пореклу моралности међусобно разликују њих обједињују схватања да су корени моралности у неким стабилним и трајним диспозицијама личности. Насупрот овим постоји група сасвим супротних схватања која основ моралног понашања налази у социјалним околностима, односно у ситуацији. Њу најбоље репрезентује Бандурин концепт социјалног учења моралности. У време када се бавио само социјалним учењем Бандура (Bandura, 1977) је заступао тезу да се морално понашање, као и свако друго, учи имитативним и опсервационим процесима у породици и групи вршњака. Степен научености тог понашања зависио је од више фактора међу којима су брзина, врста, одсуство или присуство награђивања и кажњавања имали значајну улогу. Дефектна моралност, како ју је аутор звао, највише је зависила од утицаја група вршњака, али и од стадијума когнитивног развоја на коме се појединац налази. Двадесет година касније, концентрисањем истраживачког интереса само на Социјално когнитивну теорију морала, Бандура (Bandura, 1991) проширује своја основна схватања и сматра да у основи моралног понашања значајну улогу имају ситуациони фактори. Развој морала се зато значајно разликује од класичног учења, јер се ови ситуациони фактори могу спознати: 1) самопосматрањем, 2) проценом понашања под утицајем личних стандарда и срединских околности и 3) властитим осећањима. Да би се овај концепт разликовао од оних који почивају на унутрашњим предиспозицијама, Бандура је тврдио да ово учење не производи никакве контролне механизме унутар личности, попут ранијих теорија, као што су савест, супер его и слично, који контролишу развој моралног понашања.

Када је у питању концепт Кнежевића ваља одмах рећи да овај аутор такође стоји на становишту да развој морала зависи пре свега од стабилних унутрашњих диспозиција. То практично значи да Кнежевић јасно одбацује ситуационистички став о непостојању доследности људског понашања. По тој тези, наиме, морално понашање је производ пре свега социјалних сила и ситуације које га у потпуности обликују. Нешто умеренија струја ситуациониста допушта могућност интеракција између ових спољних социјалних или ситуационих сила са неким унутрашњим карактеристикама, али ове карактеристике нису трајне црте личности, већ когнитивни елементи. Кнежевић такође не прихвата бихејвиористичка схватања која морални развој приписују различитим техникама условљавања и учења и која допуштају утицај унутрашњих диспозиција, али само ако су настале неким од познатих механизма учења.

---

³³ Психоаналитичке концепције развија Супер ега, Ајзенкова теорија личности и Колбергова теорија морала детаљније су описане у посебном поглављу о теоријама поремећаја понашања.

Наглашаваће овог полазног приступа у концепту Кнежевића је веома важно зато што су ситуационистички приступи оспорили постојање доследности не само у моралном понашању, него и у понашању уопште, тврдећи да су ситуациони и социјални фактори апсолутно доминантни над концептом црта личности и другим унутрашњим диспозицијама. Ипак, опет према наводима Кнежевића, читав низ емпиријских истраживања спроведених након тих ставова, показао је да постоје унутрашње диспозиције које обезбеђују доследност у понашању, па чак и предвидивост понашања. Евидентан пример за то је доследност у криминалном понашању и улога личности не само у његовом првом јављању, него и у рецидивизму. Паралелно са њима постоје и истраживања која показују константност и доследност у моралном понашању (Eysenck, 1994; Haris, 1995; Miles & Carey, 1997; Кнежевић, 2003). Нека од тих истраживања, на пример Мајлс и Кери, су читаве мета-студије, учињене на бази 24 појединачне студије.

Оно што се, међутим, не сме сметнути са ума када је у питању однос ситуационистичког приступа и приступа са унутрашњим диспозицијама, јесте да наука покушава да открије опште законитости о функционисању неке појаве и да је на основу тих законитости разуме и прогнозира, а не да објасни или прогнозира понашање у сваком појединачном случају. Наука не игнорише улогу ситуације и срединских фактора у откривању тих законитости, јер би сваки покушај разумевања понашања без познавања њихове улоге био неуспешан. Сваки истраживач треба и мора знати да ће у неким приликама ситуациони или социјални чиниоци имати посебно важну улогу у понашању или да ће на то понашање утицати на другачији и неочекиван начин. Ипак, Кнежевић сматра да треба остати на становишту о трајним и стабилним унутрашњим диспозицијама као темељу моралног понашања, а доследност у већини његових облика је један од најважнијих разлога за такво опредељење и чини се, довољна аргументација у прилог унутрашњих диспозиција. Кнежевић наглашава да је полазна идеја његовог концепта „постојање дубоких личносних корена индивидуалних разлика у моралном понашању људи“ (Кнежевић, 2003:8). Тај став не говори о томе која морална понашања чине садржај његовог концепта, као ни да ли је аморалност скуп понашања која су једноставно опозитна у односу на она прва или нови квалитет. Аутор систематски анализира која се понашања могу сматрати морално релевантним и закључује да су у питању три врсте понашања: 1) понашања која су дата постојећим моралним нормама, 2) понашања која се могу окарактерисати као добра и праведна и 3) понашања која се дешавају из моралних побуда, при чему појединац тих побуда није свестан нити је свестан да су те побуде разлог његовог понашања. Кнежевић посебну пажњу поклања овим понашањима из моралних побуда, придајући им суштински значај за истраживање морала. При томе треба нагласити да се заправо ради о „моралним навикама“ за које каже да су несвесни аутоматизам и из свести потиснути обрасци моралног понашања. „Моралне навике нису понашања која су произашла из пуне свести о томе шта налаже морални закон, али јесу мотивисана

моралним разлозима што је довољан услов њиховог третирања као морално релевантних феномена“ (Кнежевић, 2003:23). Штавише оне су далеко важније за разумевање свакодневног моралног понашања него што су то она понашања која су последица прописаних моралних норми. Моралне навике су доказ да когнитивне диспозиције нису једина унутрашња основа моралног понашања и да постоје и друге врсте диспозиција које су релевантне за проучавање морала. Ове навике чине окосницу скала којима је аутор истраживао да ли постоји аморалност као посебна димензија или се једноставно ради о супротном полу континуума моралности. За доказивање тих теза коришћено је десет скала чији су ајтеми мерили 1) слабу контролу импулса, 2) макијавелизам, 3) бруталност и бунтовништво, 4) садизам, 5) грубост и оштрину, 6) сурови реализам, 7) рационализацију моралних импулса, 8) безобзирну себичност, 9) ресентиман и 10) пасивну аморалност. Анализом података добијена су два широка фактора која су идентификована, први, као *Активна, импулсивна, агресивно модулирана аморалност* и други, као *Садистички обликована аморалност*. Корени прве димензије аморалности су агресивност, а друге дезинтеграција и дисоцијација личности у комбинацији са агресивношћу. Кнежевић, међутим, препоручује да се као мера аморалности пре користе посебни, а не општи фактор.

Проблем који се поставља након претходно описаних резултата анализе и добијања два широка облика те аморалности, своди се на једноставно питање: која је природа добијених димензија аморалности. Према Кнежевићу прво што ваља рећи је да обе те широке димензије имају несумњиву моралну релевантност. Друго, њихов садржај су моралне навике које чине највећи део варијансе свакодневног моралног живота људи. Треће, добијене димензије су скуп понашања која су супротна моралним нормама. Међутим, то није једино одређење шта та понашања представљају. Исти аутор верује да описана понашања у највећем обиму значе занемаривање позиција и интереса других људи, неспособност да се опажају права и интереси других или чак жељу да се другима нанесе зло. Такође је вероватно да су та понашања „израз неуважавања и занемаривања моралних разлога и уважавања једино и искључиво логике личног интереса“ (Кнежевић, 2003:24).

На основу свега што је речено може се закључити да концепт аморалности коришћен у овом истраживању садржи две латентне димензије: активну, импулсивну, агресивно обликовану аморалност и садистички обликовану аморалност. Њихов унутрашњи садржај несумњиво говори о понашањима која су супротна моралним, али се не смеју превидети ни значења о којима је неколико редова напред било речи.

Доследан својим ранијим ставовима о унутрашњим диспозицијама моралног понашања, Кнежевић истражује и које унутрашње диспозиције утичу на облике и интензитет аморалног понашања. После низа експеримената аутор закључује да су „кључни играчи у производњи аморалности нарочито оних тежих форми, агресивност и поремећај система за контролу регулативних функција“ (Кнежевић, 2003:165).

Когнитивне варијабле које су се такође налазиле у узорку унутрашњих диспозиција чији се утицај на аморалност тестирао, имале су врло низак допринос тој врсти понашања.

Инструмент којим су мерене димензије аморалности биће описан касније у одговарајућем поглављу.

в) Концепт Дезинтеграције личности

Концепт под овим називом формулисан је на основу радова Кнежевића и сарадника (Кнежевић и сар., 2005, 2012). Напор који су аутори овог концепта уложили у истраживања теоријских полазишта и конструкцију инструмената за мерење особина личности које су окосница овог концепта може се поредити само са великим истраживањима у овој области.

Нема сумње да је ауторе овог концепта, као уосталом и знатан број истраживача пре њих, стално опседала мисао шта је тај други, супротни пол континуума од пола „нормалности“ најчешће дефинисаног као „типично, карактеристично и/или предвидљиво понашање“ (Стакић, 2013). Наука је утврдила да крајњи простор тог другог пола заузимају феномени названи „душевна болест“, односно читав спектар поремећаја који се идентификују као психозе. Такође, наука је истовремено утврдила и да том спектру претходе поремећаји који имају елементе психоза, али који се од њих разликују по мањем интензитету и обиму патолошке варијансе. У науци, па и пракси, тај скуп варијација које садрже елементе психоза или другим речима, које личе на психозе често се назива „скоро психозе“. Овај спектар „скоро психоза“ има значајног удела на многе поремећаје понашања, пре свега на криминал, али и на односе са другим људима, начине комуникације и читав спектар агресивних понашања.

Аутори концепта Дезинтеграција стоје на становишту да тај простор „скоро психоза“ не покривају ни теоријски приступи ни инструменти којима се данас испитују особине личности. Другим речима да концепти Петофакторски модел личности и Психотицизам, као и инструменти који почивају на њима не покривају та скоро психотична понашања. Сматра се да су она вероватно последица неких других димензија личности уобичајено названих патолошке тенденције у личности. Кнежевић и сарадници сматрају да се скоро психозе или склоност понашањима која се називају психозе, може објаснити једном димензијом личности широког опсега која је независна и од психотицизма и од особина у Петофакторском моделу личности. Иза тог става стоји неколико важних теоријско-емпиријских доказа.

Први од њих је правилност постављена на основу доступних емпиријских података која гласи: у основи психоза различитог облика, ипак постоји „снажно заједништво“, односно заједнички фактор који одређује врсту и тежину психотичног обољења. Оно што није сасвим извесно је да ли је тај заједнички фактор уствари заједничко порекло психоза које се огледа у генетским и/или неуролошким

оштећењима. С тим у вези, поставља се и питање да ли су та оштећења у основи Дезинтеграције или су њени корени ипак посебни. Аутори концепта стоје на становишту да Дезинтеграција има исту генетску и неуролошку базу као и поједине врсте психоза и то доказују различитим истраживачким налазима.

Други доказ произлази из истраживања у психијатрији и своди се на резултат да се психотична понашања налазе на самом крају континуума понашања у популацији људи. Тај закључак произлази из студија спроведених на нормалној популацији у којима је структурираним клиничким интервјуима, али и самоизвештајима испитаника, утврђено да се психотичне реакције налазе у искуству знатног броја појединаца. До истог резултата се дошло и факторским анализама при испитивању субјеката из нормалне популације, јер је и тада утврђено да унутар те популације постоји латентна димензија дефинисана лакшим психотичним симптомима.

Трећи доказ пружиле су прогностичке студије. У њима је, наиме, откривено да блажа психотична понашања (скоро психозе) могу допринети прогнози не само правих психоза, већ и већег броја других поремећаја понашања. На пример, раног коришћења канабиса, криминалног понашања, екстремног насиља, милитантног екстеремизма...

Већ и на основу ових доказа може се тврдити да је Дезинтеграција по природи уствари „склоност психозама“. Егзистенцију те особине подржава и четврти доказ кога аутори концепта наводе, а то је стабилност Дезинтеграције у времену. Ова стабилност се може описати и као доследност у понашању у периоду младости и зрелом животном добу и сматра се једним од најбитнијих критеријума за постојање неке особине личности. Кнежевић и сарадници наводе бројне ситуације које показују стабилност блажих психотичних симптома дуж временског континуума и тврде да Дезинтеграција испуњава све услове да се може сматрати посебном особином другачијом од оних које су до сада откривене и другачијом од особина у концептима Петофакторски модел и Великих пет.

Егзистенцију Дезинтеграције подржава још један важан критеријум различите природе од претходне четири врсте доказа, али који је важан показатељ постојања неке особине личности. Ради се о тој посебности и различитости од особина које су до сада откривене у простору скоро психоза. У актуелном Петофакторском моделу или моделу Великих пет тај сегмент понашања само делимично „покрива“ особина Неуротизам. Израз „делимично“ заправо значи да је врло далеко од тога да испитује склоност психозама, али да неке благе симптоме емоционалне природе ипак садржи. Иначе покушаји истраживача да пронађу особину или особине личности које би испитивале склоност психозама имају дугу предисторију. Најпознатији такав покушај је Ајзенка са психотицизмом, али се испоставило да та особина боље прогнозира психопатију. Вредан пажње је и рад Момировића, Волфа и Џамоње (1993) и њихов концепт Дисоцијације. Они су идентификовали посебну димензију личности, која

мери дезорганизацију когнитивних и конативних функција у личности. Иако је у тој особини важно присуство психотичних симптома, та се особина значајно разликује од Дезинтеграције и по унутрашњој структури и по опсегу понашања на које се односи.

На основу свих аргумената који стоје на располагању аутори тврде да је Дезинтеграција посебна особина личности, базичног карактера која покрива широки простор скоро психоза, да је њен предмет испитивања склоност психозама и да је одговорна за психотична понашања различитих врста. Ова особина личности откривена је на основу коришћења разноврсних и поузданих емпиријских података психолошке, биолошке, генетичке природе добијених у лабораторијским и експерименталним истраживањима, коришћењем разних ајтема других аутора из истог или блиског предмета истраживања. Приступ који су аутори користили условно се може назвати „биологистички“ (Кнежевић, Радовић и Опачић, 1997:8). Сав тај материјал властитих истраживања, али и истраживања других аутора преведен је у систем врло пажљиво формулисаних ајтема који су затим подвргнути различитим методама факторске анализе. Исход тих анализа потврдио је хипотезу о егзистенцији једне димензије личности у чијој унутрашњој структури је десет посебних субдимензија. Припадност тих десет димензија овој једној широкој особини личности (тј. Дезинтеграцији) изражена је субстанцијалним или високим корелацијама. Иначе сам назив Дезинтеграција ова особина је добила због тога што ових десет појединачних субдимензија описују шири спектар понашања од оног који се уобичајено налази код психоза и што говоре о извесном степену нарушавања (дезинтеграције) когнитивних, емоционалних и мотивационих компоненти личности.

Високи резултати на овим субдимензијама описују:

1) *Генералну егзекутивну дисфункцију*. Ради се о композиту већег броја феномена за које је заједничко да значе постојање оштећења у функционисању пре свега пажње, планирања, меморије, синхронизованог тока мисли, емоција, понашања и других феномена. Наравно, ниски скорови описују непостојање тих оштећења и нормално функционисање у сфери когниције и емоција.

2) *Перцептивну дисторзију*. Високе резултате на овој димензији имају појединци који доживљавају деперсонализацију и дерегулацију укључујући и доживљај двоструке личности. У неким истраживањима димензија сличне структуре, идентификована је као склоност неуобичајеним доживљајима (привиђањима).

3) *Манију*. Димензија је засићена променљивим расположењима, претераном активношћу, егоцентричношћу, провоцирајућим понашањима која често прерастају у антисоцијалност.

4) *Депресију*. Особина под овим називом описује типичне депресивне реакције међу којима доминирају осећање туге, потиштеност, хронични замор, губитак апетита, осећање беспомоћности и безнађа, губитак самопоштовања, помисли о самоубиству.

5) *Параноју*. У симптомима доминирају идеје гоњења, ставови о постојању завере, сумњичавост, параноидна осетљивост, неповерење у све око себе. Важно је

поменути да је ова особина концептуализована као посебан аспект склоности ка психозама.

6) *Заравњени афекат*. Иза овог необичног назива крије се индиферентан однос према другима, емоционални релативизам према свему око себе, површност, недостатак планирања за будућност. Аутори концепта Дезинтеграције наводе да је ова особина константа у многим истраживачким моделима, да је њена структура у тим моделима врло слична наведеном садржају, али да се другачије називала: афективно слепило, ограниченост афеката и слично. По њиховом мишљењу назив „заравњени афекат“ боље описује индиферентан однос према другима и емоционално релативизирање доброг и лошег (понашања) као њених главних одредница.

7) *Социјалну анхедонију*. Само име упућује на то да ова особина описује неспособност доживљаја било каквог задовољства у социјалним контактима, тј. у социјалном окружењу. С обзиром на то јасније је зашто је особина дефинисана преференцијом усамљеног начина живљења, социјалном резервисаношћу, одсуством потребе за блиским пријатељским односима. Ова димензија личности сматра се снажним индикатором емоционалних поремећаја и снажним предиктором психоза у каснијим токовима живота.

8) *Магијско мишљење*. Ради се о особини личности дефинисаној убеђењем да постоји загробни живот, да постоји реинкарнација, да субјект поседује енергетске везе са другима, способност телепатије и слично.

9) *Соматоформну дисрегулацију*. У питању је димензија која описује поремећаје функција сензорних и моторних структура допуњених осећањима опште телесне утрнулости. Поремећаји сензорног система могу напредовати до потирања сваког осећања бола.

10) *Повишену свесност*. Из самог назива не види се јасно зашто та особина спада у категорију патолошких тенденција у личности. Међутим, када се ближе анализирају варијабле које је дефинишу схвати се да је она ипак засићена патолошким садржајем: осећањима могућности контроле менталне енергије и токова живота, склоностима да се реакција на драж једног чула доживи као реакција другог и да се стимулуси доживљавају интензивније од других људи.

Коришћењем ових десет латентних димензија добро су и детаљно, описане патолошке тенденције у личности које покривају простор склоности психозама. За сврхе овог рада важни су и неки резултати и закључци од којих су аутори овог концепта дошли коришћењем ових десет димензија у истраживањима: 1) Дезинтеграција на узорку *опште популације* има нормалну дистрибуцију; 2) Дезинтеграција не треба да буде интерпретирана као степен душевног поремећаја, него као степен предиспозиција психозама, другим речима као особина личности којом се испитују психопатолошке тенденције у личности, а не као мера психотичног стања; 3) Дезинтеграција је самостална, независна и особена димензија личности која се не може ни свести ни сместити у концепт Великих пет. Она је озбиљна мера

психопатологије, а осим неуротизма, остале особине Великих пет припадају нормалном подручју личности; 4) Свака од субдимензија Дезинтеграције може се интерпретирати као континуум на чијем једном полу постоји одсуство психопатолошких симптома, а на супротном симптоми који значе да постоји склоност психозама или као значајно присуство патолошких тенденција.

Треба очекивати да ће у том смислу бити интерпретирани и резултати овог истраживања.

III ДЕО ХИПОТЕЗЕ И МЕТОД

1. ХИПОТЕЗЕ

Ово истраживање има практично три међусобно повезана дела: феноменологију, етиологију и на основу резултата процену могућности примене неких од програма превенције. С обзиром на то, чини се логичним да се постави по једна општа хипотеза за сваки део уместо једне за истраживање у целини. Та хипотеза за цело истраживање била би прегломазна и тешко разумљива.

Ако се прихвати тај став, онда би се *Прва општа хипотеза* односила на истраживање распрострањености злоупотреба дроге, њених појединачних облика и статус полова у тој злоупотреби. Та хипотеза гласи: *Злоупотреба дроге у популацији ученика средњих школа дистрибуирана је као ретка појава у којој присуство коришћења и растурања дроге, не прелази праг од 10% укупног узорка, при чему је учешће мушког пола значајно веће од учешћа женског.*

Друга општа хипотеза тиче се етиологије и гласи: *Злоупотреба дроге значајно је повезана са чиниоцима који припадају ситуационим, макро и микро социјалним факторима, као и особинама личности..*

Трећа општа хипотеза односи се на анализу употребљивости неких од постојећих програма превенције и гласи: *с обзиром на идентификоване ризичне и протективне факторе развојни и ситуациони модел имају највећу вероватноћу да дају добре резултате у превенцији злоупотреба дроге.*

Осим општих, постављен је и већи број посебних хипотеза. Оне се односе на појединачне релације између кључних феномена у истраживању. Приликом постављања водило се рачуна да се њиховом природом обухвате сви битни аспекти и феноменологије и етиологије злоупотреба дроге.

Поштујући тај принцип, посебне хипотезе у овом раду гласе:

1) *У популацији ученика средњих школа облици злоупотреба дроге као што су поклањање, нуђење, позајмљивање, продаја, посредовање у продаји или куповини дроге, куповина и држање дроге ради продаје и навођење других на уживање, имају облик дистрибуције ретких случајева;*

2) *Коришћење дроге од стране ученика статистички се значајно разликује по полу;*

3) *Пробање дроге у популацији ученика почиње на узрастима пре 14 године, а пуни интензитет достиже у 18 години старости;*

4) *Постоји значајна разлика између ученика и ученица у структури чинилаца који утичу на злоупотребу дроге;*

5) *Највећи утицај на злоупотребу дроге имају чиниоци који припадају микросоцијалном окружењу и карактеристикама личности;*

6) Постоји значајна разлика у структури чинилаца који утичу на коришћење и растурање дроге;

7) Природи чинилаца који утичу на коришћење дроге знатно више одговара модел развојне превенције;

8) Ситуациони модел превенције највише је примерен понашањима која значе растурање дроге.

Ових осам посебних хипотеза довољно је да се опишу очекивања од резултата добијених у истраживању, као и да се прате и разумеју циљеви и задаци истраживања. Што се тиче појединачних хипотеза њих је било могуће поставити у неограниченом броју, скоро за сваку зависну и независну варијаблу по једну или више, па је због тих разлога оцењено да је њихово постављање најбоље избећи.

2. ПОПУЛАЦИЈА И УЗОРАК УЧЕНИКА: СТРУКТУРА ПО ПОЛУ И УЗРАСТУ

Популација испитаника дефинисана је као популација ученика средњих школа у Београду, оба пола, узраста од 15. до 21. године, односно од првог до четвртог разреда, који говоре и пишу на српском језику, а који су у моменту испитивања били физички и ментално способни да одговарају на питања у скалама и упитницима и који су мотивисани да учествују у овом истраживању.

Из тако дефинисане популације извучен је двоетапни репрезентативни узорак ученика, при чему је прва етапа била случајни избор средњих школа, а друга случајни избор по једног одељења у сваком разреду школа које су ушле у узорак. За формирање тог узорка најпре је израчуната пропорција учешћа врсте средњих школа у укупном броју ових школа у Београду, с обзиром да истраживање није планирано, а није ни могло да се обавља у школама за ученике ометене у развоју и у мешовитим школама (једној). Ови резултати приказани су у табели која следи.

Табела 2. Шема узорка: Број и врста средњих школа за узорак

Гимназије		Средње стручне		Уметничке		Укупно	
N	%	N	%	N	%	N	%
21	26,0	49	60,0	11	14,0	81	100,0

С обзиром да је укупан број ученика у узорку био предвиђен тако да задовољи критеријум репрезентативности популације и да истовремено сваки коефицијент корелације већи од 0.10 у анализама на целом узорку буде статистички значајан макар на нивоу од 0,10 пројектовани број ученика у узорку био је хиљаду или већи од хиљаду. Пошто у одељењима како се и очекивало, по правилу има између 30 и 35 ученика, рачунајући природно осипање броја због недоласка на наставу, планирано је да се у сваком одељењу испита најмање 25 ученика, односно у свакој школи по 100 - 120 ученика. Будући да гимназије у укупном броју средњих школа у Београду

учествују са 26%³⁴, то је практично значило да у укупном узорку од 1000 ученика 26% или 260 треба да буде испитано у овој врсти школе. По истом принципу израчунат је потребан број ученика за узорак у средњим стручним школама (60% или 600 ученика) и уметничким школама (14%, односно 140 ученика). То је пројектован број испитаника у узорку по врсти школа и он је видљив у табели број 3. Тај број ученика одредио је и број школа, јер је, како је већ речено, планирано да се испита по 100-120 ученика у свакој школи (четири одељења по 25 или по 30 ученика). У табели број 3, налази се и број школа по врсти које су ушле у узорак. Конкретне школе изабране су случајним поступком, тј. извлачењем њиховог редног броја из једног списка свих школа по врсти³⁵. Тако су за истраживање изабране три гимназије, шест средњих стручних школа и једна уметничка школа. Просторни распоред изабраних школа није баш најбољи. Гимназије су изабране са општина Савски венац, Нови Београд и Звездара, а средње стручне школе са општина Нови Београд, Чукарица, Обреновац, Стари град, Земун и Врачар. Уметничка школа је са Дедиња.

Табела 3. Шема узорка: Пројектовани број ученика у узорку

	Гимназија		Средња стручна школа		Уметничка школа		Укупно	
	Број ученика	Број школа	Број ученика	Број школа	Број ученика	Број школа	Број ученика	Број школа
Пројектован број	260	3	600	6	140	1	1.000	10
Пропорција по врсти школа	26%	3	60%	6	14%	1	100%	10

Испитивање у школама поверено је школским психолозима. Упркос труду који је уложен у организацију прикупљања података и ангажовању психолога из тих школа у организацији и самом прикупљању података, у овим школама је испитано 960 ученика. Испитни материјал њих 127 или 13% морао је да буде одбачен из узорка, јер га није било могуће ваљано и поуздано користити. Један мањи број од тих 13%, око 5%, је одбио да учествује у истраживању и то одбијање манифестовао писањем разних коментара, шарањем и цртањем симбола или одговорима у цик-цак линији. Највећи проценат испитног материјала који је морао бити одбачен последица је прескакања значајног броја питања у Упитнику, ајтема у тестовима личности или пропуштањем одговора на целим странама.

Ово међутим, нису били и једини разлози због којих је број испитаних ученика био мањи од предвиђеног. Значајну улогу имала је и чињеница да је број ученика у одељењима појединих школа био мањи од онога који је планиран, затим изостанци са

³⁴ Видети податке у табелама 2 и 3.

³⁵ На исти начин изабране су и замене овим школама (у истом броју) у случају да нека од њих одбије сарадњу. То одбијање се, нажалост, десило, али свега у две средње стручне школе, јер њихови психолози нису хтели да сарађују.

часова, nedолазак целог дана у школу, као и неки други фактори који се нису могли контролисати.

Све у свему, од планираних 1000 испитаних ученика са ваљаним протоколима било је 833. То смањење од 16,7% у односу на план није пријатно, али је важно да оно није последица неких систематских разлога који су могли да утичу на репрезентативност узорка или резултате истраживања.

Због тога што број од 833 испитана ученика није био довољан, посебно за феноменолошке анализе када променљиве имају више категорија (због поузданости закључивања потребно је да свака од тих категорија садржи што већи број испитаника), урађено је додатно испитивање у школама које су биле резервне и које су, такође, изабране случајним избором као и школе првог реда. Школе у којима је учињено ово додатно прикупљање података биле су једна гимназија, три средње стручне школе и једна уметничка.

У овом додатном прикупљању података комплетно су испитана 454 ученика. Само се по себи разуме да су прикупљани исти подаци за зависне варијабле. Код узорка независних варијабли одстрањен је мањи број њих из неких подручја за које је у првом кругу испитивања констатовано да су имале неправилне дистрибуције. Наравно те варијабле одстрањене су из целог узорка независних варијабли.

Након овог другог прикупљања података кога су такође обавили психолози у школама, на располагању је био узорак од 1287 испитаних ученика (833+454). На том узорку обављене су феноменолошке и етиолошке анализе. Због величине и репрезентативности узорка, резултати који су добијени у подручју етиолошких анализа могу се генерализовати на веће градове у Србији. Када је феноменологија у питању резултати се могу генерализовати на популацију ученика средњих школа у Београду, али њихова важност не може се проширити на друга подручја Србије.

У приказу сваког узорка испитаника, поготову узорака који се користе за феноменолошке анализе, уобичајено се наводе и неке основне социодемографске карактеристике испитаника који га чине. У овом узорку биће приказана његова најважнија својства, а то су пре свега дистрибуције по узрасту и полу.

2.1 Структура узорка по узрасту

Распон година, будући да је средња школа у питању, је сувише мали да би узраст ученика могао имати некаквог значајнијег утицаја на резултате, али та слика може да допринесе њиховом бољем разумевању у феноменолошкој анализи, па је ваља имати пред очима. Осим тога, однос између узраста и варијабли употребљених за процену злоупотреба дроге је једна од неколико битних феноменолошких одредница, па је и то разлог зашто је корисно знати каква је узрасна структура узорка на коме се анализира феноменологија те појаве.

Табела 4. Узраст ученика у узорку

Године узраста								Просечан узраст	Станд. одступања
	15	16	17	18	19	20	Укупно		
N	135	290	381	365	112	4	1287	17,04	1.147
%	10,5	22,5	29,6	28,4	8,7	0,3	100,0		

Дистрибуција ученика по годинама у узорку од 1287 ученика је скоро идеално нормална. Реалан распон година у узорку је 5, односно од 15 до 19 (четири ученика у 20. години су статистички безначајан изузетак), а средина распона је 17. година. У том средишњем узрасту је и највише ученика који су испитани (381 или 29,6%). У 15. и 16. години налази се једна трећина испитаних ученика (33,0%), а приближно толико и у годинама изнад средишњег узраста, тј. 18. и 19. (37,4%). Нормалности дистрибуције доприноси и број испитаних ученика у узрастима на крајевима распона: 10,5% у 15. години и 8,7% у 19. години. Аритметичка средина или просечан узраст ученика у узорку је 17,04 године, а стандардно одступање 1.147.

2.2 Структура узорка по полу

Број ученика мушког и женског пола у овом узорку дат је у табели која следи.

Табела 5. Структура узорка N=1287 по полу

	N	%
Дечаци	611	47,47
Девојке	675	52,45
Непознато	1	0,08
Укупно	1287	100,0

Подаци о броју ученика/ученица у узорку, односно унутрашња полна структура узорка много је важнија карактеристика него што је то дистрибуција узорка по узрасту. Разлог за то је и што некада полне разлике могу битно утицати на понашање. Злоупотреба дроге је врста понашања код које се ти различити утицаји пола могу очекивати и зато је и наведена претходна табела. Из ње је лако уочљиво да нема битних разлика у броју ученика и ученица унутар узорка, па зато и не треба очекивати да ће та бројност бити фактор о коме се стално мора водити рачуна. То, наравно, не значи да се резултати феноменолошких или етиолошких анализа неће разликовати зависно од пола, али те разлике неће бити плод већег броја једног од полова у узорку него природне разлике између њих.

2.3 Однос између пола и узраста

Постоји извештај интерес, да се узорак испитаника опише и кроз однос пола и узраста. Додуше, он је више теоријски него практични, јер ако нема разлика по полу унутар узорка, онда евентуалне разлике у појединим годинама узраста тешко могу значајно утицати на резултате. Табела која следи садржи те податке о броју ученица и ученика по годинама.

Табела 6. Однос између пола и узраста у узорку

Узраст	Пол						
	Женски		Мушки		Без података	Укупно	
	N	%	N	%		N	%
15 година	71	10,5	64	10,5		135	10,5
16 година	143	21,2	147	24,0		290	22,5
17 година	200	29,6	181	29,6		381	29,6
18 година	198	29,3	166	27,2	1	365	28,4
19 година	60	8,9	52	8,5		112	8,7
20 година	3	0,4	1	0,2		4	0,3
Укупно	675	100	611	100	1	1287	100

Према наведеним подацима однос између пола и узраста ученика у овом узорку такође има облик скоро идеалне нормалне расподеле. Потпуно идентичан резултат и код дечака и код девојака постоји у 15, 17. и 19. години, а у остале две године, разлике су заиста минималне. Гледајући са стране колика је та подударност, може се помислити да су подаци подешавани, али о томе заиста нема ни говора. Но, много важније од те подударности је чињеница да непостојање ових разлика лишава истраживача сваке обавезе да се у феноменолошкој анализи сваки час пита да ли је резултат који има пред собом последица тих разлика између младића и девојака или је стварни, природни однос променљивих које испитује.

3. ВАРИЈАБЛЕ

3.1 Зависне варијабле

Начелно, генерална зависна варијабла у истраживању је „злоупотреба дроге“. У поглављу о дефинисању појмова она је одређена као *а) учесталост коришћења, тј. најмање два пута поновљено уношење у организам било које количине и било које психоактивне супстанце која спада у групу канабиноида, депресора ЦНС-а, стимуланса или халуциногена, те као б) учесталост продаје, нуђења, давања, позајмљивања дроге другима, посредовања у куповини или продаји и куповина и држање дроге ради продаје (препродаја дроге).* Тако дефинисана злоупотреба дроге испитивана је са седам индикатора који се користе и за етиолошку и за феноменолошку анализу. Ови индикатори су:

1. Учесталост коришћења дроге³⁶,
2. Учесталост нуђења дроге другима³⁷
3. Учесталост поклањања дроге другима
4. Учесталост позајмљивања дроге другима
5. Учесталост продаје дроге
6. Учесталост помагања у куповини или продаји дроге
7. Учесталост куповине и држања дроге

Њима су додата још четири индикатора који се само користе у анализи феноменологије. Та четири индикатора су:

8. Пробање дроге³⁸
9. Узрост у време првог пробања дроге
10. Врста дроге која се проба
11. Врста дроге која се најчешће користи

Анализа првих седам индикатора показује да они имају двојаку природу. Први индикатор описује само коришћење дроге, дакле понашање којим се најчешће овај поремећај у вези са дрогом и испитује. Осталих шест описују понашања која су очигледно другачије природе. Они се у пракси називају растурање (диловање) дроге. Важно је приметити да „растурање дроге“ постоји и када је свих шест индикатора присутно, али и ако је присутан само један. Та чињеница уноси у истраживање извесне методолошке тешкоће, али се оне могу решити на задовољавајући начин.

Из природе свих индикатора који су наведени може се закључити да се ФЕНОМЕНОЛОШКА анализа може радити са варијаблама 1) Коришћење дроге, 2) Растурање дроге или на шест индикатора те варијабле, 3) Пробање дроге, 4) Злоупотреба дроге што је заправо обједињавање коришћења и растурања дроге³⁹, 5) Узрост првог пробања дроге и 6) Врста дроге која се проба и користи.

Сагласно томе може се рећи да су зависне варијабле у ФЕНОМЕНОЛОШКОЈ анализи:

1. Пробање дроге	4. Злоупотреба дроге
2. Коришћење дроге	5. Узрост првог пробања
3. Растурање дроге	6. Врста дроге која се проба и користи

³⁶ Видети оперативну дефиницију испред

³⁷ Варијабле од 2 до 7 није било потребно посебно дефинисати пошто се из њиховог назива види о чему се ради. Једино што о њима треба рећи јесте да се сматра да нуђење, поклањање, продаја итд. постоје, ако се испитаник и само једном тако понашао.

³⁸ Пробање дроге дефинисано је као највише једном унета у организам нека психоактивна супстанца из групе канабиноида, депресора ЦНС-а, стимуланса и халуциногена.

³⁹ Ово обједињавање је потребно да би се имао јединствен и целовит увид у стање Злоупотреба дроге пошто је тај увид у сепаратним анализама Коришћења и Растурања прилично замагљен.

Прве четири варијабле дефинисане су раније, па то сада не треба понављати. Природа пете и шесте варијабле јасно се види из самог њиховог назива. Варијабле Пробање, Коришћење, Растурање (свих 6 индикатора) и Злоупотреба дроге су интервалног карактера и могу се користити као појединачне варијабле (Пробање, Коришћење и шест индикатора Растурања), док се Растурање и Злоупотреба дроге у интервалном облику могу користити само након факторске анализе као Прве главне компоненте добијене у тој анализи. Узраст првог коришћења је нумеричке, а Врста дроге номиналне природе.

Пошто је феноменолошку анализу скоро бесмислено радити на нивоу првих компоненти Растурања и Злоупотреба дроге, јер је та компонента конструктор из кога се не види учесталост ових појава, анализа је рађена на дихотомним облицима свих индикатора Растурања и Злоупотребе, што је омогућило добијање дихотомних облика и варијабли Растурање и Злоупотреба дроге као целина. То је истовремено био разлог и за анализу Коришћења и Пробања дроге у дихотомним облицима. Узраст првог пробања и Врста дроге која се проба и користи, анализирани су у својој изворној природи.

Стварање дихотомних облика од варијабли које имају интервални карактер није баш пожељно, али је релативно лак процес и пожељан за феноменолошке и неке етиолошке анализе. Пробање дроге и свих шест индикатора растурања, дихотомизирани су тако што су у прву групу ученика сврстани сви они који су на питања о пробању, продаји, поклањању, препродаји дроге и осталим индикаторима одговорили „нисам ниједном“, а у другу сви остали. Коришћење дроге дихотомизирано је на сличан начин само што су у прву групу сврстани ученици који су на одговарајуће питање одговорили „не користим дрогу“. У другу групу сврстани су сви ученици који су одговорили да користе дрогу. Дихотомни облик Растурања добијен је тако што су у групу ученика који „Не растурају дрогу“ сврстани сви ученици који су *на свих шест индикатора* растурања одговорили „нисам ниједном“. У другу групу „Растурају дрогу“ сврстани су сви они који су макар на једном индикатору имали позитиван одговор. Најзад дихотомни облик злоупотреба дроге добијен је тако што су ученици на питања о коришћењу дроге и макар на један индикатор растурања одговорили тако да се несумњиво може закључити да користе или растурају дрогу, или и једно и друго, сврстани у категорију „Злоупотребљавају дрогу“. Опозитну категорију у овом случају чинили су ученици који не користе и ни на који начин не растурају дрогу.

У досадашњем тексту наглашено је које су варијабле имале статус зависних у феноменолошкој анализи. За етиолошку анализу биле су планиране: 1) Коришћење дроге, 2) Растурање дроге и 3) Злоупотреба дроге. Њихов интервални карактер нарочито их је препоручивао за то. Међутим, стручњаци у пракси који раде на сузбијању дроге скренули су пажњу на чињеницу да се коришћење и растурање дроге често преплићу и да изврстан број корисника после неког времена почиње да се бави

растурањем, а да неки продавци и препродавци касније почињу да конзумирају дрогу. То практично значи да су, поред Злоупотребе дроге која је и иначе вишезначна варијабла, и преостале две, коришћење и растурање, вишезначне природе. Вишезначне варијабле су саме по себи неповољне за истраживање ризичних и протективних фактора, а ако су све таквог карактера, онда је то недостатак у истраживању. Због тога је било потребно одвојити испитанике који користе дрогу у посебну категорију од оних који је истовремено и користе и растурају. То је постигнуто пажљивом манипулацијом добијеним одговорима на првих седам индикатора. Тај поступак је потребно мало детаљније описати, јер он говори о начину на који су формиране зависне варијабле за етиолошки део рада.

Први корак у том одвајању ученика по новим категоријама, било је одвајање свих оних који немају било каквог контакта са дрогом. То је постигнуто сврставањем у посебну категорију оних ученика који су на питања да ли су пробали, користили или растурали дрогу⁴⁰ увек одговорили „Нисам ниједном“. Тако је добијена категорија *Нису пробали, не користе и не растурају дрогу*. У њој је од укупног броја испитаних ученика (1287) било 966 или 75,05%.

Други корак је одвајање оних ученика који су на питање о пробању дроге одговорили да су је пробали само једном, а на питање о коришћењу одговорили да не користе дрогу и на свих шест питања о растурању дроге одговорили „Нисам ниједном“. Та категорија носи назив *Само пробали дрогу*. У њој се налази 57 или 4,43% од укупног броја ученика у узорку. Само пробање дроге иначе није зависна варијабла зато што је теоријски проблематично третирати је као вид злоупотребе дроге.

Трећа категорија је скуп ученика који су на питање о коришћењу дроге одговорили потврдно, односно да је и сада користе ретко, с времена на време или када осете потребу, али који су, истовремено на свих шест питања о растурању дроге имали одговор „Нисам ниједном“. Ради се о категорији која обухвата ученике који користе дрогу, али немају везе са њеним растурањем. Она описује понашање *Само користе дрогу* и у њој се налази 83 или 6,45 процената испитаних ученика.

У четврту категорију сврстани су ученици који су на питања о коришћењу дроге одговорили потврдно, али су истовремено на било које од шест питања о растурању (на једно или више њих) дали одговор који несумњиво значи да растурају дрогу. Другим речима, ученици који су изјавили да користе дрогу, али су истовремено изјавили и да су једном, два, три или више пута продавали, помагали у продаји, препродавали, нудили, поклањали или позајмљивали дрогу другима. Ова категорија, дакле описује ученике који истовремено користе дрогу и учествују у њеном растурању. Зато је и названа *Коришћење и растурање дроге*. У њу је сврстано 145 ученика или 11,27% од укупног броја.

---

⁴⁰ Питања, наравно, нису тако гласила. Формулација питања и врста предложених одговора може се видети у делу о инструментима и начину испитивања.

Када се ти бројеви или проценти саберу не дају укупан број испитаних ученика, нити износ од 100%. Због сумње да је негде направљена грешка поновљена је цела процедура и са изненађењем констатовано да у узорку ученика постоји и пета категорија. Она се односи на ученике који нису пробали (одговор „Нисам ниједном“), не користе дрогу (одговор „Не користим“), али који су на један или више индикатора растурања дроге дали одговор да су је продавали, помагали у продаји, препродавали итд, да су дакле, растурали дрогу једном, два, три или више пута. Та категорија региструје понашање *Само растурају дрогу* и тако је и названа. У њој нема много ученика, свега 36 или 2,8%, али довољно да та категорија представља посебан вид злоупотреба дроге.

Три последње категорије су заправо облици понашања који потпуно покривају, како се то често каже, простор Злоупотреба дроге. Ван њих не постоји било који вид реаговања, понашања или поступака који би имали то значење⁴¹. Због чињенице да ова три облика покривају све варијације Злоупотреба дроге, да се ради о понашањима која су јасно разграничена и да двоструки облик реаговања постоји само у једном случају, ова понашања су коришћена као зависне варијабле у етиолошком делу истраживања. Према томе зависне варијабле за испитивање ризичних и протективних фактора злоупотреба дроге су:

1. *Само коришћење дроге* дефинисано као најмање два пута унета у организам било која супстанца из групе канабиноида, депресора, стимулатора ЦНС-а или халуциногена, али уз апсолутно одсуство било ког индикатора растурања дроге.

2. *Коришћење и растурање дроге* дефинисано као најмање два пута унета у организам било која психоактивна супстанца из наведених група и истовремено макар једном учествовање у продаји, помагању у продаји или куповини, препродаји, нуђењу, помагању или позајмљивању дроге другима.

3. *Само растурање дроге* одређено је као најмање једном учествовање у продаји, препродаји, помагању у продаји или куповини, позајмљивању, поклањању или нуђењу дроге другима уз истовремено апсолутно искључење коришћења дроге.

Наравно свака од те три врсте понашања била је својеврсна, јер је припадност једној категорији ученика искључивала могућност припадности било којој другој. У сва три случаја опозитно понашање било је „Нису пробали, не користе и не растурају дрогу“. Та јасна подељеност на ученике који Не пробају, не користе и не растурају дрогу, са једне стране, и ученике који Само користе или Користе и растурају или Само растурају дрогу скоро је идеална за анализу разлика између ученика који немају контакт са дрогом и оних који је злоупотребљавају на један од ова три начина. Зато је у етиолошкој анализи као доминантни метод за идентификацију ризичних и протективних фактора злоупотребе коришћена каноничка дискриминативна анализа. Само се по себи разуме да је идентификација тих фактора рађена за сваки од ових

---

⁴¹ Пробање дроге није врста Злоупотребе, јер се то понашање зауставља на једном поступку.

облика понашања посебно и да се на крају о ризичним и протективним факторима злоупотреба дроге у целини може закључити само логичком анализом ових посебних облика понашања. Ако је та врста закључка уопште потребна.

То практично значи да се у етиолошкој анализи неће користити Злоупотреба дроге као композит Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге, јер би то било механичко спајање међусобно различитих понашања. Други могући начин био би у виду Прве главне компоненте појединачних индикатора коришћења и растурања. Извесно је, међутим, да би и тада анализа Злоупотребе као глобалне зависне варијабле дала лошије резултате него анализа три њена посебна понашања.

3.2 Независне варијабле⁴²

Узорак независних варијабли одабран је из два извора: 1) на основу претходних истраживања о девијантном понашању, чији су резултати објављени у релевантним часописима и 2) на основу искустава у пракси стручњака који раде на спречавању и сузбијању злоупотреба дроге. Ваља рећи да се знатан број тих истраживања односи и на делинквентно понашање, а не само на злоупотребу дроге, будући да известан број научника сматра да се ради о истим факторима код оба понашања.

Због лакшег увида у природу независних варијабли њихов списак биће дат по подручјима којима припадају.

Прва група варијабли припада тзв. *социодемографским својствима*. Те варијабле су:

1. Пол ученика	4. Тип насеља у коме ученик живи
2. Узраст ученика	5. Образовање оца
3. С ким ученик живи	6. Образовање мајке

Друга група су варијабле из тзв. *локалног окружења*. У том подручју коришћено је укупно 14 варијабли.

7. Перцепција безбедности краја у ком станује	15. Перцепција ставова суседа према дроги
8. Перцепција присуства полиције у крају	16. Перцепција ставова суседа према криминалу
9. Познавање неког од тих полицајца	17. Млади у суседству који користе дрогу
10. Одласци у цркву	18. Појединци у суседству који се баве криминалом
11. Постојање културних установа у крају (позоришта, биоскопа, библиотека и сл.)	19. Доступност дроге у крају
12. Постојање субкултурних објеката у крају (коцкарница и сл.)	20. Лична доступност дроге (нуђена дрога ученику)
13. Постојање доступних спортских терена	
14. Познавање суседа	

⁴² Све или скоро све независне варијабле у овом узорку употребљене су у анализи ризичних и протективних фактора. Мали број није коришћен због номиналне природе (с ким живи, образовање родитеља, тип насеља) али су повезаности тих варијабли са коришћењем дрога анализирани на основу С коефицијената у феноменолошком делу студије. Кад је пол ученика у питању рађене су посебне анализе за дечаке и девојке.

Посебна област је тзв. опште или макро окружење. Варијабле из тог подручја су:

21. Заинтересованост и праћење политике	28. Број одлазака у позориште за последњих 30 дана
22. Читање дневне или недељне штампе	29. Број одлазака у биоскоп за последњих 30 дана
23. Гледање шунд емисија на ТВ	30. Број одлазака у кафић за последњих 30 дана
24. Оптимизам за будућност	31. Број посета интернет сајтовима о дрогама за последњих 30 дана
25. Представа о будућој професији	
26. Степен осећања аномије	
27. Број сати у последњих 30 дана у читању књижевних дела	

У узорку су веома бројне варијабле из *подручја породице*. То су:

32. Перцепција економског статуса породице	50. Несигурност и немаштина у породици
33. Доживљена смрт оца или мајке	51. Често је нешто желео/ла да има, али није могао/ла
34. Смрт неке друге драге особе	52. Честе селидбе породице
35. Одсуства оца дужа од 30 дана	53. Становање у лошим условима
36. Одсуства мајке дужа од 30 дана	54. Родитељи контролишу где иде и када се враћа
37. Развод родитеља	55. Родитељи настоје да га убеди како да мисли
38. Тешка болест у породици	56. Криминал у породици
39. Ауторитарни стил васпитања	57. Неповерење и лоша комуникација у породици
40. Анархични стил васпитања	58. Подршка породице у тешкоћама
41. Демократски стил васпитања	59. У породици научене социјалне вештине
42. Конфликтни стил васпитања	60. Неадекватно условљавање од родитеља
43. Честе свађе са родитељима	61. Негативни однос према породици
44. Осећање да није вољен/а	62. Породици је стало да добро учи
45. Физичко кажњавање од стране мајке	63. Родитељи контролишу успех у школи
46. Физичко кажњавање од стране оца	64. Бежање од куће
47. Вређање од стране родитеља (једног или оба)	
48. Алкохолизам оца	
49. Насилје оца у породици	

Варијабле из *школског окружења*:

65. Успех у последњем разреду	78. Субкултурални објекти у близини школе
66. Има ли школа школског полицајца	79. Дилери дроге у школском дворишту
67. Ученици виђају школског полицајца	80. Активно бављење спортом за време школовања
68. Наставници се труде да што више научимо	81. Учествовање у ваннаставним активностима
69. Агресивност наставника	82. Бежање са часова
70. Алкохолизам наставника	83. Бежање од школе
71. Поносим се школом у коју идем (Приврженост школи)	84. Учествовање у тучи у школи
72. Наставници имају разумевања за тешкоће ученика	85. Учествовање у тучи ван школе
73. Неки наставници омаловажавају ученике	86. Ученик/ца: Вређање других ученика
74. Доживео/ла сам претње наставника	87. Ученик/ца: Сексуално узнемиравање других ученика
75. У овој школи се оцене дају напамет	88. Ученик/ца: Бојкот других ученика
76. Наставници не оцењују према знању	89. Ученик/ца: Претње другим ученицима
77. Око школе постоје згодна места за продају дроге	

Варијабле које воде порекло из подручја *вршњачких утицаја*.

90. Чланство у пријатељској групи	96. Наговарање чланова групе да проба дрогу
91. Алкохол у групи вршњака	97. Коцкање у групи
92. Дрога у групи вршњака	98. Став чланова групе о кршењу закона
93. Криминал у групи вршњака	99. Навијач неког клуба
94. Туче у групи вршњака	100. Члан групе навијача
95. Подршка групе у тешкоћама	

Групу под називом „Индивидуална својства“ чини 20 независних варијабли⁴³ које се односе на неке посебне карактеристике ученика које је било тешко сврстати у било коју скупину. То су:

101. Осећање усамљености	112. Склоност промискуитету
102. Радозналост	113. Жеља да упозна хомосексуалну особу
103. Опажање смислености живота	114. Ауторитарност
104. Осећање досаде	115. Веома немирно понашање у детињству
105. Осећање страха и стрепње	116. Грандиозни нарцизам
106. Толеранција на фрустрације	117. Рушење грандиозног нарцизма – празнина у осећањима
107. Субмисивност	118. Спремност да се заљуби у особу истог пола
108. Осећање немоћи	119. Став: слобода у коришћењу дроге
109. Склоност коцкању	120. Склоност клађењу
110. Унутрашњи локус контроле	
111. Спољашњи локус контроле	

Групу варијабли које описују класичне поремећаје понашања чини десет променљивих. Међутим њих шест је већ наведено у подручјима којима природно припадају, тако да би на овом месту требало да буду додата још преостала четири. Због увида у целину подручја њима ће бити придружени и осталих шест поремећаја понашања, али неће бити означена редним бројевима, јер је то већ раније учињено.

121. Учесталост пушења	123. Сукоби са законом
122. Учесталост коришћења алкохола	124. Рецидивизам у сукобима са законом
- Бежање од школе	- Учествовање у тучи ван школе
- Бежање од куће	- Склоност коцкању
- Учествовање у тучи у школи	- Веома немирно понашање у детињству

Посебну групу варијабли чине четири *вредносне оријентације*. То су:

125. Хедонистичка вредносна оријентација	127. Алтруистичка вредносна оријентација
126. Материјалистичка вредносна оријентација	128. Активистичка вредносна оријентација

Последњу групу варијабли чине особине личности. У узорак су ушле особине које припадају концептима Петофакторски модел личности, Аморалност и Дезинтеграција. Њима су додате две појединачне, али важне особине из концепта Закермана и Розенберга. Узорак особина у целини чине из концепта Петофакторски модел личности:

---

⁴³ Из списка ове групе извучене су особине Импулсивно тражење сензација и Самопоштовање и премештене као „посебне две особине“ у списак у коме се налазе и све друге особине личности.

- 129. Неуротизам
- 130. Екстраверзија
- 131. Отвореност

- 132. Сарадљивост
- 133. Савесност

Из концепта Аморалност:

- 134. Импулсивност или ниска контрола импулса
- 135. Хедонизам
- 136. Лењост
- 137. Пројекција аморалних импулса

- 138. Макијавелизам
- 139. Ресентимент
- 140. Садизам
- 141. Брутални хедонизам
- 142. Пасивна аморалност

Из концепта Дезинтеграција:

- 143. Генерална егзекутивна дисфункција
- 144. Перцептивна дисторзија
- 145. Повишена свесност
- 146. Депресија
- 147. Параноја

- 148. Манија
- 149. Социјална анхедонија
- 150. Заравњени афекат
- 151. Соматоформна дисрегулација
- 152. Магијско мишљење

Посебне две особине су:

- 153. Импулсивно тражење сензација

- 154. Самопоштовање

Укупно, дакле, у узорку независних варијабли има 154 димензије различите природе и порекла. За етиолошку анализу злоупотреба дроге је коришћено је 149 варијабли, пет мање зато што су номиналног карактера (с ким ученик живи, тип насеља, образовање оца и мајке) или што су имале мали распон у подацима (узраст)⁴⁴. Однос тих социодемографских обележја са коришћењем дроге анализиран је коефицијентом контингенције. Допринос осталих независних варијабли, анализиран је каноничком дискриминативном анализом. Треба веровати да тај скуп варијабли садржи довољно разноврсних података, те да ће тако омогућити идентификовање извесног броја ризичних и протективних фактора важних за превенцију злоупотреба дроге.

4. ИНСТРУМЕНТИ, НАЧИН И ВРЕМЕ ПРИКУПЉАЊА ПОДАТАКА

Подаци за највећи број варијабли, и зависних и независних, прикупљени су анкетним упитником чији је пун назив Упитник о карактеристикама и понашању ученика средњих школа у Београду. Овај Упитник садржи два типа питања. *Први тип су класична анкетна питања* у којима се од испитаника тражи одређени податак, оцена, став или мишљење о нечему што чини предмет конкретне варијабле. Уз свако питање понуђени су одговори у бинарном облику (пол, постојање субкултурних објеката у месту становања или у близини школе, неке криминолошке варијабле и

---

⁴⁴ Све етиолошке анализе урађене су посебно за дечаке, а посебно за девојке. Тим начином решен је однос пола код злоупотреба дроге.

други) или у облику тростепене, четворостепене или петостепене интервалне скале⁴⁵. Овај последњи, петостепени облик коришћен је код највећег броја варијабли, а по правилу код оних које припадају породичном, школском и вршњачком окружењу, затим макро окружењу, варијабли које се односе на учесталост коришћења и растурања дроге и варијабли којима су испитивани други поремећаји у понашању.

Укупно у овој првој групи „класичних“ питања било је десет варијабли номиналног карактера. Све остале су ординалне (мањи број) или интервалне природе. Поред ових питања скалираних на начин како је описано, треба рећи да је у Упитнику било и 11 питања нумеричке природе. О карактеру свих варијабли вођено је рачуна при обради података.

Други тип или друга група била су тзв. *некласична питања* у облику тврдњи са понуђеним одговорима бинарно нумерисаним (9 тврдњи) или нумерисаним у виду петостепене интервалне скале Ликертовог типа (108 тврдњи). Тај модел прикупљања података примењен је за испитивање породичних односа, стилова васпитања, породичне контроле и неких других породичних варијабли, затим за испитивање утицаја школског окружења и тзв. „индивидуалних својстава“.

Треба веровати да је овим описом Упитника испуњена обавеза приказивања овог инструмента, јер у радовима овакве природе не постоји обавеза да се за свако питање и сваку тврдњу која није део неког теста или неке скале израчунава коефицијент поузданости и валидности. Осим Упитником, подаци у раду прикупљани су скалама преузетим од других истраживача, али је њихова поузданост проверавана и у овом раду. Прва од тих скала је скала Аномије. Теоријски основ, за испитивање аномије су чувене теорије Диркема и Мертонa чије су основне поставке изложене у поглављу о теоријским концепцијама. Предмет мерења скале одређен од стране њених аутора је индивидуални доживљај безнормности у друштву и осећање нормативне конфузије (Mc Closky & Shaar, 1965). Скала има девет ајтема датих у виду петостепене интервалне лествице класичног тзв. Ликертовог типа. Висок степен аномичности изражава се високим скором на скали. Испитивање поузданости скале у већини случајева њеног коришћења је релативно ниска и износи свега око 0.73⁴⁶. Због те

---

⁴⁵ Неписано је правило да се при опису оваквих инструмената дају и примери појединих питања. Због величине Упитника и врло разноврсних питања јасно је да је у ту сврху тешко одабрати она питања која ће репрезентовати остала. Чини се ипак да је потребно дати опис макар оних која су се односила на индикаторе злоупотреба дроге. Ради се о питањима о пробању, коришћењу и растурању дроге. Питање за пробање дроге је гласило: „Многи млади људи данас из радозналости или неког другог разлога пробају дрогу. Да ли сте некад и Ви то урадили?“. Предложени одговори били су: „Нисам ниједном“, „Јесам, једном“, „Јесам два пута“, „Јесам три пута“ и „Јесам више пута“. Први одговор нумерисан је са 1, а последњи са 5. За коришћење дроге питање је гласило: „Да ли сада понекад користите дрогу?“. Предложени одговори су били 1. Не користим, 2. Да, ретко, 3. Да, с времена на време, и 4. Да кад осетим потребу. За растурање дроге постоји шест индикатора. Типично питање на пример, за продају дроге је гласило: „Верује се да међу младима постоји солидарност у многим стварима, па можда и када је дрога у питању. Да ли сте Ви некад неком продали дрогу?“. Предложени одговори и нумерисање били су исти као код пробања дроге. За остале индикаторе растурања била је иста основа, а само се питање прилагођавало врсти индикатора (продаји, позајмљивање).

⁴⁶ Коефицијент поузданости, овде и код других скала и тестова је Cronbachova alfa.

ниске поузданости потребна је посебна опрезност у интерпретацији резултата који су добијени њеном употребом.

У делу рада који носи наслов „Индивидуална својства“ прилично детаљно је образложен теоријски концепт варијабле „*неприпадање и усамљеност*“ и зашто је она коришћена. Тада је било речено да се та варијабла најчешће дефинише као степен осећања отуђености и усамљености у свакодневном животу. Због тога што је скала аномије већ мерила отуђеност, концепт неприпадања и усамљености операционализован је као степен у ком појединац доживљава осујећење и незадовољење мотива за љубављу и припадањем. Тако дефинисана ова варијабла део је познате скале усамљености (Russell, Peplau & Cutrona, 1980). Пошто није коришћена цела скала, већ само део који се односи на наведена два мотива, није могуће навести карактеристике саме скале.

Следећа варијабла за коју су подаци прикупљани кратким скалама и која се налази унутар скупа „Индивидуалних својстава“ је *Опажање смислености живота*. Ова варијабла је коришћена ради провере резултата које је том скалом добила Ловрићева (2009) испитујући зависност од дроге. По угледу на то истраживање и дефинисана је као степен у ком испитаник свој живот опажа и доживљава као интересантан, узбудљив, испуњен јасним циљевима, смислом и одговорношћу. Супротан пол континуума карактеришу осећања бесмислености и безнађа и то су осећања за која се очекује да ће бити ризични фактори за злоупотребу дроге. Опажање смислености живота испитивано је прилично измењеном верзијом скале Вулић-Прторић (2006): у скали је задржано само седам тврдњи које су дефинисале прву главну компоненту добијену од 23 тврдње у изворној верзији. Високи скор на скали описује смисленији и сврсисходнији доживљај властитог живота. Поузданост и овако скраћене скале је одлична и износи .84.

За испитивање степена поверења и отвореност комуникације са родитељима коришћена је скала чија је ауторка Ловрић (2007). Ради се о инструменту са 11 тврдњи скалираних од 1 до 5 који описују начин реаговања сваког испитаника на различите ситуације које постоје на релацији родитељи-млади. Високи скор на скали значи непостојање поверења и лошу комуникацију са родитељима. Поузданост скале према навођењу ауторке је .92. Испитивање поузданости на узорку у овом истраживању била је .90.

Последњи инструмент који има назив скале је Розенбергова скала из 1965. године намењена за испитивање самопоштовања. Особина личности под тим називом је дефинисана као степен опажања сопствене вредности, односно степен задовољства-незадовољства собом. Скала има 10 ајтема у облику тврдњи скалираних од један до пет. Половина тврдњи формулисана је у позитивном, а друга половина у негативном смеру. Поузданост скале испитана на узорку у овом истраживању је .83 што се може оценити задовољавајућим нивоом.

Наредни инструмент је заправо субтест који је намењен мерењу Импулсивног тражења сензација. Како је раније речено ради се о особини личности из Алтернативног петофакторског модела Закермана која је дефинисана као степен учесталости ниске контроле импулса и одсуства било каквог планираног деловања или реда, те степен склоности узбуђењима, непредвидивим ситуацијама и сталним променама. Субтест је део теста Zuckerman-Kuhlman Personality Questionnaire. Цео тест, укључујући и овај субтест валидиран је у разним културама рачунајући и српску (Смедеревац, Митровић и Чоловић, 2010). Поузданост субтеста је .807 (Cronbach alfa) што се може сматрати задовољавајућом с обзиром да субтест садржи свега 10 ајтема. Ајтеми у овом истраживању су дати у виду петостепене скале Ликертовог типа.

За мерење особина личности које чине познати Петофакторски модел личности коришћен је тест NEO-FFI. Тест има 60 ајтема са одговорима нумерисаним од 1 до 5. Свака од особина у овом моделу мерена је субтестовима од по 12 ајтема. Високи скорови на тим субтестовима описују већи степен неуротизма, екстраверзије, отворености, сарадљивости или савесности и могу се интерпретирати као већи ризик од поремећаја у понашању, али не и као сам поремећај. Верзија NEO-FFI не допушта израчунавање резултата у виду појединачних црта личности (тзв. фацета), него само у виду укупног скор на субтесту. Адаптацију и стандардизацију целог теста NEO Pi-R за испитивања у Србији урадили су Ђурић-Јочић, Џамоња-Игњатовић и Кнежевић (2004). Према подацима Кнежевића, Радовића и Опачића (1997) поузданост субтестова је следећа: неуротизам .92; екстраверзија .89; отвореност .87, сарадљивост .86 и савесност .90.

Девет субдимензија у концепту Аморалност, мерено је тестом који садржи 54 тврдње. Одговори испитаника на сваку тврдњу предложени су у виду петостепене скале Ликертовог типа. Валидност теста доказана је у већем броју истраживања и вишеструко поновљеним факторским анализама. Високи скор на сваком субтесту описује већи степен аморалности, односно већи степен димензије која је предмет мерења тог субтеста. Субдимензије о којима је реч део су три основна фактора аморалности (Кнежевић, Радовић и Перуничкић, 2008). Први је Аморалност индукована импулсивношћу. Коефицијент поузданости мерења тог фактора је 0,88 (Међедовић, Кујачић и Кнежевић, 2012а). Субдимензије тог фактора су ниска контрола импулса, хедонизам и лењост. Други фактор је Аморалност индукована фрустрацијом. Поузданост његовог мерења, према истим ауторима је 0,85. Овај фактор садржи такође три субдимензије: пројекцију аморалних импулса, макијавелизам и ресентимент. Последњи фактор је Аморалност индукована бруталношћу. Поузданост мерења тог фактора је 0,90. Субдимензије у његовом саставу су садизам, брутални хедонизам и пасивна аморалност.

Последњи тест који је коришћен је тест Дезинтеграције (Кнежевић, Опачић, Кутлешић и Савић, 2005). Тест садржи укупно 120 ајтема распоређених у десет субтестова намењених за испитивање различитих особина личности. На сваки ајтем су

могући одговори у виду петостепене скале Ликертовог начина нумерисања. Тест је валидиран многобројним поступцима факторске анализе. Субдимензије дезинтеграције су: генерална егзекутивна дисфункција, перцептивна дисторзија, повишена свесност, депресија, параноја, манија, социјална анхедонија, заравњени афекат, соматоформна дисрегулација и магијско мишљење. Поузданост мерења свих димензија је изнад 0,80 (Станковић, 2008; Међедовић, Кујачић, Кнежевић, 2012а).

Што се тиче начина прикупљања података треба рећи да су Упитник о коме је напред било речи и тестови личности попуњавани у анонимној ситуацији. Комплетно истраживање у школама из узорка урадили су школски психолози. Одговарање ученика на питања у Упитнику и ајтеме у тестовима било је на добровољној основи о чему сведочи чињеница да је око 5% ученика након извесног времена одустало од даљег испитивања.

Сви подаци у истраживању прикупљени су током школске 2012/13. године и током првог полугодишта школске 2013/14. године.

5. ОБРАДА И АНАЛИЗА ПОДАТАКА

Инструменти примењени у овом истраживању унапред су припремљени за брз и непосредан унос података у рачунар, без додатних интервенција и операција. Наравно, пошто се тај унос радио у властитој режији паралелно са њим обављена је и логичка контрола података, као и контрола попуњености инструмената.

Почетна обрада података урађена је једноставним израчунавањем учесталости одговора на свако питање у Упитнику и сваки примењени тест личности. Та врста обраде подразумева и анализу дистрибуција података на свакој варијабли.

За тестове личности ова врста обраде подразумева и израчунавање аритметичких средина, стандардних девијација, минималног и максималног скорa и још неке статистичке параметре који су садржани у софтверском пакету.

У делу рада који се односи на феноменологију, анализа података урађена је интерпретацијом фреквенција, релативних односа, контингенционих табела, контингенционих коефицијената корелација, те значајности разлика између одређених варијабли тестираних Ни-квадратом.

Подаци у поглављу о етиологији обрађени су и анализирани са неколико метода мултиваријатних анализа: факторском анализом и методом каноничке дискриминативне анализе. Примена ових метода омогућава поуздано закључивање о ризичним и протективним факторима злоупотребе дроге и добар су основ за планирање и програмирање превенције.

IV ДЕО

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

1. ФЕНОМЕНОЛОГИЈА ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ

Како год дефинисали феноменологију постоје неки конститутивни елементи те дефиниције који се не могу занемарити. У случају злоупотреба дроге, то се у првом реду односи на опис саме појаве. С обзиром на узорак на коме је вршено ово истраживање, овај опис подразумева анализу учесталости свих облика злоупотреба дроге унутар популације средњошколских ученика у Београду. Израз „свих облика“ односи се на чињеницу да злоупотреба дроге није дефинисана само као коришћење дроге, него и као степен укључености појединца у понашања која се популарно зову растурање (диловање) дроге, а која су законским одредбама операционализована у виду већег броја посебних кажњивих радњи. Због тога учесталост злоупотреба дроге, није једноставно пребројавање колико је ученика користило дрогу, већ истовремено и мера њихове укључености и активног учествовања у понашању које има све одлике кривичног дела. Практичне импликације тог става су обавеза да се учесталост анализира не само у оквирима класичних варијабли којима је злоупотреба дроге дефинисана, већ и уз помоћ варијабли накнадно изведених поступком који обезбеђује њихову валидност и поузданост. Те изведене варијабле биће прилично често у употреби као зависне варијабле у етиолошком делу рада.

Међутим, учесталост није једини конститутивни елемент дефиниције феноменологије злоупотреба дроге. Ништа мање важан није ни однос између разних облика злоупотреба дроге и других поремећаја понашања унутар испитаног узорка ученика. С обзиром да се ради о ученичкој популацији, природно је да превасходни интерес постоји за однос злоупотреба дроге и бежања од школе, бежања од куће, физичког насиља (дефинисаног тучама у школи и ван школе), коцкања, пушења, коришћења алкохола и сукоба са законом, односно чињења неких видова кривичних дела у време малолетништва. Однос са тим поремећајима је важан зато што он може указати на улогу коју ови поремећаји имају у етиологији злоупотреба дроге или можда на то да су ова понашања последица злоупотребе. Било једно или друго, том односу се мора поклонити пуна пажња. У овом делу рада када се презентују резултати феноменолошке анализе тај однос је описан само дескриптивним методама. У каснијој анализи, у делу рада о етиологији злоупотреба дроге, трага се за одговорима на питање да ли злоупотреба дроге претходи или је последица неких од тих поремећаја.

Трећи конститутивни елемент сваке дефиниције феноменологије је однос између појаве која се анализира и важних социјалних или демографских својстава популације. Анализа тих односа заправо подразумева анализу учесталости те појаве зависно од узраста, пола, карактера места живљења, образовног и економског статуса и низа других особина популације која се испитује. Та анализа може корисно

послужити за неке акције у спречавању јављања те појаве, али може дати и сугестије у ком правцу треба тражити њене етиолошке факторе.

Та три конститутивна елемента феноменологије злоупотреба дроге одредила су редослед излагања резултата добијених у овом раду. У првом делу, расправља се о учесталости тог поремећаја понашања у популацији ученика београдских средњих школа и то како на бази основних показатеља употребљених за регистровање тог понашања, тако и на основу новоизведених варијабли. У другом делу презентовани су резултати испитивања односа између злоупотребе дроге и неких поремећаја понашања својствених ученичком узрасту. Укупно је анализиран однос између варијабли злоупотреба дроге и осам облика ових понашања. У трећем делу анализиран је однос учесталости злоупотреба дроге, посебно коришћења дроге, тј. уноса дроге у организам и појединих релевантних социјалних и демографских обележја испитаника.

Чињеница да су феноменолошке анализе рађене на узорку реда величине 1287 испитаника и да се ради о репрезентативном узорку за подручје Београда, са приградским општинама, чини те анализе посебно важним са разних аспеката, па и за проблем превенције. Ипак њихови резултати не могу се генерализовати на подручје целе Републике. Мапа Србије је економски, социјално и психолошки врло разнолика када су својства њених становника у питању и та разноликост захтева посебне узорке за поједине регионе. Многи резултати могу се, међутим, употребити као полазна основа и за ту регионалну анализу. Са извесном опрезношћу ти резултати могу се користити и у већим градовима у Србији.

1.1 Учесталост злоупотреба дроге у популацији ученика средњих школа у Београду

Пре навођења било којих резултата о учесталости злоупотреба дроге међу ученицима средњих школа једна важна напомена у вези са варијаблама којима је злоупотреба испитивана. Треба се подсетити да су коришћење и растурање дроге, те композитна варијабла злоупотреба дроге основни носиоци феноменолошке анализе у овом раду. Ипак, из многих разлога важан је и први контакт ученика са дрогом, јер од њега све даље почиње. Другим речима, важна је и анализа учесталости тзв. „пробања дроге“. Из разлога које не треба посебно описивати, важан је и узраст у коме је ученик први пут дошао у контакт са дрогом и у ком је први пут унео у организам неку психоактивну супстанцу. Пробање дроге и узраст првог пробања нису елементи дефиниције злоупотреба, али су важни индикатори за разумевање и анализу феноменологије те злоупотребе. Зато прво поглавље о феноменологији злоупотреба дроге по правилу почиње подацима о пробању и узрасту на коме су ученици први пут пробали дрогу.

а) Први контакт са дрогом – пробање дроге

Први контакт или пробање дроге испитивано је једним питањем у Упитнику чија су основна својства описана у поглављу о инструментима. Оно је гласило: „Многи млади људи данас из радозналости или неког другог разлога пробају дрогу. Да ли сте некад до сада и Ви то урадили?“. Могући одговори дати су у виду класичне петостепене интервалне скале. Природа и нумеричке вредности тих одговора видљиви су у наредној табели. Пре изношења тих резултата важно је поменути да се од испитаника пре овог питања није тражио податак да ли користи или не користи дрогу. Тај податак се ни овог пута не тражи, јер су за пробање битни само почетни контакти. Они су један од важних момената у каснијој злоупотреби дроге, јер заједно са узрастом на коме се дешавају могу бити важан чинилац овог поремећаја понашања. Ти контакти су такође важни и зато што свако понашање које се може оквалификовати као коришћење дроге, мора да почне првим уношењем дроге у организам, али не мора да значи да ће до коришћења дроге стварно и доћи. Пажљиво раздвајање та два појма практично значи да постоје ситуације када се дрога проба, али се на том пробању и зауставља и ситуације када се она проба и наставља са коришћењем. У вези са тим важна информација је колики проценат младих који проба дрогу наставља да је користи, а колико њих прекида сваки даљи контакт са дрогом. Начелно гледано такође су важне и евентуалне разлике између тих понашања у односима са варијаблама из породичног, школског и вршњачког окружења или личности.

Табела 7. Први контакт са дрогом – пробање дроге

Одговори	Нису пробали	Пробали једном	Пробали два пута	Пробали три пута	Пробали више пута	Укупно
N	1002	57	33	51	144	1287
%	77,8	4,4	2,6	4,0	11,2	100

Табела 8. Пробање дроге – сажето

Одговори	Нису пробали	Пробали једном	Пробали два и више пута	Укупно
N	1002	57	228	1287
%	77,8	4,4	17,8	100

Од укупно 1287 ученика колико је у узорку, контакт са дрогом, звани пробање дроге, имало је 285 (22,2%). Тај проценат обухвата и оне који су само једном имали контакт са дрогом (4,4), али и оне који су више пута пробали дрогу (17,8)⁴⁷. Процент од 22,2% оних који су пробали дрогу је без сумње веома висок и знатно је већи од оног који је у свом истраживању добила Стојадиновићева (2004) 22%:15,1%. Међутим он се практично не разликује од процента у истраживању Радовановићеве (23,0%), такође на узорку ученика средњих школа у Београду које је обављено три, односно

⁴⁷ Иако се може поставити питање да ли се пробањем дроге могу сматрати и они случајеви када ученик изјави да је три или више пута пробао дрогу, поштовани су и нису мењани њихови искази.

четири године раније у односу на ово (Радовановић, 2010). Иако је тај узорак био значајно мањи него садашњи (488:1287) и нерепрезентативан за популацију ученика средњих школа у Београду, његови резултати се могу сматрати ваљаним. Чињеница да не постоје значајне разлике у броју ученика који пробају дрогу говори да се тренд високог процента ученика који имају ту врсту контакта са дрогом, одржава током времена упркос напорима које чине школе, разне хуманитарне организације, па и државни органи да превенирају такво понашање⁴⁸.

Нешто касније биће још речи о овим резултатима нарочито о узрасту тог првог контакта са дрогом. На овом месту важно је упоредити колики проценат ученика проба дрогу, а не користи је и да ли је тај број довољно значајан да вреди трагати за разликама између једног и другог понашања, односно за посебним факторима та два понашања. Подаци који дају одговор на то налазе се у наредним табелама. Добијени су поређењем одговора на претходно питање и питање „Да ли сада понекад користите дрогу?“⁴⁹.

Табела 9. Број ученика који само пробају, у поређењу са бројем оних који после пробања настављају да користе дрогу⁵⁰

Пробање и коришћење дроге	Нису пробали и не користе	Само пробали	Користе дрогу	Укупно
N	1002	57	228	1287
%	77,85	4,44	17,71	100

Иако је прилично устаљено мишљење да пробање дроге скоро увек води ка коришћењу, то није сасвим тачно. Од укупно 1287 ученика у узорку, 57 или 4,43% је *само пробало* дрогу и више са њом нису имали никакав контакт. То је мали проценат у односу на укупан број ученика у узорку, али несумњиво показује да постоји такво понашање. О његовој особености се мора водити рачуна у етиолошким анализама и трагати за евентуалним разликама између *само пробања* и *пробања и коришћења* дроге. Тај став тим више вреди када се број оних који *само пробају* не анализира у односу на укупан број ученика у узорку, него у односу на број оних који су пробали, па наставили да је користе. Ови подаци дати су у наредној табели.

Табела 10. Однос између броја ученика који само пробају дрогу и оних који је и користе

Пробање vs. коришћење дроге	Само пробали	Пробали и користе	Укупан број који су пробали и који користе дрогу
N	57	228	285
%	20,0	80,0	100,0

⁴⁸ Скоро идентичан резултат на поновљено питање после четири године говори и о високој поузданости података и самог питања.

⁴⁹ Најважнији податак добијен овим питањем је да се поклапа број ученика који су изјавили да користе дрогу са бројем оних који су дрогу пробали два, три или више пута.

⁵⁰ Сврставање у категорије „Само пробали“ и „Користе дрогу“ у складу је са дефиницијом Коришћења као „најмање два пута унета у организам нека супстанца која припада категорији дрога“.

Слика се, наравно, сада драстично мења. Према ономе што показују подаци у овој табели 20% ученика проба дрогу и остаје на томе. Са становишта превенције то је јако важан податак, јер показује да радознала, непромишљена или понашања под притиском групе не морају увек да имају злоћудан исход и да напредују у фазу коришћења дроге. Биће занимљиво анализирати могуће разлике између оних који *само пробају дрогу* и оних који *пробају и користе*, јер се у тој врсти анализе могу открити фактори који би евентуално деловали спречавајуће на путу у ту наредну фазу.

а.1 Пробање дроге и пол

За укупан опис злоупотреба дроге код испитаних средњошколаца користан је и опис односа пробања дроге и пола, тј. одговор на питање да ли девојке и дечаци у различитом броју имају тај први контакт са дрогом. Тај податак је важан за неке касније анализе када се буде трагало за коренима злоупотреба дроге, али је важан и зато што говори ко брже и лакше, девојке или дечаци, улази у наредну фазу, тј. у понашање које се зове *коришћење дроге*. Подаци о разликама у пробању дроге зависно од пола дати су у наредној табели.

Табела II. Пробање дроге – разлике по полу

Пол	Нису пробали		Јесу пробали		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Дечаци	499	81,66	112	18,34	611	100
Девојке	503	74,52	172	25,48	675	100
Укупно	1002	77,92	284	22,08	1286	100
Статистички параметри: $\chi^2=13.030$; C=.100; p = .001						

Како је из ових података уочљиво постоји статистички значајна разлика у броју дечака и девојака који су пробали дрогу: то је учинило 18,34% дечака и 25,48% девојчица. Ова разлика од читавих 7% која је јасно у прилог чешћег пробања дроге од стране девојака, односно женског пола, сасвим је неочекивана и за тренутак уноси потпуно другачију слику у феномен злоупотребе дроге, него што се очекивало. Та разлика омогућава постављање хипотезе о пробању дроге као понашању пре својственом женском полу када су средњошколци у питању, али са хипотезом о коришћењу или евентуално злоупотреби треба застати и сачекати слику о односу полова и оних варијабли које се непосредно односе на коришћење и растурање дроге.

а.2 Узраст првог пробања дроге

Узраст на коме се неки поремећај понашања први пут јавља сматра се озбиљним диференцијално-дијагностичким критеријумом и озбиљним индикатором интензитета поремећаја тог понашања. Прилично давно и многим ауторима у области криминологије је било познато да је сукоб са законом на раним узрастима снажан предиктор рецидивизма у чињењу кривичних дела. У подручју поремећаја понашања позната је законитост Мофитове (Moffitt, 1993) да рани поремећај понашања, пре

адолесценције, има тенденцију да се стабилизује и постане трајни облик понашања у одраслом добу. Мофитова етиологију тог раног поремећаја налази пре свега у дисрегулацији егзекутивних функција, ниском вербалном резоновању и слабој контроли импулса, али је сигурно да и социјални фактори, нарочито они који су засићени негативном природом и који делују у том периоду раног детињства, имају неку улогу. У поглављу о етиологији злоупотреба дроге биће покушано, ако величина групе ученика са раним поремећајима то омогући, да се провери теза и о егзекутивним функцијама и о импулсивности, али и о тим потенцијалним факторима из социјалне средине. На овом месту и овом приликом првенствени интерес је однос између пробања дроге и узраста, тј. на којим узрастима ученици имају први активни контакт са дрогом. Ти су подаци дати у следећој табели.

Табела 12. Узраст првог пробања дроге

Узраст првог пробања	11	12	13	14	15	16	17	18	Σ
Број ученика који су први пут пробали дрогу на том узрасту	1	5	11	33	73	84	57	21	285
Процент у односу на укупан број који су пробали дрогу	0,4	1,8	3,9	11,6	25,6	29,4	20,0	7,3	100
Просечан узраст првог пробања и стандардно одступање $M=15,66$ $SD=1,34$									

Према подацима који су наведени у овој табели јасно се уочавају две тенденције. Прва, у периоду адолесценције постоје ударне године када је први контакт са дрогом у питању. То су петнаеста (25,6%) и шеснаеста година (29,5%). Петнаеста година је очигледно нека врста кључне године када пробање дроге поприма веома озбиљне размере. У истраживању ЕСПАД из 2008. године, обављеном у Србији на узорку од 6553 ученика првог разреда средњих школа, такође се та година посебно наводи као важан период у коме је чак 15,1% ученика бар једном употребило неку психоактивну супстанцу (не рачунајући алкохол и дуван). Ова петнаеста и шеснаеста година апсорбују више од половине, чак 55%, ученика који се одлучују да у том узрасту први пут унесу неку психоактивну супстанцу у организам. Тим двома може се придружити и седамнаеста, јер је и у тој години проценат оних који први пут пробају дрогу такође висок (20,0%), али је уочљиво да у седамнаестој години висока фреквенција раног пробања почиње да пада да би у осамнаестој била сведена на „свега“ 7,4%. Оно по чему овај резултат изазива посебну пажњу, то је јасно одступање од тезе да поремећаји настали у адолесценцији ишчезавају крајем тог периода. За поремећај у вези са дрогом то вероватно не важи. Јер, од оних који су пробали дрогу, а око 70% њих то чини у периоду адолесценције (15, 16 и 17 година), само 20% престаје да има даљи контакт са дрогом, тј. остаје у том статусу *само пробали*⁵¹. Сви други прелазе у виши ниво кога обележава понашање које се зове *коришћење дроге*. У овом раду нема података о томе да ли после двадесете, двадесет прве године или касније

⁵¹ Видети у табели бр. 10.

долази до пада коришћења дроге, али је то мало вероватно с обзиром да дрога после кратког периода коришћења може довести до психичке и/или физичке зависности, дакле до стања из кога се може изаћи само уз пуно воље и дуготрајне упорне терапије. Али и независно од тога долази ли или не до пада коришћења дроге после 21. године, чињеница да од почетног корака, од пробања, до коришћења дроге постоји разлика само у 20% случајева, довољно оспорава тезу да се адолесценцијом лимитирани поремећаји у понашању односе и на ову врсту понашања. Како је већ речено, природа тог поремећаја и навика коју ствара сваки поновљени унос дроге (свако ново пробање) смањују ту могућност напуштања овог понашања након изласка из периода адолесценције.

Друга тенденција која се уочава је висок проценат ученика (17,7%) који дрогу први пут пробају на дечијем узрасту, тј. у периоду од 11 до 14 године. Према ономе што се зна о поремећајима понашања, ово се може третирати као рани поремећај, са свим последицама које из тога произлазе. Иако тај проценат не спада у категорију високих, он је забрињавајуће велики с обзиром на понашање на које се односи. Чињеница да пробање дроге почиње још у једанаестој или дванаестој години, говори да контакти са дрогом почињу на раним дечијим узрастима, што практично значи да се већ на узрастима нижих разреда основне школе мора започети са превентивним програмима усмереним на ово понашање.

Када је у питању узраст првог пробања, интересантно је погледати да ли у том понашању има неке разлике између понашања ученика средњих школа у Београду у претходном периоду и сада. Упоредивање података који су добијени истим питањем на узорку од 488 ученика средњих школа у Београду четири године раније (Радовановић, 2010) и ових сада, дало је следеће резултате:

Табела 13. Узраст првог пробања дроге 2010. и 2014. године

Узраст првог пробања		11	12	13	14	15	16	17	18	Укупно	
										N	%
Процент ученика који су пробали дрогу на тим узрастима	2010	3,3	2,2	5,4	5,4	21,7	26,1	22,8	13,1	92	100
	2014	0,4	1,8	3,9	11,6	25,6	29,5	20,0	7,4	285	100

Пошто није тестирана значајност разлика у узрасту првог пробања дроге у ранијем и садашњем периоду, не постоји могућност увида у то да ли су те разлике статистички значајне или нису. Оно што се, међутим, може и без тог теста значајности тврдити је да постоји тенденција померања првог пробања ка раним узрастима и да се она јасно уочава и на узрастима 14, 15 и 16 година. Нарочито је изражена на узрасту од 14 година: у претходном истраживању у 14. години дрогу је пробало 5,4% испитаника, а у садашњем 11,6%. Чак и да нема већих процената пробања дроге у 15 и 16 година, а има, ова разлика у 14. години довољна је да се постави хипотеза о тенденцији чешћег пробања дроге на млађим узрастима данас него у прошлости.

Ако за тенденцију померања првог пробања дроге ка млађим узрастима нема статистичких доказа, за однос тог раног пробања и пола докази постоје. Тај однос тестиран је класичним тестом значајности разлика између аритметичких средина мушког и женског узорка ученика у погледу узраста првог пробања дроге и добијени су следећи резултати:

Табела 14. Значајност разлика у просечном узрасту првог пробања дроге код ученика и ученица

Узраст првог пробања	Пол	11	12	13	14	15	16	17	18	Σ	Мин.	σ
Број ученика	м	0	2	3	8	30	32	30	7	112	15,83	1,25
Процент		0	1,7	2,7	7,1	26,8	28,6	26,8	6,3	100	/	/
Број ученица	ж	1	3	8	25	43	51	27	14	172	15,54	1,39
Процент		0,60	1,7	4,6	14,6	25,0	29,7	15,7	8,1	100	/	/
Статистички параметри⁵²: F=1.605; Eta=.106; p=.203												

Иако постоји блага тенденција која говори да девојке чешће него дечаки пробају дрогу на млађим узрастима (видети и разлику у аритметичким срединама код дечака и девојака) она није статистички значајна. Зато се не може рећи да су девојке склоније пробању дроге, иако раније почињу да имају контакт са њом. Не може се то рећи, јер ово рано пробање може бити последица разних социјалних фактора који су у женском делу узорка можда знатно присутнији него у мушком. Међутим, *пробање дроге* као варијабла и није од првенствене важности за ово истраживање. Као мера злоупотреба дроге много су важније варијабле које говоре о коришћењу и растурању дроге. Пробање дроге у овом раду користи се само за опис феноменологије укупног понашања званог злоупотреба дроге и зато му је поклоњена толика пажња.

б) Коришћење дроге - учесталост

Једна од кључних варијабли у овом истраживању злоупотреба дроге је *учесталост коришћења дроге*⁵³. Како је више пута наглашено, коришћење дроге је дефинисано као најмање два пута унета у организам било која психоактивна супстанца која припада групи канабиноида, депресора, стимуланса или халуциногена. Подаци о коришћењу добијени су на основу два питања у Упитнику који је описан у поглављу о инструментима. Том приликом наведена су и та два питања. Прво од њих односило се на пробање дроге и сви ученици који су одговорили да су дрогу пробали „два пута“, „три пута“ и „више од три пута“ третирали су као *потенцијални* корисници дроге. Дефинитивна одлука о коришћењу донета је на основу другог питања: „Да ли и сада понекад користите дрогу“, а предложени одговори су били у виду четворостепене

⁵² Мин. је просечан узраст првог пробања дроге по половима, σ је стандардно одступање, F је тест значајности, Eta корелација, а p је ниво значајности.

⁵³ Ваља поменути да је за истраживање етиологије, злоупотреба дроге дефинисана са три различита понашања од којих су два непосредно везана за ово коришћење. То су Само коришћење дроге и Коришћење и растурање дроге. Трећи вид понашања је Само растурање дроге.

скале: „Не користим“, „Да, али ретко“, „Да, с времена на време“, „Да, када осетим потребу“. Као коришћење дроге сматрани су сви случајеви када су ученици а) на питање о пробању дроге одговорили да су то учинили два, три или више пута и б) када су на питање о коришћењу одговорили „Да, али ретко“, „Да, с времена на време“ или „Да, када осетим потребу“. У случају неслагања одговора у та два питања приоритет је имао одговор на питање о коришћењу дроге.

У изворном облику, дистрибуција тог коришћења дроге може се видети у табели број 15.

Табела 15. Коришћење дроге – изворни облик

Одговори	Не користе дрогу	Користе ретко	Користе с времена на време	Користе када осете потребу	Укупно
Учесталост					
N	1059	37	116	75	1287
%	82,3	2,9	9,0	5,8	100,0

Од укупног броја испитаних ученика (1287) њих 1059 или 82,3% одговорило је да уопште не користи дрогу у било ком облику – ни ретко, ни с времена на време, ни када осете потребу. Тај број 1059 се добија када се броју 1002 ученика који нису ни пробали дрогу, који се иначе среће у свим претходним табелама, придружи и 57 ученика који су „само једном пробали дрогу“ и више нису имали контакта са њом. И тај број се среће у претходним табелама. Сви преостали ученици, њих 228 или 17,7%, у већем или мањем степену користе дрогу. Тај број је видљив тек када се саберу фреквенције коришћења по ћелијама табеле, али ће бити лако уочљив у дихотомном облику ове варијабле приказаном у наредној табели.

Табела 16. Коришћење дроге – дихотомни облик табеле

Одговори	Не користе дрогу	Користе дрогу	Укупно
Учесталост			
N	1059	228	1287
%	82,3	17,7	100,0

Дихотомни облик коришћења дроге даје много јаснију слику о учесталости тог понашања него што је то било у претходном случају. Осим тога овај облик је много погоднији за анализу ризичних и протективних чинилаца него интервални који се налази у табели број 15. Тај интервални облик, како се види из табеле, има веома неправилну дистрибуцију која би могла знатно да утиче на резултате у било којој врсти анализе ризичних и протективних фактора тог понашања.

Што се тиче обима коришћења дроге може се рећи да је проценат од 17,7 оних који то чине огроман. Огроман са било ког становишта да се гледа, па и са становишта да је примењен благ критеријум при сврставању ученика у ту категорију корисника, пре свега оних који кажу да ретко користе дрогу. Чак и када би се ти ученици (2,9%) извукли из ове категорије преостао би јако велики број оних који је користе (14,8%).

Тај проценат, било да је реч о 17,7 или 14,8 добија своје право значење када се има у виду величина популације ученика у београдским средњим школама. Реч је заиста о великом броју оних који користе дрогу и што је још горе о тенденцији пораста тог броја. За ту тенденцију не постоје потпуно поуздани докази, јер Србија нема систематских и организованих праћења учесталости тог феномена, а нема ни истраживања лонгитудиналне природе. Зато се и може говорити само о вероватноћи такве тенденције пораста. Та претпоставка о порасту темељи се на поређењу података у овом истраживању са подацима истраживања из 2010. године на истој популацији и на истоветно формулисано питању. Према тим подацима за четири године дошло је до уочљивог повећања процената ученика београдских средњих школа који за себе изјављују да користе дрогу. Ово повећање процента видљиво је из табеле која следи.

Табела 17. Коришћење дроге међу ученицима средњих школа у Београду 2010. и 2014. године

Одговори	2010. година		2014. година	
	N	%	N	%
Не користе дрогу	422	89,1	1059	82,3
Користе	51	10,9	228	17,7
Укупно	473	100,0	1287	100,0

Разлика у броју оних који користе дрогу у 2014. у односу на 2010. годину износи читавих 6,8% (17,7 – 10,9). То практично значи да је број корисника дроге за ове четири године толико порастао да се може говорити о двотрећинској стопи раста. Нешто касније биће проверено да ли тенденција пораста постоји и када је продаја дроге од стране ученика у питању. У овом раду није испитивана зависност од дроге и не постоје подаци о томе колики број корисника пређе у тај статус зависника, али треба веровати, знајући да неке од дрога врло брзо изазивају психолошку и/или физичку зависност, да тај број није мали. Имајући у виду да се социјалне околности, рачунајући ту све могуће њихове видове и сву могућу разноврсност, у блиској будућности неће радикално променити у правцу који би благотворно и спречавајуће деловао у односу на дрогу, може се и даље очекивати пораст броја ученика и у статусу корисника и у статусу зависника.

б.1 Да ли је коришћење дроге једини облик злоупотреба дроге код ученика?

Већ је раније речено да у пракси људи који раде у полицијским одељењима за борбу против наркоманије и оних који раде на терапији наркомана, важи став да је сваки наркоман помало и трговац дрогом, а да сваки трговац односно дилер дроге највероватније постане и њен корисник. Ти утисци нису побудили неку нарочиту пажњу и нису имали неког нарочитог утицаја да би та теза била проверавана у досадашњим истраживањима. У овом раду међутим, задатак истраживача био је да

утврди да ли је коришћење једини облик понашања ученика инволвираних у проблем са дрогом или ту има и додатних активности које ситуацију око дроге значајно компликују. Раздвајање ових понашања постигнуто је одговарајућом компјутерском манипулацијом одговора на више питања (осам⁵⁴). Добијени резултат приказан је у табели која следи.

Табела 18. Генерална слика злоупотреба дроге (коришћење, растурање)

Понашања	N	%
Нису пробали, не користе, не растурају дрогу	966	75,05
Само су пробали (нема коришћења и растурања)	57	4,44
Само користе (нема растурања)	83	6,44
Користе и растурају	145	11,27
Само растурају (нема коришћења)	36	2,80
Укупно	1287	100,0

Ова табела описује све важне облике понашања ученика у вези са дрогом и права је слика стања ствари када је у питању злоупотреба дроге у популацији ученика београдских средњих школа. Та тврдња произлази из чињенице да ова слика садржи и понашања попут *Само пробају дрогу* и *Само користе дрогу*, али садржи и облике као што су *Користе и растурају* и *Само растурају дрогу*. Табела заправо тестира раније помињану хипотезу да 1) постоје ученици који *Само пробају дрогу* и на том се нивоу заустављају (4,44%), 2) затим да изван број ученика *Само користе дрогу* (6,44), 3) али да је највећи број њих *Користе и растурају* (11,27%) и најзад, 4) да се један мали број ученика бави *Само растурањем дроге* (2,8%). При анализи те табеле ваља имати у виду да израз *растурање дроге* садржи шест облика понашања који су, заправо, више пута помињани индикатори тог растурања. То су 1) нуђење, 2) поклањање и 3) позајмљивање дроге другима, 4) продаја дроге, а затим и 5) помагање у продаји или куповини и 6) препродаја (куповина, па продаја) дроге. Категорије у табели у којима се појављује растурање дроге добијене су тако што је сваки, па макар и само један од тих видова растурања сматран довољним да ученик буде квалификован у те категорије. Основ за такав став је и само законско решење о чему је раније било знатно више говора.

Ову табелу у којој је дата генерална слика злоупотреба дроге било је логичније презентовати на крају излагања о учесталости злоупотреба дроге, јер она тамо природно припада. Међутим, тада не би биле јасне неке промене у већ раније приказаним категоријама расподеле учесталости, па би то изазивало сумњу у тачност података. Прва промена на коју ваља скренути пажњу је број ученика (966 или 75,05%) који *ни на који начин немају контакт са дрогама* (нису пробали, не користе и не растурају дрогу). Тај број се разликује и од до сада помињаног броја ученика који *Нису пробали и не користе дрогу* (1002) и од укупног броја ученика који *Не користе*

⁵⁴ Једно питање о коришћењу, једно о пробању и шест питања о растурању тј. нуђењу дроге, продаји, помагању у продаји, поклањању, позајмљивању и препродаји дроге.

дрoгу (1059), јер ни 1002 ни 1059 не представљају број ученика који нема било каквог контакта са дрогама. У првом случају зато што број 1002 поред 966 ученика који нису имали било какав контакт са дрогом садржи и 36 оних који *Само растурају дрогу*, а у другом случају зато што садржи и 57 ученика који су *Само пробали дрогу*, као и 36 ученика који *Само растурају дрогу*.

Тај број од 966 или 75,05% од укупног броја испитаних ученика један је од важнијих резултата у овом истраживању феноменологије злоупотреба дроге. Прво зато што он представља број ученика који нити су пробали, нити користе, нити растурају дрогу и то је реална слика стања ствари у ученичкој популацији када је дрога у питању⁵⁵. Друго зато што је тек са идентификацијом тог броја, створена реална супротна група ученика који *немају контакт са дрогом* за истраживање разлика од ученика који користе или растурају дрогу.

Промена која је такође видљива односи се на укупан број оних који користе дрогу. У табели број 16, датој у дихотомном облику, видљиво је да дрогу користи 228 или 17,7% ученика. Коришћење дроге није, међутим, како се сада уочава јединствено понашање. *Само коришћење* запажа се у 83 случаја (6,45%), дакле у нешто више од трећине оних који су корисници дроге. *Коришћењем и растурањем дроге* баве се остале две трећине ученика, односно њих 145. Тих 145 ученика заправо се бави и додатним активностима као што су: позајмљивање, продаја, препродаја, помагање у куповини или продаји и другим. Будући да је ова варијабла композит два сасвим посебна начина понашања јасно је да ће у етиолошким анализама зависне варијабле бити *Само користе дрогу* и *Користе и растурају дрогу*, а не општа варијабла *Коришћење дроге*. Нешто касније дроге видеће се да ће трећа зависна варијабла у тој етиолошкој анализи бити *Само растурање дроге* као посебан облик понашања.

У овом феноменолошком делу наставиће се са анализом карактеристика општег облика *Коришћења дроге*, јер је број ученика који *Само користе* и *Користе и растурају дрогу*, у сваком виду понашања посебно, превише мали да би се могли добити поуздани и валидни подаци. Не губи се тиме много, јер феноменолошке анализе нису толико осетљиве на то да ли се нека појава описује у деловима или у целини.

На крају овог одељка о дилеми да ли је или не коришћење дроге једини облик понашања, треба нагласити да постојање посебног вида понашања, као што је *Коришћење и растурање дроге* може имати значајних импликација и на превентивни, али и на терапијски рад са ученицима који се тако понашају. То је потпуно логичан закључак пошто се код тих ученика мора прво идентификовати шта је основни, тј. примарни облик поремећаја понашања, па на њега усмерити превентивне или терапијске поступке. Специфичност рада са том групом огледа се у чињеници да се

---

⁵⁵ Разлика између броја 966 (75,05%) и укупног броја у узорку (1287) која износи 321 или 24,95% не представља број ученика који злоупотребљавају дрогу зато што се у тој разлици налази и 57 ученика који су Само пробали дрогу.

према онима који су првенствено дилери мора применити другачији модел превенције. По свој прилици код њих ситуациони модел може имати веће шансе за успех него било који други. Тај став се темељи на мишљењу компетентних истраживача који тврде да је у последњих неколико деценија порастао интерес за улогу окружења у раном развоју и обликовању одрасле јединке, пошто је установљено да квалитет непосредне околине има велики значај на почетку живота (Ђорић, 2014). Код оних којима је коришћење примарни облик понашања, рачунајући ту и прву групу, тј. групу субјеката који само користе дрогу и немају ових додатних активности, боље резултате треба очекивати код примене развојне превенције. Када су терапијски модели у питању треба пажљиво анализирати шта је у позадини ових поремећаја, па онда одредити природу терапијског рада са једном и другом групом ученика. Без додатних едукација, аутор овог рада се не осећа довољно компетентним за детаљнија размишљања о конкретнијим методама и њиховим евентуалним учинцима, али је извесно да се не могу на исти начин третирати појединци који само користе и појединци који и користе и дилују дрогу.

6.2 Коришћење дроге и пол

За касније анализе, посебно оне етиолошке природе важно је имати информацију да ли постоји разлика у коришћењу дроге између дечака и девојака. У случају да те разлике нема, неке од анализа се могу обавити на заједничком узорку. Треба нагласити да постојање/непостојање тих разлика у учесталости не утиче на структуру и врсту ризичних и протективних фактора унутар сваког од полова. Наиме, коришћење дроге може имати сасвим различите корене код дечака у односу на девојке независно од тога да ли разлике у учесталости постоје или не постоје. Због тога се чини да је сепаратна етиолошка анализа по полу исправније решење.

Тестирање разлика у учесталости у коришћењу дроге између полова урађено је класичном методом *hi-kvadrat* теста. Релевантни подаци из те анализе налазе се у следећој табели.

Табела 19. Коришћење дроге и пол⁵⁶

Пол	Нису користили дрогу		Јесу користили дрогу		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Мушки	516	84,45	95	15,55	611	100,0
Женски	543	80,32	133	19,67	676	100,0
Укупно	1059	82,28	228	17,71	1287	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=4.014$; $df=2$; $C=.056$; $p=.134$						

⁵⁶ Укупан број ученика у овој табели који нису користили дрогу је већ препознатљив број од 1059 ученика и садржи 966 ученика који нису имали било какав контакт са дрогом, 36 ученика који нису пробали дрогу и који је не користе, али растурају дрогу и 57 ученика који су само пробали, али не користе дрогу. Сви они чине категорију *Не користе дрогу* зато што је стварно не уносе у организам.

Иако је на први поглед видљиво да девојке у већем броју користе дрогу (19,67:15,55), та разлика није статистички значајна ($p=.134$). Закључак који из тога без сумње следи је да постојеће разлике у учесталости коришћења нису плод деловања неких систематских фактора него су случајне. Непостојање значајних разлика у броју дечака и девојака који користе дрогу није карактеристично само за ово истраживање. Исти резултат добијен је и у истраживању кога наводе и Ковачевић-Лепојевић и Жунић-Павловић (2013) и које се често користи као референтно (ЕСПАД, 2008), јер је обављено на великом узорку од 6553 ученика, такође средњих школа у Србији. Тај податак се у поменутом истраживању заиста може сматрати поузданим, иако је урађено само на узорку ученика првог разреда средњих школа.

6.3 Врсте дрога које се најчешће пробају и користе

Уобичајено је да се у било каквој анализи феноменолошких карактеристика злоупотреба дроге наведу и врсте дрога које неки део популације често проба, а онда и користи. Тим подацима не добија се много са становишта проучавања ризичних и протективних фактора овог понашања и важнији су за медицинске службе и државне органе који ратују са трговцима дроге. Али пошто би анализа феноменолошких карактеристика без ових података оставила непотпуну слику о стању када је злоупотреба дрога у питању, у истраживању су прикупљени и ти подаци. Пре њиховог излагања потребне су две напомене методолошко-техничке природе. Прва се тиче питања којима су тражени подаци о врсти дроге која се проба, односно користи. Та питања су била пројективне природе. То значи да ученици који су пробали или користили дрогу нису питани коју врсту дроге су пробали, односно користили, јер би таква питања била јако непријатна за њих и можда угрозила даље испитивање, а посебно одговоре на тестове личности које су ионако с муком попуњавали. Уместо тога питани су да кажу „да ли знају које све врсте дроге млади данас најчешће пробају (користе)“. Вероватно да то није најсрећније решење за добијање ових података, али је свакако боље од прве могућности која је наведена. Предност овог приступа је и у томе што се тако омогућава и оним ученицима који нису пробали дрогу или је не користе да кажу шта знају. Тако се заправо подаци добијају од много већег броја ученика него што је то оних 285 за које је утврђено да су пробали или да користе дрогу. Ово решење има, међутим и извесне недостатке. Најчешћи је да се често добијају одговори „не знам“. Број таквих одговора показује да око 29,9% испитаника када је пробање дроге у питању и 35,9% када се ради о коришћењу или стварно не зна или неће да каже које врсте дрога се пробају, односно користе. Ипак око две трећине ученика из узорка одговорило је на та питања и тиме показало да она поседују прихватљив ниво поузданости.

Друга напомена односи се на значење података који су добијени. Бројеви у табели која следи представљају одговоре већине ученика у узорку о томе колико је

пута одређена врста дроге наведена као најчешће пробана или најчешће коришћена, а не и колико је пута она стварно пробана или коришћена.

Табела 20. Ранг дрога које су наведене да се најчешће пробају и користе

Врста дроге	Број навођења као најчешће ПРОБАНЕ ДРОГЕ		Ранг	Број навођења као најчешће КОРИШЋЕНЕ ДРОГЕ		Ранг
	N	%		N	%	
Марихуана	492	55,0	1	427	55,4	1
Кокаин	100	11,2	2	99	12,8	2
Спид	93	10,4	3	60	7,8	3
Екстази	90	10,1	4	60	7,8	3
Сканк	45	5,0	5	36	4,7	5
ЛСД	39	4,4	6	26	3,4	6
Хероин	22	2,5	7	53	6,9	4
Хашиш	9	1,0	8	6	0,8	7
Таблете	4	0,4	9	4	0,4	8
Укупан број навођења неке дроге	894	100,0	-	771	100,0	-

Нема потребе за неким посебним описивањем ових података. Према њима далеко се најчешће и проба и користи марихуана. Она је од укупног броја навођења неке дроге која се најчешће проба била поменута 492 пута или у 55,0% случајева. Тај резултат има исту тенденцију као резултат кога наводе Југовић (2004) и Ковачевић-Лепојевић и Жунић-Павловић (2013) у својим радовима. Додуше Станковићева (2008) наводи значајно већи проценат учешћа марихуане код пробања дроге (74,3), али се та разлика може приписати чињеници да се ради о узорку зависника узраста од 18 до 47 година који су починили кривична дела и којима је изречена мера обавезног психијатријског лечења.

Процент марихуане који се у овом истраживању наводи код *коришћења дроге* је незнатно већи и износи 55,4%. Марихуана дакле, у овом истраживању и у једном и у другом случају има неприкосновену предност – друга дрога по рангу за коју се каже да се најчешће проба или користи била је поменута тек у 11,2% (пробање) односно 12,8% (коришћење). Статус марихуане не представља никакво изненађење. Она је на тржишту највише заступљена и најјефтинија је. За њу постоји мишљење међу младима да је безопасна. Изненађење је да други ранг по реду заузима кокаин и то и када се ради о коришћењу дроге (12,8%) и када је пробање у питању (11,2%). Интересантно је поменути да су код пробања дроге на трећем и четвртном рангу спид са 10,4% учешћа и екстази са 10,1%. Остале врсте дрога распрострањене су са релативно ниским процентом навођења. Укупно је и у једном и у другом случају наведено по девет врста дроге. Убедљиво последње место када се ради и о пробању и о коришћењу заузимају разне врсте таблета. Оне су наведене само у 0,4% случајева. Разлог за то је, између осталог и отежано долажење до „наркотика“ ове врсте после мера државе о контроли куповине или издавања на рецепт различитих лекова. Потези државе са овом врстом

лекова леп су пример како се у ситуационом моделу може ефикасно превентивно деловати против злоупотреба дроге.

в) Растурање дроге

У литератури која се односи на проблем зависности младих од дроге или уопште на тзв. понашања, нема податка о растурању дроге или било којој другој активности сличне природе. Идеја да се предмет овог истраживања операционализује, поред уношења дроге у организам и низом понашања које закон третира кажњивим радњама је потпуно другачија од свих које се срећу у литератури, па је то можда објашњење за апстиненцију података о којима је реч. Подсећања ради, предмет, тачније, централни део предмета истраживања у овом раду одређен је као истраживање учесталости и природе (а) коришћења дроге и (б) понашања која се манифестују као нуђење дроге другима, поклањање, позајмљивање дроге другима, продавање дроге, помагање при продаји или куповини дроге и куповина, па касније продаја (тзв. препродаја дроге). Разлози зашто ових шест облика понашања чине саставни део операционалне дефиниције злоупотреба дроге прилично су детаљно наведени раније при описивању значења основних појмова истраживања. На овом месту биће описана основна својства тих понашања. Треба веровати да за та својства постоји значајан истраживачки интерес. Ако ништа друго ова својства ће показати да коришћење дроге није једини облик злоупотреба дроге у популацији ученика средњих школа и да паралелно са њим реалну егзистенцију има још један исто тако злоћудан скуп понашања као што је и само уношење дроге у организам.

Из практичних разлога, али и због тога што је то важан истраживачки поступак, први подаци о учесталости шест понашајних облика који значе растурање дроге биће приказани у „разуђеном“ облику и за сваки индикатор појединачно.

Табела 21. Облици растурања дроге – учесталост код ученика средњих школа у Београду

Растурање дроге	Нисам ниједном		Јесам једном		Јесам два пута		Јесам три пута		Јесам више пута		Укупно	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Нудили дрогу	1184	92,0	28	2,2	10	0,8	4	0,3	61	4,7	1287	100,0
Поклонили дрогу	1218	94,6	28	2,2	12	0,9	3	0,2	26	2,0	1287	100,0
Позајмили дрогу	1231	95,6	17	1,4	7	0,5	3	0,2	29	2,3	1287	100,0
Продавали дрогу	1208	93,9	23	1,8	11	0,9	9	0,7	36	2,8	1287	100,0
Помагали у продаји	1129	87,7	53	4,1	15	1,2	11	0,9	79	6,1	1287	100,0
Препродавали дрогу	1218	94,6	23	1,8	9	0,7	4	0,3	33	2,6	1287	100,0

Речено је већ да су подаци о учесталости шест облика понашања која значе растурање дроге веома важни и то се јасно може уочити, већ и површном анализом наведене табеле. Иако понашања о којима се говори имају карактер ретких појава, подаци у табели показују да та понашања реално постоје. Када се има у виду њихова злоћудност ова ниска учесталост поприма сасвим други значај и не изгледа тако „ниска“ како се чини. Штавише, уопште не изгледа тако, јер проценти у колони „јесам

више пута“ и нису тако мали. Извесне и не тако безначајне разлике код „нуђења дроге“ и „помагања у продаји“ у односу на остала понашања изазивају сумњу да се део овог растурања дроге дугује организованим мрежама које се баве трговином дроге. Другим речима, постоји бојазан да су ученици увучени у посао растурања дроге за рачун неких других и да су сви ови подаци, а нарочито разлике које се примећују, симптом тога. Ако та бојазан има макар минималну вероватноћу да буде реална, онда ови подаци постају посебно важан индикатор нечега новог на релацији дрога и ученици.

Ту претпоставку треба оставити по страни и концентрисати се на реално значење ових података. Пажљива анализа учесталости тих понашања, посебно степена у коме се она јављају, показује да највећа учесталост постоји у колони која значи вишеструко понављање сваког од њих. Из тога јасно следи закључак да су код ученика, поред коришћења дроге, реално присутна и понашања која говоре о њиховом учешћу у растурању дроге. Та реална присутност ових понашања је нарочито важан резултат који је добијен, јер он значи да је дефинисање злоупотреба дроге овим понашањима, поред коришћења, био оправдан и коректан потез.

У реалну егзистенцију наведених понашања можда се најбоље може уверити, ако се подаци из претходне табеле дају у дихотомном облику. Та новоформирана табела добијена је обичним сабирањем свих фреквенција и формирањем дихотомне варијабле са категоријама „Нису растурали“ и „Јесу растурали“.

Табела 22. Облици растурања дроге сажети у једну категорију – „јесу растурали“

Растурање дроге	Нису растурали		Јесу растурали		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Нудили дрогу другима	1184	92,0	103	8,0	1287	100,0
Поклонили дрогу другима	1218	94,6	69	5,4	1287	100,0
Позајмили дрогу другима	1231	95,6	56	4,4	1287	100,0
Продавали дрогу	1208	93,9	79	6,1	1287	100,0
Помагали у продаји и куповини	1129	87,7	158	12,3	1287	100,0
Купили-препродали	1218	94,6	69	5,4	1287	100,0

Након тог сажимања података видљиво је да учешће у растурању дроге од стране београдских средњошколских ученика није тако ни безазлено ни безначајно. Оно се зависно од врсте понашања креће од 4,4% код позајмљивања дроге другима, па све до 12,3% када се ради о помагању у продаји и куповини.

Та тенденција највећег учешћа код „помагања у продаји и куповини“, а онда и код „нуђења дроге“ сугерише хипотезу да ученици најчешће упражњавају понашања која значе посредовање у процесу растурања дроге. Ово посредовање може имати двоструко значење. Једно је оно које говори да ученици унутар свог ученичког круга, знајући појединце који користе дрогу, помажу онима који су им блиски да купе дрогу дајући им информације где могу доћи до ње. Или на различите начине помажу својим пријатељима да продају дрогу другим ученицима. Ово значење, иако није безазлено не

представља понашање које би се могло третирати као део неког већег ланца растурања дроге. Друго могуће значење је, нажалост, управо то. Ово посредовање може значити и да је део ученичке популације увучен у ланац растурања дроге са задатком да налази нове купце, а за узврат да добија дрогу за себе, ону коју сами користе. У прилог тог значења иде и податак да највећу групу ученика који злоупотребљавају дрогу чине управо ученици који истовремено и користе и растурају дрогу⁵⁷. Треба веровати да ће подаци из дела о ризичним и протективним факторима различитих облика злоупотреба дроге, па и њеног растурања, допринети да се увиди које је од ова два значења реалније. Или да ће понудити неко сасвим ново значење.

Та могућа значења треба, међутим, сада потиснути у други план и вратити се учесталости растурања. Сва ова понашања, репрезентована са шест индикатора, могу се изразити и у јединственом облику. Иза те могућности стоји став да било које од ових понашања појединац да манифестује, оно је део једног феномена који се зове растурање дроге. Тако уосталом и закон третира та понашања. Због тога постоји пуно основа да се сва ова понашања сведу на једну категорију која би показивала колико је ученика укључено у растурање дроге уопште. Свођењем тих понашања добија се посебна група испитаника који „растурају дрогу“, група која је на супротном полу континуума од групе ученика који нису укључени у било који вид растурања. Тако се добија једна дихотомна варијабла која се може користити за утврђивање разлика између растурања дроге и разних других понашања, али која нам на врло уочљив начин говори о односу укључености и неукључености ученика у растурање дроге.

Табела 23. Растурање дроге – дихотомни облик⁵⁸

	N	%
Не растурају дрогу	1106	85,93
Растурају дрогу	181	14,07
Укупно	1287	100,0

Одмах у почетку неколико речи о подацима у овој табели који до сада нису сретани у овом облику и непрепознатљиви су. Укупан број од 1106 ученика који не растурају дрогу обухвата 966 ученика који не учествују ни на који начин у злоупотреби дроге, 57 ученика који су дрогу пробали, али је не користе и 83 ученика који користе дрогу, али је не растурају (видети табелу Генерална слика злоупотреба дроге, бр. 18). Група „растурају дрогу“ обухвата 145 ученика који користе и растурају дрогу и 36 ученика који само растурају, али не користе дрогу (видети исту табелу). Укупан број који на било који начин учествује у растурању дроге је, како се види, 181 или 14,07%. С обзиром на природу понашања о ком се ради (продаја, препродаја,

⁵⁷ Ради се о раније наведеном облику понашања Користе и растурају дрогу и 145 ученика који се тако понашају.

⁵⁸ Бројеви у овој и претходној табели се природно не слажу: у претходној табели појединац је могао да учествује у више видова растурања дрога. У овој табели нема преклапања позиција - ученик или учествује или не учествује у растурању.

нуђење, посредовање у продаји дроге и слично) и с обзиром да су у питању ученици средњих школа, дакле, деца у редовном школском процесу то је огроман проценат. Због тако високог, просто запањујућег броја ученика укључених организовано или неорганизовано, свеједно, растурање дроге неопходно је поклонити сву могућу пажњу и све напоре концентрисати на спровођење превентивних програма баш у школској средини.

в.1 Растурање дроге и пол

Прегледајући податке који говоре о односу појединачних облика растурања дроге и пола може се запазити да у том односу постоје разлике зависно од врсте понашања. Због тога није коректно тај однос анализирати коришћењем тзв. дихотомне варијабле која је јединствена мера учешћа ученика у растурању дроге. Уместо тог, лакшег и економичнијег начина мора се однос пола и растурања дроге анализирати са сваки обликом понашања појединачно. Подаци о томе налазе се у следећој табели.

Табела 24. Однос између пола и облика растурања дроге

Табела А. Нуђење дроге							Табела Б. Поклањање дроге						
	Нису		Јесу		Укупно			Нису		Јесу		Укупно	
	N	%	N	%	N	%		N	%	N	%	N	%
Мушки	575	94,10	36	5,9	611	100	Мушки	585	95,74	26	4,26	611	100
Женски	608	90,07	67	9,93	675	100	Женски	632	93,63	43	6,37	675	100
Укупно	1183	92,0	103	8,00	1286	100	Укупно	1217	94,63	69	5,37	1286	100
$\chi^2=7.175$; $C=.074$; $p<.028$							$\chi^2=2.884$; $C=.047$; $p<.236$						

Табела В. Позајмљивање дроге							Табела Г. Продавање дроге						
	Нису		Јесу		Укупно			Нису		Јесу		Укупно	
	N	%	N	%	N	%		N	%	N	%	N	%
Мушки	596	97,55	15	2,45	611	100	Мушки	586	95,91	25	4,09	611	100
Женски	634	93,93	41	6,07	675	100	Женски	621	92,00	54	8,00	675	100
Укупно	1230	95,65	56	4,35	1286	100	Укупно	1207	93,86	79	6,14	1286	100
$\chi^2=10.138$; $C=.088$; $p<.006$							$\chi^2=8.568$; $C=.081$; $p<.014$						

Табела Д. Помагање у продаји							Табела Ђ. Препродавање дроге						
	Нису		Јесу		Укупно			Нису		Јесу		Укупно	
	N	%	N	%	N	%		N	%	N	%	N	%
Мушки	553	90,51	58	9,49	611	100	Мушки	596	97,55	15	2,45	611	100
Женски	576	85,33	99	14,67	675	100	Женски	621	92,00	54	8,00	675	100
Укупно	1129	87,79	157	12,21	1286	100	Укупно	1217	94,63	69	5,37	1286	100
$\chi^2=15.153$; $C=.108$; $p<.001$							$\chi^2=19.491$; $C=.122$; $p<.000$						

Већ је речено да су добијени прилично неочекивани резултати у испитивању односа између пола и понашања која су индикатор учешћа ученика у растурању дроге. Раније када су анализирани односи између коришћења дроге и пола могло се видети да су се и ученици и ученице понашали на сличан начин, односно да између полова није било разлике у том коришћењу. Подстакнуто тиме, постојало је уверење да ових разлика неће бити ни када је растурање дроге у питању. Испоставило се, међутим,

сасвим супротно: те разлике су статистички значајне код свих видова растурања дроге, осим када је поклањање дроге у питању. Највеће изненађење било је, ипак, то што се показало да ученице знатно чешће него ученици нуде дрогу другима, позајмљују, продају, помажу у продаји или препродају дрогу. У претходним табелама јасно је видљива та правилност на основу χ^2 теста и процената учешћа ученика једног и другог пола у колонама „јесу растурали“. Највећа разлика или највеће учешће девојака у растурању дроге запажа се код помагања у продаји и код препродаје дроге. Једино понашање где нема разлике по полу је, како је речено, поклањање дроге. Иако и у том виду понашања постоје неједнакости у учешћу између дечака и девојака (девојке чешће него дечаци поклањају дрогу) те разлике нису статистички значајне.

г) Злоупотреба дроге

Пажљиви читалац вероватно ће се запитати чему сад овај наслов и прича о злоупотреби дроге, када све што је изложено на претходним страницама заокружује феномен злоупотребе дроге. И добрим делом је у праву, али не и потпуно. Злоупотреба дроге, према операционалној дефиницији у раду је композитно понашање које сачињавају а) коришћење дроге и б) шест понашања која описују растурање дроге. На претходним странама описани су учесталост и однос са полом и једне и друге компоненте злоупотреба дроге, али то не значи да је описана и злоупотреба дроге као целина. Јер, како се могло видети, ученици се прилично разноврсно понашају у контакту са дрогом. Део њих само проба дрогу и са њом више нема контакта, део је користи, тј. уноси у организам, али се не бави растурањем, део међутим и користи и бави се растурањем, док се део бави само растурањем, без уношења дроге у организам. Ако се на једну страну издвоје ученици који нису ни пробали нити имали било какву другу везу са дрогом и њима придруже ученици који су је само пробали, али са њом више нису имали било каквог контакта, а на другу они који је само а) користе, затим, б) који је и користе и растурају, па на крају в) они који је само растурају, а не користе, добија се другачија слика од оне која постоји када се коришћење и растурање анализирају појединачно. Штавише овај приказ целине злоупотреба дроге мења чак и проценат ученика који су на један или други начин у односу са дрогом. То се најбоље може уочити из података у табели која је нешто раније већ навођена.

Табела 25. Учесталост злоупотреба дроге – Обједињени начини понашања

Понашања	N	%	Понашања	N	%
Нису имали било какав контакт са дрогом	966	75,05	Не злоупотребљавају дрогу	1023	79,5
Само пробали, али не користе и не растурају	57	4,43			
Само користе, а не растурају дрогу	83	6,45	Злоупотребљавају дрогу	264	20,5
Користе и растурају дрогу	145	11,27			
Само растурају, а не користе дрогу	36	2,80			
Укупно	1287	100	Укупно	1287	100

Сада је заиста видљиво да се слика о односу ученика према дроги променила када постоји увид у целину или обједињена понашања. Та промена се заправо састоји у порасту броја ученика који су на овај или онај начин инволвиран у однос са дрогама, односно броја оних који на један или други начин злоупотребљавају дрогу. Нешто раније, када је анализирано коришћење дроге број ученика који су је користили био је 228 или 17,72%. Тај број се и сада добија из ове табеле када се обједине бројке оних који само користе дрогу (83 или 6,45%) и оних који је и користе и растурају (145 или 11,27%). Када је анализирано растурање дроге добијени резултат је показивао да се тако понаша 181 ученик или 14,07% и те бројке са налазе у овој табели (145 или 11,27 плус 36 или 2,80%). Али, када се злоупотреба дроге гледа у целини као облик понашања у коме су могуће различите комбинације коришћења и растурања дроге, онда се добија да је у однос са дрогама инволвирано као Само коришћење, Само растурање или као Коришћење и растурање 264 ученика, односно 20,5%. То је значајно више него да је анализа заустављена само на коришћењу (17,72%) или само на растурању дроге (14,07%)⁵⁹. Тај проценат од 20,5 је последица сврставања у једну категорију ученика који Само користе дрогу, Користе и растурају и оних који Само растурају дрогу⁶⁰. Заправо, тај се проценат добија захваљујући оном броју од 2,8% ученика који Само растурају дрогу. Њих статистика о коришћењу дроге не „хвата“, јер то не раде, а растурање дроге се ретко кад истражује. Да су у питању само ти ученици лако се утврђује манипулацијом бројевима 36 или 2,80% у напред наведеној табели. Ако се тај број одузме од укупног броја ученика који злоупотребљавају дрогу (264 или 20,5%) добиће се раније познат број, односно проценат ученика који користе дрогу (228 или 17,72%). Ако се, међутим, тих 36 (2,80%) ученика који само растурају дрогу додају онима који и користе и растурају дрогу, а њих има 145 или 11,27%, добиће се већ раније утврђен број оних који растурају дрогу (181 или 14,07%).

Откривање те ексклузивне категорије од 36 ученика који се баве само растурањем дроге колико год важан, није и најважнији резултат овог описа феномена растурања дроге. Важнијим треба сматрати податак да у популацији ученика средњих школа у Београду има 20,5% оних који су на разне начине укључени у процес злоупотреба дроге. То практично значи да је сваки пети ученик укључен у неки вид злоупотребе дроге, било да је само уноси у организам, да је истовремено са тим продаје, препродаје, помаже у продаји, позајмљује дрогу другима и слично или да се искључиво бави овим облицима растурања дроге. Импликације тог резултата и када је у питању број ученика укључених у активности око дроге и када су у питању ова три начина понашања су прилично велике и разноврсне. Прво, број од 20% тачније 20,5% тражи хитне, али системске превентивне интервенције подржане од државе. Друго, постојање троструког могућег односа између ученика и дроге захтева различите

---

⁵⁹ Сабирање та два процента није допуштено зато што има ученика који се понашају и на један и на други начин.

⁶⁰ 6,45 + 11,27 + 2,8

превентивне приступе за сваки од тих односа. Треће, потребно је што пре организовати истраживачке пројекте који би идентификовали које превентивне интервенције и које методе унутар њих, највише одговарају појединим од тих односа. Четврто, потребно је да се у оквиру државних надлежности организује, од стране једне или две научне установе редовно једногодишње истраживање учесталости ових видова односа на репрезентативном узорку популације младих. Пето, потребно је некој одговарајућој научној установи поверити, као редовно задужење, али финансијски подржано из буџета или неких фондова, периодично истраживање, најбоље на сваких пет година, ризичних и протективних фактора друштвеног порекла сваког од ових односа, како би се садржаји превентивних програма прилагођавали евентуалним променама у структури тих фактора.

г.1 Злоупотреба дроге и пол

Из многих разлога овај однос злоупотребе дроге са полом је веома занимљив. У првом реду то су разлози методолошке природе. Злоупотреба дроге као генерални проблем истраживања (и као зависна варијабла) је конструкт састављен из *коришћења дроге* и *растурања дроге*. У досадашњој анализи феноменолошких својстава ових појединачних компоненти злоупотреба, добијени резултати показују а) да нема разлике у коришћењу дроге између дечака и девојака и б) да између њих постоје статистички значајне разлике у погледу пет од шест видова растурања дроге. Проблем који се сада поставља у том методолошком смислу своди се на питање да ли је обједињавање тих шест видова понашања и њихово интегрисање са коришћењем дроге у једну целину, донело неке промене у односу са полом. Другим речима да ли након обједињавања још постоје разлике по полу или су се оне једноставно изгубиле. Одговор на то ваља тражити у следећој табели.

Табела 26. Злоупотреба дроге - разлике по полу

	Пол					
	Мушки		Женски		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Нема злоупотребе	498	81,5	525	77,7	1023	79,5
Има злоупотребе	113	18,5	151	22,3	264	20,5
Укупно	611	100	676	100	1287	100
Статистички параметри: $\chi^2=2.91$; $df=2$; $C=.047$; $p=.088$						

Како се и очекивало, интегрисање *коришћења дроге* и *растурања дроге* имало је за резултат настајање потпуно својеврсне зависне варијабле у којој не постоје значајне разлике по полу. Почетне разлике у једној од саставних компоненти (код пет индикатора растурања) очигледно су биле мале да би обједињена варијабла задржала те разлике. У овој новој варијабли, 81,5% дечака и 77,7% девојака се понаша без контаката са дрогом, а разлика од 3,8% (22,3%-18,5%) која показује нешто веће

учешће девојака у злоупотреби дроге очигледно није довољна да постане статистички значајна.

Непостојање разлика између ученика и ученица онда када се злоупотреба дроге третира као јединствен облик понашања, важан је резултат из више разлога. Најважнији од њих је што он експлицитно каже да разлике које су постојале у појединачним видовима растурања дроге, нису довољне да буду систематског карактера (статистички значајне) када се ти видови посматрају интегрисано са коришћењем дроге. То практично значи да се не морају посебно анализирати демографске или социјалне карактеристике ученика и ученица у опису злоупотреба дроге као појаве, што не ослобађа истраживача анализирања ризичних и/или протективних фактора посебно за дечаке, а посебно за девојке. Другим речима, непостојање феноменолошких разлика у злоупотреби дроге између дечака и девојака не значи да нема разлика у факторима који то понашање изазивају. Резултат који је добијен у анализи појединачних облика растурања дроге и разлике које су тада описане снажно подржавају ту претпоставку.

1.2 Коришћење и злоупотреба дроге и неки поремећаји понашања

У првом делу приказа добијених резултата детаљно је анализирана учесталост коришћења и растурања дроге, те такође учесталост када се ове две врсте понашања обједине у димензију названу злоупотреба дроге. Анализиран је исто тако детаљно и однос тих понашања са полом ученика. Посебна пажња је поклоњена облику понашања који је почетни корак у злоупотреби дроге тзв. пробању дроге и узрасту на ком се то прво пробање дешава. Иако се о овим резултатима може рећи још много тога, чини се да је важније пажњу усмерити са простог описа учесталости, па и учесталости унутар мушког и женског дела, на односе које коришћење, растурање или злоупотреба дроге имају са другим поремећајима понашања карактеристичним за ученичку популацију. На пример, са бежањем од школе, насилним понашањем, коришћењем алкохола и слично. Резултате тих односа треба анализирати прилично детаљно због могућности да је неко од тих понашања ризични фактор коришћења, растурања или злоупотреба дроге или пак, да је злоупотреба један од важних разлога јављања таквих понашања.

Тих поремећаја, чији су односи са злоупотребом дроге занимљиви, има знатан број, али је у овом раду пажња концентрисана на њих осам⁶¹. Питање које се поставља је како добијене резултате анализирати на рационалан начин и са што мање утрошеног простора. Ако би се сваки тај резултат излагао у виду табеле онда би само у овом одељку било 16 табела (две зависне варијабле пута осам поремећаја понашања). То је

---

⁶¹ Касније, у етиолошкој анализи, тим поремећајима је придружен и рецидивизам у сукобима са законом. Разлог за ово померање је што је варијабла „рецидивизам“ имала врло снажно предиктивно дејство које се у укштеним табелама није уочавало.

без сумње превише, поготову ако се уз сваку табелу штампају и комплетни подаци које анализа односа садржи. Зато је одлучено да се користи компромисно решење које је у анализама овакве природе и често и дозвољено. У овом одељку, наиме, штампани су најважнији подаци који се добијају у контингентним табелама из којих се јасно види да ли између понашања која се анализирају постоји повезаност, ниво те повезаности и да ли је она (статистички) значајна или је плод случајних околности (грешака при испитивању, ниске ваљаности или поузданости питања у упитнику и многих других). Као илустрација те повезаности и тих односа штампане су и поједине од тих табела, оне које најбоље изражавају правилности на које указују поменути статистички подаци. Опет из рационалних разлога, штампане су само табеле у којима је зависна варијабла коришћење дроге и њен однос са неким од ових поремећаја зато што је појам „коришћења“ опште препознатљив и често у свакодневној употреби.

Статистички подаци о односима коришћења и злоупотреба дроге са осам најтипичнијих поремећаја понашања у адолесценцији налазе се у наредној табели.

Табела 27. Повезаност коришћења и злоупотребе дроге са неким поремећајима понашања

Поремећаји понашања	Коришћење дроге				Злоупотреба дроге			
	χ^2	df	С коеф.	Ниво значајн.	χ^2	df	С коеф.	Ниво значајн.
Бежање од куће	92.627	2	.259	.000	119.548	2	.292	.000
Бежање од школе	121.173	2	.293	.000	133.285	2	.308	.000
Физичко насиље (туча) у школи	38.534	2	.171	.000	54.481	2	.202	.000
Физичко насиље (туча) ван школе	76.940	2	.238	.000	99.917	2	.268	.000
Коцкање	29.661	2	.150	.000	31.945	2	.156	.000
Пушење	201.396	2	.368	.000	217.339	2	.380	.000
Алкохол	185.946	2	.355	.000	194.341	2	.362	.000
Сукоби са законом	131.348	2	.304	.000	191.222	2	.360	.000

χ^2 - Хи квадрат тест; df – степени слободe; С – контингентни коефицијент корелације

Како се и могло очекивати између коришћења дроге и злоупотребе дроге (варијабле која обједињује коришћење и растурање дроге), с једне стране и бежања од куће и школе, физичког насиља у школи и ван школе, коцкања, сукоба са законом, пушења и повремениг или свакодневног коришћења алкохола, с друге, постоје значајне повезаности. Оне нису изразито високе, али су неке од њих осредње висине. Такође све показују да између коришћења и злоупотреба дроге и ових поремећаја постоје узајамно стимулишући утицаји.

Израз „узајамно стимулишући утицаји“ првенствено се односи на повезаност коришћења и злоупотреба дроге са конзумирањем алкохола и пушењем. Прилично високе корелације између тих облика понашања (.368 и .380 са пушењем и .355 и .362 са пијењем алкохолних пића) и високи нивои значајности тих коефицијената недвосмислено сведоче о постојању чврсте правилности која показује да је повећана учесталост једног облика понашања праћена повећаном учесталашћу остала два,

односно да интензивно коришћење алкохола и много запаљених цигарета бивају праћени учесталијим уносом наркотичких средстава у организам. Подаци који су на располагању не пружају могућност закључивања која од тих понашања су узроци, а која последице, али дозвољавају закључак да између њих постоји истовременост и узајамно стимулишући утицај. Шта је пре, а шта после, која од тих понашања претходе, а која настају после или да ли су сва та понашања последица неког феномена који није у делокругу ове анализе, није питање које спада у домен феноменолошког описа коришћења или злоупотреба дроге. А и не може се открити дескриптивним моделима анализе података који се иначе најчешће користе у феноменолошким истраживањима.

Постојање тог „узајамно стимулишућег утицаја“ лако се може уочити у табелама које садрже комплетне податке о односу коришћења дроге и пушења односно употребе алкохола. Те табеле, како је речено, презентују се као илустрација повезаности о којима је било говора.

Табела 28. Однос коришћења дроге са употребом алкохола и пушењем

Пијење алкохола	Коришћење дроге					
	Не користи		Користи		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Не пије	260	96,3	10	3,7	270	100,0
Пије	799	78,6	218	21,4	1017	100,0
Укупно	1059	82,2	228	17,8	1287	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=185,945$; $df=2$; $C=.355$; $p<.000$						

Пушење	Коришћење дроге					
	Не користи		Користи		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Не пуши	714	94,6	41	5,4	755	100,0
Пуши	345	64,8	187	35,2	532	100,0
Укупно	1059	82,2	228	17,8	1287	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=201,396$; $df=2$; $C=.368$; $p<.000$						

Већ и летимичан поглед на ове две табеле показује ту јасну паралелност коришћења дроге са пушењем, односно коришћењем алкохола. Увид у колоне које садрже податке о коришћењу дроге показује да од 1017 ученика који пију 21,4% истовремено користи и дрогу, а од 532 ученика који пуше 35,2% такође користи дрогу. Тако висока интеракција коришћења дроге и ова два вида понашања је опште позната, али упркос томе не постоје докази на основу којих би се са сигурношћу тврдило да конзумирање алкохола и пушење изазивају коришћење дроге, јер је могућ и други, тј. обрнути смер утицаја. Зато се и говори о узајамно стимулишућем утицајима, иако идеја да коришћење дроге најчешће долази након интензивног пијења и пушења има озбиљну логичку и искуствену предност. Постоји и идеја да су сва та три вида понашања последица неких других ризичних фактора. Уосталом ти други ризични фактори су предмет и овог истраживања у посебном делу, али само за коришћење дрога. Ризични фактори алкохола и пушења изван су предмета овог рада.

Узајамно стимулишући утицаји, али слабијег интензитета него претходни, можда постоје и када се ради о односу коришћења и злоупотребе дроге са бежањем од куће и бежањем од школе. Та могућност је само хипотеза, мада је логична и очекивана. Коришћење и злоупотреба дрога су понашања очигледно повезана са бежањем од куће (.259 и .292) и бежањем од школе (.293 и .308), али је њихов статус нејасан, јер могу бити и чиниоци и последица тог бежања. Логично је, на пример,

очекивати да ће млад човек који користи дрогу често бити одсутан од куће због потребе за дрогом или криминалних активности у које су они често укључени. Такође је логично да коришћење дроге доприноси бежању са часова и прекиду одлазака у школу у краћем или дужем временском интервалу. Међутим, исто тако је логично да коришћењу и злоупотреби дроге претходи бежање од куће и напуштање школе. Бежање од куће може настати као последица лоших односа у породици, злостављања, недостатка љубави, физичког и психолошког малтретирања и много других разлога, али свако то бежање повећава вероватноћу тражења изгубљене подршке породице у групи вршњака и то по правилу оној која припада криминалној субкултури. Од тога до пробања и коришћења дроге, па и до растурања дроге није велики корак. Сличан механизам постоји и када су школа и процес образовања у питању. Ученик из много разлога⁶² све чешће изостаје из школе, оно постаје све дуже, док у екстремним случајевима не дође до привременог или трајног прекида школовања. Честа изостајања, а нарочито прекиди, по правилу су повезани са криминалним активностима укључујући ту и конзумирање и растурање дроге. Штавише, та изостајања из школе или прекиди у школовању су изгледа непосредније повезани са коришћењем и растурањем дроге, него што је то случај са бежањем од куће. То се може претпоставити на основу коефицијената корелација између бежања од школе и коришћења дроге који су већи него што су то коефицијенти бежања од куће, али то не мора бити нарочито валидан доказ. Оно што је извесније јесте интензивна међусобна испреплетаност та три вида понашања, чак до степена да сваки од њих може бити узрок за преостала два. Логично је, на пример, да бежање од куће има за последицу и бежање од школе и коришћење дроге, као што је логично да исто такве последице има и бежање од школе. О логичности утицаја коришћења дроге на бежање од куће и/или бежање од школе и не треба посебно говорити. Ова међусобна повезаност коришћења дроге са бежањем од куће и бежањем од школе презентована је у наредној табели.

---

⁶² Једно истраживање фактора који доприносе бежању од школе (Радовановић, 2010) показало је да од школе по правилу беже ученици који имају слабији успех (.326), који кампањски уче (.333), мање су пажљиви на часовима (.336), који нередовно раде домаће задатке (.312), они који су доживели нагли пад успеха у учењу (.225) и који су мењали школу (.344). Од породичних варијабли највећу повезаност са бежањем од школе има бежање од куће (.348). Испитивање повезаности бежања од школе са особинама личности, оним које воде порекло из Ајзенкове теорије личности, показује да једино значајан утицај има психотицизам (.360). Напомена: у заградама су коефицијенти контингенције (C коефицијенти) између бежања од школе и ових варијабли.

Табела 29. Коришћење дроге и бежање од куће и школе

Бежање од куће	Коришћење дроге					
	Не користи		Користи		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Нема бежања	999	85,24	173	14,76	1172 (91%)	100,0
Има бежања	60	52,17	55	47,83	115 (8,9%)	100,0
Укупно	1059	82,28	228	17,72	1287 (100,0%)	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=92.627$; $df=2$; $C=.259$; $p<.000$						

Бежање од школе	Коришћење дроге					
	Не користи		Користи		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Нема бежања	615	92,06	53	7,94	668 (51,9)	100,0
Има бежања	444	71,73	175	28,27	619 (48,1)	100,0
Укупно	1059	82,28	228	17,72	1287 (100,0)	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=121.173$; $df=2$; $C=.293$; $p=.000$						

Бежање од куће, како се може видети из података у овој табели, је прилично ретко понашање гледано у целини, па и у односу на бежање од школе. Од укупног броја од 1287 ученика у узорку свега је 115 њих или 8,9% бежало од куће. Тај број, када је бежање од школе у питању је чак 619 или 48,1%. Али независно од тога што је број ученика који беже од куће мали, постоји значајна повезаност те врсте понашања са коришћењем дроге. Та повезаност се доказује значајним коефицијентом корелације реда величине .259. Осим тога ова повезаност је видљива и када се једноставно упореди проценат ученика који беже од куће, а који не користе дрогу (14,76) са процентом ученика који беже и користе дрогу (47,83). Та разлика која је очигледна, одговорна је за постојање паралелности између коришћења дроге и бежања од куће, али се мора признати да се очекивала значајно већа повезаност него што то коефицијент корелације од .259 показује.

За разлику од односа са бежањем од куће однос коришћења дроге и бежања од школе је јасније изражен. Ако се, наиме, погледају подаци у колони „користи“ (дрогу) уочиће се да је проценат оних који је користе, а не беже од школе свега 7,94%. Насупрот томе проценат ученика који је користе и беже је чак 28,27%. Та скоро четворострука разлика одразила се и на повећање коефицијената корелације који је сада реда величине .293. Оно што је код бежања од школе поред ових података важно приметити јесте да од школе бежи чак 48,1% ученика (видети колону „Укупно“), односно скоро сваки други ученик. Та масовност бежања говори или да је питање у Упитнику било непрецизно (Да ли Вам се десило да сте изостали из школе један или више узастопних дана, а да то нисте рекли родитељима?) или да ученици стварно неконтролисано од родитеља изостају од школе један или више дана. Видеће се касније у етиолошким анализама, да ли ово понашање, тј. бежање, стварно значи озбиљан поремећај понашања или се ипак ради о непрецизности питања. Тешко је поверовати да чак 48% ученика одсуствује од школе више од једног дана, а да за то не знају њихови родитељи. Како год било, сигурно је да ови подаци не говоре о привременом или трајном напуштању школе и да не садрже толико патолошке варијансе како се то на почетку чинило. Вероватно је, наиме, да се код ученика који беже, у овим подацима у највећем делу садржи варијанса бежања са часова, а не

бежања од школе. У томе и јесте непрецизност наведеног питања у Упитнику, јер та понашања нису довољно јасно одвојена⁶³.

Осим са коришћењем алкохола, пушењем и бежањем од куће и бежањем од школе, занимљив је и однос коришћења и злоупотребе дроге са физичким насиљем у школи и ван школе дефинисаним учешћем у тучама на једном или другом месту. Ова занимљивост није, међутим, толико због високе повезаности колико због разлике између туча у школи и туча ван школе. У првом случају када је у питању физичко насиље у школи корелације су знатно ниже: са коришћењем дроге .171, а са злоупотребом дроге .202. Међутим, када се ради о физичком насиљу ван школе са коришћењем дроге корелација је .238, а са злоупотребом дроге .268. Упадљиво веће корелације физичког насиља ученика ван школе са коришћењем и злоупотребом дроге вероватно су последица тога што они по правилу користе дрогу ван школе, у слободно време и што их та дрога тада подстиче на насилно понашање. Иако се та теза чини логичном, јер полицијска статистика бележи пораст сукоба међу малолетницима, посебно у вечерњим и ноћним сатима, могуће је још једно објашњење те разлике. Не тако мали број ученика, према подацима који су добијени, учествује у разним облицима растурања дроге и вероватно је да том приликом може доћи до проблема, па и физичког насиља између њих и њихових партнера, па и између њих самих. Ову тезу оснажује и податак да су коефицијенти корелација злоупотреба дроге, дакле варијабле у којој значајну улогу имају баш разни облици диловања дроге, са физичким насиљем упадљиво већи од коефицијената које са тим насиљем има коришћење дроге. Наравно, могући су и неки сасвим другачији разлози постојања ових разлика, али предмет овог истраживања није трагање за тим разлозима него само опис односа коришћења и злоупотреба дроге са физичким насиљем. Табела која илуструје тај однос, овог пута додуше само са коришћењем, а не и са злоупотребом дроге, следи испод овог текста.

Табела 30. Однос коришћења дроге и физичког насиља у школи и ван школе

Туче у школи	Коришћење дроге					
	Не користи		Користи		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Нису учествовали	602	86,37	95	13,63	697	100,0
Јесу учествовали	457	77,46	133	22,54	590	100,0
Укупно	1059	82,28	228	17,72	1287	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=48.534$; $df=2$; $C=.171$; $p<.000$						

Туче ван школе	Коришћење дроге					
	Не користи		Користи		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Нису учествовали	560	89,45	66	10,55	626	100,0
Јесу учествовали	499	75,49	162	24,51	661	100,0
Укупно	1059	82,28	228	17,72	1287	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=76.990$; $df=2$; $C=.238$; $p<.000$						

Из података који се налазе у првом делу ове табеле, оном који се односи на физичко насиље у школи, у колони „користи“ (дрогу) може се видети да од укупно 697 ученика који не учествују у тучама у школи, њих 95 или 13,65% користи дрогу. То није мали проценат. Међутим од 590 ученика који учествују у овим тучама 133 или 22,54% користи дрогу. Та разлика није мала (13,63:22,54), али ипак није толико

⁶³ Та примедба може да стоји упркос томе што је бежање са часова испитивано посебним питањем.

изражена и зато је коефицијент корелације, тачније коефицијент контингенције, свега .171. Када је у питању насиље ван школе разлика између ученика који користе дрогу, а не учествују у тучама (66 или 10,55%) и оних који је користе и учествују (162 или 24,51%) је нешто већа и зато је коефицијент корелације осетно већи ($C=.238$). И у првом и у другом случају те разлике су статистички значајне и говоре нам да је свако повећање учесталости коришћења дроге праћено порастом учесталости физичког насиља код ученика и у школи и ван ње. Већа повезаност коришћења дроге и физичког насиља ван школе практично значи да је однос тих понашања стабилнији и да ће коришћење дрога чешће, доследније и систематскије бити праћено од стране физичког насиља ван школе него од физичког насиља у школи.

Још један поремећај понашања и његова повезаност са коришћењем, односно злоупотребом дроге заслужује пуну пажњу. Ради се о сукобу са законом и корелацијама реда величине .304 (са коришћењем) и .360 (са злоупотребом дроге). Висина и правац повезаности који се види из изворних података у контингенционој табели јасно указују да су то коришћење и та злоупотреба значајно чешћи и интензивнији уколико су ученици имали сукобе са законом, односно уколико су се бавили и недозвољеним радњама које значе кршење кривичних норми. Тај тип повезаности и степен паралелности ових понашања представља очекивани резултат. Јер „може се рећи да се злоупотреба психоактивних супстанци и криминално понашање врте у зачараном кругу и међусобно појачавају. Са једне стране психоактивне супстанце су доступније онима који су укључени у криминалне активности, посебно у трговину наркотицима, док је са друге стране вршење кривичних дела под утицајем тих супстанци олакшано, јер се тим путем смањује инхибиција за извршење дела“ (Ковачевић-Лепојевић, Жунић-Павловић, 2013:40).

Од анализираних односа коришћења и злоупотреба дроге са класичним поремећајима понашања преостао је још однос са коцкањем који није детаљније описан. Тај однос, међутим, и не заслужује неку посебну пажњу осим можда напомене да коцкање и злоупотреба дроге у облику коришћења или као јединствена димензија, имају најнижи степен повезаности ($C=.150$ са коришћењем и $C=.156$ са злоупотребом).

1.3 Коришћење и злоупотреба дроге и социодемографске карактеристике ученика

Однос између променљивих које су предмет феноменолошке анализе и извесног броја демографских и социјалних карактеристика популације, тачније узорка из те популације, је конститутивни елемент сваке дефиниције феноменолошке слике тих променљивих. То практично значи да постоји обавеза истраживача да анализира однос коришћења и растурања дроге са најважнијим демографским и социјалним карактеристикама ученика средњих школа у Београду. Нажалост, њихов избор није једноставан. Прво, има их много, а друго није сасвим извесно које су то најважније

демографске и социјалне карактеристике, па избор између њих увек трпи приговоре. Најзад, не постоји потпуно јасна граница између демографских и социјалних обележја популације или узорка. Због овог последњег, већина аутора и не прави ту врсту поделе међу њима и својства која анализира једноставно назива „социодемографским варијаблама“.

У овом истраживању прихваћено је то решење у погледу назива, али је остао проблем са избором и бројем тих карактеристика. Пошто не постоји неки стандардизовани критеријум за избор, истраживачу не преостаје друго него да копира туђа решења или да покуша да направи неки рационални избор сагласно дефиницији свог предмета истраживања. Ипак и у једном и у другом случају он је изложен могућим приговорима, али на то мора пристати.

Но, много значајније од тих проблема избора јесте чињеница да се проучавањем њиховог односа са коришћењем и злоупотребом дроге могу открити потенцијални ризични или протективни фактори тог коришћења и злоупотребе. Социодемографска својства неког субјекта су важна одредница његовог понашања уопште, па ваља претпоставити да и код поремећаја понашања могу имати такву улогу. Такву улогу уосталом доказују и истраживања Илића (2000), Илића и сар. (2003, 2005), Стојадиновићеве (2004), Жунић-Павловић и Поповић-Ћитић (2007), Жунић-Павловић и Ковачевић-Лепојевић (2008), Станковићеве (2008), Ловрићеве (2009) и других, која су послужила као узор за избор једног броја ових карактеристика. Протективни или ризични статус социодемографских својстава не може се, међутим, тако лако открити једноставном корелационом анализом са коришћењем или злоупотребом дроге, јер те анализе садрже доста прикривених и привидних веза. Зато је потребно поред те врсте анализе, иначе веома употребљиве за опис појаве, користити и неке друге методе које су много поузданије и валидније у откривању ових ризичних и протективних фактора. У овом раду тај приступ је поштован у поглављу о етиологији и социодемографска својства ученика су анализирана веома поузданим савременим методама анализе података. На овом месту анализиран је однос између једног већег узорка социодемографских карактеристика ученика са коришћењем и злоупотребом дроге на основу контингенцијских табела, што практично значи сваке варијабле појединачно са тим понашањима. Те социодемографске променљиве изабране су на основу радова већ наведених аутора, али и сопственог истраживања о повезаности тих социодемографских карактеристика са неким од поремећаја понашања ученика (Радовановић, 2010).

О којим социодемографским карактеристикама и својствима ученика се конкретно ради, може се видети из табеле која следи и у којој је списак тих карактеристика. Но пре тога ваља напоменути да је примењен исти начин рационализације броја табела (било би их 40) који је примењен и код анализе односа коришћења и злоупотреба дроге са поремећајима понашања, па је тај однос изражен

само у статистичким параметрима (hi-kvadratu, коефицијенту корелације и нивоу значајности) који су крајњи исход ове врсте анализа.

Табела 31. Однос коришћења и злоупотребе дроге са неким демографским и социјалним променљивим⁶⁴

Демографске и социјалне променљиве	Коришћење дроге				Злоупотреба дроге			
	x ²	df	C koef.	p	x ²	df	C koef.	p
Место живљења	8.061	2	.098	.018	9.120	2	.104	.010
С ким живи	42.061	7	.219	.000	37.143	7	.207	.000
Образовање мајке	22.216	9	.161	.008	21.157	9	.157	.012
Образовање оца	19.137	9	.150	.024	16.073	9	.138	.065
Развод родитеља	21.763	2	.160	.000	20.974	2	.157	.000
Алкохолизам оца	38.161	4	.170	.000	36.715	4	.167	.000
Економско стање породице	20.999	5	.127	.001	15.649	5	.110	.008
Успех у последњем разреду	34.683	5	.162	.000	35.234	5	.163	.000
Бављење спортом	4.702	2	.075	.095	5.324	2	.080	.070
Алкохолизам у групи	40.506	2	.175	.000	66.537	2	.222	.000
Дрога у групи	193.372	2	.361	.000	237.819	2	.395	.000
Коцка у крају	2.069	1	.050	.150	2.478	1	.054	.115
Спортски терени у крају	2.582	2	.056	.275	3.537	2	.065	.171
Коцкарнице близу школе	1.924	2	.048	.382	1.739	2	.046	.419
Ватрени навијач	4.697	3	.060	.195	5.306	3	.064	.151
Члан групе навијача	8.870	2	.083	.012	21.676	2	.129	.000
Преферира хедонистички стил	18.796	5	.149	.002	20.118	5	.154	.001
Преферира материјалистички стил	24.500	5	.169	.000	19.600	5	.152	.001
Преферира алтруистички стил	9.599	5	.107	.087	11.120	5	.115	.049
Преферира активистички стил	8.258	5	.099	.143	11.033	5	.114	.051

x² је Hi kvadrat test; df су степени слободе; C је коефицијент корелације, а p – ниво значајности

Велики број резултата, сваки занимљив са неког свог аспекта, често доводи истраживача у дилему како и одакле да почне њихов опис. То је помало случај и у овом раду. Заиста, бројне корелације коришћења и злоупотребе дроге са двадесет социодемографских карактеристика ученика, изазвале су дилему да ли да се резултати излажу редом којим се налазе у табели чиме се ризикује опширност и често понављање или да се некако то излагање скрати и учини занимљивијим. И даље, да ли да се анализирају само значајне повезаности или и оне које то нису, односно да се оне које нису значајне само помену.

Дилема о којој је реч није беспредметна, јер се често међу резултатима код којих не постоји значајна повезаност, налазе веома важни и занимљиви односи. Због тога је у овом раду излаз потражен у логичном груписању социодемографских карактеристика и описом односа са коришћењем и злоупотребом дроге по тим групама. Прве на реду су карактеристике које се по правилу сматрају чисто демографским обележјима. Неке од тих важних демографских карактеристика су већ

⁶⁴ У поглављу „Учесталост коришћења и злоупотребе дроге“ приказани су подаци о односу ових понашања са полом, узрастом и узрастом у време првог пробања, па ће због тога они овде бити изостављени. Иначе, у табели су затамњени p коефицијенти оних варијабли чији однос са коришћењем или злоупотребом дроге нису статистички значајни на нивоу 0.05.

анализиране раније (пол, узраст, узраст првог пробања дроге) и зато оне и нису у овој табели. Остале варијабле те природе као што су на пример место живљења, с ким ученик живи, образовање мајке и образовање оца, значајано су повезане са коришћењем и злоупотребом дроге⁶⁵ и то у смеру⁶⁶ који показује да су таква понашања чешћа код ученика који живе у граду, који не живе са оба родитеља или не живе са родитељима уопште, чији родитељи, и отац и мајка, имају више или високо образовање и магистарске или докторске титуле. Правац међусобних односа ових карактеристика и ова два облика понашања је очекиван, али су коефицијенти повезаности, мада статистички значајни, изузетно ниски и крећу се од .098 до .219.

Другу групу карактеристика чине променљиве које на специфичан начин описују породичне односе. Треба имати у виду да су ове класификације условне и да не претендују да буду прихваћене. У ту групу спадале би променљиве: развод родитеља, алкохолизам оца и економски статус породице. Све три варијабле имају значајне, али такође веома ниске повезаности са коришћењем (.160 развод родитеља, .170 алкохолизам оца и .127 економски статус породице) и са злоупотребом дроге (.157 развод, .167 алкохолизам оца и .110 економски статус породице). Смер добијених резултата показује да коришћења и злоупотребе дроге има више у економски боље стојећим породицама и породицама у којима и отац и мајка имају виши ниво образовања.

Трећу групу социодемографских променљивих чине ученичка својства која се односе на вршњачке групе: алкохолизам у групи, коришћење дроге у групи, ватрено навијање за неки клуб и чланство у некој групи навијача. Наравно, то нису и једине променљиве из подручја групних утицаја чији су доприноси коришћењу или злоупотреби дроге истраживани, већ оне које су одабране за феноменолошку анализу. И за разлику од до сада изнетих резултата који су били прилично монотони, однос ових социодемографских карактеристика са зависним променљивим има два веома важна резултата. Први је снажно издвајање резултата варијабле *коришћење дроге у вршњачкој групи*. То коришћење дроге у групи или како се често скраћено назива *дрога у групи* има корелацију реда величине .361 са коришћењем и још вишу (.395) са злоупотребом дроге. Наравно, смер повезаности је какав се и очекивао: коришћење дроге у групи вршњака има субстанцијалну повезаност са коришћењем дроге од стране ученика из испитаног узорка. Тај смер повезаности јасно се може видети у табели која следи, којом се, како је речено, илуструју неки занимљиви и важни резултати.

---

⁶⁵ Изузев образовања оца са злоупотребом дроге.

⁶⁶ Овај смер се може уочити из „распореда“ фреквенција у табелама, а не из С коефицијената корелација. Табеле у којима је тај смер уочљив штампане су у прилогу.

Табела 32. Однос између коришћења дроге од стране ученика и коришћења дроге у његовој вршњачкој групи

Дрога у групи	Коришћење дроге					
	Не користи		Користи		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Нема групу	13	86,66	2	13,34	15	100,0
Нема коришћења у групи	795	92,55	64	7,45	859	100,0
Има коришћења у групи	251	60,77	162	39,23	413	100,0
Укупно	1059	82,28	228	17,72	1287	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=193.372$; $df=2$; $C=.361$; $p<.000$						

Оно што ову повезаност *дроге у групи* издваја у односу на остале социодемографске карактеристике није, међутим, само висина повезаности. Тачније, није толико та висина повезаности, колико чињеница да она јасно показује доминацију вршњачких односа над свим другим, поготову над односима који описују породичну атмосферу. Рано је још закључивати да тај резултат значи и утицај коришћења дроге у групи на коришћење дроге од стране ученика, јер ова врста анализе не допушта такво уопштавање, али је неспорно да између ових променљивих постоји другачији однос од свих који су до сада описани⁶⁷. Вероватно је да ће се, имајући овај резултат у виду, касније у етиолошким анализама, потврдити теза Хариса из 1995. године да „догађаји ван куће, заправо искуства која дете стиче у вршњачкој групи представљају обликујуће силе његове личности које производе другачији ефекат“ (Кнежевић, 2003:42).

Други важан резултат у односима вршњачких група са коришћењем и злоупотребом дроге, односи се на променљиву *чланство у групи навијача*. Овде се не ради о висини те повезаности, она је веома ниска, већ о ономе шта та повезаност значи. Прво што ваља запазити је разлика у повезаности те варијабле са коришћењем (.083) и злоупотребом дроге (.129). У јавности наиме, постоји теза да је унутар навијачких група често коришћење дроге и да знатан број тих чланова дилује тј. обавља улогу растурача (продаваца или налажења нових корисника) дроге. Овим резултатом та теза је у знатној мери и потврђена. Иако ниска, корелација од .083 потврђује да у навијачким групама има чланова који користе дрогу. Међутим, оно што је важније, корелација чланства у групи навијача са злоупотребом дроге, дакле понашањем у коме доминира растурање дроге, потврђује да у тим групама не постоји само коришћење него да се њени чланови баве и растурањем, тј. диловањем дроге. То даље значи да међу тим дилерима у навијачким групама значајно место имају и ученици из овог узорка. Није искључено да они ово диловање дроге раде за рачун вођа својих навијачких група и да дрогу најчешће продају ученицима у својој или другим школама.

Што се тиче последње променљиве из ове групе, коришћење алкохола од стране чланова групе, може се рећи да и она има значајне корелације са коришћењем

⁶⁷ С коефицијент корелације између коришћења дроге и коришћења дроге у групи је реда величине .361.

(.175) и злоупотребом дроге (.222), али је та повезаност такође очекивана. Очекиван је наравно и смер повезаности: честа употреба алкохола у групи повећава вероватноћу и коришћења и злоупотреба дроге. Оно што, међутим, није очекивано то је низак степен паралелности између та три понашања.

Четврту групу социодемографских обележја чији су односи са коришћењем и злоупотребом дроге испитивани чине променљиве које припадају тзв. незаједничком социјалном окружењу. Ово социјално окружење назива се још и засебним срединским утицајима. Њему неки аутори придају већу важност у детерминацији понашања и структуре личности него заједничким срединским утицајима, на пример породици. У ову групу сврстано је постојање коцкарница у близини школе и постојање доступних спортских терена у крају где ученик станује (близина је дефинисана као раздаљина мања од једног километра). Идеја је била да се тестира хипотеза о утицају близине субкултуралних и спортских објеката на коришћење и злоупотребу дроге. Како се из табеле види све те променљиве имају корелације са зависним варијаблама које нису значајне. Ти нивои повезаности озбиљно доводе у питање полазну хипотезу, али је прерано закључити да субкултурни или спортски објекти у близини места живљења или школе немају никакав однос са коришћењем или злоупотребом дроге. Касније у етиолошким ће се тачније видети како реално стоје ствари.

Паралелно са варијаблом *близина доступних спортских објеката* у крају, коришћена је и варијабла *бављење спортом у току школовања*. „Бављење“ је дефинисано као „редовно тренирање“ или „учествовање у неком спортском такмичењу“. Подстакнути резултатом у једној ранијој студији (Радовановић, 2010) у којој је добијена статистички незначајна корелација исте варијабле са коришћењем дроге, овог пута су спортске дисциплине разврстане на оне које активирају агресивне импулсе у личности и оне које то чине у мањој мери или не чине уопште. И овог пута, као и раније добијена је незначајна корелација и са коришћењем и са злоупотребом дроге. Тај резултат озбиљно доводи у питање све тврдње како је спорт превентивна активност када се ради о злоупотреби дроге, али са дефинитивним закључцима о томе треба сачекати и видети положај ове варијабле у мултиваријатним моделима анализе коришћеним код етиолошких анализа.

Променљива за коју такође постоје устаљена мишљења да је јак ризични фактор када се ради о коришћењу дроге је *успех у школи*. Та варијабла је овог пута дефинисана као успех у последњем завршеном разреду. Испоставило се међутим, да су корелације те варијабле са коришћењем (.162) и злоупотребом дроге (.163) изузетно ниске, иако статистички значајне, па зато и тај резултат треба примити са резервом и чекати другачије методе анализе података.

Најзад последња група варијабли чији су односи са коришћењем и злоупотребом дроге анализирани у овом делу рада чине четири вредносне оријентације: преференција хедонистичког, материјалистичког, алтруистичког и активистичког стила живљења. Разлози коришћења ових варијабли детаљно су изнети

раније. Треба напоменути да је један од важних разлога то што су у литератури веома ретка истраживања о томе каква је улога вредносних оријентација у поремећајима понашања који се овде изучавају. Међутим, судећи по резултатима који се налазе у великој табели штампаној нешто раније, није се много добило уврштавањем ових вредносних оријентација у узорак потенцијалних ризичних или протективних фактора. Наиме, две од четири вредносне оријентације имају значајне, али веома ниске корелације и са коришћењем и са злоупотребом дроге. Те две вредносне оријентације су преференција хедонистичког стила живљења (.149 са коришћењем и .154 са злоупотребом дроге) и преференција материјалистички оријентисаног стила живљења (.169 и .152). Остале две (алтруистички и активистички стил живљења) немају значајне повезаности ни са коришћењем ни са злоупотребом дроге. Иако то нису резултати за одушевљавање мора се признати да су они логични и очекивани.

1.4 Завршна разматрања

Овом анализом односа са вредносним оријентацијама окончана је феноменолошка анализа злоупотреба дроге. Као основ те анализе били су резултати добијени са једанаест зависних варијабли које су се односиле на 1) пробање дроге, 2) узраст првог пробања, 3) коришћење дроге, 4) врсту дроге која се проба, 5) врсту дроге која се користи, 6) нуђење дроге другима, 7) поклањање дроге другима, 8) позајмљивање дроге другима, 9) продају дроге, 10) помагање у продаји или куповини и 11) препродају дроге, односно куповину, па касније продају дроге. Осам од тих једанаест облика понашања било је искоришћено за операционалну дефиницију злоупотреба дроге одређену као степен коришћења и инволвираности у понашања која се у пракси називају растурање дроге.

Анализа феноменологије у складу се дефиницијом тог појма садржи три важна аспекта: а) анализу учесталости понашања којима је злоупотреба дроге операционализована, б) анализу односа два кључна типа понашања, коришћења дроге и злоупотреба дроге (понашања које је заједничка мера коришћења и растурања дроге) са осам других поремећаја понашања и в) анализу коришћења и злоупотребе дроге (коришћења и растурања) са 22 социодемографске карактеристике ученика, почев од пола, па до вредносних оријентација. Ова анализа садржи и анализу пробања дроге, узраста првог пробања, учесталост и врсту дрога које се најчешће пробају, као и учесталост и врсту дрога које се најчешће користе. Целокупна феноменолошка анализа урађена је на репрезентативном узорку ученика средњих школа у Београду величине 1287 испитаника.

На основу те феноменолошке анализе могуће је у што сажетијем облику дати најважније закључке:

I Анализа учесталости

1. Анализа првих контаката са дрогом (тзв. пробања дроге) показала је:

а) да 22,2% укупног броја ученика проба дрогу, једном, два три или више пута,
б) да од броја ученика који проба дрогу 80% наставља и да је користи,
в) да се пробање дроге разликује по полу и да у том понашању значајно чешће учествују девојке,

г) да се пробање дроге помера ка све млађим узрастима, али да су ударне године пробања 15. и 16.,

д) да у периоду детињства од 11 до 14 године, чак 17,7% ученика проба дрогу, али да се узраст првог пробања не разликује по полу.

2. У анализи коришћења дроге доминантан интерес био је на учесталости тог понашања, на разлици по половима, на односу између коришћења и растурања дроге. Када је учесталост у питању добијени резултати показују да 17,7% ученика из узорка од 1287 користи дрогу и да је проценат оних који користе повећан у односу на период пре четири године за читавих 6,8%. Код анализе односа коришћења и растурања откривено је да постоји 6,45% ученика који Само користе дрогу, тј. само уносе дрогу у организам и 11,27% оних који Користе и растурају дрогу. Анализом учесталости добијен је и резултат који показује да нема разлике између полова када је коришћење дроге у питању.

3. Истраживање феноменологије показало је, како је већ речено, да 11,27% ученика и Користи и растура дрогу. То је посебан квалитет злоупотреба дроге који заслужује посебна истраживања. Овом анализом истовремено је откривено да 2,80% ученика Само растура и уопште не користи дрогу што је такође специфично понашање. Оно је по правилу недоступно свим истраживачима који злоупотребу дроге дефинишу само као коришћење дроге. Анализа шест видова растурања дроге и њихове учесталости по полу, открива већу учесталост пет од ових облика код девојака. Непостојање значајних разлика констатовано је само код поклањања дроге. Када се сви облици растурања дроге третирају као јединствено понашање показује се да 14% ученика учествује у тој врсти злоупотребе дроге. Треба посебно нагласити да је од шест облика овог понашања највише заступљено „помагање у продаји“. Тај резултат дозвољава хипотезу да ученици за рачун неких „крупнијих дилера“ обављају посао налажења нових корисника дроге и посредују у њеној продаји.

4. Истраживање *злоупотребе дроге*, променљиве која обједињује све врсте коришћења и растурања дроге у јединствени облик понашања, показује да када се облици коришћења и растурања дроге третирају заједно број ученика који су укључени у злоупотребу дроге расте чак на 20,5%. Тај број је комбинација понашања Само користе, а не растурају дрогу (6,45%), Користе и растурају дрогу (11,27%) и Само растурају, а не користе дрогу (2,8%).

Постојање ових различитих облика понашања поготову категорије Само растурају, а не користе дрогу, као и знатног повећања процента ученика инволвираних у односе са дрогом када се сва понашања третирају заједно, оправдава постојање посебне и обједињене зависне варијабле под називом Злоупотреба дроге. Истраживање односа између те обједињене димензије и пола показало је да девојке чешће него дечаци злоупотребљавају дрогу, али та разлика није статистички значајна.

5. У анализи учесталости важно место заузима истраживање врста дроге које се најчешће пробају и најчешће користе. Када се ради о пробању, неприкосновену предност над свим осталим има марихуана са 492 (55,0%) од укупног броја од 894 одговора на питање које се дроге најчешће пробају. На другом месту је кокаин са 100 (11,2%) и на трећем спид са 93 (10,4%) одговора. Марихуана је далеко испред свих наркотика и када је коришћење дроге у питању са нешто мањим бројем одговора (427), али практично истим процентом у односу на укупан број одговора (55,4%). Друго место заузима кокаин (12,8%), а треће спид и екстази са истим бројем одговора (60 или 7,8%). Из анализе учесталости пробања и коришћења појединих дрога не виде се неке значајне импликације ових резултата осим евентуално за расправу о легализацији или нелегалацији коришћења марихуане.

II Анализа односа коришћења и злоупотреба дроге са другим поремећајима понашања

У склопу феноменолошке анализе испитивани су и односи коришћења и злоупотреба дроге са другим поремећајима понашања и то: бежањем од куће, бежањем од школе, физичким насиљем у школи, физичким насиљем ван школе, коцкањем, пушењем, коришћењем алкохола и сукобима са законом. Резултати који су добијени показују следеће:

1. Сви облици поремећаја понашања имају значајне корелације и са коришћењем и са злоупотребом дроге.

2. Највеће повезаности са коришћењем и злоупотребом дроге имају пушење (.368 са коришћењем и .380 са злоупотребом дроге) и коришћење алкохола (.355 и .362). Та два облика поремећаја могу имати статус понашања која претходе коришћењу односно злоупотреби дроге. Да ли су ти поремећаји понашања ризични фактори или само паралелни облици понашања са коришћењем и злоупотребом дроге вероватно ће разјаснити касније етиолошке анализе или нова истраживања другачије дизајнирана него што је ово.

3. Значајне корелације са злоупотребом (.308) и коришћењем дроге (.293) има и варијабла *бежање од школе*. На основу тих корелација може се поставити хипотеза да је дрога разлог честог одсуства са наставе, али и хипотеза да је бежање од школе чинилац који доприноси таквом понашању. Корелација која се користи код тзв.

укрштених табела, не омогућава закључке у ком смеру је та повезаност и треба видети резултате анализе у етиолошком делу истраживања.

III Анализа односа коришћења и злоупотреба дроге са социодемографским карактеристикама ученика

У овом одељку анализиран је однос коришћења и злоупотреба дроге са 20 социодемографских карактеристика ученика из узорка. Најважнији резултати који су добијени су следећи:

1. Не постоје значајни односи коришћења и злоупотреба дроге са бављењем спортом у време школовања, близином коцкарница у крају у коме ученик живи, близином доступних спортских терена у крају, коцкарница у близини школе, навијањем за неки клуб у било ком спорту, те са преференцијом алтруистичке и активистичке вредносне оријентације.

2. По правилу све преостале социодемографске карактеристике имају врло ниске корелације са коришћењем и злоупотребом дроге.

3. Посебно занимљив је резултат који показује да ученици који су чланови група навијача имају, додуше такође ниску, али статистички значајну корелацију са злоупотребом дроге, односно са растурањем дроге, јер је злоупотреба претежно одређена тим понашањима. Та корелација потврђује тезу да навијачке групе имају везу са дрогом, али и тезу да су ученици такође укључени у процес растурања дроге.

4. Од свих социодемографских варијабли субстанцијалну корелацију са злоупотребом дроге (.395) има једино варијабла *дрога у групи*. Тај резултат егзактно показује значајан допринос вршњачких група у овој врсти понашања.

На крају ове анализе треба рећи да би од изузетне важности било организовано и систематско праћење коришћења и растурања дроге међу ученицима завршних разреда основних и свим разредима средњих школа у Србији. Те редовне сондаже злоупотреба дроге биле би од непроцењиве важности за превенцију тих понашања.

2. ЕТИОЛОГИЈА ЗЛОУПОТРЕБЕ ДРОГЕ

Увод

На чињеницу да постоји велики број фактора који могу да утичу на злоупотребу дроге (како год да је дефинисана) указују многобројна емпиријска истраживања вршена у области поремећаја понашања, посебно она која су за свој предмет имала тзв. ризична понашања. Нажалост резултати тих истраживања су често противречни, некада добијени непоузданим моделима или инструментима, тако да код многих поремећаја не постоји јасна слика којим факторима се дугује њихов настанак, развој и трајање. Штавише за неке од тих поремећаја се са извесношћу може рећи да имају прилично противречну етиолошку слику. У ове последње нажалост спада и злоупотреба дроге, најпре зато што се ови фактори истражују када већ наступи стање зависности (од дроге) услед ког је психолошка и социјална слика испитаника потпуно измењена, а затим и зато што се ти фактори истражују на склопу тзв. ризичних понашања, а не на индикаторима злоупотреба дроге.

Бројност тих потенцијалних етиолошких чинилаца злоупотреба дроге и противречности које су напред поменути, условили су да је број могућих ризичних и протективних фактора чији се утицај на злоупотребу дроге у овом раду анализира изузетно велики. Наиме, у узорку независних променљивих укупно се налазе 154 варијабле које припадају разним подручјима, почев од локалног и општег окружења, породичне, школске и вршњачке средине, те вредносних оријентација и неких специфичних индивидуалних својства, па све до особина личности. Том узорку се, наравно, могу ставити разни приговори, а један од најважнијих свакако је да он не садржи варијабле биолошког порекла, упркос ставу да интеграција биолошких фактора са факторима социјалне средине и личности „може представљати важан корак у разумевању етиологије поремећаја понашања и условљавању програма превенције и третмана...“ (Жунић-Павловић, Павловић и Ковачевић-Лепојевић, 2013:131). Или става да су генетички чиниоци одговорни за између 41 и 61% варијансе особина личности (Jang, Livesley & Vernon, 1996) или „да се око 50% варијансе антисоцијалног понашања може приписати генетичким утицајима“ (Жунић-Павловић, Павловић и Ковачевић-Лепојевић, 2013:133). Међутим, колико год тај приговор био на месту није постојала могућност да се у узорак променљивих укључе и фактори биолошког порекла.

Значајан број од поменутих променљивих (154) изабран је на основу теоријских концепција које су описане у ранијем, одговарајућем поглављу. Међутим, важан извор тих променљивих била су и истраживања ризичних и протективних фактора разних поремећаја понашања од стране многобројних домаћих и страних аутора (Loeber, 1990; Hawkins & Catalano, 1992; Lipsey, 1992; Mrazek & Haggerty, 1994; Williams, Ayers & Arthur, 1997; Fraser & Galinsky, 1997; Hawkins, 1997, 1999; Hawkins et al. 1998; Loeber & Farrington, 1999; Ajduković, 2000; Hawkins, Catalano & Artur, 2001;

Loeber, Farrington & Petechuk, 2003; Biglan et al. 2004; Popović-Ćitić i Žunić-Pavlović, 2005; Žunić-Pavlović i Popović-Ćitić, 2005; Snajder, Rid & Paterson, 2007; Huebner, Varano & Bynum, 2007; Popović-Ćitić, 2008; Popović-Ćitić i Popović, 2009; Bašić, 2009; Lovrić, 2009; Žunić-Pavlović, Popović-Ćitić i Pavlović, 2010; Griffin & Botvin, 2010; Piquero, Jennings & Farrington, 2010; Radovanović, 2010; Kovačević-Lepojević i Žunić-Pavlović, 2013; Radulović, 2014; Вуковић, 2011, 2014). Захваљујући тим ауторима и, како је раније речено, теоријским концептима који стоје иза поремећаја понашања, додуше претежно иза криминала, у узорак претпостављених чинилаца злоупотреба дроге одабрано је 6 променљивих тзв. социодемографских карактеристика, 14 из локалног подручја, 11 из општег окружења (тзв. макросоцијални утицаји), 33 из породичне средине, 25 из школске, 11 променљивих као утицаји вршњачких група, 20 варијабли које чине групу „индивидуална својства“, 4 вредносне оријентације, 4 класична поремећаја понашања (заправо 10, јер се шест анализира у другим скупинама) и 26 особина личности. Ако се изузму биолошки фактори, оваквим избором независних променљивих покривен је целокупан простор тзв. природне поделе ризичних и протективних фактора о којима у свом раду говори Илић (2008).

Велики број променљивих чији се ризични или протективни утицај анализира наметнуо је једну крупну дилему. Она се у најкраћем своди на питање начина како толики број довести у однос са индикаторима злоупотреба дроге. Природно је свакако да се све те варијабле третирају као целина и да се истовремено анализира њихов утицај на злоупотребу. Међутим, тим начином би се добила једна огромна табела са застрашујућим бројем података чије би информације било скоро немогуће разумети и пратити. Други начин је да се тај однос са злоупотребом дроге анализира по подручјима којима ове варијабле природно припадају. Иако тај начин има недостатака, он је логичнији и често се примењује у истраживачким радовима других научника. Због тога је и у овом раду усвојен приступ да се анализа односа између претпостављених ризичних и протективних фактора са злоупотребом дроге, тачније променљивим којима је она операционализована, анализира по подручјима. Поменути недостаци овог приступа добрим делом ће бити ублажени применом каноничке дискриминативне анализе у обради података, која јасно идентификује које променљиве имају предиктивну снагу, а које су у привидним или посредним интеракцијама са злоупотребом дроге (Жунић-Павловић, Поповић-Ћитић и Павловић, 2010).

На крају овог уводног текста пре преласка на конкретне резултате добијене у етиолошкој анализи, још две важне напомене. Прва је заправо подсећање на природу зависних варијабли у етиолошком делу истраживања. Те варијабле су уствари три вида понашања којима је злоупотреба дроге операционализована: 1) *Само коришћење дроге* (без икаквог учешћа у њеном растурању), 2) *Коришћење и растурање дроге* и 3) *Само растурање дроге* (без икаквог коришћења).

Само коришћење дроге дефинисано је као најмање два пута унета у организам било која психоактивна супстанца која припада групи канабиноида, депресора, стимулатора или халуциногена. *Коришћење и растурање дроге* подразумева такође најмање два пута унету у организам неку од наведених супстанци, али истовремено постојање макар једног од облика понашања као што су нуђење дроге другима, продаја, препродаја дроге, поклањање, позајмљивање дроге другима, помагање у продаји или куповини. Најзад, *Само растурање дроге* садржи искључиво понашања попут продаје дроге, препродаје, нуђења дроге другима и друга, али нема коришћења дроге.

Само коришћење дроге није тако редак облик понашања. У феноменолошкој анализи се показало да од укупног броја од 264 ученика који злоупотребљавају дрогу на било који од поменутих начина њих 83 или 31,4% се тако понаша⁶⁸. *Коришћење и растурање дроге* је у узорку ученика заступљена знатно чешће: од укупно 264 ученика, чак 145 или 55% њих и користи и растура дрогу. Та врста понашања заузима важно место и у односу на цео узорак од 1287 ученика, јер се тако понаша чак 11,27% ученика. Најзад, трећа врста понашања *Само растурање дроге* је релативно ретко понашање. Оно је у укупном узорку ученика (1287) констатовано само код 36 ученика, односно код 2,80% случајева. У односу на 264 ученика то је 13,6% што ипак није занемарљив проценат.

Та три понашања биће на наредним странама на разне начине доведена у везу са узорком претпостављених ризичних и протективних фактора да би се утврдило њихово реално деловање на ова понашања. Под „реалним деловањем“ треба сматрати врсту односа између ових фактора и неког од наведена три облика понашања који значи могућност предвиђања тог понашања са поузданошћу од најмање 90 процената.

Друга напомена тиче се проширења обима анализе добијених резултата које није последица само ова три облика злоупотребе дроге, него и другачијег разумевања позиције полова у тој анализи. Током излагања феноменолошких карактеристика злоупотреба дроге и њиховог односа са полом ученика показало се да та врста анализе није довољна да се разумеју и опишу разлике између дечака и девојака у овим понашањима. Феноменолошка анализа је, наиме, говорила само о разликама у броју, тј. простој учесталости дечака и девојака у појединим облицима ових понашања и ништа више. Иза такве врсте анализе, као уосталом иза свих феноменолошких анализа, стоји претпоставка да ова учесталост показује важне одлике појаве и да се на основу учесталости може закључивати о улози полова у тим појавама. Можда и може, али то није довољно да се открију евентуалне разлике у ризичним и протективним факторима који доводе до злоупотреба дроге код дечака и девојака. Разлике у учесталости и не морају постојати, на пример, када су у питању коришћење или злоупотреба дроге, али унутар полова може постојати потпуно другачија структура

---

⁶⁸ Процент ученика који Само користе дрогу у односу на укупан број ученика у узорку (1287) је 6,45.

ризичних и протективних фактора који детерминишу то Коришћење или Коришћење и растурање. Па чак и ако је та структура иста, ризични и протективни фактори не морају деловати на исти начин и истим интензитетом код оба пола. Због тога су ове анализе по полу о односима потенцијалних ризичних и протективних фактора са три врсте понашања која репрезентују злоупотребу дроге не само потребне, него и нужне. На наредним странама ће зато ти односи бити анализирани унутар сваког пола посебно. Тим приступом ће се сигурно постићи поузданији и валиднији резултати него да се та анализа радила за оба пола истовремено. Такође је сигурно да не постоји опасност да се на тај начин „изгуби“ неки важан предиктивни фактор пошто не постоје заштитни или ризични чиниоци који су предиктивно важни код анализе узорка у целини, а нису важни код једног или другог пола. Уосталом и та могућност, као и могућност добијања поузданијих и валиднијих резултата анализом унутар полова ће бити проверена на једном или два случаја када ће бити примењена оба приступа у интерпретацији података. За ту сврху чини се да су најпогодније анализе односа ових облика злоупотреба дроге се променљивим које припадају локалном и општем окружењу, па зато том анализом и започиње цело поглавље о етиолошким одредницама злоупотреба дроге.

2.1 Локално и опште окружење и злоупотреба дроге

Суштина анализе која се крије иза овог наслова је утврђивање који то фактори локалног и општег окружења омогућавају предикцију разлика између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу, с једне и оних ученика који немају било каквог додира са дрогом, с друге. Ради се, дакле, о тестирању способности сваког појединачног, а затим и свих ризичних и протективних фактора заједно да прогнозирају ова три вида понашања.

Концепт ризичних фактора из локалне заједнице или како се чешће назива „из околине“, заправо је модификовани концепт Хокинса, Каталана и Милера из 1992. године детаљније описан у радовима појединих домаћих и страних аутора (Gardner, Green & Marcus, 1994; Garbarino, 1997; Поповић-Ћитић и Поповић, 2009; Жунић-Павловић, Поповић-Ћитић и Павловић, 2010). Модификација се састоји у томе што су неке од варијабли тог концепта, индивидуализоване у облику перцепције тих варијабли од стране испитаника. Тај поступак треба да да боље резултате него да је коришћена дескрипција стања у окружењу, јер је од простог присуства неких фактора много важније како појединац опажа те факторе.

Осим тога модификација се састоји и од увођења у сет независних променљивих из овог подручја и других варијабли које нису биле конкретизоване у оригиналном моделу, али које се често помињу у концепту социјализације. Ту се пре свега мисли на доступност субкултуралних образаца понашања у околини, на опажање ставова суседа према дроги и криминалу, на постојање у суседству младих

који користе дрогу или појединаца који се баве криминалом. Најзад модификација је и увођење у концепт перцепције безбедности краја од стране испитаника, присуства полиције у крају, познавање неког полицајца из краја. У моделу који се користи у овој анализи укупно је 14 променљивих. Из назива у табели која следи, може се детаљније видети њихова природа и у чему су модификације основног модела.

За разлику од локалног окружења коме је у литератури о концепту ризичних и протективних фактора поклоњења прилична пажња, опште окружење или макросоцијални фактори су некако занемарени. Међутим, концепт социјализације који има примат у теоријском залеђу овог истраживања, том окружењу такође придаје доста важности и третира га као посебан агенс социјализације. У оквиру тог агенса најчешће се анализира утицај културе и културних институција на развој и понашање појединца. Та врста утицаја у овом раду је операционализована као утицај медија, књижевности, неких нових видова комуникација, аномије, позоришта, биоскопа, доступности културних установа, одлазака у цркву и слично. Подручје макросоцијалних фактора садржи укупно 11 варијабли.

Резултати испитивања утицаја варијабли из локалног и општег окружења на три облика понашања који значе злоупотребу дроге, дати су у наредне две табеле. У првој од њих налазе се подаци о броју дискриминативних функција унутар сваког од ових понашања, Wilksove lambda тј. тест значајности разлика између група ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу, каноничке корелације које показују степен повезаности варијабли локалног и општег окружења са разликама између тих група (које злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу) који се може објаснити променљивим из локалног и општег подручја и наравно, ниво значајности тих корелација.

Табела 33. Променљиве локалног и општег окружења и њихов утицај на разлике између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу и ученика који немају контакт са дрогом – анализа по полу.

Статистички параметри дискриминативне анализе	Нема злоупотребе vs Само користе		Нема злоупотребе vs Користе и растурају		Нема злоупотребе vs Само растурају	
	м	ж	м	ж	м	ж
Број функција	1	1	1	1	1	1
Каноничка корелација	.381	.369	.620	.546	.458	.411
Wilksova lambda	.855	.864	.615	.702	.790	.831
Ниво значајности	.000	.050	.000	.000	.000	.015

У наведеној табели видљиво је да је код сва три понашања која значе злоупотребу дроге добијена по једна дискриминативна функција. Каноничке корелације тих функција и за дечаке и за девојке статистички су значајне што значи да се на основу скупа променљивих локалног и општег окружења у значајном обиму могу успешно диференцирати ученици који Само користе, Користе и растурају или Само растурају дрогу од ученика који немају било каквог контакта са дрогом. Степен

разлика који се може тим скупом променљивих објаснити није, наравно, посебно висок, јер разлике зависе и од многих других чинилаца различитог порекла, али није ни за потцењивање. Најмањи обим разлика овим варијаблама може се објаснити између девојака које Само користе дрогу и ученика који немају додира са дрогом (13,6%), а највећи код Коришћења и растурања дроге од стране дечака (38,4%)⁶⁹. Важно је, међутим, запазити да су каноничке корелације између дечака и девојака унутар свих облика понашања различите што је један од индикатора оправданости посебних анализа по половима. Ваљаност тог приступа, међутим, нарочито ће доћи до изражаја када се буду анализирали утицаји појединих варијабли код којих је те разлике и логично очекивати. Добре стране приступа у коме се разлике анализирају за сваки пол посебно, могу се проверити већ на примеру ових варијабли из локалног и општег окружења. Пре тога ипак треба погледати целину ових резултата који су добијени анализом по половима како они не би били запостављени за рачун показивања ваљаности самог приступа. Ти резултати се налазе у табели која следи.

---

⁶⁹ Овај степен објашњених разлика може се видети квадрирањем каноничких корелација

Табела 34. Променљиве локалног и општег окружења и њихов утицај на разлике између ученика који *Само користе*, *Користе и растурају* или *Само растурају* дрогу и ученика који немају додира са дрогом – анализа по половима⁷⁰

Променљиве локалног и општег окружења	Нема злоупотребе vs Само користе				Нема злоупотребе vs Користе и растурају				Нема злоупотребе vs Само растурају			
	м		ж		м		ж		м		ж	
	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г
Перцепција безбедности краја	-.071	.136	.009	.287	-.057	-.110	.011	.322	.137	.262	-.155	.127
Перцепција присуства полиције у крају	-.294	-.236	.034	-.209	.105	.132	.223	-.090	-.139	-.087	.017	-.284
Познавање полицајаца у крају	.194	-.059	-.075	-.221	.130	-.150	.052	-.032	.055	-.014	-.345	-.386
Одласци у цркву	.289	.321	-.026	.087	.036	.102	.304	.336	.150	.168	-.015	-.031
Постојање културних установа у крају	-.186	-.231	-.230	-.280	-.064	-.103	-.156	-.032	-.013	-.120	.176	.109
Постојање субкултуралних објеката у крају	.058	-.187	.026	-.198	-.063	-.164	.209	.074	-.017	-.041	.043	-.004
Постојање спортских терена у крају	-.020	-.068	.127	.089	-.061	.109	-.038	.122	.144	.099	-.152	-.122
Познавање суседа	.066	.077	.090	.077	.170	.189	.052	.121	-.053	.021	-.013	-.118
Перцепција става суседа према дроги	-.145	.080	.452	.280	-.003	.033	-.154	.196	.018	.049	.005	.056
Перцепција става суседа према криминалу	.214	.212	.400	-.003	.100	.121	.221	.238	-.013	.045	-.024	.094
Млади у суседству који користе дрогу	.058	.345	.053	.326	-.021	.243	.161	.356	-.149	.129	-.084	.167
Има ли у суседству људи који се баве криминалом	.111	.360	.204	.381	.064	.187	.057	.310	.022	.175	-.100	.162
Доступност дроге у локалном окружењу (дилерска места)	.461	.576	.204	.363	.214	.409	.275	.495	.203	.321	.506	.523
Лична доступност дроге – нуђење дроге ученику	.263	.338	.638	.738	.864	.865	.714	.725	.670	.656	.664	.600
Заинтересованост и праћење политике	.229	.249	.155	.061	-.008	-.130	.066	-.109	.060	.214	.356	.354
Читање дневне и недељне штампе	.174	.244	-.059	.069	-.115	-.159	-.284	-.147	-.043	.055	.223	.311
Гледање шунд емисија на ТВ (Гранд парада, Фарма...)	-.317	-.224	.068	-.089	-.101	-.175	.074	.014	.105	.046	.044	.071
Оптимизам у погледу своје будућности	.097	.030	-.149	-.079	.032	.052	.059	.122	-.032	-.017	.107	.044
Представе о будућој професији	.007	-.022	.172	.158	-.157	-.148	-.142	.027	-.091	-.171	.041	.013
Читање књижевних дела	.007	-.019	-.033	.134	-.128	-.155	-.182	-.015	.178	.210	.100	.054
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	-.261	-.142	-.026	.055	-.078	-.076	.202	.145	.463	.483	.087	-.006
Број одлазака у биоскоп у последњих 30 дана	-.064	-.038	.142	.294	-.145	-.131	-.086	.029	.028	.196	-.102	.047
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.355	.336	.146	.251	.279	.310	.253	.267	.323	.343	.062	.216
Број посета интернет сајтовима о дроги у последњих 30 дана	.139	.103	.136	.226	.204	.223	.206	.324	.016	.080	-.111	.074
Скор на скали аномије	-.030	-.040	-.148	-.191	.084	.097	-.077	-.063	.062	-.004	-.153	-.058

с - канонички дискриминативни коефицијент; г - корелација варијабле са дискриминативном функцијом

Пажљива анализа података у овој табели суочава нас са три веома важна резултата. Први по реду је прилично велики број променљивих из подручја локалног и општег окружења које немају никакву улогу у процесу разликовања оних ученика који користе, растурају или користе и растурају дрогу од ученика који немају додира са дрогом. Неспособност било какве диференцијације показује осам од 25 променљивих и то: постојање спортских терена у крају, познавање суседа, постојање младих људи у крају који користе дрогу, оптимистичко опажање своје будућности, представе о својој будућој професији, читање белетристике, одласци у биоскоп и степен осећања аномије. Прва помисао која пада на памет при суочавању са толиким бројем

⁷⁰ Значајни коефицијенти су затамњени.

ирелевантних односа ових променљивих са злоупотребом дроге, јесте да су изабране погрешне варијабле једног и другог окружења. Могуће је, али ове променљиве се врло често наводе у литератури као потенцијални ризични фактори злоупотреба супстанци, а још чешће у концепту социјализације као важни елементи спречавања било ког облика девијантног понашања. Све ове променљиве изабране су на основу претходних истраживања и литературе и вероватније је да је разлог њихове ирелевантности тип анализа у тим истраживањима, него погрешан избор. У неким од тих истраживања, наиме, закључци о важности појединих фактора темељени су на секундарним подацима, подацима о учесталости или обичним корелацијама, па је зато њихова важност врло проблематична. Већина таквих фактора није била у стању да издржи ригорозне провере мултиваријатним анализама. У прилог те тезе може се навести податак да неке од ових променљивих имају значајне, па и прилично добре корелације са Коришћењем и растурањем дроге, Само коришћењем дроге или Само растурањем, али да је њихова предиктивна снага без икаквог значаја. На пример, варијабла „млади у суседству који користе дрогу“ има са Само коришћењем дроге корелације .345 код дечака и .326 код девојака, али нема утицаја на прогнозирање тог понашања. Таквих примера има још. Због тога треба веровати да није у питању погрешан избор, него да се једноставно ради о томе да ове варијабле имају само паралелност или привидан утицај на та три понашања, али да нису у могућности да буду њихови предиктори.

Од ових апстинирајућих варијабли, важније за проблем овог рада су променљиве које утичу, неке од њих чак и снажно, на разликовање ученика који злоупотребљавају дрогу од оних који то не чине. Унутар скупине таквих променљивих може рећи да реално егистирају три групе. Прву групу чине променљиве које се могу сматрати *општим или скоро општим предикторима* разлика у сва три понашања којима је злоупотреба дроге операционализована. Ту групу чине само две или уз либералнији критеријум највише три променљиве. Те променљиве су: 1) *Доступност дроге у локалном окружењу* дефинисана знањем односно опажањем ученика да постоје дилерска места у крају у ком живи, 2) *Лична доступност дроге* дефинисана доживљеним нуђењем дроге, и можда 3) *Број сати у кафићу за последњих 30 дана*. Првонаведена променљива „доступност дроге у локалном окружењу“ има значајно предиктивно дејство код сва три облика понашања и то код оба пола. Друга променљива из ове групе, „лична доступност дрога“, има изразито снажно предиктивно дејство. Висина њених каноничких коефицијената се креће од .263 код дечака у Само коришћењу дроге, па све до .864 код дечака који Користе и растурају дрогу. Корелације ове променљиве са каноничком функцијом такође су високе (највећа .865), више него било које друге варијабле. Оно што је још важно за ту „личну доступност дроге“ јесте да она има важну предиктивну улогу код сва три облика понашања, без изузетака, да је њен предиктивни утицај непосредног карактера и да има предиктивну улогу код оба пола. Ипак имајући у виду посебну важност „доступности дроге у крају“ поред ове личне доступности логично је да се

дискриминативне функције сва три облика понашања идентификују као „*доступност дроге у личном простору и околини*“. Трећа променљива „број сати у кафићу за последњих 30 дана“ је условно сврстана у ову категорију. Она наиме, такође снажно утиче на прогнозу сва три облика понашања, али по правилу код дечака (код девојака значајан утицај има само у понашању Користе и растурају дрогу. Њени канонички коефицијенти су реда величине .253 до .355, а корелације са функцијама се крећу од .267 до .343. Ова варијабла је условно сврстана у ову групу зато што је њена предиктивна снага концентрисана по правилу на предвиђање злоупотреба дроге код дечака.

Другу категорију чине променљиве са својеврсним предиктивним својствима. Ради се о варијаблама које имају значајни предиктивни утицај, али само на поједина понашања и само код једног или другог пола. Ту групу треба сматрати врло важном зато што променљиве у њој представљају те специфичне утицаје у оквиру полова и тешко да би биле откривене да се анализа вршила јединствено за цео узорак. Осим тога оне су важне и зато што унутар њих има и извешан број оних са протективним својствима, на пример опажање присуства полиције у крају, познавање неког од тих полицајаца, постојање културних установа у крају. Занимљиво је да су ове променљиве протективни фактори за различите облике злоупотреба дроге и некад за дечаке, а некад за девојке. На пример, протективна улога променљиве „перцепција присуства полиције у крају“ (-.294 и -.236)⁷¹ јавља се само код дечака и то у односу на Само коришћење дроге. Такође је јако занимљиво, а можда и вредно посебног наглашавања да та иста променљива код Коришћења и растурања дроге (код девојака) има статус ризичног, а не протективног чиниоца⁷². У овој категорији предикторских варијабли изражену улогу има и „доступност културних установа у крају“ са коефицијентом -.230 и корелацијом -.280. Протективна природа те променљиве је очекивана и не треба је коментарисати. Потребно је само нагласити да се та улога односи на девојке и на понашање Само користе дрогу. Треба такође поменути да протективну улогу можда има и променљива „непостојање субкултурних објеката у крају“. Израз можда, се користи, јер је њен коефицијент корелације врло низак, иако је дискриминативни реда величине .209. Ради се иначе о утицају ове варијабле на Коришћење и растурање дроге и то код девојака.

Врло изражено протективно деловање има и „негледање шунд емисија на телевизији“ попут рецимо Гранд параде, Фарме и слично (-.317 и -.224). У питању је такође Само коришћење дроге, али овог пута код дечака. Оно што је интересантно јесте да су сви протективни фактори код Само коришћења дроге и то код дечака. Није баш извесно да се ради о правим протективним факторима, али то и није толико важно

---

⁷¹ Први број је канонички дискриминативни коефицијент, а други корелација варијабле са функцијом.

⁷² О статусу ризичног чиниоца се закључује на основу позитивног или негативног предзнака њеног дискриминативног коефицијента. У овом случају негативни предзнаци значе протективни карактер, јер су варијабле тако нумерисане (видети Упитник у прилогу).

због тога што супротан пол ових променљивих вероватно има ризично дејство на ова понашања девојака или дечака. Важно је да ове варијабле могу представљати брану против неких облика злоупотреба дроге и да се као такве могу користити у превенцији тих понашања.

Трећој групи припадају променљиве које имају статус класичних ризичних фактора са израженим предиктивним способностима. То су најпре опажање да суседи не осуђују коришћење дроге (.452 и .280) и не осуђују бављење криминалом (.400) када су девојке у питању и Само коришћење дроге⁷³. Предиктивну снагу код девојака и истог овог понашања има и знање или информације ученика да у суседству има људи који се баве криминалом (.204 и .381). Од варијабли општег окружења на разлике међу ученицима који Само користе или Само растурају дрогу и ученицима који немају додира са дрогом утичу и променљиве „заинтересованост и праћење политике“ и „читање дневне и недељне штампе“. Прва од те две променљиве има коефицијенте .229 и .249 када су дечаци и Само коришћење дроге у питању, односно коефицијенте .356 и .354 када су девојке и Само растурање дроге предмет утицаја. Друга променљива „читање дневне и недељне штампе“ утиче на понашање девојака које само растурају дрогу (.223 и .311). Смер коефицијената (позитиван предзнак) показује да ову врсту штампе више читају девојке укључене у растурање дроге. Та иста променљива, међутим, делује и у супротном смеру када су у питању такође девојке, али оне које и Користе и растурају дрогу (-.284 и -.147). Супротан смер не значи да та променљива спречава коришћење и растурање дроге него да је нечитање штампе могући чинилац тог понашања. Израз „могући“, је употребљен, јер постоји вероватноћа да су и читање и нечитање штампе можда последица, а не чинилац злоупотреба дроге.

Нажалост то није једина променљива чији односи са понашањима која значе злоупотребу нису најјаснији. То се исто може рећи за променљиву „број одласака у позориште за последњих 30 дана“. Она има снажно предиктивно дејство када су у питању дечаци који Само растурају дрогу (.463 и .483) и мање снажно код девојака које Користе и растурају дрогу (.202 и .145). Не би тај предиктиван однос био чудан да смер коефицијената не показује да чешћи одласци у позориште и код девојака и код дечака, значе чешће Коришћење и растурање дроге од стране девојака и чешће Само растурање дроге од стране дечака. Покушаји да се нађе неко логично објашњење за такве резултате нису успели и једина идеја која изгледа колико толико вероватна јесте да су и одласци у позориште и коришћење односно бављење растурањем дроге део културе и субкултуре једног слоја ученика⁷⁴.

---

⁷³ Ово опажање става суседа према криминалу има само значајан канонички дискриминативни коефицијент (.400). Корелација те варијабле са функцијом једнака је нули. Упркос томе чини се да је та варијабла снажан ризични фактор.

⁷⁴ Алтернативна идеја да су позоришта погодна средина за растурање дроге је у потпуности одбачена.

Последње две варијабле које имају ове предиктивне утицаје су „ретки одласци у цркву“ и „број посета сајтовима на којима се говори о дроги“. Ови ретки одласци у цркву, је предиктор Само коришћења дроге од стране дечака (.289 и .321) и нешто снажнији предиктор Коришћења и растурања код девојака (.304 и .336). Провођење времена на интернету у посети сајтовима о дроги директан је предиктор Коришћења и растурања дроге и код дечака (.204 и .223) и код девојака (.206 и .324). У оба случаја те повезаности су логичне и не траже нека посебна објашњења.

Када се сада на крају ове анализе погледају добијени резултати може се рећи да осим ситуација са променљивим „одласци у позориште“ и „читање дневне и недељне штампе“ сви други су такве природе да се улога било протективних или ризичних фактора лако може разумети. Заиста резултати о доступности дроге, времену проведену у кафићима, перцепцији присуства полиције у крају, познавању полицајаца из краја, одласцима у цркву, постојању културних установа у крају и свих других променљивих су толико логични да не траже било каква додатна објашњења. Уосталом предмет овог истраживања и није да трага за механизмом како неки ризични и протективни фактори делују на облике понашања који описују злоупотребу дроге (они се не могу открити без додатних истраживања), већ да идентификује ризичне и протективне факторе тих понашања. Тај задатак је сасвим испуњен, већ самом чињеницом да се са неким од добијених резултата, на пример о значају доступности дроге, слажу и резултати истраживача чији су радови навођени при образлагању узорка независних варијабли из ових подручја на пример Хокинс и Каталано, Хауел, Жунић-Павловић, Поповић-Ћитић и Павловић, Башић и други.

У овом моменту поред анализе утицаја варијабли из локалног и општег окружења на три облика злоупотреба дроге, такође је важна и провера хипотезе о различитим утицајима тих варијабли на ова понашања, ако се њихови утицаји анализирају по полу, а не за узорак у целини. Основ за тестирање ваљаности те хипотезе су такође подаци који су дати у претходној табели (анализа по полу) и поређење тих резултата са резултатима који се добијају када се дискриминативна анализа ради на целом, тј. неподељеном узорку. За ту врсту поређења довољни су само дискриминативни коефицијенти, јер су они темељ каноничке дискриминативне анализе. Ови подаци налазе се у следећој табели.

Табела 35. Утицај променљивих локалног и општег окружења на разлике између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу – поређење резултата добијених на целом узорку и узорцима по полу⁷⁵

Променљиве локалног и општег окружења	Канонички дискриминативни коефицијенти								
	Нема злоупотребе vs Само користе			Нема злоупотребе vs Користе и растурају			Нема злоупотребе vs Само растурају		
	Цео узорак	м	ж	Цео узорак	м	ж	Цео узорак	м	ж
Перцепција безбедности краја	-.043	-.071	.009	-.114	-.057	.011	.018	.137	-.155
Перцепција присуства полиције у крају	-.134	-.294	.034	-.083	.105	.223	-.002	-.139	.017
Познавање полицајаца у крају	.070	.194	-.075	.045	.130	.052	-.146	.055	-.345
Одласци у цркву	.157	.289	-.026	.222	.036	.304	.122	.150	-.015
Постојање културних установа у крају	-.215	-.186	-.230	.034	-.064	-.156	.019	-.013	.176
Постојање субкултуралних објеката у крају	.009	.058	.026	.058	-.063	.209	.036	-.017	.043
Постојање спортских терена у крају	.015	.020	.127	-.044	-.061	-.038	.035	.144	-.152
Познавање суседа	.050	.066	.090	.009	.170	.059	-.027	-.053	-.013
Перцепција става суседа према дроги	.058	-.145	.452	.003	-.003	-.154	.008	.018	.005
Перцепција става суседа према криминалу	.034	.214	.400	.112	.100	.221	.008	-.013	-.024
Млади у суседству који користе дрогу	.067	.058	.053	.117	-.021	.161	-.104	-.149	-.084
Има ли у суседству људи који се баве криминалом	.142	.111	.204	.135	.064	.057	-.052	.022	-.100
Доступност дроге у локалном окружењу (дилерска места)	.345	.461	.204	.228	.214	.275	.403	.203	.506
Лична доступност дроге–нуђење дроге ученику	.525	.263	.638	.530	.864	.714	.703	.670	.664
Заинтересованост и праћење политике	.155	.229	.155	-.030	-.008	.066	.265	.060	.356
Читање дневне и недељне штампе	.059	.174	-.059	-.162	-.115	-.284	.037	-.043	.223
Гледање шунд емисија на ТВ (Гранд парада, Фарма...)	-.165	-.317	.068	-.014	-.101	.074	.045	.105	.044
Оптимизам у погледу своје будућности	-.025	.097	-.149	-.028	.032	.059	.048	-.032	.107
Представе о будућој професији	.073	.007	.172	-.142	-.157	-.142	-.040	-.091	.041
Читање књижевних дела	-.051	.007	-.033	-.155	-.128	-.186	.125	.178	.100
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	-.125	-.261	-.026	.111	-.078	.202	.184	.463	.087
Број одлазака у биоскоп у последњих 30 дана	.099	-.064	.142	-.099	-.145	-.086	-.106	.028	-.102
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.307	.355	.146	.202	.279	.253	.205	.323	.062
Број посета интернет сајтовима о дроги у последњих 30 дана	.141	.139	.136	.218	.204	.206	-.080	.016	-.111
Скор на скали аномије	-.176	-.030	-.148	.000	.084	-.077	.057	.062	-.153

Вероватно се није лако снаћи у овако гломазној табели и то са мноштвом података. Али она је нажалост неопходна, јер служи као основ за више врста анализа. Најпре за ону због које је и формирана, тј. за тестирање валидности анализе по половима. Међутим, та табела је веома употребљива и за међусобно поређење полова у погледу значајних предиктора, као и за такво исто поређење три врсте понашања којима је злоупотреба дроге операционализована. Треба нагласити да циљ навођења ових резултата није да се утврде утицаји ових варијабли окружења на Само коришћење, Коришћење и растурање и Само растурање дроге, јер је та врста анализе већ дата нешто раније, него поређење ових резултата по полу и идентификовање да ли постоје и где су те разлике. Та врста анализе је веома значајна, јер ће она рећи да ли се

⁷⁵ Значајни канонички коефицијенти су затамњени.

ризични и протективни фактори злоупотреба дроге морају анализирати за сваки пол посебно или се те анализе могу чинити за узорак у целини.

Да би те разлике биле уочљивије код сва три вида злоупотреба дроге резултати су дати у мањим и прегледнијим табелама. Оне су заправо извод из претходне велике табеле и садрже само факторе који су статистички значајни и то за узорак без поделе по половима и узорке за дечаке и девојке. Из њих се много лакше може уочити оно о чему је напред било говора, али и оно о чему још понешто треба рећи.

У тексту који следи најпре су дати резултати добијени дискриминативном анализом код ученика који Само користе дрогу за узорак у целини и са поделом по половима (табела бр. 36). Централна тачка анализе су, наравно, коефицијенти који су статистички значајни⁷⁶. Прво што се уочава је да је број предиктора овог понашања, онда када се анализа ради по полу, већи него када се ради без тих подела: код ученика мушког пола постоји девет значајних предиктора Само коришћења дроге, а код анализе без поделе по половима свега четири. Код девојака та разлика је мање изражена (6:4), али ипак постоји. Суштина тог резултата нису, међутим, ови бројеви него нешто друго. То друго је да се код анализе без поделе по половима не би открило да су перцепција присуства полиције у крају, одласци у цркву, перцепција става суседа према дроги, а затим и криминалу, бављење неких људи у суседству криминалом, заинтересованост ученика за политику и праћење политичких збивања, (не)гледање шунд садржаја на телевизији, одласци у позориште, тако важни предиктори Само коришћења дроге било код дечака било код девојака. То је без сумње значајан резултат, јер се уместо четири предиктора (код узорка у целини) изненада појавило још осам других, код анализе по половима. Није битно да ли код дечака или девојака – важно је да ових осам предиктора постоји када се резултати анализирају по полу. Важност тог резултата не умањује чињеница да код анализе узорка у целини и анализе по половима постоје исти, тј. заједнички предиктори. Штавише тај резултат додатно оснажује важност анализе по половима, јер у случају варијабли из локалног и општег окружења то су практично само два заједничка предиктора: доступност дроге у локалном окружењу и лична доступност дроге. Ван та два иста ризична фактора постоји практично још десет који нису заједнички и који се могу открити само ако и када се анализе раде унутар једног и другог пола⁷⁷.

---

⁷⁶ Статистички значајни коефицијенти су и код овог и код друга два понашања наведени као бројеви. Тамо где ови коефицијенти нису значајни пише „није значајно“.

⁷⁷ Када се пажљиво погледају резултати у наредној табели од дванаест варијабли локалног и општег окружења десет, а не осам се откривају као нови предиктори кад се анализе раде одвојено по полу: код осам постоји апсолутно непоклапање предиктора између анализе на целом узорку и узорку по половима, а у два случаја се резултати само делимично поклапају. На пример „број сати у кафићу“ је предиктор за узорак у целини и код дечака, али није код девојака.

Табела 36. Значајни ризични и протективни фактори локалног и општег окружења код Само коришћења дроге добијени без и са поделом узорка по полу – извод из раније табеле број 35

Само коришћење дроге; Канонички дискриминативни коефицијенти			
Променљиве локалног и општег окружења са значајним предиктивним утицајем	Цео узорак	Дечаки	Девојке
Перцепција присуства полиције у крају	Није значајно	-.294	Није значајно
Одласци у цркву	Није значајно	.289	Није значајно
Доступност културних установа у крају	-.215	Није значајно	-.230
Перцепција става суседа према дроги	Није значајно	Није значајно	.452
Перцепција става суседа према криминалу	Није значајно	.214	.400
Криминал у суседству	Није значајно	Није значајно	.204
Доступност дроге у локалном окружењу	.345	.461	.204
Лична доступност дроге	.525	.263	.638
Интерес и праћење политике	Није значајно	.229	Није значајно
Гледање шунд емисија на ТВ	Није значајно	-.317	Није значајно
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	Није значајно	-.261	Није значајно
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.307	.355	Није значајно

Поред разлике у броју ризичних и заштитних фактора веома важан резултат на кога указују подаци у претходној табели је да не постоји случај у коме би нека променљива била значајан ризичан или протективни фактор на нивоу узорка у целини, а да није значајна и код једног или другог узорка подељеног по полу. Та чињеница отклања сваку сумњу да се анализама по полу могу „изгубити“ неке важне променљиве. Напротив, изгубиле би се да нису рађене анализе по полу. Чврст доказ за ту тврдњу налази се у колони „цео узорак“ у редовима у којима пише „није значајно“ из којих се јасно види да би сви ти фактори остали неоткривени да није било посебне анализе за дечаке и девојке. Али и то није све. Анализа без поделе по половима није у стању да открије још један важан феномен код ових ризичних и протективних фактора. Та врста анализа, наиме, може дати погрешну информацију о овим факторима. На пример, анализа без поделе по полу открива да је нека променљива веома важна као ризични фактор, али се испоставља да то није код девојака, него само код дечака. У неким случајевима та заблуда може скупо да кошта, јер може бити основ за читав низ, рецимо, превентивних поступака усмерених у погрешном правцу. Наравно, заблуда да нешто није ризичан фактор, а оно то јесте, кошта много више.

Пример са понашањем Само користе дрогу, већ је довољан да покаже оправданост и предности анализе ризичних и протективних фактора по полу уместо на обједињеном узорку. Тај закључак вреди и код Коришћења и растурања и Само растурања дроге.

Поређење анализа по полу и анализа на целом узорку код Коришћења и растурања дроге такође се врши на основу значајних каноничких дискриминативних коефицијената за обједињени и подељени узорак. Ти подаци се налазе у следећој табели.

Табела 37. Значајни ризични и протективни фактори локалног и општег окружења код Коришћења и растурања дроге: добијени без и са поделом узорка по полу – извод из раније табеле број 35

Коришћење и растурање дроге; Канонички дискриминативни коефицијенти			
Променљиве локалног и општег окружења са значајним предиктивним утицајем	Цео узорак	Дечаци	Девојке
Перцепција присуства полиције у крају	Није значајно	Није значајно	.223
Одласци у цркву	.222	Није значајно	.304
Доступност субкултурних објеката у крају	Није значајно	Није значајно	.209
Перцепција става суседа према криминалу	Није значајно	Није значајно	.221
Доступност дроге у локалном окружењу	.228	.214	.275
Лична доступност дроге	.530	.864	.714
Читање дневне и недељне штампе	Није значајно	Није значајно	-.284
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	Није значајно	Није значајно	.202
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.202	.279	.253
Број посета интернет сајтовима о дроги за последњих 30 дана	.218	.204	.206

Чини се да овим подацима не треба неки коментар осим једноставног увида у табелу, јер од 10 променљивих које су у овој табели, разлике између узорка у целини и узорка девојака постоје у пет променљивих. За проблем о коме се расправља није важно што су те разлике само у делу узорка који чине девојке. Важно је да оне постоје и да су без икакве сумње у корист анализа по полу. Исти закључак је вредео и претходно, када су анализирани разлике код Само коришћења дроге, а исти закључак се намеће и када се анализирају те разлике код понашања Само растурање дроге.

Табела 38. Значајни ризични и протективни фактори локалног и општег окружења код Само растурања дроге – добијени без и са поделом узорка по полу - извод из табеле 35

Само растурање дроге; Канонички дискриминативни коефицијенти			
Променљиве локалног и општег окружења са значајним предиктивним утицајем	Цео узорак	Дечаци	Девојке
Познавање полицајаца у крају	Није значајно	Није значајно	-.345
Доступност дроге у локалном окружењу	.403	.203	.506
Лична доступност дроге	.703	.670	.664
Заинтересованост и праћење политике	.265	Није значајно	.356
Читање дневне и недељне штампе	Није значајно	Није значајно	.223
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	Није значајно	.463	Није значајно
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.205	.323	Није значајно

Општи закључак који недвосмислено произлази из свих ових анализа јесте да су разлике између полова реалност и да је идентификовање било ризичних или протективних фактора код злоупотреба дроге на неподељеним узорцима по полу, недопустиво. Није познато да ли се тај резултат може генерализовати и на друге поремећаје у понашању и на друге врсте узорка. Требало би већим бројем истраживања показати да су разлике у полу и код осталих поремећаја у понашању и на узорцима различитих категорија испитаника такве и толике да је анализа резултата без

подела по полу методолошки недопустива. Оно што је међутим, извесно јесте да ниједан истраживач не би смео своје резултате износити у научну јавност без озбиљне анализе постоје ли или не постоје разлике по полу у феномену који испитује⁷⁸.

Речено је већ да се ове анализе на узорку подељеном по полу не врше само због тога што постоје различити резултати у односу на резултате на целом узорку, већ и због тога што те разлике могу постојати и између полова. Могуће је и веома оправдано претпоставити да ризични и протективни фактори злоупотреба дроге, а можда и других поремећаја у понашању, варирају зависно од пола и да различити чиниоци одлучују о коришћењу или растурању дроге код девојака од оних који то чине код дечака. Поред тога могуће је да постоје и разлике у интензитету деловања тих чинилаца код једног и другог пола.

Три претходне скраћене табеле са изводима из основне табеле, савршена су прилика да се утврди да ли ове разлике заиста постоје. Тим пре што се у тим табелама налазе само значајни дискриминативни коефицијенти и што у њима нема мноштва различитих података који отежавају увид у резултате који се анализирају.

Треба се, дакле, вратити на три претходне табеле и на основу нешто преуређеног њиховог облика анализирати да ли разлике између полова заиста постоје или не. И ако постоје, да ли су оне само у структури тј. врсти ризичних и протективних фактора или и у снази њихове предиктивне способности Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дрога. Прво на реду је, као и обично, Само коришћење дроге. Значајни предиктори тог понашања код дечака и девојака имају следећу слику:

Табела 36.1 Значајни ризични и протективни фактори Само коришћења дроге из локалног и општег окружења – анализа разлика по полу⁷⁹.

Предиктори Само коришћења дроге			
Исти предиктори		Дечаци	Девојке
		С коеф.	С коеф.
1. Опажање става суседа према криминалу		.214	.400
2. Доступност дроге у локалном окружењу		.461	.204
3. Лична доступност дроге – доживљено нуђење дроге		.263	.638
Различити предиктори			
Дечаци		Девојке	
4. Перцепција полиције у крају	-.294	4. Доступност културних установа у крају	-.230
5. Ретки одласци у цркву	.289	5. Опажање става суседа према дроги	.452
6. Интерес и праћење политике	.229	6. Криминал у суседству	.204
7. Гледање шунд емисија на ТВ	-.317		
8. Број одлазака у позориште за последњих 30 дана	-.261		
9. Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.355		

С коефицијенти су канонички дискриминативни коефицијенти

⁷⁸ Не мисли се само на разлике у преваленцији, већ и на разлике у природи феномена или факторима који га одређују.

⁷⁹ У овој и наредне две табеле штампани су само канонички дискриминативни коефицијенти због прегледности и због тога што они највише и говоре о предиктивној способности сваке варијабле.

Сада када су значајни фактори Само коришћења дроге поређани једни поред других (за девојке и дечаке), јасно се уочава та изражена правилност постојања разлика у структури и интензитету утицаја тих фактора на диференцијацију дечака и девојака који Само користе дрогу од ученика који немају било каквог контакта са дрогом.

Исти предиктори, како се из наведене табеле јасно види, код дечака и девојака су само три: Опажање става суседа према криминалу, Доступност дроге у локалном окружењу и Лична доступност дроге испитивана доживљавањем нуђења дроге од стране других особа у крају где ученик станује.

Поред та три предиктора, код дечака постоји још шест којих код девојака нема, а код девојака постоје још три којих нема код дечака. Али и то није све. Три заједничка предиктора Само коришћења имају врло различит утицај на разлике у том понашању када је пол ученика у питању. Опажање става суседа према криминалу од стране дечака има канонички дискриминативни коефицијент .214, што практично значи способност предвиђања 4,56% варијансе разлика од ученика који не злоупотребљавају дрогу⁸⁰. Процент прогнозирања код девојака је .400, односно 16% прогнозиране варијансе разлика. Други по реду предиктор Доступност дроге у локалу код дечака има снагу прогнозирања 21,25% варијансе разлика у Само коришћењу дроге, наравно, у односу на групу ученика који немају контакт са дрогом. Код девојака је тај степен прогнозираних разлика свега 4,16%. Ипак најдрастичније разлике између дечака и девојака постоје када је Лична доступност дроге у питању: код дечака је та способност прогнозирања 6,92%, а код девојака 40,70% или скоро седам пута већа. Ти примери су јасан и чврст доказ да између дечака и девојака постоје разлике и у структури предиктора Само коришћења дроге, али и у способности којом ти предиктори омогућавају прогнозирање разлика између ученика који на овај начин злоупотребљавају дрогу и ученика који немају било каквог додира са дрогом. Због тога је очигледно да се ризични и протективни фактори ове злоупотребе морају посебно утврђивати када је пол ученика у питању.

Слични резултати, односно разлике у структури, па можда и интензитету предиктивног деловања ризичних и протективних фактора добијене су и када се радило о Коришћењу и растурању дроге и Само растурању дроге. Због уштеде у простору и обиму самог текста код ова два понашања ове разлике ће бити дате само у виду табела без неког посебног описивања резултата.

---

⁸⁰ Процент прогнозиране варијансе разлика добија се једноставним квадрирањем дискриминативних коефицијената.

Табела 37.1 Значајни ризични и протективни фактори
Коришћења и растурања дроге из локалног и општег окружења – анализа разлика по полу⁸¹

Предиктори Коришћења и растурања дроге		
Исти предиктори	Дечаци	Девојке
	С коеф.	С коеф.
1. Доступност дроге у локалном окружењу	.214	.275
2. Лична доступност дроге – доживљено нуђење дроге	.864	.714
3. Број сати у кафићу у последњих 30 дана	.279	.253
4. Број посета сајтовима о дроги за последњих 30 дана	.204	.206
Различити предиктори		
Дечаци	Девојке	
Нема других предиктора	5. Перцепција присуства полиције у крају	.223
	6. Ретки одласци у цркву	.304
	7. Субкултурални објекти у крају	.209
	8. Опажање става суседа према криминалу	.221
	9. Читање дневне и недељне штампе	-.284
	10. Одласци у позориште у последњих 30 дана	.202

Иако је непосредно пре ове табеле речено да неће бити коментарисања добијених резултата, тешко је без речи прећи преко чињенице да код Коришћења и растурања дроге ове разлике у предикторима између полова постају толико евидентне да то просто изгледа невероватно. Овог пута те разлике се манифестују у броју значајних предиктора: код девојака постоји чак шест предиктора више него код дечака, али више од тога пажњу привлачи чињеница да дечаци немају предикторе из овог подручја осим она четири који су заједнички и за њих и за девојке. Занимљиво је такође навести да у овом облику злоупотребе дроге нема толико изражених разлика у интензитету деловања предиктора осим можда код Личне доступности дроге, где је тај однос 74,65:50,98% у корист дечака.

Табела 38.1 Значајни ризични и протективни фактори
Само растурања дроге из локалног и општег окружења – анализа разлика по полу⁸²

Предиктори Само растурања дроге			
Исти предиктори	Дечаци	Девојке	
	С коеф.	С коеф.	
1. Доступност дроге у локалном окружењу	.203	.506	
2. Лична доступност дроге – доживљено нуђење дроге	.670	.664	
Различити предиктори			
Дечаци	Девојке		
3. Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	.463	3. Познавање полицајаца у крају	-.345
4. Број сати у кафићу у последњих 30 дана	.323	4. Заинтересованост и праћење политике	.356
		5. Читање дневне и недељне штампе	.223

У овом облику понашања само су два предиктора иста код дечака и девојака. То су предиктори који имају статус општих чинилаца злоупотреба дроге и идентични су и код претходна два понашања. Поред њих постоје важне разлике у укупно пет варијабли, при чему су, што је посебно занимљиво, скоро све из подручја „општег окружења“, односно тзв. макро социјалних фактора. Када је интензитет предиктивних утицаја у питању, треба запазити да од доступности дроге у локалу много више зависе

⁸¹ С коефицијенти су канонички дискриминативни коефицијенти.

⁸² С коефицијенти су канонички дискриминативни коефицијенти.

девојке (25,60%) него дечаки (4,12%). Утицај личне доступности дроге на ово понашање је скоро подједнак код ученика оба пола.

Иако је ова анализа предиктора у оквиру сваког од три понашања злоупотреба дроге својеврстан резиме истраживачких резултата у подручју личног и општег окружења ученика, није сувишно да се још једном понове најважније тачке тих резултата. То су:

1) Праву слику утицаја ризичних и протективних фактора из локалног и општег окружења могуће је утврдити само посебним анализама и то на узорцима подељеним по полу. Постоје озбиљни истраживачки докази да ови фактори имају различите предикторске утицаје унутар узорка девојака и узорка дечака.

2) Многи фактори локалног и општег окружења за које постоје мишљења да су важни чиниоци злоупотреба дроге то нису, јер нису били у стању да диференцирају ученике који злоупотребљавају дрогу од оних који немају додир са дрогом.

3) Стабилну и веома важну улогу у тој диференцијацији имају Доступност дроге у локалном окружењу и нарочито Лична доступност дроге. Оне су битне одреднице те диференцијације код сва три понашања којима је злоупотреба дроге испитивана.

4) Поред њих значајним предикторима разлика могу се сматрати још 1) перцепција присуства полиције у крају (за дечаке код Само коришћења дроге и девојке код Коришћења и растурања дроге), 2) Познавање полицајаца у крају (код девојака у Само растурању дроге), 3) Ретки одласци у цркву (код дечака у Само коришћењу и девојака у Коришћењу и растурању дроге), 4) Постојање културних установа у крају (код девојака у Само коришћењу дроге), 5) Постојање субкултурних објеката у крају (за девојке у Само коришћењу дроге), 6) Неосуђујући став суседа према дроги (код девојака у Само коришћењу дрогу), 7) Неосуђујући став суседа према криминалу (код дечака у Само коришћењу дроге, а код девојака у Коришћењу и растурању дроге и Само коришћењу дроге), 8) Криминал у суседству (код девојака у Само коришћењу дроге), 9) Заинтересованост и праћење политике (код дечака у Само коришћењу и девојака у Само растурању дроге), 10) Гледање шунд емисија на ТВ (код дечака у Само коришћењу дроге), 11) Читање дневне и недељне штампе (код девојака у Само растурању дроге и код дечака у Коришћењу и растурању дроге), 12) Одласци у позориште у последњих 30 дана (код девојака у Коришћењу и растурању и код дечака у Само растурању дроге и код дечака у Само коришћењу дроге), 13) Чести боравци у кафићу у последњих 30 дана (код дечака у сва три облика злоупотребе и код девојака у Коришћењу и растурању дроге), и 14) Честе посете сајтовима на којима се говори о дроги (код дечака и девојака у Коришћењу и растурању дроге).

На крају ове анализе улоге променљивих из локалног и општег окружења у предикцији три вида понашања која значе злоупотребу дроге, треба нагласити да ове променљиве имају несумњиву важност и за проблем превенције поменуте злоупотребе. Треба веровати да се у тој превенцији и иначе води рачуна да постоје

полне разлике у структурама личности, интересовањима, вредностима, емоцијама и бројним другим феноменима, али важно је још једном напоменути да знатан број променљивих локалног и општег окружења има утицаја на ова три вида понашања само код једног или другог пола. Суштину превентивних активности свакако треба базирати на варијаблама које су значајне за оба пола и за сва три понашања, али се не смеју игнорисати ове разлике у полу, као ни чињеница да постоје велике разлике у предикторима између самих видова злоупотреба. Природа предиктора откривених код локалног, па и неких у општем окружењу, јасно нас упућује на значајну, али не и искључиву важност ситуационог модела превенције.

2.2 Фактори из подручја породице и злоупотреба дроге

У литератури скоро да нема аутора који, кад год се расправља о факторима поремећаја у понашању, не придаје важну, ако не и одлучујућу улогу породичном окружењу. На пример UNODC (2009), Грифин и Ботвин (2010), Жунић-Павловић, Поповић-Ћитић и Павловић (2010), Вуковић (2011, 2014) као ризичне факторе из тог окружења наводе поремећаје понашања или криминалну делатност код чланова уже или шире породице, слабу контролу деце од стране родитеља, недоследно понашање у ситуацијама када дете направи неку грешку, строге физичке казне од стране родитеља, конфликте између родитеља, те родитеља и деце, насиље у породици, социопатолошка понашања у породици (алкохолизам), занемаривање и злостављање, ставове родитеља према дроги и криминалу и друге. На породичним ризичним факторима као чиниоцима коришћења супстанци инсистирају и Хокинс, Артур и Каталано (Hawkins, Arthur & Catalano 1995), Фарингтон (Farrington, 2002), али и многи други аутори који скрећу пажњу на недостатак родитељског надзора као важног фактора поремећаја понашања, на стилове васпитања од стране родитеља (Baumrind, 1991), на поремећаје понашања код браће и сестара који живе у истој породици (Bartol & Bartol, 2009), на емоционалну одбаченост или омаловажавање од стране родитеља и друго.

Концепт социјализације такође инсистира на породици као примарном агенсу и на варијаблама из тог подручја. Као важне одреднице успешне социјализације наводе се добро економско стање породице, присуство оба родитеља, добри односи између њих, њихова љубав према деци, сигурност и топлина које им пружају, квалитетне социјалне везе, здрава породична средина без примеса било којих поремећаја понашања и многе друге. Супротан пол тих варијабли доводи до широке скале поремећаја понашања код деце, што недвосмислено потврђују истраживања многих аутора (Garnefski & Diekstra, 1997; Šarić, Sakoman i Zdunić, 2002; Lacković-Grgin, 2004; Ловрић, 2006). На истраживањима о значају породице настала је читава теорија самоконтроле и социјалних веза (Hirschi, 1969), а да су те социјалне везе деце и родитеља непосредни чиниоци коришћења дрога и неких других поремећаја

понашања, проналасе и други аутори у својим радовима (Marcos & Bahr, 1988; Stoolmiller & Blechman, 2005; Ловрић, 2007).

На избор конкретних варијабли из подручја породице у овом истраживању утицали су радови свих поменутих научника, али и многи други. О томе је прилично детаљно било говора у поглављу о концепту социјализације. На избор породичних односа као подручја из ког долазе ризични и протективни фактори злоупотреба дроге утицала су и истраживања Милосављевића (2002, 2004), Ловрићеве (2006, 2007), Готфредсона и Хиршија (1990), Вајса и Шварца (1996) и других. У тим истраживањима су наглашено важни односи толеранције, топлине, привржености, учесталост и квалитет породичних интеракција и друго. Важност породичне контроле преузета је из радова Готфредсона и Хиршија, Баумриндове и неких других. Хипотеза од које се пошло преузимајући идеју о важности ових варијабли, јесте да родитељска контрола значајно смањује вероватноћу употреба дроге. Од Баумриндове преузета је и идеја о важности родитељских стилова васпитања за поремећаје понашања, као и дефиниције појединих од тих стилова.

Осим поменутих и многе друге променљиве породичног порекла се наводе као важне одреднице ризичног понашања, па и злоупотреба дроге. На пример, образовање родитеља, девијантна понашања у породици, материјални статус, позитивни ставови родитеља према дроги или криминалу, комплетност породице и друге. Иза њих стоје некад добро некад мање добро образложене теоријске концепције или организована емпиријска истраживања. Избор тих променљивих за ово истраживање прилично је обимно описан у ранијим одговарајућим поглављима. Њихов скраћени опис на овом месту више служи као подсећање, а не као образложење њиховог избора. Које су конкретне варијабле из породичног окружења ушле у узорак потенцијалних ризичних или протективних фактора злоупотреба дрога, видљиво је из поглавља које се односи на независне променљиве, али и из сваке табеле у овом одељку.

Нажалост, одмах у почетку анализе променљивих из породичног окружења велико изненађење и велики проблем. Иако су познати ставови да породични фактори немају ту снагу која им се раније приписивала и да ту важност полако уступају вршњачким групама, потпуно је изненађујуће деловала чињеница да породичне променљиве нису биле у стању да значајно разликују ученике који Само користе дрогу од ученика који немају било какав контакт са дрогом. И то како на нивоу узорка у целини, тако и на субузорцима по половима, односно узорцима дечака и девојака. Додуше то није једина ситуација у којој породичне променљиве показују своју немоћ, јер и код понашања Само растурање дроге не постоји значајна диференцијација, али овог пута само када су у питању дечаки.

То о чему се говори најбоље се види из табеле која следи.

Табела 39. Каноничка дискриминативна анализа Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге у простору варијабли породице, без и са поделом узорка по полу: Каноничке корелације и значајност дискриминативних функција

Статистички параметри дискриминативне анализе	Видови злоупотреба дроге								
	Само користе			Користе и растурају			Само растурају		
	Цео узорак	М	Ж	Цео узорак	М	Ж	Цео узорак	М	Ж
Број функција	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Каноничка корелација	.199	.250	.301	.452	.415	.588	.265	.290	.400
Wilksova lambda	.960	.937	.909	.796	.828	.654	.930	.916	.840
Ниво значајности	.730*	.827*	.793*	.000	.000	.000	.050	.487*	.082

Како показују коефицијенти у последњем реду ове табеле код Само коришћења дроге, све три функције (за неподељени узорак по полу, за групу дечака и групу девојака) нису статистички значајне. Такође, није значајна ни функција код понашања Само растурају дрогу код дечака. Мора се признати да разлози за ту апстиненцију породичних фактора у разликовању о коме је реч, нису јасни. Објашњења која прво „падају на памет“, крећу се у два смера, али ниједно се не чини задовољавајућим.

Прво објашњење, односило се на велики број породичних варијабли у односу на број ученика који Само користе дрогу. То објашњење је одбачено, јер је тај исти број неподељен по половима, па и када је био подељен, постојао и код анализа утицаја варијабли из школског окружења на то исто понашање, па су добијене значајне разлике. Осим тога група ученика која Само растура дрогу је знатно мања, свега 36 ученика, па је дискриминативна функција ових породичних варијабли и код толико мањег узорка, била значајна. Штавише, била је значајна и код подузорка девојака, а не само за узорак у целини.

Друго могуће објашњење била је хипотеза да је тај резултат реално стање ствари и да на основу групе породичних варијабли које се налазе у овом узорку не постоји могућност дискриминације ученика који Само користе дрогу, од оних који немају додира са дрогом. Било како било тај резултат је довео до делимичне измене начина приказивања резултата у табелама које следе. Због непостојања значајних дискриминативних функција код Само коришћења дроге⁸³ у наредној табели биће штампани резултати код Коришћења и растурања дроге, јер ту постоје значајне функције и за узорак у целини и за узорак подељен по половима. Осим тих биће штампани и резултати за субузорак девојака код Само растурања дроге, јер код њих такође постоје значајне дискриминативне функције. То практично значи да ће се на наредним странама расправљати само о значајним породичним предикторима Коришћења и растурања дроге и код дечака и код девојака, а код Само растурања дроге само код девојака. Ипак, иако ће се код тог Само растурања дроге расправљати

* Нема статистички значајних функција

⁸³ Услед тога ниједан канонички коефицијент или коефицијент корелације не могу се сматрати валидним резултатом и неће бити штампани у наредној табели.

само о резултатима на узорку девојака, паралелно са њима дати су и резултати на узорку у целини (дечаки + девојке). Разлог за то је што се из њих може видети колике су разлике између тако презентованих резултата и резултата по половима (овог пута код девојака) и зашто тај приступ „целог узорка“ није добар.

Табела 40. Променљиве из подручја породице – разлике између ученика који Користе и растурају и Само растурају дрогу и ученика који немају додира са дрогом⁸⁴

	Нема злоупотребе vs Користе и растурају				Нема злоупотребе vs Само растурају		Нема злоупотребе vs Само растурају	
	м		ж		ж		Цео узорак	
	с	г	с	г	с	г	с	г
Опажање економског стања породице	.052	.080	-.051	.065	-.282	-.027	-.281	-.126
Смрт оца или мајке	-.116	.140	-.050	.138	.038	.123	-.034	-.105
Смрт неке друге драге особе	-.005	.038	-.163	-.023	-.013	-.012	-.094	-.006
Често одсуство оца дуже од месец дана	.135	.351	.034	.203	.369	.198	.130	.183
Често одсуство мајке дуже од месец дана	.086	.333	.201	.277	.106	.241	.289	.338
Развод родитеља	.501	.591	-.001	.098	-.522	-.302	-.212	-.091
Тешка болест у породици	-.033	.139	-.057	.156	.220	.239	.275	.371
Ауторитарни стил васпитања	.065	.160	.087	.213	-.401	-.235	-.008	.143
Анархични стил васпитања	.053	.234	.098	.326	.076	.172	.112	.177
Демократски стил васпитања	-.135	.108	.208	.236	-.076	-.011	.135	.247
Конфликтни стил васпитања	.077	.303	.244	.298	.069	-.019	-.079	.076
Свађе испитаника са родитељима	.330	.502	.037	.345	-.142	-.026	-.004	.221
Осећање да није вољено дете	.129	.311	.118	.356	-.216	-.144	-.009	.083
Физичке казне од мајке	.118	.059	.008	.243	.166	.007	.166	.202
Физичке казне од оца	-.027	.208	.008	.212	-.197	-.116	-.213	-.002
Вређање од стране родитеља	-.016	.370	.014	.342	-.006	.135	.121	.290
Алкохолизам оца	-.099	.206	.023	.346	.131	.019	-.020	.075
Насилност оца у породици	.288	.474	-.263	.302	-.235	-.077	-.360	-.038
Несигурност и немаштина у породици	-.034	.100	-.289	.129	.305	.325	.066	.144
Често је нешто желео, а није могао да има	-.056	.036	.147	.236	.082	.204	.211	.209
Честе селидбе	-.177	.051	.276	.355	.288	.208	.016	.014
Становање у лошим условима	.025	.037	-.047	.232	-.056	.175	-.162	-.006
Физичка контрола родитеља	-.146	.040	-.095	.139	.233	.290	.093	.118
Психолошка контрола родитеља	-.104	.128	.068	.226	.011	.009	.261	.241
Осећање подршке од стране породице	-.190	.372	-.223	.442	-.011	.002	-.082	.218
Негативни однос према породици	.068	.069	.074	.150	.055	-.018	.008	.210
Криминал чланова породице	.057	.227	.413	.518	.246	.200	.159	.229
У породици научио/ла дисциплину и самоконтролу	.057	.220	.184	.266	-.131	-.051	.034	.163
Честе грдње од мајке кад нешто погрешно	-.122	-.149	.121	-.036	-.225	-.054	-.356	-.405
Поверење и комуникација у породици	-.109	.305	.332	.435	-.015	.089	.086	.363
Породица се брине да добро учи	.087	.129	.097	.203	-.050	.107	.013	.139
Породица контролише успех у школи	-.095	.017	-.163	.106	.077	.141	.098	.129
Бежање од куће	.449	.510	.450	.607	.384	.431	.497	.511

с је канонички дискриминативни коефицијент, а г корелација варијабле и дискриминативне функције.

Насупрот резултатима код Само коришћења дроге, ови код Коришћења и растурања, су веома задовољавајући. Корисно је подсетити се да је тај облик најмасовнији (N=145) и да обухвата нешто више од половине укупног броја ученика (55%) који злоупотребљавају дрогу. Код дечака који Користе и растурају дрогу постоје четири променљиве на основу којих се може предвидети највећи део тог

⁸⁴ Затамњени су коефицијенти код варијабле које значајно предиктивно утичу на коришћење и растурање дроге.

понашања. Другим речима, постоје четири снажна предиктора разлика између оних дечака који немају везе са дрогом и оних који је користе и дилују у исто време. Природа методе каноничке дискриминативне анализе дозвољава могућност да се такве променљиве са снажним предиктивним деловањем могу сматрати чиниоцима понашања које се прогнозира⁸⁵, па се зато с пуним правом може говорити и о породичним факторима који код дечака утичу на Коришћење и растурање дроге. Та четири фактора су развод родитеља (.501 и .591)⁸⁶, свађе ученика са родитељима (.330 и .502), насилност оца у породици (.288 и .474) и бежање од куће (.449 и .510). Смер коефицијената јасно говори да развод родитеља фаворизује Коришћење и растурање дроге, јер на много начина може деловати на понашање дечака у адолесценцији. Ти начини нису били предмет истраживања, али треба веровати тврдњама многих аутора да је за нормалан развој детета значајно присуство оба родитеља због идентификације, социјалног учења и многих других ствари. Такође смер коефицијената говори да су свађе ученика са родитељима снажан предиктивни фактор Коришћења и растурања дроге од стране дечака и да исто значење има и насилност оца у породици. Чини се ипак да најзлоћудније дејство у овом скупу од четири варијабле има бежање од куће. То бежање је такође поремећај у понашању који има своју етиологију, али је и само по себи непосредни чинилац Коришћења и растурања дроге код дечака. Заправо сва четири фактора који имају то снажно предиктивно дејство имају и непосредан утицај на овај тип злоупотребе дроге. О томе најбоље сведоче истоветни предзнаци дискриминативних коефицијената и корелација варијабли са дискриминативном функцијом.

Високи предиктивни утицаји развода родитеља (.501), бежања од куће (.449), свађа ученика са родитељима (.330), па и насилности оца у породици (.288) на најмасовнији облик злоупотреба дроге, Коришћење и растурање, довољан су доказ важности породичних променљивих за ову врсту поремећаја понашања. Ту важност без сумње потврђује прилично масовно и веома значајно учешће породичних варијабли у предикцији и Само растурања дроге када су девојке у питању. Ипак слабија заступљеност породичних варијабли када су дечаки у питању је приметна и по свој прилици резултат особености њиховог понашања у адолесценцији и ученој склоности да често припадају вршњачким групама, па и онима проблематичног понашања. Због тога се вероватно дешава да вршњачки утицаји постају примарнији у односу на породичне.

Могуће је, међутим, да је ова релативна апстиненција породичних променљивих у предикцији Коришћења и растурања дроге код дечака, последица и

---

⁸⁵ Логично је то с обзиром да предиктор неког понашања може бити само она променљива која има утицаја на то понашање.

⁸⁶ Као и раније, први број је канонички дискриминативни коефицијент, најважнији показатељ предиктивне способности променљиве, а други коефицијент корелације те варијабле са дискриминативном функцијом.

чињенице да се у овом раду трага само за факторима злоупотреба дроге који имају изванредан, а не вероватан, непосредан, а не посредан, предиктивни, а не привидан утицај на то понашање. У литератури се, међутим, као фактори поремећаја у понашању, па и злоупотребе дроге, често наводе и варијабле које имају обичне корелативне везе са тим поремећајима, а не само предиктори. Тада, наравно, тих породичних променљивих има више, иако је највећи број њих само у привидним односима са овим поремећајима⁸⁷. Ако би се као фактори Коришћења и растурања дроге рачунале и оне варијабле које су „само“ у корелацијама са дискриминативном функцијом овог понашања, онда би код дечака важну улогу (наравно привидну) имале још следеће променљиве: 1) Често одсуство оца и мајке дуже од месец дана (.351 и .333)⁸⁸, 2) Анархични стил васпитања (.234), 3) Конфликтни стил васпитања (.303), 4) Вређање од стране родитеља (.370), 5) Осећање подршке од стране породице (.372), 6) Криминал чланова породице (.227) и 7) Поверење и комуникација у породици (.305). У класичним корелационим анализама све би ове променљиве биле проглашене породичним ризичним факторима злоупотреба дроге, али се на њима не могу темељити превентивне интервенције и сваки покушај да се уз помоћ њих делује на поремећаје понашања био би без успеха. Тај став не важи само код породице, већ и у другим случајевима за варијабле које имају нулте дискриминативне коефицијенте, а значајне корелације са дискриминативном функцијом. Наравно, поред ових привидних фактора Коришћења и растурања дроге постоје и варијабле које са тим понашањем немају било какву повезаност. На њих треба обратити пажњу и из практичних разлога, како би се у другим и поновљеним истраживањима смањила могућност погрешног избора варијабли. У питању је приличан број варијабли које се јасно уочавају у претходној табели, јер имају незначајне или буквално нулте и предиктивне коефицијенте и корелације, тако да овде неће бити појединачно наведене.

Неколико пута до сада наглашавано је да је слика варијабли – предиктора Коришћења и растурања дроге од стране девојака другачија него што је код дечака. Већ први поглед на табелу у којој се налазе резултати и дечака и девојака омогућава да се уочи да развод родитеља нема никаквог утицаја на предикцију Коришћења и растурања дроге када су девојке у питању. Тако снажан предиктор код дечака нема чак ни корелацију са дискриминативном функцијом код девојака, а да се не говори о предиктивном утицају. Иста ситуација је и са наредне две променљиве које су код дечака биле снажни предиктори: свађе испитаника са родитељима имају само обичну корелацију (.345) са дискриминативном функцијом, али канонички коефицијент нулте вредности (.037), а насилност оца у породици је типична посредно делујућа варијабла, јер има негативан дискриминативни коефицијент (-.263), а позитивну корелацију

---

⁸⁷ Привидни однос постоји када дискриминативни коефицијент није значајан независно од тога што је корелација значајна, па чак и висока.

⁸⁸ У заградама су корелације ових варијабли са дискриминативном функцијом Коришћења и растурања дроге код дечака.

(.302) са дискриминативном функцијом⁸⁹. Једина варијабла које је снажни предиктор и код дечака и код девојака је бежање од куће чији су коефицијенти код девојака (.450 и .607).

Наравно, тешко је упуштати се у разлоге постојања ових разлика, јер истраживање и није конципирано да трага за њиховим разлозима. На основу података који су на располагању може се рећи само да дечаци и девојке другачије реагују на развод оца и мајке и да тај развод код дечака има неспорно негативне последице када је дрога у питању. Ваљда зато што при разводу очеви најчешће напуштају породицу, а деца остају са мајком, па дечаци тако губе објекат за идентификацију. Или зато што им је срушена слика о оцу који се често проглашава и кривцем за развод.

У ситуацији када у истраживању нема података који би говорили зашто постоје ове разлике између дечака и девојака, размишљања о томе су само импровизација и зато је целисходније вратити се ономе што је очигледно из добијених резултата. Рачунајући само променљиве са значајним каноничким коефицијентима и корелацијама са дискриминативном функцијом може се рећи да је број предиктора овог понашања код девојака које Користе и растурају дрогу знатно већи него код дечака. Код девојака ти предиктори су: 1) Често одсуство мајке дуже од месец дана (.201 и .277)⁹⁰, 2) Демократски стил васпитања (.208 и .236), 3) Конфликтни стил васпитања (.244 и .298), 4) Честе селидбе (.276 и .355), 5) Криминал чланова породице (.413 и .518), 6) Неповећење и лоша комуникација са породицом (.332 и .435), 7) Бежање од куће (.450 и .607). У ову категорију значајних варијабли спадају још и 8) Насилност оца у породици (-.263 и .302), 9) Став о несигурности и немаштини у породици (-.289 и .129) и 10) Осећање подршке од стране породице (-.223 и .442), али су њихови утицаји посредне природе и немају исти статус као претходне.

Као што се из ове листе важних предиктора може видети, број променљивих са непосредним утицајима код девојака је седам. Изузев бежања од куће, све друге су различите у односу на дечаке и то је још један доказ колико су ове анализе ризичних и протективних фактора по половима неопходне. Суштина ових разлика није, међутим, само у броју, мада је и то важно, него у другачијој природи тих променљивих које код девојака утичу на прогнозу Коришћења и растурања дроге.

Прворазредан утицај на прогнозу тог понашања код девојака имају три променљиве: Бављење неких чланова породице криминалом, Неповећење и лоша комуникација у породици и Бежање од куће. Прва од њих Постојање неких чланова породице који се баве криминалом свој утицај по свему судећи остварује на онај део понашања који се односи на растурање дроге. Не треба, међутим искључити ни

---

⁸⁹ Посредно утицајне варијабле могу бити занимљиве и важне са становишта превенције, јер се превентивним интервенцијама на варијаблу која је носилац те посредности може мењати њихов заједнички утицај на неко понашање. Проблем је, међутим, што је та посредујућа варијабла често скривена.

⁹⁰ Као и до сада први коефицијент је канонички диференцијални коефицијент, а други корелација варијабле са дискриминативном функцијом.

могућност да криминална активност унутар породице повећава вероватноћу и оног дела понашања који значи коришћење дроге. Да је ипак најпре у питању утицај на растурање дроге показује и значајан предикторски статус ове исте променљиве код понашања Само растурање дроге, такође на узорку девојака. Претпоставка је да ту врсту понашања девојке уче од особа у породици које се баве криминалом при чему уопште није важно да ли се и та особа бави растурањем дроге или неком сасвим другом врстом незаконитог понашања. Из простог разлога што се то преношење знања не одвија само процесом једноставног копирања него учењем вредности, ставова и криминалних норми понашања.

Друга променљива која код девојака има прворазредан утицај је Неповећење и лоша комуникација ученица са породицом. Идеја и концепт те променљиве преузети су из студије Ловрићеве (2009). У том истраживању као и овом, показало се да испитаници који су имали искуства са дрогом имају и лошу комуникацију и ниско повећење у своју породицу. Разлог за то је лако разумљив. Лоше повећење и лоша комуникација знак су покиданих социјалних веза између деце и родитеља, па у тај празан простор могу нагрнути многи негативни утицаји. Између осталих и негативни утицаји вршњачких група. Ставови у овом истраживању у погледу ове варијабле су врло слични ставовима Ловрићеве, с тим што када у породици постоје и особе које се баве криминалом и нису потребни неки додатни утицаји попут вршњачких група да дете почне да користи и растура дрогу.

Трећа варијабла са тим прворазредним предиктивним утицајем је, наравно, бежање од куће. Код те варијабле нису потребна било каква објашњења у погледу природе њеног утицаја. Она је сама по себи толико злоћудна да се тешко може и претпоставити на које све начине доприноси Коришћењу и растурању дроге код девојака. Вероватно је да бекство од куће и само по себи већ значи поремећај понашања и отвореност за нове девијантности. Бекство је тада идеална прилика да постану и жртве особа које користе и растурају дрогу. Оно што је, међутим непознато јесте да ли бекство претходи Коришћењу и растурању дроге или је последица тог понашања. И не само тог него и других понашања у вези са дрогом, пошто ће се видети да Бежање од куће има исти однос и са Само растурањем дроге. Подаци који су на располагању не дају одговор на питање пре или после, а нити могућност било какве додатне налазе у том смеру. За то би пре била потребна истраживања лонгитудиналног карактера. Проблем исте природе постоји и у неким другим случајевима, на пример са успехом у школи, учествовањем у тучама и другим, када однос између злоупотреба дроге и појединих предиктора није сасвим јасан. У таквим приликама, према наводима Жунић-Павловић и Павловић (2008), постоје четири могућа приступа тумачења добијених резултата: 1. да поремећај „А“ изазива поремећај „Б“, на пример да бежање од куће изазива Коришћење и растурање дроге; 2. да поремећај „Б“ изазива поремећај „А“, тј. да Коришћење и растурање дроге доводи до бежања од куће; 3. да је веза између та два поремећаја реципрочна и 4. да је веза између ових поремећаја посредна

односно да је резултат деловања неких трећих фактора. У овом случају могућа су само прва три објашњења, јер не постоје индикатори (различити предзнаци дискриминативних коефицијената и коефицијената корелација) о посредном односу. Према наводима Жунић-Павловић и Павловић у литератури постоје докази за сва четири приступа „па је оправдано констатовати да сва објашњења могу бити исправна уколико се примене на одређене групе или појединце“ (Жунић-Павловић и Павловић, 2008:130).

Издавајући криминал у породици, неповерење и лошу комуникацију са родитељима и бежање од куће, на неки начин запостављени су остали предиктори Коришћења и растурања дроге. Они такође имају важну улогу у овом понашању, а правци дискриминативних коефицијената и корелација показују да ће девојке чешће и више Користити и растурати дрогу што је мајка чешће и дуже одсутна из породице, што су родитељи више користили демократски и конфликтни стил у њиховом васпитању, односно ако су у том васпитању били попустљиви или међусобно несагласни и сукобљени и најзад, што су се у породици мање успешно могле научити дисциплини и самоконтроли⁹¹. Осим тога девојке су се чешће тако понашале што је у породици више владала несигурност и немаштина, ако се породица често селила из једног места у друго или из једног стана у други и ако су раније или сада желеле да имају неке ствари које родитељи нису могли да им купе.

Поред ових променљивих утицај на Коришћење и растурање дроге код девојака постоји и ако опажају да им је отац насилног понашања у породици, ако у породици постоји несигурност и немаштина и ако осећају недовољну подршку од стране породице. Те три променљиве, међутим, имају посредан прогностички утицај о чему је већ било речи.

Известан број независних варијабли коришћених у узорку девојака има привидни утицај на Коришћење и растурање дроге. У ту групу спада пет варијабли са респектабилним корелацијама са дискриминативном функцијом и незначајним дискриминативним коефицијентима: Анархични стил васпитања (.326), Свађе са родитељима (.345), Осећање невољености од стране родитеља (једног или оба) (.356), Вређање од стране једног или оба родитеља (.342) и Алкохолизам оца (.346). Наведене су све те променљиве како би се показало да привидни фактори постоје код сваке врсте злоупотреба дроге независно од пола и да због тога истраживачи морају бити јако опрезни и суздржани када неке од њих наводе као ваљане и поуздане ризичне или заштитне факторе.

Најзад и у групи девојака постоји приличан број променљивих које немају било какав, па ни привидни утицај на Коришћење и растурање дроге. Неке од њих су предиктори вредни пажње кад су дечаци били у питању, на пример развод родитеља, често одсуство оца из породице. Највећи број њих су међутим, промашаји у одабиру

---

⁹¹ Варијабла је нумерисана тако да виши резултат означава мању успешност учења дисциплине и самоконтроле у породици.

узорка независних варијабли. У неким истраживањима један број њих је имао улогу у диференцијацији испитаника *зависних од дроге* од „нормалних“ испитаника, па су се зато нашле и у овом истраживању, на пример смрт оца или мајке, смрт друге драге особе, тешка болест у породици, контрола понашања од стране родитеља. Ипак највећи број њих је у узорку независних варијабли на властиту одговорност, као што су опажање економског стања породице, физичке казне од стране родитеља и неке друге. Ипак, треба имати у виду да њихова одсутност у предикцији Коришћења и растурања дроге не значи њихову ирелевантност за неки други облик понашања у вези са дрогом, Само растурања дроге на пример.

Након ове анализе утицаја породичних чинилаца на предикцију Коришћења и растурања дроге, следи анализа тј. идентификација предиктора Само растурања дроге из тог истог окружења. Нажалост ова анализа се може обавити само на субузорку девојака, јер на субузорку дечака не постоји статистички значајна дискриминативна функција. О томе је раније већ било говора. Код девојака, чији су резултати каноничке дискриминативне анализе статистички значајни, доминантни предиктори Само растурања дроге из породичног окружења су 1) Често одсуство оца дуже од месец дана (.369 и .198), 2) Нема развода родитеља (-.522 и -.302)⁹², 3) Непостојање ауторитарних односа у васпитању (-.401 и -.235), 4) Несигурност и немаштина у породици у време детињства (.305 и .325) и наравно, 5) Бежање од куће (.384 и .431). Њима би се могла придружити и шеста: Честе селидбе породице (.288 и .208). Карактеристика овог понашања код девојака је већи број предиктора са негативним предзнацима. Поред већ поменутих променљивих које говоре о непостојању развода између родитеља (али честом одсуству оца из породице дужем од 30 дана) и непостојању ауторитарних односа у породици ту су још 7) Опажање (садашњег) економског статуса породице као доброг (-.282 и -.144), 8) Непостојање насиља у породици од стране оца (-.235) и 9) Непостојање грдње од стране мајке чак и када нешто погреша (-.225)⁹³. Такође предиктори овог понашања код девојака су и 10) Тешка болест у породици (.220 и .239), 11) Контрола понашања од стране родитеља (.233 и .290) и 12) Криминал чланова породице (.246 и .200). Све заједно те променљиве описују, чини се, прилично необичну, више либералну него контролисану ситуацију у породици у којој очигледно постоји серија прилика и фактора који могу имати важног утицаја на злоупотребу дроге. На пример тешка болест у породици, често одсуство оца дуже од месец дана, изражено либерално поступање према детету, честе селидбе, несигурност и немаштина у детињству и изнад свега криминал у породици и бежање од куће. Чак је и ситуација са заједничким животом оца и мајке томе допринела (-.522 и -.302), али није познато како, јер алкохолизам оца није значајан чинилац, не постоји ни насиље у породици, а ни неки други фактори који би томе могли допринети, на пример свађе са родитељима. Тешко је отети се утиску да се

⁹² Минус предзнак коефицијената има то значење

⁹³ Ове две варијабле имају нулте корелације са функцијом, па зато нису наведене.

овде ради о слабој или само привидној контроли понашања од стране и оца и мајке и да су тзв. позитивни утицаји попут заједничког живота родитеља, либерални односи према испитаници, некажњавање за грешке, изостанак било какве грдње од мајке када погрешни, пре знак слабости у поступању према детету него доброг и промишљеног односа. Ту претпоставку оснажује и индиферентан однос родитеља према успеху у школи (-.050 и .107) и непостојање контроле тог успеха (.077 и .141). Нормално је онда да ће после судара са криминалом у породици, честим одсуствовањима оца и бежањем од куће доћи до укључивања у неки облик злоупотреба дроге. Зашто баш у тај који је најмање очекиван, није познато, осим ако се не ради о томе да варијабла Криминал у породици садржи исту врсту понашања.

Гледајући сад на крају ове анализе породичних чинилаца, резултате који су добијени код Коришћења и растурања дроге и Само растурања дроге, наравно у оним случајевима када су били статистички значајни, морају се поново нагласити велике разлике и међу половима и међу начинима понашања. Због тога, а и због превенције злоупотреба дроге која се мора темељити на специфичностима полова, на разликама у ризичним факторима који постоје између њих, па и на разликама у понашањима која описују ову злоупотребу, неопходно је најважније предикторе приказати на једном месту, како би те разлике највише дошле до изражаја. Учињено је то у једној краћој табели која ће садржати све оне предикторе који су идентификовани као важни.

Табела 41. Породичне променљиве као предиктори Коришћења и растурања и Само растурања дроге - дискриминативни коефицијенти најважнијих предиктора

Облици злоупотреба дроге – канонички дискриминативни коефицијенти					
Коришћење и растурање дроге				Само растурање	
Дечаци		Девојке		Девојке	
Бежање од куће	.449	Бежање од куће	.450	Бежање од куће	.384
Насилност оца у породици	.288	Често одсуство мајке	.201	Нема насиља оца у породици	-.235
Развод родитеља	.501	Конфликтни стил васпитања	.244	Нема развода родитеља	-.522
Свађе са родитељима	.330	Демократски стил васпитања	.208	Често одсуство оца	.369
		Честе селидбе	.276	Тешка болест у породици	.220
		Криминал чланова породице	.413	Нема ауторитарног стила васпитања	-.401
		Неповерење и лоша комуникација у породици	.332	Несигурност и немаштина у детињству	.305
				Честе селидбе	.288
				Криминал у породици	.246

Оно о чему је напред више пута било речи сада је знатно уочљивије: постоје битне разлике у предикторима између дечака и девојака, чак и код истог типа понашања. Импликације тог резултата су доста велике у разним пољима, али су свакако најважније за проблем превенције. Судаћи по природи предиктора у понашању Коришћење и растурање дроге, у коме постоје комплетни резултати и за дечаке и за девојке, исти програми превенције код оба пола, када се ради о ризичним факторима из породичне средине су скоро бесмислени. Јер једина променљива која и

код дечака и код девојака има прогностичку снагу, дакле и утицај на јављање тог понашања је бежање од куће. Сви други предиктори су различити. Без прилагођавања програма тим разликама не треба очекивати успех у ономе што је код сваког поремећаја у понашању најважније – спречавању његовог настанка и понављања.

2.3 Школско окружење и злоупотреба дроге

Агенси социјализације се не такмиче међу собом да би се сада могло расправљати да ли школа има доминантнији утицај на развој „нормалне“ личности⁹⁴ од утицаја које имају променљиве из подручја породице или из неке друге области. За проблем овог рада је важно да највећи број научника разних профила или присталица различитих теоријских приступа, окружење школе третира као прворазредно важан агенс. Оно заиста то и јесте, јер је школа једна од ретких организованих институција преко које друштво „настоји да код деце“ развије одређене особине (Рот, 2010:148) и формира вредности које то друштво сматра пожељним. То што та школа може бити и лоше организована и лоше реализовати тај друштвени задатак је друго питање.

Међутим за сврхе овог рада важни су и ова добра организованост и добро обављање улоге коју јој је друштво поверило, као и лоша или недовољно добра страна њене активности у социјализацијском процесу. У првој ситуацији користе се и анализирају тзв. заштитни фактори, тј. они фактори који спречавају да дође до поремећаја понашања код ученика, а у другој они који могу помоћи да се разуме зашто је до поремећаја ипак дошло и могу ли се и како ти фактори предвидети ради превенције.

У литератури још увек траје расправа о концептима заштитних и ризичних фактора уопште, па и када је школско окружење у питању. Не упуштајући се сада у ту расправу и не наводећи ставове супротстављених страна мора се рећи да је понуда конкретних променљивих када је окружење школе у питању доста сиромашна. Највећи број научника као најбитније протективне факторе наводе мотивацију за успех у школи и сам школски успех, посвећеност и приврженост школи, позитивне ставове о њој (Maguin & Loeber, 1996; Loeber & Farrington, 2000), те индивидуалне карактеристике као што су висока интелигенција, негативан однос према насиљу и друго. Међу онима који инсистирају на протективним факторима су и Поповић-Ћитић (2008), Поповић-Ћитић и Поповић (2009) и Жунјић-Павловић, Поповић-Ћитић и Павловић (2010). Сваки од тих фактора може се даље рашчланити на сложеније или једноставније индикаторе, тако да се број променљивих којима се испитују ти фактори значајно повећава. У овом раду су ти протективни фактори операционализовани, по идејама већ поменутих аутора, али и радова Ајдуковић (2000), Башић (2009), Врсела, Сучић и Франц (2009), тако да у узорку ових варијабли егзистирају успех у школи,

---

⁹⁴ Под нормалном личношћу у овом контексту се подразумева личност која се карактерише одсуством поремећаја понашања.

позитивни ставови према наставницима, њиховим професионалним квалитетима, педагошким поступцима, затим активно бављење спортом за време школовања, учешће у ваннаставним активностима, разумевање које наставници показују када ученици имају неких проблема, приврженост школи мерена осећањем поноса при помињању имена школе, учешће родитеља у процесу образовања и интересовање за успех у учењу. Сви ти протективни фактори су хипотетички важни за поремећаје понашања уопште, па и за злоупотребу дроге.

Ни понуда ризичних фактора када је школа у питању није нарочито богата. У литератури доминира став да је лош успех у школи или тзв. школски неуспех веома чврст предиктор злоупотреба супстанци (Bailey & Hubbard, 1990; Newcomb & Bentler, 1998; Gottfredson, 2001; Југовић, 2004; Стојадиновић, 2004; Митровић и сар., 2006; Шапић, 2008; Башић, 2009; Жунић-Павловић, Поповић-Ћитић и Павловић, 2010). Поред лошег успеха, већи број ових истих аутора наводе напуштање школе, које је у овом раду замењено бежањем од школе⁹⁵, недовољну приврженост школи, агресивност наставника, физичко насиље у школи, небригу родитеља за школовање детета, понављање разреда, бежање са часова и друге. Сви ти потенцијални ризични фактори су испитивани, али су придодати још неки. На пример, да ли школа има школског полицајца, да ли га ученици виђају, алкохолизам наставника, претње и вређање од стране наставника, близина субкултуралних објеката, доступност дроге (дилери у кругу школе, погодна места за растурање дроге), психолошко насиље према другим ученицима (вређање, претње), социјално насиље над другим ученицима (бојкот других ученика), сексуално узнемиравање других ученика и још неки.

Цео узорак заштитних и ризичних фактора може се видети из описа њихових променљивих у одговарајућем поглављу, али и из списка тих фактора у наредној табели. Треба напоменути да је анализа утицаја фактора из школског окружења на разлике између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу, с једне стране, и ученика који немају било каквог контакта са дрогом, с друге, као и раније урађена каноничком дискриминативном анализом посебно на узорку дечака, а посебно на узорку девојака. Разлози за то су већ навођени, па их не треба понављати. Резултати те анализе дати су у наредне две табеле. Прва од њих садржи основне параметре дискриминативне анализе који показују да ли је та врста анализе била допуштена и да ли су добијене значајне дискриминативне функције.

---

⁹⁵ Оне који су већ напустили школу или прекинули школовање није било могуће имати у узорку.

Табела 42. Каноничка дискриминативна анализа Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге у простору варијабли из школског окружења – анализа по полу

Основни статистички параметри дискриминативне анализе	Видови злоупотреба дроге					
	Нема злоупотребе vs Само користе		Нема злоупотребе vs Користе и растурају		Нема злоупотребе vs Само растурају	
	м	ж	м	ж	м	ж
Број функција	1	1	1	1	1	1
Каноничка корелација	.456	.375	.412	.523	.419	.386
Wilksova lambda	.792	.861	.831	.726	.824	.851
Ниво значајности	.000	.017	.000	.000	.000	.016

Након искуства, негативног, са породичним променљивим, са страхом је очекиван тест значајности дискриминативних функција код варијабли из школског окружења нарочито за Само растурање дроге, јер је то понашање специфично и са најмањим бројем ученика. На срећу, изненађења су изостала, па отуд постоји шест значајних дискриминативних функција и шест значајних и задовољавајуће високих каноничких корелација. Њихове величине код дечака у сва три облика понашања и код девојака у понашању Користе и растурају дрогу су знак важног утицаја неких предиктора на ова понашања. Због тога су одмах у почетку дате табеле у којима се налазе канонички дискриминативни коефицијенти и коефицијенти корелација сваке од 25 варијабли из овог подручја. Али за разлику од ситуације код породичних променљивих и променљивих из локалног и општег окружења, овог пута биће штампане посебне табеле за свако понашање којима је злоупотреба дроге дефинисана. Учињено је то ради боље прегледности података и бољег праћења добијених резултата⁹⁶. Лоша страна овог приступа је што је тако отежано праћење једне променљиве дуж сва три облика понашања. Тај недостатак се може надоместити тако што ће сви важни и значајни предиктори бити издвојени у посебној табели која ће бити знатно мањег обима, јер ће садржати само дискриминативне коефицијенте значајних предиктора. Као што је и логично прва табела на реду је она која се односи на Само коришћење дроге.

⁹⁶ Због рокова датих у истраживању није било времена да се и претходне табеле, накнадно, овако уреде.

Табела 43. Променљиве из школског окружења и разлике између ученика који Само користе дрогу и ученика који немају додир са дрогом – анализа по полу⁹⁷

Облик злоупотребе: Само користе дрогу									
	Нема злоупотребе vs Само користе					Нема злоупотребе vs Само користе			
	М		Ж			М		Ж	
	с	г	с	г		с	г	с	г
Успех у претходном разреду	.012	-.199	-.140	-.349	Субкултурални објекти близу школе	.257	.290	.096	.023
Да ли школа има школског полицајца	.097	-.028	.420	.152	Дилери дроге у кругу школе	.134	.296	.043	.111
Да ли га ученици виђају	-.137	-.090	-.351	.016	Активно бављење спортом	.126	.164	-.194	-.110
Наставници се труде да нас што више науче	.025	.304	-.009	.134	Укљученост у ваннаставне активности	.170	.175	-.163	.228
Неки наставници су агресивни	-.356	.078	-.175	-.126	Бежање са часова	.116	.411	.253	.476
Има наставника који превише пију	.250	.390	-.014	.065	Бежање од школе	.403	.508	.249	.407
Поносим се именом школе	-.169	.106	.115	.234	Туча у школи (учешће)	.118	.376	-.314	.128
Наставници имају разумевања кад имам неки проблем	.276	.377	.220	.288	Учешће у тучи ван школе	.421	.433	.598	.612
Неки наставници ме омаловажавају	-.054	.212	.083	.066	Вређање других ученика	.028	.276	.114	.288
Неки су ми наставници претили или ме вређали	.145	.160	-.166	-.093	Сексуално узнемиравање других ученика	.036	.157	.225	.383
Наставници дају оцене напамет	.072	.385	-.192	-.050	Бојкотовање других ученика	.032	.226	-.215	.157
Оцене се не дају према знању	.350	.444	-.042	.001	Претње другим ученицима	.246	.179	.169	.248
Погодна места за продају дроге	.019	.268	.078	.168					

с је канонички дискриминативни коефицијент, а г корелација варијабле и дискриминативне функције.

Нажалост није баш прилика за претерано задовољство добијеним резултатима код анализе утицаја ових 25 променљивих из школског окружења на Само коришћење дроге. Није, јер је релативно велики број променљивих које су само привидни фактори овог понашања и то нарочито код дечака. У тој ситуацији (имају само значајне коефицијенте корелација) је нарочито седам варијабли од којих неке од њих у литератури важе као сигурне одреднице поремећаја у понашању. То су: труд наставника да ученици што више усвоје градиво (.304)⁹⁸, оцењивање без критеријума или напамет (.385), постојање у близини школе погодних места за продају дроге (.268), долазак дилера дроге у круг школе (.296), бежање са часова (.411), физичко насиље у школи (.376) и психичко насиље (вређање) над другим ученицима (.276). Код девојака то су: лош успех у школи (-.349) и такође психолошко насиље над другим ученицима у облику вређања (.288), али овог пута и у облику претњи (.248).

Нажалост, знатно су чешће оне променљиве које са Само коришћењем дроге немају никакве везе. Одузело би превише простора да се и оне наводе, па ће зато бити поменуте само оне код којих је тај изостанак повезаности најмање очекиван: 1) Лош

⁹⁷ Затамњени су коефицијенти код варијабли које значајно предиктивно утичу на коришћење и растурање дроге

⁹⁸ У загради су коефицијенти корелација ових варијабли са дискриминативном функцијом. Канонички дискриминативни коефицијенти ових варијабли нису статистички значајни.

успех у школи (код дечака), 2) Омаловажавање од стране наставника, 3) Претње и вређање од стране наставника, 4) Активно бављење спортом, 5) Укљученост у ваннаставне активности.

Ипак, од привидних или сасвим ирелевантних варијабли код Само коришћења дроге много су важније оне које су значајни предиктори тог понашања. Као што се на основу каноничких дискриминативних коефицијената види⁹⁹ најважнији предиктор Само коришћења дроге код оба пола је учешће у тучама ван школе, односно физичко насиље ван школе. Код дечака предиктивни коефицијент тог физичког насиља ван школе је .421, а код девојака чак .598. Тај резултат је прилично изненађујући, нарочито када су девојке у питању, али у овом истраживању не постоје подаци који би могли да се користе као објашњење одакле толика предиктивна моћ ове променљиве. Наравно, једно и чини се врло прихватљиво објашњење јесте да насиље младих на улицама буја због дроге, али да ли је то насиље последица дроге, средство да се дође до дроге или нека трећа варијанта односа то се не зна, нити се може знати на основу овог типа истраживања. Оно што је сигурно то је да између овог Учешћа у тучама ван школе и Само коришћења дроге постоји непосредна повезаност, дакле без постојања медијатора било које врсте¹⁰⁰.

Учешће у тучама ван школе је важан предиктор овог понашања и код дечака и код девојака, али није и једини заједнички. Ту улогу има и Бежање од школе нарочито изражену код мушког пола (.403). Код девојака предиктивни коефицијент ове променљиве је (.249). И у овом случају, као и у претходном може се поставити питање које од тих понашања претходи, а које је његова последица. Без одговарајућих података не може се тврдити шта је прави одговор на то питање, али је по свој прилици већа вероватноћа да је бежање од школе примарно понашање. Тај се закључак просто намеће из чињенице да, како ће се видети касније, ова варијабла има нулту повезаност са једним од видова злоупотребе дроге (Само растурањем) што у случају да је бежање последица злоупотребе овај изостанак повезаности не би могао да постоји. Но питање правог односа бежања од школе и злоупотребе дроге, па и код овог понашања Само користе дрогу мора остати отворено, док нека лонгитудинална истраживања не дају прави одговор.

Код дечака, осим ова два снажна предиктора, прогностичку вредност имају још ставови да се оцене у тој школи не дају према знању, него према неким другим критеријумима (.350) и да постоје наставници који превише пију (.250). Осим тих ставова прогностичку вредност имају још постојање субкултуралних објеката у близини школе (.257), као на пример коцкарница, кладионица, кафића са точењем алкохола, играоница и слично, као и психолошко насиље у виду претњи другим

---

⁹⁹ Канонички дискриминативни коефицијенти су значајни, ако им је вредност већа или једнака .200

¹⁰⁰ Учешће у тучама ван школе је сврстано у овај блок зато што су у Упитнику то питање и питање о тучама у школи имали исту (јединствену) основу и што се из природе питања дало закључити да су те туче међусобно повезане.

ученицима (.246). Позитивни ставови у виду нема агресивних наставника (-.356) и наставници имају разумевања када ученик има неких проблема (.276) имају запажену заштитну улогу у Само коришћењу дроге.

Предиктори Само коришћења дроге код девојака, поред већ поменутог бежања од школе и физичког насиља (туча) ван школе су још бежање са часова (.253) и непостојање школског полицајца (.420). Међутим код девојака постоје и заштитни фактори или такву улогу имају неке од варијабле из овог узорка. На пример, ако у школи ученици виђају школског полицајца (-.351) то ће деловати у правцу смањења вероватноће Само коришћења дроге. У истом смеру делује и изостанак физичког насиља у школи (-.314) у коме учествују ученице. Нажалост снагу ових заштитних фактора још увек надмашује снажно деловање физичког насиља ван школе у коме ученице имају активно учешће и непостојање школског полицајца. Али било да претежу једни или други, ово истовремено постојање заштитних и ризичних фактора јасно показује у ком правцу треба организовати превентивне програме тог понашања.

Други облик злоупотребе који је, судећи по броју ученика који се тако понашају, најтипичнији и најпоузданији индикатор те злоупотребе је Коришћење и растурање дроге. Утицаји променљивих из окружења школе на предикцију тог понашања дати су у табели која следи.

Табела 44. Променљиве из школског окружења и разлике између ученика који Користе и растурају дрогу и ученика који немају контакта са дрогом – анализа по полу¹⁰¹

Облик злоупотребе: Користе и растурају									
	Нема злоупотребе vs Користе и растурају					Нема злоупотребе vs Користе и растурају			
	М		Ж			М		Ж	
	с	г	с	г		с	г	с	г
Успех у претходном разреду	-.214	-.322	.114	.002	Субкултурални објекти близу школе	.020	-.039	.026	-.026
Да ли школа има школског полицајца	.156	.310	.551	.429	Дилери дроге у кругу школе	.388	.514	.296	.437
Да ли га ученици виђају	.100	.219	-.346	-.238	Активно бављење спортом	-.088	-.071	-.339	-.309
Наставници се труде да што више науче	.144	.254	-.099	.150	Укљученост у ваннаставне активности	-.049	.001	.080	.069
Неки наставници су агресивни	.021	.212	.090	.213	Бежање са часова	.002	.396	.085	.267
Има наставника који превише пију	.155	.313	.072	.305	Бежање од школе	.528	.682	.545	.599
Поносим се именом школе	-.194	-.035	.047	.135	Туча у школи (учешће)	.291	.117	-.154	.176
Наставници имају разумевања кад имам неки проблем	-.043	.036	.202	-.025	Учешће у тучи ван школе	.019	.206	.097	.323
Неки наставници ме омаловажавају	.051	.239	-.043	.223	Вређање других ученика	.259	.505	.023	.309
Неки су ми наставници претили или ме вређали	-.054	.167	.101	.263	Сексуално узнемиравање других ученика	-.005	.226	.002	.251
Наставници дају оцене напамет	.096	.230	.060	.301	Бојкотовање других ученика	-.088	.346	.063	.379
Оцене се не дају према знању	-.182	.119	.111	.292	Претње другим ученицима	.278	.423	.252	.420
Погодна места за продају дроге у школи	-.069	.277	.046	.258					

с је канонички дискриминативни коефицијент, а г корелација варијабле и дискриминативне функције.

¹⁰¹ Ови коефицијенти су значајни ако су већи или једнаки .150. Затамњени су коефицијенти код варијабле које значајно предиктивно утичу на коришћење и растурање дроге.

Да је у овом истраживању однос између школских променљивих и Коришћења и растурања дроге утврђиван само на основу корелационе анализе, била би то слика са мноштвом значајних корелација вредности изнад .300 или бар изнад .250. И то и код дечака и код девојака. Тих паралелности има приличан број, као што је приличан број и оних променљивих које са овим видом злоупотребе немају баш никакав однос. Иако би другим истраживачима било корисно да се наведе које су то променљиве у једној и другој категорији, то овог пута неће бити учињено, јер би и просто набрајање јединих и других тражило доста простора. Уместо тога, заинтересовани могу да обрате пажњу на све променљиве чији су канонички коефицијенти мањи од .200. Те варијабле наине, нису прогностички значајни фактори Коришћења и растурања дроге. Уместо навођења и набрајања свих тих променљивих далеко је прече утврдити које су од тих варијабли предиктори овог понашања.

У субузорку дечака први предиктор по значају, судећи по висини каноничког коефицијента, и даље је Бежање од школе (.528 и .682)¹⁰². Тај резултат заслужује посебну пажњу, али не само због предиктивне снаге бежања од школе, него и због тога што вероватно представља одговор на питање је ли бежање предиктор зато што је снажан етиолошки фактор или је индикатор, односно само последица Коришћења и растурања дроге. Важно је да на то питање постоји што поузданији одговор из простог разлога што се у овом истраживању трага за етиолошким чиниоцима злоупотреба дроге, а не за индикаторима те злоупотребе. Са тим поузданим одговором мора се сачекати анализа односа између овог бежања од школе и трећег понашајног облика којим је злоупотреба дроге операционализована, али на овом месту могу се евидентирати два врло важна елемента на којима тај одговор почива: 1) Коришћење и растурање дроге је друго по реду понашање које је у снажном дискриминативном односу са бежањем од школе и 2) Понашање Коришћење и растурање дроге је композит од а) коришћења и б) растурања дроге. Та два понашања иду заједно, јер су у реалности често део истог процеса. Део понашања који се опажа као „коришћење“ врло је сличан Само коришћењу дроге, односно облику злоупотребе који је већ анализиран. Део који се опажа као „растурање дроге“ врло је сличан облику Само растурају дрогу који ће тек бити анализиран. Тек након те анализе може се прилично поуздано утврдити шта је прави однос бежања од школе и злоупотреба дроге, али је важно да се већ сада ови елементи запазе и имају на уму.

До те анализе логично је погледати предиктивне вредности и других променљивих и код дечака и код девојака, за облик злоупотребе Коришћење и растурање дроге. Један од најважнијих резултата који је овом приликом треба поменути јесте поуздана емпиријска потврда да неуспех у школи представља предиктор злоупотреба дроге, односно класичног и најмасовнијег облика те злоупотребе - Коришћења и растурања дроге (-.214 и -.322). Оба коефицијента су

---

¹⁰² Први број је канонички дискриминативни коефицијент, а други корелација варијабле са дискриминативном функцијом.

негативног предзнака због смера нумерисања променљивих и јасно указују да је за Коришћење и растурање дроге битан лош успех. Наравно, лош успех није једнозначна појава, јер постоје многи чиниоци од којих и он зависи. У литератури се посебно инсистира на интелектуалним способностима, неким другим психолошким својствима, мотивацији наставника, њиховим педагошким капацитетима, квалитету наставних програма, педагошкој клими у школи, мотивацији родитеља да се ангажују и помогну ако дете лоше учи или дође до наглог пада успеха у учењу и многим другим (Жунић-Павловић и Поповић-Ћитић, 2005; Жунић-Павловић и Павловић, 2008). И код лошег успеха и његовог односа са Коришћењем и растурањем дроге може се као у случају односа Бежања од куће и тог понашања поставити питање да ли је лош успех последица или чинилац злоупотреба дроге. У одговору на то питање треба се подсетити четири приступа изнета у раду Жунић-Павловић и Павловић (2008) и изричитог става неких других истраживача да је лош успех у школи предиктор поремећаја понашања различите природе (Maguin & Loeber, 1996).

Лош успех се заиста среће у етиологији разних поремећаја у понашању, али првенствено у етиолошком ланцу преступништва. Кад год се расправља о социјализацијским агенсима и у оквиру њих о улози школе, лош успех је први на листи оних фактора за које ће се тврдити да имају злоћудан утицај на понашање. Манифестације тог утицаја су многоструке, почев од фрустрација које се осећају због неуспеха, компензирања неуспеха агресивним понашањем, намерним прављењем различитих проблема да би се привукла пажња, припадање групи вршњака који су у сличној ситуацији, учешће у групном насиљу и слично. Коришћење дроге је један од тих поремећаја који се може јавити као последица и као манифестација неуспеха. Важно је нагласити да је однос лошег успеха са Коришћењем и растурањем дроге непосредан¹⁰³. Он дакле, не делује на ово понашање својим многоструким ефектима негативне природе, него га директно изазива будући да је и сама злоупотреба дроге његов својеврсни негативни ефекат. Лош успех се може сматрати изворним етиолошким фактором најважнијег облика злоупотреба дроге, али је за процес превенције злоупотребе важно знати које су најважније одреднице тог неуспеха. Због тога што се та превенција мора темељити на спречавању настанка лошег успеха, а не на његовом односу са злоупотребом. Ако до лошег успеха већ дође, најчешће је питање само случајних околности у којој врсти поремећаја у понашању ће се његови злоћудни утицаји остварити.

Осим неуспеха у школи и бежања од школе веома добри предиктори Коришћења и растурања дроге код дечака је још неколико променљивих које припадају ширем феномену, у литератури помињаном као антисоцијално понашање. Ту се пре свега мисли на учешће ученика у тучама у школи (.291 и .117), вређање других ученика (.259 и .505) и претње другим ученицима (.278 и .423). Све три

---

¹⁰³ Исти предзнак дискриминативног коефицијента и коефицијента корелација.

променљиве су непосредни предиктори овог понашања на којима је могуће заснивати превентивне програме усмерене на спречавање настанка злоупотребе дроге.

Најзад ту је и веома снажан предиктивни утицај једне типично срединске променљиве смештене у сет варијабли из школског окружења, јер се ради о физичком окружењу школе. У питању је присуство дилера дроге у кругу школе (.388 и .514). Ови дилери, наравно, могу бити ученици из саме школе, али могу бити млади из околине, па и из других крајева града. Овај предиктор је такође непосредног карактера и веома „употребљив“ за ситуационе моделе превенције.

Предиктори Коришћења и растурања дроге када су девојке у питању се само делимично поклапају са онима који постоје код дечака. То поклапање је пре свега у такође веома снажном предиктивном утицају бежања од школе (.545 и .549), претњама другим ученицима (.252 и .420) и присуству дилера у кругу школе (.296 и .437). Подразумева се, наравно да се све што је речено за ове променљиве када су дечаци били у питању односи и на ситуацију код девојака. Остали резултати у погледу дискриминативне способности променљивих су карактеристични само за девојке. Ти резултати су веома занимљиви, јер показују сву специфичност понашања која важи код девојака, чак и када се ради о поремећајима у понашању.

Први важан резултат је снажан предиктивни значај за Коришћење и растурање дроге од стране девојака Непостојања школског полицајца (.551 и .429). Треба приметити да је снага овог предиктора тек незнатно мања у односу на снагу бежања од школе. Сагласан том резултату је и резултат који показује да виђање школског полицајца у простору школе има веома изражен предиктивни карактер (-.346 и -.238). У те важне резултате спада и коначно добијена емпиријска подршка тези о бављењу спортом као заштитном фактору када је дрога у питању, односно о важности превенције поремећаја у понашању помоћу спортских активности (Жунић-Павловић, Ковачевић-Лепојевић и Павловић, 2014). Додуше ова подршка је са негативне стране континуума, али то не мења суштину резултата: Изостанак бављења спортом је непосредни фактор најмасовнијег понашања које значи злоупотребу дроге од стране девојака и омогућава предикцију тог понашања (-.339 и -.309). Тај резултат је складу у са тврдњама многих аутора о протективном деловању спорта било тако што окупира и организује слободно време ученика и тиме спречава стварање прилика за антисоцијално понашање, било развојем позитивних индивидуалних својстава и групних односа неспојивих или тешко спојивих са коришћењем и растурањем дроге.

Два момента треба имати у виду када је претходни резултат у питању. Прво, у ранијем истраживању (Радовановић, 2010) добијени су нулти утицаји бављења спортом на поремећаје у понашању попут физичког насиља у школи, бежање од школе и злоупотреба дроге. Тестирање тог утицаја такође је урађено поузданом мултиваријатном техником (мултиплом регресионом анализом) и, с обзиром да је тај резултат био супротан од опште прихваћених ставова других истраживача, чинило се да је тај изостанак утицаја плод невођења рачуна о врсти спорта којим се ученици

баве. Постоје, наиме, мишљења да многи спортови чак фаворизују насиље, а не да делују спречавајуће. Овог пута то бављење спортом дато је у три категорије: не баве се спортом, баве се неагресивним врстама спорта и баве се „проагресивним“ врстама спорта. Могуће је да је та диференцијација спортских активности допринела овом резултату.

Други моменат на који треба обратити пажњу је чињеница да се бављење спортом показује као предиктивни фактор само у субузорку девојака и само код Коришћења и растурања дроге. У свим другим случајевима тј. и код Само коришћења и код Само растурања дроге како ће се видети неколико страна касније, ова променљива имала је потпуно неважан статус било код дечака било код девојака. Зато треба схватити да је још много непознаница када се ради о бављењу спортом и да је добро што је спласнула почетна еуфорија о свемогућем превентивном фактору када су поремећаји понашања у питању. Добро је и што су све бројнији истраживачи који доказују да резултати који се односе на улогу и статус спорта у етиологији поремећаја у понашању нису тако једнозначни¹⁰⁴.

На крају ове анализе предиктора из школског окружења на реду је анализа њихових утицаја на Само растурање дроге. Већ при првом погледу на табелу која следи видљиво је да се ти предиктори разликују од оних код Само коришћења и Коришћења и растурања дроге. Та разлика је најпре у снажном предиктивном деловању физичког насиља у школи и то првенствено код девојака, а затим и других видова насиља испољених у виду претњи другим ученицима од стране дечака, па и сексуалном узнемиравању такође од стране дечака, што све говори о израженом посебном квалитету овог понашања. Та посебност, наравно, није и потпуна независност од претходна два облика понашања: Само коришћења и Коришћења и растурања дроге. Сва три понашања су заправо део заједничког феномена који се једним именом назива злоупотреба дроге. Ова припадност заједничком феномену најбоље се види из чињенице да свих шест варијабли растурања дроге имају високе корелације са Првом главном компонентом варијабли којима је злоупотреба мерена¹⁰⁵.

Ова напомена, одмах у почетку анализе предиктора овог понашања, важна је због касније расправе о односу бежања од школе и коришћења односно злоупотребе дроге.

---

¹⁰⁴ О томе више видети код Жунић-Павловић, Ковачевић-Лепојевић и Павловић (2014)

¹⁰⁵ Резултати те факторске анализе дати су у прилогу.

Табела 45. Променљиве из школског окружења и разлике између ученика који Само растурају дрогу и ученика који немају додира са дрогом – анализа по полу¹⁰⁶

Облик злоупотребе: Само растурају дрогу									
	Нема злоупотребе vs Само растурају					Нема злоупотребе vs Само растурају			
	М		Ж			М		Ж	
	с	г	с	г		с	г	с	г
Успех у претходном разреду	.076	-.047	-.415	-.422	Субкултурални објекти близу школе	.067	.093	-.104	-.083
Школа нема школског полицајца	.843	.180	-.480	.191	Дилери дроге у кругу школе	.262	.352	.286	.280
Ученици не виђају школског полицајца	-.760	-.218	.499	.134	Активно бављење спортом	.035	.056	.029	-.011
Наставници се труде да што више науче	-.182	.029	.261	.217	Укљученост у ваннаставне активности	-.002	.033	.109	.208
Неки наставници су агресивни	-.164	.089	-.045	.127	Бежање са часова	-.108	.122	-.094	.181
Има наставника који превише пију	-.235	-.017	-.128	.102	Бежање од школе	.075	.237	.122	.252
Поносим се именом школе	.181	.109	.373	.397	Туча у школи (учешће)	.059	.282	.552	.394
Наставници имају разумевања кад имам неки проблем	.040	.111	.019	.215	Учесће у тучи ван школе	.036	.324	.232	.246
Неки наставници ме омаловажавају	.341	.288	.178	.271	Вређање других ученика	.251	.492	-.100	.131
Неки су ми наставници претили или ме вређали	.038	.249	.102	.255	Сексуално узнемиравање других ученика	.368	.506	-.075	.060
Наставници дају оцене напамет	.114	.152	-.335	-.066	Бојкотовање других ученика	-.064	.383	.457	.285
Оцене се не дају према знању	-.100	.063	.030	.089	Претње другим ученицима	.499	.661	.325	.135
Погодна места за продају дроге у школи	-.028	.281	.173	.284					

с је канонички дискриминативни коефицијент, а г корелација варијабле и дискриминативне функције.

Кључни предиктори Само растурања дроге код дечака нису више бежање од школе, или учешће у тучама ван школе, како је то било код претходна два понашања, него има ли школа свог полицајца (.843 и .180), односно виђају ли ученици тог полицајца за време боравка у школи (-.760 и -.280). С обзиром на то како су одговори на питање нумерисани, први резултат значи да је непостојање школског полицајца главни предиктор Само растурања дроге. Тај резултат је постојао и раније када се радило о Само коришћењу и Коришћењу и растурању дроге, али углавном код девојака. Ово је први пут да се он појављује код дечака и то у свој својој снази. Чињеница је да се овај облик понашања искључиво односи на дечаке који растурају дрогу и да се та дрога продаје, позајмљује, нуди и слично другим ученицима у школи, те је логично да је за такво понашање веома важно да школа нема свог полицајца. Други резултат је заправо допуна првог. Наиме, за спречавање растурања дроге није битно само постојање школског полицајца, већ и његова уочљивост у простору школе, рачунајући ту и двориште. У том својству ове две варијабле очигледно попримају

¹⁰⁶ Затамњени су коефицијенти код варијабле које значајно предиктивно утичу на коришћење и растурање дроге

карактер протективних фактора, што значи да се о њиховом предзнаку јако мора водити рачуна¹⁰⁷. Ови резултати су за проблем превенције злоупотреба дроге јако важни, јер су доказ да се корисни ефекти у превенцији наркоманије могу постићи применом ситуационог модела, те да комбинација тог модела са неким другим може дати оптималне резултате.

Практично исто значење ове две променљиве имају и код девојака, али у овом случају постоји финеса преко које не треба прећи. Та финеса на очигледан начин сведочи да само постојање школског полицајца није довољно да би се смањила вероватноћа растурања дроге у школи, ако га ученици не виде, не срећу или нису свесни да он постоји. Тај закључак произлази из снажног предиктивног утицаја варијабле која говори о виђању или невиђању школског полицајца у простору школе. Релевантност тог предиктора постаје очигледнија, ако се има у виду да се у пракси релативно често дешава да у неким школама званично постоји школски полицајац, али да је често на боловању, јер је пред пензијом, да многи полицајци радно време проводе у појединим канцеларијама или су надлежни за две школе, те да их ученици врло ретко срећу у ходницима или у дворишту. Резултат који је добијен, јасно ставља до знања да је за спречавање растурања дроге битно да ученици виђају, срећу и знају да постоји школски полицајац и да се тек онда може говорити о правом протективном фактору.

Осим поменутих постоји још важних предиктора Само растурања дроге код дечака. Врло снажни предиктори тог понашања су и три променљиве које описују неке видове насиља од стране дечака. У првом случају то је тзв. психолошко насиље које се манифестује претњама (.499 и .661) и вређањем (.251 и 492) других ученика, а у другом тзв. сексуално узнемиравање (.368 и .506). Занимљиво је да код Само растурања дроге, када су дечаци у питању, нема физичких сукоба нити у школи нити ван школе. Уместо њих приоритет очигледно имају вређање и претње, али тешко је рећи зашто је то тако. Једна од могућих хипотеза јесте да ученици који растурају дрогу морају да поштују наредбе дилера који су њима надређени о нескретању пажње на себе учешћем у тучама. Вероватније је ипак да се изостанак тог типа насиља може објаснити једноставно тиме што би свака туча могла да доведе до интервенције полиције, што би практично значило и откривање растурања дроге.

На крају треба поменути још две променљиве које су предиктори код Само растурања дроге. Прва је присуство дилера дроге у кругу школе (.262 и .352). Друга је опажање појединца да га неки наставници омаловажавају (.341 и .288).

Тим двома последњим варијаблама је исцрпљена листа значајних предиктора Само растурања дроге од стране дечака. Код девојака слика предиктивних фактора из школске средине је прилично другачија. Подударност, како је раније речено, постоји

---

¹⁰⁷ Варијабле су иначе омашком нумерисане супротно једна другој што непотребно изазива додатне проблеме.

само кад су у питању променљиве о школском полицајцу¹⁰⁸, претњама другим ученицима (.325 и .135) и присуству дилера у кругу школе (.286 и .280). И нигде више. То практично значи да ово понашање код девојака има другачију етиолошку слику од оне која постоји код дечака. Снажан предиктор тог понашања је, поново, лош успех у школи (-.415 и -.422)¹⁰⁹. Израз „поново“ се користи зато што је лош успех у школи такође био значајан предиктивни чинилац злоупотреба дроге, али код дечака и у понашању Користе и растурају дрогу. Но, свеједно, све што је раније речено за ову променљиву важи и овде само што је код девојака предиктивна снага те променљиве знатно јача.

Од фактора који имају ризични карактер предиктори код девојака су још учешће у тучама у школи (.552 и .394), ван школе (.232 и .246), претње другим ученицима (.325) и бојкотовање других ученика (.457 и .285). Значајни предиктивни статус учешћа у тучама у школи и ван школе, претњи другим ученицима и бојкотовању других ученика говори о прилично великом степену насилности девојака које се баве растурањем дроге. Тај склоп варијабли физичког, психолошког и социјалног насиља карактеристичан за њих, уз неуспех у школи својеврсна су обележја Само растурања дроге када су девојке у питању. Да не буде све тако црно код девојака, побринуло се неколико протективних варијабли које су заправо позитивни ставови према школи и могући индикатори привржености школи: наставници се труде да ученици што више науче градиво (.261 и .217), наставници не дају оцене напамет (-.335 и -.066) и осећање поноса када се помене име школе у коју ученица иде (.373 и .397). Овај последњи резултат потврђује тезе неких аутора да се приврженост као протективни фактор пре среће код девојака него код дечака (Naart et al., 2007).

Наравно, као и код других облика понашања којима је злоупотреба дроге операционализована и код Само растурања дроге постоји приличан број променљивих и код дечака и код девојака које немају баш никакву улогу у диференцијацији ученика који Само растурају дрогу. Другим речима који нису предиктори тих разлика у Само растурању дроге. Међу њима су учешће у ваннаставним активностима, променљива која је без значаја за сва три понашања, а не само за растурање дроге, претње и вређање од стране наставника, активно бављење спортом, агресивност наставника и још неке. Пажњу, међутим, највише привлачи „бежање од школе“ и њена потпуна апстиненција када је у питању Само растурање дроге. И то код оба пола. У питању је променљива која је код прва два понашајна облика злоупотребе тј. Само коришћења и Коришћења и растурања дроге била најснажнији предиктор тих понашања, и код девојака и код дечака. Бежање од школе, међутим, сада одједном није предиктор Само растурања дроге и само је у ниским корелацијама са њим. Заиста је тешко наћи неко смислено објашњење за то. У подацима који су на располагању оно се не може наћи.

¹⁰⁸ Школа има полицајца (-.480 и -.191) и виђање тог полицајца (.499 и .134)

¹⁰⁹ Минус предзнак говори да се ради о лошем успеху, јер је тако варијабла нумерисана.

Да би се тај однос могао боље разумети, потребна су истраживања клиничког приступа. Идеја да растурање дроге, чиме се баве и дечаци и девојке код овог облика злоупотребе, захтева присуство у школи, а не одсуствовање из ње, не чини се баш много вероватном, јер је то растурање било доминантан облик понашања и код ученика који су и користили и растурали дрогу, па је бежање од школе било снажан предиктор тог понашања.

Но апстиненција бежања од школе у предикцији Само растурања дроге много је важнија због нечег другог. Могуће је, наиме, да је та апстиненција нешто што доприноси разумевању позиције бежања од школе у односу на питање да ли бежање претходи злоупотреби дроге или је последица те злоупотребе. Да би се доказала теза да је бежање од школе чинилац, а не последица Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге, мора се најпре доказати да су сва та три понашања само облици понашања једног широког поремећаја који се зове злоупотреба дроге. То није нарочито тешко доказати. Треба најпре подсетити да је злоупотреба дроге мерена са осам индикатора: 1) Учесталост пробања дроге, 2) Учесталост коришћења дроге, 3) Учесталост нуђења дроге другима, 4) Учесталост поклањања дроге другима, 5) Учесталост позајмљивања дроге другима, 6) Учесталост продаје дроге, 7) Учесталост помагања у продаји или куповини дроге и 8) Учесталост препродаје дроге. У делу овог рада о феноменологији злоупотреба дроге налазе се изворни подаци за сваки од тих индикатора. Свих осам индикатора подвргнуто је факторској анализи да би се тестирала теза о злоупотреби дроге као јединственом процесу, тј. јединственом облику поремећаја у понашању. Добијена прва главна компонента у тој анализи била је недискутабилан доказ да је злоупотреба дроге својеврстан, али јединствен поремећај у понашању¹¹⁰. Ако је тако, онда би бежање од школе, под претпоставком да је последица злоупотреба дроге, морало бити повезано са сва три вида те злоупотребе. Оно то није, па се може сматрати да је ово бежање чинилац злоупотребе који на неке облике злоупотребе делује, а на неке не делује.

Наравно овом доказивању, као и самој тврдњи да је бежање од школе није последица, већ ризичан фактор злоупотреба дроге, могу се упутити приговори. Могуће је на пример да између те злоупотребе и бежања од школе постоји зачарани круг у коме се статус узрока и последице смењују у неком тешко разумљивом низу ван домашаја варијабли којима располаже ово истраживање. Било би зато неопходно да и нека друга истраживања, по свој прилици она клиничког карактера, трагају за одговором на питање шта је пре, а шта после, јер су и бежање од школе и злоупотреба дрога суштински важни поремећаји у понашању.

Сасвим на крају ове анализе о улози променљивих из школске средине у диференцијацији ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу потребно је дати неку врсту резимеа најважнијих резултата који су добијени.

---

¹¹⁰ Детаље видети у прилогу.

Најједноставнији начин да се то уради јесте да се ти најважнији предиктори код сваког понашања просто напишу.

Код Само коришћења дроге предиктори су¹¹¹:

Код дечака		Код девојака	
Бежање од школе	.403	Бежање од школе	.249
Учествовање у тучи ван школе	.421	Бежање са часова	.253
Субкултурни објекти у близини школе	.257	(Не)учествовање у тучи у школи	-.314
Претње другим ученицима	.246	Учествовање у тучи ван школе	.598
Алкохол код наставника	.250	Непостојање школског полицајца	.420
(Не)разумевање наставника за ученичке проблеме	.276	<i>Ученици не виђају школског полицајца</i>	-.351
Став да се оцене не дају према знању	.350	Сексуално узнемиравање	.225
		Бојкотовање других ученика	-.351

Код Коришћења и растурања дроге предиктори су:

Код дечака		Код девојака	
Бежање од школе	.528	Бежање од школе	.545
Лош успех у претходном разреду	-.214	(Не)постојањешколског полицајца	.551
Учествовање у тучи у школи	.291	<i>Ученици не виђају школског полицајца</i>	-.346
Дилери дроге у кругу школе	.388	Дилери дроге у кругу школе	.296
Вређање других ученика	.259	Небављење спортом	-.339
Претње другим ученицима	.278	Претње другим ученицима	.252

Код Само растурања дроге предиктори су:

Код дечака		Код девојака	
Непостојање школског полицајца	.843	Лош успех у претходном разреду	-.415
<i>Ученици не виђају школског полицајца</i>	<i>-.760</i>	Учествовање у тучи у школи	.552
Дилери дроге у кругу школе	.262	<i>Школа има свог полицајца</i>	<i>-.480</i>
Сексуално узнемиравање ученица	.368	Ученици виђају школског полицајца	.499
Вређање других ученика	.251	Дилери дроге у кругу школе	.286
Претње другим ученицима	.499	Бојкотовање других ученика	.457
Омаловажавање од наставника	.341	Претње другим ученицима	.325
		<i>Наставници се труде да их што више науче</i>	.261
		<i>Осећање привржености школи</i>	.373
		<i>Оцене се не дају напамет</i>	-.335
		Учествовање у тучи ван школе	.232

Вероватно да је сад знатно прегледније шта су предиктори појединих од ових облика понашања. Треба напоменути да међу тим предикторима има и ризичних фактора, али и фактора који имају протективни карактер. Тај тип предиктора помињан је у тексту код сваког понашања (тамо где их је било), али су у овом прегледу учињени видљивијим, јер су штампани другачијим типом слова.

Као што се из овог резимеа резултата види код дечака постоји седам предиктора Само коришћења дроге, а код девојака један више. Од тих укупно 15 предиктора само су по два иста и код дечака и код девојака. Поклапање је заиста минимално и та чињеница обара сваку помисао о истраживању ризичних и протективних фактора на узорцима који нису подељени по полу. Код Коришћења и растурања дроге идентични предиктори постоје у три случаја, па и код тог понашања

¹¹¹ Поред сваке променљиве (предиктора) написан је канонички дискриминативни коефицијент како би се имао увид у „снагу“ те променљиве. Променљиве које су исте код дечака и девојака су болдиране.

вреде исти закључци. Једино код Само растурања дроге овај степен поклапања нешто већи (четири заједничке варијабле), али то ништа не мења суштину резултата. А суштина је: дечаци и девојке у адолесцентном периоду имају другачију етиологију поремећаја званог злоупотреба дроге што значи 1) да се ризични и протективни фактори морају истраживати посебно за сваки пол и 2) да се у примењивању програма превенције мора водити рачуна о постојању разлика између полова и у ризичним, па и у заштитним факторима. Доказ за ову последњу тврдњу налази се и у понашању Само растурају дрогу у коме код дечака постоји само један, а код девојака четири заштитна фактора.

2.4 Вршњачке групе и злоупотреба дроге

Још су давне 1996. године Јанг и његови сарадници у студији која је имала за циљ проверавање наследних фактора код личности, скренули пажњу на резултате који указују да је улога социјалних фактора померена „са породице на нека друга подручја“ (Jang, Livesley & Vernon, 1996). То померање, чак и када је развој личних особина у питању, се дешава у правцу неформалних вршњачких група, јер та врста социјализацијских агенаса постаје од примарног значаја у адолесценцији и периоду младости. Према наводима Радуловићеве (2014) вршњачке групе утичу на опажање стварности око себе, одређују норме понашања, представљају објекте за оцену „друштвене реалности“ и врше притиске различите врсте, укључујући и физичке казне, да би обезбедиле тзв. групну једнообразност, односно сагласност појединца са групним понашањем.

Утицај група на понашање појединаца, њихових чланова, нарочито у адолесценцији, није споран. Осим поменутих директних начина, група на понашање својих припадника утиче и на посредне начине. Емпиријска истраживања потврђују те врсте утицаја преко односа у породици и преко успеха у школи, а механизми утицаја описани су у радовима домаћих и страних аутора (Јоксимовић, 1992; Chen, Rubin & Li, 1997; Милошевић, 2002; Zettergen, 2003). О тим механизмима посебно је расправљано у поглављу о концепту социјализације и њеним агенсима.

Један од најснажнијих начина утицаја вршњака на понашање адолесцената је неприхватање, односно непримање појединца у узак круг оних који се међусобно друже. Добри познаваоци света криминала сматрају да је то неприхватање један од највећих генератора криминала (Bartol & Bartol, 2009), као и да адолесценти неприхваћени од примарних вршњачких група представљају ризичне појединце (Спасеновић, 2003). Ово одбацавање је последица многобројних разлога, али се као најчешћи помињу агресивност појединаца, њихова емоционална нестабилност, препотентно држање, охолост и слично (Wentzel & Asher, 1995). Било шта да је разлог те неприхваћености адолесценти је често компензују поремећајима у понашању, криминалом и припадањем негативним вршњачким групама. Или усамљивањем. Како

год, све то сматра се важним факторима делинквентног понашања (Huebner, Varano & Vunum, 2007). Нарочито се такав негативан утицај приписује припадању негативним вршњачким групама. Према наводима Радуловићеве (2014) ова припадност се сматра једним од најконзистентнијих предиктора преступништва код младих. Те врсте вршњачких група нису, међутим, ризични фактор само за преступништво, него и за злоупотребу дроге. Радуловићева тврди да групе ове оријентације не утичу само на почетак коришћења дроге, него и на то колико ће често која дрога и на који начин бити коришћена. Штавише, вршњачке групе обезбеђују и социјалну подршку за такво понашање, јер група сугерише адолесценту да је коришћење дроге исправно и сигурно понашање (Радуловић, 2014:302).

Теза да је утицај негативне групе вршњака чинилац поремећаја понашања, па и злоупотребе дроге је, чини се, широко прихваћена и у науци и у пракси. Проблем настаје када за тај утицај треба изабрати начине и променљиве које га доказују. Класични поступци са социометријом у групама ове врсте не дају резултате због скривања података и лагања. Још већи проблем је тим поступком утврдити да ли је група позитивна или негативна. Решења наравно постоје, она су у истовременом коришћењу више индикатора припадности и више показатеља квалитета група, у проценама добрих познавалаца конкретних група или анонимним упитницима у којима постоје и индикатори „квалитета“ групе и положаја чланова групе у њој. За избор тих индикатора припадности, показатеља „квалитета“ група, па и варијабли чији се утицај испитује корисне идеје могу се наћи у радовима Хауела (Howell, 2003), Хокинса и сарадника (Hawkins, Catalano & Miller, 1992), Вилијамса, Ајерса и Артура (Williams, Ayers & Arthur, 1997), Поповић-Ћитић (2008), Жунић-Павловић, Поповић-Ћитић и Павловић (2010), Ковачевић-Лепојевић и Жунић-Павловић (2013).

Поштујући резултате и ставове у тим радовима, као и основно опредељење да се овом приликом истражују ризични и протективни фактори из вршњачких група у узорак независних варијабли из овог подручја изабрано је 11 променљивих којима се приближно описују утицаји група. Квалитет група, односно њихова негативна или позитивна оријентација процењивана је на основу присуства алкохола, дроге, насиља, коцкања и криминала код чланова групе. Те процене су уграђене у питања којима се испитивао утицај групе.

Резултати испитивања утицаја вршњачких група на три вида понашања којима је злоупотреба дроге операционализована дати су у наредне две табеле.

Табела 46. Каноничка дискриминативна анализа Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге у простору променљивих из подручја вршњачких група – анализа по полу

Видови злоупотреба дроге						
Основни статистички параметри дискриминативне анализе	Нема злоупотребе vs Само користе		Нема злоупотребе vs Користе и растурају		Нема злоупотребе vs Само растурају	
	м	ж	м	ж	м	ж
	1	1	1	1	1	1
Број функција						
Каноничка корелација	.343	.457	.445	.527	.392	.311
Wilksova lambda	.883	.791	.802	.722	.848	.903
Ниво значајности	.000	.000	.000	.000	.000	.004

Пошто су у овом моделу анализе података увек тестиране разлике између две групе ученика, једне која на неки од ова три начина злоупотребљава дрогу и групе која нема везе са дрогом, то је свуда добијена по једна дискриминативна функција и за дечаке и за девојке. То је законитост методе и зато не треба размишљати зашто је то тако. Оно што је важно јесте податак да су све дискриминативне функције код испитивања утицаја вршњачких група, а има их укупно шест, статистички значајне, те да су њихове каноничке корелације такође значајне. Из тога произлази да се може ићи у даљу анализу добијених резултата и трагати које су променљиве из вршњачких групних односа заслужне за постојање ових разлика. Другим речима којим се варијаблама из подручја вршњачких група може предвидети постојање разлика у злоупотреби – злоупотреби дроге од стране ученика.

Показатељи те предиктивне способности ових варијабли су канонички дискриминативни коефицијенти. Они су заједно са корелацијама између варијабли и дискриминативних функција, за сваку варијаблу штампани у следећој табели.

Табела 47. Утицај варијабли из подручја вршњачких група на разлике између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу – анализа по полу

Променљиве вршњачких група	Нема злоупотребе vs Само користе				Нема злоупотребе vs Користе и растурају				Нема злоупотребе vs Само растурају			
	м		ж		м		ж		м		ж	
	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г
Припадност пријатељској групи	-.128	.148	.489	.198	.481	-.138	.317	-.104	.392	.086	.344	.080
Алкохол у групи вршњака	.211	.478	.063	.306	.092	.390	-.153	.277	.224	.533	.359	.603
Дрога у групи вршњака	.964	.927	.575	.734	.608	.730	.555	.769	.426	.694	.249	.531
Туче чланова групе	-.197	.144	.286	.441	.039	.298	.076	.416	.254	.533	-.102	.357
Подршка чланова групе када ученику треба	.031	-.197	-.087	-.078	.080	.016	-.023	.047	.218	-.033	-.350	-.290
Криминал у групи вршњака	.020	.361	-.084	.288	.402	.613	.412	.644	.253	.643	.662	.791
Наговарање чланова групе да проба дрогу	-.110	.287	.502	.668	.291	.569	.410	.681	.299	.562	.025	.406
Коцкање у групи вршњака	.219	.307	-.025	.217	-.071	.202	-.158	.147	-.241	.226	-.075	.231
Ставови групе о кршењу закона	-.026	.208	.079	.313	-.064	.186	.062	.345	.393	.555	.173	.414
Ватрени навијач неког клуба	-.011	-.138	.017	-.023	.125	-.175	-.086	.086	.356	.192	-.051	.009
Члан групе навијача	-.130	-.152	-.177	-.007	-.357	-.217	.149	.062	.293	.179	.021	.091

с је канонички дискриминативни коефицијент, г је корелација између варијабле и дискриминативне функције

Од једанаест варијабли чија је предиктивна моћ испитивана, поузданим предикторима појединих од ова три облика понашања може се сматрати свих једанаест. При том универзалну предиктивну улогу (код свих видова понашања и код оба пола) има једино „дрога у групи вршњака“, односно коришћење и/или трговина дрогом неких од чланова пријатељских група. Та „дрога у групи“ је врло снажан предиктор Само коришћења дроге и Коришћења и растурања дроге и код дечака и код девојака и једино нешто слабији предиктор у понашању Само растурање дроге. Њени канонички дискриминативни коефицијенти и коефицијенти корелација у прва два понашања, а затим њене корелације са дискриминативном функцијом код трећег понашања, заиста су импресивни. Имајући то у виду, као и знатно слабије дискриминативне коефицијенте и коефицијенте корелација осталих варијабли, дискриминативне функције код свих видова злоупотребе дроге, када су вршњачке групе у питању, могу се интерпретирати као „присутност дроге у групи вршњака“.

Висина каноничких дискриминативних коефицијената и чињеница да таква предикторска снага постоји код све три врсте понашања и оба пола, омогућавају закључак да је „присутност дроге у групи вршњака“ општи ризични фактор злоупотреба дроге. Због те његове општости и сви превентивни програми морају бити оријентисани ка групама вршњака и то без потребе да се води рачуна о ком облику злоупотребе се ради и да ли су у питању дечаци или девојке. Сви други ризични чиниоци у подручју вршњачких група морају бити подређени овој варијабли и њеним утицајима. При томе, наравно, превентивне утицаје треба усмерити и на феномен који је старији од „присуства дроге у групи“ – на припадност групама негативног понашања.

Колико су та припадност и негативистичка оријентација групе важни, може се видети из дискриминативних коефицијената које има ова променљива Припадност пријатељској групи. Ако се изузме ситуација код дечака у понашању Само коришћење дроге, видеће се да је припадност вршњачким групама са проблематичним вредносним оријентацијама прилично доследан, па и јак предиктор разлика између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу и то, што је такође важно, код оба пола. То што ова припадност групама има негативне и нулте корелације са дискриминативном функцијом не умањује значај саме припадности вршњачким групама, него само говори да она посредним путем остварује свој утицај на разлике између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу. То је природно и очекивано, јер сама припадност без групних садржаја и не може имати било какво дејство. Но чак и такве природе, групе са посредним утицајем постају важан чинилац превенције злоупотреба дроге, ако се успе у спречавању њихове антисоцијалне усмерености и уместо њима допринесе чланству у групама просоцијалне оријентације. Важност припадности ученика овим просоцијалним групама логички и непосредно произлази из резултата који је добијен у овом истраживању. Та врста припадности, наиме, има статус протективног фактора, али не као супротан пол припадности

негативним групама него као посебан квалитет понашања. Из простог разлога што супротан пол тој припадности негативним групама није нужно „припадност просоцијалним групама“ него неприпадност било каквим групама или неприпадност негативним. Но, било како да се тај однос тумачи јасно је да је чланство у пријатељској групи са поремећајима у понашању чврст и поуздан дискриминативни фактор код ученика кад је злоупотреба дроге у питању.

Све остале променљиве осим ове две о којима смо говорили су предиктори, али важни само за поједине облике злоупотреба дроге или мање предиктивне снаге од ове две. Тако, рецимо, туче чланова групе, између себе или са члановима других група, су предиктивни фактор код девојака које Само користе дрогу (.286 и .441)¹¹² и дечака који Само растурају дрогу (.254 и .533) и нигде више; подршка од стране чланова групе код девојака које такође Само растурају дрогу (-.350 и -.290)¹¹³; ставови групе у правцу кршења закона код истог понашања, али код дечака (.393 и .555). Врло снажан и знатно бољи предиктор од претходне три променљиве је криминал у групи, јер је та променљива важна и за дечаке и за девојке код Коришћења и растурања дроге (.402 и .613 за дечаке и .412 и .644 за девојке) и код Само растурања дроге (.253 и .643 за дечаке и .662 и .791 за девојке). Чини се да је посебно занимљива променљива Наговарање чланова групе да ученик проба дрогу, јер је то очигледан пример „меког“ притиска групе ка једнообразности у понашању. Предиктивна моћ тог наговарања постоји и код дечака и код девојака, што значи да постоји притисак група на припаднике оба пола. Код девојака тај притисак је у понашањима Само користе дрогу (.502 и .668), Користе и растурају дрогу (.410 и .681), а код дечака такође у понашању Користе и растурају дрогу (.291 и .569), али и у понашању Само растурају дрогу (.299 и .562). Треба такође приметити да је овај притисак знатно јаче усмерен ка девојкама него ка дечацима (.410 код девојака у понашању Користе и растурају дрогу према .291 код дечака у том истом понашању).

Веома занимљив је и резултат две варијабле које се не налазе нигде у литератури као предиктори било каквог понашања у вези са дрогом. Ради се о подацима који говоре а) да ли је ученик ватрени навијач неког клуба и б) да ли је члан групе навијача тог клуба. Те две варијабле су додате узорку променљивих из личне радозналости. Резултат који је добијен можда није толико важан са научног становишта колико представља задовољење професионалног интереса. Наиме, обе ове променљиве имају значајне предиктивне коефицијенте код понашања Само растурају дрогу и што је важно, само код дечака. Ти коефицијенти су .356 за „навијаштво“ и .293 за чланство у групи навијача, али њихова висина и није најважнији резултат. Много важније је то што је на овај начин потврђена сумња која је честа у јавности да међу адолесцентним навијачима или члановима навијачких група има и ученика који се

---

¹¹² Први коефицијент је канонички дискриминативни коефицијент, а други корелација варијабле са дискриминативном функцијом.

¹¹³ Минус предзнак због начина нумерисања варијабле

баве диловањем дроге. Статуси ватреног навијача и члана навијачких група искључиво су повезани само са растурањем дроге. Код остала два понашања их нема¹¹⁴ што указује на то да ученици који су навијачи и чланови навијачких група не користе дрогу, већ је само дилују, вероватно за потребе вођа својих навијачких група. Ако је та теза тачна, онда је један број ученика, тј. дечака који су ученици средњих школа, увучен у организовани наркокриминал посредством навијачких група. Детаљнија истраживања тог феномена треба усмерити на структуре тих група и могућу инволвираност спортских клубова у ову врсту активности. Ово последње нарочито с обзиром на привилегије које навијачке групе добијају од стране клубова.

Осим резултата о којима је напред било говора чини се важним да се помену још два: први, да код извесног броја променљивих постоје важне разлике између полова. Тако, на пример, наговарање од стране групе на пробање дроге, карактеристично је само за девојке код Само коришћења дроге, али не и за дечаке, а код Само растурања дроге само за дечаке. Коцкање код чланова групе предиктор је само за дечаке и то у понашањима Само користе и Само растурају дрогу, док код девојака та променљива нема никаквог дејства у сва три понашања. Позитивни ставови групе према кршењу закона постоји као предиктор само код дечака и то оних који Само растурају дрогу. Код девојака та варијабла нема било какав утицај.

Резултат о коме треба рећи неколико речи је да постоје и варијабле које са дискриминативном функцијом имају значајне коефицијенте корелације, а немају статус предиктора, тј. немају значајне дискриминативне коефицијенте. На пример, туче чланова групе код Коришћења и растурања дроге имају значајне корелације са дискриминативном функцијом и код дечака (.298) и код девојака (.416), али та варијабла нема могућност прогнозе овог понашања. Такође и код Само растурања дроге код девојака ова варијабла има корелацију са дискриминативном функцијом реда величине .357, али нема предиктивну моћ. Веома занимљива ситуација је и код варијабле Ставови групе о кршењу закона¹¹⁵. Та варијабла, у значењу „чланови групе не осуђују кршење закона“ има корелације са дискриминативном функцијом реда величине .313 (Само коришћење дроге), .345 (Коришћење и растурање дроге) и .414 (Само растурање дроге), у сва три случаја код девојака, али ниједан значајан предиктивни коефицијент. Та иста варијабла код дечака у прва два понашања нема такође значајну предиктивну моћ, али нема ни корелације са дискриминативном функцијом. Код Само растурања дроге, такође код дечака, она је међутим, важан предиктор тог понашања (.393 и .555).

---

¹¹⁴ Код Коришћења и растурања дроге постоје значајни коефицијенти варијабле Чланство у групи навијача, али његови минус предзнаци показују да за предикцију тог понашања није важно чланство у групи навијача.

¹¹⁵ Ставови чланова групе према коришћењу дроге нису уврштени у списак независних варијабли, јер би се тако на нерегуларни начин добиле јако високе корелације пошто је зависна варијабла била коришћење дроге.

Променљивих из подручја вршњачких група нема много, само 11, али се ипак због великог броја дискриминативних и корелационих коефицијената, тешко прати основна нит у анализи њиховог учешћа у разликовању ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу. Због тога је штампана нека врста пречишћене табеле (само значајни дискриминативни коефицијенти) у којој ће се лакше уочити односи ових променљивих и три врсте понашања која представљају облике злоупотреба дроге. Наравно унутар сваког пола посебно.

Табела 48. Значајни канонички дискриминативни коефицијенти варијабли из подручја вршњачких група -допринос диференцијацији ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу – анализе по полу

	Нема злоупотребе vs Само користе		Нема злоупотребе vs Користе и растурају		Нема злоупотребе vs Само растурају	
	м	ж	м	ж	м	ж
Припадност вршњачкој групи	-	.489	.481	.317	.392	.344
Алкохол у групи вршњака	.211	-	-	-	.224	.359
Дрога у групи вршњака	.964	.575	.608	.555	.426	.249
Туче чланова групе	-	.286	-	-	.254	-
Подршка чланова групе ученику кад треба	-	-	-	-	.218	-.350
Криминал у групи вршњака	-	-	.402	.412	.253	.662
Наговарање чланова групе да проба дрогу	-	.502	.291	.410	.299	-
Коцкање у вршњачкој групи	.219	-	-	-	-.241	-
Ставови групе према кршењу закона	-	-	-	-	.393	-
Ватрени навијач неког клуба	-	-	-	-	.356	-
Члан групе навијача	-	-	-.357	-	.293	-

Већ и површан поглед на ову табелу у којој су дати значајни дискриминативни коефицијенти омогућава извођење следећих закључака:

1) Свих једанаест варијабли из подручја вршњачких група су снажни предиктори Само растурања дроге код дечака;

2) Коришћење дроге од стране неких чланова групе (скраћено: дрога у групи) је снажан ризични фактор који непосредно утиче на диференцијацију ученика оба пола који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу, од оних који немају било какав контакт са дрогом;

3) Фактором диференцијације може се сматрати и припадност негативним вршњачким групама (са поремећајима у понашању), јер та припадност такође има снажан допринос овој диференцијацији. Међутим, тај допринос је у понашањима Само користе и Користе и растурају дрогу посредног карактера и одвија се преко утицаја кога на ученике врше чланови групе који већ користе дрогу. У понашању Само растурају дрогу припадност овим групама делује непосредно;

4) Припадност групама са просоцијалном оријентацијом представља протективни фактор у односу на злоупотребу дроге код ученика оба пола. Утицај група ове врсте такође је посредног карактера. Природа и врста варијабли посредника, ствар је посебних научних радова;

5) Важним предиктивним фактором из овог подручја може се сматрати и променљива Наговарање чланова групе да ученик/ца проба дрогу. Ова променљива омогућава предикцију злоупотреба дроге и код дечака и код девојака, осим у случају дечака код Само коришћења дроге и девојака код Само растурања дроге. Утицај наговарања на пробање нарочито је снажан када су девојке у питању;

6) Остале варијабле из подручја вршњачких група имају мање интензивне утицаје на предикцију ова три облика понашања, али са наглашеним разликама између дечака и девојака;

7) У извесном броју случајева променљиве из овог подручја имају значајне, па чак и субстанцијалне корелације са дискриминативним функцијама, нарочито код девојака код Само растурања дроге, али немају карактер предиктора у тим понашањима;

8) Анализа резултата променљиве Припадност пријатељским групама не омогућава анализу утицаја „одбачености“ од вршњака, како се мислило при избору узорка независних променљивих, због тога што се ради о групама са поремећајима понашања и што други пол овог континуума није одбаченост од вршњака него „неприпадност негативним групама“. Нажалост ова могућност је уочена када више није било прилике да се грешка исправи. Но, анализа негативних ефеката одбачености није потпуно изостала зато што се свака одбаченост по правилу компензира усамљеношћу или припадношћу групама са негативном вредносном оријентацијом. Зато је та припадност овим групама тако детаљно и анализирана. Улога усамљености биће анализирана нешто касније код групе варијабли које припадају блоку „индивидуална својства“.

2.5 Индивидуална својства ученика и злоупотреба дрога

У већини радова који за предмет проучавања имају ризичне факторе може се наћи класификација у којој једна од категорија носи назив Индивидуални фактори. Обично се та категорија налази спојена са неким другим ризичним факторима, па није најјасније да ли се ради о посебним тј. специфичним варијаблама које на поремећаје у понашању утичу посредством оних које се налазе у категоријама у које су сврстане или о самосталном скупу ризичних чинилаца чије је порекло у појединцу. Или и о једном и другом приступу.

У овом раду нису могле бити испоштоване све импликације које произлазе из тих приступа, између осталог и зато што је са неким описима тих субкатегија било приличног неслагања. Ипак, највећи број тих решења је испоштован, па су променљиве које се наводе у категорији Индивидуални фактори третиране као независне варијабле. Разлика је једино у томе што су извесне променљиве те природе распоређене по другим подручјима него што је то учињено у изворним радовима (Hawkins & Catalano, 2004). На пример, негативни ставови према друштву

распоређени су тамо где природније припадају; припадност пријатељским групама и групама са поремећајима у понашању сврстана је међу варијабле вршњачких утицаја; бежање од куће код породичних варијабли; бежање од школе у групу варијабли које се односе на школско окружење и слично. Међутим, неке варијабле није било могуће сврстати у било које категорије (локус контрола, усамљеност, хомосексуалне тенденције, грандиозни нарцизам и друге), па је формирана посебна категорија названа Индивидуална својства, упркос томе што је било јасно да се у неким случајевима уопште и не ради о својствима, а у неким чак и о нешто вишем нивоу него што су то индивидуална својства. Тако је настала прилично хетерогена скупина варијабли за које су постојали докази или само претпоставке да су важне за злоупотребу дроге.

Ситуација се додатно закомпликовала када су код анализе резултата из скупа Индивидуална својства „извучене“ класичне особине личности „импулсивно тражење сензација“ и „самопоштовање“ и те две димензије анализирани заједно са Петофакторским моделом личности, Аморалом и Дезинтеграцијом. То је учињено да би приступ у анализи особина личности био једнообразан пошто су концепти Петофакторски модел, Аморалност и Дезинтеграција анализирани на нивоу субдимензија¹¹⁶.

Ове напомене техничке природе биле су неопходне зато што се скуп Индивидуална својства сада у анализи резултата, разликује по саставу променљивих, што би без тих напомена могло да доведе до забуне. Које променљиве сада чине тај скуп видљиво је из табела на наредним странама.

Као и до сада подаци на узорку ученика, када су у питању ове променљиве, анализирани су каноничком дискриминативном анализом и то посебно за дечаке и посебно за девојке. У табели која следи налазе се основни показатељи те анализе.

Табела 49. Основни статистички параметри каноничке дискриминативне анализе ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу на основу Индивидуалних својстава – анализа по полу

Видови злоупотреба дроге						
Основни статистички параметри дискриминативне анализе	Нема злоупотребе vs Само користе		Нема злоупотребе vs Користе и растурају		Нема злоупотребе vs Само растурају	
	м	ж	м	ж	м	ж
	Број функција	1	1	1	1	1
Каноничка корелација	.349	.218	.470	.390	.370	.327
Wilksova lambda	.878	.952	.779	.848	.863	.893
Ниво значајности	.000	.878	.000	.000	.000	.095

Према резултатима у овој табели сет променљивих назван Индивидуална својства, од шест могућих дискриминативних функција дао је пет које су статистички

¹¹⁶ Приступ који је препоручио аутор концепата Аморалност и Дезинтеграције и који је израчунао резултате појединачно на овим тестовима.

значајне. Нажалост у овом сету не постоји латентна димензија која је одговорна за разлике код девојака које Само користе дрогу. Ово није први пут да дискриминативна метода није осетљива на разлике код девојака. Сличан случај се десио и када су биле у питању променљиве из подручја породице. Штавише и сада код понашања Само растурају дрогу, дискриминативна функција код девојака значајна је тек на нивоу .010. Није познато шта је разлог овог одсуства значајности дискриминативне функције када су индивидуална својства и Само коришћење дроге у питању. Сигурно да разлог томе није у субзорку девојака, јер су на том субзорку и код истог понашања добијене значајне дискриминативне функције са варијаблама из локалног, општег и школског окружења, вршњачких утицаја и са, како ће се видети нешто касније, особинама личности. Та чињеница омогућава различите хипотезе, али би оне биле без доказа и зато се њима и не треба бавити.

Ако се тај случај са Само коришћењем дроге код девојака остави по страни и пажња усмери на остале резултате видеће се да су неке променљиве из категорије Индивидуалних својстава веома важни и значајни предиктори злоупотребе дроге, а нарочито Коришћења и растурања дроге. С мало либералнијим критеријумом у погледу нивоа значајности то се може рећи и за разлике код Само растурања дроге. Све то, али и много других важних резултата налази се у наредној табели у којој су дати канонички дискриминативни коефицијенти и структуре дискриминативних функција у анализи три вида понашања којима је злоупотреба дроге дефинисана.

Табела 50. Допринос променљивих из категорије Индивидуална својства разликама између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу и ученика који немају контакт са дрогама – анализа по полу¹¹⁷

Променљиве Индивидуална својства	Нема злоупотребе vs Само користе		Нема злоупотребе vs Користе и растурају				Нема злоупотребе vs Само растурају			
	м		м		ж		м		ж	
	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г
	Радозналост	.002	.127	-.045	.118	-.070	-.029	-.131	.036	.366
Страх и стрепња	-.416	-.359	-.367	-.270	.064	.171	-.430	-.272	.058	-.044
Став: Слобода у коришћењу дроге	.526	.495	.646	.670	.658	.722	-.390	-.440	-.549	-.393
Субмисивност	-.062	-.123	-.024	-.046	-.278	.152	-.230	-.271	.275	.279
Клађење	.142	.232	.050	.155	.240	.223	-.511	-.295	-.346	-.131
Коцкање	.052	.189	.061	.145	.319	.378	-.418	-.110	-.518	-.333
Толеранција на фрустрацију	.167	.261	.111	.210	.092	.070	.344	.380	.226	.086
Хомосексуалне тенденције	.172	.278	.207	.412	.203	.398	.147	.372	.356	.153
Промискуитетне тенденције	.449	.455	.157	.243	.049	.104	-.041	.095	-.017	-.075
Ауторитарност	.242	.034	.043	-.087	-.205	-.194	.053	.037	.286	.241
Превише немирно дете	.407	.373	.265	.280	.179	.268	.059	.076	.102	.075
Осећање немоћи	-.099	.106	-.056	.198	.050	.230	-.001	-.191	-.284	.100
Грандиозни нарцизам	-.045	-.061	.142	.197	.169	.114	.177	.226	-.170	-.177
Празна осећања	.233	.041	.282	.162	.246	.349	-.084	.046	-.449	-.186
Жеља да упозна хомосексуалну особу	.055	.214	.337	.490	.235	.377	.420	.491	.269	.203
Унутрашњи локус контроле	.076	.050	.074	.020	-.019	.028	.007	.062	-.062	-.091
Спољашњи локус контроле	.173	.047	.018	.247	-.050	.032	-.093	.124	-.219	-.159
Осећање усамљености	-.297	-.281	-.113	-.021	-.121	.091	-.060	-.015	.020	-.006
Осећање досаде	.010	.001	.012	.081	-.144	-.241	-.076	-.030	.127	.144
Опажање смислености живота	-.123	.058	-.308	-.236	-.467	-.347	-.372	-.248	-.261	.194

с је канонички дискриминативни коефицијент, а г корелација варијабле и дискриминативне функције.

И површан поглед на ову табелу открива да четири варијабле из овог скупа потпуно апстинирају од дискриминације ученика, било дечака или девојака који на три описана начина злоупотребљавају дрогу. То су грандиозни нарцизам, унутрашњи и спољашњи локус контроле и осећање досаде. Оне су у ово истраживање укључене на основу претходних истраживања о којима је било говора у делу о концептима, али се нису показале као значајни предиктори ниједног од три облика понашања. Осим њих, изван број варијабли, тачније шест, има значајан предиктивни утицај само у ретким случајевима. На пример, радозналост само код девојака које Само растурају дрогу (.366)¹¹⁸, толеранција на фрустрацију само код дечака и такође у Само растурању дроге (.380), промискуитетне тенденције код дечака који Само корист дрогу (.449), ауторитарност код девојака које Само растурају дрогу (.286) и ниско осећање усамљености код дечака у Само коришћењу дроге (-.297). Такав статус наведених променљивих не значи да су ови добијени резултати мање важни. Напротив, они су доказ да многе претпоставке које постоје око злоупотреба дроге немају емпиријску истраживачку подршку или је имају у ограниченом обиму.

¹¹⁷ Затамњени су коефицијенти код варијабли које значајно предиктивно утичу на ове видове злоупотреба дроге.

¹¹⁸ Због тог утицаја у ретким случајевима, наведени су само канонички дискриминативни коефицијенти.

Али и поред слабости које постоје мора се рећи да приличан број варијабли овог скупа заслужује пуну пажњу. Ту се пре свега мисли на пет или шест променљивих које имају карактер општих предиктора сва три облика понашања којима је злоупотреба операционализована. Или које скоро да имају карактер тог универзалног предиктора код свих понашања и за девојке и за дечаке¹¹⁹.

Такав статус најпре има променљива која описује став ученика према коришћењу дроге. Тај став се најчешће манифестује у облику „свако има право да сам одлучи о коришћењу дроге“ и снажан је предиктор Само коришћења дроге код дечака и Коришћења и растурања дроге код дечака и девојака. Код Само коришћења дроге дискриминативни коефицијенти и корелације код дечака су .526 и .495, код Коришћења и растурања дроге код дечака су .646 и .670, а код девојака .658 и .722. Међутим, овај став се у понашању Само растурање дроге испољава у сасвим обрнутом смеру. И код дечака и код девојака канонички дискриминативни коефицијенти су негативног предзнака (-.390 и -.549) што значи да се ученици који дилују дрогу не слажу са ставом о праву на слободно одлучивање појединаца да ли ће или не користити дрогу.

Та снажна предиктивна способност става о слободи у коришћењу дроге, као и чињеница да се његов утицај испољава код сва три облика понашања, довољан су разлог да се он може сматрати општим предиктором злоупотреба дроге, равноправним са онима из подручја породице, школског или вршњачког окружења. Имајући у виду да слободу у коришћењу дроге по правилу заговарају ученици који је већ користе, чини се неприхватљивим свако мишљење појединих јавних личности, па и научника да коришћење дроге треба либерализовати. Предиктивна снага става о слободи у коришћењу дроге довољан је доказ да би либерализација у коришћењу значајно повећала број ученика који би се тако понашали.

Друга променљива која заслужује пуну пажњу је осећање страха и стрепње. С обзиром да ова променљива има негативне дискриминативне коефицијенте и коефицијенте корелација у свим облицима злоупотреба дроге где је значајан предиктор, добијени резултат показује да је за све те облике злоупотребе уствари важно непостојање страха и стрепње. Другим речима, да је изостанак или непостојање ових осећања предиктор злоупотреба дроге. Осим овог, суштински важан резултат је и чињеница да је изостанак страха и стрепње предиктивни фактор само код дечака, али не и код девојака. Штавише код девојака ова променљива не само да нема предиктивну способност, него нема ни обичне корелације са дискриминативном функцијом код те две врсте понашања. Када се све то заједно има у виду, може се закључити да предиктивна моћ ове променљиве код дечака произлази из изостанка или смањене анксиозности и апстиненције страха. Проблем у превентивним методама када је ова променљива у питању постоји, јер корени одсуства анксиозности и страха

---

¹¹⁹ Изузимајући, наравно, предикторску улогу код девојака у понашању Само користе дрогу, јер та дискриминативна функција није статистички значајна.

могу бити веома дубоки. Новија неуролошка истраживања те корене налазе у смањеној концентрацији серотонина услед чега долази до смањења способности анксиозности да инхибира агресивне и импулсивне црте личности. На том недостатку анксиозности и страха настала је чак једна врло позната теорија криминалног понашања тзв. теорија слабог учења пасивног избегавања, чије су главне одлике описане у радовима Радуловићеве (2006).

Постојање разлика између ученика који Користе и растурају и Само растурају дрогу, с једне стране и ученика који немају додира са дрогом, с друге, зависи и од њиховог доживљавања сопственог живота мање смисленим и мање сврсисходним. Наравно, та врста доживљавања карактеристична је за дечаке и девојке који злоупотребљавају дрогу на два поменута начина. Највећи дискриминативни допринос ово негативно опажање властитог живота има када су у питању девојке које истовремено Користе и растурају дрогу, а најмањи такође код девојака, али код оних које Само растурају дрогу. Занимљиво је да та променљива нема било каквог утицаја код дечака који Само користе дрогу.

Тешкоће у проналажењу смислености властитог живота јак је дискриминативни фактор и у истраживању Ловрићеве (2009) од које су и преузете идеје са овом варијаблом. Ловрићева наводи да истраживања опажања смислености живота код наркомана потичу још од Франкла (Frankl, 1981) који је тврдио да постоје значајне повезаности између ове врсте доживљавања сопствене стварности и коришћења дроге од стране студената. Ловрићева сматра да је коришћење дроге од стране младих нека врста веровања да ће тако пронаћи животни смисао или бар да ће тим очекивањем испунити празнину у себи и својим осећањима (Ловрић, 2009:194). Колико је то трагање за смислом властитог живота важна променљива види се и по ставовима извесних аутора који сматрају да је то најважнија покретачка снага укупног људског понашања. Било да је то тачно или својеврсно претеривање, стоји чињеница да превентивне акције и третман особа које су већ постали зависници треба усмерити на промену слике о смислу живота код тих особа.

Идентификовање три предиктора о којима је напред било говора, у значењу 1) става да свако има право сам да одлучује о коришћењу дроге, 2) одсуства страха и анксиозности и 3) опажање бесмисла и безнадежности сопственог живота, далеко је најбољи резултат који је постигнут скупом варијабли Индивидуална својства. Међу осталим варијаблама из ове групе такође има оних које значајно утичу на разлике између ученика који злоупотребљавају дрогу и ученика који немају контакт са дрогом, али је њихов допринос овим разликама ограничен на поједине облике злоупотребе или само на дечаке или девојке. Тако на пример претеран немир у време детињства значајан је предиктор само код дечака у понашањима Само користе и Користе и растурају дрогу, али не и код девојака. Исто важи и за промискуитетне тенденције – тај тип понашања је предиктор такође само код дечака који Само користе дрогу.

Спорадичне, али занимљиве предикторске улоге имају променљиве које говоре о склоности ученика ка клађењу и коцкању. Обе су, наиме, предиктори вредни пажње код девојака које Користе и растурају дрогу и то у смеру који значи да склоност ка коцкању и клађењу постоји. За разлику од девојака код дечака који Користе и растурају дрогу не постоји допринос ове две варијабле овом понашању.

Није познато шта би могао бити разлог за тако изразите разлике и што је још занимљивије у „корист“ девојака када постоји изразита предрасуда о склоности таквом понашању код мушког пола. Додуше дискриминативни коефицијенти и коефицијенти корелација нису нарочито високи, .240 и .223 код клађења и .319 и .378 код коцкања, али су значајни и нису такви да се могу игнорисати. Да ствар буде још компликованија, али и још занимљивија и коцкање и клађење су врло снажни предиктори понашања Само растурају дрогу, али 1) негативан смер код обе варијабле говори да предиктивни утицај има одсуство клађења и коцкања и 2) тај смер (нема коцкања и нема клађења) постоји и код девојака и код дечака. Дакле, потпуно супротно или обрнуто него код Коришћења и растурања дроге. Тај потпуно супротни резултат говори да и девојке и дечаци растурају дрогу, али да то нема никакве везе ни са клађењем ни са коцкањем. Учешћем у растурању дроге не обезбеђује се новац за коцкање и клађење, како се може помислити, а нити покривају евентуални дугови због тих понашања. Из простог разлога што тих понашања једноставно нема. Однос клађења и коцкања, с једне стране и растурања дроге, с друге, много је другачији и компликованији него што су то постојеће предрасуде и мора се признати да се то објашњење у овом моменту и не назире. Резултати који су на располагању то објашњење и не омогућавају.

У овој анализи тзв. „индивидуалних својстава“ треба поменути још две променљиве, јер и оне имају значајног утицаја на предвиђање разлика у злоупотреби дроге међу ученицима. Прва је „празнина у осећањима“ која може настати из многих разлога, али је теоретичари најчешће везују за тзв. грандиозни нарцизам и рушење слике о сопственим вредностима када се нарцизам судари са неоствареним амбицијама и неуспесима. Не постоје докази да је у овом случају реч о томе, али је могуће да „судар“ са чињеницом о сопственој умешаности у злоупотребу дроге може за последицу имати ту празнину осећања. Та претпоставка оживљава питање о томе шта претходи, а шта прати злоупотребу дрога, но вероватно је да је празнина у осећањима последица многих других фактора, а не коришћења дроге и да је због тога она чинилац тог коришћења, а не његова последица. Као аргумент за ту тврдњу могуће је навести резултат који показује да празнина у осећањима није предиктивни фактор код свих понашања која значе злоупотребу и да нема никакву улогу код дечака који Само растурају дрогу. Да се не би помислило да је та променљива предиктор само код девојака, ваља навести да је њена предикторска улога код дечака и Коришћења и растурања дроге веома запажена (.282). Но највећи аргумент у корист претпоставке да је празнина у осећањима ризични фактор, а не последица злоупотреба дроге лежи у

результату која ова променљива има када су девојке у питању: празнина у осећањима је релативно снажан предиктор Коришћења и растурања дроге код девојака (.246 и .349), али је у понашању Само растурају дрогу још снажнији предиктор, али у значењу „не постоји празнина у осећањима“ (-.449 и -186).

Ситуацију са променљивом „празнина осећања“, па и са „клађењем и коцкањем“ ваља искористити за скретање пажње на један необичан, али постојећи феномен када су ризични фактори у питању. Све три ове варијабле, наиме, могу да мењају смер утицаја зависно о ком се облику злоупотреба дроге ради. Тако „клађење и коцкање“ делују у правцу повећавања вероватноће Коришћења и растурања дроге (позитивни и једни и други коефицијенти), али код Само растурања дроге постоји обрнути правац деловања: ово понашање је вероватније код дечака и девојака који се не кладе и не коцкају. Иста врста промене смера постоји и кад је „празнина осећања“ у питању и понашања Коришћење и растурање дроге, односно Само растурање дроге од стране девојака. То практично значи да ризични фактори могу мењати своју улогу у предикцији поремећаја понашања зависно од врсте тих понашања и да је потребно врло пажљиво анализирати какав однос постоји у сваком конкретном случају.

Последња променљива коју у овом блоку Индивидуалних својстава треба поменути као важан предиктор је помало специфична врста радозналости, ако се о радозналости уопште и ради. У питању је жеља ученика за упознавањем хомосексуалне особе. Та варијабла има предиктивну улогу код оба пола и то у Коришћењу и растурању дроге и Само растурању дроге. Висина дискриминативних коефицијената дозвољава да се каже да највећу предиктивну снагу та променљива има код дечака (.420 и .490) који дилују дрогу. Зашто је та променљива тако важна за Коришћење и растурање дроге, односно Само растурање дроге заиста је тешко рећи. Оно што је скоро извесно јесте да жеља за упознавањем особе хомосексуалне оријентације није последица инволвираности у злоупотребу дроге, јер су те жеље старијег порекла од те инволвираности. Такође је скоро извесно да променљива нема посредну улогу у предикцији разлика између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу. То уосталом показује и исти смер њених дискриминативних коефицијената и коефицијената корелација. Ова жеља је вероватно симптом неког сложенијег феномена, рецимо либералних вредносних оријентација или ставова о неприкосновеном праву на различитости, па је могуће да њен значај у прогнози ових понашања долази са тих страна. Ипак највероватније је део нечег другог. То друго се у овом тренутку може само наслућивати, пошто подаци који стоје на располагању нису довољни ни за постављање обичне хипотезе.

Као и у ранијим случајевима, тако и овом приликом корисно је из мноштва података издвојити оне варијабле које су недискутабилни ризични фактори са израженом предиктивном улогом макар у два, ако не у сва три понашајна облика злоупотреба дроге.

Ту се пре свега мисли на оних пет варијабли за које је раније речено да имају статус универзалних или скоро универзалних предиктора. Те варијабле и њихова способност предикције могу се видети у наредној табели.

Табела 51. Најбољи предиктори злоупотреба дроге из групе Индивидуална својства – анализа по полу¹²⁰

Варијабле	Канонички дискриминативни коефицијенти				
	Само коришћење дроге	Коришћење и растурање		Само растурање дроге	
	М	М	Ж	М	Ж
Став о слободи коришћења дроге	.526	.646	.658	-.390	-.549
Одсуство страха и анксиозности	-.416	-.367	/	-.430	/
Безнадежност и бесмисленост живота	/	-.308	-.467	-.372	-.261
Празнина у осећањима	.233	.282	.246	/	-.449
Жеља за упознавањем хомосексуалне особе	/	.337	.235	.420	.269

Остале променљиве које су напред поменуте или које нису привукле пажњу својом природом и дискриминативном снагом су предиктори ужег опсега, тачније само код девојака или само код дечака или им је та предиктивност ограничена на само појединачна понашања којима је злоупотреба операционализована.

2.6 Неки поремећаји у понашању као предиктори злоупотреба дроге

Као и у претходим анализама и овде се ради о утицају променљивих из овог подручја на разлике између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу, с једне стране и ученика који немају било каквог додира са дрогом, с друге. Сет променљивих чији утицај се анализира описује класичне и честе облике поремећаја у популацији адолесцената уопште, а не поремећаје типичне за ученике у школској средини. Зато овде нема понашања попут вређања, претњи, бојкотовања и сексуалног узнемиравања других ученика¹²¹ и нема понашања попут, на пример, варања у изради писмених задатака, нередовног учења, бежања са часова и слично. Неки од поремећаја у овом блоку били су предмет и раније анализе, али су уврштени и у ову групу да би се видело како се „понашају“ у интеракцији са другим врстама поремећаја. Такав случај је на пример са „бежањем од куће“, „бежањем од школе“ и још неким.

Иза избора поремећаја понашања чији се утицај на злоупотребу дроге овде анализира, не стоје теоријске концепције, не стоје ни резултати неких претходних истраживања, већ једноставно жеља да се види како се ти поремећаји који су анализирани у склопу породичних и школских утицаја и можда још негде, понашају

¹²⁰ Из разлога боље прегледности штампани су само канонички дискриминативни коефицијенти.

¹²¹ Та врста поремећаја анализирана је у групи променљивих из школског окружења.

када су заједно стављени у исту позицију. Њима су додати још употреба алкохола, пушење, сукоби са законом и рецидивизам у сукобима са законом.

Пошто свака дискриминативна анализа почиње испитивањем значајности латентних каноничких функција и каноничких корелација у табели која следи дати су основни статистички параметри за ову анализу.

Табела 52. Основни статистички параметри каноничке дискриминативне анализе злоупотреба дроге у скупу неких поремећаја понашања – анализа по полу

Основни статистички параметри дискриминативне анализе	Видови злоупотреба дроге					
	Нема злоупотребе vs Само користе		Нема злоупотребе vs Користе и растурају		Нема злоупотребе vs Само растурају	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Број функција	1	1	1	1	1	1
Каноничка корелација	.429	.368	.499	.530	.354	.391
Wilksova lambda	.816	.865	.751	.719	.875	.847
Ниво значајности	.000	.000	.000	.000	.000	.000

Другачији резултат од овог који је добијен није се ни очекивао с обзиром да су поремећаји у понашању такве природе да често прате једни друге или су узрок једни другима. Уосталом многи аутори их и третирају као јединствен феномен и анализирају под називом ризична понашања. Ваљда због те међусобне сродности или сродности фактора који их изазивају ових 10 класичних адолесцентских понашања показала су се као довољно важан скуп променљивих из кога се могу добити латентне димензије, односно дискриминативне функције које објашњавају значајан део разлика између ученика који Само користе, Користе и растурају или Само растурају дрогу и ученика који немају везе са дрогом. И то код сваког пола посебно. Висина каноничких корелација тих функција је сасвим задовољавајућа - највећа је реда величине .530 и то код девојака у понашању Користе и растурају дрогу и све су те корелације, дакле и дискриминативне функције, значајне на нивоу .000. Ипак висина ових корелација јасно ставља до знања да обим у ком ових десет поремећаја понашања објашњава разлике између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу, оставља још доста простора за променљиве другачије природе и другачијег порекла.

Појединачан допринос ових поремећаја предикцији разлика у Само коришћењу, Коришћењу и растурању и Само растурању дроге дат је у табели која следи. Још једном треба нагласити да суштина ове анализе није утврђивање улоге одабраних поремећаја понашања, јер је за већину њих то већ учињено у одговарајућим поглављима. Примарни циљ ове анализе је да се утврди да ли се слика њиховог утицаја мења када се они ставе у интеракцију са варијаблама сродне природе. Општи закључак гледајући резултате у наредној табели јесте да ове интеракције не слабе тј. не умањују способност прогнозе та три понашања.

Табела 53. Неки поремећаји у понашању и злоупотреба дроге¹²²

Класични поремећаји понашања	Облици злоупотребе дроге											
	Нема злоупотребе vs Само користе				Нема злоупотребе vs Користе и растурају				Нема злоупотребе vs Само растурају			
	м		ж		м		ж		м		ж	
	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г
Бежање од школе	.403	.548	.249	.414	.269	.506	.242	.479	.164	.289	.022	.249
Бежање од куће	-.007	.173	.136	.262	.403	.446	.419	.618	.163	.248	.384	.443
Туче у школи	.117	.405	-.238	.131	-.210	.128	-.065	.230	.031	.345	.552	.388
Туче ван школе	.421	.467	.598	.623	-.001	.230	-.093	.321	.069	.396	-.227	.242
Коцкање	.032	.148	-.143	.129	.053	.190	-.044	.226	-.418	-.116	.159	.271
Веома немирно понашање у детињству	.407	.292	-.278	.001	-.007	.150	.051	.201	-.035	.080	-.284	-.061
Пуши	.384	.588	.601	.733	.439	.655	.375	.657	.258	.356	.425	.597
Често пије	.427	.602	.161	.406	.399	.626	.265	.514	.169	.306	.164	.339
Сукоби са законом	-.539	.317	.383	.436	-.174	.453	-.069	.580	-.002	.764	-.558	.452
Рецидивизам у сукобима са законом	.775	.428	-.194	.390	.565	.512	.502	.652	.823	.860	.982	.653

с је канонички дискриминативни коефицијент, а г корелација варијабле и дискриминативне функције.

Тај утисак се пре свега односи на Бежање од школе, јер је овај поремећај и даље веома важан предиктор за оба пола и код Само коришћења и код Коришћења и растурања дроге. Као и раније то бежање није предиктор за понашање Само растурање дроге. Ти резултати показују колико је Бежање од школе битан фактор злоупотреба дроге и колико је за ту злоупотребу одговорна школа као социјализацијска институција. Логично је зато закључити да добар део превентивних акција мора бити усмерен на спречавање овог бежања. То практично значи да је пожељно овај програм превенције да буде организован од стране стручних служби школе или у оквиру школе. Ово тим пре што је ова анализа потврдила идентичне резултате и када је у питању физичко насиље (учешће у тучама) у школи и ван школе. У првом случају, наиме, предиктивна способност постоји код девојака и то оних које Само растурају дрогу (.552 и .388). У другом случају, тј. када је у питању Учешће у тучама ван школе предиктивна способност је и код дечака и код девојака, али код Само коришћења дроге.

Ситуација са Бежањем од куће је специфична зато што породични сет променљивих није имао значајне дискриминативне функције код Само растурања дроге, ни код дечака ни код девојака, а у понашању Само растурају дрогу постојала је значајна функција само код девојака. Због тога је тешко рећи да ли је предикторска улога ове променљиве ојачана или није. Оно што је сигурно, Бежање од куће је снажан предиктор у истим понашањима као и раније, тј. код дечака и девојака у понашању Користе и растурају дрогу (.403 и .446 код дечака и .419 и .618 код девојака)¹²³ и у понашању Само растурају дрогу код девојака (.384 и .443). Судећи по тим резултатима

¹²² Значајни канонички коефицијенти су затамњени.

¹²³ Ови коефицијенти су нешто нижи од оних који су добијени када је ова варијабла анализирана у склопу породичног окружења. Те промене спадају у оне које су очекиване због међусобних интеракција које постоје унутар скупова варијабли о чему је напред било речи.

дефинитивно се може рећи да Бежање од куће не утиче на разлике ни код девојака ни код дечака када је у питању Само коришћење дроге и код дечака када се ради о Само растурању дроге. Изостанак утицаја Бежања од куће на ова понашања је вероватно и објашњење зашто скуп породичних варијабли није имао значајне дискриминативне коефицијенте код тих понашања. Ради се једноставно о чињеници да варијабла која носи најважније негативне варијансе у сету породичних варијабли нема утицаја на та понашања и да остале варијабле не могу компензовати њен изостанак. Наравно сад се поставља друго, можда још теже питање: како то и зашто Бежање од куће нема утицаја и на дечаке и на девојке када је Само коришћење дроге у питању, а има утицаја код Коришћења и растурања и делимично код Само растурања дроге. Одговор на то питање се нажалост у расположивим подацима и не наслућује, а сви други покушаји били би само импровизација.

Генерално речено у ситуацији када су сви поремећаји (који су испитивани) заједно, када међусобне интеракције тих поремећаја стварају ефекте који раније нису постојали, улога појединачних варијабли се учвршћује и постаје поузданија и у погледу утицаја на понашање и у погледу њихове прогностичке способности. Промене и у једном и у другом елементу нису, међутим, нарочито изражене да би се могло тврдити како су откривене правилности од нарочите важности за процес превенције. Ипак на основу ових резултата може се бар хипотетички тврдити да важност променљивих за које постоје докази да су ризични чиниоци неког облика злоупотреба дроге зависи од склопа осталих ризичних чинилаца. Што су ти други чиниоци сличнији, то су јаче и веће њихове међусобне интеракције, а појединачна предиктивна снага променљивих поузданија. У ситуацији када ове интеракције нису изражене, предиктивна снага појединачних променљивих остаје непромењена.

Чини се да та хипотеза заслужује пажњу и да је треба проверити у неким новим истраживањима. Она се наравно не може свести на тврдњу неких истраживача да постојање већег броја ризичних фактора повећава вероватноћу настајања поремећаја у понашању. Прво због тога што се у овој хипотези ради о појачавању предиктивне снаге варијабле, а не повећању вероватноће поремећаја. Друго, што за повећање предиктивне снаге није нужан велики број ризичних фактора. И треће, што већи број ризичних фактора не морају бити у интеракцији, а овде се ради управо о интеракцијама.

Но, то је ипак за теоријску расправу. У овом моменту важнији су конкретни резултати који су добијени и зато треба вратити се њима. Један од тих важних резултата је улога пушења у злоупотреби дроге. Судећи по резултатима, та варијабла је општи предиктор у сва три вида злоупотреба дроге међу ученицима. Правац њеног утицаја је, наравно, логичан: ученици који чешће пуше пре ће припадати групи ученика који Само користе, Користе и растурају или Само растурају дрогу. Предиктивни коефицијенти су нарочито повишени код девојака (.601 за Само коришћење, и .425 за Само растурање дроге). Та варијабла има, осим у једном случају

и високе корелације са дискриминативним функцијама у свим овим понашањима. Било је такође очекивано да ће променљива „често пије“ имати сличне, ако не и јаче предиктивне утицаје на ова три понашања, али су се та очекивања показала погрешним. Она је, наиме, предиктивни фактор по правилу код дечака и то у Само коришћењу и Коришћењу и растурању дроге, а код девојака само код оних које Користе и растурају дрогу. Код девојака та варијабла више нема никаквог предиктивног утицаја упркос значајним корелацијама са остала два облика понашања. Посебну занимљивост ове анализе чине резултати променљивих „сукоби са законом“ и „рецидивизам у сукобима са законом“. Између те две променљиве постоје разлике које су више него важне. Сукоби са законом имају посредну улогу¹²⁴ код Само коришћења дроге када су дечаци у питању и исту такву улогу код Само растурања дроге када су девојке у питању. Висина коефицијената и субстанцијалне корелације са свим видовима злоупотреба дроге указују на важност ове променљиве упркос њеном посредном утицају на испитиване разлике. Та променљива, међутим, једини и непосредни предиктивни утицај има код девојака, али у понашању Само користе дрогу. За разлику од ове варијабле „рецидивизам у сукобима са законом“, дакле више пута поновљено незаконито понашање (без обзира да ли је оно у вези са дрогом, са тучама или са неким трећим понашањем) је веома снажан предиктор у свим случајевима осим код девојака у Само коришћењу дроге. Предиктивни коефицијенти ове варијабле, реда величине .755 (код дечака у Само коришћењу) или .823 (у Само растурању дроге) заиста су изузетно високи и показују да се те разлике у злоупотреби дроге када су поремећаји понашања потенцијални фактори злоупотребе, могу поуздано прогнозировать скоро у пуном обиму само на основу ове променљиве.

Наравно, и код сукоба са законом и код рецидивизма се можда ради о коришћењу или растурању дроге као разлогу тих сукоба и рецидивизма. Али могуће је да се ради и о неким другим кривичним делима код чијег је чињења дрога имала пресудан утицај. На пример, крађа и/или разбојништава. Не зна се нити се може знати у оваквом типу истраживања, да ли је дрога претходила овим сукобима и рецидивизму или су оба понашања била узрок злоупотребе дроге. Не зна се то са сигурношћу ни код осталих поремећаја понашања мада је врло вероватно да су бежање од школе, бежање од куће, туче, пушење и коришћење алкохола претходна понашања у односу на коришћење и растурање дроге. Код свих тих варијабли, па и у случају сукоба са законом и рецидивизмом треба се подсетити ставова изнетих у раду Жунјић-Павловић и Павловић (2008), а наведених у одељку када је разматрана улога породичних и школских варијабли, који су добра и могућа објашњења за овакве ситуације.

---

¹²⁴ Минус предзнак каноничког дискриминативног коефицијента у случају кад је корелација са функцијом позитивна.

2.7 Вредносне оријентације и злоупотреба дроге

У делу рада који носи наслов „Концепти и истраживања од значаја за избор могућих чинилаца злоупотреба дроге“ прилично је детаљно писано о природи вредности, њиховим различитим дефиницијама, важности за понашање и најзад, зашто су оне значајне и за истраживање злоупотребе дроге. Нема потребе то понављати и овом приликом. У том делу су анализирани сличности и разлике између вредности и вредносних оријентација, као и разлози за одређење да се испитују четири класичне вредносне оријентације, а не на пример инструменталне, опште, просоцијалне или неке друге вредности. Израз „неке друге“ практично значи да тих класификација вредности има веома много.

У овом истраживању се пошло од дефиниције по којој су вредносне оријентације скуп личних циљева који су пожељни и које појединац жели да оствари. У узорак вредносних оријентација су уврштене хедонистичка, материјалистичка, алтруистичка и активистичка вредносна оријентација. Упитником који је примењен испитивана је пожељност сваке од њих. Дефиниције ове четири вредносне оријентације и модел истраживања преузети су од Јоксимовићеве из 1992. године, која је такође реплицирала модел истраживања вредносних оријентација Рота и Хавелке из 1972. године. Тако је добијена прилика да се исте вредносне оријентације код ученика средњих школа у Београду упореде у три временске тачке са дистанцом од 20 година.

Наравно то није био првенствени интерес уврштавања ових вредносних оријентација у узорак независних променљивих. Суштина тог поступка је њихов неспоран утицај на скоро сва понашања (Šram, 2004; Lebedina-Manzoni, 2007) различитог типа. Ваља претпоставити да оне могу утицати и на злоупотребу дроге, а колико је та претпоставка основана видеће се на наредним странама када се буду презентовали резултати каноничке дискриминативне анализе у којој су независне променљиве управо четири вредносне оријентације.

Пре те анализе корисно је погледати однос између појединих вредносних оријентација и злоупотреба дроге, изражене у дихотомном облику „има-нема злоупотребе“. Тај однос је дат у виду разлика у учесталости изражене у процентима и вредносних оријентација и променљиве „има-нема злоупотребе“, а затим и у виду S коефицијената корелације. Значајност тог коефицијента доказ је да разлике у вредносној оријентацији код ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу није случајна. Висина S коефицијента показује степен повезаности сваке вредносне оријентације са злоупотребом дроге.

Овај тип анализе у самом почетку тестирања предиктивне способности вредносних оријентација погодан је због малог броја независних променљивих (само четири), али ваља имати у виду да је то унилатерална анализа и да се тим приступом често добију површне слике релација које реално постоје.

Табела 54. Вредносне оријентације ученика и Коришћење и растурање дроге¹²⁵

Одговори на питања о вредностима	Хедонистичка оријентација		Материјалистичка оријентација		Алтруистичка оријентација		Активистичка оријентација	
	Злоупотреба		Злоупотреба		Злоупотреба		Злоупотреба	
	Има	Нема	Има	Нема	Има	Нема	Има	Нема
Уопште ми се не допада	7,3	7,5	7,2	3,0	12,0	7,0	4,7	3,1
Не допада ми се	7,8	15,5	13,1	7,2	18,2	15,5	13,0	8,6
Неодлучан сам	20,8	29,2	28,6	24,2	36,4	33,2	25,6	23,8
Допада ми се	33,8	28,5	28,2	37,0	21,4	29,1	18,7	29,1
Веома ми се допада	30,3	19,2	22,9	28,6	12,0	15,2	38,0	35,4
Укупно	100,0 (145)	100,0 (1023)	100,0 (145)	100,0 (1023)	100,0 (145)	100,0 (1023)	100,0 (145)	100,0 (1023)
С коефицијенти корелације	.154		.152		.115		.114	
Ниво знач.	.001		.001		.049		050	

Зависна варијабла за ову анализу разлика између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу је Коришћење и растурање дроге. Из тог понашања су изузети сви случајеви ученика који Само користе или Само растурају дрогу – јер су они врло специфични облици злоупотребе. Анализа тих односа са вредносним оријентацијама на овај начин не би била оправдана, а ни могућа због релативно малог броја ученика у тим категоријама, поготово у категорији Само растурају дрогу.

Када је у питању Коришћење и растурање дроге све разлике у вредносним оријентацијама између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу су статистички значајне. При томе код хедонистичке и материјалистичке оријентације ове разлике су значајне на нивоу .001, а код алтруистичке и активистичке оријентације на .05. У сва четири случаја, међутим, С коефицијенти су изузетно ниски што упућује на закључак о слабој предиктивној способности ових оријентација. Оно што је осим ових ниских корелација прилично неочекивано, то је смер или природа тих разлика.

У случају „хедонистичке оријентације“ резултати потврђују тезу да су ученици који Користе и растурају дрогу, више него ученици без контаката са дрогом окренути ка непосредним задовољствима и спремни да у та задовољства улажу новац који имају. Разлика између ове две категорије ученика постоји дуж целог континуума варијабле вредности, али та разлика није праволинијског типа. Ваљда је због тога и С коефицијент корелације тако низак какав је добијен. Једноставан увид у релативне односе дуж тог континуума показује да ученици који злоупотребљавају дрогу у мањем броју него они који немају везе са дрогом, одбацују хедонистички приступ да би на полу континуума који значи „већи степен допадања“ чак за 11% надмашили број ученика без злоупотреба дроге. Ти резултати на почетку и на крају континуума вредности су они који и праве разлике у смеру веће пријемчивости хедонистичке оријентације код ученика који злоупотребљавају дрогу.

¹²⁵ Због обима табеле нису штампане фреквенције по одговорима него само проценти. Величине субгрупа „Има злоупотреба“ и „Нема злоупотреба“ су 145 и 1023 ученика.

У случају „материјалистичке оријентације“ резултат је такође прилично неочекиван. Код ове вредносне оријентације дуж целог континуума, ученици који немају контакта са дрогом показују већу пожељност материјалних добара и више теже материјалној сигурности него ученици који користе и растурају дрогу. Очекивало се да ће смер разлика бити другачији, јер се претпостављало да ће ученици који злоупотребљавају дрогу више пристајати уз материјалне вредности, ако ништа друго, а оно због новца који им треба за куповину дроге. Показало се, међутим, да су очекивања била нереална.

Резултати испитивања разлика код алтруистичке вредносне оријентације су недвосмислено у смеру веће пожељности тог начина понашања код ученика који немају везе са злоупотребом дроге, али тек када се ради о полу континуума који значи „допадање“ (не и „веома ми се допада“). Ваљда зато што у највишој тачки те скале пожељности нема велике разлике између две групе ученика (12%:15,2%) као и због скоро подједнаког броја ученика у обе групе у категорији „неодлучан сам“ (36,4:33,2) разлике у овој вредносној оријентацији нису тог нивоа значајности као код претходне две.

Врло сличан смер претходним је и разлика код „активистичке вредносне оријентације“. И код ње постоји сличност у категорији „веома ми се допада“, али и изражена разлика у категорији „допада ми се“ (18,7:29,1). Због тога и закључак који је дат код претходне вредносне оријентације, а који се тиче нивоа значајности разлика вреди и код активистичке оријентације.

Треба напоменути да су ове разлике добијене анализом једноставне учесталости ученика у наведеним вредносним оријентацијама који припадају групама оних који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу. Та врста анализе нема неке веће научне вредности осим дескрипције. Постојање разлика између две групе ученика, када се ради о појединачним варијаблама, не значи да ће те варијабле бити фактори тих разлика, а још мање да ће бити њихов предиктор. Зато су ваљда и откривене методе мултиваријатних анализа каква је и каноничка дискриминативна анализа која је коришћена у овом раду.

Применом ове методе када су вредносне оријентације у питању добијен је неочекиван резултат, али резултат који је сличан онима код анализе варијабли из неких других подручја. Вредносне оријентације, наиме, нису фактори разлика, а још мање предиктори тих разлика код Само коришћења и Само растурања дроге. Оне су чинилац разлика, па и њихов предиктор (додуше веома слаб), само када се ради о понашању Коришћење и растурање дроге. Ти закључци следе из података који су дати у наредној табели.

Табела 55. Вредносне оријентације и разлике између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу и ученика који не злоупотребљавају дрогу – анализа по полу

Основни статистички параметри дискриминативне анализе	Облици злоупотреба дроге					
	Само користе		Користе и растурају		Само растурају	
	м	ж	м	ж	м	ж
Каноничка корелација	.132	.092	.223	.208	.055	.122
Wilksova lambda	.983	.991	.950	.957	.997	.985
Ниво значајности	.131	.646	.000	.003	.885	.396

Нема потребе за неком широм анализом ове табеле. Њен циљ је само да покаже да вредносне оријентације нису чинилац разликовања ученика када се ради о Само коришћењу и Само растурању дроге и то се јасно види из каноничких корелација и њихових нивоа значајности код оба пола ученика. Нажалост и код Коришћења и растурања дроге каноничке корелације су прилично ниске (.223 код дечака и .208 код девојака), али су статистички значајне и зато постоји обавеза да се допринос вредносних оријентација разликама у овом понашању и анализира.

Пре тога ваља рећи да је одсуство разлика, односно утицаја вредносних оријентација на разлике код Само коришћења и Само растурања дроге вероватно објективан и реалан резултат. Не постоје, наиме, методолошки разлози за то одсуство у броју варијабли или у броју ученика који се тако понашају. Непостојање тих разлика, већ се могло наслутити из анализе разлика у фреквенцијама одговора ученика на питања о вредносним оријентацијама код Коришћења и растурања дроге. Те разлике су и код те категорије понашања заиста биле минималне¹²⁶.

Пошто значајна дискриминативна функција постоји само код Коришћења и растурања дроге у наредној табели су штампани резултати каноничке дискриминативне анализе само за то понашање. Штапање односа појединачних вредносних оријентација са оним понашањима где су каноничке корелације испод нивоа статистичке значајности би било бесмислено.

Табела 56. Утицај вредносних оријентација на разлике између ученика који Користе и растурају дрогу и ученика који немају контакта са дрогом – анализа по полу

Вредносне оријентације	Користе и растурају дрогу			
	Канонички дискриминативни коефицијенти		Структура дискриминативне функције	
	м	ж	м	ж
Хедонистичка оријентација	-.420	-.415	-.450	-.405
Материјалистичка оријентација	.733	.743	.783	.817
Алтруистичка оријентација	.300	.304	.409	.510
Активистичка оријентација	.296	.188	.384	.365

Према резултатима који се налазе у колони „канонички дискриминативни коефицијенти“ постојећи степен разлика између ученика који Користе и растурају дрогу и ученика који немају било какав додир са дрогом и код мушког и код женског

¹²⁶ Видети висину С корелација

пола ученика зависи пре свега од материјалистичке оријентације. Све друге вредносне оријентације тим разликама доприносе такође значајно, али знатно мање него материјалистичка. Ова материјалистичка оријентација доприноси поменутиим разликама скоро у истом степену и код дечака и код девојака.

На крају ове анализе још једном треба поновити да не постоји допринос вредносних оријентација понашањима Само коришћење и Само растурање дроге, а да је допринос тих оријентација Коришћењу и растурању дроге веома низак и то код оба пола. Упркос високим каноничким коефицијентима које има материјалистичка вредносна оријентација са Коришћењем и растурањем дроге не може се рећи да она има значење предиктора општег карактера управо због тог ниског доприноса који постоји на нивоу све четири вредносне оријентације заједно и чињеница да она нема предиктивни значај за Само коришћење и Само растурање дроге.

2.8 Личност и злоупотреба дроге

Под овим насловом крије се уствари анализа утицаја особина личности на разлике између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу и ученика који ни на који начин не злоупотребљавају дрогу. Ова напомена одмах после наслова одељка потребна је зато што реч „личност“ може да подразумева много више психолошких феномена него што су то особине личности и што израз „личност и злоупотреба дроге“ може имати многа значења, а не само испитивање утицаја тих особина на разлике међу ученицима у наведеним понашањима.

Предмет анализе у овом поглављу су, дакле, утицаји особина личности на разлике у поменути три облика злоупотреба дроге у узорку испитаних ученика средњих школа у Београду. Особине чији се утицаји испитују припадају концептима Петофакторски модел личности (5 особина), Аморалност (9 особина) и Дезинтеграција (10 особина). Осим њих испитиван је утицај и две посебне особине: Импулсивног тражења сензација из Закермановог концепта Алтернативни петофакторски модел личности и Самопоштовања по концепту кога је предложио Розенберг. О тим концептима и самим особинама, као и инструментима којима су мерене, било је доста говора раније у макар два поглавља овог рада, па зато нема потребе понављати ни зашто је одлучено да се испитују ни зашто су изабрани ови концепти и ове особине личности.

Уместо тога корисније је подсетити на улогу личности и посебно особина личности у концепту ризичних и протективних фактора поремећаја понашања. Та улога је потврђена у многим радовима, али и радовима Хауела (Howell, 2003), Ајдуковић (2000), Биглана и сарадника (Biglan, et al. 2004), Мејовшека (2001). Ови аутори као важне чиниоце поремећаја понашања наводе импулсивност и агресивност, ниску толеранцију на фрустрације, психопатију, склоност шизофренији. У том разматрању улоге личности незаобилазни су и радови Ајзенка (Eysenck, 1977),

Готфредсона и Хиршија (Gottfredson & Hirschi, 1990), али и радови научника у Србији са резултатима о утицају депресивности, нарцисоидности, хистеричности (Стојадиновић, 2004; Жунић-Павловић и Поповић-Ћитић, 2005), као и радови Здравковић и Лечић-Тошевска (2010), Ракетић и Димоски (2013) и Даруши (2014). Сви или велика већина тих радова односи се на ризичне факторе. Као протективни фактори најчешће се помињу висок степен самопоштовања и висок ниво интелигенције (Fraser & Galinsky, 1997; Burt, Resnick & Novick, 1998).

У овом раду испитивана је већина особина које су биле предмет у радовима поменутих аутора, али и неке друге које су део концепата о којима је било говора. Узорак особина личности, није, дакле, подударан у свим појединачним случајевима, јер концепти Петофакторски модел, Аморалност и Дезинтеграција (плус Импулсивно тражење сензација и Самопоштовање) садрже неке особине које се напред не помињу. Једино што није испитивано и то због техничких разлога су интелектуалне способности. Тачан назив свих тих особина налази се у одељку о независним варијаблама и у поглављу које носи наслов „Концепт особина личности“. Такође се налази и у свакој табели на наредним странама у којима су изложени резултати њиховог утицаја на разлике у злоупотреби дроге.

Пре излагања тих резултата корисно је навести и нека претходна истраживања у којима су анализирани повезаности особина личности и злоупотреба дроге. Вероватно најчешће испитиван однос између особина личности и злоупотреба дроге је онај између димензија садржаних у концепту ММРП. Према наводима Мејовшека (2001), тај концепт се прилично масовно примењује у испитивањима у узрасту после 14 година. Како тврди Лебедина-Манзони (2007), особине овог концепта, на пример, психопатска девијација, хипоманија и шизофренија, сматрају се темељном структуром личности преступника, а особине као што је психопатска девијација повезана је значајно и са злоупотребом дроге. ММРП се такође масовно употребљава и у Србији и то не само у истраживањима него и у вештачењима зависности од дроге у судским поступцима. Истражујући однос ових особина на узорку од преко 200 преступника, зависника од дроге, Даруши (2014) је утврдила да постоји значајна повезаност ових особина са дужином наркоманског стажа, врстом дроге која се користи, начином на који се користи, као и са неуролошким проблемима који се јављају код зависника (Даруши, Радуловић и Радовановић, 2014).

Особина која је најчешће у корелацијама са злоупотребом дроге је психопатска девијација. Утврђено је међутим, да „импулсивно тражење сензација“ боље него било која особина личности корелира са злоупотребом психоактивних супстанци (Jaffe & Archer, 1987; Andrusci, et al., 1989). Важност те особине за злоупотребу супстанци доказана је у радовима Закермана (Zuckerman, 1991), Митровићеве и сарадника (2006), Закермана и Кулмана (Zuckerman & Kuhlman, 2000), Митровић, Николашевић и Грујичић (2007).

Због тих резултата димензија Импулсивно тражење сензација се налази и у узорку независних варијабли у овом раду. Са Самопоштовањем, које је такође у овом узорку независних варијабли, ситуација је сасвим другачија. Чврстих доказа о односу са злоупотребом дроге добијених од већег броја аутора нема¹²⁷, али је ова особина непосредан чинилац малолетничког преступништва према истраживањима самог аутора (Rosenberg, 1989), али и многих других (Du Bois & Hirsch, 2000; Marsh, Parada & Ayotte 2004). Но, самопоштовање може деловати и посредно преко унутрашње локус контроле, како сматра Опачић (1995), стилова васпитања од стране родитеља (Тодоровић, 2004), школског постигнућа (Du Bois & Hirsch, 2000), па и других варијабли које су важне за малолетничку делинквенцију или друге поремећаје у понашању. На основу тога може се претпоставити да је самопоштовање ипак важна димензија личности и код злоупотребе дроге.

Тај посредан утицај на злоупотребу дроге неки истраживачи приписивали су и другим особинама личности, па и личности у целини. Брук и сарадници (1986, 1995, 2000) на пример, утврдили су да су особине личности медијатори између пола и злоупотреба дроге у време пунолетства, па и у одрасло доба. Због тога је нарочито важно да се ове анализе раде одвојено за сваки пол. У том случају ће се вероватно показати реални утицаји особина на злоупотребу дроге што је посебно важно са становишта превенције.

У скали особина којима се придаје посебна важност за поремећаје понашања налази се и импулсивност. Брук и сарадници су импулсивност испитивали и у склопу контроле емоција, али и импулсивног тражења сензација, пошто је она саставни део те особине. Било као самостална особина, било у склопу неке друге особине личности, импулсивност је увек била повезана са већим бројем поремећаја у понашању. Инсистирање на овој особини последица је чињенице да је она субдимензија и у концепту Аморалност Кнежевића (2003). Истраживања односа ове димензије са поремећајима у понашању, посебно са злоупотребом дроге (Soloff, Lunch & Moss, 2000; Шапић, 2008; Радовановић, 2010; Лазић, 2014) показују њену релевантност и за ово истраживање.

Екстраверзија-интроверзија је наредна особина личности која је била чест предмет истраживања и важан разлог за коришћење Петофакторског модела личности у овом раду. Исто важи и за неуротичност. Истраживање спроведено на 828 испитаника, просечне старости 20,4 година, неспорно сведоче о предиктивној вредности тих особина за коришћење алкохола и дрога (Tuliao, 2014). Поред тих и резултати који су добијени на узорку од 100 корисника хероина и других дрога, узраста 18 година и одговарајућој контролној групи од истог броја субјеката показали су да је коришћење дроге повезано са неуротизмом и екстраверзијом, али такође и са особинама отвореност и савесност из концепта NEO FFI (Dubey et al., 2010).

---

¹²⁷Осим Стојадиновић (2004).

Када се пажљиво анализирају истраживања односа особина које су садржане у концепту Петофакторски модел личности и злоупотреба психоактивних супстанци, посебно дроге, може се тврдити да се корисници ових супстанци карактеришу ниском екстраверзијом (Trull & Sher, 1994), ниском сарадљивошћу и савесношћу (Martin & Sher, 194), а затим високим неуротизмом (Trull & Sher, 1994; Sher, Bartholow & Wood, 2000) и отвореношћу (Sher, Bartholow & Wood, 2000). Сва та истраживања и њихови резултати довољан су разлог да се и у овом раду особине личности које садржи овај концепт, поред осталих, нађу у узорку претпостављених ризичних фактора злоупотреба дроге.

Преглед истраживања који је дат напред, пружио је довољно уверљиву слику важности особина личности за феномен злоупотреба дроге. Но пре приказивања резултата добијених у овом раду две напомене корисне за њихово праћење.

У свим случајевима раније, пре особина личности, посебно су анализирани резултати код дечака, а посебно код девојака. Та врста анализе била је корисна, јер је дала доста нових и неочекиваних информација. Тај приступ у анализи је и даље задржан. Једино код анализе патолошких тенденција у личности (концепт Дезинтеграције) и њиховог утицаја на разлике код ученика, та анализа је обављена на јединственом узорку, тј. заједно код дечака и девојака. Сматрало се, наиме, да се ти резултати, пошто се ради о патолошким тенденцијама могу злоупотребити у некој недобронамерној интерпретацији тако што се могу приписати као карактеристична својства једног или другог пола. Тај приступ је могао бити примењен и када су субдимензије аморала биле у питању, али се одустало од тога, јер се ради о димензијама које су знатно мање засићене негативном варијансом.

Друга напомена односи се на дилему да ли резултате изложити за сваки концепт, тј. сваку врсту особина посебно или за све одједном. Одлучено је да се то уради посебно за сваки концепт из кога потичу. Тај приступ захтева више напора и времена, али се чини исправнијим. Тим поступком се, наиме, више поштује чињеница да особине личности воде порекло из концепата који се међусобно веома разликују и по природи и по теоријама које стоје иза њих. Тим „раздвајањем“ се на неки начин тестира и ваљаност самих концепата за објашњавање злоупотреба дроге.

а) Петофакторски модел личности (FFM) и злоупотреба дроге

У свом „завршном“ облику Петофакторски концепт личности садржи пет особина и то: *Неуротизам*, *Екстраверзију*, *Отвореност*, *Сарадљивост* и *Савесност*. Природа тих особина описана је у ранијем, одговарајућем поглављу рада (Концепт особина личности). У оригиналној верзији теста којим се испитују ове особине, свака од тих пет особина има и шест субдимензија тзв. фацета. Оне су такође описане у поменутом поглављу.

У овом истраживању коришћена је скраћена форма тог теста NEO-Five Factor Inventory (Neo FFI) чији су аутори Коста и МекКри (1992), која садржи 60 ајтема и

која не омогућава испитивање фацета, већ само основне облике особина тзв. домене. Аутори српске адаптације тог теста и скраћене форме су Кнежевић, Џамоња-Игњатовић, Ђурић-Јочић, (2010). Особинама овог концепта придодате су и особине Импулсивно тражење сензација и Самопоштовање. Иза тог додавања не стоје теоријски разлози, већ проста чињеница да се ради о две димензије, које не припадају концепту Аморалност и Дезинтеграције. Пошто концепт FFM има најмање особина од свих других, њему су придружене ове две димензије, јер изоловане нису могле бити анализирани¹²⁸.

Анализа утицаја особина из концепта FFM (Neo FFI) на разлике између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу и ученика који ни на који начин не злоупотребљавају дрогу, започета је као и обично навођењем основних статистичких параметара који се подразумевају у каноничкој дискриминативној анализи.

Табела 57. Neo FFI, Импулсивно тражење сензација, Самопоштовање и злоупотреба дрога: основни подаци каноничке анализе разлика

Статистички параметри дискриминативне анализе	Нема злоупотребе vs. Само користе		Нема злоупотребе vs. Користе и растурају		Нема злоупотребе vs. Само растурају	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
	Број функција	1	1	1	1	1
Каноничка корелација	.360	.243	.571	.520	.342	.220
Wilksova lambda	.871	.941	.647	.730	.883	.952
Ниво значајности	.000	.017	.000	.000	.000	.071

Из претходне табеле видљиво је да код сва три вида злоупотреба постоје значајне дискриминативне функције које одвајају ученике који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу од оних који немају контакта са њом. Такође је видљиво да су каноничке корелације тих функција код Само коришћења и Само растурања дроге, нарочито када се ради о разликама код девојака, врло ниске (.243 и .220). Штавише, та корелација је код девојака при понашању Само растурају дрогу значајна тек на нивоу 0.07. Међутим, пошто се ради о врло специфичном понашању и о чињеници да су у питању ученици средњих школа, па још и женског пола, тај резултат је оцењен истраживачки и практично вредан пажње. Уосталом у многим истраживањима се доња граница значајности узима 0.10, па је тако поступљено и у овом случају.

Али много важније од тога да ли су нивои значајности корелација у интервалу од 0.05 до 0.10 вредни пажње, јесу резултати у наредној табели која садржи каноничке дискриминативне коефицијенте, који су показатељи важности сваке појединачне особине за предикцију разлика међу ученицима када су све друге под контролом.

¹²⁸ Урађена је и посебна анализа концепта FFM без додавања ове две особине.

Табела 58. Особине петофакторског модела личности, Импулсивно тражење сензација, Самопоштовање и њихов утицај на разлике између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу – каноничка дискриминативна анализа по полу

Особине личности	Облици злоупотребе дроге											
	Нема злоупотребе vs. Само користе				Нема злоупотребе vs. Користе и растурају				Нема злоупотребе vs. Само растурају			
	м		ж		м		ж		м		ж	
	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г
Неуротизам	-.229	-.117	-.297	-.133	-.193	.030	-.072	.073	-.230	.011	-.331	-.243
Екстраверзија	-.178	.126	-.196	.012	-.234	-.006	-.012	.022	-.099	.043	-.045	.151
Отвореност	.311	.234	-.236	-.219	.250	.245	.116	.085	.416	.349	-.017	.027
Сарадљивост	-.132	-.396	.173	-.164	-.098	-.393	.159	-.312	-.191	-.458	.140	-.188
Савесност	-.147	-.221	-.581	-.479	-.051	-.250	-.209	-.394	-.089	-.285	-.322	-.296
Импулсивно тражење сензација	.877	.875	.759	.720	.957	.928	.977	.966	.847	.886	.927	.860
Самопоштовање	-.257	-.163	-.487	-.245	-.211	-.005	-.006	.163	-.073	.030	-.282	-.216

с је канонички дискриминативни коефицијент; г корелација особине са дискриминативном функцијом

Генерално речено, особине личности Петофакторског модела, толико хваљеног и коришћеног у последњих двадесетак година, нису се показале као нарочито важне за проблем дроге, тачније за диференцијацију ученика који је злоупотребљавају и не злоупотребљавају. Ако се оставе, бар на извесно време по страни веома ниске каноничке корелације девојака код два од три облика те злоупотребе и пажња концентрише само на податке у претходној табели, видеће се да је једина особина личности која доследно може прогнозировать злоупотребу дроге код ученика у сва три вида те злоупотребе, импулсивно тражење сензација и ниједна више. Импулсивно тражење сензација и не припада концепту Петофакторски модел личности, него је део Закермановог Алтернативног петофакторског модела. Остале особине знатно мање учествују у процесу разликовања ученика у групи оних који Само користе, Користе и растурају или Само растурају дрогу од оних који немају било какав контакт са дрогом.

Код Само коришћења дроге овим разликама доприносе, поред Импулсивног тражења сензација, још и ниски неуротизам и ниско самопоштовање. Важан допринос диференцијацији код дечака Само коришћењу дроге имају високи скорови на отворености. Све су то резултати диференцијације дечака код Само коришћења дроге. Када су девојке у питању поред неприкосновено високих резултата импулсивног тражења сензација тим разликама такође доприноси особина отвореност, али ниски резултати те особине, затим ниски неуротизам и ниска савесност и самопоштовање. Из тих резултата произлази да се дечаци који Само користе дрогу одликују високим импулсивним тражењем сензација и високом отвореношћу, али истовремено и ниским неуротизмом и ниским самопоштовањем. Девојке, насупротив томе, одликује ниска отвореност и ниска савесност. Заједничке карактеристике дечака и девојака у Само коришћењу дроге су високо импулсивно тражење сензација, ниски неуротизам и ниско самопоштовање.

У скупу ових резултата посебну пажњу привлачи утицај ниског самопоштовања и код дечака и код девојака у Само коришћењу дроге. То није

изненађујући, а ни изоловани резултат ове особине. Њен утицај опет у виду ниских резултата, постоји и код дечака који Користе и растурају дрогу и код девојака које Само растурају дрогу. Иако је ова особина прилично позната, потребно је нагласити да је она ајтемима којима је испитивана дефинисана као задовољство или незадовољство собом, односно као опажање добрих или лоших квалитета код себе. Пошто у овом случају предиктивну вредност има ниско самопоштовање може се тврдити да доживљавање себе као особе која је мање вредна од других, бескорисне особе, која нема квалитета и која не верује у себе представља прилично извештан пут ка Само коришћењу код дечака и код девојака и Само растурању дроге код девојака.

Ситуација са понашањем Користе и растурају дрогу је потпуно идентична када се ради о импулсивном тражењу сензација и код дечака и код девојака. Снажна предиктивна вредност ове особине (дискриминативни коефицијенти од .957 и .977) делује превише упадљиво и изазива сумњу у могућност грешке, али поновна проверавања и чињеница да предиктивна вредност тог нивоа постоји код сва три облика злоупотреба дроге довољно говоре о веродостојности тог резултата. Зато не преостаје ништа друго до да се понови да је Импулсивно тражење сензација једини ризични фактор општег карактера код злоупотреба дроге када се ради о овом скупу особина личности. Поред ове особине значајну предиктивну способност код дечака имају ниски скорови на екстраверзији и самопоштовању, као и високи скорови отворености. Код девојака поред импулсивног тражења сензација значајну предиктивну моћ има још само ниска савесност. И то је све што се тиче предиктора Коришћења и растурања дроге и код дечака и код девојака када се ради о концепту NEO FFI и његовим особинама. Очигледно је да ову врсту злоупотреба дроге једино може добро прогнозировать импулсивно тражење сензација и да та особина није придодата овом Петофакторском моделу личности питање је да ли би дискриминативне функције Коришћења и растурања дроге уопште биле значајне.

Када је Само растурање дроге у питању ситуација је нешто другачија. Наравно поред високог импулсивног тражења сензација (и код дечака и код девојака) важан допринос прогнози овог понашања имају још и ниски неуротизам и висока отвореност (код дечака) и ниска савесност и ниско самопоштовање (код девојака). Код девојака снажан утицај на предикцију Само растурања дроге има и ниски неуротизам.

Само коришћење и Само растурање дроге код дечака и девојака има, међутим, и један резултат који је наизглед нелогичан и тешко разумљив. Наиме, у питању је прогностичка вредност ниског неуротизма код ових понашања. Предиктивна снага ове особине је солидна, статистички значајна и мора се поштовати, иако ју је тешко објаснити. Ниски неуротизам се односи на особе које су социјално прилагођене и емоционално уравнотежене, опуштене, мирне, задовољне, неемотивне (Pervin, Cervone & John, 2008) и не види се нити један аргумент који би ишао у прилог коришћењу или растурању дроге. Осим једног: свесног улажења у тај круг активности због новца или емотивне везаности за неку особу која је користи или растура. Иначе, ниски

неуротизам савршено одговара растурању дроге, ако је то растурање посао којим се та особа бави.

Пошто је овако описане резултате тешко пратити, чини се да је корисно дати неку врсту њиховог резимеа, што је могуће више поједностављено помињући само врсту односа, врсту понашања, пол ученика и висину предиктивне моћи или повезаности. Тако поједностављена слика резултата је следећа:

1) Високе вредности Импулсивног тражења сензација су веома снажан предиктор свих врста понашања и код дечака и код девојака;

2) Отвореност (високе вредности) је солидан предиктор, код дечака у сва три облика понашања и Само растурања дроге код девојака;

3) Савесност (ниске вредности) је такође солидан предиктор, али само код девојака и то код сва три облика понашања;

4) Сарадљивост (ниске вредности) има само корелације са дискриминативним функцијама по правилу код дечака код сва три понашања, али нема предиктивну снагу;

5) Самопоштовање (ниске вредности) је значајан предиктивни фактор код дечака у понашању Само користе и Користе и растурају дрогу. Ниско самопоштовање је врло снажан фактор код девојака у Само коришћењу дроге и нешто слабији код Само растурања дроге;

6) Неуротизам (ниске вредности) је предиктивни фактор и код дечака и код девојака у понашању Само користе и Само растурају дрогу.

Већ је раније речено, а у овом резимеу и поновљено да Импулсивно тражење сензација има далеко највећи значај за прогнозу свих облика злоупотреба дроге. Тај статус ове особине заслужује посебну пажњу и зато најкраће могуће треба рећи нешто о њеној природи.

Према изворним истраживањима Закермана (1994) Импулсивно тражење сензација је особина личности која се испољава у јаким потребама за новим, комплексним, неизвесним и емотивним стимулусима. Детаљнија истраживања самог аутора указују да у првом нивоу факторске анализе у структури те особине има четири субдимензије.

1. Тражење узбуђења и авантуре што се манифестује ризичним активностима које омогућавају нова и необична искуства;

2. Тражењем сензација путем неуобичајених начина понашања;

3. Тражењем сензација у виду социјалних стимулација (журке, опијање, промене партнера);

4. Јака осетљивост на досаду, тј. аверзија према животу без промена и јака узнемиреност када промена нема.

У каснијим радовима аутора (Zuckerman, 2002), током конструкције инструмената којима је испитиван његов Алтернативни петофакторски модел личности, ова особина сведена је на две димензије. Прва описује тенденцију ка

импулсивном реаговању манифестовану одсуством било каквог планирања и импулсивном реаговању не само у раду него и у односима са другим особама. Друга описује непрестану потребу за узбуђењима у свим околностима и ситуацијама (Смедеревац и Митровић, 2009).

Аутор концепта је у својим студијама доказао да је Импулсивно тражење сензација доследан предиктор коришћења дрога, па чак и почетка тог коришћења на раним узрастима (Zuckerman, 1979, 1994). По тврдњама аутора ова особина је доста под утицајем наслеђа, а биохемијски корелати особине су тестостерон, моноамин, нарочито моноамин оксидаза, ендорфин, али је извесно да у њеном развоју и социјализацијски фактори имају важну улогу (Palmgreen & Donohew, 2003). Имајући у виду унутрашњу структуру ове особине не изненађује висок степен њеног непосредног утицаја на злоупотребу дроге, односно на дискриминацију ученика који Само користе, Користе и растурају или Само растурају дрогу. Због тог утицаја ова особина мора бити укључена у сваки програм превенције злоупотреба дроге и обавезан предмет третмана стручњака различитог профила. Тешкоће за успех тих програма и третмана представља вероватно биолошко порекло ове особине. Ипак оно није једино, јер и сам аутор концепта признаје значајан утицај социјализације на таква понашања.

Као и раније, код анализе независних варијабли породичног, школског, групног и другог порекла, посебан предмет анализе биле су разлике у дискриминативној способности тих варијабли између дечака и девојака, односно разлике по полу. Нема разлога да се и овом приликом оне не помену, уз напомену да се не ради о разликама у особинама личности између дечака и девојака, него о разликама у доприносу тих особина диференцијацији дечака и девојака који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу. Постојање или непостојање тих разлика биће приказано што је краће могуће у виду неке врсте закључака:

1) Не постоје разлике по полу у утицају Импулсивног тражења сензација на диференцијацију ученика у било ком виду злоупотреба дроге. Ове разлике не постоје ни када се ради о предиктивној моћи, пошто у свим видовима понашања ова особина има снажно изражен предиктивни значај;

2) Екстраверзија, заправо ниски скорови ове особине имају значајног утицаја на диференцијацију само код дечака у Коришћењу и растурању дроге;

3) Високи резултати особине Отвореност имају значајан утицај на разлике код сва три облика злоупотреба дроге, али *само код дечака*. Код девојака ова особина има утицаја само на разлике у Само коришћењу дроге (ниски скорови);

4) Ниски резултати особине Савесност су предиктивни за сва три облика злоупотреба дроге, али *само код девојака*. Код дечака ова особина нема утицаја на понашања у вези са дрогом;

5) Сарадљивост (низак резултат) нема предиктивни статус код било ког облика злоупотреба дроге, али је у значајним корелацијама са дискриминативним функцијама код свих облика понашања (код дечака) и Користе и растурају дрогу (код девојака);

6) Ниско самопоштовање је предиктивна особина и код дечака и код девојака. Код дечака у Само коришћењу и Коришћењу и растурању дроге, а код девојака у Само коришћењу и Само растурању дроге;

7) Низак резултат Неуротизма је предиктивни фактор Само коришћења и Само растурања дроге и код девојака и код дечака.

Ваљаност ових резултата најбоље се оцењује у поређењу са резултатима других истраживача који су имали приближан, ако не исти предмет истраживања и користили исте или блиске инструменте и методе анализе података. Нажалост тешко је наћи такве резултате, јер колико је познато нема истраживања са овим облицима злоупотреба дроге као зависним варијаблама. Додатна тешкоћа је што је у многим истраживањима предмет анализе тзв. „злоупотреба супстанци“ што најчешће укључује, истраживање ризичних фактора неког заједничког облика коришћења алкохола, никотина и дрога. Па ипак, нека поређења су могућа, јер се често користе исте особине личности.

То поређење треба почети од Импулсивног тражења сензација, иако та особина не припада концепту Петофакторски модел личности. Код те особине постоји апсолутно поклапање резултата у овом раду са резултатима које су добили неки други аутори (Jaffe & Archer, 1987; Andrussi et al., 1989; Zuckerman, 1991; Zuckerman & Kuhlman, 2000; Митровић и сарадници, 2006). Поклапање резултата је наравно на неком општем нивоу, јер постоји разлика у зависним варијаблама. Неслаганост резултата постоји само у висини коефицијената корелација у овом и другим истраживањима.

Код екстраверзије не постоји слагање. Резултат у овом раду показује да је ова особина (ниски скорови) предиктивна само код дечака у Коришћењу и растурању дроге. Међутим, изван број истраживача пронашао је повезаност високе екстраверзије са злоупотребом супстанци (Trull & Sher, 1994; McCormick et al., 1998; Dubly et al., 2001).

Највећа неслагања су код неуротизма. Каноничка дискриминативна анализа у овом истраживању показује да је ниски неуротизам предиктивни фактор код понашања Само користе и Само растурају дрогу. Сви други истраживачи (Trull & Sher, 1994; McCormick et al., 1998; Fisher, Elias & Ritz, 1998; Sher, Bartholow & Wood, 2000; Dubly et al., 2001; Kotov et al., 2010) налазе повезаност високог неуротизма са злоупотребом психоактивних супстанци или га сматрају важним фактором криминала. Ово очигледно неслагање може се објаснити чињеницом да се ради о веома специфичним понашањима.

Код осталих особина, Отворености, Сарадљивости и Савесности постоји слагање са нашим резултатима. Високе скорове на Отворености код злоупотреба дроге

открили су Шер и сарадници (1994), са Сарадљивошћу ниске и повезаност (без предиктивне снаге) са злоупотребом супстанци МекКормик и сар. (1998) и Мартин и Шер (1994), а са Савесношћу Фишер и сар. (1998), Дубли и сар. (2001), Мартин и Шер (1994) и Котов и сар. (2010).

Идентичност резултата постоји и код ниског Самопоштовања (Стојадиновић, 2004).

Општа оцена односа између димензија личности Петофакторског модела проширеног Импулсивним тражењем сензација и Самопоштовањем била би, најкраће речено, сведена у пет тачака:

1. Импулсивно тражење сензација је снажан предиктор разлика у сва три вида понашања између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу и то и код девојака и код дечака;

2. Предиктором се могу сматрати и високи резултати Отворености, али само код дечака у сва три облика понашања. Код девојака предиктивну вредност имају ниски резултати и то код Само коришћења дроге;

3. Савесност (ниски скорови) је предиктивна особина у сва три понашања, али само код девојака;

4. Ниско самопоштовање је предиктивни фактор вредан пажње код девојака у понашањима Само користе и Само растурају дрогу, а код дечака код Само коришћења и Коришћења и растурања дроге;

5. У свим тим програмима и третманским поступцима злоупотреба дроге нарочиту пажњу треба обратити на Импулсивно тражење сензација и Самопоштовање. У првом случају због снажног утицаја на злоупотребу дроге, а у другом због осетљивости ове особине на превентивне и терапијске поступке;

б) Концепт Аморалност и злоупотреба дроге

Концепт Аморалност (Кнежевић, 2003) садржи девет субдимензија чији је утицај на разлике у три вида злоупотреба дроге код ученика средњих школа у Београду био предмет анализе у овом раду. Те димензије су: Ниска контрола импулса (Импулсивност), Хедонизам, Лењост (духа), Пројекција аморалних импулса, Макијавелизам, Ресентимент, Садизам, Брутални хедонизам и Пасивна аморалност.

За разумевање добијених резултата јако је важно имати у виду унутрашњи садржај сваке субдимензије, па зато најпре укратко понављање њихових операционалних дефиниција које су дате од стране аутора концепта.

Ниска контрола импулса дефинисана је као степен наглости и непредвидивости у реаговању. *Хедонизам* описује појединце са приоритетном оријентацијом ка постизању задовољстава. *Лењост* је дефинисана недостатком аспирација и ниском истрајношћу. *Пројекција аморалних импулса* одређена је као високи инат, жеља за осветом и ниска сарадљивост. *Макијавелизам* је схваћен као спремност и осећање појединца да може користити сва средства да би се постигао циљ. *Ресентимент* је

дефинисан као степен у ком појединац доживљава мржњу, бес, завист и жељу за деструкцијом као последице осећања инфериорности. *Садизам* описује особе које су сурове, без емпатичности, са одсуством самилости и које налазе задовољство у повређивању других. *Брутални хедонизам* је субдимензија која је испуњена деструктивношћу из зависти и малициозношћу. И најзад, *Пасивна аморалност* је схваћена као одсуство моралних акција (уздржавање од помагања другима, небрига за друге и пасивна злурадост).

Аморалност је концепт српског аутора и због те чињенице постоји прилична хендикепираност када се ради о прегледу истраживања ван земље у којима су особине тог концепта довођене у везу са дрогом. Једино се може рећи да је Ниска контрола импулса имала прилично честу примену у истраживачким радовима, па пошто се та особина слично дефинише ти резултати могу бити од користи. Та сличност дозвољава да се и овом приликом користе резултати из радова Ајдуковић (2000), Биглана (Biglan, 1995), Хауела (Howell, 2003) и Жунић-Павловић и Поповић-Ћитић (2005). У свима њима импулсивност заузима видно место на скали ризичних фактора за поремећаје у понашању. Колико је познато једини рад који је као зависну варијаблу имао злоупотребу дроге, а у коме је коришћен концепт Аморалност био је рад Станковићеве (2008) на узорку од 100 зависника од дроге, узраста од 18 до 47 година којима је, због чињења кривичних дела, изречена мера обавезног лечења. За сврхе овог рада важне су анализе урађене у циљу диференцијације зависника од дроге од нормалног узорка испитаника кога су чинили средњошколци у Београду. Резултати су показали значајну улогу у тој дискриминацији, ако је судити по каноничким дискриминативним коефицијентима импулсивности, хедонизма, лењости, пројекције аморалних импулса, макијавелизма, ресентимента, садизма и пасивне аморалности. То практично значи да је скоро цела скала субдимензија Аморалности била валидна за разликовање зависника од дроге од ученика без искуства са дрогом што несумњиво иде у прилог одлуци да се тај концепт примени и у овом истраживању.

Значај концепта Аморалност нарочито долази до изражаја када се изучава његов однос са криминалним понашањем. Ова истраживања такође могу бити аргумент у прилог коришћења његових субдимензија у узорку независних варијабли у овом истраживању, поготово када се узме у обзир да су и радови те природе ретки. Међутим, њихова валидност и поузданост, као и резултати који су добијени, надомешћују њихову малобројност. У њима је несумњиво доказано да је генерални фактор Аморалности снажно повезан са више облика криминала (Момировић и сар., 1998), да је аморалност најважнији предиктор неких типова рецидивизма (Међедовић, Кујачић и Кнежевић, 2012а), посебно фактор који је идентификован као Импулсивношћу генерисана аморалност (Међедовић и Стојиљковић, 2008). Важност аморалности за криминално понашање, односно импулсивности као његове важне субдимензије, доказује се постојањем посебних теорија које посматрају импулсивност

„као суштинску карактеристику личности која генерише криминално понашање“ (Међедовић, Кујачић и Кнежевић, 2012б:9).

Допринос димензија Аморалности разликама између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу и ученика који немају контакт са дрогом испитиван је, као и до сада, каноничком дискриминативном анализом. Сагласно чињеници да је злоупотреба дроге операционализована са три вида понашања и да се у оквиру сваког од њих испитују разлике по полу, добијено је шест дискриминативних функција – код сваког понашања по једна за дечаке и за девојке. Њихове каноничке корелације, тестови значајности и нивои значајности приказани су у наредној табели.

Табела 59. Субдимензије Аморалности и злоупотреба дроге: основни подаци каноничке дискриминативне анализе

Основни статистички параметри дискриминативне анализе	Нема злоупотребе vs. Само користе		Нема злоупотребе vs. Користе и растурају		Нема злоупотребе vs. Само растурају	
	м	ж	м	ж	м	ж
	Број функција	1	1	1	1	1
Каноничка корелација	.185	.181	.292	.317	.180	.239
Wilksova lambda	.966	.976	.914	.899	.967	.943
Ниво значајности	.031	.034	.000	.000	.050	.000

Ако је судити по овим основним параметрима каноничке дискриминативне анализе није много постигнуто у разумевању разлика између ученика који Само користе и Само растурају дрогу и ученика који не злоупотребљавају дрогу, коришћењем субдимензија концепта Аморалност. Није, јер су каноничке корелације када се анализа врши по полу доста ниске. Та оцена се не односи на понашање Користе и растурају дрогу пошто су каноничке корелације и код дечака и код девојака, унутар овог понашања, прихватљиве¹²⁹. Но без обзира на то што су каноничке корелације код претходна два понашања веома ниске, оне су статистички значајне и као такве заслужују пажњу. Зато треба врло пажљиво настојати да се утврди какав је однос субдимензија Аморалност са овим понашањима, па и са Коришћењем и растурањем дроге, како би се евентуално у тој анализи открило шта су разлози ових ниских каноничких корелација. Због тога што ће један од циљева анализе бити та слабија диференцијација, биће мало промењен и сам приступ у интерпретацији података, па ће у центру анализе бити ти видови понашања, а не свака субдимензија посебно. Та мала промена у приступу неће утицати на облик презентације резултата који је већ уобичајен, па су зато у следећој табели дати канонички дискриминативни коефицијенти и корелације сваке субдимензије Аморалности са каноничком функцијом у сваком од три вида понашања. Наравно, сви ти подаци дати су посебно за дечаке и посебно за девојке.

¹²⁹ Објашњавају 8,52 и 10,04% варијансе разлика.

Табела 60. Особине концепта Аморалност и њихов утицај на разлике између ученика који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу и ученика који не злоупотребљавају дрогу – каноничка дискриминативна анализа

	Облици злоупотреба дроге											
	Нема злоупотребе vs. Само користе				Нема злоупотребе vs. Користе и растурају				Нема злоупотребе vs. Само растурају			
	м		ж		м		ж		м		ж	
	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г
Ниска контрола импулса	-.287	.213	-.237	.371	.201	.621	.285	.719	.559	.731	-.059	.301
Хедонизам	.946	.750	.662	.662	.720	.899	.569	.815	.441	.686	.857	.674
Лењост	.137	.411	.485	.666	-.132	.479	.144	.559	-.091	.375	-.437	-.026
Пројекција аморалних импулса	-.252	-.146	-.101	-.059	.189	.307	.247	.319	-.233	-.103	.254	.155
Макијавелизам	-.338	.057	.235	.371	.152	.542	.093	.355	-.039	.368	.351	.528
Ресентимент	.211	.273	.170	.449	-.060	.454	-.035	.391	.007	.391	.345	.471
Садизам	.249	.112	.354	.415	.257	.526	.476	.604	.725	.605	-.563	-.048
Брутални хедонизам	.067	.200	.206	.275	.039	.541	-.307	-.358	-.361	.277	-.050	.232
Пасивна аморалност	-.651	-.267	-.297	.156	.037	.361	-.073	.342	-.087	.299	.078	.039

с је канонички дискриминативни коефицијент; г корелација варијабли са дискриминативном функцијом

Први облик понашања који сведочи о злоупотреби дроге је Само коришћење дроге - понашање које је „очишћено“ од других облика злоупотребе. Разлике између ученика који Само користе дрогу и ученика који немају додира са дрогом, и код дечака и код девојака кад су субдимензије Аморалности у питању, по свој прилици се дугују Хедонизму, односно приоритетној оријентацији корисника дроге ка постизању задовољства. Та особина заиста има импресивне каноничке дискриминативне коефицијенте и код дечака (.946) и код девојака (.662). Због високих корелација које ова особина има са дискриминативном функцијом и код дечака и код девојака, може се рећи да она доминантно одређује обе те функције. Доминација Хедонизма толико је упадљива да потпуно у други план потискује остале субдимензије овог концепта. Када су дечаци у питању допринос предикцији овог понашања још имају ниски скорови пасивне аморалности (-.651) и макијавелизма (-.388), пројекције аморалних импулса (-.252) и ниске контроле импулса (-.287), те високи скорови ресентимента и садизма. Сви ти резултати су логични и очекивани осим посредничког статуса који има особина ниска контрола импулса (-.287 и .213)¹³⁰.

Код девојака ситуација је нешто другачија. Хедонизам је, како је речено, основни предиктор разлика и у овом понашању, али са мањом снагом него код дечака. Но, осим Хедонизма снажан допринос предикцији има и особина Лењост (.485 и .666), која је, како се видело раније, дефинисана ниском истрајношћу и недостатком аспирација. Пасивна аморалност (ниски скор) код девојака је посредно делујући фактор, исто као и ниска контрола импулса и зато не привлачи нарочиту пажњу, али је зато озбиљан и неочекивано снажан предиктор високи Садизам (.354 и .415). Садизам је, како се и може претпоставити, карактеристика која се манифестује суровошћу, неемпатичношћу, немилосрдношћу и осећањем задовољства при повређивању других

¹³⁰ Разлика у предзнацима ова два коефицијента.

особа. Таква улога садизма у овом понашању није се могла ни претпоставити. Било је логичније да ово понашање карактеришу мазохистичке тенденције, а не садистичке због општег мишљења да је коришћење дроге помало и самокажњавајуће понашање. Очигледно да то мишљење не важи у свим случајевима и да коришћење дрога у ученичкој популацији макар у извесном степену садржи садистичку варијансу. Да је та теза вероватна сведочи и резултат који у овом понашању има и особина брутални хедонизам.

Тај спој Хедонизма и Садизма, тачније тај истовремени предиктивни утицај на разлике између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу, налази се и у понашању Користе и растурају дрогу. И то и код дечака и код девојака. Али код дечака тај однос ове две субдимензије Аморалности је веома другачији него код девојака. Код дечака је предиктивна снага садизма статистички значајна, али није тако интензивна (.257). Оно што је, међутим, веома необично јесте да се предиктивни утицај на разлике код дечака који Користе и растурају дрогу дугују првенствено том садејству особина Хедонизам и Садизам. Јер поред те две субдимензије предиктиван утицај, али врло мали (.201) има још само висока Импулсивност и ништа више. Од девет субдимензија овог концепта истовремено Коришћење и растурање дроге код дечака могу да прогнозирају само три: Хедонизам, Садизам и Импулсивност¹³¹. Али и то није све. Ако се у претходној табели погледа колона у којој се налазе корелације ових субдимензија са дискриминативном функцијом открива се да су све оне, од прве до последње, статистички значајне, чак и тамо где су дискриминативни коефицијенти буквално једва различити од нуле (Брутални хедонизам, Пасивна аморалност, Ресентимент). Из тога се може закључити да све ове особине учествују у опису природе функције која раздваја дечаке који Користе и растурају дрогу од дечака који немају додира са дрогом, али да, оне немају статус предиктора тих разлика.

Иста правилност постоји и када су девојке у питању. Све особине концепта Аморалности имају статистички значајне корелације са дискриминативном функцијом која је одговорна за разлике између девојака које Користе и растурају дрогу и девојака које немају било какав контакт са дрогом, али су само пет од њих девет предиктори тих разлика. У тој улози се опет истичу високи Хедонизам (.569), Садизам (.476) и Импулсивност (.285). На сцени су, дакле, поново већ познате особине као најбољи предиктори, али овог пута ту улогу има и Пројекција аморалних импулса (.247). Њима се непосредно придружује и Брутални хедонизам, али са ниским скоровима (-.307). Тај „склоп“ предиктора Коришћења и растурања дроге код девојака чини ово понашање етиолошки веома другачијим од оног код дечака где је хедонизам био толико упадљиво доминантан, да се о другим предикторима говорило само због тога што су имали значајне каноничке дискриминативне коефицијенте.

---

¹³¹ Ниска контрола импулса је заправо импулсивност, тј. повећана импулсивност.

Иако у овом истраживању нема довољно података за такву тврдњу чини се да је улога особина личности из концепта Аморалност у предикцији Само коришћења и Коришћења и растурања дроге код девојака у толикој мери обојена Хедонизмом и Садизмом да се може говорити о специфичном типу понашања девојака које Само користе или Користе и растурају дрогу. Та теза темељи се прво, на знатно већој предиктивној улози садизма код девојака него код дечака у оба понашања, а затим и на снажном предиктивном утицају Хедонизма. Снажни предиктивни утицај Хедонизма постоји и код дечака, штавише он је код дечака знатно јаче изражен него код девојака (.946 према .662 код Само коришћења и .720 према .569 код Коришћења и растурања дроге), али је утицај Садизма код дечака слабији (код Само коришћења дроге) или три пута слабији (код Коришћења и растурања дроге)¹³². Из тога, макар на нивоу хипотезе може се извући закључак о хедонистичко-садистичкој структури дискриминативне функције код девојака које злоупотребљавају дрогу на ова два начина за разлику од доминантне хедонистичке структуре те функције код дечака.

Учинио се да та хипотеза може да стоји и када је Само растурање дроге у питању. Међутим, код тог понашања ситуација је из основа другачија. Сада је садизам главни предиктивни фактор код дечака (.725), док Хедонизам (.441) уступа место високој импулсивности (.559)¹³³. Највеће изненађење је, међутим, што код девојака предиктивну снагу сада има ниски, а не високи Садизам. Наравно, код девојака сада доминирају снажни утицај Хедонизма (.857), али и не тако снажни Макијавелизам (.351), Ресентимент (.345) који се први пут појављује као предиктор уз значајно, али ниско учешће и Пројекције аморалних импулса (254). Важно је такође поменути да код овог понашања не постоји било какав утицај Импулсивности.

Структура дискриминативне функције код девојака у Само растурању дроге је очигледно другачија не само у односу на дечаке, него и у односу на претходна два понашања: Само коришћење и Коришћење и растурање дроге. Специфичност те структуре у Само растурању дроге је упадљива, али нажалост, не постоји довољно података да би се могло знати зашто је то тако. Вероватно је да би нека лонгитудинална истраживања или истраживања са изразитим клиничким приступом, могла дати конкретније одговоре на ова питања. У њима су по свој прилици и објашњења зашто су каноничке корелације код Само коришћења и Само растурања дроге и код дечака и код девојака, када се ради о концепту Аморалност, тако ниске.

---

¹³² За поређење предиктивног утицаја једне и друге особине треба квадрирати постојеће коефицијенте.

¹³³ Негативан канонички коефицијент Бруталног хедонизма показује да ова особина има посредно дејство.

в) Концепт Дезинтеграције и злоупотреба дроге

У науци постоје стални напори да се формулишу теоријски концепти који ће што потпуније и што тачније објаснити многобројне варијације људских понашања. Концепт Дезинтеграције је један од оних који се односи на бројна понашања у сфери патолошких тенденција у личности. Другим речима на понашања која се често називају склоност психозама, а које актуелни Петофакторски модел личности или његове алтернативе не покривају.

Иако су и концепти и пратећи инструменти за испитивање понашања које он покрива настали релативно скоро (Кнежевић и сар. 2005) постоји изванредан број радова у којима је испитивана повезаност Дезинтеграције као општег фактора или субдимензија тог концепта са криминалним понашањем или са зависношћу од дроге. Једно од тих истраживања је већ помињано. Ради се о истраживању Станковићеве (2008) на узорку од 100 зависника од дроге, мушког пола, старости од 18 до 47 година, који су се налазили у Специјалној затворској болници због изречене мере обавезног лечења од дроге. За сврхе овог рада су најинтересантнији резултати до којих је Станковићева дошла испитујући утицај субдимензија Дезинтеграције на диференцијацију зависника од дроге, од једног узорка нормалне популације кога су чинили средњошколци из Београда. Добијени подаци показали су врло високу способност дезинтеграције да диференцира те две групе (каноничка корелација била је 0.60) и важну улогу осам од 10 субдимензија у тој диференцијацији. Највећи утицај на ову диференцијацију имале су генерална егзекутивна дисфункција, параноја и депресија.

Осим истраживања Станковићеве важни су и радови Међедовића, Кујачићеве и Кнежевића (2012а и 2012б) на три врсте узорка: на узорку адолесцената (N=58) којима је изречена санкција упућивања у васпитно-поправни дом, просечне старости од 18,7 година, узорку одраслих особа којима је изречена казна затвора (N=113) просечне старости 35,7 година и узорку одраслих осуђених за разна кривична дела који су се налазили у Специјалној затворској болници на лечењу од злоупотребе дроге (N=112). У тим радовима тестиран је утицај Дезинтеграције на криминолошки, кривично правни и психолошки рецидивизам. Добијени резултат показао је да Дезинтеграција има значајног утицаја на психолошки рецидивизам, али не и на остала два.

Напред су наведени радови у којима је коришћена Дезинтеграција као једна од независних варијабли који су за ово истраживање релевантни због блискости предмета истраживања. Разуме се, радова другачијих усмерења у којима је Дезинтеграција такође коришћена има знатно више. Сам аутор концепта извршио је бројна истраживања у процесу формулисања тог концепта. Оно што је овом приликом важно нагласити јесте да се Дезинтеграција може испитивати као јединствена мера склоности психозама, али и као склоност посебним врстама психоза. У овом другом случају ради се о испитивању 10 субдимензија Дезинтеграције. Због чињенице да неке од тих њих и не морају имати повезаности са зависним варијаблама, у овом раду

испитиван је однос тих субдимензија са злоупотребом дроге. Тако је уосталом поступљено и због препоруке самог аутора концепта.

Садржај субдимензија описан је раније у одговарајућем поглављу рада. Због лакшег праћења резултата који су добијени, овде ће бити поновљена само основна значења тих десет субдимензија:

1. *Генерална егзекутивна дисфункција*¹³⁴. Високи резултати на овој субдимензији говоре о постојању оштећења у функционисању пажње, планирања, меморије, тока мисли, емоција и понашања.

2. *Перцептивна дисторзија* описује појединце који (у зони високих резултата) доживљавају деперсонализацију, укључујући чак и доживљај двоструке личности.

3. *Манија* је субдимензија у којој су главни садржаји грандиозност, претерана активност, промена у расположењу, провоцирајућа понашања, па и антисоцијалност.

4. *Депресија*. Високи скорови описују испитанике код којих доминира осећање туге, потиштености, стални умор и губитак апетита, ниско самопоштовање, помисли на самоубиство.

5. *Параноја* се манифестује идејом гоњења, ставовима о заверама, неповерењем;

6. *Заравњени афекат* је особина дефинисана равнодушношћу према другима, површношћу, недостатком планова за будућност, емоционалним релативизмом;

7. *Социјална анхедонија* је особина која значи неспособност доживљавања било каквог задовољства у социјалним контактима, усамљен начин живота, недостатак пријатељских веза;

8. *Магијско мишљење* се манифестује убеђењем да постоји загробни живот, реинкарнација, убеђеност у телепатске способности и слично;

9. *Соматоформна дисрегулација* је димензија код које високи скорови значе присуство сензорних и моторних конверзија;

10. *Повишена свесност* је особина код које патолошка основа дозвољава да се драж једног чула доживи као реакција другог чула, да се све доживљава интензивније него што то чине други људи, да се доживљава контрола менталне енергије.

Утицај ових субдимензија на разлике између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу, тачније на три вида тог злоупотребљавања, испитиван је као и до сада каноничком дискриминативном анализом. Основни статистички параметри три дискриминативне функције добијене том анализом дати су у наредној табели.

---

¹³⁴ Називи субдимензија су избор аутора теста.

Табела 61. Субдимензије Дезинтеграције и злоупотреба дроге – основни статистички параметри каноничке дискриминативне анализе – анализа без поделе по половима

Основни статистички параметри дискриминативне анализе	Нема злоупотребе vs. Само користе	Нема злоупотребе vs. Користе и растурају	Нема злоупотребе vs. Само растурају
Број функција	1	1	1
Каноничка корелација	.128	.187	.127
Wilksova lambda	.984	.965	.985
Ниво значајности	.060	.000	.070

Резултати који су приказани у овој табели показују да су субдимензије Дезинтеграције, што значи и Дезинтеграције у целини, прилично слаби предиктори сва три облика злоупотреба дроге. Тај став недвосмислено произлази из чињенице да у сва та три облика постоје ниске каноничке корелације, при чему су две од њих значајне тек на нивоима .060 и .070 и да цео склоп тих субдимензија може да објасни веома мали обим разлика између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу. То даље значи да се ови ученици међусобно веома мало разликују у резултатима на тестовима којима су ове субдимензије мерене. Анализа аритметичких средина на тим субдимензијама то потврђује, али је важно поменути да те мале разлике постоје у зони ниских, а не високих резултата на овим субдимензијама¹³⁵. То указује да наведене (ниске) каноничке корелације произлазе из приближно једнаког присуства ниских резултата и код ученика који злоупотребљавају и који не злоупотребљавају дрогу. Мора се признати да је тај резултат и логичан, јер су испитаници у узорку ученици средњих школа у Београду, узраста између 15 и 19 година, међу којима око 20% злоупотребљава дрогу, али који нису зависници од дроге и међу којима нема тешких преступника, те да не постоји разлог зашто би неки од њих на ајтеме којима се испитује „склоност психозама“ давали одговоре који значе виши или високи степен присутности патолошких тенденција. То што су Станковићева (2008) и Међедовић, Кујачићева и Кнежевић (2012а и 2012б) са истим тестом добили каноничке или мултипле корелације знатно више од ових у овом раду је очекивано, јер су њихови испитаници били а) зависници од дроге на мери обавезног психијатријског лечења и то по одлуци суда због учињених кривичних дела, б) одрасли преступници на издржавању казне затвора и в) млађи пунолетници и адолесценти у Васпитно-поправном дому (са просечним узрастом 18,7 година) који су такође ту због кривичних дела која су чинили, па је логично да су имали повишени број симптома склоности психозама и веће скорове на субдимензијама Дезинтеграције. У овом раду у узорку ученика нису зависници, нити осуђивани преступници или рецидивисти и нормално је да поређење између група формираних унутар тог узорка не даје висок ниво разлика на субдимензијама које мере склоност психозама. Једноставно зато што су симптоми те склоности у ученичкој популацији заступљени веома ретко.

¹³⁵ Због обима подаци о овим разликама у аритметичким срединама нису штампани.

У табели која следи дат је утицај субдимензија Дезинтеграције на разлике у злоупотреби дроге и у ситуацији тих ниских каноничких корелација.

Табела 62. Субдимензије Дезинтеграције и њихов утицај на разлике између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу¹³⁶

Димензије Дезинтеграције	Нема злоупотребе vs. Само користе		Нема злоупотребе vs. Користе и растурају		Нема злоупотребе vs. Само растурају	
	с	г	с	г	с	г
	Генерална егзекутивна дисфункција	.433	-.033	.330	.710	-.572
Перцептивна дисторзија	-.149	.095	.339	.780	.131	.628
Повишена свесност	-.705	-.318	.517	.814	-.249	.333
Депресија	.662	.178	.289	.648	.422	.553
Параноја	.742	.321	-.008	.524	.461	.531
Манија	-.310	-.046	-.473	.569	.507	.670
Социјална анхедонија	.182	.218	.152	.584	.323	.576
Заравњени афекат	.495	.356	.290	.588	-.042	.392
Соматоформна дерегулација	.064	.208	-.092	.396	.421	.531
Магијско мишљење	-.526	-.291	-.158	.370	-.402	.031

с је канонички дискриминативни коефицијент; г је корелација варијабле са дискриминативном функцијом, односно коефицијент структуре дискриминативне функције.

Оне минималне разлике између ученика који Само користе дрогу и ученика који немају додира са дрогом, које се могу приписати субдимензијама Дезинтеграције, дугују се повећаној депресији (.662), параноидности (.742), заравњеном афекту (.495), односно ниским скоровима на магијском мишљењу (-.526) и особини која говори о свесности (-.705). Преведено на садржаје тих особина те се разлике заправо могу приписати осећању туге, умора, потиштености, сниженом самопоштовању, неповерењу, параноидним идејама, површношћу, равнодушношћу, веровању у реинкарнацију, загробни живот и слично, те сниженој когницији, сниженим реакцијама на стимулусе¹³⁷.

Код понашања Користе и растурају дрогу слика о утицају патолошких тенденција у личности на ове разлике између ученика је прилично другачија. Ту слику најпре карактерише помало необичан резултат да све субдимензије Дезинтеграције имају значајне корелације са дискриминативном функцијом. Чак и оне које не учествују у предикцији ових разлика, попут магијског мишљења, соматоформне дисрегулације, социјалне анхедоније и параноје. Дискриминативна функција је очигледно дефинисана свим овим особинама, али с обзиром да неке од њих немају значајне дискриминативне коефицијенте ту дефинисаност треба примити са резервом.

Коришћењу и растурању дроге, међутим, не мањају предиктори у облику патолошких димензија личности, па се тако може рећи да су предиктори овог пута повишена свесност (.517), те повишена општа егзекутивна дисфункција (.330), перцептивна дисторзија (.339), депресија (.289) и заравњени афекат (.290). Њима би се могла придружити и манија, али та субдимензија на ове разлике делује посредним

¹³⁶ Код значајних предиктора затамњени су дискриминативни коефицијенти.

¹³⁷ У загради су канонички диференцијални коефицијенти ових особина.

путем (-.473). Ако би требало предиктивни утицај ових особина описати узимајући у обзир смер њиховог утицаја онда би се могло рећи да разлике у Коришћењу и растурању дроге, потичу услед неких когнитивних мањкавости; честог осећања туге, потиштености, умора, ниског самопоштовања, равнодушности и површности у односима са другима, те недостатка планова за будућност. Повишени резултати на тим субдимензијама довољни су да створе ове разлике ниског интензитета између ученика који злоупотребљавају дрогу на овај начин и ученика који немају везе са дрогом.

Трећи облик понашања Само растурање дроге, засићен је повишеном депресијом (.422) и паранојом (.461). У њему, међутим, нема учешћа заравњеног афекта, особине која је била озбиљан предиктор код Само коришћења и Коришћења и растурања дроге, а ни повишене свесности или перцептивне дисторзије које су имале значајно учешће у диференцијацији ученика у раније анализираним понашањима. Уместо њих, трећа особина која снажно доприноси тим диференцијацијама је манија (.507). Њени главни симптоми, као што су грандиозност, претерана активност, промене у расположењима, провоцирајућа понашања и антисоцијалност савршено се уклапају у основни облик овог понашања: продају и препродају дроге. Осим те три субдимензије, разлике у Само растурању дроге одређују још и повишена социјална анхедонија и соматоформна дерегулација. Обе те особине се веома добро слажу са понашањем које је засићено растурањем дроге. Корен тог слагања, на пример за соматоформну дерегулацију, види се у истраживачким налазима по којима су сензорне и моторне конверзије одлике хистериичне личности (Момировић, 1971; Lebedina-Manzoni, 2007), а хистериичност је једна од три или четири важне одреднице психопатског карактера и психопатије (Радуловић, 2006). Коморбидитет психопатије и наркоманије је, пак, веома позната појава о којој постоји доста радова од којих су неки већ навођени у ранијем тексту. Разликама код Само растурања дроге доприносе, али посредно: генерална егзекутивна дисфункција и магијско мишљење. Све у свему, рекло би се да постоји прилична масовност предиктора код овог понашања. Та масовност потврђује важност Дезинтеграције, односно склоности ка психозама, за објашњење зашто неки ученици злоупотребљавају или не злоупотребљавају дрогу, па макар се та објашњења тицала и врло малог обима тих разлика. У том објашњавању само депресија има статус општег предиктора, јер је код сва три облика понашања показала значајан степен предиктивне способности. Блиске том статусу су и димензије параноја и заравњени афекат, јер имају предиктивни утицај код два од три облика злоупотреба дроге.

На крају ове анализе улоге субдимензија Дезинтеграције, треба нагласити да општи став о важности тих димензија за прогнозу разлика у ученичком понашању код ова три вида злоупотребе дроге и није толико у супротности са изразито ниским каноничким корелацијама које су раније наведене. Мора се, наиме, узети у обзир да су субдимензије Дезинтеграције врло специфичне природе, да описују склоност ка психозама и да се, с обзиром на то, већи обим објашњених разлика тешко и могао

очекивати. Уосталом 1,6% до 3,5% разлика код поменута три типа злоупотреба дроге који се дугују овим субдимензијама и није тако безначајан резултат како се чини, када се има у виду да се ради о склоности психозама и ученичкој популацији.

*

*

*

Закључујући ову анализу улоге личности у диференцијацији ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу, тешко је ослободити се утиска да није добијено оно што се очекивало. Очекивало се, наиме, да ће свако од три облика понашања којима је операционализована злоупотреба дроге са овим особинама моћи да се прогнозира са знатним, ако не баш са високим степеном вероватноће. То очекивање темељено је на чињеници да су концепти којима припадају ове особине врло познати у истраживачком свету (Петофакторски модел личности) или да обухватају особине које су изузетно важне за специфична понашања какво је злоупотреба дроге (Аморалност, Дезинтеграција). Овај последњи став се, поред Аморалности и Дезинтеграције, односи и на Самопоштовање и Импулсивно тражење сензација, као појединачне димензије које су ушле у узорак димензија личности.

У једном делу анализе, оном када се посматрају само дискриминативни коефицијенти изгледало је да ће се та очекивања и остварити. Највећи број особина на пример савесност, сарадљивост, отвореност из концепта Петофакторски модел личности, затим хедонизам, лењост, садизам, импулсивност из концепта Аморалност, као и повишена свесност, депресија, параноја, манија, генерална егзекутивна функција из концепта Дезинтеграција, имао је субстанцијалне, па и високе каноничке дискриминативне коефицијенте што је значило да постоји снажан предиктивни утицај тих особина на дискриминацију злоупотреба дроге. Шта више неке од њих, попут депресије, хедонизма попримале су карактер општих фактора злоупотреба.

Ситуација се, међутим, драстично мења када се погледају каноничке корелације сваког од ових концепата. Онда се у ствари схвата да је утицај ових особина јако ограничен и на ниском нивоу. То у првом реду важи за Дезинтеграцију, али и за Аморалност и NEO FFI. Једино захваљујући Импулсивном тражењу сензација и донекле Самопоштовању постигнут је ипак ниво предикције Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге који, када се резултати те предикције гледају у целини заслужује пажњу.

V ДЕО

МОДЕЛИ ПРЕВЕНЦИЈЕ: ИМПЛИКАЦИЈЕ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА НА ПРЕВЕНЦИЈУ ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ

Увод

Наслов поглавља експлицитно ставља до знања да је предмет анализе у овом Петом делу однос између откривених ризичних и протективних фактора злоупотреба дроге и превентивних акција које се у вези са њима могу спроводити. У том циљу биће најпре говора о самом значењу појма превенције и различитим схватањима тог феномена, затим о врстама превентивног деловања и основним карактеристикама развојних и ситуационих превентивних интервенција. Након тог, рекло би се јединог текста теоријске природе, биће изложени резултати истраживања који чине основне елементе на којима превентивне интервенције злоупотреба дроге треба да се темеље. Другим речима у том делу биће описане три врсте понашања која значе злоупотребу дроге, затим категорије ученика које су или треба да буду субјекти превентивних интервенција са посебним нагласком на полне разлике у ризичним и протективним факторима ове злоупотребе и најзад, узраст који се у овом понашању сматра најкритичнијим. Посебна пажња биће посвећена ризичним и протективним факторима у локалној заједници, породици, школи, групама вршњака, у личности и могућим превентивним интервенцијама с обзиром на њихову природу. У свим тим случајевима, подразумева се, водиће се брига о природи та три понашајна облика злоупотреба дроге и сагласно томе анализирати које превентивне интервенције универзалног нивоа могу дати најбоље учинке, а у којим случајевима треба применити интервенције посебних нивоа: селективног и индикованог.

Најзад, зависно од природе ризичних и протективних фактора у овом делу рада биће описане и конкретне стратегије и интервенције које се могу користити у току превентивног деловања према ученицима, али и према сваком од агенаса социјализације. Пошто тих стратегија и интервенција има приличан број, посебна пажња биће усмерена на оне које се односе на ризичне факторе који имају највећу предиктивну снагу и оне агенсе из чијег круга потичу такви предиктори.

Треба веровати да ће анализе које су предмет излагања у овом Петом делу рада бити довољна инспирација истраживачима за новим трагањима у откривању ризичних и протективних фактора код злоупотреба дроге, али и код других поремећаја понашања, а стручњацима у пракси смерница за примену стратегија и интервенција које су овде поменуте, као и за изналажење нових како би се смањила вероватноћа прерастања ових почетних облика злоупотреба дроге у зависност, односно у професионално растурање дроге.

1. РАЗЛИЧИТА СХВАТАЊА ПРЕВЕНЦИЈЕ

Када је у питању проучавање начина супротстављања друштва феноменима попут поремећаја у понашању, чини се да нема појма у чијем дефинисању постоји веће термилошко јединство, а садржинска конфузија, него што је то случај када је концепт превенције у питању. Иако се у спорадичној употреби може наћи неколико различитих израза нпр. спречавање, предупредјење, профилакса, проактивно деловање и сл., термин превенција, ипак је најшире прихваћен и код домаћих и код страних аутора. Међутим, на наизглед лако питање шта је то превенција постоји велики број могућих одговора¹³⁸.

Једна од често цитираних дефиниција превенције је она коју су дали холандски аутори Ван Дијк и Де Вард (Van Dijk & de Waard, 1991:483) који превенцију дефинишу као „*свеукупност приватних и државних иницијатива и политика изван система кривичног правосуђа, предузетих са циљем смањења штете проузроковане актима који су од стране државе дефинисани као кривична дела*“.

За разлику од претходне дефиниције која искључује систем кривичног правосуђа, Горазд Мешко (Meško, 2002:60) под превенцијом подразумева све оне *мере и поступке које предузимају јавне организације и појединци, укључујући полицију и правосуђе, а које су усмерене како на смањивање криминалитета тако и на смањивање страха од криминалитета*.

British Home Office дефинише превенцију као *предвиђање, препознавање и процену ризика од појаве криминала и предузимање акција за њихово отклањање или смањивање* (према Fennelly, 2012).

Концептом превенције бавиле су се и многе међународне организације (Уједињене нације, Савет Европе, Европска унија и др). Уједињене нације снажан допринос развоју превенције, осим кроз оснивање посебног тела - Комисије за превенцију криминала и кривично правосуђе, као помоћног тела Економско-социјалног савета, дају и кроз усвајање многобројних докумената (директива, конвенција, препорука). Међу њима, за дефинисање превенције, посебно су значајне Директиве за превенцију криминала усвојене 2002. године. У оквиру ових Директива превенција криминала дефинисана је као *скуп стратегија и мера којима се настоји смањити ризик од вршења кривичних дела и њихових штетних ефеката на појединце и друштво, укључујући и страх од злочина, утицајем на њихове вишеструке узорке*¹³⁹.

Поред Уједињених нација и Савет Европске уније има значајну улогу у превенцији криминала на међународном нивоу. Савет ЕУ је 2001. године донео Одлуку о оснивању Европске мреже за превенцију криминала (EUCPN)¹⁴⁰ којој су

¹³⁸ Етимолошки *превенција* и *превенирати* представљају „поступке који се предузимају да би се нешто спречило, предупредило, претекло, предухитрило...“ (Клајн и Шипка, 2007:973)

¹³⁹ United Nations Guidelines for the Prevention of Crime, 2002.

¹⁴⁰ European Crime Prevention Network

поверени послови превенције на нивоу Уније и том приликом превенцију дефинисао као *скуп свих мера усмерених и на квалитативно и на квантитативно смањење криминалитета и осећања несигурности код грађана било кроз директно одвраћање од криминалних активности, било кроз политику и интервенције усмерене ка смањивању потенцијала за криминал и фактора криминала*. Овако дефинисана превенција осим деловања на факторе криминалног понашања, укључује и деловање на све оне облике који представљају неку врсту уводног понашања у криминалитет. Ове активности спроводе се кроз заједнички рад Владе, релевантних институција, правосудних органа, локалних власти, удружења стручњака, невладиних, научних и истраживачких организација, приватног, добровољног и цивилног сектора, јавности и медија. Осим тога истакнуто је да, иако покрива све врсте криминала, Мрежа посебну пажњу треба да обрати на област малолетничког и урбаног криминалитета, као и криминал у вези са дрогама (Official Journal of the European Communities, 2001). Ово широко дато одређење превенције прихваћено је у многим стратешким документима у нашој земљи, између осталог и у Полазном оквиру Националне стратегије за превенцију криминала из 2009. године¹⁴¹.

У Националној стратегији превенције поремећаја у понашању дјече и младих у Републици Хрватској¹⁴², истакнуто је да се *под превенцијом подразумева примена метода, техника и поступака којима се онемогућава појава, јачање и напредовање ризичних чинилаца, а којима се омогућава њихова елиминација и ограничавање њиховог деловања*. У склопу ове Стратегије, превенција се дефинише као *сложени систем мера, активности и континуираних напора усмерених ка отклањању ризичних фактора и/или последица њиховог деловања, јачања заштитних фактора на свим нивоима, подручјима и кључним тачкама с циљем осигуравања квалитетног раста, развоја, прилагођавања и сазревања нових нараштаја у сигурне, прилагођене, успешне и сретне, а самим тим и здраве људе*. Поред ове стратегије, и у другим стратешким документима могу се наћи различите дефиниције превенције. Тако на пример у Стратегији деловања полиције у заједници у Хрватској, превенција је дефинисана као *укупност свих напора (државних, приватних и др.) усмерених ка спречавању чињења кривичних дела и ка смањењу њихових материјалних, психичких и физичких последица*. Као један од основних предуслова за ефикасно превентивно деловање и спровођење модела полиције у заједници истакнута је подједнака важност деловања у правцу препознавања и уклањања ризичних, као и идентификовање и јачање протективних фактора (Сажнер Мраовић, Faber, Volarević, 2003).

Хокинс и сарадници сматрају да је неопходно да превентивни програми пре свега буду усмерени ка јачању заштитних и смањивању дејства ризичних фактора и да

---

¹⁴¹ Нажалост иако је од доношења Полазног оквира националне стратегије за превенцију криминала прошло пуних 6 година, Србија још увек нема усвојену Националну стратегију за превенцију криминала.

¹⁴² http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_08_98_2481.html, приступљено децембра 2014. године

управо ови фактори (ризични и протективни) представљају примарне циљеве превентивних интервенција. Те своје ставове заснивају на многим емпиријским истраживањима која указују да је *деловање ка јачању заштитних и уклањању или смањивању дејства ризичних фактора, најбољи могући начин за унапређивање здравља младих и превенцију поремећаја понашања, који кроз интервенције на раним узрастима усмерава развој младих ка позитивним исходима у дужем временском периоду* (Hawkins et al., 1999; 2002).

Како је превенција „више усмерена на колектив, него на појединце, да је реч више о проактивном, него о реактивном поступању, о активним, а не пасивним стратегијама, о активностима усмереним ка снагама и квалитетима појединца, породице, школе, заједнице и друштва уопште, уместо ка њиховој патологији“ Башић сматра да се тај појам може дефинисати као „*свеобухватан низ активности које су усмерене на развој особних и социјалних компетенција људи, те модифицирање социјалних сустава да боље задовоље потребе људи*“ (Bašić, 2009:109). Под превенцијом поремећаја понашања деце и младих могуће је, дакле, подразумевати све оне активности које су истовремено усмерене на развој личних и социјалних компетенција, као и на стварање нових и измену постојећих услова у социјалном окружењу, а чији је циљ омогућавање бољег задовољавања потреба и смањивање броја деце и малолетника код којих су присутни поремећаји у понашању или који врше кривична дела. Другим речима превенција представља активност с једне стране усмерену ка смањивању утицаја ризичних фактора на развој поремећаја у понашању пре његовог испољавања, али истовремено и предузимање мера чији је циљ јачање заштитних фактора и подстицање позитивног развоја (Bašić, 2005; 2009). Превенција се дефинише и као „*процес којим се настоји смањити инцидентација и преваленција поремећаја у понашању и ризичних понашања деце и младих*“ (Bašić, 2012:12).

Иако је превенција криминала и поремећаја понашања предмет интересовања приличног броја стручњака и у нашој земљи и тема којој су посвећени многи стручни скупови и научни радови, и код наших аутора постоји прилична разноликост у њеном одређењу. Тако на пример, Алексић (2002:35) превенцију одређује као *систем мера које предузимају сви субјекти у једном друштву (државни и друштвени органи, организације и институције, почев од породице, школе, органа социјалне заштите, па до друштвено-политичких заједница), а које су усмерене ка отклањању непосредних, објективних или субјективних извора, услова и околности криминалног или девијантног понашања појединца или читавих група у друштву*.

Слично претходном је и одређење превенције које даје Кривокапић, а који сматра да под превенцијом треба подразумевати *употребу свих мера и средстава, за мобилизацију појединаца, друштвених група, организација и институција, усмерених на спречавање оних појава које нису у складу са кривичним законодавством, а које по својој суштини наносе штету појединцима, друштвеним групама или друштву у целини* (Кривокапић, 2002:32).

Наводећи да се у кривичноправној и криминолошкој литератури под изразом „превенција“ најчешће подразумева друштвена активност (свесна, планска и организована) усмерена на спречавање одређене по друштво и његов развој штетне појаве (криминалитета, делинквенције и других социјалних девијација) чији се настанак предвиђа, Илић под превенцијом подразумева све оне интервенције и поступке којима се континуираним и дуготрајним деловањем настоје отклонити, поништити и/или надокнадити деловање ризичних чинилаца, али и развити и ојачати заштитни чиниоци у циљу спречавања настанка и развоја делинквенције (Илић, 2002:243). „У питању су све оне мере и активности којима се директно или индиректно, задаје ударац фундаменталним извориштима делинквенције или доприноси елиминисању посебних или појединачних детерминанти поремећаја и сметњи код младих који се налазе у тзв. ризико ситуацији“ (Илић, 2003:115).

Појам превенције је предмет посебног интересовања групе аутора ангажованих на Универзитету у Београду, Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију. Уз већ поменуте радове Илића (2002, 2003), ту су још радови Поповић-Ћитић и Жунић-Павловић (2005), Поповић-Ћитић (2007), Павловића и Жунић-Павловић (2008) и Жунић-Павловић и Ковачевић-Лепојевић (2010). Иако на први поглед прихватају прилично опште дефиниције према којима је превенција „процес стварања услова за позитиван социјални развој“ (NIDA, према Павловић и Жунић-Павловић, 2008:320), који се односи искључиво на мере, акције и интервенције које се примењују пре настанка болести (Gordon, 1983, према Жунић-Павловић и Ковачевић-Лепојевић, 2010) ови аутори појам превенције операционализују преко три важна елемента: 1) процеса којим се омогућава и подстиче позитивна социјализација, 2) процеса који се одвија кроз активно деловање усмерено на чиниоце социјализације (како оне који је подстичу, тако и на оне који је ометају и доводе до негативних исхода), и 3) процеса који је усмерен на редуковање или ограничавање деловања ризичних фактора, с једне и истовремено стварање и јачање заштитних фактора, с друге стране (Павловић и Жунић-Павловић, 2008; Поповић-Ћитић, 2007). Имајући у виду ове елементе, превенцију дефинишу као „процес усмерен ка стварању услова који делују у правцу подстицања правилног социјалног развоја деце и омладине, формирања и учвршћивања просоцијалних облика понашања и развијања социјализоване зреле личности“ (Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005:19).

Једна од садржајно најкомплетнијих дефиниција превенције је она коју је дао Вуковић (2014) који превенцију дефинише као „делатност јавних и приватних субјеката која је, у складу са важећим правним и етичким нормама, усмерена ка отклањању или умањивању негативног утицаја личних (индивидуалних) фактора ризика и фактора ризика у окружењу (социјалних и ситуационих) који могу довести до извршења кривичног дела, као и јачању заштитних фактора који могу одвратити лице од извршења кривичног дела“ (Вуковић, 2014:2).

С обзиром на предмет овог рада, није на одмет поменути и дефиницију која је дата у документима објављеним од стране Европског центра за праћење дрога и зависности, а која се односи на превенцију злоупотребе дроге и која указује да она представља *„сваку активност која је (макар и делимично) усмерена у циљу спречавања, одлагања или смањивања коришћења дрога и/или последица њиховог коришћења у општој популацији или њеним групама, што укључује спречавање или одлагање почетака злоупотребе, промовисање престанка злоупотребе, смањивања учесталости и/или количине дроге која се користи, спречавање развоја штетних образаца употребе и/или превенцију или смањивање негативних последица употребе“* (EMCDDA, 2011:26).

У мноштву тих одређења тешко је одредити се за једну, па чак и више дефиниција превенције и тврдити да баш оне без остатка испуњавају концепт овог рада како је замишљен и операционализован. Ипак чини се да су схватања Павловић и Жунић-Павловић (2008) о три важна елемента која чине суштину операционализације превенције и схватања Вуковића (2014) најближа концепту превенције који је усвојен и примењен у овом раду.

2. НАЈЧЕШЋЕ КОРИШЋЕНЕ ПРЕВЕНТИВНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ КОД ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ

2.1 Нивои превентивног деловања

Незаобилазна тема при одређивању појма превенције је и одређивање нивоа превентивног деловања. У овој области сигурно најчешће помињана и цитирана студија је она коју је амерички Институт за медицину (ИОМ)¹⁴³ објавио 1994. године - „Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for Preventive Intervention Research”. Аутори овог извештаја сматрају да је подела на примарни, секундарни и терцијарни ниво деловања, у време када је настала била прихватљива у области медицине и када су у питању медицински поремећаји, али да за разумевање превенције менталних, емоционалних и поремећаја у понашању, укључујући и злоупотребу супстанци, као и за садашњи ниво разумевања комплексности везе између фактора ризика и здравствених исхода, ипак није одговарајућа (Mrazek & Haggerty, 1994; NRC & IOM, 2009). До тада важећа подела била је заснована на степену болести и времену примене мера у односу на поремећај (Илић, 2002; Bukoski, 2003; Nenadić-Bilan, 2012; Вуковић, 2014) и обухватала је *примарну, секундарну и терцијарну превенцију*. *Примарну* превенцију представљале су оне мере које су предузимане у општој популацији, пре настанка поремећаја и чије предузимање је било усмерено ка ризичним факторима повезаним са злоупотребом супстанци и ка спречавању појаве нових случајева. Мере

---

¹⁴³ The Institute of Medicine (IOM)

секундарне превенције биле су усмерена на делове популације код којих је поремећај већ настао, као реакција на појаву првих симптома и знакова поремећаја, а у циљу ублажавања и спречавања даљег настанка последица и редуковања понашања која до њих доводе, док су мере *терцијарне* превенције обухватале третман и стратегије за смањење штете и биле предузете са циљем спречавања рецидива већ испољеног поремећаја (Mrazek & Haggerty, 1994; Davis, 2002; Илић, 2002).

У већ поменутом извештају Института за медицину, аутори су представили и графички илустровали спектар интервенција који се креће од превенције (универзалне, селективне и индиковане), преко третмана и рехабилитације до одржавања постигнутог стања. Ако се има у виду став аутора да „третман има неке превентивне аспекте, али то је и даље третман, а не превенција”, као и да је „термин превенција резервисан само за оне интервенције које се предузимају пре почетка поремећаја” (Mrazek & Haggerty, 1994:23; NRC & IOM, 2009:2) јасније је њихово инсистирање на одбацивању поделе на примарну, секундарну и терцијарну и прихватању поделе превентивног деловања на универзалну, селективну и индиковану превенцију, чиме се прецизније одваја и разграничава превентивно деловање од третмана. Међутим, и на овај начин границе између превенције у ужем, „правом” смислу речи (пре свега индиковане) и третмана, тешко је повући, посебно у пракси и оне у неким случајевима остају прилично замагљене. Ипак, овом класификацијом омогућава се „нешто прецизнија анализа разнородних програма превенције” (Stakić, 2003; Griffin & Botvin, 2010; Ajduković i Marohnić, 2010).

Објављивањем овог извештаја, та већ неко време коришћена подела коју је 1983. године предложио Гордон, и званично је препоручена и прихваћена као важећа подела нивоа превентивног деловања. За предмет овог рада важна је и чињеница да је ова подела прихваћена од стране многих међународних организација и институција које делују на подручју превенције, а нарочито превенције злоупотребе дрога, као што су на пример Европски центар за мониторинг дрога и зависности од дрога¹⁴⁴, Национални институт за злоупотребу дрога¹⁴⁵, Центар за превенцију злоупотребе супстанци¹⁴⁶ при Сервисној управи за злоупотребу супстанци и ментално здравље¹⁴⁷ и многе друге. Међутим, претходна подела још увек није потпуно напуштена посебно када је у питању превенција криминалног понашања¹⁴⁸.

Према новоусвојеној класификацији мере превенције могу се предузети на три нивоа: **универзалном** – обухватају широку популацију или целу групу, намењене су

---

¹⁴⁴ European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA)

¹⁴⁵ National Institute on Drug Abuse (NIDA)

¹⁴⁶ Center for Substance Abuse Prevention (CSAP)

¹⁴⁷ The Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMSHA)

¹⁴⁸ Тако на пример и Полазни оквир Националне стратегије превенције криминала у Републици Србији још увек користи поделу на примарни, секундарни и терцијарни ниво превенције криминала у Републици Србији (МУП, 2009).

свим појединцима и предузимају се без предузимања посебних активности за процену постојања ризичних фактора; **селективном** – обухватају подгрупе опште популације или појединце код којих је ризик за развој поремећаја значајно виши од просека и **индикованом** нивоу – који обухвата мере намењене високоризичним појединцима код којих постоје наговештаји и неки симптоми поремећаја и потребно је „зауставити његову прогресију” (Bašić, 2009:136), пре него што буду у потпуности развијени и дијагностиковани (Mrazek & Haggerty, 1994; Sloboda, 2003; Vlada R. Hrvatske, 2010; Жунић-Павловић и Ковачевић-Лепојевић, 2010; EMCDDA, 2011; Nenadić-Bilan, 2012).

Универзална превенција – Као што је претходно већ напоменуто, мере универзалне превенције намењене су целокупној популацији или целој подгрупи без претходне селекције и процене ризика од јављања злоупотребе дрога (нпр. суседство, ученици средњих школа, родитељи...). Циљ универзалних програма је пружање неопходних информација и сазнања, развијање вештина и способности које би деловале протективно и утицале на спречавање почетака злоупотребе дрога или њихово одлагање. Њихово спровођење у многим случајевима не захтева посебно обучене професионалце, што заједно са чињеницом да корист од њихове примене превазилази неопходне трошкове утиче и на њихову широку примењивост и прихваћеност. Универзални програми превенције злоупотребе дрога примењују се у оквиру подручја породичне и школске средине, вршњачких група и у контексту локалне заједнице (Flay & Petraitis, 2003; Поповић-Ћитић и Жунић-Павловић, 2005; Domitrovich et al., 2010; EMCDDA, 2011; Nenadić-Bilan, 2012; Vlada R. Hrvatske, 2014).

Селективна превенција – Програми и интервенције селективног карактера усмерени су на циљну групу, издвојену из опште популације издвојена одређеним поступцима за коју је утврђено да је изложена „ризичним факторима у већем броју и степену него што је то случај код опште популације“ (Поповић-Ћитић и Жунић-Павловић, 2005:71). Оно што карактерише селективне интервенције у односу на универзалне је да захтевају стручно спровођење, те самим тим подразумевају и веће трошкове, али су истовремено и дуготрајније, интензивније и циљано усмерене на конкретан ризични фактор. Као и универзални програми и селективни могу бити намењени породицама у ризику, а могу се спроводити и на нивоу школе, локалне заједнице или вршњачких група (Bukoski, 2003; EMCDDA, 2011; Nenadić-Bilan, 2012).

Индикована превенција – подразумева мере и интервенције које су усмерене ка појединцима код којих постоје снажни индикатори за развој поремећаја. У питању су појединци код којих је на основу прецизних процена утврђено постојање високог индивидуалног степена ризика за развој злоупотребе дрога и стварање зависности, али код којих још увек нису сви симптоми испољени у потпуности. На пример појединци код којих постоје ризични фактори попут експериментисања са дрогама, рани знаци проблематичне употребе алкохола, школског неуспеха, депресије, насилног и агресивног понашања, поремећаји попут АДХД, али *код којих још увек нису задовољени критеријуми за постављање дијагнозе зависности*. Циљ индикованих

интервенција код злоупотреба дроге није да спречи почетке коришћења дрога већ да редукује даљу злоупотребу, спречи настанак и развој зависности и да утиче на смањивање учесталости и интензитета ових облика понашања, као и прелазак на, условно речено, штетније и теже облике злоупотребе (интравенски унос на пример). Примена превентивних интервенција индикованог типа претпоставља интензивнију и дуготрајнију примену од стране стручних и добро обучених професионалаца, самим тим изискује и веће трошкове, али и показују већи степен ефикасности. С обзиром да су интервенције усмерене ка посебно идентификованим појединцима овај ниво носи и одређени степен стигматизације што захтева посебну опрезност, нарочито када су у питању деца и млади.

Важно је напоменути да је у многим случајевима тешко одредити тачну границу где престаје превенција, а где почиње третман и неки аутори сматрају да се поједини индиковани превентивни поступци могу истовремено сврстати и у превентивне и у третманске интервенције. Ово поље се често посматра као подручје раних интервенција или превенција третманом (Mrazek & Haggerty, 1994; Kumpfer, et al., 1998; Flay & Petraitis, 2003; Поповић-Ћитић и Жунић-Павловић, 2005; EMCDDA, 2009; NRC & IOM, 2009; Griffin & Botvin, 2010; Ajduković i Marohnić, 2010; EMCDDA, 2011; Nenadić-Bilan, 2012).

Још једна од подела нивоа превентивног деловања заслужује да буде поменута у овом осврту на њихове класификације. Ради се о подели која произлази из еколошког приступа проучавању људског развоја и подразумева превентивно деловање на пет међусобно повезаних нивоа. Људски развој се у овом приступу дефинише као „трајно мењање начина на који особа опажа своју средину и односи се према њој“ и „постаје мотивисана и способна да се укључи у активности које откривају одлике средине, одржавају или реструктуришу ту средину на нивоима сличне или веће сложености облика и садржаја“ (Brofenbrenner, 1997:13:38) и одвија се на индивидуалном, микро, мезо, егзо и макро нивоу. *Микро* ниво представља непосредно, најуже окружење индивидуе са којима је особа у непосредном контакту и под чијим је непосредним утицајем (породица, вршњаци, школска средина). *Мезо* ниво обухвата међусобне односе елемената који припадају микро нивоу (односи између родитеља, интеракције између породице и школе итд.), а који посредно могу имати веома интензиван утицај на индивидуу. *Егзо* ниво подразумева деловање у оквиру окружења у које индивидуа није директно укључена. Међутим то не значи и одсуство било каквог утицаја ових дешавања на индивидуу, напротив, он може бити веома интензиван, јер се ради о утицајима који „без директног учешћа детета у њиховом креирању, ипак индиректно погађају његов статус и утичу на његов развој и добробит (Стакић, 2003). Последњи, пети ниво деловања, *макро* ниво, обухвата најшири и најопштији ниво утицаја и односи се на културне и вредносне норме, законе и правни систем, обичаје и многе друге области живота.

2.2 Развојне превентивне интервенције

Најједноставније речено настајање, развој и трајање злоупотреба дроге може се спречавати развојем ставова, вредности, понашања и других својстава потребних за успешно укључивање јединке у друштво или различитим превентивним утицајима на смањење броја и слабљење деловања ризичних, а јачање протективних фактора који су предиктори тог понашања. Разуме се, такав приступ подразумева познавање етиологије, развоја и могућих последица по друштво и његове чланове, тог феномена који се зове злоупотреба дроге (Илић, 1998). Такође се разуме да се те активности могу „базирати само на актуелним, поузданим, валидним и научно заснованим показатељима“ појаве која је предмет планирања и програмирања превентивних активности (Илић, 1998:95).

Из тога што је напред речено произлази да је развојне превентивне интервенције могуће операционализовати као „деловање на ризичне и протективне факторе који су од значаја за индивидуални развој“ (Жунић-Павловић и Ковачевић-Лепојевић, 2010:20) или као „интервенције које су организоване с циљем превенције развоја поремећаја у понашању, делинквенције и других ризичних понашања дјецe и младих“ (Вашић, 2009:254). Ипак се чини, узимајући ове елементе у обзир, да би адекватна операционализација развојних интервенција била, на пример, да су то планирани и програмирани поступци спровођени од стране стручњака или под његовим надзором који фаворизују формирање просоцијалних ставова, вредности и понашања, спречавају даљи развој и трајање зачетог поремећаја у понашању или стварају услови за његово гашење, односно спречавање рецидивизма путем смањења броја и слабљењем утицаја ризичних фактора, а подстицањем и јачањем протективних који су значајни за појединца и сам поремећај. Преводећи то схватање развојних превентивних интервенција на систем конкретних потеза, може се тврдити да њих карактеришу два момента. Прво, да превентивне интервенције овог типа имају за циљ 1) развој позитивних ставова и вредности код појединаца, те просоцијалних облика понашања, 2) спречавање даљег развоја и трајања неког поремећаја у понашању који је у току настајања и 3) стварање услова за елиминисање тог поремећаја и спречавање његовог рецидивизма. Друго, да се напред наведени циљеви могу остварити манипулацијом ризичним и протективним факторима који су у току научних истраживања утврђени као прогностички важни за тај поремећај у понашању. Манипулација овим факторима се, наравно, састоји у слабљењу утицаја ризичних и јачању утицаја протективних фактора или, другачије речено, у мењању постојећег распореда и статуса ризичних и протективних фактора код конкретног појединца или групе.

У сржи развојних превентивних интервенција је та промена структуре, значаја и снаге ризичних и протективних фактора и зато се посебна пажња мора посветити планирању и програмима тих превентивних акција, методама, техникама, конкретним

поступцима који се примењују у том процесу мењања распореда, статуса и моћи ризичних и протективних фактора (или тзв. превентивним или програмским интервенцијама) и свеобухватности тих поступака, односно њиховој истовременој примени код обе врсте фактора и унутар свих агенаса социјализације. Истраживачи сматрају да је планирање превентивних акција процес којим се пројектује усклађивање и повезивање деловања појединих фактора, а програмирање даља конкретизација и операционализација интервенцијских поступака којима се постижу утврђени циљеви (Илић, 2002), односно процес којим се утврђују циљеви и задаци, па и потребне активности и конкретни поступци за њихово остваривање (Павловић и Жунић-Павловић, 2008). Из описа тог садржаја произлази и значај који се придаје планирању и програмирању. С друге стране, програмске или превентивне интервенције се најчешће схватају као активности које се примењују код неке групе субјеката или појединаца како би се изазвале њихове промене у понашању (Вашић, 2009). Њихов значај произлази из чињенице да без њихове примене, адекватности и ваљаности, не би било могуће извести било какву промену у релевантним ризичним и протективним факторима, па следствено томе ни у понашању које се жели мењати. Важност свеобухватног приступа у том мењању ризичних и протективних фактора нема потребе посебно наглашавати. Довољно је само рећи да ова свеобухватност подразумева 1) све нивое превенције, 2) све врсте превентивних интервенција и 3) све агенсе социјализације изложене програмским односно превентивним интервенцијама (Вашић, 2009).

Наравно, и стратегије и превентивне интервенције, па и свеобухватност се морају прилагођавати подручју из кога ризични и протективни фактори потичу, њиховом броју, предиктивној способности и отпорности на промене. Морају се, логично, прилагођавати субјектима на које се односе, пре свега структури по полу и узрасту. За злоупотребу дроге постоје емпиријски докази о различитој врсти или различитом интензитету утицаја тих фактора зависно од пола, па је зато неопходно и стратегије и превентивне интервенције посебно примењивати код девојака, а посебно код дечака. Такође је неопходно ове стратегије и превентивне интервенције посебно креирати и примењивати на ученике који су и пре пубертета, на раним узрастима имали контакт са дрогом, а посебно код ученика који су тек у адолесценцији дошли у контакт са њом.

У свим тим случајевима морају се поштовати извесни принципи у раду који су заправо нека врста практичних упутстава о томе шта и како треба радити у мењању и елиминисању злоупотреба дроге, односно облика понашања којима је та злоупотреба дефинисана. Зато је потребно тим принципима поклонити одговарајућу пажњу. Пошто њих има доста овде ће бити наведени само они који су најважнији. Неки од њих су уопштени и имају карактер општих принципа, али су неки сасвим конкретни. Приказ тих принципа чији је циљ да побољшају квалитет и учине ефикаснијим превентивне програме и интервенције урађен је на основу радова Поповић-Ћитић и Жунић-

Павловић (2005), NIDA (2003), Башић (2009), али и резултата до којих се дошло у овом истраживању. Ти принципи су следећи:

1. Општи циљ свих превентивних програма и превентивних интервенција је да треба да умање или елиминишу утицаје ризичних фактора и оснаже деловање протективних.

2. Превентивни програми и превентивне интервенције треба да буду усаглашени са степеном развоја субјеката код којих се примењују. Ако су то адолесценти онда се морају поштовати особености адолесцентске популације.

3. Вероватноћа да ће адолесцент почети са злоупотребом дроге између осталог зависи од броја и врсте ризичних фактора и односа између тих фактора и броја и врсте протективних фактора. С тога, превентивне акције ће бити успешније, ако се истовремено усмере на већи број ризичних и заштитних фактора. Разлог за то су између осталог и интеракције које постоје између свих ових фактора. Ако се превентивне акције темеље на малом броју фактора многе од тих интеракција остају непокривене овим акцијама.

4. Ризични фактори због постојања међусобних интеракција могу мењати свој утицај на понашање. Промене у утицајима некад значе слабљење, а некад појачавање деловања у правцу поремећаја. Ове промене се могу открити тек у истраживачким радовима у којима се користи већи број варијабли.

5. Један од главних циљева превентивних програма код било које врсте поремећаја је спречавање понављања, односно рецидивизма поремећаја. Превентивне интервенције морају бити усаглашене са тим циљем. Многи аутори сматрају да су поремећаји у детињству главни разлог овог понављања, те да с тога ове интервенције треба почети још на тим узрастима.

6. Неки ризични фактори нису подложни променама под утицајем превентивних интервенција. По правилу ради се о факторима биолошког и неуролошког порекла, али и о особинама личности у којима је доминантна неуролошка или биолошка компонента. У тим случајевима превентивне интервенције, односно третманске поступке треба усмерити на промене у оним чиниоцима са којима су ови фактори и ове особине у значајним интеракцијама. Промене у тим интеракцијама довешће и до промена у поремећајима понашања.

7. Утицаји ризичних и протективних фактора варирају зависно од узраста и пола субјекта. Код превентивних интервенција се мора рачунати на то да ризични фактори из подручја породице имају снажнији утицај на млађим узрастима, а да се на старијим ови утицаји померају ка вршњачким групама. Такође се мора водити рачуна да је у адолесценцији структура ризичних фактора веома различита између дечака и девојака.

8. При планирању и примени програма мора се узети у обзир да код неких делова популације постоје и специфични ризични фактори. За те специфичне факторе

треба креирати посебне превентивне интервенције. Примена тих посебних интервенција увек даје боље резултате од класичних превентивних интервенција.

9. Развојну превенцију треба усмерити на оне ризичне факторе који су временски најближи настанку поремећаја. Важност овог принципа произлази из истраживачких резултата према којима одлике и интензитет поремећаја у одраслом животном добу, као и његов опстанак у том добу зависе од тога на ком узрасту је тај поремећај настао. Поремећаји понашања настали на раним узрастима имају изражен злоћудни карактер током целог живота.

10. Рана превенција, односно превенција усмерена на факторе ризика у раном развоју, затим превенција усмерена на ризичне факторе поремећаја понашања који се јављају пре адолесценције и превентивне интервенције у односу на поремећаје у адолесценцији имају знатно веће ефекте него интервенције које се примењују када се тај поремећај већ формирао и стабилизовао.

11. Стручњаци препоручују (Botvin et al. 1995) да превентивни програми за ученике средњих школа (период адолесценције) треба да буду усмерени на повећање академске и социјалне компетентности нарочито:

- стицањем радних навика
- учењем комуникација
- стварањем позитивних вршњачких односа
- развојем самоефикасности, самопоуздања, отпорности на негативне утицаје
- учењем отпорности на притиске ка коришћењу дроге
- јачањем ставова против дроге
- јачањем личне посвећености академској успешности и напредовању

12. Због систематског разарања личности младих и велике друштвене опасности коју садржи злоупотреба дроге, превенцију овог понашања требало би започети већ на основношколским узрастима и пре него што до тог поремећаја и дође. Известан број стручњака препоручује да се превентивне интервенције у ово доба усмере и на проблем насиља, потешкоћа у академским постигнућима, као и да се већ тада започне са учењем социјалних вештина.

13. Превентивни програми усмерени против злоупотребе дроге морају се примењивати посебно код сваког облика злоупотреба дроге. Ови програми морају се код адолесцената примењивати посебно код дечака, а посебно код девојака.

14. Превентивни програми који су усмерени на општу популацију, а примењују се у целој локалној заједници могу да произведу позитивне ефекте и у породицама у којима постоји висок ризик ка поремећају понашања.

15. Програми превенције када се паралелно спроводе у више подручја, на пример у школама и породицама, дају боље резултате него ако се спроводе само у једном подручју.

16. Сваки превентивни програм, свака превентивна интервенција мора бити подвргнута тестовима провере учинка у примени. Програми превенције засновани на научним истраживањима имају већу вероватноћу да буду ефикасни.

Ових принципа или правила примене превентивних интервенција има више, али је и оволико колико је изложено довољно да се скрене пажња на најважније моменте у пракси развојне превенције. Разуме се, иза сваког од тих принципа стоје истраживања и искуства стручњака у практичном раду на превенцији поремећаја понашања. Осим тих принципа истраживачи и стручњаци у подручју развојне превенције разрадили су већи број стратегија/програма превентивног деловања, па тако на сцени постоје они усмерени на дете, на адолесценте, на вршњачке групе, на породицу, на школско окружење, на заједницу. Паралелно са њима постоје и програми који чине основу за примену интервенција у области информисања, едукације, изборној настави и изборним активностима и другим подручјима. Наука је такође утврдила и врло егзактне поступке и критеријуме за оцену ефикасности превентивних интервенција.

2.3 Ситуационе превентивне интервенције

Ситуациона превенција представља релативно нов приступ у превенцији пре свега криминала, али и других поремећаја понашања, настао као последица растућег незадовољства дотадашњим резултатима традиционалних начина супротстављања. Упркос сталном и све већем улагању напора у изнајавење ефикасних начина спречавања криминалног понашања, нити један од постојећих начина поступања није дао задовољавајуће резултате. Све већа средства уложена у правосуђе, повећање броја полицајаца, проучавање криминалних диспозиција и мотивације потенцијалних преступника, затварање, кажњавање и програми рехабилитације у затворима, с једне стране и суочавање са знатним порастом криминала у готово свим земљама света, с друге, утицали су да током седамдесетих година прошлог века почне да се развија нови приступ оријентисан ка приликама и деловању ситуације на криминално понашање. У етиологији криминала њима до тада није придавана значајнија пажња ни међу практичарима нити међу научницима. У центру интересовања већине криминолошких теорија до тада, биле су индивидуалне карактеристике или карактеристике социјалне средине самих учинилаца криминалних аката. Околности и прилике за преступничко понашање као фактори који потпомажу то понашање, углавном су биле занемарене. Развојем ситуационог приступа, ове околности и прилике добијају на значају и почињу да буду посматране као чинилац испољавања криминалног понашања. Према речима Фелсона и Кларка (Felson & Clarke), твораца теорије рутинских активности, као једне од теорија на којима се ситуациони приступ и заснива „ниједан злочин не може се догодити без физичке могућности да се изврши“,

што физичке прилике и околности чини „узроцима криминала у правом смислу речи“ (Felson & Clarke, 1998:1).

У почетку посматран као „алтернатива традиционалним“ моделима (Башић, 2009:260), ситуациони модел превенције данас представља комплементаран стратешки приступ у превенцији криминала заједно са развојном, превенцијом кроз систем кривичног правосуђа и превенцијом у заједници (Tonry & Farrington, 1995).

Насупрот развојном моделу превенције чију суштину чини манипулација протективним и ризичним факторима који су од значаја за индивидуални развој (Жунић-Павловић и Ковачевић-Лепојевић, 2010:20), окосницу ситуационе превенције чини мењање и дизајнирање карактеристика физичког окружења и манипулација факторима тог окружења (Cornish & Clarke, 2003). Претпоставка присталица овог концепта је да је понашање променљиво у зависности од постојећих околности, да различите околности условљавају и различита понашања и да се многи потенцијални узроци криминалног понашања могу пронаћи у непосредном ситуационом контексту. Одговоре на питања због чега се неки појединци преступнички понашају у одређеним ситуацијама, присталице ситуационог приступа не траже у карактеристикама и структури личности преступника, нити у породичним и социјалним условима одрастања и живота преступника, већ у карактеристикама конкретне ситуације у којој је дело и учињено, интеракцији између особе/преступника и околности, физичким карактеристикама простора, као и у карактеристикама жртве криминалног понашања (Kanduč, 2009; Gök, 2011; Clarke, 2012; Vernasco et al., 2013). Поступцима ситуационе превенције не настоји се да се „елиминишу криминалне тенденције код појединаца, што је иначе веома тешко, већ да се криминално понашање учини мање атрактивним“¹⁴⁹. Другим речима, мењањем елемената и карактеристика физичког окружења могуће је утицати у правцу смањивања могућности и прилика за извршење кривичног дела. Иако постоје извесне разлике у томе којим елементима се придаје примарни значај, чини се ипак да је највећи број аутора сагласан у констатацијама да ови поступци доводе до промене перцепције потребног напора, смањивања очекиване добити од криминалног понашања, смањивању провокације, промена у перцепцији ризика по самог извршиоца (Clarke, 1997; Кривокапић, 2002; Cornish & Clarke, 2003; Вуковић, 2014).

Такође, уочивши да се мали број локација појављује у већем броју случајева, као и да су извесни простори у највећој мери „ослобођени“ од криминалних дешавања, истраживаче је занимало које су то карактеристике неког простора, објекта или жртве које је чине погодном и привлачном за учиниоце кривичних дела (Еск, 1997). Предмет интересовања биле су и физичке одлике, карактеристике и елементи места на коме се „одиграва“ криминално понашање, разлози због којих су неки простори атрактивнији

---

¹⁴⁹ Clarke, R. The theory and practice of situational crime prevention, School of Criminal Justice, Rutgers University, USA https://badlandsmm.files.wordpress.com/2011/06/clarke_theory-and-practice-of-situational-crime-prevention.pdf приступљено 15.04.2015. год.

од других, а затим и поступци и стратегије којима би се на оваквим местима у складу са њиховим карактеристикама могло деловати превентивно.

У складу са свим претходно наведеним, ситуациона превенција се може дефинисати као „стратегија у чијем фокусу се налазе специфични облици понашања, а која је усмерена ка управљању, дизајнирању и мењању околине са циљем стварања таквих услова који доводе до смањивања прилика, уз истовремено повећања ризика за починиоца“ (Clarke, 1983:225). Тонри и Фарингтон на сличан начин одређују појам ситуационе превенције наводећи да она представља „интервенције дизајниране да спрече појаву злочина, пре свега кроз смањивање могућности и повећање ризика“ (Tonry & Farrington, 1995:2). Такође под ситуационом превенцијом подразумева се и „непрекидно деловање у правцу уређења и манипулисања конкретним ситуацијама, чиме се постиже смањење могућности за криминалну активност преступника и повећава могућност да преступник у току извођења радње буде ухваћен“ (Кривокапић, 2002:71).

Из претходног, прилично сажетог приказа основних карактеристика ситуационог приступа, могло се и закључити који су то концепти који су представљали његову теоријску основу. Наиме, највећи значај за теоријско заснивање ситуационог приступа придаје се теоријама опортунитета, рационалног избора, рутинских активности, животног стила, као и теорији дизајна средине. Ове теорије криминално понашање објашњавају као последицу јединственог деловања ситуационих и мотивационих чинилаца, сматрајући да је смањивање прилика подједнако важно за спречавање криминалног понашања колико и деловање на смањивање мотивације за њега, уз истовремено истицање значаја практичног поступања у спречавању настанка прилика (Clarke, 2000). На основу премиса наведених теоријских приступа створена је класификација од 25 техника ситуационе превенције које представљају основу тог практичног поступања.

Ове технике су подељене у пет категорија и представљају одраз основних механизма који су идентификовани као кључни у процесу доношења одлука о понашању. Како на ове одлуке утиче процена напора који је потребно уложити, висина добити, постојање и висина ризика по самог учиниоца, као и постојање провокације и могућих изговора, технике су подељене у категорије усмерене ка: 1) Повећању напора; 2) Повећању ризика; 3) Редуковању добити; 4) Смањивању провокације и 5) Уклањању изговора (Wortley, 2001; UNODC, 2010; Žunić-Pavlović i Kovačević-Lepojević, 2010a; Welsh & Farrington, 2010¹⁵⁰; Morgan et al., 2011; Kovačević-Lepojević i Žunić-Pavlović, 2012).

Прву групу од пет техника чине оне технике које су усмерене ка **повећању напора и труда** извршиоца да почини дело. Засноване су на претпоставци да отежавањем извршења може доћи до одустанка од планираног понашања због

---

¹⁵⁰ <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/237329.pdf>, pristupljeno aprila 2015. god.

перцепције повећаног напора који је потребно уложити. Ови поступци усмерени су ка оснаживању потенцијалне мете, успостављању контроле приступа одређеном простору/мети и одвраћању потенцијалног починиоца од мете, контролисањем излаза и напуштања одређених простора, као и контрола средстава и/или оружја за извршење.

Другу групу чине оне технике чијим предузимањем се **повећава ризик** по учиниоца, односно његова перцепција о постојању тог ризика. Заснована је на истој претпоставци као и претходна група техника – да ће перцепција повећаног ризика утицати на одустајање од извршења. У овој групи налазе се поступци усмерени ка побољшању природног и формалног надзора и надзора од стране запослених, поступци за смањивање анонимности, као и предузимање уобичајених мера предострожности.

Како у највећем броју случајева извршиоци кривичног дела теже извлачењу неке врсте добити из тог понашања (материјална корист, стицање поштовања и статуса у групи, освета, узбуђење због самог дела, интоксикација и сл.) за спречавање криминалног понашања важно је разумети каква је природа те добити којој учинилац тежи и предузети напоре ка њеном смањивању. Поступци којима се **редукује очекивана добит** и смањује могућа штета која би настала извршењем дела и обухвата поступке прикривања или уклањања мете, идентификацију имовине, контрола и прекид илегалног тржишта и лишавање погодности.

Четврта група техника усмерена је на ситуације и чиниоце који **смањују провокацију** и то пре свега на оне ситуације и факторе који могу изазвати агресивне и одбрамбене реакције. У ову групу убрајају се технике којима се постиже избегавање конфликта, смањивање емоционалних надражаја, редукују фрустрација и стрес, обесхрабрује имитација и неутралише социјални притисак (вршњака).

Последњу, пету групу, чине технике за **уклањање изговора** које се пре свега односе на морални аспект понашања, делујући у правцу онемогућавања рационализације, неутрализације и минимизирања степена одговорности или последица понашања. Технике из ове групе усмерене су ка успостављању правила, постављању и јасном истицању наредби и правила, алармирању савести, помагање у придржавању прописа и контрола употребе дрога и алкохола.

3. ЕЛЕМЕНТИ ЗА ПЛАНИРАЊЕ ПРЕВЕНЦИЈЕ ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ – резултати истраживања

У овом поглављу биће прилично детаљно изложени елементи и карактеристике понашања којима је операционализована злоупотреба дроге, а које су важне за превентивне интервенције у вези са тим понашањима. Иако се то само по себи разуме није сувишно да се подсети да ти елементи и карактеристике представљају резултате истраживања или да су непосредно у вези са њима.

3.1 Три понашајна облика злоупотреба дроге

Генерално гледано, феномен на који треба усмерити превентивне активности је злоупотреба дроге. Та злоупотреба је у овом раду дефинисана као учесталост коришћења и учесталост растурања дроге¹⁵¹. Овај други вид злоупотребе, растурање дроге, садржи шест појединачних облика понашања који су у међусобним корелацијама реда величине између 0.40 и 0.65. Та понашања су: 1) Нуђење, 2) Поклањање, 3) Позајмљивање дроге другима, 4) Продаја дроге, 5) Помагање у продаји или куповини и 6) Куповина, па препродаја дроге. У феноменолошком делу истраживања установљено је, пажљивом манипулацијом и анализом одговора ученика на свако питање о коришћењу и растурању дроге, да се злоупотреба дроге манифестује у три јасно одвојена облика понашања¹⁵².

Први облик је **Само коришћење дроге**. На тај начин се понаша 83 ученика или 6,45% од укупног броја у узорку. Међутим, када се гледа укупан број ученика који на било који од начина злоупотребљава дрогу (264), у категорији ученика који Само користе дрогу има 31,44% ученика. Та врста понашања, како говори и сам њен назив, одликује се коришћењем дроге и потпуним апстинирањем од било ког облика растурања. Овај облик понашања настао је тако што су у ту категорију сврстани искључиво ученици који су на шест питања о растурању дроге увек имали одговор „Нисам ниједном“, а на питање о коришћењу одговорили да дрогу користе ретко, с времена на време или када осете потребу.

Други облик понашања је **Коришћење и растурање дроге**. Њега упражњавају ученици који су на питање о коришћењу дроге одговорили позитивно, али су истовремено позитивно одговорили и на једно или више питања о растурању дроге. У пракси људи који у полицији раде на сузбијању дроге прилично је позната чињеница да извештај број корисника дроге касније почне и да је растура и обрнуто, да појединци који су дилери дроге кроз неко време, почињу и да је користе. Ваљда и због тога, овај облик понашања је највише заступљен код ученика: тако се понаша 145 или 11,27% ученика из целог узорка или 54,93% ако се рачуна у односу на број ученика који злоупотребљава дрогу.

Најзад, трећи облик понашања је **Само растурање дроге**. Ради се о ученицима који не користе дрогу, али је продају, препродају, посредују у продаји или куповини, нуде дрогу другима, позајмљују или поклањају другима. У ту категорију су сврстани само они појединци који су на једно или више питања која су се односила на претходна понашања, одговорили позитивно. Анализа учесталости тих понашања показала је највећу фреквентност „помагања у продаји или куповини“, али су и остали облици растурања дроге заступљени у процентима који се никако не могу сматрати

---

¹⁵¹ Ради се о полазној дефиницији злоупотребе.

¹⁵² Јасно одвојена, не значи и међусобно неповезана облика.

неважним¹⁵³. Гледајући заједно ових шест видова понашања који чине својеврстан облик злоупотреба дроге назван *растурање*, произлази да се на тај начин понаша 36 или 2,8% од укупно 1287 ученика у узорку. Тај број није велики, али се с обзиром о каквом се понашању ради, никако не може занемарити и мора бити предмет превентивних акција. Ово утолико пре што, ако се тај број посматра у односу на укупан број ученика који злоупотребљавају дрогу то износи 13,63%.

Када се сад све то резимира на једном месту, произлази да су облици понашања који су предмет превентивних интервенција а) *Само коришћење дроге*, б) *Коришћење и растурање дроге* и в) *Само растурање дроге*. Како су ова три облика злоупотребе важни елементи за планирање превентивних интервенција, подаци о томе постоје ли између њих разлике у узрасту и полу ученика дати су на наредним странама. Истовремено дати су и резултати испитивања разлика у етиологији ових понашања с обзиром на пол.

3.2 Три облика злоупотребе– разлике по узрасту

У поглављу о феноменологији злоупотреба дроге, а још пре тога у опису узорка ученика, могло се видети да се ради о средњошколцима узраста 15, 16, 17, 18 и 19 година. Распон од пет година сувише је мали за уочавање неких озбиљних правилности о растурању дроге по узрастним категоријама, али неке корисне информације важне за разумевање тих понашања и посебно разлика у структури ризичних и протективних фактора унутар њих, могу се добити.

Подаци о томе налазе се у наредној табели.

Табела 63. Понашајни облици у злоупотреби дроге и њихова учесталост по годинама узраста ученика

Узраст ученика	Не злоупотребљавају дрогу		Само користе		Користе и растурају		Само растурају		Укупно	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
15	127	94,00	4	3,00	4	3,00	0	0,00	135	100
16	259	89,32	7	2,44	23	7,94	1	0,30	290	100
17	282	74,02	26	6,82	54	14,17	19	4,99	381	100
18	268	73,42	37	10,14	45	12,33	15	4,11	365	100
19	87	75,00	9	7,76	19	16,38	1	0,86	116	100
Укупно	1023	79,48	83	6,45	145	11,27	36	2,80	1287	100

Статистички параметри: $\chi^2=65.888$; $df=12$; $C=.221$; $p<.000$

Статистички параметри у дну табеле недвосмислено потврђују да унутар ова четири облика понашања по узрастима ученика постоје статистички значајне разлике ($p<.000$). Оне нису нарочито изражене, јер је коефицијент корелације између узраста и распореда тих понашајних облика свега .221. Међутим и тог реда величине овај коефицијент корелације показује да се ова три начина понашања разликују по

¹⁵³ Видети одговарајуће поглавље у делу рада Феноменологија.

учесталости унутар узрасних категорија тј. година. Иако нису велике, ове разлике могу имати извесног значаја за превентивне интервенције. Због тога треба имати у виду да је Само коришћење дроге доминантно тек у 18. години, а да су за остала два понашања посебно важне 17, 18. и 19. година¹⁵⁴.

3.3 Три облика злоупотребе – разлике по полу

Основна информација, важна за превентивне активности усмерене на злоупотребу дроге је постојање или непостојање разлика између полова када су у питању три вида понашања која описују ту злоупотребу. У зависности од тих разлика, ови превентивни програми имаће другачије токове, јер у случају да оне постоје ови програми се обавезно морају прилагођавати тим разликама. Логички гледано разлике могу бити у броју дечака и девојака у Само коришћењу, Коришћењу и растурању и Само растурању дроге, али могу бити и у етиологији ризичних и протективних фактора који утичу на ова понашања код једних и других. Разлике у учесталости релативно је лако открити, али разлике у етиологији захтевају озбиљнији истраживачки напор.

У овом одељку биће описане разлике у учесталости. За ту сврху корисно ће послужити подаци дати у наредној табели који се односе на значајност Ni -kvadrata и коефицијент контигенције (C). Из њих се јасно види да се ова четири понашања разликују у учесталости зависно од пола, али да су те разлике минималне.

Табела 64. Разлике по полу код облика злоупотреба дроге

Пол	Не злоупотребљавају дрогу		Само користе		Користе и растурају		Само растурају		Укупно	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Мушки	503	82,19	40	6,54	55	8,98	14	2,29	612	100
Женски	520	77,04	43	6,37	90	13,34	22	3,25	675	100
Укупно	1023	79,49	83	6,45	145	11,26	36	2,80	1287	100
Статистички параметри: $\chi^2=7.551$; $df=3$; $C=.058$; $p<.056$										

Пажљива анализа ћелија унутар ове табеле показује да се постојећа значајност разлика на нивоу 0.05 дугује понашању Користе и растурају дрогу (8,98 према 13,34% у корист девојака) и понашању „Не злоупотребљавају дрогу“. Укупан резултат показује да је број девојака које Користе и растурају и Само растурају дрогу већи него број дечака и да само код понашања Само користе дрогу практично нема никаквих разлика између дечака и девојака. Ове разлике у учесталости Коришћења и растурања и Само растурања дроге између дечака и девојака не могу имати утицаја на етиологију ризичних и протективних фактора код једних и других. Ова етиологија дата је утицајима биолошког, психолошког, социјалног, па и ситуационог порекла и једино од ње ће зависити какве и колико врста превентивних интервенција треба применити код

¹⁵⁴ Осим за Само растурање дроге код ког 19. година не представља проблем.

сваког од ова три облика злоупотреба дроге. Те разлике у етиологији предмет су анализе на наредним странама.

3.4 Три облика злоупотребе - разлике у етиологији

Истраживања у последњих двадесетак година скрећу пажњу да је слика ризичних и протективних фактора између мушког и женског пола код већег броја поремећаја у понашању веома различита и да та различитост мора да има импликације на програме превенције тих поремећаја. Инспирисани тим налазима у овом раду провераване су разлике у ризичним и протективним факторима код сва три наведена облика злоупотреба дроге а) када се дечаци и девојке третирају као јединствен узорак и б) када се поделе у два субузорка (по полу). Трагање за тим разликама је доста важно, јер оне говоре о разликама у етиологији и следствено томе о нужности различитих приступа у друштвеној реакцији на те поремећаје. Укључујући, наравно, и разлике у превентивним интервенцијама.

У претходним поглављима овог рада, онима која се тичу етиологије злоупотреба дроге, детаљно су изложени резултати који потврђују постојање тих разлика по половима. Те разлике установљене су у свим подручјима из којих су бирани потенцијални фактори ова три понашања и зато је цела етиолошка анализа и рађена за сваки пол посебно. Установљавање тих разлика по половима један је од најважнијих резултата овог рада, јер он показује да корени Само коришћења, Коришћења и растурања и/или Само растурања нису исти код дечака и девојака, па самим тим ни као они који се у литератури помињу као такви. Другачија структура ризичних и протективних фактора између дечака и девојака у сва три вида злоупотреба дроге практично значи да се мора реконцептуализовати највећи део листе ових фактора и напустити идеја о истраживањима корена злоупотреба дроге, уколико се та истраживања раде на узорцима испитаника неподељеним по полу.

Доказивање тих тврдњи навођењем свих истраживачких резултата било би сасвим непотребно, пошто се сви ти резултати већ налазе у делу рада који односи на етиологију злоупотреба дроге. Најцелисходније је те тврдње илустровати једним примером. За сврхе те илустрације одабран је скуп варијабли из локалног и општег окружења, јер је он био први по реду и у етиолошком делу истраживања. Подразумева се да су разлике по полу анализиране за сваки вид ових понашања посебно. Резултати о којима је реч дати су у наредне три табеле¹⁵⁵. Оне садрже каноничке дискриминативне коефицијенте само оних ризичних и протективних фактора који имају предиктивну моћ, односно на основу којих се могу предвидети разлике у овим понашањима између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу. То

---

¹⁵⁵ За сваки облик злоупотребе посебно. У свакој од њих тестиране су разлике између ученика који немају било каквог додира са дрогом, с једне стране и ученика који Само користе, Користе и растурају или Само растурају дрогу, с друге.

практично значи да су због прегледности изостављене варијабле које нису значајно утицале на ове разлике. Као доказ да се резултати по полу разликују и од резултата у узорцима неподељеним по полу код сваког вида понашања, паралелно су штампани и ти резултати узорка у целини.

Разлике о којима је реч постоје код сва три облика понашања и то је чињеница коју стално треба имати у виду при размишљању о превентивним интервенцијама код злоупотреба дроге. Само из разлога лакше уочљивости тих разлика табеле са значајним предикторима ових понашања штампане су одвојено. У наредној табели налазе се резултати и постојеће разлике код Само коришћења дроге.

Табела 65. Поређење ризичних и протективних фактора локалног и општег окружења код Само коришћења дроге – анализа за узорак у целини и узорак подељен по полу

Облик злоупотребе: Само користе дрогу			
Променљиве локалног и општег окружења са значајним предиктивним утицајем	Цео узорак	м	ж
Перцепција присуства полиције у крају	Није значајно	-.294	Није значајно
Одласци у цркву	Није значајно	.289	Није значајно
Доступност културних установа у крају	-.215	Није значајно	-.230
Перцепција става суседа према дроги	Није значајно	Није значајно	.452
Перцепција става суседа према криминалу	Није значајно	.214	.400
Криминал у суседству	Није значајно	Није значајно	.204
Доступност дроге у локалном окружењу	.345	.461	.204
Лична доступност дроге	.525	.263	.638
Интерес и праћење политике	Није значајно	.229	Није значајно
Избегавање шунд емисија на ТВ	Није значајно	-.317	Није значајно
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	Није значајно	-.261	Није значајно
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.307	.355	Није значајно

Бројеви у колонама су канонички дискриминативни коефицијенти варијабли.

Неки посебан коментар добијеним разликама вероватно није ни потребан. Разлике су превише уочљиве да би их требало наглашавати, али ваља ипак приметити да су оне најпре у броју значајних предиктора: у узорку неподељеном по половима свега је четири значајна предиктора из целог сета локалног и општег окружења. Код дечака тај број значајних предиктора је девет, дакле дупло више, али су само три идентична као и код узорка у целини. Код девојака број значајних предиктора је нешто мањи него код дечака (шест) при чему се са узорком у целини, поклапа у три случаја. Ова поклапања углавном постоје код доступности дроге у локалном окружењу и личне доступности тј. нуђењу дроге ученику и то зато што се ради о предикторима општег карактера. Другим речима о предикторима који су важни код сва три облика злоупотреба дроге и то за оба пола.

Осим ових разлика у броју, које су ипак споредне важности, постоје важније разлике. Оне су у природи предикторских варијабли. Прво, на нивоу целог узорка постоје само два битна предиктора Само коришћења дроге: а) доступност дроге у локалном окружењу и б) лична доступност дроге. И ништа више. Сви преостали предиктори који се појављују потпуно су ирелевантни за дечаке (доступност

културних установа) или за девојке (број сати у кафићу за последњих 30 дана). Друго и важније, анализа на нивоу целог узорка потпуно би „сакрила“ информације да су важни предиктори Само коришћења дроге код дечака још и перцепција присуства полиције у крају, одласци у цркву, ставови суседа према криминалу, интересовање за политику, утицаји шунда на ТВ-у, чести одласци у кафиће, а код девојака још и нарочито изражени предиктори - ставови суседа према дроги и криминалу, као и постојање особа у суседству који се баве криминалом.

Ипак суштинске разлике о којима се говори у овом одељку су разлике у природи варијабли између дечака и девојака. Као што се из табеле види само су три варијабле – предиктора исте код дечака и девојака: 1) Доступност дроге у локалном окружењу, 2) Лична доступност дроге и 3) Перцепција става суседа према криминалу. У свим другим случајевима постоје разлике. Дечаци имају још шест другачијих предиктора, а девојке још три. Те различите варијабле могу бити одлучујући етиолошки фактори за Само коришћење дроге и зато је веома важно да и оне буду предмет превентивних интервенција.

Исти закључци важе и када су у питању понашања Користе и растурају или Само растурају дрогу. Код овог првог, табела која следи јасно показује да су фактори који утичу на то понашање код девојака изразито различити и од узорка у целини, али и од субузорка дечака.

Табела 66. Ризични и протективни фактори локалног и општег окружења код *Коришћења и растурања дроге* – поређење резултата добијених за узорак у целини и по полу

Облик злоупотребе: Коришћење и растурање дроге			
Променљиве локалног и општег окружења са значајним предиктивним утицајем	Цео узорак	м	ж
Неопажање присуства полиције у крају	Није значајно	Није значајно	.223
Одласци у цркву	.222	Није значајно	.304
Доступност субкултурних објеката у крају	Није значајно	Није значајно	.209
Неосуђујући став суседа према криминалу	Није значајно	Није значајно	.221
Доступност дроге у локалном окружењу	.228	.214	.275
Лична доступност дроге	.530	.864	.714
Нечитање дневне и недељне штампе	Није значајно	Није значајно	-.284
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	Није значајно	Није значајно	.202
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.202	.279	.253
Број посета интернет сајтовима о дроги за последњих 30 дана	.218	.204	.206

Бројеви у колонама су канонички дискриминативни коефицијенти варијабли.

Разлике између полова могу имати међутим, и једну специфичност о којој ваља рећи неколико речи, јер она такође указује на значај анализе ризичних и протективних фактора по полу, а не без те поделе. Ове разлике могу, наимае, постојати не само у врсти ових фактора него и у интензитету њиховог утицаја на неки поремећај понашања. У претходној табели, на пример, може се видети да је висина коефицијента

који показује предиктивну снагу варијабле Лична доступност дроге¹⁵⁶, код узорка у целини реда величине .530, код субузорка дечака .864, а субузорка девојака .714. На први поглед то и нису неке разлике, али када се ти коефицијенти квадрирају¹⁵⁷ добијају се сасвим изненађујући подаци: код узорка у целини лична доступност дроге омогућава предвиђање 28,09% варијансе разлика у Коришћењу и растурању дроге, код дечака тај проценат предвиђања је 74,64, а код девојака 50,97. Још драстичније разлике у погледу овог интензитета утицаја појединих предиктора код дечака и девојака постоје у табели пре ове, код Само коришћења дроге. Варијабла лична доступност дроге имала је код дечака предиктивни коефицијент .263 што практично значи да се уз помоћ ње може предвидети тек 6,9% варијансе разлика у Само коришћењу дроге између дечака који злоупотребљавају дрогу на тај начин и ученика који немају било какав додир са дрогом. Код девојака та иста варијабла имала је коефицијент .638 или способност предвиђања варијансе разлика у обиму од 40,7%.

Разлике у тим степенима предикције ових понашања су такве да је више него очигледно потребно трагати за ризичним и протективним факторима по полу и напустити традиционални приступ јединствених фактора за оба пола или још горе јединствених фактора за више врста поремећаја понашања у којима је злоупотреба дроге један од њих.

Примери који су наведени у претходне две табеле довољан су доказ да постоје систематске разлике у предиктивним факторима између полова. Тај резултат је исто толико важан као и претходни, јер он практично значи да се превентивне акције, па и појединачне интервенције морају прилагођавати и тим разликама. У последњем облику понашања Само растурању дроге то се такође добро види, као и у претходним табелама када се радило о Коришћењу и растурању дроге и Само коришћењу дроге.

Табела 67. Ризични и протективни фактори локалног и општег окружења код Само растурања дроге – поређење резултата добијених на целом узорку и субузорцима по полу

Облик злоупотребе: Само растурање дроге			
Променљиве локалног и општег окружења са значајним предиктивним утицајем	Цео узорак	м	ж
Познавање полицајаца у крају	Није значајно	Није значајно	-.345
Доступност дроге у локалном окружењу	.403	.203	.506
Лична доступност дроге	.703	.670	.664
Заинтересованост и праћење политике	.265	Није значајно	.356
Читање дневне и недељне штампе	Није значајно	Није значајно	.223
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	Није значајно	.463	Није значајно
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.205	.323	Није значајно

Бројеви у колонама су канонички дискриминативни коефицијенти варијабли.

Због малог броја варијабли из локалног и општег окружења које су важне за Само растурање дроге, јер је у питању врло специфично понашање, овде практично и

¹⁵⁶ Ради се о податку да ли је или није ученику већ нуђено да користи дрогу

¹⁵⁷ Квадрат ових коефицијената показује степен варијансе разлика који се може прогнозирати неком варијаблом.

не постоје разлике у броју предиктора на целом узорку или узорку подељеном по полу као што је то раније био случај. Међутим, разлике се и даље јасно уочавају, а посебно разлике између полова¹⁵⁸. Но, пошто је о томе довољно било говора у претходна два случаја овог пута те разлике неће бити детаљније описиване.

3.5 Ризични и протективни фактори заједнички за оба пола

У претходном одељку могло се видети да у читавом подручју локалног и општег окружења постоји само неколико ризичних/заштитних фактора који су заједнички за оба пола. То је важна информација, јер с једне стране, говори о разликама међу половима којима се морају подређивати превентивне интервенције и истовремено, са друге, да те разлике нису апсолутне и да ипак постоји извештан број ризичних и протективних фактора као заједнички именоватељ код сваког од ова три понашања. Иако би базирање превентивних интервенција на тим заједничким факторима било и теоријски и практично гледано, погрешно, њих треба имати у виду због саме чињенице да постоје.

У табелама које следе дат је детаљан списак заједничких фактора за сва три облика злоупотреба дроге.

Табела 68. Ризични и протективни фактори заједнички за оба пола код Само коришћења дроге (канонички дискриминативни коефицијенти)

Канонички дискриминативни коефицијенти					
Заједнички ризични и протективни фактори	Само коришћење дроге		Заједнички ризични и протективни фактори	Само коришћење дроге	
	м	ж		м	ж
Доступност дроге у крају	.461	.204	Сукоби са законом	-.539	.383
Лична доступност дроге	.263	.638	Отвореност	.311	-.236
Перцепција става суседа према криминалу	.214	.400	Импулсивно тражење сензација	.877	.759
Бежање од школе	.403	.249	Ниско самопоштовање	-.257	-.487
Учествовање у тучи ван школе	.421	.598	Високи хедонизам	.946	.662
Дрога у групи вршњака	.964	.575	Високи садизам	.249	.354
Пушење	.384	.601	Ниска пасивна аморалност	-.651	-.297

Као што се види број променљивих које су значајни предиктори Само коришћења дроге и које су при томе заједничке за оба пола, је веома мали (од 140 само 14). Ипак треба имати у виду да су неке од њих веома снажни предиктори, као на пример *дрога у групи вршњака*, па и *учествовање у тучи ван школе*, *пушење* и *сукоби са законом*, *импулсивно тражење сензација*, *хедонизам*. Њима свакако треба поклонити посебну пажњу при превентивним интервенцијама, али стално треба имати на уму да то нису и једини фактори овог понашања и да има важних варијабли које нису заједничке, а које овом понашању доприносе у великој мери.

¹⁵⁸ Постоје само две варијабле које су исте и код дечака и код девојака.

Други облик понашања Коришћење и растурање дроге је више засићен овим заједничким предикторима код дечака и девојака. То се очигледно може видети и из наредне табеле.

Табела 69. Ризични и протективни фактори заједнички за оба пола код Коришћења и растурања дроге (канонички дискриминативни коефицијенти)

Канонички дискриминативни коефицијенти					
Заједнички ризични и протективни фактори	Коришћење и растурање		Заједнички ризични и протективни фактори	Коришћење и растурање	
	м	ж		м	ж
Доступност дроге у крају	.214	.275	Хомосексуалне тенденције	.207	.203
Лична доступност дроге	.864	.714	Празнина у осећањима	.282	.246
Број сати у кафићу у последњих 30 дана	.279	.253	Опажање смислености живота	-.308	-.467
Број посета интернет сајтовима о дроги у последњих 30 дана	.204	.206	Жеља да упозна хомосексуалну особу	.377	.235
Бежање од куће	.449	.450	Пушење	.439	.375
Насиље оца у породици	.288	-.263	Коришћење алкохола	.399	.265
Бежање од школе	.528	.545	Рецидивизам у сукобу са законом	.565	.502
Дилери дроге у кругу школе	.388	.296	Хедонистичке вредности	-.420	-.415
Претње другим ученицима	.278	.252	Материјалистичке вредности	.733	.743
Дрога у групи вршњака	.608	.555	Алтруистичке вредности	.300	.304
Припадност групи вршњака	.481	.317	Импулсивно тражење сензација	.957	.977
Криминал у групи вршњака	.402	.412	Ниска контрола импулса	.201	.285
Притисак групе ка пробању дроге	.291	.410	Високи хедонизам	.720	.569
Став: слобода у коришћењу дроге	.646	.658	Високи садизам	.257	.476

У овом понашању, висином предиктивног коефицијента доминирају *лична доступност дроге, дрога у групи вршњака, став о слободном коришћењу дроге, бежање од школе, импулсивно тражење сензација.*

Трећи облик понашања чији се ризични и протективни фактори заједнички за оба пола приказују у овом делу рада је Само растурање дроге.

Табела 70. Ризични и протективни фактори заједнички за оба пола код Само растурања дроге (канонички дискриминативни коефицијенти)

Канонички дискриминативни коефицијенти					
Заједнички ризични и протективни фактори	Само растурање		Заједнички ризични и протективни фактори	Само растурање	
	м	ж		м	ж
Доступност дроге у крају	.203	.506	Клађење	-.511	-.346
Лична доступност дроге	.670	.664	Коцкање	-.418	-.518
Дилери дроге у кругу школе	.262	.286	Жеља да упозна хомосексуалну особу	.420	-.269
Претње другим ученицима	.499	.325	Опажање смислености живота	-.372	-.261
Школа нема школског полицајца	.843	-.480	Пушење	.258	.425
Ученици не виђају школског полицајца	-.760	.499	Рецидивизам у сукобу са законом	.823	.982
Дрога у групи вршњака	.426	.249	Импулсивно тражење сензација	.847	.927
Криминал у групи вршњака	.253	.662	Високи хедонизам	.441	.857
Став: слобода у коришћењу дроге	-.390	-.549	Високи садизам	.726	-.563

Сврха изношења ових резултата на овом месту није да се опише утицај појединих од ових варијабли на Само растурање дроге, него да се идентификују ризични и протективни фактори заједнички за оба пола. Зато ни сада, као ни у

претходним случајевима не треба очекивати такав опис, мада висина предиктивних коефицијената појединих варијабли просто изазива реакције у том правцу. Из тих разлога ваља скренути пажњу на већ помињане факторе као што су *лична доступност дроге, доступност дроге у крају* (код девојака), криминал у групи вршњака, *став о слободном коришћењу дроге, импулсивном тражењу сензација*. Овог пута, међутим, постоје и информације о значају *постојања или непостојања школског полицајца и виђању/невиђању тог полицајца* од стране ученика као снажних предиктивних фактора на којима треба темељити посебне превентивне интервенције.

3.6 Разлике у структури ризичних и протективних фактора између облика злоупотребе

За планирање и програмирање превентивних интервенција у области злоупотреба дроге код ученика, потребно је познавање не само облика понашања којима се та злоупотреба манифестује, разлика у учесталости по узрасту и полу ученика између ових облика, разлика у етиологији између полова, него и знање о томе да ли се ови облици понашања међусобно разликују по ризичним и протективним факторима када су само дечаци или само девојке у питању. Другим речима, потребно је и знање о томе да ли та три облика понашања код, на пример дечака, изазивају исти или различити ризични фактори. Та информација је несумњиво важна, јер у случају да су идентични фактори одговорни за настанак и развој Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге макар код једног пола, било би олакшано и организовање и спровођење превентивних акција. Ако ништа друго, оне би се унутар једног пола могле објединити за сва три вида понашања и спроводити на исти начин.

Резултати истраживања презентовани у поглављу Етиологија показују, међутим, да између облика понашања, унутар сваког пола, постоје уочљиве разлике у структури ризичних и протективних фактора или у интензитету њиховог предиктивног утицаја (када су исти фактори). Поново навођење свих тих резултата на овом месту било би непотребно трошење простора и зато ће тврдња о разликама међу облицима понашања бити илустрована на једном скупу ризичних и протективних фактора¹⁵⁹. Због тога што је тај пример већ коришћен и овог пута ће бити употребљени резултати добијени са варијаблама локалног и општег окружења. У табелама које следе налазе се сви ризични и протективни фактори који имају значајне предиктивне коефицијенте код Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге. Пошто се ради о анализи разлика између ових облика понашања у табелама су наведени посебно резултати код дечака, а посебно код девојака, тако да је утицај пола на ове разлике искључен.

---

¹⁵⁹ Комплетни резултати о значајним ризичним и протективним факторима за свако понашање посебно, биће дати у наредном одељку овог поглавља о превенцији, јер се само тако може стећи увид у захтеве, садржај и размере превентивних интервенција кад је злоупотреба дроге у питању.

а) Разлике код дечака

Табела 71. Разлике у структури ризичних и протективних фактора између облика злоупотребе дроге– пример из подручја локалног и општег окружења код дечака

Канонички дискриминативни коефицијенти			
Предиктори код дечака	Само користе	Користе и растурају	Само растурају
Доступност дроге у крају	.461	.214	.203
Лична доступност дроге	.263	.864	.670
Перцепција присуства полиције у крају	-.294	Није значајно	Није значајно
Ретки одласци у цркву	.289	Није значајно	Није значајно
Неосуђујући став суседа према криминалу	.214	Није значајно	Није значајно
Заинтересованост за праћење политике	.229	Није значајно	Није значајно
Гледање шунд емисија на ТВ-у	-.317	Није значајно	Није значајно
Ретки одласци у позориште за последњих 30 дана	-.261	Није значајно	.463
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.355	.279	.323
Број посета сајтовима о дроги за последњих 30 дана	Није значајно	.204	Није значајно

Већ први увид у ову табелу јасно показује да између Само коришћења дроге, с једне стране и остала два облика понашања, с друге, постоје важне садржинске разлике у структури варијабли које су предиктори ових понашања. Заједничке варијабле за сва три понашања само су: 1) доступност дроге у локалном окружењу, 2) лична доступност дроге и 3) број сати проведених у кафићу у последњих 30 дана. Све остале варијабле из овог подручја, њих седам, су различите. И тамо где постоје поклапања, на пример код обе варијабле доступности дроге, разлике су изузетно велике што се може видети, ако се квадрирају коефицијенти код ове три врсте понашања¹⁶⁰.

Међусобне разлике Коришћења и растурања и Само растурања дроге су мање изражене код овог скупа варијабли вероватно зато што оба понашања садрже компоненту растурања, али и те су разлике довољне да се ова понашања могу сматрати различитим квалитетима.

¹⁶⁰ Квадрирање ових коефицијената показује проценат варијансе разлика (између ученика који немају контакт са дрогом и ученика који се понашају на један од ова три начина) који се може предвидети конкретном варијаблом.

б) Разлике код девојака

Када су у питању ова три облика понашања код девојака може се без резерве тврдити да су ове међусобне разлике у структури ризичних и протективних фактора још више изражене. То се веома јасно може уочити из података у наредној табели.

Табела 72. Разлике у структури ризичних и протективних фактора између облика злоупотребе дроге – пример из подручја локалног и општег окружења код девојака

Канонички дискриминативни коефицијенти			
Предиктори код девојака	Само користе	Користе и растурају	Само растурају
Доступност дроге у крају	.204	.275	.506
Лична доступност дроге	.635	.714	.664
Перцепција присуства полиције у крају	Није значајно	.223	Није значајно
Познавање полицајаца у крају	Није значајно	Није значајно	-.345
Ретки одласци у цркву	Није значајно	.304	Није значајно
(Не)доступност културних установа у крају	-.230	Није значајно	Није значајно
Субкултурални објекти у крају	Није значајно	.209	Није значајно
Неосуђујући став суседа према дроги	.452	Није значајно	Није значајно
Перцепција става суседа према криминалу	.400	.221	Није значајно
Криминал у суседству	.204	Није значајно	Није значајно
Заинтересованост и праћење политике	Није значајно	Није значајно	.356
Читање дневне и недељне штампе	Није значајно	-.284	.223
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	Није значајно	.202	Није значајно
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	Није значајно	.253	Није значајно
Број посета сајтовима о дроги у последњих 30 дана	Није значајно	.206	Није значајно

Само коришћење дроге у субзорку девојака заиста је веома другачије понашање од остала два када је структура ризичних и протективних фактора који имају предиктивну способност, у питању. Разлике између тог и остала два понашања су више него очигледне: од 15 варијабли које се налазе у табели поклапање са остала два понашања постоји само код две и то оних које се могу сматрати универзалним предикторима злоупотреба дроге: Доступности дроге у крају и Личне доступности дроге. Осим тога Само коришћење дроге има још један заједнички предиктор и то са Коришћењем и растурањем дроге: Перцепцију става суседа према криминалу, али са великом разликом у предиктивној способности. На основу ових разлика са сигурношћу се може тврдити да је природа, односно структура фактора који утичу на настајање и развој овог вида злоупотреба дроге различита од остала два понашања и да стога захтева потпуно другачије превентивне интервенције.

Осим код Само коришћења дроге овог пута су и разлике између Коришћења и растурања и Само растурања дроге више изражене. Коришћење и растурање дроге има, на пример, десет значајних предиктора од укупно петнаест у наведеној табели и од тих десет само у три случаја постоји поклапање са Само растурањем дроге. Поред две варијабле које описују доступност дроге, заједничка варијабла та два понашања је још читање дневне и недељне штампе, али то треба нагласити, са различитим предзнацима. Предзнак у случају Коришћења и растурања дроге значи да девојке које

се тако понашају не читају дневну и недељну штампу, а у случају Само растурања дроге управо супротно. Узимајући све то у обзир и у овом случају се може тврдити да постоје структуралне разлике између ових понашања, те да из тога произлазе значајне импликације за превенцију конкретних облика злоупотреба дроге.

Општи закључак анализе структуралних разлика у ризичним и протективним факторима код сва три вида злоупотреба дроге, јесте да те разлике заиста постоје и да се због тога морају програмирати и спроводити превентивне интервенције посебно за сваки вид понашања. Тај закључак стоји независно од чињенице што је на овом месту анализирано понашање само варијабли из локалног и општег окружења. Увид у ризичне и протективне факторе из осталих подручја ће то потврдити.

3.7 Субјекти превентивних интервенција

Начелно гледајући субјекти превентивних интервенција су сви ученици а) који су у ризику да злоупотребљавају дрогу и б) који је већ злоупотребљавају (на неки од начина описаних у овом раду). У узорку ученика у овом раду нису били ученици из прве наведене категорије нити је такав узорак касније испитиван. О ученицима тог типа, као субјектима превентивних интервенција може се говорити у случају да се примена превентивних програма предлаже за цело одељење, цео један разред или целу школу. Субјекти превентивних интервенција у овом раду били би заправо ученици из друге наведене категорије, тј. они који већ злоупотребљавају дрогу. Али не као јединствена категорија, већ посебно они који Само користе, Користе и растурају и Само растурају дрогу. На овој посебности се инсистира због установљених и важних разлика у структури ризичних и протективних фактора сваког од ових понашања. Али пошто ове разлике у структури постоје и када се ради о полу субјекти превентивних интервенција требало би да буду посебно дечаци, а посебно девојке.

Из онога што је наведено напред произлази да се као субјекти превентивних интервенција када је злоупотреба дроге у питању могу идентификовати следеће групе ученика:

1. Група ученика који Користе и растурају дрогу и то посебно дечаци, а посебно девојке;
2. Група ученика који Само користе дрогу, опет посебно дечаци, а посебно девојке, и
3. Група ученика који Само растурају дрогу такође подељена по полу.

Наведене групе ученика биле би основне циљне групе превентивних интервенција. Међутим пошто значајан број ризичних и протективних фактора ових понашајних облика злоупотреба дроге потиче из породичног, школског, вршњачког и локалног окружења ове циљне групе могу се, када за то постоји потреба, проширити и на поједине породице, школска одељења, групе вршњака, па и локалну заједницу.

3.8 Избор нивоа превентивног деловања

Када се пажљиво анализира природа ризичних и протективних фактора који имају статус предиктора код три облика злоупотреба дроге и нарочито дефиниција циљне популације, постаје видљиво да се превентивне интервенције које се могу применити налазе углавном на селективном и индикованом нивоу. Ти нивои су уосталом и довољни и најбољи за проблем истраживања како је он дефинисан.

3.9 Општи осврт на приступе превенцији злоупотреба дроге

На претходним странама описани су елементи и карактеристике понашања важни за планирање и програмирање превентивних интервенција код злоупотреба дроге. Том приликом изложени су истраживачки докази о постојању три понашајна вида злоупотребе, о разликама у учесталости тих понашања по узрасту и полу ученика, о разликама по полу у етиологији, односно врсти ризичних и протективних фактора који условљавају настанак и развој тих понашања, докази о постојању заједничких фактора за оба пола и, најзад, докази о разликама у структури тих фактора између облика понашања. На крају су идентификовани и субзорци ученика који треба да буду субјекти превентивних интервенција. Због бројности тих информација и њихових импликација корисно је свести их на неку врсту резимеа.

Из тог резимеа произлази да, према резултатима овог истраживања, превенција злоупотреба дроге треба да почива:

1. *На превенцији Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге* и то сваког овог облика понашања посебно. Ти облици покривају целокупну варијансу злоупотреба дроге и мимо њих не постоје начини реаговања или понашања који би имали исто или слично значење. Сваки облик мора бити засебан предмет превенције зато што се међусобно веома разликују по врсти ризичних и протективних фактора. С обзиром на број ученика у њему, приоритет треба да има Коришћење и растурање дроге.

2. *На превенцији ових понашања у оквиру сваког пола посебно.* Постоје јасни и чврсти докази да се три понашајна облика злоупотребе разликују између дечака и девојака и по врсти и по интензитету утицаја ризичних и протективних фактора на настанак и развој сваког од ових понашања.

3. *На приоритетном редуковању или елиминисању утицаја ризичних и јачању утицаја протективних фактора који имају највећу предиктивну снагу,* односно највеће каноничке дискриминативне коефицијенте (вредности изнад .250).

4. *Изузетно,* када заиста не постоје друге могућности, превентивне интервенције се могу темељити и на *заједничким ризичним и протективним факторима код оба пола.* Треба имати у виду да и заједнички фактори за оба пола нису исти код сва три понашања и да се разликују по врсти, броју и јачини утицаја на

јављање тих понашања. Ове поступке превенције је могуће користити само у ситуацијама у којима се може рећи „боље ишта, него ништа“ и уз велику вероватноћу да неће дати добре резултате.

5. *На превенцији у сваком подручју којима припадају ризични и протективни фактори и то истовремено.* Ниједно подручје не треба изоставити или одложити за касније. То не значи да се сваком подручју мора поклонити иста пажња. Приоритет, како је речено, треба да имају фактори са снажним предиктивним утицајима, па следствено томе и подручја којима они припадају. Због ниских каноничких корелација и ниског обима разлика које могу да објасне, најмање времена могуће је посветити факторима личности, осим импулсивном тражењу сензација.

Ових пет момената важно је имати у виду када се приступи планирању превентивних интервенција код злоупотреба дроге. Битно је напоменути да ти моменти нису од значаја за планирање превенције употребе других психоактивних супстанци, или ризичних понашања, јер ти феномени немају ни облике ни структуру ризичних и протективних фактора као што их има злоупотреба дроге. Код планирања превентивних програма стручњаци морају имати у виду да није у питању само пробање или само уношење дроге у организам - злоупотреба дроге су и њена продаја, препродаја, посредовање у продаји или куповини и друга понашања санкционисана законом. Зато се превентивним интервенцијама морају обухватити сва ова понашања и радити на начин који је другачији него код других.

4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ПРЕВЕНЦИЈА САМО КОРИШЋЕЊА ДРОГЕ

Само коришћење дроге је облик понашања у коме учествује 83 или 6,45% од укупно 1287 испитаних ученика. Од тог броја њих четворо је узраста 15 година, седморо је узраста 16 година, 26 је узраста 17, 37 узраста 18 и деветоро узраста 18 година. Гледајући структуру по полу скоро је исти број дечака и девојака који се тако понашају: 40 дечака и 43 девојке. Анализирајући факторе по којима се ова 83 ученика разликују од ученика који немају било каквог контакта са дрогом, установљено је да највећи број тих фактора потиче из тзв. социјализацијских агенаса укључујући ту и опште окружење, а не само породицу, школу и групу вршњака. Такође значајан број припада и тзв. индивидуалним својствима и особинама личности. Најважнији резултат ове анализе, поред идентификовања ових фактора свакако је да се они разликују између дечака и девојака и да свако озбиљно истраживање или сваки озбиљан програм превенције те разлике не може да игнорише.

4.1 Предиктори Само коришћења дроге

Пошто превенција Само коришћења дроге мора да се заснива на редуковању или елиминацији ризичних и јачању утицаја протективних фактора, на наредним странама биће наведени они фактори који имају значајну предиктивну снагу и способност прогнозирања настајања и развоја Само коришћења дроге.

У табелама које следе налазе се листе ризичних и протективних фактора који су идентификовани као значајни предиктори Само коришћења дроге. Због очигледних разлика између дечака и девојака ове листе дате су одвојено једна од друге.

Табела 73. Значајни предиктори Само коришћења дроге код дечака

Канонички дискриминативни коефицијенти			
Доступност дроге у крају	.461	Ауторитарност	.242
Лична доступност дроге	.263	Веома немирно понашање у детињству	.407
Перцепција присуства полиције у крају	-.294	Празнина у осећањима	.223
Одласци у цркву	.289	Осећање усамљености	-.297
Перцепција става суседа према криминалу	.214	Пушење	.384
Заинтересованост и праћење политике	.229	Пијење алкохола	.427
Гледање шунд емисија на ТВ	-.317	Сукоби са законом	-.539
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	-.261	Рецидивизам у сукобу са законом	.775
Број сати у кафићу у последњих 30 дана	.355	Отвореност	.311
Бежање од школе	.403	Импулсивно тражење сензација	.877
Учествовање у тучи ван школе	.421	Самопоштовање	-.257
Субкултурални објекти у близини школе	.257	Хедонизам	.946
Претње другим ученицима	.246	Пројекција аморалних импулса	-.252
Агресивност наставника	-.356	Макијавелизам	-.338
Алкохол код наставника	.250	Садизам	.249
Неразумевање наставника за проблеме ученика	.276	Пасивна аморалност	-.651
Став: оцене се не дају према знању	.350	Повишена свесност	-.705
Дрога у групи вршњака	.964	Депресија	.662
Страх и стрепња	-.416	Параноја	.742
Став: слобода у коришћењу дроге	.526	Заравњени афекат	.495
Промискуитетне тенденције	.449	Магијско мишљење	-.526

У табели која је напред дата налазе се 42 значајна предиктора Само коришћења дроге код дечака. То је скоро једна трећина од укупног броја коришћених независних варијабли у узорку. Од та 42 предиктора, чак 29 припада тзв. социјалном подручју: локалном и општем окружењу, школском окружењу, вршњачким групама и индивидуалним својствима, а 13 особинама личности. Но, осим изузетака о којима ће касније бити говора, особине личности објашњавају доста ниску варијансу разлика у Само коришћењу дроге између оних дечака који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу. О томе треба водити рачуна када се ради о превенцији Само коришћења дроге и нагласак ставити на ризичне и протективне факторе социјалног порекла.

Како се из претходне табеле може видети нису сви ризични и протективни фактори подједнако важни за процес превенције овог понашања. Табела, наравно,

садржи само оне који омогућавају прогнозирање Само коришћења дроге, а не и оне који су у корелацији са тим понашањем и који су привидни чиниоци тог понашања. Тих привидних чинилаца има прилично, али је њихово навођење у овој табели, па и коришћење у процесу превенције непотребно скретање пажње на споредне ствари. Процеси превенције морају се темељити на оним протективним и ризичним факторима који су битни за Само коришћење дроге. У овом случају прворазредни значај би требало да имају доступност дроге у локалном окружењу (.461), велики број сати проведених у кафићу (.355), бежање од школе (.403), учествовање у тучи ван школе (.421), став да коришћење дроге треба да буде слободно (.526), постојање дроге у групи вршњака (.964), одсуство страха и стрепње (-.416), пушење (.384), конзумирање алкохола (.427), рецидивизам у сукобу са законом (.775). У тим превентивним акцијама не могу се превидети важни утицаји импулсивног тражења сензација (особине која има канонички коефицијент чак .877 и пажње вредан проценат објашњења варијансе разлика, заједно са димензијама из Петофакторског концепта личности), а ни хедонизма (.946), депресије (.662) и параноидних тенденција (.742) у личности. Све оне својим злоћудним утицајима могу поништити претходне напоре, ако се оставе ван ових превентивних активности. Разуме се, превентивне активности када су ове особине у питању своде се на методе посебне природе.

Поред ових, рекло би се носећих ризичних фактора, пажњу треба концентрисати и на оне који имају протективно дејство без обзира што неки од њих имају ниже дискриминативне коефицијенте. Ту у првом реду у обзир долази повећање броја одлазака у цркву (.280), одлазака у позориште (-.261), јачање привржености школи путем смањења или елиминисања бежања од школе (.403), подстицање страха од дроге (-.416), повећање самопоштовања (-.257) и још неких које ће стручњаци за превенцију боље препознати. Наравно, користан приступ превенцији неће запоставити ни ризичне факторе са релативно ниским способностима предикције чији се негативни утицаји лако могу ублажити или потпуно елиминисати. На пример, продају цигарета и алкохола малолетницима, промене ставова о наставницима и оцењивању и слично.

Ситуација код девојака у погледу најважнијих ризичних и протективних фактора је наравно другачија и та се разлика уочава већ код броја ових фактора са значајним коефицијентима предикције: код девојака је 31 варијабла са тим способностима, при чему је само 18 социјалног карактера. С обзиром да особине личности, изузимајући импулсивно тражење сензација, имају ограничен обим објашњавања разлика између ученика који користе дрогу и ученика који немају било какав контакт са дрогом, логично је закључити да тих 18 социјалних предиктора не може дати исти квалитет предвиђања Само коришћења дроге код девојака као оних 29 код дечака.

Ту хендикепираност у извесној мери надокнађују висине предиктивних коефицијената читавог низа варијабли социјалног порекла што се види из наредне табеле.

Табела 74. Значајни предиктори Само коришћења дроге код девојака

Канонички дискриминативни коефицијенти			
Доступност дроге у крају	.204	Пушење	.601
Лична доступност дроге	.638	Сукоби са законом	.383
Доступност културних установа	-.230	Отвореност	-.236
Перцепција ставова суседа према дроги	.452	Савесност	-.581
Перцепција ставова суседа према криминалу	.400	Импулсивно тражење сензација	.759
Криминал у суседству	.204	Самопоштовање	-.487
Бежање од школе	.249	Хедонизам	.662
Бежање са часова	.253	Лењост	.485
Учествовање у тучи у школи	-.314	Макијавелизам	.235
Учествовање у тучи ван школе	.598	Садизам	.354
Непостојање школског полицајца	.420	Повишена свесност	-.705
Ученици не виђају школског полицајца	-.351	Депресија	.662
Дрога у групи вршњака	.575	Параноја	.722
Припадност вршњачкој групи	.489	Заравњени афекат	.495
Туче чланова групе	.286	Магијско мишљење	-.526
Наговарање чланова групе да проба дрогу	.502		

Само коришћење дроге код девојака у непосредној је зависности¹⁶¹ од личне доступности дроге (.638), опажања толерантног става суседа према дроги (.452), толерантног става суседа према криминалу (.400), учествовања у тучама ван школе (.598), непостојања школског полицајца у тој школи (.420), припадности вршњачкој групи (489), присуства дроге у тој групи (.575), наговарања, односно притиска групе да проба дрогу (.502), пушења (.601), импулсивног тражења сензација (.759), ниског самопоштовања (-.487), високог хедонизма (.662) и високе депресије (.662) и параноидних тенденција у личности (.722). Неколико од тих варијабли има или би могло да има изразиту протективну улогу, као на пример постојање школских полицајца, виђање тог полицајца од стране ученика, већа доступност културних установа у близини места становања, повећање самопоштовања.

У поређењу са дечама то је прилично другачија слика ризичних и протективних фактора, али на овом месту није прилика за расправе о томе.

4.2 Препоручене превентивне интервенције Само коришћења дроге код дечака

Део текста који следи не садржи опис конкретних програма превенције, ни овде ни код остала два облика злоупотреба дроге, који се примењују у пракси или се могу примењивати када је злоупотреба дроге у питању. Између осталог и зато што су Само коришћење, Коришћење и растурање и Само растурање дроге новооткривени и специфични облици понашања другачији од било ког досадашњег дефинисања злоупотребе. Циљ овог текста (и текста код остала два понашајна облика злоупотребе)

¹⁶¹ О зависности се може говорити, јер се ради о могућности предикције тог понашања.

је само да анализира и препоручи превентивне интервенције које је могуће и пожељно примењивати с обзиром на резултате који су добијени трагањем за ризичним и протективним факторима тих облика злоупотребе.

Једно од основних правила у избору и креирању превентивних стратегија и превентивних интервенција јесте њихова примереност природи и структури оних ризичних и протективних фактора који омогућавају предикцију поремећаја. Проблем настаје онда када истраживања покажу да тих фактора има прилично и да су, такође, прилично разноврсни. Такав је управо случај са овим факторима код Само коришћења дроге код дечака. У тим ситуацијама нека рационализација је неизбежна. Она се овде састоји у томе што се као основ за предлагање превентивних програма неће користити неке особине личности за које су иначе „надлежне“ разне методе третмана или психотерапијски поступци. Осим особина личности још два или три предиктора ће бити у тој ситуацији због њиховог нејасног утицаја на ове разлике – промискуитетне тенденције (.449) на пример.

Ова рационализација се такође састоји и у формирању неколико подгрупа од оних фактора који су сродне природе или припадају истом окружењу и размишљању о стратегијама и интервенцијама за целу ту подгрупу, а не појединачне факторе.

Једну од тих подгрупа чине фактори који се односе на доступност дроге: Доступност дроге у локалном окружењу (.461), Лична доступност дроге, односно непосредно нуђење дроге ученику (.263) и Постојање дроге у групи вршњака (.964). Њима се условно може придодати и Већи број сати које ученик током месеца проведе у кафићу (.355). Наравно, ово је условно груписање фактора у подгрупе због рационализације у обиму текста, па се тако може разумети и присуство ове варијабле о броју сати у кафићима у овој подгрупи. Уосталом и варијабла Постојање дроге у групи вршњака, строго узевши, не припада овде, али је сврстана у ту подгрупу, јер на неки начин говори о доступности дроге.

За доступност дроге у локалној заједници и личну доступност дроге непосредно су одговорни друштвена заједница и полиција у крају у коме ученик живи. Постојање дроге у групи вршњака подразумева „одговорност“ ученика који припадају групи такве природе, али делимичну одговорност носе школе и породице што нису спречиле припадност таквој врсти групе. Најзад, за често присуство и велики број сати које ученици проводе у кафићима део „кривице“ такође носе и породица и школа што ученику нису пружили боља алтернативна решења, али и заједница која толерише присуство малолетника у тим просторима где су коришћење алкохола и дувана редовна појава. Наравно, највећу одговорност сноси сам ученик.

Код свих ових фактора морају се користити програми и превентивне интервенције усмерене на различите адресе. Превентивне стратегије и интервенције које се сматрају адекватним за елиминисање или ублажавање негативних утицаја ова четири фактора и које се с тога могу препоручити као најбоље решење биле би

информисање и инструкирање (Жунић-Павловић и Павловић, 2008), едукација, изборне активности и организовано деловање локалне заједнице.

Програми информисања имали би за циљ да ученицима који већ користе дрогу, али и осталима пруже специфичне, ваљане и поуздане податке о дрогама са нагласком на последице њеног коришћења и опасности које се садрже у лакој доступности дроге у локалном окружењу и вршњачким групама. Примарни подаци о последицама узимања дроге могу се пласирати преко трибина, предавања, интернет презентација (Жунић-Павловић, Поповић-Ћитић и Павловић, 2010), али би најпогоднији начин када су ученици и наставници у питању, по мишљењу Сакомана (2009), био да се те информације уграде у курикулуме одређених предмета. Нажалост и тај начин има ограничен успех, ако није праћен другим врстама интервенција. Иначе примарне информације о деловању дроге, првим знацима који указују на коришћење родитељима је најпогодније пренети већ поменути начинима: преко трибина, предавања, презентација. Инструкирањем би се постигло да и ученици и родитељи препознају штетне утицаје присуства и нуђења дроге, као и да развију пожељне начине реаговања у тим, за њих провокативним ситуацијама.

Програми едукације имају за циљ да ученицима и наставницима, па и родитељима, пруже основна знања о функционисању и карактеру негативних вршњачких група, о понашању и начину како раде дилери дроге у локалном окружењу, по кафићима или школским двориштима, али њен првенствени задатак је да, паралелно са тим, код ученика развије способност отпора притисцима вршњачких група и дилерима дроге и доношење правих одлука. Осим тога циљ ових програма је да ученике упозна са начинима функционисања просоцијалних вршњачких група и добробити коју ће постићи, ако постану њихови чланови: стицање пожељног групног идентитета, просоцијалних ставова и понашања те осећање неуgroжености свог здравља. У склопу тих програма, као и раније поменутог инструкирања посебно би се радило на унапређивању социјалних вештина са циљем даљег оспособљавања ученика у пружању отпора и доношењу одлука упркос тој великој доступности дроге и њеном нуђењу. Поједини научници такође инсистирају и на истовременом унапређивању критичког размишљања и социјалне компетенције као важних превентивних интервенција за контролу импулсивног и непромишљеног реаговања (Вуковић, 2011, 2014).

У превенцији свих облика доступности дроге највећу улогу треба да има локална заједница и полиција у њој. Нарочито полиција. Не постоји било какво прихватљиво оправдање зашто је та доступност у локалном окружењу, па и унутар вршњачких група толико очигледна да може представљати тако снажан предиктивни фактор за коришћење дрога. Разлог за то је неадекватан рад полицијских служби у локалној заједници и недовољна или чак непостојећа сарадња са родитељима и школским властима. У многим локалним заједницама и не постоје посебна одељења полиције за борбу против наркоманије. Превентивне интервенције усмерене на јачање

рада локалне заједнице и полиције у њој имају, иначе, једноставан циљ: да обезбеде такву организацију рада која ће елиминисати доступност дроге на улицама, у школама, у вршњачким групама и свим просторима које у свакодневном и нормалном животу користе млади. Да би то постигла, заједница и полиција морају имати партнерски облик сарадње са грађанима, наставницима, родитељима и надлежним органима у граду и држави. Ови надлежни органи дужни су да створе кадровске и материјалне услове за адекватан рад локалне заједнице и полиције. Непосредне интервенције заједнице и полиције у отклањању доступности биле би сталне акције заплене дроге усмерене на продајна места, изворе снабдевања, дилере, уклањање субкултурних објеката у близини школе, контрола примене законског прописа о забрани служења алкохола и продаје цигарета малолетницима, ограничавање боравка малолетника без пратње родитеља или блиских рођака у објектима где се послужује алкохол и објектима за ноћну забаву (клубовима, дискотекама, сплавовима...) и слично¹⁶². На крају, за проблем великог броја сати проведених у кафићима и утицај те варијабле на коришћење дрога, најадекватније су интервенције усмерене ка стварању и нуђењу различитих алтернатива. Њихов циљ је да се ученику стави на располагање већи број занимљивих садржаја и могућности за коришћење слободног времена како би се тим активностима усмеравало, планирало и осмислило његово понашање у слободном времену, како би се развила друштвено пожељна интересовања и допринело формирању развојних вештина. Те активности могу бити различите природе почев од спортских, културних, преко активности у заједници, па све до активног учешћа у програмима превенције. Надлежност за креирање и организацију ових активности имају и школа и породица, али и локална заједница. У литератури постоје врло добро осмишљени програми за те активности са јасним знацима како се спроводе, у коју сврху и шта све мењају код ученика који већ имају проблеме у понашању, али нажалост, истраживања показују врло проблематичну ефикасност тих програма. Зато се често прибегава решењима да се паралелно са тим активностима организују и спроводе и обуке и тренинзи социјалних или животних вештина што њихову ефикасност чини прихватљивом. Остаје, међутим, питање да ли је повећање ове ефикасности плод самих изборних активности или интеракције више врста превентивних интервенција.

Другу групу предиктора чине варијабле које припадају окружењу школе - то су Бежање од школе чији је канонички дискриминативни коефицијент .403, затим Учествовање у тучама у близини школе (.421), Претње другим ученицима (.246), Постојање субкултуралних објеката (коцкарница, кладоница и сл.) у близини школе (.257), те Ставови да неки наставници превише пију (.250), да оцене не дају према знању (.350) и да немају разумевања када ученик има неки проблем (.276). У том сету

---

¹⁶² Ради се о тзв. стратегији смањивања понуде дроге. Паралелно са њим мора се спроводити и стратегија смањења потражње дроге (Вуковић, 2011). Та стратегија биће детаљније описана код Коришћења и растурања дроге.

су, дакле, прилично разноврсне варијабле, али је приметно да међу њима нема лошег успеха у школи, изостајања са часова, присуства дилера у кругу школе и још неких које се у литератури често наводе као важни ризични фактори злоупотреба дроге или злоупотреба супстанци. Не треба се томе много чудити – Само коришћење дроге је врло специфичан облик понашања, квалитативно другачији од остала два која се односе на дрогу и, наравно, од осталих поремећаја у понашању који са дрогом немају ништа заједничко. Осим тога ваља имати у виду да варијабле које су овде наведене имају статус предиктора и да нису у једноставним корелативним односима са коришћењем дроге. Тих варијабли које су „само“ у корелацијама има знатно више, али се оне не могу сматрати чиниоцима коришћења дроге, јер је корелативни однос посредна или привидна повезаност, без реалног утицаја на неко понашање¹⁶³.

Разноврсност предиктора из окружења школе уноси приличне потешкоће у предлагање превентивних интервенција. Ипак с обзиром да у овој субгрупи предиктора има три става о понашању и раду наставника, што чини скоро половину субгрупе, неке уштеде у обиму текста се могу постићи.

Неспорно је, на пример, да се за мењање негативних ставова према понашању и раду наставника, могу користити интервенције које се пре свега односе на бољу информисаност ученика о квалификацијама наставника, њиховом раду, оценама које добијају од просветних инспектора, искуству у улози наставника и слично, али би свакако највише промена донеле интервенције које су усмерене на „мењање социјалног контекста у школи“. Према Жунић-Павловић и Павловић (2008) ове интервенције подразумевају између осталог успостављање јасних правила понашања и увођење савремених метода образовања и васпитања. Те методе подразумевају на пример тзв. кооперативно учење које омогућава развој критичког мишљења, дискусију о појединим наставним јединицама, али и бољи увид у понашање наставника, његову праведност у оцењивању и однос према ученицима. Паралелно са тим интервенцијама пожељно је да се користе још неке методе из репертоара оних које стоје на располагању за мењање ставова. Наиме, когнитивна компонента ставова је често непотпуна, ограничена или чак погрешно усмерена, па је за мењање ставова најпре потребно променити знања која стоје у њиховој основи. Те промене се изводе стицањем нових знања. Што се тиче промена у емоционалној компоненти ставова, треба настојати да се промене интерперсонални односи, ако су ставови који се мењају управљени према другим особама и њиховим активностима. У свему томе важну улогу треба да имају обука и тренинг у социјалним вештинама, јер се у оквиру њих одвијају тренинзи контроле емоција и унапређења комуникација.

Осим ставова, на Само коришћење дроге значајног предиктивног утицаја имају и два облика насиља: учествовање ученика у тучама ван школе (у близини) и претње

---

¹⁶³ У обичним корелацијама са Само коришћењем дроге су лош успех у школи (.268), дилери дроге у кругу школе (.296), бежање са часова (.411), физичко насиље у школи (.376) и друге варијабле (видети одговарајуће табеле у делу који носи назив „Етиологија злоупотреба дроге“).

упућене другим ученицима. У складу са ранијом дискусијом, обе ове врсте понашања могу се сматрати факторима који омогућавају настајање и трајање овог поремећаја и да су с тога и његови добри предиктори. Пошто се ради о видовима насилног понашања, у отклањању њихових негативних утицаја, ваља користити превентивне интервенције које те насилне импулсе редукују: тренинг социјалних вештина са нагласком на стратегије управљања бесом, контролу импулса, ненасилно решавање кофликата, медијацију, вештине вербалних и невербалних начина комуникације и слично. У крајњем случају, ако претходне интервенције не дају резултате ове ученике треба укључити у индивидуално или групно саветовање или неки од облика психотерапије.

За смањење негативног утицаја субкултуралних објеката у близини школе на Само коришћење дроге, потребно је користити превентивне интервенције које су усмерене на сарадњу са локалном заједницом, посебно комуналним и инспекцијским службама у инсистирању да се ти објекти уклоне и да се не дозвољава отварање таквих објеката у простору од најмање 500 метара од локације школе. Природа и делатност ових објеката је различита, али код ученика може утицати на развој негативних вредности.

Последња варијабла из овог сета школских утицаја је Бежање од школе. Утицај те варијабле на предикцију Само коришћења дроге је веома јак (.403), јер она сумира многе негативне варијансе и јер и сама представља један од облика поремећаја у понашању. Школска средина је иначе прилично добро огледало у коме се најчешће могу уочити разни поремећаји понашања (Жунић-Павловић и Павловић, 2008), који могу бити један од важних чинилаца бројних других девијација, па чак и тешког насилног криминала (Симеуновић-Патић, 2003). Бежање од школе уз неколико других фактора је један од првих симптома, па и чинилаца малолетничког преступништва (Радовановић, 2010). Превентивне интервенције које се могу усмерити ка бежању од школе су прилично бројне. Прво, њих најпре треба усмерити директно на сам поремећај, тј. на само бежање. Међутим, то није довољно, јер бежање од школе има своју етиологију, па ове интервенције треба истовремено усмерити и на главне факторе који се сматрају детерминантама тог понашања. Нажалост, мало је истраживања која су за предмет проучавања имала етиолошке одреднице бежања од школе. У оним ретким, установљено је да су главни предиктори бежања лош успех у школи, социопатолошка понашања у породици (алкохол) и психотицизам. Имајући то у виду, као и став да део превентивних програма треба усмерити на сам поремећај, препоручене превентивне акције би биле следеће:

1. За само Бежање од школе, превентивне интервенције усмерене на „модификовање понашања“. Ове интервенције обухватају процедуре за подстицање социјално пожељних понашања, с једне и редуковање негативног понашања, с друге стране. У склопу ових других треба користити процедуре за редуковање агресивног понашања путем сталног праћења понашања, награђивања и кажњавања и тренинга

когнитивних вештина нарочито самоконтроле, решавања интерперсоналних проблема, критичког мишљења и усвајање позитивних вредности.

Осим тога за смањење бежања могу се користити и програми а) који олакшавају адаптацију и прелаз ученика из основношколске у средњошколску средину, б) који потпомажу припадање ученика позитивним вршњачким групама, в) учење у мањим групама, г) сарадњу наставника. Примена тих програма резултираће не само бољим социјалним прилагођавањем ученика новој средини у средњим школама и укључивањем у школске активности него и смањењем бежања од школе и са часова.

2. За лош успех препоручују се превентивне интервенције које се односе на промену атмосфере у школи, промену става у правцу вредновања успеха и јачање социјалних веза са школом. У ту сврху могу се користити структурирани процес учења, адекватни подстицаји (похвале, навођење примера, награђивање), стална контрола и надзор, што све заједно треба да резултира побољшањем успеха. Паралелно са њима може се користити менторство, али и друге врсте интервенција, на пример коришћење одељења као средства за побољшање успеха тако што се формирају одељења са мањим бројем ученика, са посебним начинима учења (тзв. кооперативно учење) и посебним начинима оцењивања и одржавања дисциплине. Најзад, за побољшање успеха могу се користити и интервенције које спадају у класу унапређења вештина комуникације и решавања проблема;

3. За елиминисање породичних социопатолошких утицаја на бежање од школе, могу се користити породична терапија, као и медицински програми нпр. лечења алкохолизма.

4. За умањење негативног утицаја психотицизма на бежање од школе, треба користити неке од метода психотерапије.

Трећа група предиктора везаних за Само коришћење дроге су особине личности. С обзиром да је већина ових особина у стању да прогнозира низак проценат варијансе овог понашања, није било потребе посебно анализирати превентивне интервенције усмерене на све њих. Али и када се те ниско предиктивне особине искључе из ове анализе остаје још доста особина које имају важну предиктивну улогу и које морају бити предмет превенције. Те особине су: 1) Импулсивно тражење сензација (.877), 2) Ниско самопоштовање (.-.257), 3) Високи скор на отворености (.311), 4) Високи хедонизам (.946), 5) Висока депресија (.662), 6) Висока параноидност (.742), 7) Заравњени афекат (.495) и 8) Ниски страх и стрепња (-.416). Сви ти резултати су логични и очекивани, па и у складу са резултатима у другим истраживањима. Посебну занимљивост представља чињеница да су ниски страх и стрепња предиктори коришћења дроге. Међутим и тај резултат је очекиван и у складу са познатом теоријом да ниска анксиозност не кочи агресивне импулсе у личности што за последицу има ризична понашања разних врста, између осталог и коришћење дроге.

Наравно предиктивна снага коју поседују ове особине није иста, што на очигледан начин показују разлике у каноничким дискриминативним коефицијентима

између, на пример импулсивног тражења сензација (.877) и ниског самопоштовања (-.257), депресије (.662) или неких других, али све оне омогућавају предвиђање дела варијансе тог понашања, јер су његови непосредни фактори. Нажалост превентивне интервенције су компликоване када су особине личности у питању и своде се на различите методе психотерапије. Међу њима, чини се, да природи ових особина највише одговара нека од варијанти когнитивне терапије, јер оне не доводе само до промена у понашању, него и до знања да је претходно понашање погрешно. Или, можда сједињавање когнитивних и бихејвиоралних метода у један приступ. Ове се методе могу применити код свих особина укључујући и ниско самопоштовање.

Групу предиктора чији је утицај на Само коришћење дрога доста снажан чине конзумирање алкохола (.427), дувана (.384) и рецидивизам у сукобима са законом (.775). Превентивне интервенције које се могу користити у случају алкохола и дувана су развијање вештина одупирања притиску вршњака, развијање здравих стилова живота и едукација о штетности тих понашања по здравље и будућност појединца. Такође на нивоу локалне заједнице врло успешно се може користити строга контрола и кажњавање продаје малолетним особама алкохола и цигарета у циљу контроле доступности тих супстанци, као и контрола њиховог дељења у промотивне, рекламне или предизборне сврхе и уопште забрана јавног рекламирања.

Када је рецидивизам у сукобу са законом у питању могуће је да се ради о понашању које је последица коришћења дроге, па зато ова варијабла и нема стварни статус предиктора. То је разлог зашто разматрање превентивних интервенција ове варијабле треба за сада оставити по страни. У случају да се покаже да то није тако као превентивне интервенције за ову варијаблу треба користити све оне интервенције које су намењене превенцији криминала код адолесцената.

Веома важну улогу у предикцији Само коришћења дроге има и варијабла названа „веома немирно понашање у детињству“. Њени канонички дискриминативни коефицијент је чак .407. Смер тог коефицијента јасно указује да веома немирно понашање у детињству има снажан утицај у правцу коришћења дроге у време адолесценције. У истраживању нема података да ли се ради о АДХД, било је превише компликовано доћи до поузданих података о томе, али постоји вероватноћа да је поремећај хиперактивности у питању или, ако баш не тај синдром онда неки његови закасни одједи. Како иначе другачије разумети тај снажни непосредни утицај „веома немирног понашања у детињству“ на коришћење дроге које се дешава у периоду адолесценције. Било да се ради о некаквим продуженим утицајима тог синдрома или изворном „веома немирном понашању“ чије порекло нема везе са овим синдромом, корисно је разматрати поступке који се могу користити да би се елиминисали утицаји те варијабле на злоупотребу дроге.

У том процесу превенције треба најпре искључити примену лекова. Они могу довести до извесних побољшања оних понашања која су повезана са тим немиром, на пример успеха у учењу, односа са родитељима и другим важним особама,

али медикаменти који се користе у ту сврху спадају у категорије стимуланса. Известан број њих је на листи забрањених за коришћење, јер се сматрају допинг средствима. Врло добри резултати у третману „веома немирног понашања у детињству“ могу се постићи тзв. психосоцијалном терапијом (Костић, 2005). Овај блок психотерапијских поступака укључује неколико бихејвиоралних стратегија (награђивање поенима, тајм-аут и друге), когнитивно-бихејвиорални третман (са нагласком на самоконтролу, решавање проблема, вербалне инструкције себи, обуку детета да води рачуна о себи и својим обавезама), обуку родитеља и наставника у поступању са децом тог типа. Паралелно са тим програмима иду тренинг социјалних вештина и поступци за модификовање образовног програма ученика. Примена тих мера, тврде истраживачи, довешће до неутралисања вишеструко негативних утицаја ове варијабле не само на коришћење дроге него и на друге поремећаје у понашању.

Последњи ризични фактор код Само коришћења дрога чини став кога је било тешко сврстати у било коју од претходних група. Ради се о ставу ученика да треба дозволити потпуну слободу у коришћењу дроге. Предиктивни коефицијент тог става је чак .526 што значи врло јак утицај на разлике између ученика који Само користе дрогу и ученика који немају било каквог контакта са дрогом. Природа става очигледно има веома штетног утицаја на понашање ученика и можда је непосредни разлог зашто је ученик почео да користи дрогу. Но такав став може настати и након коришћења дроге као последица жеље да се олакша њена доступност или чак као рационализација свог понашања. Било да је једно, друго или треће, став је врло штетан: у првом случају, јер непосредно доприноси почетном коришћењу дроге, а у другом као чинилац настављања коришћења. Због те штетности он се мора превентивним интервенцијама променити. Ове интервенције се не разликују од оних које се примењују код других ставова, а које су описане код ставова о оцењивању од стране наставника, коришћењу алкохола од стране наставника, па зато то не треба понављати. Једино што треба нагласити јесте могућност да је емоционална компонента код овог става јача него код претходно наведених, те да зато треба уложити више труда и више времена у његово мењање.

Са ставом о слободи коришћења дроге окончана је анализа могућих и препоручених превентивних интервенција код оних предиктора Само коришћења дроге од стране дечака који су имали статус ризичних фактора. Преостало је још да се изложе интервенције код могућих протективних фактора овог понашања. Ваља подсетити да је улога интервенција у овом случају да оснаже утицај, односно предиктивну снагу ових фактора, а не да елиминишу или неутралишу њихов утицај.

Групу могућих протективних фактора који су важни за превенцију Само коришћења дроге чине четири варијабле: опажање ученика да у крају у коме живи има полиције на улицама – тзв. Перцепција присуства полиције у крају (-.294), Одласци ученика у цркву (.280), Одласци у позориште (-.261) и Став да у њиховим школама

наставници нису агресивни према ученицима (-.356)¹⁶⁴. Протективни статус ових предиктора је неспоран и само је питање на који начин, којим интервенцијама се њихов утицај на смањење вероватноће коришћења дроге може оснажити. Нажалост због њихове различите природе тешко је наћи универзални поступак, али је очигледно да, када је у питању присуство полиције у крају, треба користити ставове и закључке истраживања о искуствима и организацији позорничке и патролне полицијске делатности.

Одласци у цркву и Одласци у позориште су део породичног васпитања и јасан су доказ да културне навике и културни статус појединца представљају значајну препреку према поремећајима понашања овог типа. Те навике треба дакле учврстити подстицањем од стране школе, на пример организовањем обавезних одлазака целог одељења у позориште, чак и онда када се то неким ученицима не допада. Понављање културних или верских наставних јединица сигурно ће довести, бар у извесној мери, до усвајања културних образаца понашања, а тиме и до снажне заштите од више врста поремећаја понашања. Најзад, став да наставници нису агресивни према ученицима може се формирати и одржавати развијањем и учвршћивањем професионалног односа наставника према ученицима, развијањем и унапређивањем интерактивних облика наставе и што већим бројем когнитивних елемената стечених непосредним увидом ученика.

4.3 Препоручене превентивне интервенције Само коришћења дроге код девојака

Ваља очекивати да ће опис препоручених превентивних интервенција код Само коришћења дроге, када су девојке у питању, бити концизнији и лакши него што је то био претходни случај са дечама. Први разлог је мањи број значајних предиктора код девојака, 31:42, а други, ови се предиктори могу класификовати у прилично исте врсте група као и код дечака. Исте врсте група не значе, наравно, да постоје исти предиктори, иначе не би било потребе за одвајањем ученика по полу, али значе исту врсту препоручених превентивних интервенција. Тако, на пример, ставови се мењају истом врстом интервенција, односно метода, иако могу бити потпуно различити.

Чак и тамо где не постоје разлике у појединачним предикторима, па сагласно томе ни у превентивним интервенцијама, могу постојати разлике у интензитету и смеру утицаја ових предиктора на Само коришћење дроге између дечака и девојака. Случај разлика у интензитету је на пример код прве групе предиктора који су анализирани код дечака и који ће бити анализирани код девојака односно у утицају доступности дроге. Код дечака ова доступност дроге у локалном окружењу имала је прилично снажан утицај на њено коришћење (.461), док је лична доступност била

---

¹⁶⁴ Плус или минус предзнаци код коефицијената су због начина нумерисања варијабли.

знатно слабија (.263). Или боље рећи три и по пута слабија (21,25%:6,91%). Код девојака доступност дроге у локалној заједници не значи много: свега 4,16% варијансе разлика између девојака које Само користе дрогу и ученика који немају било какве везе са дрогом може се објаснити овим предиктором, али је зато лична доступност дроге веома снажан предиктор (.638 или 40,7% варијансе). И код дечака и код девојака за доступност дроге (у локалној заједници и личну доступност) одговорни су заједница и полиција. Превентивне интервенције су врло јасне: сарадња полиције, заједнице, родитеља и свих других субјеката који могу помоћи у откривању токова дроге и ко су њени дилери у локалном окружењу, односно откривање ко непосредно нуди дрогу ученицима (што је садржај личне доступности) и коришћење свих законских средстава за спречавање те доступности (кривични прогон, стална контрола места продаје дроге, стална контрола продаје осталих психоактивних супстанци малолетницима: дуван, алкохол, разне врсте лекова, забрана рекламирања објеката или активности у којима је опажена дистрибуција дроге, стална контрола начина рада кафића у непосредној околини и слично), али код девојака ове активности имају и специфичан аспект: оне морају бити усмерене пре свега на изналажење начина како да се спрече ти контакти у којима им се нуди дрога. Ипак највише поверења у успех у спречавању утицаја овог личног нуђења дроге треба имати у развијање отпорности на притиске примарних група, појединаца или пријатељских особа и истовремени тренинг у критичком мишљењу и доношењу одлука.

Практично исте интервенције могу се применити и за смањење доступности дувана, пошто је пушење такође јак непосредни ризични фактор коришћења дроге код девојака (.601)¹⁶⁵. У овом случају је, међутим, највећи нагласак треба ставити на забрану продаје цигарета малолетницима и поштовање те забране. Садашњи прописи, без жестоке пенализације продаваца дувана (па и алкохола) малолетницима, на пример забрана рада за одређени (дужи) временски период, имају само декларативно значење.

Те мере локалне заједнице, у интензивној сарадњи са родитељима, школом, полицијом и другим државним органима и невладиним организацијама треба знатно да отежају доступност дроге и других психоактивних супстанци и смање вероватноћу непосредног нуђења, али оне, саме по себи, нису довољне да спрече коришћење дроге или ових супстанци. Зато паралелно са овим интервенцијама ваља повећати едукацију ученика о дрогама и коришћењу дроге и едукацију да препознају ситуације у којима су изложени притисцима вршњачких група и да пруже отпор тим притисцима. За едукацију су надлежне школе, али не само едукацију о опасностима и дуготрајним последицама коришћења дроге за здравље, јер су се те врсте знања тако пласиране показале неефикасним (Griffin & Botvin, 2010) него едукацију о стварној учесталости коришћења дроге у окружењу ученика и строгим санкцијама које се односе на то понашање. За едукацију о препознавању ситуација које значе видљиве или прикривене

---

¹⁶⁵ За разлику од дечака коришћење алкохола није предиктор Само коришћења дроге код девојака.

притиске вршњачких група и пружање отпора тим притисцима такође су надлежне школе, јер су оне најповољнија средина за тренинг вештина којима се то препознавање и отпорност постижу. Обе врсте интервенција и едукација о преваленцији и санкцијама заједнице и едукација о препознавању притисака ка коришћењу и пружању отпора могу се применити у комбинацији са учењем личних и социјалних вештина (Botvin, 2000). Ваља очекивати да ће тада, према тврдњама Ботвина, ове превентивне интервенције дати и најбоље резултате у превенцији пушења, коришћења алкохола и марихуане.

Исте превентивне интервенције из подручја социјалних вештина и едукације о којој говори Ботвин, могу се успешно користити и када су неки други ризични фактори Само коришћења дроге у питању. На пример, код припадности ученица групама са девијантним понашањем (.489), доступности дроге у тој групи вршњака (.575), наговарања чланова те групе да ученица проба дрогу (.502), физичког насиља чланова те групе (.286). Осим у овим случајевима притисци ка девијантности, односно пробању дроге, додуше латентни, постоје и када у суседству има људи који се баве криминалом (.204), када суседи не осуђују такво понашање (.400) и не осуђују коришћење дроге (.452). Пошто не постоје лаки начини да се промене ставови суседа према криминалу и коришћењу дроге, а нити да се утиче да неки суседи престану да се баве криминалом, вештина стицања отпорности на те латентне притиске и свест о строгим друштвеним нормама су најбољи начин да ови ризични фактори не изазову девијантна понашања код ученица, а пре свега да не утичу на јављање коришћења дроге.

Групу варијабли из школског окружења која представља предикторе Само коришћења дроге код девојака, предводи како се и очекивало, бежање са часова (.253) и бежање од школе (.249). Поред њих ту је и варијабла која се односи на физичко насиље, односно на учествовање у тучама ван школе (.598). Како је учешће девојака које користе дрогу у физичком насиљу ван школе веома необичан резултат (тешко је видети разлог зашто би то понашање било у непосредној вези са овим коришћењем), пажњу привлачи поново одсуство било какве улоге у том коришћењу лошег успеха у школи, као ризичног фактора и привржености школи, испитиване осећањем поноса на помињање имена школе, као протективног фактора. Те две варијабле се иначе у литератури налазе на свим или скоро свим списковима оних чинилаца који утичу на коришћење дроге. Разлози за ову апстиненцију нису јасни, али могуће је претпоставити да је већ неколико пута наглашавана специфичност Само коришћења дроге, један од њих. Други разлог би могао бити што су у већини истраживања која тврде да су те две варијабле субстанцијално важне за злоупотребу дроге, ти закључци темељени на једноставном пребројавању колико ученика који користе дрогу се тако осећају или имају лош успех и то упоређивали са популацијом ученика који је не користе. Или су се темељили на обичним корелационим везама које су у већини случајева привидног карактера. Тешко је рећи која је претпоставка вероватнија. Оно

што је сигурно то је да добијени резултат није случајан, јер у неким другим облицима злоупотребе како ће се видети, лош успех, па и приврженост школи имају значајну улогу у предикцији тих облика.

За сада тај проблем са лошим успехом треба оставити по страни и погледати какву улогу у овој предикцији Само коришћења дроге од стране девојака има Бежање од школе. То бежање је некада праћено и Бежањем са часова, као у овом случају, али некад и није – код дечака на пример. Бежање са часова је вероватно мање злоћудно понашање кад је дрога у питању и превентивне интервенције за то понашање своде се 1) на решења у законима којима треба предвидети санкције да на пример ученик мора поновити разред, ако у једној школској години има велики број изостанака или да мора полагати писмени испит из предмета са чијих је часова бежао и слично. Но било какве санкције да се предвиде треба имати у виду да је „важан део успостављања система норми контрола понашања и примена санкција за њихово кршење“ (Жунић-Павловић и Павловић, 2008:136), 2) Паралелно са тим треба прописати обавезу да се преиспита и начин рада наставника са чијих се часова најчешће бежи, као и да се утиче на промену и прилагођавање система њиховог педагошког рада савременим трендовима у настави, интересовањима ученика, њиховим потребама и способностима, 3) Као превентивну интервенцију која може да произведе позитивне резултате ваља користити и менторство ученика који су редовни на настави и добри ученици.

Бежање од школе је већ озбиљнији поремећај понашања чији су утицаји на коришћење дроге „систематскијег“ карактера, ако је судити по податку да је та варијабла предиктор и Само коришћења и Коришћења и растурања дроге. И то и код дечака и код девојака. Злоћудност њене природе огледа се у чињеници да она онемогућава процесе васпитања и образовања и вероватно поништава све оно што је до тренутка евентуалног напуштања школе учињено у тим процесима.

Код Само коришћења дроге од стране девојака бежање није тако снажан предиктор као што ће бити у наредним облицима понашања, али његов предиктивни значај не треба потценити због чињенице да утиче на злоупотребу дроге и код дечака и код девојака. Превентивне интервенције бежања од школе морају поћи од тога да је то понашање и само по себи поремећај и да с тога превентивним активностима треба обухватити и одреднице тог понашања, а не само његов однос са коришћењем дроге. Раније, приликом анализе превентивних интервенција овог понашања код дечака, већ је речено да су корени бежања од школе лош успех, социопатолошка понашања у породици (алкохолизам) и психотицизам као особина личности. Зато превентивне интервенције бежања од школе морају представљати својеврсну интеракцију неколико врста превентивних поступака. Кад су ти поступци анализирани код дечака наведено је да највећу ефикасност треба очекивати од 1) поступака усмерених на модификацију понашања, а затим од 2) тренинга вештина које ће а) олакшавати прелаз из основношколске средине у средњошколску средину и б) помоћи ученику да постане

члан просоцијалних вршњачких група. Такође значајну ефикасност треба очекивати од учења у малим групама и сталне помоћи наставника. Многи стручњаци за ову прилику препоручују и организацију разних изборних активности у циљу привлачења и задржавања оних ученица склоних бежању што више уз школу и њене активности.

Код разматрања превентивних интервенција овог бежања код дечака, такође је речено да је од суштинског значаја за његову превенцију коришћење програма који се односе на најважније ризичне факторе овог бежања. Тако је наведено да се за лош успех, као један од најважнијих, препоручују интервенције које доприносе промени атмосфере у школи, већем вредновању успеха и јачању социјалних веза између ученика и школе. Том приликом су посебно апострофирани програми коришћења структурираног учења, адекватног награђивања, сталне контроле понашања, менторства, а паралелно са тим и програми унапређивања комуникацијских вештина и вештина решавања проблема. Такође треба размислити о остваривању уже сарадње наставника и родитеља на пример путем електронског (mail или SMS) обавештавања родитеља о изостанцима ученика из школе, постојању „електронског дневника“ како би родитељи могли свакодневно да имају увид у изостанке и оцене, али и о преиспитивању одговорности самих родитеља чија деца интензивно беже од школе.

Као превентивне интервенције уперене против социопатолошких понашања у породици, по правилу алкохолизма, препоручени су различити облици породичне терапије и програми лечења од алкохолизма. За психотицизам као важан ризични фактор бежања од школе препоручене су неке од метода психотерапије.

Најснажнији предиктор Само коришћења дроге из групе ризичних фактора који припадају школском окружењу је Учествовање у тучи ван школе (.598)¹⁶⁶. О дилеми да ли је ово физичко насиље последица или узрок коришћења дроге, већ је расправљано, па зато то не треба понављати. То, међутим, не значи да се не може или не треба питати одакле потиче та врста односа и још више, зашто је предиктивни статус тог насиља, код девојака толико изражен кад истовремено та врста насиља унутар школе има супротан ефекат (-.314) на ово Само коришћење дроге. Једина хипотеза која се чини колико-толико реална у одсуству свих других је да је у питању насиље око набављања дроге или у вези са растурањем дроге ван школе. У овом растурању, треба подсетити, девојке масовније учествују него дечаци или је учествовање у тучама паралелно са својим младићима под утицајем алкохола, дроге, због свађа на журкама, у кафићима и слично.

Но, било како било, физичко насиље у коме девојке учествују је снажан предиктивни фактор њиховог Само коришћења дроге и треба видети како се утицај тог фактора може спречити. Раније када се расправљало о истој тој варијабли код

---

¹⁶⁶ Строго узевши питање је да ли ова варијабла припада школском окружењу пошто се ради о тучама ван школе, али у највећем броју то су физички сукоби у близини школе и због дешавања у школи, па је зато и сврстана у ову групу. Уосталом није толико ни важно у којој је она групи – важно је да је то понашање снажан предиктор овог начина злоупотреба дроге.

дечака, речено је да првенствено треба користити превентивне интервенције које су у стању да редукују те насилне импULSE: тренинг животних, односно социјалних вештина са нагласком на ненасилно решавање проблема и конфликта, контролу импулсивности и слично. У случају да те врсте интервенција не дају резултате, ученице које се насилно понашају и користе дрогу треба пажљиво, поштујући посебне препоруке за то, издвојити и подврћи индивидуалном или групном саветовању или неком од облика психотерапије.

За превенцију насилног понашања могуће је користити и неки од програма из групе тзв. мултикомпонентних превентивних програма о којима говори Вуковић (2014). Мултикомпонентни карактер имају они програми који истовремено, укључују рад са ученицима, родитељима и наставницима. Ови програми намењени су спречавању агресивних и антисоцијалних понашања, а темеље се на унапређивању социјалних вештина и вештина самоконтроле код оних субјеката који су у ризику или већ имају поремећај понашања. У току спровођења програма родитељи се обучавају вештинама интеракција и формирања добрих односа са децом, како да користе системе награђивања и кажњавања детета, како да користе мере ограничавања и дисциплиновања и како да уче децу решавању проблема. Такође родитељи се обучавају у вештинама комуникације, контроли беса, решавању проблема са другим одраслим особама. Обука наставника се састоји у побољшању способности и знања у управљању разредом, у развијању или унапређивању просоцијалних понашања код ученика, обуци ученика у вештинама самоконтроле, решавања проблема и слично. Најзад, обука ученика подразумева вештине контроле емоција посебно контроле беса, решавања конфликта, развој емпатичности и пријатељства, те побољшање или одржавање школског успеха на претходном нивоу. Један од примера успешних мултикомпонентних програма је програм Невероватне године, који се иначе успешно користи за превенцију агресивних понашања код ученика, па зашто не и за превенцију учествовања у тучама девојака које Само користе дрогу. Ефективност програма је задовољавајућа и утврђивана је у три посебна истраживања. Тај програм се може користити паралелно са другим или као алтернатива другима, посебно онима који су мање ефикасни.

У склопу идентификовања ризичних фактора за Само коришћење дроге у овом раду је истраживан и утицај знатног броја особина личности као потенцијалних чинилаца тог понашања. На овом месту биће наведене оне чије су прогностичке способности највеће и посебно важне. Дакле, Само коришћење дроге код девојака може се успешно предвидети ниском Отвореношћу (-.236), ниском Савесношћу (-.581) (концепт Петофакторски модел личности), затим високим Хедонизмом (.662), високом Лењости духа (.485), високим Садизмом (.354) (концепт Аморалност), те ниском Свесношћу (-.705), високом Паранојом (.722), ниским Магијским мишљењем (-.526), али и високом Депресијом (.662) и високим резултатима на субскали Заравњени афекат (.495) што су особине концепта Дезинтеграције. Врло значајан је и резултат

према коме ниско самопоштовање (-.487) има доста снажан утицај на Само коришћење дроге код девојака. Најзад, најважнији резултат свакако је врло снажан утицај Импулсивног тражења сензација (.759).

Када су у питању превентивне интервенције код особина личности такође важи све што је и раније речено: најпогодније методе за смањивање негативног утицаја ових особина на Само коришћење дроге су комбинације когнитивних и бихејвиоралних терапијских поступака у психотерапији. И тада, међутим, код неких особина, по правилу оних које имају и неуролошку основу, не могу се очекивати нарочито повољни ефекти. Зато приоритетне акције у превенцији Само коришћења дроге треба усмерити на тзв. социјалне ризичне факторе.

Последњи сет варијабли које имају предиктивну моћ у Само коришћењу дроге нису ризични него протективни фактори. Нажалост њих је мало у односу на број ризичних, јер се већина варијабли од којих је очекиван тај заштитнички статус показала или потпуно ирелевантном за ово понашање или је само у обичним корелацијама са њим. Протективну улогу у овом случају имају постојање школског полицајца (.420), виђање тог полицајца у школи од стране ученика (-.351) и постојање културних установа у близини краја у коме ученик станује (-.230). Превентивне интервенције у овом случају срачунате су на подржавање и јачање протективног деловања те три варијабле. Прве две су у надлежности школе, друштвене заједнице, односно одговарајућих министарстава од којих зависи постојање радних места „школски полицајац“ и финансирање тих послова. Због чињенице да је постојање школског полицајца врло снажан протективни фактор и да се ради о поремећају понашања са несагледивим последицама код ученика, држава би морала да нађе средства и омогући да се пројекат *Школски полицајац – пријатељ и заштитник деце* даље развија и проширује и на школе које до сада нису биле укључене у њега. У случају да то није могуће, алтернативно решење су службе безбедности приватног карактера које треба ангажовати за тај посао. И у једном и у другом случају запослењу би морала претходити обука о неким најрелевантнијим питањима које би школски полицајци или њихова алтернатива морали знати о адолесценцији, злоупотреби дроге и специфичностима поступања према ученицима у том узрасту.

Има доста поузданих емпиријских истраживања која показују да је култура јак протективни фактор за понашања у којима доминира насиље и коришћење дроге (Leone, Radovanović i Zvekić, 1992). Због тога је постојање што већег броја културних установа у локалној заједници или у близини места становања ученика и њихова доступност, важан заштитни чинилац и у Само коришћењу дроге. Превентивни програми који би подстицали надлежне на изградњу и отварање културних институција или њихову доступност великом броју младих у местима у којима постоје, били би од велике помоћи за превенцију коришћења дроге.

*

*

*

На крају овог прегледа могућих превентивних интервенција код дечака и девојака које би се односиле на Само коришћење дроге треба скренути пажњу на систематско одсуство било ризичних било протективних чинилаца из подручја породичног окружења на то понашање. Нису јасни разлози зашто је то тако и зато у овом тексту нема ни претпоставки о томе.

Ваља међутим, приметити неколико важних момената када се ради о тим породичним факторима. Прво, код наредна два облика злоупотреба дроге, Коришћења и растурања и Само растурања дроге, породичне варијабле су или најбројнији или међу најбројнијим предикторима тих понашања. Ради се, наравно, о истим варијаблама које код Само коришћења дроге систематски одсуствују из предвиђања тог понашања, што је уједно и доказ да није у питању грешка у природи варијабли из породичног окружења.

Други моменат је величина субузорка ученика који Само користе дрогу. Како је већ речено у том субузорку су 83 ученика, без особених разлика по полу и узрасту. На истом субузорку анализирани су и утицаји варијабли из школског и вршњачког окружења, те индивидуална својства и особине личности и није било проблема са субузорком ни у погледу величине нити у било ком другом облику, па се чини да тај субузорак не може бити разлог за апстиненцију породичних варијабли. Зашто оне апстинирају када је Само коришћење дроге у питању, остаје отворени проблем.

5. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ПРЕВЕНЦИЈА КОРИШЋЕЊА И РАСТУРАЊА ДРОГЕ

Облик злоупотребе дроге који се манифестује Коришћењем и растурањем је највише, односно најчешће заступљено понашање у узорку ученика у овом истраживању. Тако се, наиме, понаша 145 или 11,27% од укупно 1287 ученика у узорку или чак 55% од 264 ученика колико укупно злоупотребљава дрогу. Садржајно ова група ученика се битно разликује и од претходне која Само користи дрогу, али и од следеће која Само растура дрогу. У њој нема нити једног ученика из ове претходне или наредне групе, па иако је Коришћење и растурање дроге, логички гледано, комбинација та два облика понашања, оно је ипак својеврстан и потпуно самосталан облик понашања са другачијом етиологијом од осталих.

5.1 Предиктори Коришћења и растурања дроге

У табелама (две) које следе дат је детаљан преглед ризичних и протективних фактора Коришћења и растурања дроге и код дечака и код девојака. Подаци о њима могу послужити као основ за различита поређења, али је њихова основна функција на

овом месту да покажу које превентивне интервенције су неопходне и могуће да би се смањила вероватноћа јављања и развоја те врсте понашања. Како је већ поступљено и код претходног понашања први на реду су подаци о ризичним и протективним факторима код дечака.

Табела 75. Значајни предиктори Коришћења и растурања дроге код дечака

Канонички дискриминативни коефицијенти			
Доступност дроге у крају	.214	Хомосексуалне тенденције	.207
Лична доступност дроге	.864	Веома немирно понашање у детињству	.265
Број сати у кафићу у последњих 30 дана	.279	Празнина у осећањима	.282
Број посета сајтовима о дроги за посл. 30 дана	.204	Жеља за познанством са хомосексуалном особом	.337
Бежање од куће	.449	Лоше опажање смисла живота	-.308
Насилност оца у породици	.288	Нехедонистичка вредносна оријентација	-.420
Развод родитеља	.501	Материјалистичка вредносна оријентација	.733
Свађе са родитељима	.330	Алтруистичка вредносна оријентација	.300
Лош успех у претходном разреду	-.214	Пушење	.439
Дилери дроге у кругу школе	.388	Често коришћење алкохола	.399
Бежање од школе	.528	Рецидивизам у сукобу са законом	.565
Учешће у тучи у школи	.291	Сарадљивост	.250
Вређање других ученика	.259	Импулсивно тражење сензација	.957
Прегње другим ученицима	.278	Ниска контрола импулса	.201
Припадност пријатељској групи	.481	Хедонизам	.720
Дрога у групи вршњака	.608	Садизам	.257
Криминал у групи вршњака	.402	Генерална егзекутивна дисфункција	.330
Наговарање чланова групе да проба дрогу	.291	Перцептивна дисторзија	.339
Није члан групе навијача	-.357	Повишена свесност	.517
Страх и стрепња	-.367	Депресија	.289
Став: слобода у коришћењу дроге	.646	Заравњени афекат	.290

У наведеној табели има 42 прилично или веома снажна предиктора Коришћења и растурања дроге од стране дечака. Од тога су 32 социјалне природе и 10 особина личности. Од ових 10 особина максималну пажњу треба поклонити Импулсивном тражењу сензација, јер је његов предиктивни коефицијент изузетно висок (.957). Поред ове особине пажњу заслужује још особина Хедонизам (.720) из концепта Аморалност, јер и та особина и концепт коме припада имају сасвим прихватљив ниво објашњавања разлика о којима је напред било говора. Обе особине, како се и може претпоставити, ризични су фактори ако ученик има високе резултате на њима. Остале особине личности имају слабији утицај на Коришћење и растурање дроге.

Када су ризични фактори социјалног порекла у питању превентивне акције треба усмерити на елиминисање присуства дроге у локалном окружењу (.214) и нарочито на лични контакт дилера са ученицима и нуђење дроге (.864), затим на смањење броја сати које ученик проводи по кафићима (.279), елиминисање тенденције или покушаја бежања од куће (.449), на редуковање штетног утицаја развода родитеља (.501), насилности оца (.288) и конфликте ученика са родитељима (.330), на поправљање лошег успеха у школи (-.214), одстрањење дилера дроге из круга школе (.388), елиминисање или свођење на најмању могућу меру бежања од школе (.528).

Такође треба спречити припадност негативним вршњачким групама (.481), присуство дроге у тим групама (.608) или утицаје чланова групе који се баве криминалом (.402), спречити и притисак чланова групе ка пробању дроге од стране ученика (.291), променити став о томе да коришћење дроге треба да буде слободно (.646), подстаћи и повећати општу анксиозност, а посебно страх од дроге (-.367), променити материјалистичку вредносну оријентацију код ученика (.733), елиминисати утицај пушења (.439) и коришћења алкохола (.399) и елиминисати било који облик сукоба са законом и рецидивизам у тим сукобима (.565).

То су заиста бројни и снажни предиктори Коришћења и растурања дроге. На њима ваља темељити превентивне интервенције. Пажљиви читалац ће приметити да неке од тих варијабли из табеле нису поменуте као основа за превентивне акције. Међу њима најупечатљивије су врећање и претње другим ученицима. Те варијабле су под знаком питања, јер није јасно да ли су оне последица злоупотреба дроге или чинилац таквог понашања. Искусни стручњаци у превенцији ће знати да процене њихову вредност и да их користе, ако сматрају да оне имају карактер ризичних фактора. Неке друге варијабле такође нису поменуте због нејасне улоге у прогнози ових разлика: хомосексуалне тенденције и жеља да се упозна хомосексуална особа.

Ипак најважнији разлог зашто неке варијабле нису поменуте у контексту ризичних фактора је зато што се чини да код њих претеже протективни карактер. На пример, опажање смислености живота (-.308), алтруистичка вредносна оријентација (.300), одсуство хедонистичких вредности (-.420). Такође је могуће да и међу варијаблама које су наведене као ризични фактори има оних које су засићене протективном варијансом. На пример, побољшање успеха у школи очигледно делује протективно у односу на Коришћење и растурање дроге, а исто важи и за одстрањивање дилера дроге из круга школе, отклањање празнине у осећањима (.282), а можда и још неке.

Ових неколико протективних фактора са великим бројем ризичних који су идентификовани у истраживању треба да буду довољна основа за продуктивне превентивне акције када је у питању Коришћење и растурање дроге. Уз, наравно, пажљиво и зналачко коришћење адекватних превентивних интервенција.

Код девојака слика ризичних и протективних фактора прилично је другачија упркос чињеници да се значајан број њих понавља. У то се лако може уверити увидом у наредну табелу и упоређивањем њеног садржаја са табелом код дечака.

Табела 76. Значајни предиктори Коришћења и растурања дроге код девојака

Канонички дискриминативни коефицијенти			
Опажање присуства полиције у крају	.223	Наговарање чланова групе да проба дрогу	.410
Одласци у цркву	.304	Став: слобода у коришћењу дроге	.658
Доступност дроге у крају	.275	Клађење	.240
Лична доступност дроге	.714	Коцкање	.319
Доступност субкултуралних објеката у крају	.209	Хомосексуалне тенденције	.203
Став суседа према криминалу	.221	Ниска ауторитарност	-.205
Читање дневне и недељне штампе	-.284	Празнина у осећањима	.246
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	.202	Жеља да упозна хомосексуалну особу	.235
Број сати у кафићу у последњих 30 дана	.253	Опажање смисла живота	-.467
Број посета сајтовима о дроги у посл. 30 дана	.206	Хедонистичка вредносна оријентација	-.415
Бежање од куће	.450	Материјалистичка вредносна оријентација	.743
Насиље оца у породици	-.263	Алтруистичка вредносна оријентација	.304
Одсуство мајке дуже од месец дана	.201	Пушење	.375
Конфликтни стил васпитања	.244	Честа употреба алкохола	.265
Демократски стил васпитања	.208	Рецидивизам у сукобима са законом	.502
Честе селидбе породице	.276	Савесност	-.209
Криминал чланова породице	.413	Импулсивно тражење сензација	.977
Неповерење и лоша комуникација са породицом	.332	Ниска контрола импулса	.285
Постојање школског полицајца	.551	Хедонизам	.569
Ученици (не)виђају школског полицајца	-.346	Пројекција аморалних импулса	.247
Дилери дроге у кругу школе	.296	Садизам	.476
Бављење спортом	-.339	Генерална егзекутивна дисфункција	.330
Бежање од школе	.545	Перцептивна дисторзија	.339
Претње другим ученицима	.252	Повишена свесност	.517
Припадност пријатељској групи	.317	Депресија	.289
Дрога у групи вршњака	.555	Заравњени афекат	.290
Криминал у групи вршњака	.412		

Иако поређење предиктора Коришћења и растурања дроге између дечака и девојака није изричити интерес у овом делу рада, ваља због природе превентивних интервенција уочити да те разлике постоје и да се оне манифестују у неколико поља. Прво, код девојака је судећи по броју значајних предиктора (8) веома изражен утицај чинилаца из породичног окружења. Код дечака је број тих чинилаца упола мањи (4), али суштина тих разлика и није у том броју него у њиховој природи. Једини породични фактор који је заједнички и дечацима и девојкама је бежање од куће. То несумњиво показује снагу ове променљиве за предикцију злоупотреба дроге, али за превенцију су битне и разлике у тим другим породичним утицајима. Код дечака, поред бежања од куће, важан утицај имају још и насилност оца у породици, развод родитеља и конфликти ученика са родитељима. Код девојака нема насиља оца у породици (негативни предзнак), а развод и конфликти се и не појављују као предиктори. Уместо тога код девојака је снажан утицај честог одсуствовања мајке дуже од месец дана, конфликтни стил васпитања, честе селидбе, криминал чланова породице и неповерење и лоша комуникација у породици. Друго поље у ком се ове разлике манифестују су варијабле из школског окружења. Код девојака нема лошег успеха као чиниоца овог понашања, али зато снажан негативан утицај, тј. утицај у правцу Коришћења и растурања дроге, има непостојање школског полицајца. Код

дечака та се варијабла и не појављује као предиктор што значи да се дечаци који користе и растурају дрогу тако понашају независно од тога да ли школа има или нема овог полицајца. Наравно, за то коришћење и растурање није довољно само да школа има свог полицајца, него и да га ученици виђају у просторијама и дворишту школе. Код девојака постоји и та варијабла за разлику од дечака. Тих разлика има још, на пример код варијабле Бављење спортом, али и постојеће су довољне да потврде тезу о другачијој мапи ризичних фактора код дечака и девојака и сходно томе потреби другачијих превентивних интервенција код једних и других.

Основ тих интервенција код девојака треба да буде већина од 43 ризична фактора социјалног порекла који се налазе у претходној табели. Неки од њих воде порекло у раном детињству ученика, па се природа интервенција своди на третман, а не на класичне интервенције. Осим тога неке варијабле су вероватна последица злоупотреба дроге, па треба препустити стручњацима из праксе да о томе дају последњу реч.

У овом моменту се чини да превентивне интервенције Коришћења и растурања дроге код девојака треба првенствено заснивати на елиминисању доступности дроге било у локалном окружењу (.275), било личне доступности (.714), забрани уласка малолетника у коцкарнице, кладонице, играонице, кафиће и сличне субкултуралне објекте (.209), промени утицаја ставова суседа према дроги (.221), уклањању негативних утицаја породичне средине попут одсуства мајке (.201), конфликтног стила васпитања (.244), неповерења и лоше комуникације са родитељима (.332), а нарочито бежања од куће (.450) и бављења криминалом чланова породице (.413), елиминисањем дилера из круга школе (.296), бежања од школе (.545), промени става о слободи коришћења дроге (.658), умањењу негативних ефеката коришћења алкохола (.265) и пушења (.375) и рецидивизма у сукобу са законом (.502). Тим превентивним интервенцијама треба посебно изложити злоћудне утицаје вршњачких група почев од саме припадности тим групама (.317), преко притисака групе ка пробању дроге (.410), до доступности дроге у групи (.555), затим криминала од стране чланова групе (.412). Када су особине личности у питању превентивни утицаји морају се концентрисати на умањење негативних ефеката пре свега импулсивног тражења сензација (.977), хедонизма (.569), садистичких тенденција (.476) и импулсивности (.285).

Истовремено овим интервенцијама треба ојачати протективне утицаје одлазака у цркву (.304), одлазака у позориште (.202), бављења спортом (.339), опажања присуства полиције у крају (.223), постојања школских полицајаца у школама (.551) и њиховим опажањем од стране ученика (-.346), учвршћивањем алтруистичке вредносне оријентације (.409) и спречавањем развоја хедонистичких оријентација (-.450).

5.2 Препоручене превентивне интервенције Коришћења и растурања дроге код дечака

Ваљда због сложености и специфичне тежине понашања, матрица ризичних и протективних фактора код дечака који Користе и растурају дрогу је прилично велика (42 предиктора) и доста разноврсна. Због тога што се у овом раду следи правило да се анализирају и препоручују оне превентивне интервенције које су у складу са природом ризичних и протективних фактора, у неким случајевима је прилично тешко наћи такве превентивне поступке усаглашене са тим факторима, а уједно усаглашене и са неким познатим теоријама у друштвеним наукама или у превентивној науци.

Но посао је доста олакшан, ако се ризични и протективни фактори групишу по неком заједничком својству, па се онда трага за превентивним интервенцијама те групе, а не сваког појединачног фактора. Прву такву групу предиктора, изразито ризичног карактера чине варијабле које говоре о доступности наркотика. Али за разлику од ситуације код Само коришћења дроге овог пута је та група нешто другачије компонована. У њој су две већ „класичне доступности“: Доступност дроге у локалном окружењу (.214) и Лична доступност дроге, односно нуђење дроге ученику (.864), која како се види врло снажно одваја ученике који Користе и растурају дрогу од ученика који немају контакта са дрогом. Њима двома придодате су варијабле Дилери дроге у кругу школе (.388) и Присуство дроге у групи вршњака (.608). Обе последње варијабле говоре такође о доступности дроге, само на другим местима, а не у локалном окружењу и зато природно и припадају овој групи.

Превентивне акције за спречавање доступности прилично су јасне. За њих би највише требало да буду одговорне заједница и полиција (доступност у локалу и личну доступност дроге), заједница, полиција и школа за доступност у кругу школе и породица и школа (за доступност дроге у вршњачким групама). Носиоци превентивних акција треба да буду заједница (локална, али и шира, на нивоу државе), као и школа. Између свих ових институција требало би да постоји међусобни споразум о партнерству у коме би природно били дефинисани задаци заједнице, полиције, школе и представника родитеља.

Основни задаци заједнице и на локалу и на нивоу државе били би да се обезбеде што повољнији услови, не само за елиминисање или смањење доступности дроге на свим поменутих нивоима, него и за превенцију уопште. То између осталог подразумева 1) стварање материјалне и нормативне основе за бољи и успешнији рад на превенцији и 2) ангажовање и сарадњу са полицијом и тужилаштвом. Нормативна основа наравно, подразумева другачије прописе у сузбијању злоупотреба дроге који би се темељили и на коришћењу нових сазнања и искустава о феномену наркоманије у свету. Ангажовање полиције и тужилаштва мора бити темељено на новој нормативној

основи која би обезбедила ефикаснији рад и једног и другог репресивног апарата државе у складу са резултатима научних истраживања¹⁶⁷.

Превентивне интервенције усмерене на смањење или елиминисање доступности дроге су двојачке. Оне за које је „задужена“ заједница у сарадњи са школом и породицом су релативно једноставне, али се мора инсистирати на њиховој већој ефикасности. Оне се свде на систематску примену неколико акција различите природе: контроли и забрани продаје малолетницима свих средстава која могу провоцирати коришћење наркотика (алкохола, дувана, таблета), забрана и контрола рекламирања и промовисања тих средстава, систематска контрола погодних места за продају дроге, контрола и апсолутна забрана боравка малолетницима у коцкарницама и кладионицама и забрана боравка у кафићима, клубовима, на сплавовима и сличним објектима, стална контрола диловања дроге у кафићима, клубовима, доследна примена санкција и строго кажњавање власника ових објеката у случају непоштовања те забране, забрана рада свих тих објеката укључујући и обичне продавнице и апотеке на изврстан временски период (најмање шест месеци), ако не поштују прописе који се односе на малолетнике, стална контрола и забрана уласка у круг школе бившим ученицима и другим особама без одобрења директора, контрола понашања хулигана и навијачких група на територији локалне заједнице, контрола поседовања дроге вршњачких група регистрованих као прекршиоци закона. Спровођење ових мера (забрана рекламирања и промоције, као и продаје алкохола и дувана малолетницима, забрана боравка малолетника објектима попут коцкарница/кладионица, клубова, сплавова) треба поверити полицији и тужилаштву, а не инспекцијским органима. Они су превише законски ограничени да би њихова ефикасност била задовољавајућа. За ефикасност тих мера неопходно је брзо и ефикасно процесуирање, које такође има превентивну функцију и за које је важно да у свакој заједници ранга општине буду организована и едукована посебна одељења полиције за борбу против наркоманије.

Описани поступци и мере чине део тзв. стратегије смањења понуде дроге у локалном окружењу. Истовремено са том стратегијом неопходно је деловање и у правцу смањења потражње дроге (Вуковић, 2011). Стратегија смањења потражње спроводи се као универзална, селективна и индикована превенција од стране државе, локалне самоуправе, породице, школе, здравствених установа, предузећа и институција цивилног друштва. „Напоре за смањење потражње треба превасходно усмерити ка младима, јер су они највише у опасности да започну злоупотребу опојних дрога“ (Вуковић, 2011:46).

---

¹⁶⁷ Та нова нормативна решења ослањала би се на бројне међународне документе (конвенције, директиве, препоруке) у првом реду Комисије за превенцију криминала и кривично правосуђе у оквиру Уједињених нација, Европског комитета за превенцију криминала Савета Европе, али и документа објављена од стране Националног института за злоупотребу дрога (NIDA), Европског центра за праћење дрога и зависности од дрога и других.

Смањивање потражње за дрогом постиже се према Вуковићу 1) промовисањем здравог начина живота, едукацијом о ризицима коришћења дроге родитеља и старатеља, стицањем родитељских вештина, а нарочито учењем како се решавају проблеми у породици и успоставља нормална комуникација са децом, укључивањем образовних установа пре свега школе у промовисање живота без дроге, радом волонтера у том правцу, учењем социјалних и животних вештина од стране младих у ризику од дроге; 2) раним откривањем изложености деце ризику или пробању и коришћењу дроге и интервенцијама усмереним на прекид такве ситуације и понашања; 3) третманом и лечењем појединаца који су постали зависници или су близу да то постану; 4) рехабилитацијом и социјалном реинтеграцијом лечених наркомана и 5) отклањањем штетних последица које су наступиле злоупотребом дроге. Све заједно, рачунајући ту и ангажовање полиције, заједнице, школе, породице и других чинилаца на спречавању понуде требало би да доведе до значајног смањења личне доступности дроге, доступности у локалном окружењу, у школи и смањења њене злоупотребе.

За успех превентивних интервенција које се односе на доступност дроге у кругу школе и у вршњачким групама важно је да у свакој средњој школи постоји школски полицајац. Али то није све. У спречавању ефеката доступности дроге морају се ангажовати и дати свој допринос и школа и породица.

Ипак, треба мора се признати да ма колико се заједница, школа и породица ангажовали да елиминишу присуство дроге биће појединаца или дилера који ће наћи начина да дођу до дроге и да је користе или продају. Због тога је истовремено са радом на спречавању доступности потребно код ученика развити отпорност на притисак продаваца дроге или вршњачких група. Потребно је научити ученике да пруже отпор и да не страхују да ће бити одбачени од групе, а истовремено их научити и оспособити да одржавају пријатељске везе са вршњацима без попуштања притисцима и подређивања другима. Паралелно са тим ученике треба научити самоконтроли, самопоуздању, доношењу рационалних одлука, решавању проблема, суочавању са стресом, вештинама интерперсоналне комуникације. Све то заједно чини тзв. програме учења животних и социјалних вештина. Ови програми треба да буду организовани у оквиру школе. Обједињени у јединствен систем акција ови програми интервенција и интервенције за које је надлежна заједница треба да дају веома задовољавајуће резултате када је доступност дроге у питању и реаговање ученика на ту доступност.

Социјалне вештине које су напред поменуте и посебно пружање отпора вршњачким притисцима су истовремено и превентивне интервенције од којих се очекују најбољи резултати када су у питању утицаји предиктора из подручја вршњачких група: припадности групама (.481), наговарања чланова групе да ученик проба дрогу (.291), коришћења дроге од стране неких чланова групе (.608) и бављења појединих чланова групе криминалом (.402). За превентивне интервенције када су ове

варијабле у питању, тј. за учење социјалних вештина које ће ученике оспособити да неутралишу негативне ефекте припадности групама у којима неки чланови користе дрогу и баве се криминалом, па чак и наговарају ученике да пробају дрогу, такође је најбоље да се организују од стране школе, наравно уз сарадњу са породицом.

Многе од тих интервенција (вештина) за које је задужена школа, могу се користити и за превенцију негативних утицаја који потичу из школског окружења. Ову групу варијабли из тог окружења предводи бежање из школе (.528) и уз већ поменуто присуство дилера дроге у кругу школе ту су још лош успех (-.214), учествовање у тучи у школи (.291), вређање других ученика (.259) и претња другим ученицима (.278). У науци о превенцији је креирано неколико приступа у повећању компетентности који полазе од претпоставке да су процеси социјалног учења¹⁶⁸ веома важни у настајању наркоманије код адолесцената и то нарочито код ученика са оскудно изграђеним личним и социјалним вештинама. Ти адолесценти су сматра се, више мотивисани да користе дрогу као алтернативу за савладавање неког проблема, рецимо тешкоћа у учењу. Типични приступ повећавања компетентности садржи учење следећих животних вештина: 1) општих когнитивних вештина за пружање отпора притисцима других особа или лидера; 2) вештина решавања проблема и доношење одлука; 3) вештина за повећање самоконтроле и самопоштовања; 4) стратегије превладавања стреса и анксиозности коришћењем когнитивних вештина савладавања проблема у понашању или техникама релаксације; 5) општих социјалних и општих асертивних вештина (Griffin & Botvin, 2010). Ови програми повећања компетентности могу се применити у многим областима живота младих људи. Истовремено они су такође, применљиви и као основ за неке нове или посебне програме, делимично измењене у смислу већег коришћења школских потенцијала у превенцији злоупотреба супстанци. Један од тих програма је Ботвинов Life Skills Training (LST) који је универзалног карактера и прилагођен ученицима различитих узраста, тачније са верзијом за ученике различитих узраста (Botvin & Griffin, 2012). Програм LST садржи три важне компоненте при чему је свака усмерена на различит сет вештина.

Прву компоненту чине вештине пружања отпора које омогућавају ученицима да препознају и супротставе се постојећим заблудама о дрогама, као и да се супротставе притисцима вршњака и медија усмереним ка коришћењу дроге. Друга компонента се односи на управљање односно коришћење личних вештина које помажу да се преиспита слика о себи и утицај на понашање, да се поставе јасни циљеви и да се не одступа од личног напредовања, идентификују свакодневне одлуке и како оне могу да утичу на друге у околини, да се анализирају проблематичне ситуације и размотре последице алтернативних решења пре доношења коначне одлуке. Трећу компоненту чине опште социјалне вештине које омогућавају ученицима да науче како да превладају стидљивост, да комуницирају, избегавају неспоразуме, да

---

¹⁶⁸ Видети теорију социјалног учења (Бандура)

разумеју да постоје и други избори осим агресивности или пасивности у суочавању са тешким ситуацијама. Чини се ипак да тај програм пружа вештине које су, колико год биле важне у садржају, прилично општег карактера када су појединачни, тј. конкретни ризични или протективни фактори коришћења дроге у питању. Зато се у овом раду предлажу и интервенције које непосредно поништавају или умањују ефекте ризичних фактора откривених у овом истраживању, попут лошег успеха, бежања од школе или физичког, односно психолошког насиља. Те интервенције требало би да задовоље потребу да се конкретни ризични фактори подвргну баш одређеној врсти интервенција. Лош успех, на пример, има своје детерминанте и ако изостану интервенције које би деловале на отклањање или ублажавање утицаја који до тог лошег успеха доводе, неће бити довољно што су ученици научили да доносе одлуке, да пружају отпор, и слично, када слаб успех непосредно (предиктивни коефицијент је $-.214$), наравно не сам него и удружен са другим чиниоцима, утиче да ученик користи и растура дрогу. Исто важи и за бежање од школе будући да је непосредни утицај тог понашања још јаче изражен ($.528$). Имајући то у виду чини се да имају апсолутно право аутори који истовремено са тренингом животних вештина, чију важност нико не оспорава, инсистирају и на конкретнијим превентивним интервенцијама за решавање проблема лошег успеха, бежања од школе и насиља у школи, као важних и непосредних предиктора коришћења и растурања дроге.

При разматрању тог проблема и раније код Само коришћења дроге, наведено је да је за побољшање успеха потребно користити интервенције које мењају атмосферу у школи, доводе до промене става у правцу опажања важности школског успеха и јачања социјалних веза са школом. За њихову операционализацију користе се структурирани процеси учења, подстицаји, похвале, награде, стална контрола понашања ученика и слично. Такође могуће је користити менторство, утицаје одељенске заједнице и њене подстицаје, стварање одељења са малим бројем ученика и слично. Тих интервенција наравно, има још и зависе од знања и способности актера који креирају те програме.

За бежање од школе речено је да се могу користити програми усмерени ка модификовању понашања, који се одликују процедурама за подстицање социјално пожељних понашања и редуковање негативних укључујући и агресивна понашања. Важну улогу у тим процедурама имају стално праћење понашања, доследно награђивање или кажњавање, а онда и учење когнитивних вештина попут они важних за решавање интерперсоналних конфликта, процес критичког мишљења, самоконтролу и друге. Такође је речено да се за редуковање бежања од школе могу користити и интервенције које припремају ученике за прелаз из основних у средње школе, идентификовање ученика са позитивним вршњачким групама и друге.

Код физичког и психолошког насиља као предиктора поменуто је коришћење оних интервенција које те импулсе могу да редукују. На пример, медијација, контрола

беса, контрола импулса, начини ненасилног решавања конфликта, вештине комуникације, индивидуално или групно саветовање, психотерапија.

У литератури се могу наћи и друге интервенције које се могу примењивати за елиминисање утицаја школских чинилаца на коришћење и растурање дроге. Тако се, на пример при разматрању феномена школског неуспеха и његових негативних последица наводи чак десет феномена којима се може тај успех побољшати, што ће самим тим променити и његов утицај на злоупотребу дроге. Од тих десет најважнији су, чини се: 1) понашање наставника које посебан значај даје позитивним особинама ученика и веровање да ученици могу постићи добар успех; 2) указивање ученицима на значај и корист од градива за каснији свакодневни живот, 3) формирање одељења са малим бројем ученика и чешће провере знања, 4) подстицање и помагање да ученици опажају себе као део колектива, 5) укљученост ученика у разне активности школе, 6) изградња поверења код ученика у своје способности, 7) избегавање прелазака из школе у школу (Argo, Rhoad & Drew, 1999). Витмор (Whitmore, 1980) према Кнежевић-Флорић (2007) сматра да неуспех ученика може да се промени на боље коришћењем три типа стратегија у раду са њима. Прва стратегија, тзв. *стратегија подршке* користи састанке одељенске заједнице који представљају прилику да ученици износе сопствено мишљење о теми коју сами одаберу. Циљ те стратегије је да се постигне позитивна адаптација ученика на одељење. Друга стратегија је *интринзична стратегија* чији је циљ подстицање позитивних ставова у одељењу. Наставник треба да подстакне позитивне ставове свих ученика, а не само одличних. У овој стратегији је важно да сви ученици имају исту шансу и једнак положај у одељењу са становишта наставника. Најзад, трећа стратегија носи назив *компензаторска стратегија*. Наставник у раду са одељењем мора да омогући да ученик испољи знања у оним областима за које је способан и заинтересован, али и да пружи помоћ у оним областима у којима ученик има тешкоће. Коришћење тих стратегија обезбедиће позитиван успех скоро код сваког ученика, сматра аутор.

Врло важну групу предиктора Коришћења и растурања дроге чине четири варијабле из породичног окружења: бежање од куће (.449), насилност оца у породици (.288), развод родитеља (.501) и свађе испитаника са родитељима (.330). Гледајући висину њихових каноничких коефицијената рекло би се да свака од њих, сама за себе, може довести до злоупотреба дроге. Тај снажан, појединачни, предикторски утицај је један од разлога зашто овај скуп породичних фактора ваља сматрати врло важним. Други разлог је чињеница да се породичне променљиве тек сад, код Коришћења и растурања дрога појављују као важни ризични фактори те злоупотребе. Код Само коришћења дроге, и код дечака и код девојака, породичне променљиве нису дале значајне дискриминативне функције, па зато нису ни биле међу предикторима тог понашања. Овог пута, код Коришћења и растурања дроге, постоје значајне дискриминативне функције са веома запаженим каноничким корелацијама, што практично значи да породични предиктори објашњавају прилично висок проценат

варијансе разлика између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу.

Остаје међутим, питање малог броја породичних варијабли које имају улогу предиктора Коришћења и растурања дроге код дечака¹⁶⁹. Од 27 варијабли из породичног окружења, колико је било у почетној матрици података, значајни предиктори су само четири (плус две варијабле које се и не морају сматрати важним предикторима због малог доприноса том понашању). То је заиста мало, али је још горе што нема неког логичног или стручног објашњења зашто је то тако. Но резултат је такав какав јесте и не може се мењати или прилагођавати почетним замислима аутора. Чињеница да је тај број варијабли код девојака, па и код девојака и дечака у понашању које ће тек бити анализирано (Само растурање дроге) знатно већи, иде у прилог тези да су неки понашајни облици злоупотреба дроге мање, а неки више осетљиви на породичне факторе.

При том стално треба имати у виду да се овде ради о предикторима, дакле о променљивим које непосредно утичу на Коришћење и растурање дроге, на предвиђање тог понашања, а не о варијаблама које имају значајне корелације са овим понашањем. Ових других има знатно више и да је у питању обичан корелативни однос, овде би се говорило да су ризични фактори, поред постојеће четири варијабле још и: често одсуство мајке дуже од месец дана (.333)¹⁷⁰, анархични стил васпитања (.234), конфликтни стил васпитања (.303), физичко кажњавање од оца (.208), вређање од стране родитеља (.370), алкохолизам оца (.206), изостајање подршке од стране породице (.372), криминал чланова породице (.227), недостатак поверења и комуникације са породицом (.305). Дакле још девет варијабли, што укупно са четири предиктора и две варијабле које су изузетно слаби предиктори чини број од петнаест, односно више од половине од броја полазних варијабли у узорку породичних фактора.

Али у овој анализи се ради о предикторима, а не о обичним корелативним односима и зато се анализирају могуће превентивне интервенције само четири варијабле: бежања од куће, развода родитеља, свађе са родитељима и насилност оца у породици. Циљ тих интервенција мора бити ублажавање негативних ефеката ових ризичних фактора и елиминисање неких од оних који се могу отклонити (бежање, свађе са родитељима). Овим превентивним интервенцијама морају бити обухваћени и родитељи и ученици.

Пошто су четири предиктора који су већ неколико пута поменути више него јасни симптоми поремећаја породичних односа, превентивне интервенције треба да буду усмерене на њихово мењање и успостављање односа који су пожељни за нормално васпитање деце. Тачније на два важна дела тих односа. Први је стварање што боље породичне климе и што квалитетнијих односа међу члановима породице

¹⁶⁹ Код девојака је тај број дупло већи.

¹⁷⁰ У загради су коефицијенти корелација варијабли са функцијом која раздваја ученике који користе и растурају дрогу од оних који немају додир са дрогом.

укључујући и децу. То подразумева да родитељи као најбитнији актери тих односа, науче како да своје фрустрације због посла, економског статуса, међусобних неслагања и многих других разлога задрже под контролом и далеко од деце, и наравно, како да не угрозе породицу као целину. Други део је знање родитеља како да са својом децом у периоду адолесценције изграде добар однос, квалитетну комуникацију, да разумеју њихове емоционалне проблеме и жељу за самосталним доношењем одлука, да пазе на своје понашање како код деце не би изазвали осећање стида (због алкохолизма, насиља, криминала, коцкања, вербалних сукоба и других), да разумеју и помогну у сепарацијским тежњама детета, да пажљиво користе систем награђивања и кажњавања, да знају како да контролишу понашање деце, а да то не изазове осећање отпора, кривице, бес или повлачење. И наравно, знање да препознају прве симптоме узимања дроге како би на време, уз помоћ стручњака у школи, спречили такво понашање.

За оба та дела породичних односа наука о превенцији је креирала приличан број превентивних програма који се са мање или више успеха примењују у пракси. Ти програми ће дати боље резултате, ако се примењују и на нивоу породица и на нивоу ученика и ако су усмерене на целину поремећаја породичног функционисања, а не на сваки ризични фактор посебно.

Међу програмима усмереним на породичну средину који се могу применити за ублажавање или елиминисање негативних утицаја ове средине су Creating Lasting Family Connections (CLFC), Brief Strategic Family Therapy (BSFT), Functional Family Therapy (FFT), Systems Behavioral Family Therapy (SBFT), Multidimensional family therapy (MFT), Multitarget ecological treatment (MET). За неутралисање бежања од куће, свађа са родитељима и штетних последица које су на понашање дечака у адолесценцији оставили развод родитеља и насилност оца вероватно је сасвим адекватна и Brief Strategic Family Therapy описана у већ поменутом раду Грифина и Ботвина. Ради се о индикованим породичним интервенцијама које имају за циљ да смање утицај индивидуалних и породичних ризичних фактора на понашање ученика, што је нарочито важно почев од шесте године живота, па све до краја адолесценције, односно 18 године. Тај распон узраста један је од важних разлога зашто се овај модел интервенција препоручује. Њиме се наине, процесом третмана могу обухватити и рани поремећаји понашања, али и поремећаји понашања у адолесценцији. Осим тога, та врста интервенција креирана је и за учење и усвајање одређених вештина и успостављање јаким породичних веза, као и за спречавање злоупотребе дроге (Kumpfer, et al., 1998; Sexton & Alexander, 2000; Liddle, 2002; Liddle et al, 2005; Griffin & Botvin, 2010).

Неки аутори препоручују, ако се код ученика ради и о другим поремећајима понашања, а не Само коришћењу дроге (на пример насиљу, криминалу) и ако је степен поремећености породичних односа веома изражен, да се паралелно са овим програмом користе и програми за побољшање успеха ученика у школи, програми обуке у

социјалним и родитељским вештинама. Чини се да је те препоруке, бар када су ученици у питању пожељно користити и код ученика који Користе и растурају дрогу. Наиме, на то Коришћење и растурање снажно утичу употреба алкохола (.399) и дувана (.439), те рецидивизам у сукобу са законом (.565) што практично значи да код ових ученика постоји и ова врста поремећаја у понашању. Смањивање утицаја тих понашања на Коришћење и растурање дроге, па можда и престанак коришћења алкохола, пушења и сукоба са законом, може се очекивати учењем социјалних вештина.

Последњу групу ризичних фактора Коришћења и растурања дроге чине нека лична својства и особине личности. Ради се о прилично бројним варијаблама различитог порекла и природе. У подгрупу личних својстава могу се сврстати предиктори као што су ниски страх и стрепња (-.367), празнина у осећањима (.282), став да треба дозволити слободу у коришћењу дроге (.646), материјалистичка вредносна оријентација (.733), опажање бесциљности и бесмислености живота (-.308). Већина тих предиктора може се мењати и за то се као интервенције могу користити неке од више метода које су на располагању за промене ставова. Добре учинке у промени даје и тренинг когнитивних и социјалних вештина будући да су те вештине усмерене на когнитивну и афективну компоненту које су код ових ставова, а нарочито код материјалистичке вредносне оријентације врло јаке. За предикторе као што су ниски страх и стрепња и празнина у осећањима нису довољне методе за мењање ставова, па се за њих морају користити неки од примерених поступака психотерапије.

Из подгрупе особина личности предиктори су високи скор на Сарадљивости (.250) из концепта Петофакторски модел личности и том концепту придружена особина Импулсивно тражење сензација (.957). Из концепта Аморалност, предиктори су висока импулсивност (.201), високи хедонизам (.720) и високи садизам (.257).

Најзад из концепта Дезинтеграције предиктори су Генерална егзекутивна дисфункција (.330), Перцептивна дисторзија (.339), Повишена свесност (.517), висока Депресија (.289) и високи скор на димензији Заравњени афекат (.290). Нажалост ефекти тих особина на Коришћење и растурање дроге су увек једносмерни: те особине подстичу и повећавају злоупотребу дроге. При томе су нарочито снажни утицаји Импулсивног тражења сензација, Хедонизма и Повишене свесности. Превентивне интервенције када су ове особине у питању своде се у највећем броју случајева на разне облике психотерапије.

За разлику од ситуације код Само коришћења дроге, код овог понашања нема фактора са изразитом протективном оријентацијом. Можда то значење имају једино повишени скор на алтруистичкој вредносној оријентацији (.300) и неприпадност навијачким групама (-.357). Међутим, њихов протективни статус није јасан пошто супротни пол ових континуума има изразито ризично значење.

Но поред нејасног статуса ове две варијабле постоје и варијабле чији је статус ризичних фактора јасан, јер произлази из висине и смера каноничког

дискриминативног коефицијента, али није јасна природа предиктивног утицаја. То су хомосексуалне тенденције ученика (.207) и жеља за познанством са хомосексуалном особом (.337). Ипак, не чини се да су доприноси ове две варијабле Коришћења и растурања дроге толико важни да захтевају посебна проучавања другачијим истраживачким поступцима.

5.3 Препоручене превентивне интервенције Коришћења и растурања дроге код девојака

Тешко је наћи неко логично, па и прихватљиво објашњење за тако масовно „присуство“ ризичних и протективних фактора Коришћења и растурања дроге када су девојке у питању. Чак 53 варијабле са статусом значајних предиктора од чега 8 протективне природе заиста је неочекиван резултат.

Прву групу предиктора, као и до сада, чине фактори чије је порекло у локалној заједници. То су, наравно, доступност дроге у крају у ком ученица станује (.275) и лична доступност односно доживљај нуђења дроге у локалном окружењу (.714), постојање или доступност субкултуралних објеката у крају – кафића, коцкарница, кладионица и слично (.209), невиђање полиције у крају (.223) и позитиван став суседа према криминалу (.221). Феномен доступности употпуњава се још виђањем дилера дроге у кругу школе (.296) и постојањем дроге у вршњачкој групи (.555), али ће те две варијабле бити анализирани унутар подручја којима више припадају.

Како је већ више пута речено за доступност дроге у крају и личну доступност надлежни су локална заједница, инспекције службе и наравно, полиција. Превентивне интервенције у овом случају свде се на сталну и систематску контролу и смањење понуде, доследна хапшења и изрицања затворских казни по убрзаном поступку, сталну контролу апотека, кафића, клубова, кафана, сплавова, хостела, хотела и сличних објеката у којима се дрога продаје и изрицање забране рада тим објектима, прво на краће време, а онда и на дуже, чиме би се подстакло да и сами власници контролишу присуство дилера. Ова забрана се мора изрећи или на лицу места, од стране посебно обучених и овлашћених инспекцијских служби или најдуже за десет дана од стране суда¹⁷¹. Припаднике полицијских и инспекцијских служби такође треба посебно обучити за рад на сузбијању злоупотреба дроге како одлуке судова и инспекцијских служби не би биле обаране у жалбеном поступку због грешака у раду.

Осим ових мера заједница и полиција морају обезбедити доследно поштовање прописа и забрана продаје малолетницима алкохола и дувана, јер коришћење тих супстанци повећава и вероватноћу коришћења и растурања дроге. У скуп тих прописа треба уврстити и прописе о забрани боравка малолетницима (сами или у пратњи одраслих) у коцкарницама, играоницама, кладионицама и слично. Истим прописима

---

¹⁷¹ Та мера подразумева промену одређених прописа.

треба ограничити малолетницима боравак у кафићима, кафанама, клубовима или на сплавовима, самих или у пратњи одраслих, након 23 сата увече.

Заједница је дужна и да обезбеди материјална средства и обучен кадар за спровођење различитих врста превентивних интервенција на сопственој територији. Корисно би било да у оквиру сваке општине постоји и посебно одељење добро обучених и плаћених људи за борбу против дроге, као и постојање локалних савета за превенцију криминала и злоупотребе дрога.

Још два предиктора из овог локалног окружења могу бити важни за превенцију Коришћења и растурања дроге. Први од њих Неопажане присуства полицајаца позорника или патрола полиције у крају (.223) говори колико је за растурање дроге, па и коришћење, важна перцепција да у близини постоје полицајци задужени за спречавање законом забрањених понашања. Непостојање такве препреке, може деловати као тренутни стимулус кога у одсуству моралних вредности може зауставити само јак страх од откривања. Како тог страха нема, јер нема ни опажања препреке, преостаје да се забрањено понашање може евентуално зауставити снажним деловањем отпора на искушења и на ситуационе притиске. Те врсте отпора се формирају доследним и джим тренингом социјалних вештина. Наравно, значајна превентивна препрека би била и када би држава вратила на сцену ранији систем полицајаца позорника или када би повећала број патрола које би усмерено деловале и покривале позната места продаје дроге.

Други предиктор је Позитиван став суседа према криминалу. Паралелно са тим ставом испитиван је став суседа према дроги. Он у овом случају није предиктор¹⁷² што може бити нека врста доказа да ти ставови нису опажани и оцењивани случајно и без неке основе у реалности. Уосталом за понашање ученика у вези са дрогом и није толико важно какви ти ставови реално јесу него како их ученици опажају. Ако опажају да суседи не осуђују криминално понашање, онда је баш то опажање важно за предикцију њиховог коришћења и растурања дроге, а не шта о криминалу суседи стварно мисле. Спречавање утицаја таквог опажања на злоупотребу дроге не може се зато темељити на мењању ставова суседа (предавањима, убеђивањима или едукацијом) него стварањем отпорности ученика на негативне утицаје таквог опажања, учењем како се доносе важне одлуке о сопственом понашању и учењем критичког размишљања. Другим речима тренингом вештина социјалне компетентности, односно социјалних вештина.

Код Коришћења и растурања дроге од стране девојака прилично је бројна и судећи по висини каноничких дискриминативних коефицијената, прилично важна група предиктора која припада породичном окружењу. Најпре, ту је неизбежно бежање од куће (.450) као најбољи предиктор поремећаја у односима између породице и ученица, затим често одсуство мајке дуже од месец дана (.201), конфликтни стил

---

¹⁷² Био је предиктор код девојака које Само користе дрогу.

васпитања (.244), демократски стил васпитања (.208), честе селидбе породице (.276), неповерење и лоша комуникација са породицом (.332), криминал чланова породице (.413), али и ненасилност оца (-.263). Дакле, прилично хетерогена скупина предиктора са очекиваним негативним утицајима на Коришћење и растурање дроге (осим ненасилности оца у породици). Сваки од тих предиктора је вероватно прича за себе, али три се издвајају својом предиктивном снагом и заслужују да буду поменути. Први је Бежање од куће са чак 20,25%¹⁷³ варијансе разлика између девојака које користе и растурају дрогу и ученика који немају никаквог додира са дрогом која се може предвидети овом варијаблом. Други је Криминал чланова породице са 17,05% варијансе ових разлика и трећи Неповерење и лоша комуникација са члановима породице са 11,02%. То су огромне разлике у односу на друге предикторе чија се предиктивна снага креће између 4,04% (често одсуство мајке) и 7,61% (честе селидбе).

У скупу ових предиктора нема развода родитеља, физичког кажњавања од стране родитеља, нема насилности и алкохолизма оца, нема лошег социјалног статуса, материјалне несигурности и немаштине, нема оскудице и нема многих других варијабли да би се могло закључити како се ради о тешко или мање тешко поремећеним општим односима у породици који би се онда могли превенирати неким врстама интервенција општијег типа. Уместо тога чини се да доминирају предиктори којима је заједничка нит поремећеност односа између породице и ученице. И то прилична поремећеност, ако се има у виду да је у питању бежање од куће и то девојке у адолесценцији. Највећи симптом тог поремећаја на линији родитељи - ученица свакако је бежање од куће, али оно није и једини такав знак. Врло јасан симптом је и неповерење и лоша комуникација између ученице и породице. Постојање криминала у породици, често одсуство мајке, конфликтни стил васпитања, тј. често неслагање оца и мајке у поступцима према ћерки, демократски стил васпитања (попустљивост према адолесцентима и њиховим захтевима је у неким радовима наведена као ризичан фактор – Сакоман, 2009а) и честе селидбе пре свега имају значај описа породичне ситуације у којој постоји тај прилично снажан конфликт између ученице и њене породице.

Под претпоставком да су те хипотезе тачне, превентивне интервенције би пре свега требало усмерити на решавање тог конфликта – на престанак бежања од куће, јачање поверења између породице и детета, као и на обезбеђивање квалитетне комуникације између њих. Паралелно са тим, родитељи би морали стећи одређена знања о томе како се поступа и комуницира са женским дететом у периоду адолесценције (због погрешних стилова васпитања које користе), а ученице о квалитетном доношењу одлука и отпорности на негативне утицаје неких фактора као што су криминал чланова породице, честе селидбе и одсуство мајке.

---

¹⁷³ Квадрирани канонички дискриминативни коефицијент.

Описаној природи поремећаја у односима између породице и ученица највише би одговарале превентивне интервенције које би представљале едукацију односно обуку родитеља у вештинама родитељства, о успешној комуникацији са децом, о правилима о надзору деце, о развоју самопоштовања и емпатије и слично. Другим речима, превентивне интервенције које се могу користити у случајевима тежих конфликта између родитеља и деце треба да обухвате и обуку родитеља у стицању следећих вештина: изградњи добрих интерперсоналних односа, надзору над децом, поступцима васпитања и дисциплиновања, примени награђивања и кажњавања, развоју поверења и комуникације, постављању стандарда у понашању (Вуковић, 2014), реаговању у кључним и стресним ситуацијама, односима узајамног поштовања и поштовања личности детета, решавању сукоба са децом, решавањима конфликта, јачању мотивације код деце, повећању самопоштовања и осећању вољености (UNODC, 2009).

Овај тип превентивних интервенција (обука у вештинама) је боље решење него класична едукација, јер усвојене вештине дуже трају, прилагођене су нивоу ризика, засноване су на теорији ризичних фактора, не траже висок ниво предзнања родитеља и слично. Када су девојке као субјекти превентивних интервенција у питању, њиховом доживљају сукоба са родитељима највише одговара тип интервенција попут тренинга социјалних вештина, јер оне садрже усвајање садржаја као што су како решити интерперсоналне конфликте, контролу импулса, доношење одлука, отпор изазовима, отпор притисцима вршњака, конструктивни начини решавања проблема, развој критичког мишљења, учење позитивних начина комуникације и слично.

Број предиктора из школског окружења када су у питању девојке и Коришћење и растурање дроге је прилично скроман: пет варијабли, при чему доминирају бежање од школе (.545) и школа нема свог полицајца (.551). На јак утицај бежања од школе увек треба рачунати, бар до сада, и са тог становишта овај резултат не представља неку новост. Није новост ни предикторски статус постојања дилера дроге у кругу школе (.296), јер је та варијабла била предиктор у свим досадашњим случајевима. Али новост је прво, важна предикторска улога код Коришћења и растурања дроге од стране девојака то што школа нема свог полицајца (.551) и што се први пут сада показује да небављење спортом непосредно утиче на Коришћење и растурање дроге (-.339)¹⁷⁴. Наравно, својеврсно је изненађење и то што међу предикторима нема лошег успеха и што се структура варијабли са предиктивном улогом из школског окружења код девојака веома разликује од структуре варијабли из тог окружења код дечака.

Али те разлике тренутно нису предмет расправе. У центру пажње су могуће превентивне интервенције код оваквог распореда и природе варијабли које имају предиктивну снагу када су у питању девојке које Користе и растурају дрогу. Јасно је да су негативни утицаји Непостојања школског полицајца и Постојања дилера дроге у

---

¹⁷⁴ Минус предзнак коефицијента је последица начина нумерисања варијабле.

кругу школе у непосредној међусобној повезаности, али је исто тако јасно да су превентивне интервенције у вези са тим чиниоцима у надлежности заједнице, односно државе и њеног министарства унутрашњих послова. Ма колико ова врста превенције била скупа, штете које настају њеним изостанком, вишеструко надмашују евентуално уложена средства. Али ако држава није у могућности да организује ту врсту превенције у свим средњим школама, постоје нека мање скупа, али и половична решења: увођење школског полицајца у оне школе у којима учесталост коришћења дроге прелази стопу од на пример 3% популације ученика у тој школи¹⁷⁵. Друго могуће решење је да школе саме запосле приватно обезбеђење. О томе одлучују Савети родитеља или школски одбори. То решење је мање квалитетно и можда теже изводљиво, јер се приватно обезбеђење не плаћа из буџета школе, већ га финансирају родитељи на годишњем нивоу, али је могуће као прелазна мера док држава не смогне снаге да више уради на заштити ученике од дроге.

Непостојање школског полицајца и присуство дилера дроге у школском дворишту без сумње су врло важни предиктори Коришћења и растурања дроге, али централно место у том сету варијабли из школског окружења ипак припада Бежању од школе. Не само због високог предиктивног коефицијента (.545), него и због злоћудне варијансе коју садржи та врста понашања. У ранијим одељцима рада, онда када су анализирани предиктори Само коришћења дроге, па и Коришћења и растурања дроге код дечака, било је говора и о превентивним интервенцијама код тог понашања. Углавном су се тада као превентивне интервенције наводиле оне усмерене на модификације понашања без неког дубљег анализирања бежања од школе као, такође, поремећаја понашања. Овог пута треба искористити доминантну позицију тог предиктора у сету ризичних фактора из школског окружења и рећи нешто детаљније о томе, а нарочито о интервенцијама које се могу користити у неутралисању негативних ефеката овог бежања.

Школско окружење је амбијент у коме се најчешће и први пут идентификују симптоми неког поремећаја понашања (Жунић-Павловић и Павловић, 2008), па тако родитељи када сазнају да њихово дете већ данима не долази у школу, први пут сазнају и за неки озбиљнији поремећај понашања код њега. Школа, међутим, има и сопствене ризичне факторе за поремећаје понашања, па и поремећаје који се испољавају искључиво у вези за школском средином. Један од њих је бежање од школе. Иако за његов развој ни породични ни вршњачки утицаји не могу бити амнестирани, ипак, чини се, да су школски доминантни, а они могу бити и глобалног и индивидуалног карактера.

Индивидуални, који су у овој анализи због природе разматраних превентивних интервенција више у центру интересовања, су нажалост многобројни. Према поменутиим ауторима највећи део њих је последица слабих или прекинутих социјалних

---

¹⁷⁵ Према неким новинским чланцима то је ниво коришћења дроге у нордијским земљама који се може толерисати.

веза: неспособности успостављања емоционалних веза са другим ученицима, наставницима и школом као институцијом, изолованост од вршњака и школских активности, лошег успеха у учењу и многи други. Истраживања и других аутора показују да бежање од школе може зависити и од честог мењања школе, опажања да су школске казне неправедне, кампањског учења, лоше привржености школи, сукоба са другим ученицима (Радовановић, 2010).

Наравно ни породица ни вршњачке групе не могу бити изузети од одговорности за бежање од школе. Због таквог мноштва фактора од којих ово понашање зависи и због снажног прогностичког утицаја на Коришћење и растурање дроге чини се да би најадекватнија превентивна интервенција била примена неког од ефикаснијих поступака психотерапије. Ови облици третмана могу се примењивати и пре него што дође до бежања од школе, ако симптоми тог понашања указују да ће ученик почети најпре ретко, па све чешће и дуже одсуствовати из школе. Али могу се применити и након што бежање ескалира и постане уобичајени начин понашања или прерасте у напуштање школе и прекид у школовању. Само се по себи разуме да је примена психотерапије пре настанка поремећаја далеко пожељнија.

У примени психотерапијских поступака треба се отарасити многих предрасуда. Ове методе код поремећаја понашања не представљају лечење душевних поремећаја него начине да се неки важни елементи структуре личности, а пре њих мотиви, мишљења, ставови, вредности, морална схватања, навике и неки други феномени, усмере у позитивном смеру. Ова позитивна усмереност се постиже и онда, ако се само један део тих структура или феномена промени пошто и те делимичне промене могу довести до промена осталих.

У сету психотерапијских поступака који стоје на располагању чини се да бежању од школе највише одговара класичан поступак бихејвиоралне терапије, односно бихејвиоралне модификације тог понашања¹⁷⁶. Основни циљ те методе био би да енергију која ученика подстиче да бежи од школе усмери у друштвено прихватљивом правцу. Од психотерапијских техника најбоље учинке код бежања од школе ваља очекивати од примена техника које повећавају или поново успостављају пожељан ниво самопоштовања, затим од учења по моделу, па и од различитих врста саветодавног рада или менторства. Комбинацијом бихејвиоралног приступа са когнитивном терапијом, што је у последње време чест случај, могу се очекивати још бољи резултати.

У скупу предиктора из школског окружења важну улогу у Коришћењу и растурању дроге од стране девојака има и Небављење спортом (-.339). То је први и последњи случај да бављење спортом има било какву улогу у злоупотреби дроге: те варијабле нема ни код Само коришћења дроге, ни код Само растурања дроге, па ни

---

¹⁷⁶ Један од разлога за то је што се примењује у институцији, тј. школи. Други је што је једноставан за примену и не захтева дуго образовање, а нити велико познавање посебних области, тако да је могу примењивати и специјални педагози.

код Коришћења и растурања када су дечаци у питању. Чинило се да је то једна од многих истраживачких заблуда корелативних анализа података, када се изненада појавила значајна предиктивна способност која значи, када се резултат интерпретира са становишта другог пола континуума, да је бављење спортом од стране девојака значајна брана против Коришћења и растурања дроге. Зашто тек сада, зашто код девојака и зашто код овог, а не и других облика понашања су непознанице о којима ваља размишљати. Оно о чему не треба имати дилему и посебно размишљати јесте да ли је бављење спортом снажна заштита од дроге када су девојке у питању и да ли ту врсту превентивне делатности морају организовати и школе и локална заједница. Наравно и код девојака и код дечака, јер као што нема доказа да спорт представља брану од злоупотребе дроге нема доказа ни да јој иде у прилог.

Посебно важну улогу у предикцији Коришћења и растурања дроге од стране девојака имају варијабле које припадају вршњачким односима. Та група варијабли није велика по броју предиктора, али је врло значајна због висине предиктивне моћи коју имају те променљиве: припадност пријатељској вршњачкој групи (.317), постојање чланова групе који користе дрогу (тзв. дрога у групи .555), постојање чланова групе који се баве криминалом (.412) и наговарање од стране чланова групе да ученица проба и користи дрогу (.410). Ради се о варијаблама које описују класичан утицај неформалних група ка тзв. једнообразности понашања, односно о притисцима групе, директним и недиректним на сваког члана чије понашање одступа од уобичајеног или већинског понашања групе. Притисцима групе, члан групе се може одупрети на различите начине. Аутори који се баве превенцијом злоупотреба дроге креирали су смислен програм под називом Project Towards No Drug Abuse (TND) намењен и да „попуни празнину у превентивним програмима намењеним спречавању коришћења супстанци од стране младих у средњим школама“ (Griffin & Botvin, 2010:513). Програм се иначе заснива на теоријским претпоставкама да млади у ризику неће користити супстанце, ако су свесни заблуда и обмана о коришћењу дроге, ако су у стању да се одупру разним притисцима, па и притисцима групе и ако су оспособљени да доносе квалитетне одлуке. Следствено томе програм се састоји од промена у мотивацији, тренингу социјалних вештина које обухватају и оспособљавање за пружање отпора притиску групе и учењу доношења адекватних одлука. Промене у мотивацији обухватају промене у ставовима, уверењима и очекивањима од употребе супстанци.

Као и до сада у случају Само коришћења дроге и Коришћења и растурања код дечака и у овом случају најбројнији предиктори припадају подручју особина личности. Међу њима доминантну улогу имају Импулсивно тражење сензација (.977), Хедонизам (.569), Садизам (.476) и Повишена свесност (.517) из блока патолошких тенденција у личности. Изузев Импулсивног тражења сензација остале особине када су девојке у питању, нису у могућности да објасне неки већи степен разлика између ученика који немају везе са дрогом и девојака које користе и растурају дрогу. Упркос

томе овим особинама треба поклонити пуну пажњу, јер је могуће да њихове интеракције са неким другим променљивим имају значајног утицаја на злоупотребу дроге од стране девојака.

Превентивне интервенције када су особине личности у питању темеље се на неким од метода психотерапије. Избор тих метода зависи и од особина и од склоности и обучености стручњака, али се чини да најбоље резултате ваља очекивати код примене когнитивно-бихејвиоралне терапије. У литератури нема ваљаних доказа да је та метода најадекватнија за ублажавање негативних утицаја импулсивног тражења сензација, али нема ни супротних. Зато треба остати при том предлогу о коришћењу когнитивно-бихејвиоралне методе у превенцији иначе прилично злоћудних утицаја ове особине на све видове злоупотребе дроге, па и на Коришћење и растурање дроге. Оно што, међутим, привлачи пажњу када су особине личности девојака које на овај начин злоупотребљавају дрогу у питању и нису толико могуће превентивне интервенције, него одсуство ниског самопоштовања, параноидних тенденција и ниска предиктивна снага депресије. Без улажења у остале разлике, већ на основу ова два податка може се тврдити да се структура личности девојака које Користе и растурају дрогу веома разликује од структуре личности групе девојака које Само користе дрогу. То је још један од озбиљних доказа о потреби одвојених анализа ових понашања.

Последњу групу предиктора чији допринос Коришћењу и растурању дроге треба анализирати чини пет варијабли протективног карактера. То су: одласци у цркву (.304), одласци у позориште (.202), ниска хедонистичка вредносна оријентација (-.450), висока алтруистичка вредносна оријентација (.409) и често виђање присуства школског полицајца у простору школе (-.346)¹⁷⁷. Ради се, дакле, о вредносном систему, пошто шире гледано и одласци у цркву и одласци у позориште су део општег културног система вредности, поред хедонистичке и алтруистичке вредносне оријентације. Због те чињенице јако је важно да културни импулси буду што више присутни у свакодневном животу ученика што друштвена заједница, школа, па и породица треба и могу да обезбеде на разне начине. Ипак основа свих тих вредности стечена је пре свега у породици. Ту основу школа мора да развија својим системом васпитања, кроз наставу, додатну едукацију, одељенске посете позоришту, ненаметљивим, али сталним настојањем ка усвајању моралних начела и вредности које нуди религија и на разне друге начине.

---

¹⁷⁷ Друга, паралелна варијабла са овом, која говори о томе да ли школа има свог полицајца овог пута има карактер ризичног фактора.

6. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ПРЕВЕНЦИЈА САМО РАСТУРАЊА ДРОГЕ

Само растурање дроге је трећи облик понашања којим је злоупотреба дроге операционализована. По броју ученика који се тако понашају овај облик злоупотребе и не изгледа тако важан, с обзиром да је у њега укључено свега 36 или 2,8% од укупно 1287 испитаних ученика, међутим због своје природе и нарочито злоћудности коју садржи, то понашање привлачи максималну пажњу. Из самог назива овог понашања да се закључити да се ради о ученицима који уопште не користе дрогу него је продају, препродају, посредују у продаји или куповини, нуде дрогу другима, поклањају је или позајмљују другима. Занимљиво је да се тако понашају и дечаци и девојке, као и да је веће учешће девојака у том растурању него дечака (14 према 22). Када је у питању узраст ученика који *Само растурају дрогу*, ваља се подсетити да је то понашање више својство ученика старијих разреда, највећи број њих је старости 17 и 18 година. Тачни подаци о узрасту и полу ученика који Само растурају дрогу могу се видети у ранијем одговарајућем поглављу. Злоћудност овог понашања не огледа се само у његовој природи, већ и у чињеници да проценат од 2,8 ученика који дилују дрогу, с обзиром да је узорак репрезентативан за Београд и његове средње школе, може да значи да 2,8% популације ученика београдских средњих школа то ради.

6.1 Предиктори Само растурања дроге

Као и код претходна два понашања и у овом случају ће најпре бити изнети резултати истраживања ризичних и протективних фактора код дечака. С обзиром на специфичну природу понашања о коме се ради, било је очекивано да та листа значајних предиктора такође има помало специфичну слику. У пројектовању истраживања ово се понашање није ни наслућивало да би избор независних варијабли био што више примерен овој специфичности, али се та специфичност наслућује у прилично масовној присутности предиктора из вршњачких група. У наредној табели та се тенденција јасно уочава.

Табела 77. Значајни предиктори Само растурања дроге код дечака

Канонички дискриминативни коефицијенти			
Доступност дроге у крају	.203	Ставови групе у прилог кршењу закона	.393
Лична доступност дроге	.670	Вагвени навијач клуба	.356
Број одлазака у позориште у последњих 30 дана	.463	Члан групе навијача	.293
Број сати у кафићу у последњих 30 дана	.323	Страх и стрепња	-.430
Економски статус породице	-.281	Став: није за слободу у коришћењу дрога	-.390
Често одсуство мајке дуже од месец дана	.289	Ниска субмисивност	-.230
Нема физичког кажњавања од оца	-.213	Не клади се	-.511
Често је желео што није могао да има	.211	Не коцка се	-.418
Претерана психолошка контрола родитеља	.261	Толеранција на фрустрацију	.344
Бежање од куће	.497	Жеља да упозна хомосексуалну особу	.420
Нема грдњи мајке кад нешто погреша	-.356	Лоше опажање смисла живота	-.372
Дилери дроге у кругу школе	.262	Пушење	.258
Вређање других ученика	.251	Рецидивизам у сукобу са законом	.823
Сексуално узнемиравање	.368	Отвореност	.416
Претње другим ученицима	.499	Импулсивно тражење сензација	.847
Школа нема свог полицајца	.843	Ниска контрола импулса	.559
Ученици виђају школског полицајца	-.760	Високи хедонизам	.441
Омаловажавање од стране наставника	.341	Високи садизам	.726
Алкохол у групи вршњака	.224	Ниска егзекутивна дисфункција	-.572
Дрога у групи вршњака	.426	Депресивност	.422
Туче у групи вршњака	.254	Параноидност	.461
Криминал у групи вршњака	.253	Манија	.507
Наговарање да проба дрогу	.299	Социјална анхедонија	.323
Коцкање у групи вршњака	-.241	Соматоформна дисрегулација	.421

Као и до сада, излагање значајних предиктора почиње описом оних из породичне средине. Но пре њиховог појединачног навођења једно објашњење техничке природе. Дискриминативна функција када је Само растурање дроге било зависна варијабла, није била значајна код породичних варијабли за субзорак дечака, већ само код девојака. Међутим, ова функција је била значајна када су дечаци и девојке анализирани заједно. Та чињеница и чињеница да је ова функција била значајна када су девојке анализирани одвојено, омогућила је поређење резултата и логичком валидацијом идентификовање предиктора који су важни и код дечака. Тај поступак је имао основ у ставу да су важни предиктори код дечака они а) који су се показали значајним када су дечаци и девојке заједно анализирани тј. на целом узорку ученика који Само растурају дрогу, а б) нису били значајни тј. не постоје када је субзорак девојака одвојено анализиран. Врло поједностављено тај поступак се сводио на формулу: а) предиктори дечака и девојака минус предиктори код девојака. Други основ био је висина дискриминативног коефицијента: ако између предиктивних коефицијената када су дечаци и девојке анализирани заједно и предиктивних коефицијената када су анализирани само код девојака постоје разлике, онда тај предиктор постоји и код дечака. Тако се логичким путем, али на релативно поуздан начин дошло до варијабли из подручја породице које су (могући) предиктори Само растурања дроге од стране дечака.

Наравно да цео тај поступак идентификовања предиктора у субузорку дечака трпи приговоре, али је алтернатива била потпуно лишавање породичних варијабли за субузорок дечака у овом важном облику злоупотреба дроге. Поступак који је примењен треба схватити као напор да се применом логичких, а не статистичких критеријума (али на статистичким подацима) дође до информација који породични фактори утичу на растурање дроге од стране дечака. Тај поступак трпи приговоре, али није некоректан као што то на први поглед изгледа.

Најслабија тачка тог поступка није сама идентификација могућих предиктора већ утврђивање величине њихових каноничких дискриминативних коефицијената. Јасно је, њихова стварна вредност може се одредити само математичким путем. У овом раду величине тих коефицијената у субузорку дечака представљају процену њихове приближне вредности. Те процењене вредности су добијене на следећи начин: ако је одређена варијабла на субузорку девојака имала нулти коефицијент, а код заједничке анализе девојака и дечака значајан коефицијент одређене нумеричке вредности онда је та вредност приписана субузорку дечака, односно тој варијабли на субузорку дечака. Олакшавајућа околност је што на заједничком узорку и субузорку девојака нису постојале исте варијабле (сем у једном случају), па је било могуће закључити да је тај коефицијент на заједничком узорку, на варијабли које нема код девојака (а има код дечака) уствари коефицијент код дечака¹⁷⁸.

На описан начин дошло се до закључка да су значајни предиктори Само растурања дроге код дечака, из породичног окружења: Бежање од куће (.497), Повољан економски положај породице (-.281)¹⁷⁹, Често одсуство мајке дуже од месец дана (.289), Грдње од стране мајке када нешто погрешити (-.356), Честа жеља за стварима које није могао да има (.211), Претерана психолошка контрола од стране родитеља (.261), али и Непостојање физичког кажњавања од оца (-.213). На тим варијаблама могу се темељити различите превентивне интервенције без обзира што су оне идентификоване на посредан начин.

Када су вршњачке групе и њихова улога у прогнози овог понашања у питању, превентивне интервенције треба темељити на елиминисању лоших групних утицаја манифестованих у: честом коришћењу алкохола у групи (.224), коришћењу дроге од стране неких чланова групе (.426), постојању туча између чланова групе (.254), бављењу криминалом неких чланова (.253), постојању притисака на ученика да буде навијач неког клуба (.356) и члан навијачких група (.293). Ове две последње варијабле заједно са наговарањем чланова групе да ученик проба дрогу, јасно показују да вршњачке групе не утичу само тако што ученик у њима учи непожељне вредности и неке девијантне облике понашања, него и непосредним притисцима да се ученик понаша у складу са начелима групе. Између осталог и да као члан навијачких група

---

¹⁷⁸ У том једном случају поклапања варијабли као коефицијент код дечака преузет је коефицијент заједничког узорка.

¹⁷⁹ Минус предзнак је због начина нумерисања варијабле.

растура дрогу међу ученицима своје школе или у некој другој средини. Зато се тим утицајима вршњачких група мора супротставити добро испланираним и за ученике примамљивим поступцима третмана, а превентивним интервенцијама изоловати ученик од утицаја групе те врсте и омогућити му да учествује у групама „нормалног“ понашања и са друштвено пожељним вредностима.

Наравно не смеју се занемарити и варијабле које не припадају подручју породице или вршњачким групама. Превентивним интервенцијама морају се одстранити лична доступност дроге (.670), смањити или потпуно елиминисати посете одређеним кафићима у којима ученици проводе велики број сати (.323), одстранити дилери дроге из круга школе (.262), елиминисати свако омаловажавање ученика од неких наставника (.341), подстаћи раст анксиозности и страха (-.430) променити негативно опажање смислености живота (-.372), спречити пушење (.258).

Од особина личности велику предиктивну вредност имају импулсивно тражење сензација (.847), импулсивност (.559), високи хедонизам (.441) и високи садизам (.726). На те четири особине треба усмерити све поступке третмана који одговарају природи ових особина. Иако укупна способност да објасне неки значајнији обим разлика између ученика који немају контакт са дрогом и ученика који Само растурају дрогу није нарочито изражена, треба обратити пажњу на три патолошке тенденције личности и подврћи их одговарајућем третману. Те три тенденције су депресивност (.422), параноидност (.461) и маничност (.507).

За превенцију Само растурања дроге код дечака веома су важне и оне варијабле које имају или могу имати протективни карактер. У овом случају број таквих варијабли је релативно мали, али се прогностичком снагом нарочито истиче постојање (или непостојање) школског полицајца (.843) и потреба да он буде уочљив од стране ученика (-.760). С обзиром да се ради о растурању дроге не треба много размишљати зашто та варијабла има тако снажан предиктивни коефицијент. Осим ове променљиве протективни утицај имају чешћи одласци у позориште и зато треба наћи начина да се такво понашање ученика одржи, али и повећа.

Осим ових постоји још један скуп варијабли са чак прилично високим предиктивним коефицијентима које описују важан аспект Само растурања дроге. Ради се о варијаблама насиља, изузев физичког, које могу бити и последице, а не само узроци Само растурања дроге. Те варијабле су вређање других ученика чији је канонички дискриминативни коефицијент .251, сексуално узнемиравање (.368) и претње другим ученицима (.499). Чак и као последица наведеног понашања ове варијабле су значајне, јер су нека врста симптома злоупотреба дроге. Исти статус и исто објашњење може се користити и када је варијабла рецидивизам у сукобу са законом у питању, пошто је растурање дроге само по себи кривично дело. Но, изразито висок предиктивни коефицијент овог рецидивизма (.823) такође је добар показатељ неефикасности реаговања државе на ово понашање.

Код девојака које Само растурају дрогу структура значајних предиктора овог понашања је другачија. У њој такође доминирају предиктори из породичног окружења, једанаест их је, међутим, за разлику од ситуације код дечака овде нема масовног присуства предиктора пореклом из подручја вршњачких група (свега 4).

Али и предиктори из подручја породице код девојака веома се разликују од оних код дечака. Код девојака предиктори су бежање од куће (.384), родитељи живе у браку (-.522), присуство теже болести у породици (.220), претерана психолошка контрола (.233), непостојање физичких казни од стране оца (-.235), често одсуство оца дуже од месец дана (.369), непостојање ауторитарног стила васпитања (-.401), ученица је била вољено дете (-.216), неки чланови породице се баве криминалом (.246), честе селидбе породице (.288) и несигурност и немаштина у породици (.305). Сви ови резултати видљиви су у наредној табели.

Табела 78. Значајни предиктори Само растурања дроге код девојака

Канонички дискриминативни коефицијенти			
Доступност дроге у крају	.506	Дрога у групи вршњака	.249
Лична доступност дроге	.664	Нема подршку групе кад јој треба	-.350
Заинтересованост и праћење политике	.356	Криминал у групи вршњака	.662
Читање дневне и недељне штампе	.223	Изражена радозналост	.366
Непознавање полицајца у крају	-.345	Став: није за слободу у коришћењу дроге	-.549
Често одсуство оца дуже од месец дана	.369	Не клади се	-.346
Нема развода родитеља	-.522	Не коцка се	-.518
Тешка болест у породици	.220	Изражена субмисивност	.275
Ауторитарни стил васпитања	-.401	Хомосексуалне тенденције	.356
Вољено дете	-.216	Ауторитарност	.286
Несигурност и немаштина у породици	.305	Нема празних осећања	-.449
Честе селидбе	.288	Жеља да упозна хомосексуалну особу	.269
Претерана физичка контрола родитеља	.233	Лоше опажање смисла живота	-.261
Криминал чланова породице	.246	Пушење	.425
Бежање од куће	.384	Рецидивизам у сукобу са законом	.982
Нема насилност оца у породици	-.235	Ниски неуротизам	-.331
Лош успех у претходном разреду	-.415	Ниска савесност	-.322
Школа има свог полицајца	-.480	Импулсивно тражење сензација	.927
Ученици виђају школског полицајца	.499	Ниско самопоштовање	-.287
Наставници се труде да ученици што више науче	.261	Високи хедонизам	.857
Осећање поноса именован школе	.373	Макијавелизам	.351
Оцене се не дају напамет	-.335	Ниски садизам	-.563
Дилери дроге у кругу школе	.286	Депресивност	.422
Учешће у тучама у школи	.552	Параноидност	.461
Бојкотовање других ученика	.457	Манија	.507
Претње другим ученицима	.325	Социјална анхедонија	.323
Алкохол у групи вршњака	.359	Соматоформна дисрегулација	.421

Из подручја вршњачких група предиктори Само растурања дроге су коришћење алкохола од стране чланова групе (.359), коришћење дроге од тих чланова (.249), бављење неких чланова групе криминалом (.662) и група не пружа подршку у неким тешкоћама које се доживе (-.350).

Међутим прилично су бројне и варијабле ван ова два подручја које су значајни предиктори. Појединачно гледајући то су доступност дроге у локалном окружењу (.506), лична доступност дроге (.664), непознавање полицајаца у крају (-.345), лош успех у претходном разреду (-.415), дилери дроге у кругу школе (.286), учешће у тучама у школи (.552), бојкотовање других ученика (.457), претње другим ученицима (.499), став: не треба дозволити слободно коришћење дроге (-.549), нема клађења (-.346), нема коцкања (-.518), изражена субмисивност (.275), ауторитарност (.286), лоше опажање смисла живота (-.261), често пушење (.425), сукоби са законом – рецидивизам (.982).

Од особина личности снажан предиктиван утицај имају импулсивно тражење сензација (.927), високи хедонизам (.857), али и патолошке тенденције у личности: депресивност (.422), параноидност (.461), маничност (.507). Посебно је важно поменути да предиктивни утицај има и ниско самопоштовање (-.282).

Известан број варијабли има изразити протективни утицај на чијем јачању морају да инсистирају све превентивне интервенције. То су: постојање школског полицајца (-.480), виђање овог полицајца од стране ученика (.499), мишљење да се наставници труде да ученици што више науче (.261), приврженост школи која се манифестује осећањем поноса што је ђак конкретне школе (.373), мишљење да се оцене не дају напамет (-.335).

На свим овим предикторима треба да се заснивају превентивне интервенције или третман (када су особине личности у питању), да би се спречило настајање и развој понашања ове врсте код девојака. Природа тих интервенција, мора бити прилично специфична, јер су специфични и фактори који омогућавају да до таквог понашања уопште и дође. Илустрације ради може се навести само пример са ставом „слобода у коришћењу дроге“. У свим претходним случајевима, код Само коришћења и Коришћења и растурања дроге, било код дечака или девојака, тај став је имао смер „треба дозволити слободу у коришћењу дроге“. Међутим, једино девојке и дечаци који растурају дрогу сматрају да то не треба учинити. Вероватно због тога што се тада губи тако уносан посао. Овај пример је добар доказ да једна иста варијабла може имати два различита значења зависно од врсте понашања којима је злоупотреба дроге дефинисана. Он је истовремено и доказ о постојању специфичности и финеса о којима стручњаци у науци о превенцији морају водити рачуна.

6.2 Препоручене превентивне интервенције Само растурања дроге код дечака

Доминантни предиктори Само растурања дроге код дечака, припадају подручју породичних и вршњачких утицаја и донекле подручју личности. Школски фактори, па и фактори локалног и општег окружења су у другом плану.

Доминантност породичних предиктора огледа се пре свега у бројности варијабли које имају тај статус, а мање, у интензитету или снази предикције. Иако је само неколико страна раније наведено који су то предиктори, није на одмет поновити да су то: повољан економски статус породице, одсуство мајке дуже од месец дана, претерана психолошка контрола адолесцента, честе грдње од стране мајке, често је нешто желео, али није могао да има, бежање од куће, нема физичког кажњавања од стране оца. Тешко је наћи заједничку нит за ове породичне факторе и рећи која је природа латентне димензије коју они представљају. У њеној структури доминирају бежање од куће, грдње мајке, нема физичког кажњавања од стране оца и нема сиромаштва. Има одсуства мајке, има њене честе грдње када нешто погрешно има претеране психолошке контроле, често је ученик нешто желео, али није могао да има. Рекло би се да се ради о прилично лошој атмосфери у породици у којој доминирају три елемента или три аспекта ових породичних односа важних са становишта превенције: прво, бежање од куће, друго, неадекватан однос родитеља према адолесценту (и оца и мајке) и, треће, живот у претераној контроли, ускраћивању и стресу. Под претпоставком да су та три елемента тачно идентификована, а чини се да може бити споран само други, онда је логично да се превентивне интервенције морају усмерити и на адолесценте (због бежања) и на породицу (због погрешног односа према адолесценту).

Када је бежање од куће у питању, ваља имати у виду да то чине адолесценти који дилују дрогу и да се с тога оно може сматрати тешким и дубоким поремећајем понашања. Чак и онда када је то бежање настало због природе „посла“. Због тога се чини да је у овом случају адекватна превентивна интервенција примена когнитивно-бихејвиоралне психотерапије. Паралелно са њом, ове ученике требало би укључити у процес тренинга социјалних и животних вештина, при чему би посебну пажњу требало посветити развијању способности критичног размишљања, вештини доношења одлука, повећању самопоштовања, повећању отпорности на групне притиске и вештина усмерених ка укључивању и припадању позитивним групама.

Превентивне интервенције усмерене на породицу имају циљ да успоставе адекватне односе на релацији родитељи – деца. Наука о превенцији понудила је неколико врло компетентних и ефикасних програма за то, од којих су неки општијег, а неки сасвим специфичног карактера. За неке од њих, на пример, за програм тренинга родитељских вештина доказано је да су много ефикаснији од класичних предавања или учења у виду наставних лекција (Tobler & Stratton, 1997, према Kumpfer & Alder,

2003). Знатан број аутора препоручује да се паралелно са тим програмима за породицу спроводе и тренинзи социјалних и животних вештина намењени младима. Тиме и једни и други програми постају ефикаснији.

За склоп ризичних фактора који су идентификовани у овом истраживању и то код дечака који Само растурају дрогу чини се да највише одговара скуп интервенција под називом Family therapy and family skills training program (FTFST). Он је по истраживачким подацима међу ефикаснијим у успостављању комуникације међу члановима породице, баланса у породичној контроли и односима у породици. Део програма који носи назив Family therapy примењује се код родитеља и младих који имају емоционалне и понашајне проблеме (рецимо бежање од куће, бежање од школе, злоупотребу супстанци, депресивне епизоде и друге). Део програма Family skills training садржи тренинг класичних родитељских вештина као што су међусобно испољавање љубави, испољавање љубави према деци, другим људима, испољавање емпатије, учење како се примењују поступци награђивања и кажњавања за пожељна/непожељна понашања, вештине разговора са децом о њиховим осећањима, учење просоцијалних вредности и норми, способности супротстављања, контроле емоција беса и гнева, учење вештина пружања отпора на притиске и многих других које ће бити детаљније описане код Само растурања дроге од стране девојака.

Ови делови могу се, наравно, и одвојено примењивати. У већини случајева примењује се део о тренингу родитељских вештина и тренинг вештина намењених деци, док се породична терапија, најчешће бихејвиорална породична терапија, примењује у ситуацијама тежих поремећаја породичних односа.

Програм иначе у деловима и у целини има више верзија, у зависности од тога којим поремећајима је намењен (овде је наведен програм намењен злоупотреби дроге) и ко су субјекти третмана, ког узраста, ког социјалног или расног порекла и слично. Програм се примењује на више превентивних нивоа, али је његова најчешћа примена на селективном нивоу: на пример деца из породица зависника, породице које су пред разводом и слично. Занимљиво је да истраживачи истичу вредност овог програма за породице које живе у оскудици. Та одлика програма била је разлог зашто је овај програм и одабран мада је потребно рећи да се не види јасно које његове особине или који његови делови су садржајно намењени проблему сиромаштва и оскудице.

Друга група варијабли која се одликује великим бројем значајних предиктора Само растурања дроге од стране дечака, припада утицајима вршњачких група. У том подручју предиктори су: Постојање чланова групе који користе дрогу или тзв. дрога у групи (.426), наговарање чланова групе да и ученик проба дрогу (.299), коришћење алкохола у групи (.224), туче између чланова групе (.254), криминално понашање чланова групе (.253), нема коцкања у групи (-.241), позитиван став групе о кршењу закона (.393), ученик је ватрени навијач неког клуба (.356) и члан групе навијача неког клуба (.293).

Пажљиви преглед ових предиктора омогућава логичан закључак: ради се о неформалној групи изразито негативне оријентације. Ту врсту оријентације тачније, закључак о таквој оријентацији диктирају варијабле које сведоче о коришћењу алкохола у групи, постојању чланова који користе дрогу, о тучама у групи, о бављењу неких чланова групе криминалом и позитивног става групе према криминалу. Посебно је уочљиво да су ученици који Само растурају дрогу ватрени навијачи неког клуба и да су чланови навијачких група. Тај податак је емпиријска, односно истраживачка потврда тезе о томе да се навијачке групе баве и растурањем дроге, а да за своје циљеве често користе и ученике средњих школа.

То међутим, није доказ да су све вршњачке групе које су напред описане навијачке дилерске групе. На тој разлици ваља инсистирати, јер је једна врста превентивних интервенција потребна, ако ученик има своју вршњачку групу, додуше негативне оријентације, и ако се он под притиском неких појединаца у тој групи или из неких других разлога почео бавити растурањем дроге, а сасвим друга, ако је његова вршњачка група заправо навијачка група у којој он дилује дрогу по налогу вође те навијачке групе.

Могућа је, нажалост, и једна и друга варијанта. Пошто се те ситуације разликују, природно је да ће бити извесних разлика у превентивним интервенцијама против растурања дроге у једном и другом случају. Но, будући да је растурање дроге веома злоћудан поремећај понашања, а утицај вршњачких група на њега врло јак, најпре треба програме превенције применити код ученика који до тада нису имали било какво искуство са дрогама. Циљ тих интервенција је да се спречи било који вид злоупотреба дроге (па и растурање) и припадност негативним вршњачким групама. Тај циљ је могуће постићи на више начина. Чини се да би најбоље ефекте дала комбинација програма едукације о штетности дрога по здравље, о кризама зависности и последицама које дрога изазива у социјалном пољу ученика, након чега би било потребно спровести тренинг у личним и социјалним вештинама ученика са нагласком на способност пружања отпора евентуалним притисцима вршњака, пријатеља, пријатељских група, затим способност критичког размишљања, доношење одлука, решавање проблема, стицања самопоштовања и друге. Посебно је важно да ученици науче како да препознају позитивно оријентисане вршњачке групе, да постану чланови таквих група, како да успоставе и одрже позитивне пријатељске релације и да се друже са вршњацима или другим људима који их неће злоупотребљавати. Треба веровати да ће те вештине и та знања о дрогама бити довољна брана да не подлегну вршњачким утицајима, оним који су усмерени на увлачење ученика у коришћење или растурање дроге. Уз позитивне утицаје из породичне и школске средине огромна је вероватноћа да ти ученици ни касније неће имати било каквог контакта са дрогама.

Те превентивне програме би требало спроводити на универзалном нивоу (целе школе), а евентуално и на селективном тј. на идентификованој групи ученика који имају високе резултате на ризичним факторима злоупотребе дроге. Друга врста

превентивних интервенција, оних усмерених на ученике који Само растурају дрогу и који су изложени снажним утицајима вршњачких група, навијачких или ненавијачких, била би само на селективном нивоу.

Централни проблем ових интервенција и код једних и код других група, био би како постићи а) да ученик напусти те групе, б) да престане да растура дрогу пошто излазак из ових група вероватно није довољан разлог за то и в) да не рецидивира у том понашању под поновљеним притисцима вршњака. За први проблем наука о превенцији, а ни сродне науке, нису дале конкретна решења. Зато се у предлогу тих интервенција треба ослонити на искуства које има полиција у решавању таквих или сличних проблема са групама малолетника које се баве класичним криминалом.

Уз извесну модификацију тог искуства могуће је предложити бар почетне превентивне потезе. Први корак у том „извлачењу“ ученика из вршњачких група изразито негативног понашања (растурања дроге, бављења криминалом, са тучама и слично) је обавештавање родитеља, школских власти и надлежних социјалних служби да те групе постоје и да је конкретни ученик члан таквих група. Истовремено ученици за које постоје докази или ваљане информације о кршењу кривичног закона (диловање дроге је озбиљно кривично дело) морају бити приведени тужиоцу и подвргнути судском процесу за растурање дроге. И тужилац и судија морају бити посебно едуковани за поступање према малолетницима. Поступак привођења, саслушања, оптужбе и суђења срачунати су на изазивање страха, који може бити од користи за напуштање групе којој је ученик припадао и за престанак растурања дроге, али се ти процеси морају изводити врло пажљиво, по нормама предвиђеним када су малолетници у питању, како не би довели до ефеката о којима говори теорија етикетирања. Изречена санкција треба да буде блага, да омогући ученику наставак редовног школовања, али са јасном поруком 1) да ученик мора престати са растурањем дроге, 2) чланством у групи којој је припадао, те 3) да ће ако то не уради и поново учествује у растурању дроге следећа санкција бити врло оштра.

Истовремено у оквиру школе уз ангажовање стручњака за превенцију поремећаја понашања, треба спроводити следеће програме:

1. Тренинг когнитивних и емоционалних вештина са стављањем у први план развоја и повећања емпатичности, самопоштовања, самоконтроле, позитивне слике о себи, што су феномени непосредно супротстављени растурању дроге. У том блоку вештина врло важно место има и развој свести код ученика да се бави активношћу која наноси велике проблеме другим ученицима, да угрожава живот других ученика и да припада групи вршњака која наноси велико зло својим понашањем. Тренинг ових вештина треба да доведе до увиђања од стране ученика да мора престати са растурањем дроге и напустити групу вршњака којој је припадао. Да би то напуштање било могуће, ученику кроз овај тренинг треба показати како да успостави и одржи пријатељске релације са просоцијално оријентисаним вршњацима, како да стекне поверење нових позитивних група које не врше притисак на њега у смеру злоупотреба

дрогe или других поремећаја у понашању. Без тог притиска ученик ће уз претходну обуку вештина, још брже и успешније ојачати и потврдити сопствено Ја (Sakoman, 2009).

2. Едукација ученика који Само растурају дрогу о утицају дроге, посебно дроге коју су они дистрибуирали, на здравље других ученика или младих који су били њихови купци, са детаљним описом зависности и фазе кризе. Та едукација треба да има значење аверзивне терапије и зато се може спроводити са емитовањем снимака неких тешких случајева.

3. Након те две врсте превентивних интервенција одговорност за понашање ученика мора преузети и породица. Ако она није оспособљена за то, треба је оспособити кроз тренинг породичних вештина¹⁸⁰. У организацији социјалних служби или самих породица чија деца такође растурају дрогу, ученик мора проћи комплетан тренинг вештина намењен адолесцентима. Тај програм садржи вештине које се односе на саме адолесценте и вештине које се односе на контакте адолесцената са другим особама. У оквиру првог скупа вештина, адолесценте треба научити како да препознају и идентификују своје емоције и емоције других људи, да управљају и контролишу сопствено понашање у емотивним ситуацијама, да развију и покажу емпатију, да идентификују вредности којима треба да теже сада и у одраслом добу, да јасно утврде шта желе и чиме да се баве, односно шта је њихова жељена професија, да препознају шта је добро и пожељно понашање које ће им омогућити да се осећају задовољни, а не забринути, да науче да граде поверење у своје способности, да не реагују емотивно на негативне коментаре о себи, да промишљено доносе одлуке, да контролишу своје емоције, понашање или мишљење.

У другом делу, оном који обухвата тренинг вештина важних за социјалне везе, ученици морају да науче како и када да помогну другим људима, да науче и разликују докле сежу границе њихових односа са другим особама без угрожавања себе, да науче да поштују индивидуалне разлике у личности, у култури, у социјалном пореклу, способностима и слично, да активно слушају друге, јасно упознају сопствене потребе и потребе других, да знају коме да се обрате када им је потребна помоћ, да решавају сукобе на прихватљив начин и за себе и за другог, да науче како да смире ситуацију, да развијају позитивне особине кроз хобије и ваншколске активности, да науче да се ефикасно одупру притиску вршњака усмереном на пробање или коришћење дроге, да упознају праву природу и последице злоупотреба дроге, да науче како да се друже са вршњацима и другима који их не користе за своје циљеве, да преузму одговорност за своје понашање, да контролишу и управљају својим поступцима и емоцијама (бесом), да контролишу импулсивност, да доносе одговорне одлуке... (WHO, 2010, наведено према Вуковић, 2014:130). Треба веровати да ће након спровођења тог читавог

---

¹⁸⁰ Више о смерницама за тај програм оспособљавања треба видети у публикацији UNODC (2009). Guide to implementing family skills training programmes for drug abuse prevention, United Nations Publication

система превентивних интервенција значајан број ученика престати да буде члан вршњачких група које тако снажно делују на њих и њихово растурање дроге, као и да ће престати тако да се понашају, односно дилују дрогу. Један од примера мултикомпонентних програма усмерених на стварање отпорности младих ка делинквенцији, припадности негативно оријентисаним вршњачким групама и насиљу је и програм G.R.E.A.T. (Gang Resistance Education And Training)¹⁸¹.

Поред варијабли породичног и вршњачког порекла, које су и масовношћу, па и снагом предикције без премца када је Само растурање дроге од стране дечака у питању, приближно исти статус имају још само особине личности. Међу њима, као и до сада, доминира импулсивно тражење сензација са каноничким дискриминативним коефицијентом реда величине .877. Знатан предиктивни утицај на то понашање имају још отвореност (.416) из концепта Петофакторски модел личности, ниска контрола импулса (.559), високи хедонизам (.441) и високи садизам (.726) из концепта Аморал, те ниска егзекутивна дисфункција (-.572), висока депресија (.422), висока параноја (.461), висока манија (.507) и соматоформна дерегулација (.421) што су особине које припадају концепту Дезинтеграција¹⁸².

За разлику од претходних видова понашања којима је злоупотреба дроге дефинисана, ово Само растурање дроге је мало другачијег склопа личности. Без улажења у неке детаље, приметне су три занимљиве, али врло важне разлике и са становишта превенције. У овом склопу особина које дефинишу дискриминативну функцију нема самопоштовања, ни ниског ни високог, али зато има невероватно високог садизма (.726) и неколико особина карактеристичних за „скоро психотичну структуру“ личности (депресија .422; параноја .461; манија .507 и соматоформна дерегулација .421). У ту структуру се без двоумљења може уврстити и изразито снажан садизам (.726) што верно осликава природу понашања које ученици упражњавају, па и природу њиховог карактера.

Због импулсивног тражења сензација, великог утицаја садизма и психотичних тенденција у личности ученика који Само растурају дрогу, једина врста превентивне интервенције од које може нешто да се очекује у погледу смањења или евентуалног престанка тог растурања дроге јесте примена неких врста психотерапије, на пример когнитивно-бихејвиоралног метода или неког другог који је више осетљив према патолошким тенденцијама у личности.

Осим породичних и школских варијабли, па и варијабли личности остали предиктори Само растурања дроге нису нарочито занимљиви и не садрже неку значајнију способност предикције овог понашања. Тако на пример доступност дроге у крају, лична доступност, па и доступност дроге у школском дворишту, испитивана присуством дилера у том дворишту, нису дале неке значајније резултате. Лична доступност јесте и даље добар предиктор, али упола слабији него код Само

¹⁸¹ <https://www.great-online.org/>

¹⁸² Последњих пет особина исте су и код субузорка девојака.

коришћења и Коришћења и растурања дроге. Њен предиктивни коефицијент реда величине .670 то потврђује, као што и коефицијенти доступности дроге у крају (.203) и школском дворишту (.262) потврђују то слабљење улоге ових предиктора. Сагласно томе може се рећи да ни у превентивним интервенцијама нема посебно занимљивих поступака, па остаје све оно што је речено код Коришћења и растурања дроге за те интервенције. Једино што можда ваља нагласити јесте да се овде ради о растурању дроге као посебном понашању и да су извори доступности дроге за то растурање негде друге, а не у локалном окружењу и школским двориштима. Можда у руководству навијачких група или шефова наркокриминала који снабдевају и те навијачке групе. Због тога се о некој превенцији доступности у овом случају и не може говорити, ако се не зна одакле и како та дрога долази до ученика. Задатак је заједнице и полиције да истраже токове снабдевања дроге у овом случају и да сагласно томе реагују и превентивно и репресивно.

Још веће изненађење од те релативно слабе улоге доступности је минорна улога варијабле из школског окружења у предикцији Само растурања дроге од стране ученика. Предиктивну способност овог понашања, али веома ниску, има већ поменуто присуство дилера у кругу школе и поред њега још само три варијабле које све за редом говоре о агресивном понашању ученика који растура дрогу: вређање других ученика (.251), сексуално узнемиравање (.368) и претње другим ученицима (.499). Упркос томе што ове варијабле имају значајне предиктивне коефицијенте вероватно је да се ради о пратећим понашајним манифестацијама или посредним чиниоцима тог растурања. Због тога о предиктивним интервенцијама у односу на ова понашања неће бити говора. Уосталом те три варијабле могу без двоумљења да буду обухваћене превентивним програмима намењеним превенцији насилног понашања ученика у школи.

Веома важни предиктори Само растурања дроге од стране дечака су ниски страх и стрепња (-.430), затим опажање бесмислености живота (-.372) и став према слободи у коришћењу дроге (-.390). Предзнаци ових дискриминативних коефицијената говоре да ће растурања бити више уколико ученик мање осећа страх и стрепњу и уколико опажа и мисли да је живот бесмислен. Тим двома варијаблама може се придружити и став да не треба допустити слободу у коришћењу дроге, односно да не треба легализовати дрогу. Ниски страх и стрепња, односно ниска анксиозност, као чинилац растурања дроге у складу је са познатим теоријама о смањеној способности анксиозности да блокира агресивне стимулусе, ако се та анксиозност испољава слабијим интензитетом. Додуше, теорија каже да ниска анксиозност ослобађа агресивне импулсе (јер није у стању да их блокира), али је вероватно да ослобађа и аморалне импулсе пошто је у њима доста агресивне варијансе. Било да је та теза тачна или не, чињеница је да су ниски страх и стрепња снажан чинилац растурања дроге и да су интервенције усмерене на повећање страха и стрепње, као што су на пример спровођење истраге, суђење и изрицање санкција о

чему је било говора раније, па и едукација о последицама злоупотребе дроге, сасвим логичне и оправдане.

Друга варијабла која говори о лошем опажању смисла живота као фактору растурања дроге може бити механизам одбране за своје понашање, али може бити и последица високих депресивних тенденција у личности (резултат који се већ сретало код особина личности и њиховог утицаја на растурање дроге). У првом случају превентивне интервенције би се темељиле на тренингу оних вештина које повећавају осећање самопоштовања и самопоуздања (социјалне вештине), а у другом на већ помињаној методи психотерапије.

Став да не треба дозволити слободу у коришћењу дроге или практично легализацију неких врста дроге нема неки нарочити етиолошки значај као претходне две варијабле, иако је добар предиктор, али је веома занимљив и важан из другог разлога. До сада су, наиме, сви ученици који користе или користе и растурају дрогу сматрали да треба дозволити слободу сваком појединцу да сам одлучи хоће ли је или неће користити. Сада први пут, али они ученици који се баве Само растурањем дроге, имају изразити став да то не треба учинити. Рекло би се веома користан и исправан став кога треба подржати. Међутим, иза њега не стоји нека идеја о спречавању коришћења дроге него једноставна брига да ће тако изгубити посао који раде: растурање дроге.

На крају ове анализе могућих превентивних интервенција код Само растурања дроге од стране дечака, треба поменути и три снажна протективна фактора који делују у правцу смањивања вероватноће растурања дроге. Добијени резултати, наиме, показују да ће тог растурања дроге бити мање уколико ученици чешће иду у позориште (.463), уколико школа има свог полицајца (.843) и уколико ученици виђају тог полицајца у просторијама и кругу школе (-.760). Правци утицаја тих фактора су очекивани и толико логични да им не треба неки посебан коментар. Ипак веома снажни заштитни утицаји постојања школског полицајца (.843) и виђања тог полицајца од стране ученика (-.760) најбољи су доказ да на том начину заштите од дилера дроге у школама треба одмах и без оклевања радити.

6.3 Препоручене превентивне интервенције Само растурања дроге код девојака

По некој поједностављеној логици Само растурање дроге од стране девојака требало би да буде могуће предвидети на основу истих или бар сличних ризичних фактора, као и код дечака пошто се ради о понашању исте врсте. Сагласно томе и превентивне интервенције могле би бити исте или бар у великој мери сличне. То би такође значило да ће анализа ризичних фактора тог понашања, па и ових могућих интервенција бити олакшана и без много написаних страна.

Нажалост није тако. И површни поглед на групе предиктора, па и саме предикторе показује да је Само растурање дроге код девојака другачији и особен начин понашања. Тако на пример код девојака не постоји масовни утицај вршњачких варијабли на то понашање као код дечака (свега четири у односу на девет), код девојака нема чланства у навијачким групама, нема високог садизма у структури личности, протективни фактори су знатно бројнији и другачије природе, код девојака је лош успех јак предиктивни фактор, док код дечака тај успех нема никаквог утицаја на растурање дроге. Осим тога у овом случају постоји и ниско самопоштовање као предиктор, док га код дечака нема и тако даље. Генерално речено постоје разлике у структури и интензитету деловања предиктивних фактора и зато се њиховој анализи и анализи могућих превентивних интервенција мора прићи са пуно пажње.

Свакако најмасовније заступљени предиктори Само растурања дроге од стране девојака су они који припадају породичном окружењу и личности. Када је породично окружење у питању, растурање дроге ће бити и чешће и интензивније што је отац чешће одсутан од куће дуже од месец дана (.369), ако је породица живела у немаштини и несигурности (.305), често се селила (.288), ако је било особа у тој породици које су се бавиле криминалом (.246), ако је ученица била веома вољено дете (-.216) коме родитељи нису били баш ауторитети у васпитању (-.401), али коју су претерано контролисали где иде и када се враћа (.233). То су све предиктори који не постоје код Само растурања дроге од стране дечака. Ипак и једним и другим је заједнички фактор бежање од куће (.384), само што то бежање није исто код једних и других, што сигурно нема исте узроке и не производи исте последице¹⁸³.

Но суштина излагања ових породичних предиктора код Само растурања дроге од стране девојака није доказивање разлика у односу на дечаке, него да се опише и разуме природа дискриминативне функције која одваја девојке које растурају дрогу од ученика који немају било какав контакт са дрогом. Пажљиви преглед природе варијабли које имају статус предиктора из породичног окружења омогућава закључак да породице из којих потичу девојке које Само растурају дрогу карактеришу три или четири структуралне особености: 1) у породици нема отворених сукоба међу члановима, укључујући ту и дете (нема међусобних свађа или свађа са дететом, нема наглашеног ауторитарног стила васпитања); 2) нема малтретирања детета (ученица је вољено дете, нема насилних казни од стране оца и мајке); 3) али има неуких, тј. непедagoшких поступака према детету (претерана физичка контрола); 4) има навикнутости и толерисања социјалне патологије (криминала у породици, честих одсуствовања оца) и 5) има несигурности и немаштине и социјалнопатолошког понашања детета (честе селидбе, оскудица у основним потребама, бежање детета од куће). Рекло би се да у породици доминира патологија социјалног, а не психолошког типа са јаком примесом сиромаштва и навикнутости на ту патологију или једноставно

---

¹⁸³ У заградама су канонички дискриминативни коефицијенти у субузорку девојака.

немоћи да се из ње изађе. Наравно да је у таквој клими веома јака потенцијална опасност да дете подлегне негативним утицајима групе и почне да се бави на пример растурањем дроге.

Ако су интерпретације изнетих резултата тачне, онда превентивним интервенцијама морају бити подвргнути и родитељи и дете. Од више програма који су адекватни за овај профил поремећаја унутар породице може се издвојити тзв. Функционална породична терапија (FFT) Александра и Парсонса (Kumpfer, et al., 1998; Sexton & Alexander, 2000). Овај терапијски програм омогућава повећање кохезивности међу члановима, побољшање комуникације између родитеља и родитеља и деце, побољшање надзора над понашањем детета, подршку одговорном понашању деце, побољшање способности решавања проблема, успостављање и побољшање комуникације између родитеља и школе, елиминисање бежања са часова или од школе, побољшање успеха, као и других важних породичних и родитељских функција. Као што се види програм је непосредно усмерен на елиминисање негативних утицаја неких ризичних фактора који су идентификовани и у овом истраживању. Овај програм могуће је ојачати тренингом социјалних вештина (девојака) и тренингом родитељских вештина, а посебно: постављањем флексибилних граница у контроли понашања уместо ригорозне физичке контроле, реаговањем у кризним и стресним ситуацијама (јер постоји криминал и бежање детета од куће), знањем о понашању девојака у адолесценцији, решавањем сукоба са децом, развојем емоционалне интелигенције код деце, разликовањем лошег понашања детета од лошег карактера детета, учењем вештина у комуникацији, учењем како се код деце развија мотивација, самопоштовање и осећање вољености, те учењем да је индиферентан однос са социопатолошким појавама у породици штетан, а нарочито помирљив однос и пропуштање реаговања на девијантна понашања деце.

Сет предиктора из школског окружења нешто је бројнији него код дечака¹⁸⁴, али највећа разлика није у томе, него у чињеници да је код девојака веома снажан предиктор Само растурања дроге лош успех (-.415), док код дечака тај фактор не постоји. Осим лошег успеха веома велику улогу у предикцији овог понашања имају још и присуство дилера у кругу школе (.286), туче у кругу школе у којима је ученица учествовала (.552), бојкот других ученика (.457) и претње другим ученицима (.499). Последње четири варијабле описују физичко, социјално (бојкот) и психолошко насиље у коме је девојка која се бави растурањем дроге учествовала.

С обзиром на природу ових предиктора може се рећи да постоје три врсте превентивних интервенција које се морају предузети ради а) спречавања да се неке нове генерације девојака укључе у процес растурања дроге и б) слабљења утицаја тих предиктора на понашање оних девојака које то већ раде.

---

¹⁸⁴ Ради се само о предикторима који имају статус ризичних фактора. Међутим, код девојака постоји и више протективних фактора из школског окружења (5) за разлику од ситуације код дечака.

Прва врста тиче се лошег успеха у учењу. Превентивним интервенцијама треба обухватити све случајеве у којима постоји 1) реално слаб успех, затим 2) слабији успех у односу на потенцијалне могућности ученица и 3) нагли пад успеха у учењу из категорија „одличан“ и „врло добар“ у категорије „добар“, односно „слаб“ или са већим бројем изразито слабих оцена. Како је већ речено ове превентивне интервенције би се морале односити и на ученице које растурају и које не растурају дрогу. Наравно, приоритет имају превентивне интервенције намењене реално лошем успеху, јер је утицај тог фактора на Само растурање дроге евидентно јак (-.415). Корисно би, међутим, било да и друге „категирије лошег успеха“, нарочито она која говори о наглном паду у успеху, буду обухваћене овим интервенцијама.

О тим интервенцијама које је могуће користити за побољшање академског успеха, већ је било говора при анализи утицаја ове варијабле на Коришћење и растурање дроге. Тада је препоручено да се за те сврхе користе резултати до којих су дошли Аројо и сарадници (Arroyo, Rhoad & Drew, 1999) и стратегије о којима говори Витмор у раду из 1980. године¹⁸⁵. Нема потребе понављати те резултате или поново описивати те стратегије поготову што су и једни други описани неколико страна испред овог поглавља.

С обзиром да се ради о врло тешком и специфичном понашању, какво је растурање дроге и снажном утицају лошег успеха, описане превентивне интервенције треба појачати 1) интензивирањем сарадње са родитељима, 2) тренингом родитељских вештина и 3) тренингом когнитивних вештина код ученица.

У интензивирању сарадње са родитељима пре свега треба користити индивидуалне контакте и то а) посете наставника, у првом реду разредног старешине, породици ученице, б) позиве родитељима и њихове посете школи, опет у првом реду разредном старешини. И у једном и у другом случају наставници и родитељи треба да настоје да открију најважније разлоге школског неуспеха и начине како да га побољшају без коришћења било каквих привилегија ученици. И једној и другој врсти контаката наставник треба да подучи родитеље како треба да поступају у отклањању школског неуспеха обраћајући нарочиту пажњу на могуће контрапродуктивно реаговање родитеља и коришћење физичких казни. У сарадњи родитеља и школе могу се користити и други облици, рецимо родитељски састанци, али индивидуални контакти по правилу треба да дају боље резултате.

Због тога што изванредан број родитеља има тешкоћа да прихвати и прилагоди своје понашање открићу да им је дете дилер дроге, као и у случају да је могуће неадекватно тумачење савета које добијају у сарадњи са школом, неопходно је у кругу школе организовати специфичан тренинг родитељских вештина за групу родитеља

---

¹⁸⁵ Whitmore, 1980, наведено према Кнежевић-Флорић, 2007.

чија деца растурају дрогу¹⁸⁶. Тај специфичан тренинг родитељских вештина односио би се на вештине у решавању кризних ситуација, поступања у конфликту са децом, комуникације са децом са проблемима у понашању, учење деце дисциплини и поштовању договора и обећања, учење правила о контроли понашања, развој емпатије, развој поверења, учење правила о награђивању и кажњавању, учење контроле импулсивности и агресивности, учење развоја самопоштовања код деце. Примена ових вештина у поступцима са децом има више предности. Према Вуковићу (2014) неке од њих су 1) заснованост на теоријама које објашњавају корене злоупотреба дроге, 2) темељење на реалним потребама, 3) могу се прилагођавати важности појединих ризичних фактора за конкретан поремећај понашања, 4) могу се прилагођавати узрасту и нивоу развоја детета, 5) односе се на конкретне поремећаје, злоупотребу дроге на пример.

Поред ове сарадње са родитељима и тренинга родитељских вештина отклањању негативног утицаја лошег успеха треба да допринесе и тренинг когнитивних вештина оних девојака које се баве Само растурањем дроге. Ради се о когнитивним вештинама срачунатим баш на побољшање успеха, као на пример побољшање концентрације, пажње, повећање капацитета меморије, способности одвајања битних делова градива од небитних, промене у начину учења, вежбање у репродуковању градива, решавање интерперсоналних проблема, побољшање критичког мишљења, као и промене когнитивних компоненти код ставова према учењу, коришћење дроге и других који доприносе слабом успеху¹⁸⁷.

Друга врста интервенција односи се на три предиктора који говоре о физичком насиљу (учешће у тучама у школи .552); социјалном насиљу (бојкот других ученика .457) и психолошком насиљу (претње другим ученицима .499). С обзиром да све ове варијабле описују насилно понашање, ваља применити једну од две врсте превентивних интервенција које су се показале веома ефикасним када је насилно понашање у питању: 1) тренинг животних вештина или 2) тренинг социјалних вештина. Прва врста интервенција је шира и обухвата и тренинг социјалних вештина. Можда зато има и извесне предности у коришћењу. О обе врсте ових интервенција већ је доста било речи раније.

Трећа врста превентивних интервенција у блоку варијабли – предиктора из школског окружења односи се на присуство дилера дроге у кругу, односно дворишту школе. Те интервенције обухватају све оне поступке који се односе на безбедност школског окружења. Надлежност за то лежи на школи и заједници, а најбоља врста тих интервенција је ангажовање школских полицајаца, или ако то није могуће,

---

¹⁸⁶ У свим случајевима када се ради о превентивним интервенцијама које се примењују на нивоу појединца (ученика или њихових родитеља) или на издвојеној групи појединаца, морају се штити подаци о личности тих субјеката превентивних интервенција.

¹⁸⁷ У свим случајевима када се ради о превентивним интервенцијама које се примењују на нивоу појединца (ученика или њихових родитеља) или на издвојеној групи појединаца, морају се штити подаци о личности тих субјеката превентивних интервенција.

сопственог обезбеђења. Поред тога треба применити и мере техничког обезбеђења и заштите као што су видео надзор у дворишту и ходницима школе, побољшање осветљења свих делова школског дворишта и сл. Подразумева се, наравно, да лица ангажована на обезбеђењу школа морају да прођу елементарну обуку о дрогама, диловању дрога, дилерима дроге, њиховом начину рада, али и о својствима адолесцената и посебним поступцима који се користе у случају интервенција у којима су малолетници актери.

Трећа група предиктора Само растурања дроге од стране девојака је она која се односи на вршњачке утицаје: коришћење алкохола од стране чланова пријатељске групе (.359), коришћење дроге у групи (.249) и бављење криминалом од стране чланова групе (.662). Четврта варијабла је непостојање подршке од стране групе када ученица има неких проблема (-.350). Ради се дакле о четири варијабле – предиктора од којих три описују присуство социопатолошких понашања чланова групе, а четврта „само“ неадекватну подршку групе у важним ситуацијама. Треба уочити да код девојака нема утицаја туча између чланова групе¹⁸⁸, нема наговарања на коришћење дроге, нема коцкања, нема приклањања ставовима осталих чланова, и што је најоучљивије, нема чланова у навијачким групама и диловања дроге за потребе тих група. Превентивне интервенције код девојака тиме су олакшане и могуће их је свести на тренинг социјалних вештина. Пошто је садржај тих социјалних вештина већ више пута описан нема потребе то поново чинити. Међутим, треба нагласити да ће један од важних циљева социјалних вештина, извлачење девојака из негативних вршњачких група, вероватно бити лакше изводљиво него иначе због прилично наглашеног непостојања заштитне улоге и подршке од стране те групе у случају када је подршка потребна¹⁸⁹.

Врло снажни предиктори Само растурања дроге од стране девојака су доступност дроге у крају становања (.506) и лична доступност, односно нуђење дроге од стране неких дилера (.664). То су предиктори који су се до сада често сретали, па је због тога било и доста говора о начинима поступања и надлежностима заједнице у елиминисању негативних утицаја које та доступност доноси. Овог пута међутим, врло јак предиктор растурања дроге је и непознавање полицајаца задужених за контролу краја у коме ученица станује (-.345) уколико такво задужење уопште и постоји. Занимљиво је да се утицај овог предиктора први пут јавља и то код девојака које растурају дрогу. Из тога следи једноставан закључак да би присуство позорника и патрола полиције у крају, на начин да их грађани виде или чак и познају, било вероватно јак протективни фактор код значајног дела девојака које растурају дрогу. То практично значи да би локалне заједнице знатан део компликованих поступака

---

¹⁸⁸ Нису вршњачке групе ученица састављене само од девојака, него и од дечака.

¹⁸⁹ У случају емотивне везе са неким од чланова групе (забављања, заљубљености и сл.), ситуација се, наравно, значајно компликује.

усмерених на то да смање доступност дроге могле да замене једноставним присуством полиције у крају.

Као и у свим случајевима до сада особине личности имају масовно учешће у предикцији злоупотреба дроге¹⁹⁰. Овог пута код Само растурања од стране девојака ти предиктори су ниски неуротизам (-.331), ниска савесност (-.322), високо импулсивно тражење сензација (.927), ниско самопоштовање (-.282), високи хедонизам (.857), ниски садизам (-.563), висока депресија (.422), параноја (.461), манија (.507) и соматоформна дерегулација (.421). У склопу ових особина личности доминирају, али не само висином својих коефицијената, него и својом природом импулсивно тражење сензација, високи хедонизам и особине које описују класичну слику тзв. „скоро психоза“: депресија, параноја, манија и соматоформна дерегулација. Због тога, као и раније, превентивне акције првенствено треба усмерити на те особине и примењивати неке од метода које имају највише изгледа да дају позитиван резултат. У првом реду когнитивно – бихејвиорална терапија и трансакциона анализа. Наравно овим методама психотерапије најпре морају бити обухваћени „супер предиктори“, ако се тако може рећи за Импулсивно тражење сензација и Хедонизам. Промене у овим особинама довољне су да дође до прекида у растурању дроге, наравно уз паралелне интервенције код предиктора из социјалног поља, па неки посебан третман осталих особина које су се показале као важне димензије за то понашање и није потребан.

Али у овом случају пажњу и не привлаче само превентивне интервенције, оне су мање више исте у свим приликама када су особине личности у питању, него разлике у склопу личности између дечака и девојака који Само растурају дрогу. Те разлике су заиста крупне и постоје у чак седам особина од 10 колико их има у једном или другом случају. Истраживачки гледано најважније разлике су заправо непостојање утицаја самопоштовања на растурање дроге и екстремно висок допринос садизма (.726) том растурању код дечака, док се код девојака констатују и ниско самопоштовање и низак садизам као чиниоци овог растурања. Импликације тих разлика су бројне, али је свакако најважнија да се фактори злоупотреба дроге код дечака и девојака разликују, чак и када се ради о особинама личности, те да је с тога свако занемаривање тих разлика недопустива грешка. Када су у питању превентивне интервенције које се темеље на особинама личности, ове разлике морају да имају одраз и на примене психотерапијских метода, па и онда када се и на једне и на друге примењује иста метода.

Међу занимљиве резултате код девојака спада и предикторски утицај радозналости (.366). Ова улога личности се сматра класичним ризичним фактором злоупотреба дроге, али се у овом истраживању она као предиктор појављује тек код

---

¹⁹⁰ Термин „масовно учешће“ означава велики број особина које у томе учествују, па и високе предиктивне коефицијенте, али не треба заборавити да неке од њих, нарочито из концепта Дезинтеграције, објашњавају јако мали проценат разлика између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу.

Само растурања и то само код девојака, а не и код дечака. Том резултату не треба, међутим, придавати превелику пажњу, јер радозналост и не спада у базичне карактеристике личности. У те занимљиве, али не и нарочито важне резултате спада и став девојака које дилују дрогу да не треба дозволити слободу у коришћењу дроге (-.549). Као и код дечака и овде се овакав став не може објашњавати другачије него противљење нечему што би угрозило њихов уносан посао.

За разлику од свих ранијих понашајних облика злоупотреба дроге код Само растурања дроге од стране девојака постоји неколико прилично снажних протективних фактора. Тај статус овог пута има постојање полицајца у школи (-.480), виђање тог полицајца од стране ученика (.499), опажање да се наставници труде да ученици што више и што боље уче (.261), приврженост школи мерена осећањем поноса када чује име своје школе (.373) и опажањем да се оцене у школи не дају напамет (-.335). Тај скуп од пет заштитних чинилаца можда се ретко када помене у литератури, осим привржености, али је чињеница да сви ти фактори делују тако да смањују вероватноћу растурања дроге од стране девојака. Превентивним интервенцијама, а у првом реду ангажовањем заједнице (због полиције) и добрим радом школе може се значајно повећати запажена улога ових фактора што ће сигурно резултирати смањењем вероватноће растурања дроге од стране девојака.

7. НЕКОЛИКО НАЈКОМПЛЕТНИЈИХ БАЗА ПРЕВЕНТИВНИХ ПРОГРАМА

У последње две деценије у пракси превентивног поступања бележи се пораст броја превентивних програма и интервенција. На стотине различитих програма широм света осмишљено је и реализовано са циљем превенције злоупотреба дроге. Неки од њих поменути су на претходним странама. Приликом избора програма и интервенција које ће бити примењене у конкретnoj ситуацији, доносиоци одлука треба пре свега пажљиво да размотре на ком нивоу их је потребно применити (универзалном, селективном или индикуваном), ка којим ризичним и протективним факторима и ка којем подручју деловања их примарно треба усмерити (ка породичној, школској средини, вршњачкој групи, локалној заједници или ка конкретном појединцу), карактеристике популације на коју су усмерени, као и карактеристике и квалитет самих интервенција које примењују како би изабрали оне које пружају највише вероватноће да ће постићи сврху примене.

У мноштву тих програма и интервенција постоје и оне слабе или никакве ефективности. Примена оваквих интервенција је узалудно трошење времена, средстава и људских ресурса. Због тога је неопходно за сваки од ових облика поступања претходно у литератури проверити степен њихове ефективности и делотворности, јер „превентивне интервенције имају смисла ако се проводе суставно и планирано, те ако се истраживањима докаже њихова учинковитост... У подручју

превенције то подразумева евалуацијска истраживања примјењених превентивних интервенција/програма/пројеката“ (Bašić, 2009:368). Сама евалуација може се дефинисати на различите начине, али њена примарна сврха су „процена и унапређење програма и генерисање знања“ (Жунић-Павловић, 2004:16).

Многобројност и различита ефективност могућих превентивних поступака утицала је и на потребу креирања база превентивних програма и то оних које би обухватале програме „чија је ефективност у превенцији поремећаја понашања доказана“ (Жунић-Павловић, Поповић-Ћитић и Павловић, 2010:104), тј. оних који су прошли квалитетну и ригорозну евалуацију, чије су евалуације рецензиране и објављене у стручним часописима и публикацијама и који испуне и неке друге предвиђене критеријуме¹⁹¹.

7.1 National Registry of Evidence-based Programs and Practices (NREPP)

Једна од водећих електронских база за претраживање превентивних интервенција је *National Registry of Evidence-based Programs and Practices (NREPP)*¹⁹². Ова база садржи преко 350 „на доказима заснованих“ програма и интервенција, усмерених на спречавање злоупотребе супстанци и унапређивање менталног здравља. Основана је при Центру за превенцију злоупотребе супстанци¹⁹³ у оквиру Сервисне управе за злоупотребу супстанци и ментално здравље¹⁹⁴ (SAMHSA) при Министарству здравља САД. Примарни циљ био је омогућавање лакше, брже и ефикасније примене истраживачких знања и резултата у пракси смањивања болести зависности и менталних обољења, као један од начина за испуњење мисије SAMHSA. База је основана 1997. године и представљала је први корак и значајну помоћ у идентификацији и селекцији ефективних програма и интервенција намењених појединцима и организацијама укљученим у праксу превентивног поступања. Избор програма и интервенција које ће се наћи у бази врши се на основу добровољне пријаве аутора и креатора програма. Сваки програм који буде пријављен за објављивање, мора да испуни одређене минималне захтеве који се тичу ефеката (да је примена довела до позитивних промена понашања везаних за злоупотребу супстанци), да су ти позитивни ефекти доказани у минимум једној истраживачкој експерименталној или квази-експерименталној студији на истом или сличном узорку која је објављена у рецензираној стручној публикацији и да постоје доступни материјали, приручници, упутства, могућност тренинга и обуке актера и подршка имплементацији.

---

¹⁹¹ Број и врста критеријума зависи од институције која је базу креирала и која их примењује, а опис неких од тих критеријума биће дат у кратким цртама при представљању појединих база.

¹⁹² <http://nrepp.samhsa.gov/Index.aspx>

¹⁹³ The Center for Substance Abuse Prevention (CSAP)

¹⁹⁴ The Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA)

Процену прихваћених програма и интервенција обављају за сваку област по два пара посебно одабраних, обучених и анонимних рецензента, који поседују висок степен теоријског и практичног знања и искуства. Две основне и најважније области на којима се заснива процена су Квалитет истраживања и Спремност за ширење програма. За процену Квалитета истраживања користи се шест специфичних критеријума којима се процењује исход интервенције и снага доказа којима се поткрепљују ови исходи, док се за процену Спремности за ширење програма примењују три критеријума којима се процењује доступност обуке, тренинга и подршке имплементацији, доступност материјала за имплементацију и доступност процедура за осигурање квалитета. Коначна оцена представља сумарни извештај добијен на основу појединачних, независних процена рецензента. О сваком програму и свакој интервенцији која се налази у бази дати су основни подаци о самој интервенцији, опис резултата и оцена квалитета прегледаних истраживања, оцена спремности и доступности ресурса да подрже даљу дистрибуцију и примену, трошкови спровођења, подаци о досадашњим репликацијама програма и контакт информације.

Претрага програма и интервенција у бази може се вршити задавањем жељених критеријума који се могу односити на пол, старост, расну припадност субјеката интервенција, област примене, дизајна евалуације, досадашње имплементације и још неколико других. Тренутно се у бази података налази укупно 356 програма. Од тог броја 124 је намењено превенцији злоупотребе супстанци, од којих је 95 усмерено ка адолесцентима. До краја 2015. године, како је најављено, ова електронска база претрпеће знатне промене у начинима и критеријумима за идентификовање нових програма, минималним захтевима које програми и интервенције треба да задовоље да би били узети у разматрање, као и у захтевима у процесу ревизије.

7.2 Exchange on Drug Demand Reduction Action (EDDRA)

*EDDRA*¹⁹⁵ on-line база података основана је у оквиру Европског центра за праћење дрога и зависности од дрога¹⁹⁶ са првенственом наменом размене знања о активностима усмереним ка смањењу потражње дрога. Представља електронски регистар за прикупљање и претраживање података о евалуираној пракси и широком спектру интервенција које се спроводе у земљама чланицама Европске уније у циљу превенције злоупотребе дрога, али и лечења зависника, смањивања штете, укључујући и интервенције које спадају у домен кривичног правосуђа.

У циљу унапређења превентивних поступања и стварања базе што квалитетнијих превентивних поступака, 2007. године успостављени су критеријуми за процену квалитета евалуације на основу којих се поступања сврставају у три

¹⁹⁵ Exchange on Drug Demand Reduction Action

¹⁹⁶ The European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction(EMCDDA)

категорије: а) пројекти првог нивоа; б) пројекти другог нивоа тзв. обећавајући пројекти и в) пројекти трећег нивоа, односно врхунски пројекти.

Минимум услова које пројекат треба да испуни да би био уврштен у базу је:

- да је спроведена његова евалуација
- да постоји теоријска основа која је у чврстој вези са циљевима
- да има постављене јасне индикаторе евалуације
- да садржи јасан опис дизајна евалуације
- и да пројекат мора трајати најмање годину дана.

Критеријуми које треба да задовоље пројекти сврстани у групе обећавајућих или врхунских, пре свега се односе на процену имплементације (нпр. квалитет успостављене координације са другим службама и програмима...) и квалитета дизајна евалуације (евалуација исхода са валидираним инструментима). За сваки задовољени критеријум додељује се одређени број поена и према збиру поена пројекти се сврставају у поменуте категорије. Тренутно се у бази налазе подаци о преко 400 различитих пројеката, односно програма усмерених на превенцију, третман, социјалну реинтеграцију и сл. Од тог броја, њих 289 се односи на превенцију с тим да 215 припада првом нивоу, 53 другом, а свега 21 трећем, односно нивоу врхунских пројеката.

Информације које се о програмима могу наћи подељене су неколико категорија и то: опште информације (о типу, области и нивоу деловања, циљној популацији, држави где се предузима...), информације о контексту и теоријској основи, циљевима активности, постигнутим резултатима, као и податке о контактима у случају опредељења за конкретне програме.

Осим базе поступака на порталу се налази и тзв. Банка инструмената за евалуацију, која како само име каже, представља on-line архиву доступних инструмената за евалуацију програма усмерених на злоупотребу дроге (подељених према пољима деловања - превенција, третман и смањивање штете).

7.3 Strengthening America's Families Project

Под покровитељством Канцеларије за малолетничко правосуђе и превенцију делинквенције¹⁹⁷ и у сарадњи са Центром за превенцију злоупотребе супстанци¹⁹⁸ при Сервисној управи за злоупотребу супстанци и ментално здравље и Одељењем за промоцију здравља и едукацију Универзитета у Јути, спроведен је пројекат под називом *Strengthening America's Families Project* у оквиру кога је направљена база података у којој су приказани резултати претраге најбоље праксе усмерене ка јачању породице. Та база садржи информације и преглед програма фокусираних на породицу

---

¹⁹⁷ The Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP)

¹⁹⁸ Center for Substance Abuse Prevention (CSAP)

који су се показали као успешни. Програми су пре свега усмерени на превенцију малолетничке делинквенције и злоупотребе супстанци.

Подаци о предложеним програмима прослеђивани су на преглед посебно оформљеним одборима (пет одбора по три члана), које су чинили национално признати експерти, са задатком да изврше процену квалитета и препоруче најбоље програме. Сваки програм је од стране рецензента оцењиван независно, а процена се вршила на основу 14 критеријума. Неки од тих критеријума обухватили су: процену теоријске заснованости, процену степена верности и тачности интервенција, квалитет начина избора узорка и осипање узорка, процена процеса евалуације, прикупљања података, прикладност интервенција и материјала у односу на културни и узрасни ниво, могућност репликације програма, погодност за ширење, корисност за унапређивање теорије и праксе превенције и сл. Након независне процене експертски тим је консензусом доносио одлуку о сврставању програма у једну од четири категорије: егземпларни програми првог нивоа, егземпларни програми другог нивоа, модел и обећавајући програми. База садржи седам егземпларних програма првог нивоа, седам егземпларних програма другог нивоа, шеснаест модел и пет обећавајућих програма. Преглед програма у бази дат је у облику листе/пописа програма у којој су подељени према степену рангирања, али и у оквиру матрице у којој су програми подељени према узрасту, нивоу (универзални, селективни и индиковани) и према категорији којој припадају, чиме је омогућен бржи и лакши преглед и селекција. О сваком програму који се налази у бази дат је кратак опис интервенција, циљна популација на коју је усмерен, категорија у коју је сврстан, трошкови имплементације, као и трошкови тренинга и обуке.

7.4 The Promising Practices Network (PPN)

The Promising Practices Network (PPN) је сајт који је покренут 1997. године на коме је било могуће пронаћи информације о програмима и пракси заснованој на доказима усмереним ка остваривању добробити и унапређењу живота деце, младих, породице и заједнице у целини. Намењен је пре свега стручњацима који се у пракси баве овом проблематиком, али и доносиоцима одлука и креаторима политике поступања према младима, као и спонзорима, медијима и уопште члановима заједнице. Сајт је првенствено покренут од стране четири државне организације да би им се касније прикључио већи број појединаца и организација са циљем унапређивања истраживања и развој решења за превазилажење изазова и креирање јавних политика у подручју безбедности, сигурности, здравства, образовања, али и у низу проблема са којима се суочавају млади укључујући пренатални развој, малолетничко правосуђе, бригу о деци, злоупотребу супстанци, ране интервенције у детињству и сл., усмерене на заједнице широм света.

Претрага програма врши се према разним критеријумима, који се између осталог односе на узраст субјеката интервенција, област примене, врсту интервенције, према врсти индикатора, степену ефективности програма или према абecedном реду. Сви програми садржани у бази сврстани су у три категорије: Доказани, Обећавајући и Остали програми. Категорије Доказани и Обећавајући програми формиране су на основу података ригорозних испитивања ефективности, док су у групу Остали програми сврстани сви они за које није још увек завршена комплетна процена ефективности, али за које постоје подаци других релевантних организација.

За сваки програм садржан у бази приказане су кључне информације о програмским активностима, субјектима којима је намењен, учесницима програма, областима у којима се примењује, као и кратак преглед програмских интервенција. Такође, дати су и подаци о извршеним евалуацијама, линкови ка додатним информацијама о програму, линкови ка корисним референцама, контакт подаци релевантних особа и сл.

Једна од тема на коју се односе програми садржани у бази, поред менталног здравља, злостављања и занемаривања деце, је и злоупотреба супстанци. База садржи податке о програмима који имају за циљ да спрече започињање или смање већ постојећу злоупотребу било које хемијске супстанце. Нажалост због проблема са финансирањем, иако је још увек доступан online, одржавање сајта и ажурирање садржаја стопирано је у јуну 2014. године. У тренутку архивирања сајта у бази је било 12 програма из категорије Доказаних (нпр. Big Brothers Big Sister of America, DARE to be You, LifeSkills Training, Midwestern Prevention Project/Project STAR, Project ALERT), 11 програма из категорије Обећавајућих (Creating Lasting Family Connections, Gang Resistance Education and Training (G.R.E.A.T), Social Decision Making/Problem Solving) и 45 програма из групе Осталих програма (All Stars, Families and Schools Together (FAST), Functional Family Therapy, Miltidimensional Family Therapy, Project SUCCESS, Project Toward No Drug Abuse (Project TND), Stengthening Families Program).

7.5 The University of Michigan Injury Center

Подаци о појединим превентивним интервенцијама усмереним на злоупотребу дроге¹⁹⁹ могу се пронаћи на сајту *The University of Michigan Injury Center*, основаног 2012. године. Овај Центар представља један од 11 истраживачких центара²⁰⁰ основаних са циљем промовисања превенције, истраживања, образовања и информисања јавности о штетама које настају као последица повреда изазваних

---

¹⁹⁹ Поред превентивних интервенција могу се пронаћи подаци и о третманским поступцима и интервенцијама везаним за рехабилитацију зависника.

²⁰⁰ Ови истраживачки центри (Injury Control Research Centers - ICRC) финансирани су од стране Центра за контролу болести и превенцију (Center for Disease Control and Prevention - CDC) као део пројекта започетог 1987. године.

различitim uzrocima (npr. bezbednost u saobraćaju, samoubistva, nasilje i sl.). U fokusu jedne od oblasti nalazi se i prevencija (i posledice) злоупотребе супстанци пре свега у популацији адолесцената. Интерактивна база података намењена је пре свега истраживачима и стручњацима из области јавног здравља и нуди приступ информацијама о „на доказима заснованим програмима“ превенције повреда, као и базама података о програмима који су прошли процес евалуације. Да би били објављени у бази података сваки програм морао је да задовољи основне предуслове, као на пример да је показао позитивне резултате потврђене у једној или више истраживачких студија објављених у некој рецензираној публикацији. Након почетне селекције сви програми прошли су и детаљну рецензију на основу критеријума задатих у смерницама U.S. Department of Health and Human Services на основу које су сврставани на један од 4 нивоа. Ниво један је и највиши ниво научних доказа ефективности програма, док је четврти ниво најнижи. У оквиру базе представљено је 10 програма који се односе на превенцију злоупотребе супстанци. Међу њима налазе се и програми који се налазе и у многим другим базама као што су Project Towards No Drug Abuse (TND), Communities That Care (CTC), LifeSkills Training (LST) и др. За сваки програм дат је кратак опис садржаја, ниво коме припада, списак референци и подаци о релевантним евалуационим истраживањима, као и директан линк ка сајту на коме је програм детаљно описан.

7.6 Model Programs Guide (MPG)

Међу водећим електронским базама програма и интервенција, свакако је база под називом *Model Programs Guide* (MPG), коју је основала Канцеларија за малолетничко правосуђе и превенцију делинквенције²⁰¹ у оквиру Канцеларије за програме правде²⁰², при Министарству правде Сједињених Америчких Држава. Овај *Водич за модел програме* првобитно је, почетком 2000-их година, представљен у виду штампаног документа и представљао је један од првих извора информација о на доказима заснованим програмима превенције делинквенције. Неколико година касније подаци који су се односили на превентивне програме организовани су у виду online базе података која је обухватила програме и интервенције усмерене на злоупотребу супстанци, али и многе друге области попут насилног понашања младих и насиља над младима, менталног здравља, делинквентног понашања, укључивања у малолетничке банде и односила се на целокупан спектар интервенције - превенцију, третман и рехабилитацију. База је основана са циљем да постане централни и релевантни извор информација намењен пре свега пружању помоћи креаторима политике поступања, стручњацима из праксе и члановима заједнице при доношењу одлука, избору и спровођењу програма заснованих на доказима. Да би неки програм уопште био узет у

²⁰¹ The Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention - OJJDP

²⁰² Office of Justice Programs

разматрање и укључен у базу података морају бити испуњени одређени предуслови, односно морају постојати одређени подаци о евалуацији конкретног програма, експерименталног или квази-експерименталног дизајна, да су резултати студије објављени у рецензираној публикацији и сл. Након почетне селекције, класификација програма обавља се од стране посебно селектованих и обучених рецензента. Током процеса рецензије користе се прецизно постављени критеријуми за процену концептуалног оквира програма, квалитета дизајна истраживања, доказа о исходима програма и квалитета примене програма. Тренутно, база садржи 245 програма, разврстаних на основу резултата рецензије у једну од три групе: *ефективни* (22% програма у бази припада овој категорији) – они програми код којих постоје снажни докази да остварују очекиване резултате; *обећавајући* (57%) – програми код који се препоручују додатна истраживања, али у извесној, задовољавајућој мери остварују очекиване резултате, док је 21% програма сврстано у групу програма *без ефеката*, за које постоје снажни докази да нису постигли очекиване резултате. Претрага програма може се вршити селектовањем области на коју се програм односи (превенција делинквенције, насиља над децом, насилног понашања младих, програми усмерени на бригу о деци и заштиту здравља...), одабиром узрасне категорије, као и селектовањем ризичних и протективних фактора на које програм делује (из подручја заједнице, школске и породичне средине, вршњачких група...). О сваком програму који се налази у бази, дати су основни подаци који се тичу теоријске основе програма, његових циљева, описа популације којој је намењен, описа програмских интервенција, методологије евалуације, резултата евалуације исхода програма, процене трошкова имплементације, контакт подаци и преглед релевантне литературе.

Током 2011. године у оквиру Националног института правде, такође под покровитељством Канцеларије за програме правде при Министарству правде САД, покренут је сајт CrimeSolutions.gov. Од 2013. год. *Водич за модел програме* и CrimeSolutions.gov имају заједничке инструменте, стандарде, критеријуме и процесе рецензије, а сви програми који су се до тада налазили у *Водичу за модел програме* подвргнути су новим процесима рецензије.

7.7 CrimeSolutions.gov

Сајт **CrimeSolutions.gov** је у великој мери оријентисан ка пружању информација, помоћи и савета професионалцима из области кривичног, малолетничког правосуђа и стручњацима и истраживачима који се баве потребама и проблемима жртава, да боље разумеју криминално понашање, лакше идентификују програме и практична решења која одговарају потребама њихове заједнице и добију одговоре на питања шта је то „што ради“ у пракси. Осим тога значајна пажња поклања се сталном, систематском процесу преиспитивања и унапређивања дизајна и процеса евалуације. На сајту се могу пронаћи многобројни савети који се односе на доношење

одлука о начинима за побољшање ефикасности у избору и примени програма и праксе, о начинима за њихово финансирање, обуци стручњака, као и општи савети за кориснике, препоручени сајтови, публикације, приручници и слично. На сајту **CrimeSolutions.gov** поред података о ефективним програмима могу се пронаћи прегледи и прикази пракси у правосуђу које су на основу оцене стручних рецензената такође сврстане у једну од три категорије ефективних, обећавајућих или без ефеката. Претрага програма и праксе кроз базу може се вршити избором жељене категорије у коју је програм/пракса сврстана, кроз избор теме (на пример криминал и превенција криминала, злоупотреба супстанци, жртве и виктимизација, малолетници...), подручја у коме се примењује (породица, заједница, школа...), карактеристика циљне популације (узраст, пол, расна припадност...). У бази се тренутно налази 377 програма од чега је 22% ефективно, 61% обећавајуће, а 17% сврстано у категорију програма без ефекта. Када се као критеријум за претрагу постави злоупотреба супстанци у бази се могу пронаћи 92 програма (од којих је 19% ефективно, 56% обећавајуће, а око једне четвртине програма је сврстано у категорију програма без ефеката).

7.8 The Bureau of Justice Assistance (BJA)

Још један од корисних извора информација о поступцима и иницијативама, усмереним ка стварању позитивних исхода у областима борбе против злоупотребе супстанци, криминалног понашања, тероризма, унапређења менталног здравља, спровођења закона и других је online регистар основан од стране Бироа за подршку правосуђу - *The Bureau of Justice Assistance (BJA)*. ВЈА је једна од организационих целина у оквиру Канцеларије за програме правде при Министарству правде САД и представља главног покретача активности усмерених ка развоју и спровођењу на доказима засноване политике и праксе у оквиру кривичног правосуђа у циљу стварања безбедних заједница. У том циљу ВЈА покреће и финансира многобројне програме и иницијативе на локалном, регионалном и ширим нивоима. Активности ВЈА спроводе се уз поштовање принципа који потпомажу испуњавање основних циљева као што су: развијање сарадње и партнерства, промовисање планирања и изградње и унапређивања капацитета, унапређење обуке и пружање техничке помоћи у напорима усмереним ка превенцији криминала, злоупотребе супстанци и насиља, подстицање стварања иновативних решења, унапређивање локалне контроле. У оквиру сваке теме ВЈА подржава и финансира одређени број програма и иницијатива на различитим нивоима. Подаци о тим програмима, као и о програмима подржаним од стране других, партнерских организација, и њиховим извршеним евалуацијама, могу се пронаћи у online доступној публикацији која се ажурира на годишњем нивоу. Када је у питању злоупотреба дрога, на ову област односи се 11 од укупно 57 online представљених програма о којима су дате основне информације као на пример кратак опис садржаја програма, подаци о техничкој помоћи и могућностима обуке, релевантним

публикацијама и извештајима, контакт подаци и друго. Програми и стратегије које се односе на злоупотребу супстанци подељене су у четири области и обухватају: а) оснивање и рад посебних тзв. судова за дроге²⁰³, б) програме и стратегије који се баве питањима везаним за злоупотребу метамфетамин²⁰⁴; в) стратегије за надзор над лековима и издавањем лекарских рецепата и г) стратегије третмана и лечења зависника у затворским установама.

7.9 Blueprints for Healthy Youth Development

Blueprints for Healthy Youth Development је регистар програма и интервенција оформљен од стране Центра за проучавање и превенцију насиља²⁰⁵, при Институту за науку о понашању (Institute of Behavioral Science) Универзитета у Колораду. Овај online регистар обухвата „на доказима засноване програме“ усмерене ка промоцији, развоју и унапређењу здравља и добробити младих. Програми који су представљени намењени су примени у оквиру породице, школе, заједнице, обухватају све нивое деловања и усмерени су ка промоцији позитивног развоја младих (академског постигнућа, позитивних интерперсоналних односа, физичког здравља...), пружају помоћи у развоју личних потенцијала и капацитета и превазилажења изазова са којима се срећу током бурног периода детињства и адолесценције. Од укупно 1300 рецензираних програма намењених пружању помоћи у превазилажењу проблема делинквентног понашања и злоупотребе супстанци, свега 58 програма испунило је потребне критеријуме за класификацију у категорију *обећавајућих, модел* или *модел плус програма*. Класификовање програма врши посебна независна стручна комисија на основу јасно задатог сета научних стандарда за процену. Да би један програм био сврстан у категорију *обећавајућих*, неопходно је да се пруже докази о ефектима интервенција и да испуни задате стандарде који се тичу квалитета процеса евалуације, могућности за ширење програма и пружања техничке помоћи и подршке за његову даљу имплементацију. Програми сврстани у групу *модел* програма испуњавају нешто више стандарде у односу на *обећавајуће*, који се пре свега односе на квалитетан истраживачки дизајн евалуације и одрживост ефеката програма, док *модел плус* програми треба да испуне још један додатни критеријум о постојању независне репликације програма чији су жељени резултати доказани у најмање једном квалитетном истраживању од стране независних аутора. Претрага програма у регистру

---

²⁰³ “Drug courts“ су посебни судски органи који се баве ненасилним преступницима зависним од дроге (малолетним и пунолетним) чија је примарна улога заштита деце која имају сличне проблеме или чији су родитељи зависници, као и смањивање злоупотребе ПАС и рецидивизма кроз коришћење разноврсних модалитета санкција, мера надзора, подстицаја и подршке, пружање социјалних услуга и третман у заједници.

²⁰⁴ Превенцију коришћења и лечење, ограничавање производње и дистрибуције метамфетамин и стратегије за спровођење закона.

²⁰⁵ Center for the Study and Prevention of Violence (CSPV)

врши се избором карактеристика циљне популације, избором жељених облика понашања на које програм треба да делује, области и нивоа примене, као и постојећих ризичних и протективних фактора на које треба усмерити интервенције, подељене према областима из којих потичу (породица, школа, вршњаци...). Тренутно се у бази од постојећих 58 програма, који испуњавају постављене критеријуме налази 21 програм који покрива област злоупотреба дроге. О сваком програму у бази дати су подаци о категорији којој припада, кратак опис програма, претпостављени исходи на које су усмерене интервенције, преглед ризичних и протективних фактора, подаци о могућој и потребној обуци и техничкој подршци, подаци о методологији евалуације, преглед доступних референци, као и контакт информације и процена исплативости. Неки од тренутно приказаних програма у бази који припадају групи *модел* програма су Functional Family Therapy (FFT), Project Towards No Drug Abuse, Promoting Alternative Thinking Strategie (PATHS), док групи највише рангираних програма као *модел плус* програмима припадају LifeSkills Training (LST) и Multisystemic Therapy.

7.10 „База програма који се проводе на подручју сузбијања злоупотребе дрога у Хрватској“

У Србији нажалост не постоји ниједна база података ове врсте. Као пример и корисно искуство из окружења, може се користити и „*база програма који се проводе на подручју сузбијања злоупотребе дрога*“ коју је створио Уред за сузбијање злоупотребе дроге основана од стране Владе Републике Хрватске крајем 2012. године. Стварање базе омогућило је преглед активности и лакше и прецизније прикупљање информација о постојећим интервенцијама, програмима и пројектима који се у Хрватској спроводе у вези са злоупотребом дроге, као и идентификацију оних активности које у пракси постижу добре резултате. Подаци у бази пружају заинтересованим стручњацима информације о називу програма, организацији која га спроводи, периоду у ком је програм спроведен, врсти евалуације која је спроведена, нивоу на коме су активности предузете и сл., а програми који се налазе у бази усмерени су осим на превенцију и третман и на смањење штете и процесе ресоцијализације. Укупан број програма који се налази у бази је 960, од којих су 862 усмерена на превенцију злоупотребе супстанци.

7.11 California Evidence-Based Clearinghouse for Child Welfare (CEBC)

Још један, уједно и последњи који ће бити описан у овом прегледу online регистара „на доказима заснованих програма и праксе“ је и *California Evidence-Based Clearinghouse for Child Welfare (CEBC)*. Овај регистар основан је од стране

Канцеларије за превенцију насиља над децом²⁰⁶, при Одељењу за социјални рад Калифорније првенствено са сврхом да унапреди програме бриге о деци и породицама укљученим у систем старања. У оквиру регистра програми су организовани према тематским областима, са датим подацима о категоризацији, кратким описом програмских садржаја, контакт информацијама са креаторима програма, подацима о могућностима тренинга и обуке у спровођењу програма, резимеима објављених рецензираних студија које се односе на програм, потребним ресурсима за спровођење програма и сл. Претрага програма врши се на више начина – од простог избора са пописа свих програма, па до напредне претраге – селектовањем жељених критеријума. У оквиру регистра програми су ранжирани у пет категорија (од 1 до 5) на основу процене снаге истраживачких доказа о ефектима програма. Осим тога, о сваком програму дата је и процена нивоа прилагођености стварним потребама деце и породица у систему заштите као циљне групе и корисника којима је намењен. Програми који покривају област злоупотребе супстанци укључени су у регистар почев од 2011. године, а регистар садржи програме који се односе на третман злоупотребе у популацији адолесцената (узраст од 12 – 17 година) и популацији одраслих. Тренутно је приказано 15 програма, од којих су само два сврстана у највишу, прву категорију програма добро подржаних истраживачким доказима. Међу програмима приказаним у овом регистру налазе се програми попут Мултидимензионалне породичне терапије, Функционалне породичне терапије, Бихејвиоралне породичне терапије фокусиране на адолесценте и други.

Једина база ове врсте у Србији, формирана је од стране Одељења за мониторинг и превенцију злоупотребе психоактивних супстанци, Центра за промоцију здравља при Институту за јавно здравље Србије. База је формирана у оквиру реализације Твиниг пројекта финансираног од стране Европске уније под називом Заједно ка модернијој и ефикаснијој превенцији и сузбијању злоупотреба дрога у Републици Србији. База садржи 11 програма, са датим основним информацијама – кратким описима пројекта, њиховим циљевима, контакт информацијама, изворима финансирања и сл.

8. НЕКИ НАЈВАЖНИЈИ ПРЕВЕНТИВНИ ПРОГРАМИ

Стручњаци који се у пракси баве спречавањем злоупотреба дроге, након навођења неколико најкомплетнијих база програма за превенцију тог поремећаја у претходном поглављу, с правом очекују да у овом раду нађу макар делимично описане и саме програме који се могу користити у те сврхе. Зато ће на наредних неколико страна бити описани програми који се у свету борбе против злоупотребе

---

²⁰⁶ Office of Child Abuse Prevention

психоактивних супстанци и још неких поремећаја понашања (криминала, насиља међу младима) најчешће користе. Наравно тај опис је дат у скраћеном облику, јер би навођење свих детаља о теоријским концептима програма, начинима како се спроводе и евалуацији учинка однело доста простора, али је за сваки од њих наведен податак где се ти елементи у детаљима могу наћи.

Највећи број програма који су описани прошао је кроз систематско испитивање ефективности и дао задовољавајуће резултате. Мали број њих, који су врло популарни и често у употреби, није показао задовољавајуће резултате. Они су наведени у овом избору програма управо зато да се скрене пажња на недостатке које имају.

8.1 *LifeSkills Training (LST)*

Један од програма који је најчешће навођен у базама, а који је у већини њих међу најбоље рангираним је Ботвинов програм (Botvin, 2000; Botvin & Griffin, 2003; Griffin & Botvin, 2010) под називом Тренинг животних вештина - *LifeSkills Training (LST)*. Теоријска основа програма налази се у Бандуриној теорији социјалног учења (Bandura, 1977, 1991) и теорији проблематичног понашања Џесора (Jessor & Jessor, 1977). Програм је намењен пре свега превенцији започињања коришћења ПАС (цигарета, алкохола и дрога) код адолесцената, посебно њиховој повременој и експерименталној употреби, унапређењу здравља и здравих стилова живота, али и превенцији насиља и других ризичних понашања ученика кроз помоћ ученицима у изградњи самопоштовања и самопоуздања, вештина одупирања притисцима вршњака, унапређивање њиховог знања о последицама коришћења ПАС и других. Програм спроводе наставници разредне наставе, у школском окружењу, на универзалном и селективном нивоу. Намењен је ученицима виших разреда основне и ученицима средњих школа (од 8 до 18 године), мада се може спроводити и у оквиру заједнице, у току летњих кампова или у оквиру школских ваннаставних активности од стране других стручњака. Програм је високо интерактиван и пре свега усмерен је на пружање помоћи ученицима у развоју способности и вештина које су значајне за спречавање коришћења ПАС²⁰⁷ (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002; Botvin, Griffin & Nichols, 2006; Griffin & Botvin, 2010).

У зависности од узраста ученика варира и број сесија кроз које се програм спроводи, као и његово трајање. На узрасту од 8 - 11 година, програм траје три године и спроводи се кроз 8 „тренинга“ годишње. Сваки тренинг траје 30-45 минута, а њихов распоред у току године зависи од могућности и простора у курикулуму. Тренинзи се могу спроводити узастопно сваки дан, 2 до 3 пута недељно или једном недељно у току 8 седмица. Када су у питању ученици на узрасту од 11-14 година, предвиђено трајање програма је такође три школске године, током којих се, у првој години спровођења,

---

²⁰⁷ <https://www.lifeskillstraining.com/>

програм одвија кроз 15 главних тренинга. Током друге и треће године њихов број је нешто мањи - у другој години је предвиђено 10, а у трећој 5 тзв. „booster“ сесија чији циљ је омогућавање континуираног развоја и утврђивање, појачавање и увежбавање научених вештина. Уз ове предвиђене тренинге, постоји могућност допунских тренинга усмерених на спречавање насиља (по годишњем распореду 3 – 2 – 4). Код ученика узраста од 14 до 16 година, програм се спроводи кроз 10 тренинга. За ученике старије од 16 година, у трајању од 6 тренинга, предвиђен је програм који је намењен олакшавању процеса транзиције из средњошколског у факултетско или радно окружење. Као допунски програм раду са ученицима могуће је спровести и програм за родитеље, намењен пре свега унапређењу комуникације између деце и родитеља и начинима за успостављање правила у породици која се односе на дроге.

Програм је усмерен ка развоју вештина из три основне области за које се сматра да су кључне у стварању отпорности на високо ризична понашања: а) *личних способности управљања собом* - ученици се оспособљавају да критички анализирају проблематичне ситуације, да процене последице сопственог понашања пре него што донесу одлуку о предузимању активности, развијају способности да кроз технике релаксације редукују стрес и анксиозност и посматрају изазове који се пред њих постављају у позитивном светлу. Кроз ове тренинге ученици се оспособљавају и да увиде колико слика о себи утиче на њихово понашања, да преиспитају ту слику о себи, да постављају себи краткорочне и дугорочне циљеве и прате сопствени напредак ка њима, развој и унапређења стратегија за доношење одлука, управљање стресом и контролу беса; б) *општих социјалних вештина* – активности које су пре свега усмерене на развој когнитивних способности, ставова и веровања, особина неопходних за изградњу здравих интерперсоналних односа, за развој вештина вербалне и невербалне комуникације и начина за избегавање неспоразума, вештина суочавања са захтевима средине, развој асертивности, превазилажења стидљивости и пасивности, развој и успостављање пријатељских релација и слично; в) *вештина пружања отпора дрогама* – област специфично усмерена ка уочавању, препознавању и супротстављању притисцима (вршњака, медија) ка пробању и коришћењу ПАС, оспособљавање ученика да разумеју последице употребе дрога и ризичних понашања.

Ризични фактори на које су усмерене активности програма су: постојање почетних контаката са дрогама, ставови који одобравају коришћење дрога, стресни догађаји у животу адолесцента, уочен мањак самоконтроле и асертивног понашања, постојање вршњачких утицаја афирмативних у односу на коришћење дроге, норме и закони који не осуђују и не забрањују коришћење. Најчешћи протективни фактори на чије јачање су усмерене активности програма су: вештине комуникације, доношења одлука, решавања проблема, способност асертивног понашања и одбијања притисака, суочавања са стресом, комуникација са члановима породице, унапређивање школског постигнућа и други.

Иако је узорак ризичних и протективних фактора важних за злоупотребу дроге доста сужен, програм Тренинг животних вештина показује задовољавајући ниво ефикасности и валидности. Подаци о ефектима програма указују да је започињање коришћења цигарета, алкохола и (незаконитих) дрога након спровођења програма смањено за 50 до 75%, да је истовремено коришћење више различитих врста дроге смањено за око 66%, као и да је смањено коришћење инхаланата и халуциногена за око 50%. Резултати такође показују да важну улогу у постизању ефеката програма имају „booster“ сесије које утичу на повећање ефикасности програма и одржавање ефеката током времена, као и да је најбоље ефекте програм показао код ученика који су били укључени у комплетан трогодишњи програм: једна година ЛСТ програма плус две године „booster“ сесија (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002).

8.2 *Creating Lasting Family Connections (CLFC)*

Програм *Creating Lasting Family Connections (CLFC)*, може се сврстати у групу селективних програма усмерених на превенцију злоупотребе супстанци и насилног понашања. Програм је намењен популацији адолесцената узраста од 11 до 17 година и њиховим породицама код којих је изражен ризик од појаве злоупотребе супстанци. Као основа за развој и настанак овог програма послужио је експериментални програм под називом *Creating Lasting Connections (CLC)* примењиван у школском окружењу, спортским, црквеним заједницама, здравственим и другим организацијама које имају редовне контакте са младима и њиховим породицама.

Основна верзија програма **Creating Lasting Family Connections** усмерена је првенствено ка развијању и унапређивању вештина отпора притисцима околине, остваривању и учвршћивању повезаности и комуникације међу члановима породице, ка изградњи механизма идентификације младих и породица са високим ризиком за употребу ПАС, подстицању коришћења услуга и механизма заштите доступних у локалној заједници са циљем спречавања почетака и смањења постојеће злоупотребе дрога. Као значајни ефекти програма код младих наводе се успостављање повезаности са родитељима, са школом и уопште са заједницом, развој способности отворене и искрене комуникације, укључивање у функционисање породице и договарање о правилима и обавезама у породичном животу, развој социјалних вештина и вештина пружања отпора. Породични и ефекти програма код родитеља огледају се у унапређивању знања и ставова родитеља о питањима везаним за дроге, развијање веровања и свести о њиховој штетности, развој личне одговорности и уважавања и поштовања за друге особе, побољшање комуникације и вештине решавања сукоба, јачање кохезивности и стабилности породице и развијање вештина управљања породицом. Програм се спроводи у укупном трајању од 18/20 недеља (у континуитету или у блоковима по 5 недеља током године) и састоји се из две компоненте – једна

намењена родитељима, а друга намењена младима које се спроводе одвојено. Свака од компоненти садржи по 3 интерактивна тренинг модула, који обухватају области личних и породичних обавеза и односа, проблеме комуникације и вештине отпора притисцима и питања везана за злоупотребу супстанци. Сваки модул се спроводи кроз 5-6 сесија у трајању од сат и по (за младе) и два и по сата (за родитеље) једном недељно. Након спроведених одвојених модула постоји и опциони део програма који подразумева две до три заједничке сесије родитеља и деце у трајању од 2-3 сата. За максималне ефекте препоручује се наравно спровођење целовитог програма (3+1 модул за родитеље и 3+1 за децу), али се може спроводити и одвојено, само за родитеље или само за децу. Сесије спроводе посебно обучени тренери, а на сајту Савета за превенцију и образовање о дрогама (COPEs - Council on prevention and education Substances) могу се пронаћи и потребни материјали, брошуре, практикуми за реализацију програма. Подаци ригорозних евалуационих истраживања наводе значајне позитивне ефекте програма који се пре свега огледају у смањивању почетака употребе супстанци код младих нарочито на узрастима од 11 до 15 година, унапређивању знања и ставова родитеља о штетности ПАС, интензивнијем коришћењу система помоћи који се нуди у заједници, смањивање породичних конфликта, интензивнијем укључивању младих у породични живот и успостављање правила понашања нарочито оних везаних за ПАС (Brounstein and Zweig, 1999; Griffin & Botvin, 2010).

Осим основне верзије програма тренутно су у употреби још два посебна облика која су из њега настала и то су **The CLFC Fatherhood Program: Family Reintegration** и **The CLFC Marriage Enhancement Program**. Прва наведена верзија намењена је очевима, онима који планирају да то постану и онима који се налазе у сличним улогама (менторима нпр.). Програм је развијен да помогне појединцима у превазилажењу проблема насталих услед постојања физичке или емотивне сепарације услед злоупотребе супстанци, мобилизације, одслужења затворске казне и сл. Усмерен је ка успостављању и јачању здравих породичних односа и атмосфере у породици, унапређивање родитељских вештина и умањивање ризика за даљи развој понашања попут злоупотребе супстанци, рецидивизма, као и насилног и сексуално ризичних понашања. Друга верзија програма намењена је за пружање помоћи паровима у развоју вештина неопходних за (ре)успостављање и јачање складних брачних и породичних односа, успостављање здравих ставова и вредности у вези са злоупотребом супстанци, развој и унапређивање вештина ефикасне комуникације (вербалне/невербалне) међу партнерима, вештина превазилажења конфликта, вештина изражавања сопствених и препознавања и уважавања туђих емоција, подизање нивоа посвећености породици и партнеру и задовољства везом.

Програм се тренутно, у некој од постојећих верзија, спроводи у преко 50 земља широм света.

8.3 Brief Strategic Family Therapy (BSFT)

Brief Strategic Family Therapy (BSFT) је програм развијен у оквиру Центра за породичне студије Универзитета у Мајамију пре више од 40 година. Програм је у време настанка првенствено био усмерен ка латино-америчкој популацији миграната, док је тек коју деценију касније започето са његовом применом код осталих етничких и мањинских група и код опште популације. BSFT је „на доказима заснован“ програм из групе индикованих програма чије спровођење је могуће у различитим окружењима, од установа за бригу о менталном здрављу до здравствених служби и установа задужених за превенцију, третман и лечење злоупотребе супстанци. Намењен је младима на узрасту од 6 до 18 година који испољавају проблеме у понашању, делинквентно, агресивно или насилно понашање, ране облике злоупотребе супстанци, удруживање са делинквентним групама вршњака, низак праг толеранције на фрустрације. Породице које су пријемчиве за ову врсту програма одликује присуство сталних и интензивних конфликта на релацијама родитељ-дете и међу родитељима, присуство проблема у породичном функционисању и породичним односима као последица неефективних начина комуникације, непостојање, неконзистентност и непридржавање успостављених правила понашања, недостатак или пак претерана контрола и надзор над понашањем, кретањем и активностима детета, породичне интеракције засићене међусобним оптуживањем, губљењем контроле над сопственим понашањем, као и постојање проблема са злоупотребом дроге код других чланова породице. Циљ програма је изградња, развој и унапређивање породичне комуникације, сарадње и међусобне повезаности и подршке чланова породице, вештина начина решавања проблема, доношења одлука, умешности постављања јасних правила понашања у породици, развој осећања припадности и заједничке одговорности чланова породице за добробит породице, промена и унапређења односа породице са другим важним члановима породичног система (бабе, деде, блиски рођаци) и другим субјектима у заједници (Szapocznik & Williams, 2000; Schinke, Brounstein & Gardner, 2002).

За разлику од неких других врста породичне и индивидуалне терапије, које могу трајати и више година, BSFT је краткотрајна терапија, која се спроводи током три до четири месеца, једном недељно, кроз сеансе у трајању од 60 до 90 минута. У случају потребе, наравно, овај број сеанси се може повећати.

Основна начела на којима почива BSFT огледају се у неколико важних чињеница. Пре свега у питању је системски приступ породици који се заснива на ставу да се породица мора посматрати као систем чији су делови међусобно повезани и зависни, а не као прост збир различитих појединаца. У складу са овим посматрају се и поремећаји у понашању адолесцената као индикације других дешавања у породичном систему и образаца породичног функционисања. Ти обрасци функционисања и интеракција који су уобичајени и понављају се, утичу на понашање сваког од чланова

и оно се може разумети само у контексту породичног система у коме се и појављује. Интервенције терапеута пажљиво се спроводе на нивоу породице и усмерене су ка промени тих образаца интеракција (Minuchin, 1974; Michael & Szapocznik, 2000; Griffin & Botvin, 2010).

Терапеутске интервенције у оквиру BSFT обухватају а) придруживање, које се одвија на два нивоа – придруживање сваком члану породице понаособ и породици као целини. Технике придруживања које се користе зависе од врсте и степена отпора и то су на пример: одржавање, праћење, придруживање мимиком и сл.; б) постављање дијагнозе, тј. идентификација структуре система, карактеристика и образаца интеракција који стварају и појачавају проблематична понашања; в) реструктурирање - подразумева процес промене породичних образаца интеракција које су у вези са проблемом и спроводе се уз помоћ великог броја техника које подразумевају рад у садашњости (посматрање међусобних интеракција чланова породице и интервенисање у тренутку када се дешава), реуоквировање (давање другог значења и смисла појединим осећањима, конфликтима, пружање могућности да се проблематичне интеракције сагледају из другачије перспективе) и г) рад на успостављању и промени граница (стварање јасних и пропустљивих граница, које су одлика здравих породица, како унутрашњих - између чланова, тако и спољашњих - између породице и друштва). Током дугогодишњег постојања овог програма, његова ефективност тестирана је у великом броју различитих студија. Највећи број њих потврдио је његове несумњиве позитивне ефекте не само на коришћење супстанци (смањена употреба марихуане у поређењу са адолесцентима из контролне групе чак и до 75%), већ и на друге облике проблематичног понашања, удруживање са делинквентним вршњацима, као и на функционисање породичног система. Програмске активности спроводе посебно едуковани стручњаци (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002; Szapocznik et al., 2012).

8.4 Functional Family Therapy (FFT)

Као и претходно описани програм и *Functional Family Therapy (FFT)* настала је 70-их година прошлог века и првенствено је намењена младима узраста од 11 до 18 година и њиховим породицама као помоћ у превазилажењу постојећег насилног и делинквентног понашања младих и злоупотребе супстанци, као и младима који су у ризику од развоја неког од облика поремећаја понашања. У питању је краткотрајни, индиковани, на породицу оријентисани програм. Основни циљ FFT односи се на промену образаца породичних интеракција, комуникације и начина функционисања кроз пружање помоћи члановима породице у развијању специфичних вештина потребних за превазилажење проблема. Сусрети са терапеутом, обично од 12 до 14 једночасовних сесија (по потреби и више) организују се једном недељно, најчешће у трајању 3-4 месеца и могу се спроводити у различитим окружењима од установа

социјалне заштите и правосуђа, здравствених, до васпитно-образовних установа, па и у оквиру породичног окружења.

FFT се одвија кроз пет основних фаза од којих свака има сопствене циљеве, стратегије и технике интервенција и чије су компоненте прилагођене специфичностима сваке породице. Током прве две фазе – *ангажовања и мотивације*, фокус терапијског рада је на приближавању и придруживању терапеута свим члановима породице, стварање односа међусобног поверења и поверења у сам терапијски процес и његову ефикасност, као и одржавање мотивације свих чланова породице за наставак терапијског рада. У оквиру треће фазе, заједно са члановима породице терапеут врши *процену релација*, понашања и интеракција у оквиру породице које производе и одржавају делинквентно понашање. Фокус посматрања се помера са појединачног проблема на проблем релација. Ова процена чини основу за даље планирање и спровођење интервенција усмерених ка *променама у понашању*, што уједно чини четврту и кључну фазу терапијског процеса чији је циљ редукација и елиминација проблема у понашању кроз унапређивање породичног функционисања, појединачне промене понашања чланова породице и унапређивање личних вештина. Најчешће обухвата тренинге различитих социјалних вештина (унапређивање вештина комуникације, решавања проблема, решавања конфликта) тренинг вештина родитељства и томе слично. Последња фаза кроз коју пролази терапијски процес је фаза *генерализације* и она подразумева одвајање породице од процеса терапије и подршку терапеута породици да промене које су постигнуте у обрасцима интеракција у оквиру породичног функционисања примени на начине функционисања и у другим контекстима. Подаци евалуација којим се током дугог низа година проверавају ефекти FFT указују да се код младих са делинквентним понашањем који су били субјекти FFT смањује вероватноћа појаве рецидивизма у од 20-60% као и да долази до редуковања употребе психоактивних супстанци у периоду више од једне године након примене програма и унапређивања функционисања породичног система тј. смањивање сукоба, побољшања комуникације, повећање породичне кохезије и друго (Kumpfer, et al., 1998; Sexton & Alexander, 2000; OJP, 2000).

8.5 Multidimensional Family Therapy (MDFT)

Мултидимензионална породична терапија (*Multidimensional Family Therapy – MDFT*) представља мултикомпонентни, индиковани, на теорији заснован, а у пракси потврђен терапијски приступ у раду са адолесцентима и њиховим породицама. Програм је пре свега намењен младима на узрасту од 11 до 18 година, код којих постоје поремећаји у понашању укључујући злоупотребу супстанци, антисоцијално и агресивно понашање, проблеми и тешкоће у емоционалном, породичном и школском функционисању са циљем стварања и развоја здравих алтернатива и стилова живота младих и њихових породица. У питању су породице у којима су чести сукоби и

неслагања родитеља или насупрот томе њихово међусобно дистанцирање, слаба и неефикасна комуникација, непостојање адекватних родитељских вештина, социјална изолација, па и злоупотреба супстанци од стране родитеља. Рад са породицом може бити организован са циљем превенције, ране интервенције, али и интензивног третмана и може се организовати у различитим окружењима попут установа за ментално здравље и третман болести зависности, установа правосудног система намењених малолетницима и установа социјалне заштите и слично. Терапију спроводи четворочлани тим обучених терапеута, а темпо и интензитет терапијског рада прилагођава се потребама чланова породице појединачно и породици у целини. Сесије се организују од једном до неколико пута недељно, по потреби и цела терапија обично траје од 4 до 6 месеци.

Основе MDFT налазе се у ставовима да су злоупотреба дрога и делинквентно понашање адолесцената мултидимензионални у етиолошком и манифестационом смислу и да таква њихова природа захтева и одговарајуће, мултидимензионалне превентивне и третманске програме и интервенције. Другим речима, појави и развоју проблема злоупотребе дроге доприноси деловање бројних фактора (индивидуални когнитивни и емоционални, фактори породичне средине и вршњачких група, системи вредности, уверења, социо-културни утицаји из окружења и слично). На тако комплексно понашање може се утицати једино свеобухватним приступом који би се односио на улагање напора ка креирању здравог развојног окружења за младе уз истовремено ангажовање на решавању индивидуалних, интерперсоналних и проблема у породичном и социјалном функционисању. Претпоставка је да свака промена у једном од ових подручја, иницира и условљава промене у другим. Интервенције се предузимају на три нивоа - на појединачном, индивидуалном нивоу (адолесцента/родитеља); на нивоу породице као интерактивног система и на нивоу односа чланова породице појединачно са системима у окружењу (школом, социјалним, здравственим установама и другим). Мултидимензионална породична терапија има неколико својих принципа који представљају утврђена правила и оквире у којима се спроводи третман: а) став да су злоупотреба дрога код адолесцената, као и промене до којих долази посредством терапије, мултидимензионални феномени; б) симптоми и проблеми указују и пружају значајне информације и прилике деловање на њих; в) терапијске интервенције су индивидуализоване, испланиране, али истовремено и флексибилне и прилагодљиве потребама појединца и породице; г) сесије и третман одвијају се по фазама које су међусобно условљене; д) одговорност за стварање терапијског односа, остваривање мотивације за промене код чланова породице, као и одговорност за успех терапије је на терапеуту, а његов став и понашање су важни за исход процеса (Liddle, 2002; Liddle et al, 2005).

У оквиру MDFT издвајају се четири основна подручја у којима се спроводе терапијске интервенције (Hogue et al. 2006). Подручја су међусобно повезана и промене у једном од њих стимулишу промене и у свим осталим. Прво подручје односи

се на самог *адолесцента* и обухвата пре свега интервенције чији је циљ изградња терапијског савеза и активно укључивање адолесцента у терапију. Осим тога интервенције су усмерене и на пружање помоћи у развоју ефикасне комуникације са родитељима и другим одраслим особама из социјалног окружења, оспособљавању за препознавање и контролу сопствених емоција, посебно беса, контролу импулса, развоју личних компетенција, решавању интерперсоналних проблема и унапређивању односа са вршњацима, изградњи равнотеже између емоционалне повезаности и успостављене аутономије у оквиру односа са родитељима, везивању за школу и друге просоцијалне установе, унапређивању алтернативних облика понашања коришћењу супстанци. Друго подручје обухвата рад са *родитељима и осталим члановима породице* и подразумева интервенције усмерене на укључивање родитеља у терапијски процес, ангажовање на решавању њихових индивидуалних проблема и потреба, а не само проблема повезаних са родитељском улогом, унапређивање њиховог индивидуалног функционисања и партнерског односа, побољшање комуникације и емотивног ангажовања на релацији родитељ-дете, унапређивање вештина родитељства (постављање правила у породичном функционисању, постављање и одржавање граница и аутономије, успостављање надзора над понашањем адолесцента...). Подручје *породичних образаца интеракције* је треће подручје и обухвата терапијске технике чији је фокус на унапређивању комуникације и емоционалних веза, реуспостављање и јачање кохезије унутар породичног система, промену нефункционалних интеракцијских образаца, унапређивање вештина решавања проблема и конфликта. Четврто подручје примене односи се на *однос породице са значајним ванпородичним формалним и неформалним системима* попут школе, здравствених и социјалних установа, суседства, вршњачког окружења и обухвата технике дизајниране да унапреде успостављање сарадње породице и ових система и њено укључивање у важне институције у социјалном окружењу.

Третман у оквиру MDFT спроводи се у три фазе. Фокус прве фазе усмерен је на стварање основе за промену и развијање мотивације код свих актера терапије и на изградњу сигурног терапијског окружења. Друга фаза је уједно и најинтензивнија и подразумева сам процес стварања промена, док трећа, завршна фаза представља фазу усвајања, одржавања и учвршћивања постигнутих промена и нових вештина, односно њихово генерализовање и примену и у новим ситуацијама (Liddle et al. 2005).

MDFT је програм чији су ефекти испитивани и доказани у многим студијама током више деценија од настанка и може се сматрати за један од можда ефективнијих програма из ове области (Liddle et al. 2005). Ефекти MDFT су многобројни. Неки од њих, код адолесцената, огледају се у повећању нивоа самопоштовања, унапређивању социјалних вештина и односа са родитељима, смањивању злоупотребе супстанци (након завршетка терапије у обиму од скоро 40-60% током следећих годину дана), апстиненцији од употребе дрога и алкохола код скоро 60-90% адолесцената, побољшању школског постигнућа и смањењу изостанака из школе, смањењу

делинквентног понашања, броја хапшења и вероватноће рецидива, смањењу дружења са делинквентним групама вршњака и сл. Позитивни ефекти програма код родитеља и на нивоу породице огледају се у значајном унапређивању вештина родитељства, односа са децом, повећању родитељске укључености у свакодневни живот деце уз истовремено смањење стреса, депресије и анксиозности (UNODC, 2010a).

8.6 *Towards No Drug Abuse (TND)*

Пројекат *Towards No Drug Abuse - TND* је превентивни програм који припада групи селективних и индикованих програма. Осмишљен је првенствено за примену у школској средини, мада постоји верзија прилагођена и за примену у локалној заједници. Развијен је од стране стручњака Института за истраживање унапређења здравља и превенцију болести при Универзитету Јужне Калифорније, а под покровитељством NIDA²⁰⁸. Програм је намењен популацији ученика средњих школа (од 14 до 19 година) код којих постоји висок степен ризика за злоупотребу дроге и насилно понашање, са циљем развијања свести ученика о штетности употребе појединих супстанци, развоја социјалних вештина и развијање отпорности на употребу алкохола, цигарета, марихуане и других „тежих“ дрога.

Основе програма налазе се у ставовима да су проблеми у понашању и злоупотреба супстанци повезани са дефицитом у три области: мотивације, социјалних вештина и у области доношења одлука. Другим речима, злоупотреба супстанци је вероватнија код ученика (1) који нису свесни постојања великог броја погрешних информација, заблуда, и митова о дрогама које олакшавају и воде ка њиховом коришћењу; (2) који немају развијене адекватне особине самоконтроле и одупирања притиску ризичним чиниоцима из окружења; (3) који не верују и/или нису свесни штетности и последица које употреба супстанци може имати; (4) који немају развијене стратегије за престанак нпр. пушења и (5) код којих постоји дефицит у вештинама доношења чврстих одлука које се односе на здраве животне изборе и престанак коришћења супстанци (Sussman, Dent, & Stacy, 2002; Schinke, Brounstein & Gardner, 2002; Griffin & Botvin, 2010). Програм је усмерен на развој вештина попут самоконтроле, активног слушања, ефективне комуникације, техника управљања стресом, контролу импулсивности, доношење одлука и слично. За примену програма задужени су наставници који су прошли обуку или посебно ангажовани едукатори.

Програм се реализује кроз 12 сесија (прва верзија садржала је девет), свака у трајању око једног школског часа, а планиран период спровођења је око месец дана. Рад током сесија захтева активност и ангажовање сваког учесника, уз нагласак на остваривање интеракције ученика и наставника и ученика међусобно. Рад се одвија у мањим групама кроз Сократов метод, дијалог, дискусију, играње улога, технике

---

²⁰⁸ The National Institute on Drug Abuse

психодраме, употребу видео материјала, радних листова и свезака за ученике и слично. Свака сесија обухвата и представља једну тематску целину, на пример: Развој вештина ефективне комуникације и активног слушања; Уочавање значаја постојања и разбијања стереотипа и избегавања етикетирања; Корекција заблуда и митова о дрогама и њиховим позитивним ефектима; Пружање информација о развоју негативних последица повременог, рекреативног коришћења дрога, о процесу развоја од корисника до зависника од дрога; Промоција важности здравља и здравих начина и стилова живота, развој здравих алтернатива коришћењу дрога као стратегијама за борбу против стреса. Једна од сесија посвећена је употреби марихуане као најраспрострањеније дроге у популацији ученика и техникама и стратегијама за престанак пушења²⁰⁹.

Резултати евалуација у које су биле укључене и контролне групе ученика, показали су да је примена овог програма довела до смањена распрострањености употребе различитих психоактивних супстанци од стране ученика - алкохола (9%), пушења (27%), коришћења марихуане (22%) и осталих „тешких“ дрога (26%), као и да је код ученика који су учествовали у сесијама, годину дана након примене програма забележена значајно мања употреба „тешких“ дрога и алкохола, него код ученика из контролне групе.

Осим тога ефекти програма огледали су се и у смањивању процента ученика који су били изложени виктимизацији и смањивању броја ученика за које је утврђено да су носили оружје у школу (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002; Griffin & Botvin, 2010).

8.7 *The Incredible Years*

Програм *Невероватне године (The Incredible Years)* један је од примера доказано успешних мултикомпонентних програма који се спроводе на сва три нивоа - универзалном, селективном и индикуваном, а намењен је, у најширем смислу превенцији, редуковању и третману агресивног, насилног и девијантног понашања деце узраста до 12 година, с једне стране, и истовремено на универзалном плану промоцији и унапређењу социјалног и емоционалног развоја и академског постигнућа деце. У ужем смислу циљеви програма су: а) изградња и побољшање комуникација и интеракција између родитеља и деце – инструкирање, охрабривање и укључивање родитеља у свакодневни живот деце, унапређивање и јачање њихове међусобне повезаности, обука родитеља у различитим вештинама – употреби система награде и казне у васпитању деце, обука у примени техника дисциплиновања, обука у постављању и утврђивању породичних правила и реаговање у ситуацијама њиховог непридржавања, пружање деци подршке и помоћи у решавању проблема и слично; б)

---

²⁰⁹ Детаљнији опис сваке сесије видети у Sussman, Dent, & Stacy, 2002 и на <http://tnd.usc.edu/preview.php>

унапређивање односа на релацији наставник – ученик и остваривање партнерства на релацији наставник-родитељи, унапређивање вештина управљања разредом од стране наставника и друге вештине; в) унапређивање социјалних вештина код деце, вештина решавања конфликта и суочавања са проблемима, разумевања сопствених емоција и контроле емотивних реакција, унапређивање академских постигнућа, посвећености школи и односа са наставницима.

Програм је настао 80-их година прошлог века и заснован је на теоријама социјалног учења које наглашавају значај породичних, родитељских и наставничких утицаја на процес социјализације деце и њихово понашање и које нарочито подвлаче важност понашања родитеља и наставника у ситуацијама суочавања са проблемима и проблематичним понашањима деце/ученика. Осим тога програм је заснован и на ставовима да су млади са већим степеном агресивног понашања у већем ризику од напуштања школе, удруживања са делинквентним вршњацима, злоупотребе супстанци и насилног и делинквентног понашања у адолесценцији и касније у одраслом добу (Webster-Stratton, 2000)²¹⁰.

Сам програм *Невероватне године* састоји се од три компоненте, тј. три одвојена програма намењена посебно деци, родитељима и наставницима. Сви ови програми могу се спроводити у различитим комбинацијама, заједно, али и самостално. Током година програм се развијао и мењао, додавани су нови елементи. Садашња верзија садржи 4 основна програма у зависности од развојне фазе детета - 1. Програм за бебе (0-12 месеци), 2. за децу узраста од 1-3 године, 3. за децу предшколског узраста (3-6 година) и 4. Програм за децу школског узраста (6-12 година). Осим ових тзв. Основних програма, као њихов наставак, родитељима су намењени и Напредни програм (за децу од 4-12 година), као и неколико додатних програма у чијем фокусу је рад са ризичном популацијом и породицама са децом код којих су већ испољени проблеми у понашању (АДХД и неки други). Циљ програма намењених родитељима је развој и јачање вештина родитељства важних за пружање подршке социјалном, емотивном, интелектуалном развоју деце, њихово пружање помоћи деци у решавању проблема и обука деце вештинама њиховог решавања, препознавање потреба и могућности деце, унапређивање интеракција између родитеља и деце, обука у употреби похвала, подстицаја и награда, критике и казни, стратегија постављања граница и ненасилног успостављања дисциплине. Осим тога, циљеви програма намењених родитељима деце школског узраста су и давање подршке академском развоју и подстицање ангажовања и укључивања родитеља у активности деце у вези процеса образовања и изградњу сарадничког односа са наставницима. Напредни програми треба да помогну родитељима у изградњи самопоштовања и вере у сопствене родитељске способности, да изграде међусобне односе поверења и поштовања, ефективне обрасце комуникације и начине суочавања са стресом, љутњом

---

²¹⁰ Доступно на https://www.ncjrs.gov/html/ojdp/2000_6_3/contents.html (приступљено септембра 2015. год.)

и депресивним расположењима. Основни програм за родитеље, у зависности од врсте потпрограма, спроводи се кроз 8-20 сесија. На сесијама учествује од 10 до 14 учесника и одржавају се једном недељно у трајању 2-2,5 сата уз употребу различитих метода рада: групне дискусије, играње улога, изградња мреже подршке, позивање телефоном, brainstorming, употреба видео вињета, задавање недељних домаћих задатка²¹¹.

Када су у питању програми намењени деци (The Incredible Years Dinosaur School Child Training Program), њихов примарни циљ је унапређивање и јачање вештина управљања емоцијама (како да препознају, разумеју и разговарају о сопственим и емоцијама других, како да управљају осећањем узнемирености...), вештина решавања проблема (технике решавања проблема корак по корак, тражења алтернативних решења, учење разумевања последица, како се изборити са негативним емоцијама у проблем ситуацијама...), развијање социјалних вештина (способност тимског рада и сарадње, успостављање односа пријатељства, пружање помоћи другима) и одговарајућих начина понашања у школској средини, поштовање школских и разредних правила и унапређивање мотивације за учење и сарадњу са наставницима и другим ученицима. Програми намењени деци најчешће се спроводе у комбинацији са програмима намењеним родитељима предшколске или школске деце. Постоје две верзије ових програма. Први, Учионица „Диносаур“ је превентивни програм, спроводи се 2-3 пута недељно током школске године и намењен је ширем кругу ученика у односу на претходни и обухвата цело одељење. Програм се састоји од преко 60 лекција чији се избор врши према развојном нивоу деце којима су намењене. Други програм, усмерен је на децу са постојећим проблемима у понашању, интернализујућим проблемима и АДХД и њима је намењен третмански програм под називом Мала група „Диносаур“, који обухвата 4-6 ученика и спроводи се једном недељно кроз 18-20 сесија у трајању два сата²¹² (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002; UNODC, 2010a; SAMHSA, 2011).

Када је у питању трећа компонента система програма Невероватне године, програми намењени наставницима, фокус рада је на јачању способности наставника да управљају разредом, воде образовни процес, да раде на унапређењу способности ученика, редуковању агресивног и осталих понашања која нарушавају атмосферу у разреду и ремете наставни процес, реаговање у проблем ситуацијама, употреба система награде и казни, да изграде позитивне односе са ученицима, да подстакну сарадњу ученика са наставницима и другим ученицима, али и унапређивање способности наставника да остваре сарадњу са родитељима и приволе их на тешњу сарадњу са школом. Програм намењен родитељима спроводи се кроз шестодневни програм радионица, сваке две до три недеље. Модели рада на тренинзима обухватају употребу видео вињета, као примера интеракција и интервенција (ефективних као и неефективних) које наставници користе у суочавању са проблемима, њихова анализа,

---

²¹¹ <http://incredibleyears.com/>

²¹² <http://incredibleyears.com/>

дискусија, увежбање реаговања у сличним ситуацијама, играње улога, израда „домаћих задатака“ и друго.

Програм се примењује у више од 40 земаља на неколико континената, његова примена је примерена ученицима оба пола, различите етничке припадности, различитог социјалног порекла и економског стања, а материјали су преведени на више светских језика. Свака група учесника треба да има по два тренера (саветника, наставника, терапеута) који су обучени од стране посебно сертификованих едукатора.

Небројеним истраживањима током више од тридесет година спровођења овог система програма, показано је да компоненте које су усмерене на децу знатно утичу на унапређивање социјалне и емоционалне компетенције деце, развој вештина и стратегија решавања проблема и конфликта са вршњацима и са члановима породице, повећање спремности за сарадњу са наставницима и редукују проблема у понашању. Када су компоненте које се односе на родитеље у питању евалуационе студије су показале да програм има позитивне ефекте на унапређивање породичне комуникације, атмосфере у породици и односа родитеља и деце, унапређивање начина решавања конфликта, смањење физичког кажњавања деце и замена тих казни ненасилним поступцима, редуковање проблема менталног здравља родитеља и проблема са депресијом и ниским самопоштовањем. Позитивне резултате показале су и компоненте програма које су се односиле на наставнике и то код ученика, у разреду и код самих наставника (Webster-Stratton, 2000; Schinke, Brounstein & Gardner, 2002; SAMHSA, 2011; The Incredible Years Series Overview²¹³).

8.8 Families and Schools Together (FAST)

Families and Schools Together (FAST) је вишеструко награђиван програм из групе програма намењених превенцији и раној интервенцији, усмерених ка деци и адолесцентима (3-18 година) и члановима њихових породица, а који се спроводи у школском окружењу. Креиран је 1988. године од стране Лин МекДоналд (McDonald and Frey, 1999) и првенствена намена му је била ангажовање свих чланова породице, наставника и чланова шире заједнице и самих адолесцената у циљу јачање породице, позитивних породичних односа, унапређивање школског успеха, редуковање злоупотребе супстанци, насиља (деце и над децом) и делинквентног понашања младих као би развили здраве животне стилове и сопствене потенцијале. Програм је до сада успешно примењиван у више од 2000 школа широм Америке и Европе, а погодан је за примену независно од пола, расне, верске, националне припадности, социјалних и

---

²¹³ доступно на:

<https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CBsQFjAAAhUKEwjXx56kut7IAhUKDSwKHTAFBks&url=http%3A%2F%2Fincredibleyears.com%2Fdownload%2Fprogram%2Fincredible-years-seriesoverview.pdf&usg=AFQjCNHzebluE95aieXgb2xpsRaChjDMTA&bvm=bv.105841590,d.bGg>

класних разлика. Посебно се показао као ефикасан код сиромашних породица са ниским примањима, мигрантским и породицама избеглица, које су често изоловане, изложене свакодневном стресу и несигурности. Такође, FAST је међу програмима са највишом стопом остајања у њему, тј. око 80% учесника који буду укључени у активности у оквиру програма, успешно заврше целокупан програм²¹⁴.

Програм је усмерен ка изградњи повезаности породице, школе и заједнице у циљу остваривања добробити деце школског узраста. Програм је усмерен ка четири основна циља и то су: а) *унапређивање породичног функционисања*, јачање повезаности и блискости између родитеља и деце, комуникације у породици, поштовање ауторитета родитеља и вештина надзора над децом; б) *спречавање школског неуспеха код деце*, укључивањем родитеља као партнера и сарадника у процесу образовања, стварањем мреже подршке родитеља, повећањем осећања припадности и привржености деце и родитеља школском колективу; в) *спречавање злоупотребе супстанци* од стране деце или других чланова породице кроз унапређивање знања и свести чланова породице о утицају и штетности коришћења супстанци; *редуковање стреса, напетости и незадовољства* код родитеља и деце у свакодневним животним активностима, редуковања анксиозности и агресивности, унапређивање социјалних вештина, јачање самопоуздања, редуковање социјалне изолације породице и њених чланова (као последице избегличког/мигрантског статуса, непознавања језика, сиромаштва...), упућивање породице на одговарајуће установе и службе помоћи и подршке у ситуацијама потребе и друго. Применом програмских интервенција младима се пружа могућност за јачање повезаности, укључивање у важне социјалне процесе, изградњу социјалних контаката и мреже подршке не само са члановима своје најуже породице, већ и са вршњацима, члановима њихових породица, са представницима школског окружења, наставницима и другим запосленим, са представницима локалне заједнице. Успостављање ових позитивних односа, смањивање изолације и унапређивање снага породице редукује деловање ризичних фактора и редукује понашања која у каснијим фазама развоја могу довести и најчешће доводе до напуштања школовања, злоупотребе супстанци, насиља и делинквенције (Kumpfer, 1993).

Иако је програм је првобитно намењен деци на узрасту од 5 до 9 година, увидевши да постоји потреба накнадно је модификован и прилагођен и старијим ученицима и члановима њихових породица, па програм обухвата и адолесценте до краја средњошколског образовања. Основе програма су остале исте, а активности су прилагођене развојном нивоу детета, при чему се са посебном пажњом приступа периодима транзиције и преласка из једне у другу развојну фазу. Програм је заснован на теоријским поставкама појединих социјалних, психолошких и бихејвиоралних

---

²¹⁴ <https://www.familiesandschools.org/how-fast-works/>

приступа понашању и развоју понашања (нпр. социјално еколошка теорија, системски приступ породици, модел породичног стреса, неуролошким истраживањима и развоју мозга, концепт ризичних и фактора отпорности и сл.)²¹⁵ (Kumpfer, et al., 1998; McDonald & Sayger, 1998; UNODC, 2010a).

Учесници програма су деца која су од стране наставника или других запослених у школама идентификована као деца код којих је изражен ризик од развоја образовних и других проблема, деца која су већ испољила почетне облике поремећаја у понашању, која су анксиозна или повучена и код које су запажени почети коришћења алкохола и других супстанци, али је омогућено учешће и деце и породица код којих нема идентификованих проблема, нпр. деца чија се породица недавно преселила, која су недавно променила школу и сл. Програм је осмишљен и спроводи се кроз 8 окупљања који се одржавају једном недељно, најчешће у просторијама школе, у трајању од око 2,5 сата. У овим окупљањима обично учествује 8 до 12 породица и током њих обучени тренери воде породице кроз испланиране и структуриране групне или појединачне активности које своју потврду имају у резултатима истраживања породичних система и развоја деце. Свако окупљање прати тачно одређену агенду, започиње и завршава се одређеним ритуалом, након чега следе активности које су организоване заједно за породице, по групама (посебно родитељи, а посебно деца), активности један-на-један родитеља и деце. Активности имају образовни и забавни карактер и обухватају прављење и осмишљавање породичне заставе (свака породица заједнички креира сопствену заставу, која стоји на њиховом „породичном“ столу током 8 недеља), тимско-породично учествовање у колективним играма и такмичењима, организовање лутрије, породица која победи на лутрији је „домаћин“, осмишљава мени и припрема послужење за остале учеснике новцем освојеним на лутрији. Свака сесија као што је започела и затвара се посебним ритуалом кроз одређене заједничке активности попут објаве победника у појединим играма, изјава захвалности и слично. На последњој сесији организује се свечаност доделе сертификата, уз присуство гостију које позову, у чијем осмишљавању учествују сви чланови породица. Након завршеног осмонедељног програма спроводи се и посебан двогодишњи програм тзв. FASTWORKS, који омогућава породицама да се једном месечно током две године окупљају уз подршку школе и настављају да раде на изградњи и развоју мреже контаката и подршке (McDonald & Frey, 1999; Hernandez, 2000; UNODC, 2010a).

Тим задужен за спровођење програма и који води окупљања сачињен је од 4-8 особа – обучених родитеља, бивших корисника програма, представника заједнице, школе, социјалних служби, саветника за проблеме злоупотребе супстанци. Тим мора бити структуриран на начин да осликава и подржава структуру породица које учествују у програму (у погледу језика, полу, етничку, културну, верску...).

---

²¹⁵ <http://www.familiesandschools.org/>

Када су у питању ефекти програма, исходи примене огледају се на пољу породице - у повећању блискости међу члановима, редуковању стреса, конфликта и социјалне изолације; на пољу утицаја на родитеље – на стварање и развој мреже подршке међу родитељима указало је скоро 90% родитеља који су прошли кроз комплетан програм, повећање укључености родитеља у процес образовања и сарадњу са школом (UNODC, 2010a); резултати који су забележени код деце – у поређењу са контролном групом, деца учесници FAST програма имају ниже скорове на скалама агресивности и повлачења (оцењених од стране наставника и родитеља²¹⁶). Осим тога код ове деце запажа се значајно побољшање на пољу самопоштовања, као и смањење повлачења и социјалне изолације (Hernandez, 2000). И нека друга истраживања која такође наводи Хернандез указују на броје позитивне ефекте програма FAST. У једном таквом експерименталном истраживању спроведеном 1990. год. деца која су била учесници FAST програма, у односу на децу из контролне групе, имала су значајно веће скорове на скалама осећања прихватања од стране мајке, прихватање од стране вршњака и знатно повећање самопоуздања (Hernandez, 2000).

8.9 Drug Abuse Resistance Education (D.A.R.E.)

Један од програма који се у литератури веома често помиње, а за који подаци евалуационих истраживања о ефектима не оправдавају ту популарност је програм **D.A.R.E. (Drug Abuse Resistance Education)**. Програм је осмишљен и започето је са његовом применом 1983. године у сарадњи полиције и школских власти у Лос Анђелесу и врло брзо се проширио на велики број школа у САД, па и широм света. У наредних десет година постао је један од најшире коришћених програма превенције злоупотребе дрога намењен школској популацији²¹⁷. До експанзије је нарочито дошло након доношења *Закона о школама и заједницама без дроге* 1986. године, у коме је D.A.R.E. био једини посебно поменут програм (Ennet, et al., 1994). У њему је према проценама учествовало скоро 60% основних школа, а само у 1995. години преко пет милиона ученика из 250 хиљада разреда широм Америке (ВЈА, 1995). Програм је првенствено био намењен ученицима на узрастима од 10-12 године који се налазе на прелазима из нижих у више разреде основне школе, али је током година спровођења програм проширен на ученике виших разреда и ученике средњих школа. Основни циљ програма представљало је развијање способности ученика да препознају и пруже отпор притисцима вршњака ка пробању, експериментисању и коришћењу дрога, развијање социјалних вештина ученика основних школа и унапређивање односа чланова заједнице и полиције. Програм су спроводили обучени полицијски службеници у сарадњи са наставницима и садржао је 17 тематских целина/лекција које су се тичале штетних ефеката дрога, последица њиховог коришћења и коришћења

²¹⁶ Тај поступак оцењивања је нужно пристрасан.

²¹⁷ <https://www.crimesolutions.gov/ProgramDetails.aspx?ID=99> доступно октобар 2015.

алкохола и цигарета, техника одупирања притиску, значају позитивне слике о себи и самопоуздања, утицаја медија и делинквентних вршњачких група на понашање и процес доношења одлука итд. Предавања су организована једном недељно у трајању од једног школског часа. Сви полицијски службеници који су учествовали у спровођењу програма прошли су кроз посебну осамдесеточасовну обуку у техникама и стратегијама подучавања, руковођења разредом, посебног односа са адолесцентима, а стекли су и посебна знања од дрогама.

Током деценија од настанка програма, његови ефекти проверавани су у великом броју студија и мета анализа. Већина тих студија није показала значајније позитивне ефекте програма. Једна од њих указала је на постојање утицаја D.A.R.E. програма, када је у питању пушење, али не и када је у питању употреба алкохола и марихуане, ни непосредно након спровођења програма нити 1-2 године касније (Ennet, et al., 1994). Као један од разлога за овакве резултате сматрало се управо то што су, иако обучени, полицијски службеници били примарни едукатори задужени за спровођење програма, међутим ова теза није проверавана у истраживањима.

Након објављених лоших резултата провере ефективности, програм је претрпео знатне измене, које су се пре свега односиле на приступ који се до тада огледао у „сервирању“ великог броја сувопарних информација током сат времена предавања, а који је требало заменити интерактивним методама учења вештина комуникације и вештина доношења одлука и увежбавања тих техника кроз различите врсте радионица, метода интерактивног учења, играње улога и сл. Нови концепт под називом D.A.R.E. *keepin' it REAL*, подразумевао је између осталог врло контролисану и временски ограничену могућност за теоријско излагање од стране водитеља предавања, а највећи део времена посвећен је интеракцији ученика и њиховим практичним активностима и начинима увежбавања вештина и техника комуникације, активног слушања и разумевања мишљења и осећања других особа, контроле импулсивности, контроле стреса и притиска, вештина одлучивања и преузимања одговорности за сопствене одлуке и изборе и сл. Како је уочено да једноставно једнократно предавање није довољно за усвајање појединих вештина, оне су растављене на делове од којих се неки континуирано увежбавају током сваке лекције сваки пут на вишем и напреднијем нивоу.

8.10 All Stars

All Stars је универзални мултикомпонентни програм намењен превенцији злоупотребе супстанци, агресивног и насилног и других ризичних понашања деце и адолесцената. Настао је 1993. године као резултат дугогодишњих истраживања којима су утврђени најзначајнији фактори који утичу на повећање ризика од развоја ових понашања. Имајући у виду ове резултате, основне ставове теорије социјалног учења на којима се заснива и основне карактеристике развојног процеса на овом узрасту,

програм је првенствено усмерен на развијање и јачање позитивних норми, вредности, жеља и аспирација, потребу за успостављањем блиских социјалних односа и статуса у вршњачкој групи, уклапањем и прихватањем од стране вршњака, унапређивање односа и повезаности са родитељима и њихове посвећености том односу, као и јачање позитивних веза са школском средином и локалном заједницом (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002).

Прва верзија програма била је усмерена првенствено на ученике узраста од 11 до 14 година, да би нешто касније, програм добио нове компоненте које се односе на млађе ученике (узраста нижих разреда основне школе), на ученике средњих школа и компоненте које се односе на родитеље. Део програма која се односи на ученике нижих разреда основних школа припрема ученике за прелаз из млађих у старије разреде и састоји се из три поткомпоненте – посебно за ученике на узрасту четвртог, посебно за ученике на узрасту петог разреда и уз додатни програм *All Stars character education* који се односи на развој појединих пожељних особина попут искрености, одговорности, брижности, спремности да се помогне другима и сл., а који заједно са претходна два чини погодан начин за припрему ученика за наставак примене наредних програмских активности итд. Део програма који је први и настао, односи се на старије ученике основних школа, може се спроводити у школама или у заједници и такође садржи три компоненте и то централни део програма - *All Stars Core*, други део је *All Stars Booster* и трећи и завршни део је *All Stars Plus* програм. *All Stars Core* програм обухвата између 9 и 13 лекција током прве године спровођења, усмерених ка укључивању ученика у заједничке активности током који се они охрабрују да успостављају међусобне интеракције, развијају различите облике комуникације, увежбавају вештине редуковања притиска појединаца и групе, развијају, изграђују и поштују позитивне групне норме и вредности, развијају позитивне ставове и јачају мотивацију за одбацивање ризичних понашања, јачају повезаност са другим ученицима, школом, заједницом, родитељима... Након спроведеног *All Stars Core* програма, у другој години спроводи се *All Stars booster* програм који, током следећих годину дана, обухвата 7 до 9 тзв. „booster“ лекција намењених утврђивању позитивних ставова и учвршћивању промена до којих је довео претходно спроведен програм. Последња компонента - *All Stars Plus* програм садржи 12 сесија у трајању од по 45 минута уз могућност додатних 5, према потребама и могућностима и укључује развој вештина доношења одлука, јачање личних снага, истрајности и посвећености у достизању сопствених циљева, изградњу позитивних ставова и вере у своје способности и сопствену будућност. Програм се може спроводити у току треће године, након претходне две компоненте или паралелно са њима, уколико је потребно интензивније деловање на ученике. Компонента програма која се односи на ученике средњих школа, састоји се такође из три програма који се могу примењивати посебно или заједно и односе се на развој здравих стилова живота, ставова, вредности и понашања у вези различитих питања која се тичу здравља, здравих стилова живота,

исхране, употребе супстанци и сл. Поред тога што су родитељи укључени у спровођење програма и кроз заједничке активности на изради домаћих задатака које су део рада са децом, постоји и посебан део програма који чине компоненте намењене родитељима, а које се односе на седам стратегија успешног родитељства (разумевање процеса развоја и одрастања, развој позитивног везивања, успостављање јасних правила понашања и надзор над дететом и друго). Сви делови програма спроводе се кроз интерактивне облике активности које се могу спроводити са целим разредом или у малим групама, у учионицама или у другом изабраном и прилагођеном окружењу, кроз дискусије, дебате, играње различитих игара и улога, задавање домаћих задатака који захтевају и укључивање родитеља. Програм могу спроводити саветници и професионалци задужени за превенцију, али и наставници који су прошли неопходан тренинг и едукацију о основним циљевима, стратегијама и методама програма (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002). Тренинг се може одржавати и on-line.

Подаци о ефектима програма разликују се знатно зависно од извора, па тако у извештају објављеном од стране Центра за превенцију злоупотребе супстанци (CSAP) из 2002. године програм показује значајне ефекте на повећање повезаности ученика са школом, на усвајање, посвећеност и веровање у позитивне норме и важност избегавања ризичних понашања, као и на смањивање злоупотребе супстанци код ученика од скоро 60% (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002). Међутим према подацима који се могу пронаћи у једној од референтних база програма CrimeSolutions.gov, овај програм не показује значајне ефекте ни када је у питању утицај на насилно понашање ученика нити када је у питању коришћење супстанци²¹⁸.

8.11 ALERT

Један од програма који је примарно оријентисан на школску средину је и програм **ALERT**. У питању је универзални програм, мада се неке његове активности спроводе и на селективном нивоу, а настао је почетком осамдесетих година прошлог века. Прва верзија програма била је намењена ученицима од 5 до 8 разреда основне школе на узрасту од 11 до 14 година (најчешће 7 и 8 разреда). Новија верзија, под називом ALERT Plus, обухвата и ученике узраста од 14-18 година, тј. и ученике средњих школа. Програм је намењен ученицима оба пола, различите етничке и социокултурне припадности.

У фокусу програма су активности усмерене на превенцију злоупотребе супстанци – дувана, алкохола и дрога (пре свега марихуане и инхаланата) и активности усмерене на унапређење психичког и физичког здравља младих. Осим оних универзалних, намењених свим ученицима, активности на селективном нивоу

---

²¹⁸ <https://www.crimesolutions.gov/ProgramDetails.aspx?ID=319>

усмерене су ка заустављању експериментисања са овим супстанцама и спречавању да се њихово повремено коришћење устали као уобичајен облик понашања. Основу програма чине постулати модела самоефикасности, модела здравственог уверења и теорије социјалног учења, који су своју примену нашли кроз пет основних претпоставки на којима се заснива програм и програмске интервенције: 1) да је коришћење дроге од стране адолесцената продукт утицаја социјалне средине (вршњака, родитеља, медија, утицаја из оквира заједнице...) и имитације оних понашања и норми које перципирају као социјално пожељне и атрактивне, као и да на здраве начине и стилове живота и понашања утичу когнитивни фактори и веровање у сопствене способности и снаге ; 2) програми превенције не смеју се зауставити на развијању вештина пружања отпора притисцима, већ морају подстаћи мотивацију на такво понашање; 3) програм се мора фокусирати првенствено на супстанце са којима се најчешће експериментише и које се највише користе (дуван, алкохол, марихуана и инхаланти); 4) на понашање адолесцената нарочит утицај имају нешто старији и искуснији вршњаци и 5) активно укључивање ученика у процес учења знатно поспешује усвајање нових сазнања и вештина. У складу са напред наведеним тврдњама програм настоји да ученицима пружи помоћ у а) разумевању негативних социјалних, емоционалних и физичких последица коришћења супстанци и предности које пружа њихово некоришћење; б) развијању мотивације и вештина неопходних да ученици препознају, разумеју и одупру се ситуацијама и притисцима усмереним ка коришћењу супстанци; в) развијању и успостављању норми, ставова и уверења која не иду у прилог коришћењу; г) развијању репертоара контрааргумената, одговора и реакција у ситуацијама израженог притиска; д) пружању сазнања о заблудама да је коришћење супстанци уобичајено у популацији њихових вршњака и да их већина користи; њ) развијању и јачању комуникације са родитељима и члановима породице (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002; Orlando, et al., 2005; Gorman & Conde, 2010)²¹⁹.

Реализација програма одвија се кроз једанаест основних лекција/сесија током прве године спровођења и кроз додатне три сесије у току друге године. Основне сесије се спроводе као део ваннаставних или редовних наставних активности и условно се могу поделити на четири целине које се надограђују једна на другу. Прве три лекције се односе на изградњу мотивације код ученика који не користе супстанце, следеће три су усмерене ка идентификацији, развијању и увежбавању вештина пружања отпора, осма и десета сесија се односе на посебне теме (коришћење инхаланата и технике за престанак пушења), док се током седме, девете и једанаесте сесије понављају кључни концепти и увежбавају стечене вештине²²⁰. Додатне „booster“ сесије надограђују се на основне лекције и користе се да појачају и утврде њихове већ постигнуте ефекте, а односе се на утврђивање и појачавање постојеће мотивације, даље увежбавање и

²¹⁹ Још информација видети на сајтовима <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/sclbsd-drgbs/sclbsd-drgbs-eng.pdf> и http://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB4518-1.html

²²⁰ Детаљније о садржају сваке лекције може се видети на сајту <http://www.projectalert.com/>

наглашавање погодности поседовања вештина одупирања притисцима. Оне се спроводе током три узастопне седмице и њихово пропуштање знатно може умањити ефекте програма. Рад са ученицима подразумева интерактивни рад у малим групама, подстицање укључивања свих ученика, дискусије у оквиру група, играње улога, увежбавање стечених вештина, анализа аудио-видео материјала и вињета и слично. Сарадња и укључивање родитеља или других важних одраслих особа подстиче се кроз задавање задатака за израду код куће чиме се они активно ангажују у спровођењу програмских активности.

Програм спроводе наставници који су претходно прошли једнодневну обуку током које су се упознали са теоријским основама програма и вештинама за спровођење програмских активности. Осим наставника у спровођење програма се, као помоћ наставницима, могу укључити и вршњачки едукатори (пар мушко/женско). У питању су ученици средњих школа који су посебно изабрани на основу појединих личних карактеристика (позитивна слика о себи, комуникативни, са лидерским и способностима за рад у групи и наравно који не користе супстанце). Они се ангажују у спровођењу појединих основних лекција и то пре свега оних које се односе на елементе практичног увежбавања вештина током којих кроз реалне ситуације из свакодневног живота представљају моделе и примере како је могуће не пушити, не користити алкохол, марихуану и сл., а истовремено бити успешан, „cool“ и прихваћен у друштву. Пожељно је да исти вршњачки пар прати једну групу ученика током трајања целог програма²²¹ (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002).

На основу података евалуационих студија које су указале да ефекти програма слабе након завршетка основне школе (Orlando et al., 2005) и да је неопходно њихово појачавање, осмишљен је ALERT Plus програм, намењен ученицима средњих школа. Програм садржи пет лекција у првој и пет у другој години и као и основни, циљано је усмерен на превенцију пушења, коришћења алкохола и марихуане, али уз обраћање пажње и на остале, мање заступљене врсте дрога. У фокусу и овог програма налази се развијање и јачање мотивације и вештина за одупирање притиску ка коришћењу дрога, али такође укључује и неке ризичне ситуације примерене узрасту средње школе (на пример вожња под утицајем алкохола и дроге)²²².

Када је у питању ефективност програма, спроведене студије указују:

- да програм има знатне ефекте на коришћење цигарета и марихуане, код ученика на различитим нивоима коришћења/експериментисања са супстанцама, код ученика различите социокултурне и етничке припадности, али да се ти ефекти са завршетком основне и преласком у средњу школу полако губе²²³ (Orlando et al., 2005);

- да постоје поједини статистички значајни ефекти програма, али да највећи део резултата показује да програм углавном има неколико краткорочних ефеката на

²²¹ <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/sclbsd-drgbs/sclbsd-drgbs-eng.pdf>

²²² http://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB4518-1.html

²²³ <http://www.promisingpractices.net/program.asp?programid=35>

коришћење дрога, а да не постоје дугорочни ефекти који би се односили на све супстанце (Gorman & Conde, 2010);

- да је концепт вршњачких утицаја који укључује перцепцију и распрострањеност појединих вршњачких ставова, најјачи медијатор код пушења и коришћења алкохола. Ова компонента програма која се односи на перцепцију вршњачких ставова и норми и перцепцију распрострањености коришћења алкохола и цигарета до сада није дала задовољавајуће резултате и студије су показале да је програм имао само ограничено дејство на ту врсту посредничких варијабли. (Orlando et al., 2005);

- да програм смањује започињање пушења и повременог коришћења цигарета за 20 до 25% у односу на ученике из контролне групе где је тај проценат око 35% (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002; Ellickson et al., 2003);

- да су стопе започињања коришћења марихуане ниже за око 25 - 30% код ученика који су прошли кроз програм²²⁴ (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002; Ellickson et al., 2003);

- да програм смањује обим постојећег коришћења марихуане за око 60% (Schinke, Brounstein & Gardner, 2002), док код ученика који користе марихуану и цигарете редукује учесталост употребе и повременог и експерименталног коришћења²²⁵

- да програм успешно смањује већ постојеће експериментисање са цигаретама и марихуаном, посебно међу ученицима осмог разреда, али да има скромне и краткотрајне учинке у погледу утицаја на коришћење алкохола, који се највећим делом губе у просеку после годину дана²²⁶ (Ellickson et al., 2003) и

- да програм смањује вероватноћу почетка коришћења марихуане – након спровођења програма (код ученика 7. разреда) ученици имају за 50% мање шансе да постану редовни корисници марихуане док је код ученика 8 разреда након спроведених бустер сесија тај проценат око 60%²²⁷.

*

*

*

Претходне стране садрже описе једанаест програма превенције који су превасходно усмерени ка злоупотреби супстанци (дрога, алкохола и цигарета) од стране деце и младих. Њихова оријентација и на неке друге поремећаје није разлог да буду изостављени из овог описа зато што ти поремећаји могу бити, а често и јесу у блиској вези са злоупотребом супстанци. Наравно, избор програма направљен је без

²²⁴ http://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB4518-1.html

²²⁵ http://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB4518-1.html

²²⁶ http://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB4518-1.html

²²⁷ <http://www.promisingpractices.net/program.asp?programid=35>

претензија да обухвати све важне, па чак и све најважније програме, јер је то просто немогуће извести, с обзиром да тих програма има на стотине. Програми који су описани представљају слободан избор аутора, сачињен на основу увида о учесталости њиховог помињања у прегледаној литератури и специјализованим базама. Изабрани програми приказани су у најкраћим могућим цртама, без претераног залажења у детаље о програмским активностима и детаље студија којима је вршена провера ефикасности програма. Међутим, чак и овако летимичан преглед могућих интервенција и програма довољан је да се може уочити да су програми по правилу истовремено усмерени на злоупотребу више психоактивних супстанци (дрога, цигарета, алкохола) и такође истовремено намењени и онима који експериментишу са супстанцама и онима којих их редовно користе, не водећи при томе рачуна о могућим разликама у ризичним и протективним факторима између полова, етничког, расног и верског порекла или социјалног статуса. То је озбиљна замерка која се овим програмима може упутити и истовремено један од разлога због кога је изостала препорука аутора о томе које је програме пожељно користити и у којим ситуацијама. Али, без обзира на ове примедбе, постојећи програми имају своје квалитете који се не смеју занемарити.

Поред поменутих, постоји још много програма који овде нису описани, а који завређују пуну пажњу. Неки од њих су на пример Strengthening Families Program (SFP), Positive Parenting Program (PPP), First Step to Success, Keep a Clear Mind, Schools Using Coordinated Community Efforts to Strengthen Students (SUCCESS), Focus on Families (FOF), Too Good For Drugs, Big Brothers Big Sister и многи други. Међу овим „многим другим“ можда најважније место заузима Communities that Care (CTC), односно Заједнице које брину. Он, међутим, није уврштен међу ових једанаест који су детаљније описани због чињенице да се мање ради о програму превенције у правом смислу речи, а више о целовитој стратегији планирања и поступања свих субјеката који су у одређеној заједници укључени у превенцију било ког облика поремећаја у понашању. Но, широка теоријска основа тог програма, ослањање на концепт ризичних и протективних фактора, многобројна истраживања из криминологије, психологије, социологије, медицине и других научних области, која стоје иза њега, те добро разрађен оперативни систем планирања и поступања елиминисали би поменути разлог да овај програм није веома добро и детаљно већ изложен у радовима домаћих аутора, а пре свега у радовима Поповић-Ћитић (2008 и 2008а), Поповић-Ћитић и Жунјић-Павловић (2009).

На крају овог прегледа програма свакако треба поменути неке од програма и поједине кампање које су са циљем превенције злоупотребе супстанци и других поремећаја у понашању реализоване и у Србији. Један од најпознатијих је пројекат „Дрога је нула - живот је један“ који је организовао и спроводи Секретаријат за образовање у сарадњи са Министарством унутрашњих послова - Полицијском управом за град Београд. МУП је учествовао и у пројектима који немају директне везе

са превенцијом, а који су у Србији спроведени уз подршку ОЕБС-а. Један од тих пројеката се односио на едукацију полицијских службеника о начинима препознавања знакова коришћења дроге међу преступницима. Током 2010/11. године, под покровитељством Канцеларије Уједињених нација за дрогу и криминал (UNODC) спроведен је и програм „Превенција употребе дрога, HIV/AIDS и криминала међу младима кроз програме развоја вештина породица у земљама са малим и средњим приходом“. Градски завод за јавно здравље од 2010. године спроводи едукативни програм, акредитован од стране Завода за унапређивање образовања и васпитања под називом „Креативни рад са ученицима на превенцији злоупотребе психоактивних супстанци“. И Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“ укључен је у превенцију злоупотребе супстанци кроз многе активности укључујући и обележавање 26.06. - Међународног дана против злоупотребе и незаконите трговине дрогама под слоганом „Порука наде: Зависност од дрога се може спречити и лечити“.

VI ДЕО

ОСВРТ НА СТАТУС ХИПОТЕЗА У ОДНОСУ НА РЕЗУЛТАТЕ ИСТРАЖИВАЊА

На крају, пре изношења закључних разматрања чини се потребним дати осврт на анализу односа постављених хипотеза и резултата који су добијени истраживањем. Хипотезе су централна тачка сваког истраживања и њихова потврђеност или непотврђеност представља дефинитиван суд о исходу истраживања. Због тога што се хипотезе обично постављају у облику кратких и јасних тврдњи и ова анализа мора бити томе примерена.

Прва општа хипотеза у истраживању је гласила: *Злоупотреба дроге у популацији ученика средњих школа дистрибуирана је као ретка појава у којој присуство коришћења и растурања дроге не прелази праг од 10% укупног узорка, при чему је учешће мушког пола значајно веће од учешћа женског*. Нажалост, та хипотеза је одбачена. Израз „нажалост“ не изражава емотивни став истраживача према одбацивању хипотезе, већ однос према резултатима који у двоструком већем обиму премашују прогнозиране стопе поремећаја понашања који се испитује. Детаљнија анализа злоупотреба дроге показује, наиме, да је проценат ученика који само уносе дрогу у организам 6,45% у односу на укупан узорак испитаних ученика (1287), да 11,26% ученика из овог узорка и уноси дрогу у организам и учествује у њеној продаји, препродаји, нуђењу, позајмљивању другима и слично, једном речју *растурању* дроге, а да се 2,80% ученика бави само растурањем дроге. Укупан проценат ученика инволвираних у злоупотребу дроге је 20,5% од испитаног узорка што је за 10,5% већа укљученост од процента предвиђеног првом општом хипотезом. Чак и ако се „растурање“ дроге искључи из дефиниције њене злоупотребе и та злоупотреба сведе само на коришћење тј. унос дроге у организам добијени проценат од 17,7 далеко надмашује предвиђања дата у тој првој општој хипотези. Наравно, 20,5% ученика који злоупотребљава дрогу више се не може сматрати ни „дистрибуцијом ретких појава“ што је такође део текста ове опште хипотезе. То је још један њен елемент који није потврђен. Најзад, није потврђен ни део хипотезе којим се предвиђа да ће учешће мушког пола у злоупотреби дроге бити значајно веће од учешћа женског. Напротив, подаци о учешћу дечака и девојака у понашањима Користе и растурају и Само растурају дрогу показују значајно веће учешће девојака у тим облицима злоупотребе и само је у понашању Само користе дрогу учешће полова практично подједнако.

На основу свих тих података може се сматрати да је прва општа хипотеза одбачена. То не умањује вредност добијених резултата, али разлози њеног одбацивања озбиљна су опомена свим истраживачима феномена злоупотреба дроге да се наркоманија у Србији шири ван предвидљивих оквира.

Друга општа хипотеза односила се на етиологију: *Злоупотреба дроге значајно је повезана са чиниоцима који припадају ситуационим, макро и микросоцијалним факторима, као и особинама личности.* Могло би се рећи да је та хипотеза потврђена. Међутим, други део хипотезе само је делимично сагласан са добијеним резултатима. Наиме, један део особина личности коришћених у овом истраживању у могућности је да објасни и предвиди прилично мали део варијансе три облика понашања којима је злоупотреба дроге операционализована. То се у првом реду односи на особине из концепта Дезинтеграције, чије се способности предикције неких од тих понашања крећу између 1 и 3,5 процента варијансе. Не може се сматрати да тај резултат није вредан пажње с обзиром на природу поремећаја понашања, али је извесно да он не спада у класу оних који доприносе објашњењу и предвиђању највећег дела варирања тог облика злоупотреба дроге. Зато ваља рећи да је ова хипотеза потврђена у највећем делу, али не и у потпуности.

Трећа општа хипотеза гласила је: *С обзиром на идентификоване ризичне и протективне факторе развојни и ситуациони модел имају највећу вероватноћу да дају добре резултате у превенцији злоупотреба дроге.* Та хипотеза је потврђена у целости. Иако се о њеној ваљаности закључује без проведених конкретних превентивних програма закључак о њеној потврђености је неспоран. У истраживању је, наиме, откривено да врло снажни предиктори сва три вида злоупотребе потичу из локалног окружења (доступност дроге и други), породичне и школске средине, те вршњачких група; да пробање дроге има масовнију учесталост већ на узрастима између 11. и 14. године; да су сви испитаници у периоду адолесценције, па се без двоумљења може закључити да тим елементима највише одговарају превентивни поступци који су развијени у оквирима ситуационих и развојних стратегија поступања.

У истраживању је постављено и осам посебних хипотеза. Анализа статуса сваке од њих је непотребно и само би повећала број страна овог извештаја. Због тога је та анализа урађена само навођењем оних хипотеза које су потврђене, оних које то нису или које су само делимично потврђене. У групу оних које су недвосмислено потврђене спадају хипотезе 1) да су у популацији ученика облици злоупотреба попут поклањања, нуђења, позајмљивања, продаје, препродаје и посредовања у продаји или куповини дроге дистрибуирани као ретки случајеви (када се свако ово понашање гледа појединачно), 2) да постоји значајна разлика између ученика и ученица у структури чинилаца који утичу на злоупотребу дроге, 3) да таква разлика у структури чинилаца постоји и између коришћења и растурања дроге, тачније између три понашајна облика злоупотреба дроге, 4) да природи чинилаца који утичу на коришћење дроге знатно више одговара модел развојне превенције и 5) да је ситуациони модел превенције највише примерен понашањима која значе злоупотребу дроге.

Тих пет хипотеза, како је речено, недвосмислено су потврђене. У прилог те потврђености су многобројни резултати у феноменолошкој и етиолошкој анализи чије

би навођење на овом месту било непотребно понављање онога што је већ написано. При разматрању сагласности добијених резултата са последње две наведене хипотезе, треба имати у виду да су оне формулисане знатно пре него што је откривено да злоупотреба дроге има три вида понашања од којих се први односи на коришћење, а трећи на растурање дроге (Само коришћење и Само растурање дроге). Потврђеност те две хипотезе пре свега се односи на те начине понашања. Изразе „знатно више одговара“ и „највише примерен“ не треба схватити искључиво. Тестирање тих хипотеза није рађено статистичким поступцима него логичком анализом у којој су такви изрази допуштени. Осим тога, не треба превидети ни да ситуационе превентивне интервенције имају врло важну улогу и код коришћења дроге, а не само код растурања. И обрнуто, да интервенције које по карактеру припадају развојном моделу имају исто тако важну улогу и код растурања дроге.

У другу групу спадају посебне хипотезе које су делимично потврђене. Прва таква хипотеза гласи: пробање дроге у популацији ученика почиње на узрастима пре 14. године, а пуни интензитет достиже у 18. години. Први део те хипотезе је апсолутно потврђен – прва пробања се срећу већ у 11. години, да би у 14. тај проценат достигао ниво од 17% од укупног броја ученика који су пробали дрогу (285). Међутим други део хипотезе није потврђен: пуни интензитет првог контакта са дрогом достиже се у 15. и 16. години (25 и 29%), а не у 18. У тој 18. години како показује феноменолошка анализа, постоји значајан пад првог пробања (на свега 7,4%). Друга хипотеза у овој групи је заправо тврдња да највећи утицај на злоупотребу дроге имају чиниоци који припадају микросоцијалном окружењу и карактеристикама личности. Део хипотезе који се односи на особине личности не може се сматрати потврђеним (осим када је у питању импулсивно тражење сензација), јер каноничке корелације добијене у дискриминативној анализи, за концепте Дезинтеграција, Аморалност, па и Петофакторски модел показују да су ове особине у стању да објасне додуше значајан, али низак или веома низак обим варијансе разлика између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу.

Трећа група хипотеза заправо и није група, јер је у питању само једна тврдња: *коришћење дроге од стране ученика статистички се значајно разликује по полу*. Та хипотеза је одбачена, али овај статус захтева извесна објашњења. Непостојање значајних разлика између полова добијено је онда када је коришћење дроге испитивано посебним питањем у Упитнику. Исти резултат се добија и када се тестирају полне разлике код понашања Само коришћење дроге. Међутим, када се те разлике тестирају код понашања Коришћење и растурање дроге добија се резултат који показује да те разлике постоје. При детаљној анализи разлика у полу откривено је заправо да ове разлике код Коришћења и растурања дроге постоје зато што се у делу растурања дроге констатује значајно веће присуство девојака него дечака. Имајући у виду ту чињеницу може се сматрати да унос дроге у организам, дакле коришћење дроге не „производи“ разлике и да се с тога ова хипотеза може сматрати одбаченом.

VII ДЕО ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Није реално очекивати да ће у овом делу рада бити наведени сви важни, па чак ни сви најважнији резултати описани у поглављима Феноменологија, Етиологија или Модели превенције. Једноставно зато што се сви резултати не могу приказати у одељку ове природе, али и због тога што пракса тек треба да покаже шта је у тим анализама, па и у целом истраживању важно или најважније.

Због тога што постоји вероватноћа да неки важни резултати остану непоменути, зато што су некад детаљи важнији него глобални закључци аутора или што непотврђене хипотезе имају већу вредност него оне које су потврђене, много је корисније читати текст студије и анализирати табеле него само закључке. Закључци су готово увек, и када не постоји намера, пристрасан и лични став аутора о проблему истраживања и добијеним резултатима. Па ипак, не могу се избећи, јер су део уобичајене истраживачке шеме писања извештаја. Аутору рада остаје само да бира да ли ће они бити у виду таксативног навођења важних истраживачких података или ће их презентовати у облику скраћене расправе о ономе што сматра најбитнијим резултатима. Или ће помирити та два приступа. Чини се да тај трећи приступ највише одговара природи овог одељка.

1. ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ

1.1 Почетна дефиниција

Преглед литературе недвосмислено показује да се у истраживачким радовима поремећај понашања који се у овом раду назива *злоупотреба дроге* најчешће дефинише или стањем зависности (од разних психоактивних супстанци које спадају у групу депресора ЦНС-а, стимуланса, канабиноида или халуциногена) или уношењем у организам (тзв. коришћењем) неких од тих супстанци.

Нема или нису позната истраживања која злоупотребу дроге дефинишу и понашањима као што су продаја, препродаја, поклањање дроге и слично.

Темељни став у овом раду јесте да се утврђивање одредница злоупотреба дроге, без чијег познавања нема адекватних превентивних акција, не може заснивати на зависности, јер је то стање довело до бројних промена у социјалним и личним својствима појединца. Свако проучавање ризичних и протективних фактора злоупотреба дроге које би се заснивало на зависности дало би тада нужно искривљене резултате. Зато корене злоупотребе дроге треба истраживати пре него што наступи фаза зависности, у оном временском интервалу после првог контакта, у време поновљених уноса, па све до стања зависности.

У литератури и пракси се понашања у том периоду називају „експериментисање са дрогама или коришћење дроге“. У овом раду се за коренима злоупотребе трагало баш у том интервалу, па је с тога „коришћење дроге“ прво понашање којим је злоупотреба дроге операционализована. То понашање је, дефинисано као најмање два пута поновљено уношење у организам било које количине и било које психоактивне супстанце која спада у групу депресора, стимуланса, канабиноида или халуциногена.

Но, пошто пракса, па и законска решења под феноменом злоупотреба дроге не сматрају само то понашање, општој дефиницији придодато је још шест облика те злоупотребе: нуђење, поклањање, позајмљивање дроге другима, продаја дроге, помагање (посредовање) у куповини или продаји дроге и куповина и држање дроге.

Спајањем ових понашања са претходном дефиницијом коришћења, злоупотреба дроге је одређена као а) најмање два пута поновљено уношење у организам било које количине и било које психоактивне супстанце која спада у групу депресора, стимуланса, канабиноида или халуциногена, и/или б) учесталост продаје, препродаје, посредовања у продаји или куповини, нуђења, давања или поклањања дроге другима.

Да ли сва ова понашања (7) заиста чине јединствен феномен назван злоупотреба дроге, односно да ли су сви део исте појаве, испитано је факторском анализом тих седам начина реаговања²²⁸. Добијене су две значајне компоненте. Њихова структура и још неки важни подаци дати су у табели која следи.

Табела 79. Факторска анализа варијабли Злоупотреба дрога

Варијабле	Корелације варијабли са компонентама		Комуналитети варијабли
	Прва	Друга	
Пробање дроге	.738	.625	.936
Коришћење дроге	.773	.574	.927
Нуђење дроге другима	.834	.007	.696
Поклањање дроге другима	.770	-.287	.689
Позајмљивање дроге другима	.783	-.361	.744
Продавање дроге	.815	-.284	.745
Посредовање у продаји и куповини дроге	.809	.140	.673
Куповина па препродаја дроге	.779	-.353	.731
Процент објашњеног заједничког варирања осам варијабли	62,81	14,48	
Укупно објашњена варијанса	укупно 76,76		
Поузданост Прве главне компоненте (Cronbach's Alpha тест)	.899		

Значење компоненти: Прва је јасна Злоупотреба дроге дефинисана коришћењем и растурањем дроге. Друга је Пробање и коришћење дроге.

²²⁸ Њима је придодато и понашање „пробање дроге“ ради дескрипције података у феноменолошком делу студије, али оно није ушло у дефиницију злоупотребе дроге, јер једнократни унос дроге није коришћење.

Факторска анализа ових осам начина реаговања коришћених за опис злоупотреба дроге показала је да у простору који они покривају постоје *две значајне компоненте*, односно два важна начина понашања. Прва је дефинисана свим облицима реаговања, исцрпљује 62,81% њихове заједничке варијансе и има веома задовољавајући коефицијент поузданости .899. Друга је специфична, дефинисана је са само два индикатора, очигледно није у заједничком простору са осталим индикаторима и не може се користити као мера злоупотреба дроге. Према корелацијама свих седам индикатора злоупотребе, почев од коришћења дроге, па до куповине и препродаје дроге, јасно је да се прва главна компонента, без икакве оградe може идентификовати као Злоупотреба дроге. Тиме је потврђена полазна идеја да се на овај начин, односно овим индикаторима може испитивати злоупотреба као појава. Структура те компоненте (висине корелација индикатора са њом) чврст је доказ да коришћење дроге и серија понашања која се односе на растурање дроге, припадају истом простору и чине исту појаву – злоупотребу дроге. Тиме су отклоњене све сумње да ли продају, препродају дроге и остала понашања која су коришћена као индикатори треба третирати заједно са коришћењем као делове исте појаве: злоупотребе дроге.

Последња колона у овој табели садржи тзв. комуналитете варијабли, који су такође показатељи колико свака варијабла припада заједничком простору и добар су показатељ поузданости сваког начина понашања.

1.2 Крајња дефиниција злоупотреба дроге

У току феноменолошке анализе података (о учесталости сваког од седам облика понашања) утврђено је да та полазна дефиниција злоупотреба дроге, која је иначе веома применљива за истраживање баш тих феноменолошких карактеристика, није погодна за етиолошке анализе, односно за откривање ризичних и протективних фактора те злоупотребе. Показало се, наиме, да се у реалности шест начина реаговања који говоре о продаји, препродаји, поклањању и другим облицима манипулације са дрогом често дистрибуирају као прилично ретка понашања и, још важније, међусобно преплићу. То преплитање се манифестовало некад комбинацијом са коришћењем, а некад одвојеношћу од њега. Пажљивом анализом сваког начина реаговања откривено је да унутар феномена злоупотреба дроге постоје три облика понашања:

1. *Само коришћење дроге* које се одликује искључиво само уносом дроге у организам и потпуним одсуством било ког учешћа у растурању дроге (продаји, препродаји, поклањању и слично);

2. *Коришћење и растурање дроге* или облик понашања у коме ученици и уносе дрогу у организам и растурају на било који од шест наведених начина.

3. *Само растурање дроге* или начин понашања у коме ученици само продају, препродају, посредују у куповини и продаји, поклањају, позајмљују или нуде дрогу другом, али је не уносе у организам.

Та три облика понашања, сваки за себе, представљала су основ за утврђивање ризичних и протективних фактора злоупотреба дроге и анализу могућих превентивних акција.

1.3 Основне карактеристике три понашајна облика злоупотреба дроге

У Закључцима ће, касније, бити посебно изложене феноменолошке карактеристике сваког појединачног индикатора злоупотреба дроге, коришћења, продаје, препродаје дроге и других, јер се тако на најједноставнији начин може сагледати укљученост ученика у овај поремећај у понашању. На овом месту је потребно са неколико основних података описати наведена три понашајна облика, будући да су они зависне варијабле за анализу ризичних и протективних фактора тог поремећаја. Ти подаци дати су у неколико наредних табела пошто се тако лакше стиче увид у њих него из текста.

Табела 80. Учесталост три облика злоупотребе дроге

	Облици злоупотребе									
	Нема злоупотребе		Само користе		Користе и растурају		Само растурају		Укупно	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Број ученика у односу на број у узорку	1023	79,49	83	6,45	145	11,26	36	2,80	1287	100,0
Број ученика у односу на укупан број који злоупотребљава дрогу			83	31,44	145	54,92	36	13,64	264	100,0

Табела 81. Структура по полу

Пол	Не злоупотребљавају дрогу		Само користе		Користе и растурају		Само растурају		Укупно	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Мушки	503	82,19	40	6,54	55	8,98	14	2,29	612	100
Женски	520	77,04	43	6,37	90	13,34	22	3,25	675	100
Укупно	1023	79,49	83	6,45	145	11,26	36	2,80	1287	100

Статистички параметри: $\chi^2=7.551$; $df=3$; $C=.058$; $p<.056$

Табела 82. Структура по узрасту

Узраст ученика	Не злоупотребљавају дрогу		Само користе		Користе и растурају		Само растурају		Укупно	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
15	127	94,00	4	3,00	4	3,00	0	0,00	135	100
16	259	89,32	7	2,44	23	7,94	1	0,30	290	100
17	282	74,02	26	6,82	54	14,17	19	4,99	381	100
18	268	73,42	37	10,14	45	12,33	15	4,11	365	100
19	87	75,00	9	7,76	19	16,38	1	0,86	116	100
Укупно	1023	79,48	83	6,45	145	11,27	36	2,80	1287	100

Статистички параметри: $\chi^2=65.888$; $df=12$; $C=.221$; $p<.000$

Неколико важних података може се уочити из резултата наведених у ове три табеле. То је, прво, да је најчешће заступљен облик злоупотреба дроге у популацији ученика средњих школа у Београду Коришћење и растурање дроге (11,26% у односу

на број ученика у узорку). Међутим, учесталост и друга два облика је врло значајна када се има у виду да је у питању репрезентативни узорак те популације (6,43% и 2,80%). Друго, постоји врло мала, али статистички значајна превласт девојака у Коришћењу и растурању и Само растурању дроге. Та разлика у броју дечака и девојака не производи било какве ефекте на резултате у етиологији злоупотребе, јер је она независна од броја ученика, али може да има импликације на феноменологију и примену превентивних интервенција. Треће, учесталост злоупотреба дроге оличена у три наведена облика понашања значајно се разликује зависно од узраста. Та разлика је највише изражена код Коришћења и растурања дроге и у завршним разредима средње школе, тачније у 17, 18. и 19. години. Учесталост у том узрасном периоду може имати благе импликације на феноменологију злоупотребе дроге и нешто значајније на организацију процеса превенције.

2. О НАЈВАЖНИЈИМ РЕЗУЛТАТИМА ФЕНОМЕНОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГЕ²²⁹

Основни закључак који се намеће након анализе феноменолошких својстава злоупотреба дроге у узорку ученика средњих школа у Београду најкраће се може изразити на следећи начин: дрога је озбиљно продрла у простор средњих школа и око школа што се манифестује 1) знатним процентом ученика укључених у неки облик односа са дрогом (коришћење или растурање), 2) значајним присуством дилера дроге у школском дворишту и постојањем погодних места за нуђење и продају дроге око школе и 3) субкултуралним објектима у близини школе (кафића, коцкарница, кладионица, играоница) који су такође погодни за дистрибуирање дроге.

2.1 Структура злоупотреба дроге код ученика средњих школа у Београду

Испитивањем учесталости седам индикатора који су коришћени за операционализацију злоупотреба добијена је следећа структура ученичких односа према дроги и са дрогом:

Врста односа	N	%
1. Ученици који нису имали било какав додир са дрогом	966	75,05
2. Ученици који су само пробали дрогу	57	4,3
3. Само користе дрогу, не растурају је	83	6,45
4. Користе и растурају дрогу	145	11,27
5. Само растурају дрогу, не користе је	36	2,80
Укупно	1287	100

²²⁹ У Закључцима неће бити представљен део о односима коришћења и растурања дроге са неким другим поремећајима понашања и демографским и социјалним карактеристикама ученика, јер би то захтевало много простора с обзиром да се ради о односима са око 30 варијабли, а за издвајање неких посебних односа нема основа.

Ово је свакако веома важан и вишезначан резултат добијен током анализе феноменолошких карактеристика злоупотреба дроге. Табела садржи неколико најважнијих налаза откривених у овом истраживању.

Прво то су без сумње три облика понашања којима се злоупотреба дроге у потпуности покрива. О њима је било речи и зато њихово описивање не треба понављати. Али треба пажљиво погледати податке унутар сваког од тих понашања. Најфреквентније понашање било је Коришћење и растурање дроге. Тај облик злоупотребе обухвата 145 или 11,27% испитаног узорка. Други по фреквентности је облик Само користе дрогу - 83 или 6,45% ученика од укупно 1287 анализираних у целом узорку. Најзад, трећи облик је Само растурање дроге. На тај начин дрогу злоупотребљава 36 или 2,80% ученика.

Анализа та три понашајна облика злоупотреба дроге с обзиром на њихову учесталост открила је прилично изненађујући резултат. Наиме, ако се саберу проценти ученика који Само користе и Користе и растурају дрогу добијају се подаци који показују да дрогу користи 17,7% ученика. То је значајно више него што је добијено тим истим питањима четири године раније²³⁰ такође на узорку, додуше нерепрезентативном, средњошколаца у Београду (17,7%:10,8%). Али то није све. Сабирањем процената ученика који растурају дрогу – 11,27 (у Коришћењу и растурању)²³¹ и 2,80 (у Само растурању) добија се податак да дрогу растура 14,07% ученика. То је толико алармантан податак да је његова тачност проверавана три пута. Најзад, ако се броју ученика који Користе и растурају дрогу и Само користе дрогу (11,27% и 6,45%) придода и број оних који Само растурају дрогу (2,80%) добија се проценат реда величине 20,5% ученика који су инволвирани у злоупотребу дроге. Тај проценат је, независно од тога што се не ради о зависности, огроман и довољно опомињући да захтева неодложне, али систематске акције државе у организовању спречавања и сузбијања злоупотреба дроге.

У том разматрању односа ученика према дрогама, пажњу привлачи и број од 57 или 4,43% ученика који су Само пробали дрогу. Иако пробање дроге није коришћење, тај први контакт са дрогом је значајан из многих разлога и зато је њему у феноменолошкој анализи посвећена посебна пажња.

2.2 Први контакт са дрогом

Тај први контакт са дрогом је нека врста прекретнице за однос адолесцента према злоупотреби дроге. Према подацима у феноменолошкој анализи од укупног броја ученика који проба дрогу само 20% остаје на томе, сви остали мање или више учестало, настављају да је користе. Овај закључак следи када се број ученика који су

---

²³⁰ Рачунајући време прикупљања података

²³¹ У том облику понашања обавезно су постојала оба вида злоупотребе иначе би ученик био сврстан у Само коришћење или у Само растурање дроге.

само пробали дрогу (57) доведе у однос са укупним бројем ученика који су унели дрогу у организам (285). Испитујући узраст у ком ученици први пут пробају дрогу установљено је да се тај први контакт среће веома рано, већ на узрастима од 11 и 12 година. Тај постотак расте, тако да у периоду од 11-14 година, дакле још у периоду детињства, достиже веома високу учесталост реда величине 17,7%. Но најинтензивнији први контакти са дрогом су у петнаестој и шеснаестој години када учесталост износи 25,6 и 29,5% од свих првих контаката. Ти контакти постепено се смањују тако да се у 17. години сведе на 20% од укупног броја ученика који су пробали дрогу, а у 18. тај број је сведен на 7,3%. Нема статистички значајних разлика у узрасту пробања дроге између дечака и девојака. Иначе просечан узраст првог пробања дроге и код дечака и код девојака је 15 и по (15,66) година.

Тај распоред првих контаката са дрогом по годинама узраста и однос између броја ученика који је само пробају и оних који настављају да је користе (20% : 80%) доводи у питање тезе неких аутора о адолесценцијом лимитираним поремећајима понашања, бар кад је злоупотреба дроге у питању. О томе је, међутим, било доста писано у поглављу о феноменологији, па нема потребе понављати.

2.3 Учесталост коришћења дроге

Учесталост коришћења дроге анализирана је поређењем података у три вида понашања којима је злоупотреба дроге операционализована. Резултати те анализе показали су учесталост реда величине 17,7% од укупног броја ученика у узорку. Због важности коришћења дроге као феномена ова учесталост је испитивана и непосредно – преко посебног питања у примењеном Упитнику. Формулација питања, предложени одговори и дистрибуција података у овом изворном облику, детаљно су приказани у делу рада чији је наслов „Феноменологија злоупотреба дроге“²³². У наредној табели дистрибуција коришћења дроге дата је у дихотомном облику. Према тим подацима слика корисника дроге, у складу са дефиницијом која је коришћена у истраживању²³³ изгледа овако:

Табела 83. Дихотомни облик коришћења дроге

Одговори ученика	Не користе дрогу	Користе дрогу	Број у узорку
Број ученика	1059	228	1287
Постотак одговора	82,30	17,7	100,0

Укупан број ученика који користи дрогу, добијен на овај непосреднији начин него претходни, потпуно је идентичан са претходним податком о учесталости и износи 17,7% од броја ученика у узорку. То очигледно сведочи о поузданости тог податка, но пошто је о нивоу коришћења дроге доста било речи овог пута изостаће било какав коментар. Уместо тога ваља подсетити на извесне правилности које се лако

²³² Ради се о питању чији су одговори скалирани у виду четворостепене интервалне скале.

²³³ Та дефиниција дата је и на почетку овог дела рада.

могу уочити када се актуелни подаци о пробању и коришћењу дроге упореде са истим таквим подацима добијеним четири године раније²³⁴. Те правилности су: а) постоји јасна тенденција померања првог пробања дроге ка ранијим узрастима, нарочито ка четрнаестој години, б) постоји повећање обима пробања дроге у износу од 3,3% за последње четири године, в) постоји повећање коришћења дроге реда величине 6,8% у том истом периоду. Тим правилностима треба додати још један резултат који нема карактер правилности и није настао поређењем, али се лепо уклапа у ову слику: инволвираност ученика у злоупотребу дроге износи чак 20,5% испитаног узорка рачунајући ту и ученике који растурају дрогу.

Анализа коришћења дроге по полу није дала статистички значајне резултате, иако је број девојака које користе дрогу 133 односно 19,67%, а дечака 95 или 15,55%. Истраживањем које се све врсте дроге користе, дошло се до података да ученици сматрају да се најчешће користе марихуана, затим кокаин, док се на крају листе налазе таблете. Скоро идентичан распоред имају и дроге које се најчешће пробају. При анализи ових података о најчешће пробаним и коришћеним дрогама треба имати у виду да су ти подаци добијени пројективним питањима тј. питањима која су се односила на знање ученика о томе које се дроге пробају и користе.

2.4 Растурање дроге

У литератури која се односи на проблем укључености младих у процес злоупотребе дроге нема података о њиховом учешћу у растурању дроге, односно продаји, препродаји, нуђењу дроге другима и сличним понашањима која су индикатори тог растурања. Међутим, та понашања су део јединственог процеса и не могу се игнорисати када је злоупотреба ових супстанци у питању. Уосталом то су понашања која су санкционисана Кривичним закоником Србије још интензивније него коришћење дроге.

Детаљна анализа података о учесталости тих шест појединачних начина растурања дроге заузела би доста простора и зато су дати у дихотомном облику²³⁵.

Табела 84. Облици растурања дроге – учесталост

Растурање дроге	Нису растурали		Јесу растурали		Укупно	
	N	%	N	%	N	%
Нудили дрогу другом	1184	92,0	103	8,0	1287	100,0
Поклонили дрогу	1218	9,6	69	5,4	1287	100,0
Позајмили дрогу другом	1231	95,6	56	4,4	1287	100,0
Продавали дрогу	1208	93,9	79	6,1	1287	100,0
Помагали у продаји и куповини	1129	87,7	158	12,3	1287	100,0
Купили - препродали	1218	94,6	69	5,4	1287	100,0

²³⁴ Радовановић (2010). Поређење је могуће, јер су била иста питања о пробању и коришћењу дроге у Упитнику сада и раније и јер се ради о узорцима средњошколских ученика.

²³⁵ У интервалној скали ови се подаци могу видети у поглављу о феноменологији злоупотреба дроге.

Појединачно гледано већина понашања која представљају растурање дроге има дистрибуције ретких појава, али чак и у таквој ситуацији два понашања се посебно издвајају учесталашћу реда величине 8% (нуђење дроге другима) и 12,3% (помагање у продаји и куповини).

Јаснија слика о учесталости се добија када се та понашања искажу у облику једне категорије. То свођење је, наравно, дозвољено, јер постоје докази да тих шест понашања има заједничку латентну димензију, чија је природа лако препознатљива као растурање дроге.

Табела 85. Прва главна компонента варијабли које описују растурање дроге

Варијабле	Корелације са првом главном компонентом	Комуналитети варијабли
Нуђење дроге другом	.829	.688
Поклањање дроге	.822	.675
Позајмљивање дроге	.834	.696
Продаја дроге	.853	.727
Помагање у продаји и куповини	.778	.605
Куповина и продаја	.829	.687
Процент објашњене варијансе		67,98
Поузданост Прве главне компоненте (Cronbach Alpha)	.895	

Према наведеним подацима факторске анализе не поставља се питање права да се свих шест појединачних индикатора третира као једна димензија. Сагласно томе не поставља се ни питање права истраживача да растурање дроге презентује у најједноставнијем тзв. дихотомном облику погодном за анализу учесталости, па и права истраживања разлика у ризичним и протективним факторима ученика који не растурају и растурају дрогу.

Тај поједностављен, дихотомни облик растурања дроге има следећу учесталост:

Табела 86. Учесталост растурања дроге – дихотомни облик

	N	%
Не растурају дрогу	1106	85,93
Растурају дрогу	181	14,07
Укупно	1287	100,0

Податак да 14% ученика средњих школа у Београду „дилује“ дрогу, на било који од шест анализираних начина, је заиста за велику бригу. Прва помисао наравно је да је у питању грешка. Нажалост није. Ова категорија од 14% добијена је збрајањем свих ученика који су макар на једно од шест питања одговорили позитивно. У њој нема „дуплираних“ података, јер ако је ученик на 3 од 6 питања о растурању дроге одговорио позитивно није три пута регистрован као „дилер“, него само једном. Без сумње резултат је поуздан, јер се добија исти податак као и простим збрајањем ученика који „Само растурају“ и „Користе и растурају дрогу“.

Имајући сада у виду ове податке који злоупотребу дроге представљају у сасвим другачијем светлу него оном на кога је већина људи навикла, може се, макар привремено и у аналитичке сврхе, успоставити другачија структура те злоупотребе него што је раније дата. Може се, наиме, у понашању Користе и растурају дрогу, нагласак ставити на растурање дроге уместо коришћења, јер је извесно да је то понашање исто толико значајно као и коришћење. Тада би та структура злоупотребе заиста деловала толико опомињуће да би можда покренула државне и друге друштвене органе да озбиљно крену у превенцију наркоманије.

Табела 87. Структура злоупотреба дроге са нагласком на растурању дроге

	Ученици без контакта са дрогом	Само пробали	Само користе	Растурају дрогу	Укупно
Број ученика	966	57	83	181	1287
Процент	75,05	4,43	6,45	14,07	100,0

Ова табела је одраз оне друге стране злоупотреба дроге коју најчешће не видимо. Она је, међутим, реална и никог не сме оставити равнодушним. Јер нико не сме затварати очи пред чињеницом да 14% средњошколаца растура дрогу, за интересе старијих дилера, неких од вођа навијачких група или неких трећих особа. Треба веровати да ће држава разумети сву тежину тог проблема и хитно донети Стратегију борбе против наркоманије посебно код младих и покренути превентивне акције, као и да ће донети одговарајуће прописе и почети запошљавати специјалне педагоге у школама, центрима за социјални рад, специјалним установама за превенцију наркоманије, јер су они једино обучени за тај посао, као уосталом и за превенцију насиља и криминала од стране младих.

3. ЕТИОЛОШКА АНАЛИЗА ЗЛОУПОТРЕБА ДРОГА – НЕКИ НАЈВАЖНИЈИ РЕЗУЛТАТИ

Мноштвом анализа етиолошке природе, у овом раду тестирана је улога око 150 потенцијалних ризичних и протективних фактора злоупотреба дроге. Та чињеница знатно отежава не само избор оних резултата који се могу сматрати најважнијим ради презентације у Закључцима, него и начин на који се то може урадити. Било какав покушај детаљнијег навођења шта је све показала примена каноничке дискриминативне анализе у настојању да се идентификују варијабле које диференцирају ученике без икаквог контакта са дрогом од ученика који је Само користе, Користе и растурају или Само растурају, довео би до превише појединачних резултата у којима би откривене правилности о утицају тих варијабли на ова понашања остале једноставно непрепознатљиве. Због тога су у овим закључним разматрањима наведене само основне законитости које су том приликом утврђене и

неки заиста најважнији резултати трагања за коренима злоупотреба дроге. Ове законитости и најважнији резултати дати су у виду поднаслова, па су тако брзо и лако уочљиви.

3.1 Етиолошким факторима дроге могу се сматрати само ризични и/или протективни фактори који имају статус предиктора

У анализи ризичних и протективних фактора који су важни за злоупотребу дроге идентификоване су две врсте односа. Прво, значајан број варијабли из свих испитиваних подручја има статус предиктора Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге. Те варијабле су у стању да прогнозирају разлике између оних ученика који су без икаквог контакта са дрогом и оних који на неки од три описана начина злоупотребљавају дрогу. Ове варијабле се једино могу сматрати етиолошким чиниоцима злоупотребе. Важно је напоменути да се те варијабле разликују између дечака и девојака и да се њихова улога мења зависно од пола и зависно од врсте злоупотребе дроге. Такође је важно напоменути да се предиктивна снага тих варијабли утврђује када се све друге из тог подручја држе под контролом. Најзад, треба рећи да је степен предикције различит и зависи не само од природе варијабле, него и врсте понашања које се прогнозира. Нажалост неке варијабле често имају посредне предиктивне утицаје и оне се морају одвојити од стварних предиктора. Овај посредни утицај постоји само ако се варијабла „удружи“ са другом која има статус предиктора.

Друго, у подручју злоупотреба дроге постоји приличан број варијабли које су у корелативним односима са понашајним облицима злоупотребе дроге, али које нису чиниоци тих понашања, јер немају значајне дискриминативне коефицијенте. Раздвајање, односно идентификовање ових привидних ризичних и протективних фактора од реалних предиктора може се установити само истраживањем.

И посредни и привидни предиктори могу мењати своје улоге зависно од врсте понашања којима је злоупотреба операционализована и зависно од пола. Приметно је да то знатно ређе чине привидни предиктори, поготово када је пол ученика у питању, али је та тврдња још увек само на нивоу хипотезе.

3.2 Ризични и протективни чиниоци злоупотреба дроге разликују се зависно од пола

Ово је један од најважнијих резултата и једна од најзначајнијих законитости откривених у овом раду. У великој већини радова који се односе на етиологију поремећаја понашања ризични и протективни фактори углавном су анализирани и третирани као јединствена листа без посебних назнака да су неки од њих чиниоци понашања младих мушког, а други женског пола.

У овом раду је недвосмислено утврђено да постоји само извештај, мали број чинилаца злоупотреба дроге који су заједнички за оба пола, али да се у највећем броју ти чиниоци јасно разликују између дечака и девојака и да ове разлике нису само у природи ових чинилаца него и у њиховој предиктивној снази. Те разлике су установљене код фактора из свих подручја, али најчешће код оних из локалног и општег окружења, породице, школе и вршњачких група. Установљене су и у подручју ставова, личних својстава, па и у особинама личности, мада су у том делу најмање због општег ниског доприноса тих особина разликама између ученика који злоупотребљавају и не злоупотребљавају дрогу.

Због те законитости цела етиолошка анализа код сва три облика понашања којима је операционализована злоупотреба дроге урађена је посебно за дечаке и посебно за девојке. До откривања тих разлика дошло је мање-више случајно приликом провере неких резултата који су били сумњиви. О постојању тих разлика лако се може уверити једноставним поређењем предиктора код дечака и девојака у свим подручјима у делу рада који носи наслов „Етиологија злоупотреба дроге“. Осим тога у прилогу рада дате су посебне табеле оних предиктора који су заједнички и који се разликују по половима. Те табеле су дате у прилогу, иако садрже веома важне информације, јер би њихово штампање на овом месту исувише оптеретило текст Закључних разматрања.

3.3 Ризични и протективни чиниоци разликују се и по врсти понашања

Анализом понашања појединих предиктора установљено је да се понашања Само коришћење, Коришћење и растурање и Само растурање дроге међусобно разликују по природи и предиктивној способности варијабли од којих зависе. Те разлике су логичне и очекиване, јер су и ова три понашања различите природе. Ова законитост имплицира трагање за ризичним и протективним факторима код сваког понашања посебно.

3.4 Постоје значајне и важне разлике између ризичних и протективних фактора када се они анализирају за узорак у целини или за сваки пол посебно

Анализом појединачних предиктора сваког од три понашајна облика злоупотреба дроге, код свих подручја, установљено је да постоје важне разлике онда када се анализа ових предиктора врши за обједињен узорак дечака и девојака, тј. узорак у целини и када се врши одвојено за субузорке девојака и дечака. У случају анализа за узорак у целини добијају се резултати слабијег квалитета и мање поузданости што се манифестује изостанком неких предиктора или разликама у предиктивним коефицијентима.

3.5 Најснажнији предиктори Само коришћења, Коришћења и растурања и Само растурања дроге ²³⁶

а) Код Само коришћења дроге

Овај део закључних разматрања, као и наредна два, садржи *извод* из листе предиктора који су у овом истраживању утврђени за понашајне облике злоупотреба дроге код дечака и код девојака. Ради се о најснажнијим предикторима тих понашања чији су канонички дискриминативни коефицијенти већи од .350. У овом случају најпре је у питању Само коришћење дроге и његова листа најснажнијих предиктора. Наравно, то нису и једини предиктори Само коришћења дроге. Њихов број је знатно већи. Они су у целини наведени у етиолошкој анализи или петом делу рада који носи наслов Модели превенције. Понављање те листе, у једној од њих има чак 42 предиктора, било би нерационално и зато је направљен овај избор коришћењем висине каноничког дискриминативног коефицијента.

Експлицитно навођење варијабли које су најзначајнији предиктори овог и следећа два понашања није уобичајено у закључним разматрањима, али није било другог начина, пошто би свако препричавање добијених резултата било превише екстензивно, а издвајање појединачних предиктора и њихово коментарисање пристрасно. Зато су, коришћењем објективних критеријума, наведени они предиктори који најснажније утичу на Само коришћење дроге. То што су они дати у виду табеле има вишеструке предности: а) текстуално описивање предиктора било би у великој мери понављање онога што је већ речено у одговарајућим деловима током етиолошке анализе; б) подаци у табели су много уочљивији него у тексту; в) у табели се много боље уочавају разлике које у предикторима постоје између полова и г) у табели се јасно види предиктивна снага сваког од ових ризичних и протективних фактора.

---

²³⁶ Уз ово навођење најснажнијих предиктора код три понашања којима је злоупотреба дроге операционализована једна важна напомена: анализа које су варијабле предиктори тих понашања, вршена је посебно за свако подручје из ког они потичу – унутар породичног окружења, школског, вршњачких група, личности итд. Због тога су неки канонички дискриминативни коефицијенти високи или врло високи. У ситуацији када би се та анализа вршила за целу листу независних варијабли ови коефицијенти би сигурно били другачији, али би, што је врло важно, те варијабле још увек имале статус значајних и најснажнијих предиктора.

Табела 88. Најснажнији предиктори Само коришћења дроге код дечака и девојака²³⁷

Канонички дискриминативни коефицијенти >.350			
Дечаци		Девојке	
Варијабле	Коеф.	Варијабле	Коеф.
Доступност дроге у крају	.461	Лична доступност дроге	.638
Број сати у кафићу у последњих 30 дана	.355	Неосуђујући став суседа према дроги	.452
Бежање од школе	.403	Неосуђујући став суседа према криминалу	.400
Учествовање у тучи ван школе	.421	Учествовање у тучи ван школе	.598
Став: оцене се не дају према знању	.350	Школа нема свог полицајца	.420
Дрога у групи вршњака	.964	Ученици не виђају школског полицајца	-.351
Ниски страх и стрепња	-.416	Дрога у групи вршњака	.575
Став: слобода у коришћењу дроге	.526	Припадност вршњачкој групи	.489
Промискуитетне тенденције	.449	Наговарање групе да проба дрогу	.502
Веома немирно понашање у детињству	.407	Пушење	.601
Пушење	.384	Сукоби са законом	.383
Коришћење алкохола	.427	Импулсивно тражење сензација	.759
Рецидивизам у сукобу са законом	.775	Ниско самопоштовање	-.487
Импулсивно тражење сензација	.877	Хедонизам	.662
Хедонизам	.946	Лењост духа	.485
Депресија	.662	Садизам	.354
Параноја	.742	Депресија	.662
Заравњени афекат	.495	Параноја	.722
		Заравњени афекат	.495

Сваки од тих предиктора у овој листи доприноси Само коришћењу дроге на свој специфичан начин и вероватно је да се ти начини разликују, чак и када се предиктори исто називају, ако истовремено постоје и код дечака и девојака. Вероватно је наиме да импулсивно тражење сензација другачије делује код девојака него код дечака, да су хедонистичка својства ове особине другачија код девојака и да због тога имају и другачију природу утицаја на ово понашање. Те финесе у деловању, ово истраживање није могло да открије и зато су оне за сада само на нивоу хипотеза. Наравно, посебну пажњу и код ових издвојених предиктора, али и код оних који нису издвојени, привлаче разлике у природи предиктора између дечака и девојака. У овој табели на пример, од 18 код дечака, односно 19 код девојака, само је пет заједничких²³⁸ док су сви остали различити. Чак и у овој посебно издвојеној листи предиктора више је оних који нису него који јесу заједнички. То је још један, али веома снажан доказ потреба посебног анализирања ризичних фактора по полу и то треба стално имати у виду.

²³⁷ Предиктори (најснажнији) који су исти код дечака и девојака имају затамњене дискриминативне коефицијенте.

²³⁸ Три последње особине личности припадају концепту Дезинтеграције где нису вршене анализе по полу.

б) Код Коришћења и растурања

Постоји неколико ризичних фактора који заиста доминирају снагом свог утицаја на ово најмасовније, односно најчесталије понашање у поремећају понашања званом злоупотреба дроге. Код дечака то су лична доступност дроге, присуство дроге у групи вршњака, материјалистичка вредносна оријентација, импулсивно тражење сензација, хедонизам као субдимензија концепта Аморалност и Став: треба дозволити слободу у коришћењу дроге. Потврда тога јасно се може видети и у табели која следи. Код девојака ти посебно важни предиктори су такође лична доступност дроге, став да се дрога може слободно користити, материјалистичка вредносна оријентација и импулсивно тражење сензација. И у једном и у другом случају и остали предиктори су врло снажни, али ове ипак треба издвојити.

Табела 89. Најснажнији предиктори Коришћења и растурања дроге код дечака и девојака

Канонички дискриминативни коефицијенти >.350			
Дечаци		Девојке	
Варијабле	Коеф.	Варијабле	Коеф.
Лична доступност дроге	.864	Лична доступност дроге	.714
Бежање од куће	.449	Бежање од куће	.450
Развод родитеља	.501	Криминал чланова породице	.413
Дилери дроге у кругу школе	.388	(Не)постојање школског полицајца	.551
Бежање од школе	.528	Бежање од школе	.545
Припадност пријатељској групи	.481	Дрога у групи вршњака	.555
Дрога у групи вршњака	.608	Криминал у групи вршњака	.412
Криминал у групи вршњака	.402	Наговарање чланова групе да проба дрогу	.410
Ниски страх и стрепња	-.367	Став: слобода у коришћењу дроге	.658
Став: слобода у коришћењу дроге	.646	Лоше опажање смисла живота	-.467
Материјалистичка вредносна оријентација	.733	Материјалистичка вредносна оријентација	.743
Пушење	.439	Рецидивизам у сукобу са законом	.502
Коришћење алкохола	.399	Импулсивно тражење сензација	.977
Рецидивизам у сукобу са законом	.565	Хедонизам	.569
Импулсивно тражење сензација	.957	Садизам	.476
Хедонизам	.720	Неповерење и лоша комуникација са породицом	.332

Издвајање ових варијабли са посебно јаким утицајем на Коришћење и растурање дроге никако не значи да остале варијабле које су идентификоване као значајни предиктивни чиниоци, а налазе се у табелама у одговарајућим поглављима, као и у делу рада који се односи на моделе превенције, треба запоставити. Иако мање снажних предиктивних утицаја оне су изузетно важне, јер постоји њихов међусобни интеракцијски ефекат који је некад сам по себи довољан да доведе до злоупотребе дроге. Не треба их запоставити и због тога што оне могу бити драгоцене у процесу превенције понашања на кога утичу.

в) Код Само растурања дроге

Као и код претходна два понашања и овде су наведени ризични фактори код дечака и девојака који најснажније утичу на Само растурање дроге. Њих и код једних и код других има по 20, али то је сасвим случајно поклапање у броју. Међу онима који

су баш посебно снажни предиктори код дечака су лична доступност дроге, рецидивизам у сукобу са законом, импулсивно тражење сензација и високи садизам. Код девојака то су такође лична доступност дроге, рецидивизам у сукобу са законом и импулсивно тражење сензација.

Занимљиво је да у случају Само растурања дроге постоје и неки протективни фактори са снажним предиктивним дејством. Код дечака су то чешћи одласци у позориште (.463), постојање школског полицајца и виђање тог полицајца од стране ученика (.843 и -.760), а код девојака те две исте варијабле (-.480; .449), па осећање привржености школи коју похађају (.373) у виду поноса што иде у ту школу и позитивни став према оцењивању од стране наставника што је такође мера привржености школи (-.335). Ти протективни фактори могу се видети у одговарајућим табелама у етиолошком делу рада и у прилогу, а у овом делу су изостали због гламазности табеле која следи.

У тој листи занимљивих и снажних предиктора и код једних и код других ученика има још варијабли. Уместо њиховог навођења корисније је погледати наредну табелу у којој се налазе сви предиктори чији је коефицијент дискриминације већи од .350.

Табела 90. Најснажнији предиктори Само растурања дроге код дечака и девојака²³⁹

Канонички дискриминативни коефицијенти			
Дечаци		Девојке	
Варијабле	Коеф.	Варијабле	Коеф.
Лична доступност дроге	.670	Доступност дроге у крају	.506
Бежање од куће	.497	Лична доступност дроге	.664
Сексуално узнемиравање других	.368	Често одсуство оца дуже од месец дана	.369
Претње другим ученицима	.499	Либерални стил васпитања	.401
Омаловажавање од стране наставника	.341	Бежање од куће	.384
Дрога у групи вршњака	.426	Лош успех у претходном разреду	-.415
Ставови групе у прилог кршењу закона	.393	Учешће у тучама у школи	.552
Ватрени навијач клуба	.356	Бојкотовање других ученика	.457
Ниски страх и стрепња	-.430	Алкохол у групи вршњака	.359
Против слободе у коришћењу дроге	-.390	Криминал у групи вршњака	.662
Не клади се	-.511	Против слободе у коришћењу дроге	-.549
Не коцка се	-.418	Не коцка се	-.518
Лоше опажање смисла живота	-.372	Пушење	.425
Рецидивизам у сукобу са законом	.823	Рецидивизам у сукобу са законом	.982
Импулсивно тражење сензација	.847	Непознавање полицајца у крају	-.345
Импулсивност	.559	Импулсивно тражење сензација	.927
Високи хедонизам	.441	Високи хедонизам	.857
Високи садизам	.726	Депресивност	.422
Депресивност	.422	Параноидност	.461
Параноидност	.461	Соматоформна дисрегулација	.421

Ма колико та листа снажних предиктора била и важна и занимљива не сме се заборавити да су они само део значајно већег списка варијабли које успешно раздвајају ученике који растурају дрогу од ученика који немају било какав контакт са

²³⁹ Предиктори са затамњеним коефицијентима су исти код дечака и девојака.

дрогом. О томе се заинтересовани једноставно могу уверити увидом у одговарајуће табеле у етиолошком делу рада или у прилогу.

4. ОСНОВНИ ЗАКЉУЧЦИ О ПРЕВЕНТИВНИМ ИНТЕРВЕНЦИЈАМА УСМЕРЕНИМ НА ЗЛОУПОТРЕБУ ДРОГЕ

Након идентификовања те поприлично широке листе пре свега ризичних и мањег броја протективних фактора који имају статус предиктора логично се поставља питање какве су импликације тих резултата на превенцију овог поремећаја понашања. О томе је прилично детаљно расправљано у претходном, Петом делу рада, укључујући и представљање резултата који су значајни за анализу могућих превентивних интервенција које су предложене. Основни закључци из тог дела рада могли би се дефинисати у виду следећих тврдњи:

4.1 *Природи злоупотреба дроге одговара примена сва три нивоа превентивног деловања: универзални, селективни и индиковани.* Но, ризични и протективни фактори установљени у овом раду ипак више одговарају селективном и индикованом. Ако се ради о универзалном онда акције тог нивоа пре свега треба да буду усмерене на доступност дроге у локалном окружењу, у школским двориштима, на присуство субкултуралних објеката у близини школа, законска решења у систему образовања (ангажовање специјалних педагога, школских полицајаца), на вршњачке групе, нарочито навијачке и слично. Селективна и индикована превенција морају се примењивати не само онда када постоји поремећај понашања, него и онда када постоји концентрација ризичних фактора у некој средини, у некој групи или код појединца.

4.2 *У погледу врсте превентивних акција и превентивних интервенција злоупотреби дроге највише одговарају оне које су развијене у оквирима развојног и ситуационог приступа.* При томе, у оквиру и једног и другог, треба бирати програме који су већ верификовани у истраживачким радовима. Сви ти програми морају проћи и кроз валидацију у српској средини. Те програме треба прилагодити степену развоја субјеката код којих се примењују, посебно особеностима адолесцентског статуса, култури средине у којој се примењују, нарочито верским нормама.

4.3 *Темељни принципи превентивних акција и интервенција у области злоупотребе дроге јесу да се оне морају прилагодити разликама које у ризичним и протективним факторима постоје између полова и између врста понашања којима је ова злоупотреба операционализована.* Због постојања суштинских разлика у тим факторима између полова и типова понашања примена (овим разликама)

неприлагођених акција и интервенција не само да неће дати пожељне резултате, него може бити и контрапродуктивна.

4.4 *Идентификовање ризичних и протективних фактора који имају статус предиктора и који су важни за један или други пол могуће је само у научним истраживањима. Зато та истраживања треба обавезно консултовати пре примене ових акција и интервенција или спроводити сопствена, ако тих истраживања нема.*

4.5 *Превентивне акције треба усмерити на што већи број ризичних и протективних фактора, јер се тако повећава вероватноћа ефикасног деловања. Ово истраживање, за сваку врсту понашања у оквиру злоупотреба дроге идентификовало је прилично велики број ризичних фактора. Ако је због тога у неким условима или срединама немогуће спровести њима одговарајуће превентивне програме, онда те акције и интервенције треба темељити на оним ризичним и протективним факторима који а) имају највеће предиктивне коефицијенте, б) који су заједнички за оба пола или в) за више облика понашања.*

4.6 *Тврдња о примени превентивних акција коришћењем што већег броја ризичних и протективних фактора односи се само на оне факторе који имају предиктивну снагу. Факторе који имају само корелације са овим понашањима не треба користити. Примена ових акција на предикторима који су заједнички за оба пола или који су исти код два, односно три понашања могућа је само у случају када постоји ситуација „боље ништа, него ништа“, односно када је те акције немогуће организовати на другачији начин.*

4.7 *Све превентивне програме и интервенције пожељно је почети на што ранијем узрасту.*

4.8 *Из још неутврђених разлога у неке понашајне облике злоупотреба дроге су више укључене девојке него дечаки. Сваки превентивни програм о томе мора водити рачуна будући да су ризични фактори код девојака знатно другачији него код дечака и да носе особености овог пола (много већи утицај на њихово понашање има присуство, односно одсуство школског полицајца, наговарање групе вршњака да пробају дрогу, девојке нису дилери дроге за рачун навијачких група и други).*

4.9 *Етиолошка анализа у овом раду показала је посебан значај фактора локалног окружења, породичне и школске средине, те фактора вршњачких група, а релативно слабију улогу особина личности осим импулсивног тражења сензација. Имајући то у виду превентивне акције треба темељити пре свега на ризичним и протективним факторима тзв. социјалне природе. Појединачно навођење тих фактора*

одузело би превише простора. О њима се иначе детаљно може уверити у одговарајућим деловима те етиолошке анализе, али и из табела у петом делу рада посвећеном превентивним акцијама.

4.10 *С обзиром на то, може се тврдити да у превенцији злоупотреба дроге треба пре свега примењивати програме чији су основни садржаји животне вештине, социјалне вештине, вештине родитељства и вештине социјалне компетенције. Такође треба примењивати програме усмерене на побољшање академског постигнућа, на односе у породици, на вршњачке групе, те програме чији је основни задатак елиминисање лаке доступности дроге. Уз сваки од напред поменутих програма потребно је спроводити и програме развоја неких од наведених вештина или делове тих програма који су важни за поједине ризичне факторе.*

4.11 *За неке важне особине или својства личности другачије природе (самопоштовање, импулсивно тражење сензација, ниски страх и стрепњу) треба примењивати одговарајуће методе психотерапије.*

4.12 *Неопходно је, с обзиром на феноменолошке карактеристике злоупотреба дроге, донети важне стратешке документе усмерене на превенцију злоупотреба код младих (Националну стратегију за превенцију злоупотреба дроге код младих или сл.) и њу примењивати. Неопходно је у оквиру научних установа (факултета и института), државних институција посебне намене (Завода за унапређење васпитања и образовања), министарстава просвете и оних који брину о породици и социјалним проблемима организовати: а) редовну сондажу феноменолошких карактеристика злоупотреба дроге, б) истраживачке пројекте за етиолошка истраживања у разним социјалним слојевима, научна истраживања појединих програма превенције, њихове стандардизације и провере ефикасности.*

4.13 *С обзиром на специјалне квалификације наставног особља Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију било би друштвено корисно да се при Одељењу за превенцију и третман поремећаја понашања организују и спроводе неки од програма превенције злоупотребе дроге и криминала за које постоје посебни докази о ефикасности.*

VIII ДЕО ЛИТЕРАТУРА

1. Adnanes, M. (2007). Social transitions and anomie among post-communist Bulgarian youth. *Young*, 15(1), 49-69.
2. Ajduković, M. (2000). Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. U: J. Bašić i J. Janković (ur.) *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*, Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, 47-62.
3. Ajduković, M. i Marohnić, S. (2010). *Smjernice za planiranje, provedbu i evaluaciju preventivskih i tretmanskih programa zaštite djece od nasilja*. Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
4. Akers, R.L. (1977). *Deviant Behavior: Social Learning Approach*. 2nd ed. California, Belmont, Wadsworth.
5. Akers, R.L., Krohn, M.D., Lanza-Kaduce, L. & Radosevich, N. (1979). Social learning and deviant behavior: A specific test of a general theory. *American Sociological Review*, 44, 636-655.
6. Aleksić, Ž. (2002). *Prevenција kriminaliteta i kriminalistika*. U: Stajić, Lj. (ur.), *Mesto i uloga policije u prevenciji kriminaliteta - stanje, mogućnosti i perspektive*. Beograd: Policijska akademija, 35-53.
7. Andrucci, G.L. Archer, R.P., Pancoast, D.L. & Gordon, R.A. (1989). The Relationship of MMPI and Sensation Seeking Scales to Adolescent Drug Use. *Journal of Personality Assessment*, 53, 2, 253-266.
8. Arroyo, A.A., Rhoad, R. & Drew, P. (1999). Meeting diverse student needs in urban schools: Research-based recommendations for school personnel. *Preventing School Failure*, 43(4), 145-153.
9. Achenbach, T. M. (1993). *Empirically based taxonomy: How to use syndromes and profile types derived from the CBCL/4-18, TRF & YSR*. Burlington: University of Vermont, Department of Psychiatry.
10. Bailey, S. & Hubbard, R.L (1990). Developmental variation in the context of marijuana initiation among adolescent. *Journal of Health and Social Behavior*, 31, 58-70.
11. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall.
12. Bandura, A. (1991). *Social Cognitive Theory of Moral Thought and Action*. In: W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (eds.), *Handbook of moral Behavior and Development*. Vol. 1, Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 45-103.
13. Barnett, T. & Lanier, P.A. (1995). Comparison of alternative response formats for an abbreviated version of Rotter's locus of control scale. *Psychological Report*, 77, 259-264.
14. Bartol, C. (1995). *Criminal Behavior: A Psychosocial Approach*. New Jersey: Prentice Hall.
15. Bartol, C. & Bartol, A. (2009). *Juvenile delinquency and antisocial behavior: A Development Prespective*. N.Y. Pearson Prentice Hall.
16. Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *The Journal of Early Adolescence*, 11, (1), 56-95.
17. Bachman, J.G., Johnston, L.D. & O'Malley, P.N. (1981). Smoking, drinking and drug use among American highschool students: Correlates and Trends, 1975-1979. *American Journal of Public Health*, 71 (1), 59-69.

18. Bašić, J. (2005). Prevencijska istraživanja i prevencijska praksa. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 41 (1), 81-88.
19. Bašić, J. (2009). Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih. Zagreb: Školska knjiga.
20. Bašić, J. (2012). Prevencija poremećaja u ponašanju u školi, U: Vladović, S. (ur.) *Zaštita prava i interesa djece s problemima u ponašanju*. Zagreb: Zbornik priopćenja sa stručnih skupova pravobraniteljice za djecu, 11-22.
21. Berkowitz, L. (1969). The frustration- aggression hypothesis revisited. In: Berkowitz L. (ed). *Roots of aggression*, N.Y. Atherton Press, 1-28.
22. Bernasco, W., Rutter, S., Bruinsma, G., Pauwels, L. & Weerman, F. (2013). Situational causes of offending: a fixed-effects analysis of space-time budget data. *Criminology*, 51 (4), 895-926.
23. Biglan, A. (1995). Translating what we know about the context of antisocial behavior into a lower prevalence of such behavior. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 28 (4), 479-492.
24. Biglan, A., Brennan, P.A., Foster, S.L., Holder, H.D., Miller, T.L. & Cunningham, P.B. (2004). *Helping adolescents at risk: Prevention of multiple problem behaviors*. New York: Guilford.
25. Blair, R.J. (1995). A cognitive developmental approach to morality: Investigating the psychopath. *Cognition*, 57, 1-29.
26. Botvin, G.J., Baker, E., Dusenbury, L., Botvin, E.M. & Diaz, T. (1995). Long-term follow-up results of a randomized drug abuse prevention trial in a White middle-class population. *Journal of the American Medical Association*, 273, 1106-1112.
27. Botvin, G.J. (2000). Preventing drug abuse in schools: Social and competence enhancement approaches targeting individual-level etiological factors. *Addictive Behavior*, 25, 887-897.
28. Botvin, G.J. & Griffin, K.W. (2003). Drug abuse prevention curricula in schools. In Z. Sloboda & W.J. Bukoski (eds.), *Handbook of drug abuse prevention: Theory, science, and practice*. New York, NY: Springer Publishing Company, 45-74.
29. Botvin, G.J., Griffin, K.W. & Nichols, T.R. (2006). Preventing youth violence and delinquency through a universal school-based prevention approach. *Prevention Science*, 7(4), 403-408.
30. Botvin, G.J. & Griffin, K.W. (2012). Long-term outcomes from Blueprints model programs: Life Skills Training. Blueprints for Violence Prevention conference, San Antonio.
31. Bowlby, J. (1958). The Nature of the Child's Tie to his Mother. *International Journal of Psychoanalysis*, 39, 350-373.
32. Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss, Vol. I. Attachment*. New York, Basic.
33. Brehm, S.S. (1992). *Intimate Relationship*. New York: McGraw-Hill.
34. Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
35. Bronfenbrenner, U. (1989). Ecological systems theory. In R. Vasta (Ed.), *Annals of Child Development: Vol. 6 Six Theories of Child Development: Revised Formulations and Current Issues* Greenwich, CT: JAI Press, 187-249.
36. Bronfenbrenner, J. (1997). *Ekologija ljudskog razvoja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
37. Brook, J.S. Whiteman, M., Gordon, A.S., Nomura, C. & Brook, D.W. (1986). Onset of adolescent drinking: A longitudinal study of intrapersonal and interpersonal antecedens. *Advances in Alcohol and Substance Use*, 5(3), 91-110.

38. Brook, J.S., Whiteman, M., Finch, S. & Cohen, P. (1995). Aggression, Intrapsychic Distress and Drug Use: Antecedent and Intervening Process. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent psychiatry*, 34, 8, 1076-1083.
39. Brook, J.S., Whiteman, M. & Cohen, P. (2000). Warriors and worriers: A longitudinal study of gender differences in drug use. *National Institute on Drug Abuse, Research Monographs*, 278-284.
40. Brounstein, P. & Zweig, J. (1999). *Understanding Substance Abuse Prevention, Toward the 21st Century: A Primer on Effective Programs*. Rockville, MD: U.S. Department of Health and Human Services, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Center for Substance Abuse Prevention.
41. Bukelić, J. (2002). *Droga u školskoj klupi*. Beograd: Velarta.
42. Bukelić, J. (2004). *Socijalna psihijatrija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
43. Bukoski, W.J. (2003). The Emerging Science of Drug Abuse Prevention. In Z. Sloboda & W. J. Bukoski (eds.), *Handbook of drug abuse prevention: Theory, science, and practice*. New York, NY: Springer Publishing Company, 3-20.
44. Burt, R.M., Resnick, G. & Novick, E.R. (1998). *Building Supportive Communities for At-risk Adolescents: It takes more than Services*. Washington DC: American Psychological Association.
45. Bureau of Justice Assistance (1995). *Drug Abuse Resistance Education*. Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice.
46. Buss, A.H. (1961). *The Psychology of Aggression*. New York: John Wiley and Sons
47. Buss, A.H. (1971). Aggression pays. In: J.L Singer (ed.), *The control of Aggression and Violence: Cognitive and Physiological Factors*, New York: Academic Press, 7-18
48. Buss, A.H. & Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personal and Social Psychology*, 63, 3, 452-459.
49. van Dijk, J.J.M. & de Waard, J. (1991). A two-dimensional typology of crime prevention projects: With a bibliography. *Criminal justice abstracts*, 483-503.
50. van der Kolk, B.A., McFarlane, R.C. & Weisaeth, L. (eds.) (1996). *Traumatic Stress*. N.Y.: The Guilford Press.
51. Vasović, M. (1988). Vrednosti pripadnika neformalnih grupa. U: S. Joksimović i sar. (ur.) *Mladi i neformalne grupe*, Beograd: Istraživačko izdavački Centar SSO Srbije i CIR SSO, 174-216.
52. Vlajković, J. (2009). *Od žrtve do preživelog. Psihološka pomoć u nesrećama*, Beograd: IP Žarko Albulj.
53. Vlada Republike Hrvatske (2009). *Nacionalna strategija prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih od 2009. do 2012. god.* (NN 98, od 12.08.2009.)
54. Vlada Republike Hrvatske (2010). *Nacionalni program prevencije ovisnosti za djecu i mlade u odgojno – obrazovnom sustavu, te djecu i mlade u sustavu socijalne skrbi za razdoblje od 2010. do 2014. godine*. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Ured za suzbijanje zlouporabe droga.
55. Vlada Republike Hrvatske (2014). *Nacrt izvješća o provedbi nacionalne strategije i akcijskog plana suzbijanja zlouporabe droga za 2013*. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Ured za suzbijanje zlouporabe droga.
56. Vrselja, I., Sučić, I. i Franc R. (2009). Rizična i antisocijalna ponašanja mlađih adolescenata i prvrženost školi. *Društvena istraživanja*, 18, 4-5, 739-762.

57. Vulić-Prtorić, A. i Bubalo, J. (2006). Skala smisla života -SSŽ. U: V. Čubela-Adorić i sar. (ur.) Zbirka psihologijskih skala i upitnika – Svezak 3; Zadar: Sveučilište u Zadru, Filozofski fakultet, 49-54.
58. Вуковић, С. (2011). Превенција злоупотребе опојних дрога кроз стратегију смањивања потражње за опојним дрогама. У: С. Мијалковић, Д. Коларић, Д. Субашић (ур.) Супротстављање савременом организованом криминалу и тероризму, Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 43-57.
59. Вуковић, С. (2014). Превенција криминала. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.
60. Garbarino, J. (1995). Raising Children in a Socially Toxic Environment. San Francisco: Jossey – Bass.
61. Garnefski, N. & Diekstra, R.F. (1997). Adolescents from one parent, stepparent and intact families: Emotional problems and suicide attempts. *Journal of Adolescence*, 20 (2), 201- 208.
62. Gardner, S.E., Green, P.F. & Marcus, C. (1994). Sings of Effectiveness II: Preventing Alcohol, Tobacco and other Drug Use: A risk Factor/Resilincy – based Approach. Washington DC: Government Printing Office.
63. Gök, Ö. (2011). The Role of Opportunity in Crime Prevention and Possible Threats of Crime Control Benefits. *Turkish Journal of Police Studies*, 13 (1), 97-114.
64. Gorman, M.D. & Conde, E. (2010).The making of evidence-based practice: The case of Project ALERT, *Children and Youth Services Review* 32, 214–222.
65. Gottfredson, M.R. & Hirschi, T. (1990). A general theory of crime, Stanford, CA: Stanford University Press.
66. Gottfredson, D.C. (2001). School and delinquency, New York: Cambridge University Press.
67. Grey, M.R. & Steinberg, L. (1999). Unpacking authoritative parenting: Reassessing a multidimensional construct. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 574-587.
68. Griffin, K.W. & Botvin, G.J. (2010). Evidence-Based Interventions for Preventing Substance Use Disorders in Adolescents, *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 19(3): 505–526.
69. Даруши, Д. (2014). Разлике у особинама личности и наркоманској каријери између учинилаца појединих облика кривичног дела разбојништва. Непубликована докторска дисертација, одбрањена на Универзитету у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
70. Daruši, D., Radulović, D. i Radovanović, I. (2014). Cerebral edema in drug addicts, *Vojnosanitetski preglad*, 71 (6), 554-559.
71. Davis, N.J. (2002). The promotion of mental health and the prevention of mental and behavioral disorders: surely the time is right. *International Journal of Emergency Mental Health*, 4(1), 3-29.
72. Dodge, K.A. (1983). Behavioral antecedents of peer social status. *Child Development*, 54, 1386-1399.
73. Domitrovich, C.E., Bradshaw, C.P., Greenberg, M.T., Embry, D., Poduska, J.M. & Ialongo N.S. (2010). Integrated models of school-based prevention: logic and theory. *Psychology in the Schools*, 47(1),71-88.
74. Droge ne poznaju granice - Prevencija, lečenje i korišćenje narkotika u pograničnoj regiji (2012). Fondacija mentalne higijene „Exspecto“ – Subotica i Centar za socijalni rad „Homokhat“.
75. Du Bois, D.L. & Hirsch, B.J. (2000). Self-esteem in early adolescence. *Journal of Early Adolescence*, 20, 5-11.

76. Dubey, C., Arora, M., Gupta, S. & Kumar, B. (2010). Five Factor Correlates: A Comparison of Substance Abusers and Non-Substance Abusers. *Jurnal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 36 (1), 107-114.
77. Durkheim, E. (1973). The Dualism of Human Nature and it's Social Conditions. In: R.N. Bellah (ed.), *On Morality and Society*. Chicago: The University of Chicago Press, 149-163.
78. Durkheim, E. (1974). The Determination of Moral Facts. In: C. Bougle (ed.), *Sociology and Philosophy*, N.Y. The Free Press, 35-62.
79. Đurić-Jočić, D., Džamonja-Ignjatović, T. i Knežević, G. (2004). NEO Pi-R: Primena i interpretacija. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
80. Европско истраживање о употреби алкохола и других дрога међу младима у Србији 2008. - Извештај за Републику Србију (2009). Министарство здравља РС, Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“, European School Project on Alcohol and Other Drugs.
81. Ellickson, P.L., McCaffrey, D.F., Ghosh-Dastidar, B. & Longshore, D.L. (2003). New inroads in preventing adolescent drug use: Results from a large-scale trial of Project ALERT in middle schools. *American Journal of Public Health*, 93(11), 1830-1836.
82. Elliott, D.S., Huizinga, D. & Menard, S. (1989). *Multiple Problem Youth: Delinquency, Substance Use and Mental Health Problems*. New York, NY: Springer.
83. EMCDDA (2007). Drug use and related problems among very young people (under 15 years old) - Selected issues. the European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
84. Ennet T.S., Tobler, S.N., Ringwalt, L.C. & Flewelling, L.R. (1994). How Effective Is Drug Abuse Resistance Education? A Meta-Analysis of Project DARE Outcome Evaluations. *American Journal of Public Health*, 84 (9), 1394-1401.
85. Erikson, E. (1968). *Identity: Jouth and Crisis*. London: Faber.
86. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2011). *European drug prevention quality standards: A manual for prevention professionals*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
87. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2009), *Preventing later substance use disorders in at-risk children and adolescents: a review of the theory and evidence base of indicated prevention*. Thematic papers. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. (dostupno na: <http://www.emcdda.europa.eu/publications/thematic-papers/indicated-prevention>).
88. Eysenck, H.J. (1953). *The structure of human personality* (1st ed.). London: Methuen.
89. Eysenck, H. J. (1959). *Structure of human personality*. London: Routledge and Kegan Paul.
90. Eysenck, S. B. G. & Eysenck, H. J. (1970). Crime and Personality: An empirical study of the three factor theory. *British Journal of Criminology*, 10, 225- 239.
91. Eysenck, H. J. (1977). *Crime and Personality*. London: Routledge and Kegan Paul.
92. Eysenck H.J. & Wilson, G.D. (1978). *The Psychological Basis of Ideology*. Lancaster: Medical and Technical Publishers.
93. Eysenck, H.J. & Eysenck, M. W. (1985). *Personality and individual differences: A natural science approach*. New York: Plenum Press.

94. Eysenck, H.J. & Gudjonsson, G.H. (1989). *The causes and cures of criminality*. New York: Plenum Press.
95. Eysenck, H.J. (1990). Biological dimensions of personality. In: L.A. Pervin (ed.) *Handbook of personality: Theory and research*. New York: Guilford Press, 244-276.
96. Eysenck, H.J. (1991). Dimensions of personality, 16, 5 or 3? Criteria for a taxonomic paradigm. *Personality and Individual Differences*, 12, 773-790.
97. Eysenck, H.J. (1994). Personality theory and the problem of criminality. In: D.P. Farrington (ed.). *Psychological explanations of crime. The international library of criminology, justice & penology*. Aldershot, Dartmouth Publishing Company, 69-92.
98. Eysenck, H.J. (1998). Personality and crime. In: T. Millon, E. Simonsen, M. Briket-Smith & R. Davis (eds.), *Psychopathy: Antisocial, criminal and violent behavior*, N.Y. Guilford Press, 40-50.
99. Eck, E. J. (1997). Preventing crime at places. In: Sherman W. L., Gottfredson C. D., MacKenzie D., Eck J., Reuter P., Bushway S. (eds.). *Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What's Promising, A Report to the United States Congress prepared for the National Institute of Justice*. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs.
100. Žunić-Pavlović, V. (2004). *Evaluacija u resocijalizaciji*. Beograd: Partenon.
101. Žunić-Pavlović, V. i Popović-Ćitić, B. (2005). Poremećaji ponašanja učenika i mogućnosti prevencije u školskoj sredini. *Nastava i vaspitanje*, 54 (2-3), 264-279.
102. Жунић-Павловић, В. и Поповић-Ћитић, Б. (2007). Превенција злоупотребе психоактивних супстанци код ученика старијих разреда основне школе. *Београдска дефектолошка школа*, 2, 195-210.
103. Žunić-Pavlović, V. (2007). *Konceptualni okvir poremećaja ponašanja – specijalno pedagoški pristup*. U: D. Radovanović (ur.), *Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih: specijalno pedagoški diskurs*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 53-72.
104. Жунић-Павловић, В. и Павловић, М. (2008). Различити приступи у појмовном одређењу поремећаја понашања. *Настава и васпитање*, 57 (11), 55-70.
105. Жунић-Павловић, В. и Павловић, М. (2008). Основни приступи у школским програмима превенције поремећаја понашања. У: Д. Радовановић (ур.), *Поремећаји понашања у систему образовања*, Београд: Универзитет у Београду Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, 129-140.
106. Жунић-Павловић, В. и Ковачевић-Лепојевић, М. (2008). Утицај социоекономског статуса малолетних делинквената на ток и исход кривичног поступка. *Социјална мисао*, 15 (4), 167-177.
107. Žunić-Pavlović, V., Popović-Ćitić, B. i Pavlović, M. (2010). *Programi prevencije poremećaja ponašanja u školi*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
108. Жунић-Павловић, В. и Ковачевић-Лепојевић, М. (2010). Увод: Савремени приступи у превенцији и третману поремећаја у понашању. У: В. Жунић-Павловић и М. Ковачевић-Лепојевић (ур.) *Превенција и третман поремећаја понашања*, Београд: Универзитет у Београду - Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, 9-38.
109. Žunić-Pavlović, V. i Kovačević-Lepojević, M. (2010a). *Mere javnog nadzora u službi prevencije kriminala*. Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, 29 (1-2), 31-49.

110. Жунић-Павловић, В., Павловић, М. и Ковачевић-Лепојевић, М. (2013). Импликације истраживања биолошких фактора за превенцију и третман поремећаја понашања, У: В. Жунић-Павловић (ур.), Специјална едукација и рехабилитација данас, Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, стр. 111-118.
111. Жунић-Павловић, В., Ковачевић-Лепојевић, М. и Павловић, М. (2014). Улога спортских активности у превенцији поремећаја понашања. У: Игњатовић, А., Марковић, Ж. (ур.), Физичка култура и модерно друштво, Универзитет у Крагујевцу - Факултет педагошких наука у Јагодини, 101- 111.
112. Здравковић, М. и Лечић-Тошевић, Д. (2010). Специфичности структуре личности и социјалне карактеристике политоксикомана са акутном психотичном епизодом. Психијатрија данас, 42, 2 , 169-185.
113. Zeidner, M. (1992). Statistic and mathematics anxiety in social science students: Some interesting parallels. *British Journal of Educational psychology*, 61, 319-328.
114. Zettergren, P. (2003). School adjustment in adolescence for previously rejected, average and popular children. *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 73, 2, 207-221.
115. Zuckerman M. (1979). *Sensation seeking: Beyond the optimal level of arousal*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
116. Zuckerman, M. (1991). *Psychobiology of personality*. New York: Cambridge University Press.
117. Zuckerman, M. (1994). *Behavioral expressions and biosocial bases of sensation seeking*. Cambridge: Cambridge University Press.
118. Zuckerman, M. & Kuhlman, M.D. (2000). Personality and risk-taking: common biosocial factors. *Journal of Personality*, 68, (6), 999-1029.
119. Zuckerman, M. (2002). Zuckerman-Kuhlman Personality Questionnaire (ZKPQ): An alternative five factorial model. In B. DeRaad & M. Perugini (Eds.) *Big Five Assessment*. Seattle: Hogrefe and Huber Publishers, 377-396.
120. Ignjatović, Đ. (1998). *Organizovani kriminalitet*. Beograd: Policijska akademija.
121. Ignjatović, Đ. (2005). *Kriminologija*. Beograd: Službeni glasnik.
122. Илић, З. (1998). Планско усмеревање превентивних активности, У: Ж. Јашовић (ур.), Превенција криминалитета. Београд: Универзитет у Београду – Дефектолошки факултет, 83-101.
123. Пић, З. (2000). *Resocijalizacija mladih prestupnika*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Defektološki fakultet.
124. Пић, З. (2002). Полиција и превенција малолетничке делинквенције у локалној заједници (едукација, планирање и програмирање). У: Стајић, Лј. (ур.), Место и улога полиције у превенцији криминалитета - стање, могућности и перспективе. Beograd: Policijska akademija, 241-255.
125. Пић, З. (2003). Државни органи и превенција малолетничке делинквенције на локалном нивоу. У: Д., Радвановић (ур.), Стратегија државног реаговања против криминала, ИКСИ, ВШУП, УКРК Србије и Црне Горе, 115-127.
126. Пић, З., Југовић, А., Жупић-Павловић, В., Радић-Шестић, М. и Јованић, Г. (2003). Карактеристике сметњи и поремећаја понашања у социјалном развоју деце млађег школског узраста. *Истраживања у дефектологији*, 3, 195-216.
127. Илић, З., Радић-Шестић, М., Жунић-Павловић, В., Југовић, А. и Јованић, Г. (2003): Социјално-демографске и образовне карактеристике деце млађег школског узраста. *Истраживања у дефектологији* 2 (3), Дефектолошки факултет, Београд, 57-77.

128. Илић, З., Жунић-Павловић, В., Југовић, А., Радић-Шестић, М. и Јованић, Г. (2005). Сметње и поремећаји у социјалном развоју и понашању код деце млађег школског узраста. У С. Голубовић (Ур.), Сметње у развоју код деце млађег школског узраста. Београд: Дефектолошки факултет, 525-547.
129. Илић, З. (2008). Млади у ризику и сукобу са законом у школи. У: Д. Радовановић (ур.), Поремећаји понашања у систему образовања, Београд: Универзитет у Београду - Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, 9-25.
130. Jang, K., Livesley, J. & Vernon, P. (1996). Heritability of the Big Five Personality Dimensions and their Facets: A Twin Study. *Journal of Personality*, 64 (3), 577-591.
131. Jang, S.J. & Thornberry, T.P. (1998). Self-esteem, delinquent peers and delinquency: A test of the self-enhancement hypothesis. *American Sociological Review*, 63, 586-598.
132. Janjetović, D. (1996). Školski uspeh i koncept o sebi adolescenta. *Nastava i vaspitanje*, 3, 498-516.
133. Jaffe, L.T. & Archer, R.P. (1987). The Prediction of drug use among College Students From MMPI, MCMI and Sensation Seeking Scales. *Journal of Personality Assessment*, 51, 2, 243-253.
134. Jessor, R. & Jessor, S.L. (1977). Problem behavior and psychosocial development: A longitudinal study of youth. New York: Academic Press.
135. Jessor, R., Chase, J.A. & Donovan, J.E. (1980). Psychosocial correlates of marijuana use and problem drinking in national sample of adolescent. *American Journal of Public Health*, 70 (6), 604-613.
136. Jessor, R., Donovan, J.E & Costa, F.M. (1991). Beyond adolescence: problem behavior and young adult development. New York: Cambridge University Press.
137. Јовић, Р., Савић, А. и Куљача, Р. (2007). Дроге и тероризам. Бар: ФПМ.
138. Јовановић, Т. (2004). Физиологија. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
139. Joksimović, S. (1992). Socijalni odnosi i socijalni razvoj adolescenata. *Pedagogija*, 1-2, 37-42.
140. Joksimović, S. (1992). Odnos učenika prema pojedinim stilovima života kao pokazatelj njihovih vrednosnih orijentacija. *Psihologija*, 25, 1-2, 7- 23.
141. Joksimović, S. (2001). Struktura i korelati vrednosnih orijentacija srednjoškolskih učenika. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 33, 201-214
142. Joksimović, S. i Janjetović, D. (2008). Pojam o sebi i vrednosne orijentacije adolescenata. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40, 2, 288-305.
143. Johnston, L.D., O'Malley, P.M. & Bachman, J.G. (2002). Monitoring the Future national results on adolescent drug use: Overview of key findings, 2001. (NIH Publication No. 02-5105). Bethesda, MD: National Institute on Drug Abuse.
144. Johnston, L.D., O'Malley, P.M., Bachman, J.G. & Schulenberg, J.E. (2004). Monitoring the Future national results on adolescent drug use: Overview of key findings, 2003. (NIH Publication No. 04-5506). Bethesda, MD: National Institute on Drug Abuse.
145. Jugović, A. (2004). Rizična ponašanja omladine u Srbiji. У: S. Mihailović (ur.), Млади загубљени у транзицији, Београд: Центар за проучавање alternative, 177-203.
146. Jugović, A. (2007). Sociološki pristupi definisanju pojma i tipova poremećaja ponašanja. У: D. Radovanović (ur.), Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih: specijalno pedagoški diskurs. Београд: Универзитет у Београду FASPER, 11-28.

147. Kanduč, Z. (2009). On various aspect of prevention in the post-modern society. In G. Meško, & H. Kury (Eds.), *Crime policy, crime control and crime prevention – Slovenian perspectives*. Ljubljana: Tipografja, 61-96.
148. Klajn, I. i Šipka, M. (2007). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
149. Кнежевић-Флорић, О. (2007). *Основе социјалне педагогије*. Нови Сад: Филозофски факултет.
150. Кнежевић, G. Radović, B. i Opačić, G. (1997). Evaluacija „Velikih Pet“ modela ličnosti kroz analizu inventara ličnosti NEO-Pi-R. *Psihologija*, 1-2, 7-40.
151. Кнежевић, G. (2003). *Koreni amorlnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
152. Кнежевић, G., Opačić, G., Kutlešić, V. & Savić, D. (2005). Preservin psychoticism as a basic personality trait: A proposed reconceptualization, 113th Annual convention. American Psychological Association, August 18-29, Washington, Book of Abstracts, 176.
153. Кнежевић, G., Radović, B., Peruničić, I. (2008). Can Amorality Be Measured?, 14th European Conference on Personality, Tartu, Estonia, Book of Abstracts, 137.
154. Кнежевић, G., Džamonja-Ignjatović, T. i Đurić-Jočić, D. (2010). *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
155. Кнежевић, G., Savić, D., Kutlešić, V. & Opačić, G. (2012). *Desintegration: A Reconceptualization of Psychosis Proneness as a Personality Trait*, rukopis predat u štampu.
156. Ковачевић-Лепојевић, M. i Žunić-Pavlović, V. (2012). Primena video-nadzora u kontroli kriminala. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11 (2), 325-345.
157. Ковачевић-Лепојевић, M. и Жунић-Павловић, В. (2013). Злоупотреба психоактивних супстанци у ромској популацији. *Социјална мисао*, 20 (2), 37-49.
158. Konstantinović-Vilić. S. i Nikolić-Ristanović, V. (2003). *Kriminologija*. Niš: Pelikan Print.
159. Костић, М. (2000). Производња и трговина дрогом унутар Европске уније. *Безбедност*, бр. 1/00, 121-122
160. Kostić, M. (2005). ADHD - priručnik za roditelje i nastavnike. *Važne informacije i saveti roditeljima i nastavnicima o prirodi, uzrocima i perspektivi dece sa ADHD problemom*. <http://issuu.com/jazzord/docs/prirucnikadhd>, pristupljeno maj 2015. god.
161. Kotov, R., Gamez, W., Schmidt F. & Watson, D. (2010). Linking „big“ personality traits to anxiety, depressive and substance use disorders: A meta – analysis, *Psychological Bulletin*, Vol. 136, (5), 768-821.
162. Kohlberg, L. (1973). *Cognitive developmental theory and the practice of moral education*. In: *Collected papers on moral development and moral education*, Center for moral education, Harvard University Press
163. Kohlberg, L., Levine, C. & Hower, A. (1983). *Moral stages: a current formulation and a response to critics*. Basel: Karger.
164. Kohlberg, L. (1984). *Essays on moral development: Vol. 2. The psychology of moral development: The nature and validity of moral stages*. San Francisco: Harper and Row.
165. Кривични законик, Службени гласник Републике Србије, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014.
166. Кривокапић, В. (2002). *Превенција криминалитета*. Београд: Полицијска академија.

167. Krnjajić, S. (1981). Sociometrijski status učenika: psihosocijalni činioci. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta.
168. Kuzmanović, B. (1990). Vrednosne orijentacije učenika na završetku osnovnog obrazovanja. *Nastava i vaspitanje*, vol. 39, 4-5, 277-297.
169. Kuzmanović, B. (1995). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika. *Psihološka istraživanja*, 7, Institut za psihologiju, 17-47.
170. Kumpfer, K. (1993). *Strengthening America's Families: Promising Parenting Strategies for Delinquency Prevention – User's Guide*. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice.
171. Kumpfer, K.L. Alexander, J.F. McDonald, L. & Olds D.L. (1998). Family-Focused Substance Abuse Prevention: What Has Been Learned From Other Fields. In: R. S. Ashery, E. B. Robertson, K.L. Kumpfer (eds.). *Drug Abuse Prevention Through Family Interventions*. NIDA Research Monograph 177. U.S. Department of Health and Human Services, National Institutes of Health, National Institute on Drug Abuse, 78-103.
172. Kumpfer, K.L. & Alder, S. (2003). Dissemination of Research - based Family Intervention for the Prevention of Substance Abuse. In: Sloboda Z. & Bukoski, W. (eds.), *Handbook of drug abuse prevention: Theory, science, and practice*, New York, NY: Springer Publishing Company, 75-100.
173. Лазић, Б. (2014). То може бити и ваше дете. Београд: Компанија Новости.
174. Lazarus, R. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. Springer-Verlag, N.Y.
175. Lazarus, R. (1991). *Emotion and adaptation*. N.Y.: Oxford University Press.
176. Lacković-Grgin, K. (2000). *Stres u djece i adolescenata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
177. Lacković-Grgin K, Penezić Z. i Nekić M. (2002). Kratka verzija UCLA skale usamljenosti. U: Lacković-Grgin K, Proroković A, Čubela V, Penezić Z, (ur.) *Zbirka psihologijskih skala i upitnika, svezak 1*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 77-78.
178. Lacković-Grgin, K. (2004). *Stres u djece i adolescenata: izvori, posrednici i učinci*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
179. Lacković-Grgin, K. (2008). *Usamljenost, fenomenologija, teorije i istraživanja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
180. Lebedina-Manzoni, M. (2007). *Psihološke osnove poremećaja ponašanja*. Zagreb: Naklada Slap.
181. Lebedina-Manzoni, M., Lotar, M. i Ricijaš, N. (2008). Podložnost vršnjačkom pritisku i samopoštovanje kod studenata. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44, 1, 77-92.
182. Lemert, E.M. (1969). Primary and Secondary Deviation. In: D.R. Cressey and D.A. Ward, *Delinquency, Crime and Social Process*, N.Y.: Harper and Row.
183. Leone, U., Radovanović, D. & Zvekić, U. (1992). *Development and crime : An exploratory study in Yugoslavia*, Rome: United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute: Institute of Criminological and Sociological Research Belgrade.
184. Li, C.Y, Pentz, M.A. & Chou, C.P. (2002). Parental substance use as a modifier of adolescent substance use risk. *Addiction*, 97, 12, 1537-1550.
185. Liddle, H.A. (2002). *Multidimensional Family Therapy for Adolescent Cannabis Users, Cannabis Youth Treatment Series. Volume 5*. U.S. Department of Health and Human Services, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Center for Substance Abuse Treatment.

186. Liddle, H.A., Rodriguez, R.A., Dakof, G.A., Kanzaki, E. & Marvel, F.A. (2005). Multidimensional Family Therapy: A science-based treatment for adolescent drug abuse. In: J. Lebow (ed.), *Handbook of clinical family therapy*, New York: John Wiley and Sons, 128-163.
187. Lipsey, M.W. (1992). Juvenile delinquency treatment: A meta – analytic inquiry into the variability of effects. In: T.D. Cook, H. Cooper, D.S. Cordray, H. Hartmann, L.V. Hedges, R.J. Light, T.A. Louis, F. & Mosteller (eds.) *Meta-analysis for explanation: a casebook*. New York: Russell Sage Foundation, 83-127.
188. Lickona, T. (1992). *Educating for character. How our schools can teach respect and responsibility*. New York: Bantam Books.
189. Lovrić, S. (2006). Социјално-психолошке одреднице социјализације младих без и са токсикоманским искуством. Магистарска теза, Бања Лука: Филозофски факултет.
190. Lovrić, S. (2006). *Mladi, socijalna kontrola i društvo*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
191. Lovrić, S. (2007). *Droga i socijalizacija mladih*. Laktaši: Grafomark.
192. Lovrić, S. (2009). *Socijalno-psihološki konstrukti ponašanja i emocionalna regulacija mladih sa iskustvom i bez iskustva sa drogama*. Doktorska teza, Banja Luka: Filozofski fakultet.
193. Loeber, R. (1990). Development and risk factors of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review*, vol. 10 (1), 1-41.
194. Loeber, R., Farrington, D.P., Stouthamer-Loeber, M. & Van Kammen, W.B. (1998). *Antisocial Behavior and Mental Health Problems: Explanatory Factors in Childhood and Adolescence*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
195. Loeber, R. & Farrington, D.P. (eds.) (1999). *Serious and violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
196. Loeber, R. & Farrington, D.P. (2000). Young children who commit crime: Epidemiology, developmentl origins, risk factors, early interventions and policy implications. *Development and Psychopathology*, 12 (4), 737-762.
197. Loeber, R., Farrington, D.P. & Petechuk, D. (2003). *Child Delinquency: Early Intervention and Prevention*. Bulletin. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
198. Lorentz, K., (1961), *On aggression*. London: Methuen.
199. Maguin, E. & Loeber, R. (1996). Academic Performance and Delinquency. *Crime and Justice*, 20, 145-264.
200. Majkić, B. (2008). Nasilje u školama i zloupotreba psihoaktivnih supstanci. U: D. Radovanović (ur.) *Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja*, Beograd: Univerzitet u Beogradu FASPER, 213-222.
201. Mandić, S. (1987). Lokus kontrole, motiv postignuća i školski uspjeh. magistarski rad, Osijek: Pedagoški fakultet.
202. Marsh, H. Parada, R.H. & Ayotte, V. (2004). A multidimensional perspective of relations between self-concept (Self Description Questionnaire II) and adolescent mental health (Youth Self-Report). *Psychological Assessment*, 16, 1, 27-61.
203. Martin, E.D. & Sher, K.J. (1994). Family history of alcoholism, alcohol use disorders and the Five Factor Model of Personality. *Journal of Studies on Alcohol*, 55, 81-90.
204. Marcos, A.C. & Bahr, S.J. (1988). Control Theory and Adolescent Drug Use. *Youth and Society*, 19 (4), 395-427.
205. Maslow, A.H. (1982). *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.

206. Masqud, M. (1993). Relationships of some personality variables to academic attainment of secondary school pupils. *Educational Psychology*, 13, 1, 11-18.
207. Матејић-Ђуричић, З. (2000). Развојна психологија (општи део). Београд: Универзитет у Београду, Дефектолошки факултет.
208. Матејић-Ђуричић, З. (2010). Увод у развојну психологију. Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, ЦИДД.
209. Матејић-Ђуричић, З. (2012). Нове концептуализације развоја и васпитања. *Социјална едукација и рехабилитација*, 11 (2), 268-284.
210. Mazur, A. & Booth, A. (1998). Testosterone and dominance in men. *Behavioral and brain sciences*, 21 (3), 353–397.
211. Mednick, S.A., Gabrielli, W.F. Jr & Hutchings, B. (1984). Genetic influences in criminal convictions: evidence from adoption court. *Science*, 224: 891-894.
212. Mednick, S.A. & Volavka, J. (1980). *Biology and Crime*. In: Morris, N. & Tonry, M. (eds.) *Crime and Justice: An annual review of Research*, Vol. 2, Chicago: University of Chicago Press, 85-158.
213. Међедовић, Ј., Кујаџић, Д. & Кнежевић, Г. (2012a). Personality – related determinants of criminal recidivism. *Psihologija*, 45(3), 277-294.
214. Међедовић, Ј., Кујаџић, Д. и Кнежевић, Г. (2012b). Личносне диспозиције ка криминалном рецидиву у зорку институционализованих адолесцената. *Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања*, 31(2), 7-24.
215. Међедовић, Ј. и Стојиљковић, С. (2008). Базичне димензије личности, аморалност и емпатија код осуђеника. У: Стојиљковић, С., Нешић, В., Марковић, З. (ур.) *Личност, професија и образовање*, Ниш: Филозофски факултет, 17-35.
216. Мејовшек, М. (2001). *Uvod u penološku psihologiju*. Zagreb: Naklada Slap.
217. Merton, R. (1969). Social structure and anomie. In: D.R. Cressey and D.A. Ward (eds.), *Delinquency, Crime and Social Process*, New York: Harper and Row. 254-284.
218. Меško, G. (2002). *Osnove preprečevanja kriminalitete*. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola.
219. Miles, D. & Carey, G. (1997). Genetic and Enviromental Architecture of Human Aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72 (1), 207-217.
220. Millon, T. (1977). *Millon Clinical Multiaxial Inventory*. Minneapolis: National Computer Systems.
221. Милivojeвић, З. (2007). *Igre koje igraju narkomani: Transakciona analiza problematičnog uzimanja droga*. Novi Sad: Psihopolis Institut.
222. Милосављевић, М. (2003). *Девиијације и друштво*. Београд: Драганић.
223. Милосављевић, М. и Југовић, А. (2008). *Сочијална искљученост и друштвене девијације младих*. У: Д. Радовановић (ур.), *Поремећаји понашања у систему образовања*, Београд: Универзитет у Београду FASPER, 25-50.
224. Милосављевић, В. (2002). *Porodica i mladi – socijalno psihološki aspekt i istraživanja*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
225. Милосављевић, В. (2004). *Socijalna patologija i društvo*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
226. Милосављевић, В. (2005). *Socijalna psihologija – Uvod u socijalnu psihologiju*. Banja Luka: Filozofski fakultet.

227. Milošević, N. (2002). Uticaj saradnje porodice i škole na socijalno ponašanje i školsko postignuće učenika. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 34, 193-212.
228. Milošević, N. i Ševkušić, S. (2005). Samopoštovanje i školsko postignuće učenika. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 1, 70-87.
229. Milutinović, M. (1990). Kriminologija. Beograd: Savremena administracija.
230. Minuchin, S. (1974). Families and family therapy. Cambridge, MA: Harvard University Press.
231. Miočinović, Lj. (2004). Moralni razvoj i moralno vaspitanje. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
232. Mirić, J. i Dimitrijević, A. (2006). Poreklo i priroda psihološke vezanosti, U: J. Mirić i A. Dimitrijević (ur.), Afektivno vezivanje - Eksperimentalni i klinički pristupi. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 5-34.
233. Mitić, M. (1997). Porodica i stress: Između poraza i nade. Beograd: Institut za psihologiju i IP Žarko Albulj.
234. Mitrović, D., Smederevac, S., Grujičić, S. i Čolović, P. (2006). Tipološki pristup rizičnom ponašanju adolescenata. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 38, 1, 264-278.
235. Mitrović, D., Nikolašević, Ž. i Grujičić, S. (2007). Osobine ličnosti i rizična ponašanja adolescenata. U: M. Biro i S. Smederevac, Psihologija i društvo, Novi Sad: Filozofski fakultet, 17-28.
236. Mihailović, S. (2004). Oduzimanje budućnosti – Omladina Srbije u vodama tranzicije. U: M. Nikolić i S. Mihailović, (ur.) Mladi zagubljeni u tranziciji, Beograd: Centar za proučavanje alteranitivne, 17-38.
237. Michael R.S. & Szapocznik, J. (2000). Brief Strategic Family Therapy. Juvenile Justice Bulletin, U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
238. Modly, D. (1998). Priručni kriminalistički leksikon. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka.
239. Momirović, K. (1989). Relacije primarnih konativnih faktora i rezultata u testovima za procenu socijalnih stavova. Psihologija, 22, (1-2): 81-90.
240. Momirović, K., Hošek, A., Radovanović, D. i Radulović, D. (1998). Uticaj konativne dezorganizacije, agresivnosti i amoralnosti na intenzitet kriminalnog ponašanja. U: D. Radovanović (ur.), Psihologija kriminala, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, vol. 4, 18-29.
241. Момировић, К., Вучинић, Б., Хошек, А. и Поповић, Б. (1998). АМОРАЛ 2-први доказ да је моралност могуће мерити на поуздан и ваљан начин. У: К. Момировић (ур.) Реалност психолошких конструката, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Институт за психологију, 9-35.
242. Momirović, K. i Hošek, A. (2002). Inteligencija i psihopatija. U: K. Momirović i D. Popović, Psihopatija i kriminal, Leposavić: Univerzitet u Prištini, 33-40.
243. Momirović, K. i Popović, D. (2002). Psihopatija i kriminal. Leposavić: Univerzitet u Prištini.
244. Morgan, A., Boxall, H., Lindeman, K. & Anderson, J. (2011). Effective crime prevention interventions for implementation by local government. AIC Reports Research and Public Policy Series 120, Australian Institute of Criminology, Canberra.
245. Moyer, K.E. (1968). Kinds of aggression and their physiological basis. Community Behavior and Biology, 2, 65-87.

246. Morris, C.W. (1956). *Varieties of human values*. Chicago: Chicago University Press.
247. Moffitt, T.E. (1993). Adolescence-limited and life-course persistent antisocial behavior: A development taxonomy. *Psychological Review*, 100, (4), 674-701.
248. Moffitt, T.E & Caspi, A. (2001). Childhood predictors differentiate life course persistent and adolescence-limited pathways among males and females. *Development and Psychopathology*, 13 (2), 355 – 375.
249. Mrazek, P.J. & Haggerty R.J. (1994). *Reducing risks for mental disorders: frontiers for preventive intervention research*. Washington DC, Institute of Medicine, National Academy Press.
250. МУП Србије (2009). *Полазни оквир Националне стратегије превенције криминала*. Београд: Министарство унутрашњих послова.
251. McDonald, L. & Frey, E.H. (1999). *Families and Schools Together: Building Relationships*. *Juvenile Justice Bulletin*, U.S. Department of Justice Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, dostupno na <http://itp.wceruw.org/documents/FAST.pdf>
252. McDonald, L. & Sayger, V.T. (1998). Impact of a Family and School Based Prevention Program on Protective Factors for High Risk Youth. In: Valentine, J., DeJong, A.J. & Kennedy, J.N. (eds.), *Substance Abuse Prevention in Multicultural Communities*, Routledge, London – New York, 61-87.
253. McFarlane, A., Clark, C.R., Bryant, R.A., Williams, L.M., Niaura, R., Paul, R.H., Hitsman, B.L., Stroud, L., Alexander, D.M. & Gordon, E. (2005). The impact of early life stress on psychophysiological, personality and behavioral measures in 740 non-clinical subjects. *Journal of Integrative Neuroscience*, 4, 27-40.
254. McCormick, R.A., Dowd, E.T., Quirk, S. & Zegarra J.H. (1998). The relationship of Neo-Pi Performance to coping styles, patterns of use, and triggers for use among substance abusers, *Addictive Behaviors*, 23, 4, 497-507.
255. Mc Crae, R.R & Costa, P.T. (1990). *Personality in Adulthood*. New York: Guilford.
256. Mc Crae, R.R. & Costa, P.T (1997). Personality traits structure as a human universal. *American Psychologist*, 52, 509-516.
257. Mc Crae, R.R & Costa, P.T. (1999). A Five- Factor theory of Personality. In: L.A. Pervin & O.P John (eds.), *Handbook of Personality: Theory and Research*, New York: Guilford Press, 139-154.
258. Mc Closkey, H. & Shaar, J.H. (1965). Psychological Dimensions of Anomy. *American Sociological Review*, 30, (1), 14-40.
259. National Institute on Drug Abuse (2003). *Preventing drug use among children and adolescents: A research-based guide for parents, educators and community leaders*. <http://www.drugabuse.gov/publications/preventing-drug-abuse-among-children-adolescents/preface>
260. National Research Council and Institute of Medicine. (2009). *Preventing Mental, Emotional, and Behavioral Disorders Among Young People: Progress and Possibilities*. In: O'Connell, M.E., Boat, T. & Warner, K.E. (eds). *Committee on the Prevention of Mental Disorders and Substance Abuse Among Children, Youth, and Young Adults: Research Advances and Promising Interventions*. Board on Children, Youth, and Families, Division of Behavioral and Social Sciences and Education. Washington, DC: The National Academies Press.
261. Nenadić-Bilan D. (2012). Strategije prevencije ovisnosti o drogama. *Magistra Iadertina* 7 (7), 35-53.

262. Newcomb, M.D. & Bentler, P.M. (1988). Impact of adolescent drug use and social support on problems of young adults: A longitudinal study. *Journal of Abnormal Psychology*, 97 (1), 64-75.
263. Obretković, M., Hošek, A. i Momirović, K. (1998). Uticaj socioloških faktora na rano odavanje kriminalnom ponašanju. U: D. Radovanović (ur.) *Psihologija kriminala*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 4, 99-112.
264. Office of Justice Program (2000). *Promising Strategies to Reduce Substance Abuse: An OJP Issues & Practices Report*. U.S. Department of Justice: Office of Justice Programs.
265. Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis. *Developmental Psychology*, 16 (6), 644-660.
266. Opačić, G. (1995). *Ličnost u socijalnom ogledalu*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
267. Orlando, M., Ellickson, L.P., McCaffrey, F.D. & Longsh, L.D. (2005). Mediation Analysis of a School-Based Drug Prevention Program: Effects of Project ALERT. *Prevention Science*, Vol. 6 (1), 35-46.
268. Павловић, М. и Жунић-Павловић, В. (2008). Планирање школских програма превенције вршњачког насиља. *Настава и васпитање*, 3, 318-337
269. Palmgreen, P. & Donohew, L. (2003). Effective Mass Media Strategies for Drug Abuse Prevention Campaigns. In: Sloboda Z. & Bukoski, W. (eds.) *Handbook of Drug Abuse Prevention*, Springer Science & Business Media, 27-45.
270. Pantić, D. (1990). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
271. Pastor, I. (2004). *Samopoštovanje djece s obzirom na spol, dob i mjesto stanovanja*. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta (diplomski rad).
272. Penning, M. & Barnes, G.E. (1982). Adolescent marijuana use: A review. *The International Journal of Addictions*, 17, 749 - 791.
273. Pervin, L.A., Cervone, D. & John, O.P. (2008). *Psihologija ličnosti: teorije i istraživanja*. Zagreb: Školska knjiga, 291-336.
274. Petrović, S. (2001). *Ličnost narkomana*. Gornji Milanovac: Dečije novine.
275. Petrović, S. (2003). *Droga i ljudsko ponašanje*. Gornji Milanovac: Dečije novine.
276. Piquero, A.R., Jennings, W.G. & Farrington, D.P. (2010). Self-control interventions for children under age 10 for improving self-control and delinquency and problem behaviors. *Campbell Systematic Reviews* 2010:2.
277. Plomin, R. & Caspi, A. (1999). Behavioral genetics and personality. In: L.A. Pervin and O.P. John (eds.) *Handbook of Personality: Theory and Research*. New York: The Guilford Press, 251-276.
278. Popadić, D. (1987). *Lokus kontrole i atribucija kao pristupi tumačenju uzroka postignuća*. Magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet.
279. Popadić, D. (1995). Uzrasne i generacijske razlike u preferenciji životnih stilova, *Psihološka istraživanja*, 7, 71-88.
280. Поповић-Ћитић, Б. и Жунић-Павловић, В. (2005). *Превенција преступништва деце и омладине*. Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије и Педагошко друштво Србије.
281. Поповић-Ћитић, Б. (2007). *Процес научног заснивања превенције: од практичног модела до превентивне науке*. У: Д. Радовановић (ур.), *Поремећаји понашања и преступништво младих: специјално – педагошки дискурс*. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Центар за издавачку делатност, 233-253.

282. Поповић-Ћитић, Б. (2008). Превенција насилног понашања ученика у школској средини, одбрањена докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
283. Поповић-Ћитић, Б. (2008а). Ефективни програми превенције поремећаја понашања у школској средини. У. Д. Радовановић (ур.). Поремећаји понашања у систему образовања, Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, стр. 155-167.
284. Поповић-Ћитић, Б. и Поповић В. (2009). Концепт ризичних и протективних фактора – Класификациони оквири за потребе превенције поремећаја понашања деце и омладине, Социјална мисао, 16(3), 43-67.
285. Поповић-Ћитић, Б. (2013). Принципи ефективних превентивних програма. Социјална мисао, 1, 103-116.
286. Prichard, J. & Payne, J. (2005). Alcohol, drugs and crime: a study of juveniles in detention. Research and public policy series no.67. Canberra: Australian Institute of Criminology.
287. Radovanović, D. (1992). Čovek i zatvor. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
288. Radovanović, I. (2010). Povezanost osobina Ajzenkovog spectra sa poremećajima ponašanja u školi. Magistarska teza. Beograd: Univerzitet u Beogradu, FASPER.
289. Radovanović, I. i Radulović, D. (2014). Factor structure of secondary school student's behaviour, International Handbook of Academic Research and Teaching, Proceeding of Intellectbase of International Consortium, Las Vegas (NV), Review of higher education and self learning, vol. 7, (23), 64 -82.
290. Radovanović, I. (2015). Učestalost zloupotrebe droge u populaciji učenika srednjih škola u Beogradu. U: K. Butorac (ur.), Zbornik radova IV međunarodne znanstvenostručne konferencije „Istraživački dani Visoke policijske škole u Zagrebu, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija, 376-393.
291. Radulović, D. (1998). Bihevioralne i neurofiziološke karakteristike psihopatskih prestupnika. Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, 36 (2), 125-146.
292. Radulović, D. (2006). Psihologija kriminala – psihopatija i kriminal. Beograd: Univerzitet u Beogradu FASPER i IKSI.
293. Radulović, D. (2007). Konceptualni okvir poremećaja u ponašanju – psihološki pristup. U: D. Radovanović (ur.), Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih: specijalno pedagoški diskurs. Beograd: Univerzitet u Beogradu FASPER, 29 – 52.
294. Radulović, D. (2014). Psihološke osnove poremećaja ponašanja. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
295. Raine, A. (1989). Evoked potentials and psychopathy. International Journal of Psychophysiology, 8, 1-16.
296. Ракетић, Д. и Димоски, С. (2013). Специфичности опијатске зависности код жена као основа развоја превентивних програма и третмана. Специјална едукација и рехабилитација, 12,1, 79-100.
297. Rončević, N., Stojadinović, A. i Radovanov, D. (2001). Adolescencija: Zdravstvena zaštita, Novi Sad.
298. Rokach, A. (1989). Antecedentes of Loneliness: A factorial analysis. The Journal of Psychology, 123 (4), 369-384.
299. Rokach, A. (2000). Correlates of loneliness as perceived by the terminally ill. Current Psychology, 19 (3), 237-248.

300. Rokach, A. & Orzeck, T. (2003). Coping with loneliness and drug use in young adults. *Social Indicator research*, 61 (3), 259-283.
301. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
302. Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, Princeton University Press.
303. Rosenberg, M. (1989). *Society and the Adolescent Self-image*. Middletown: Wesleyan University Press.
304. Rot, N. i Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta.
305. Rot, N. (2010). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike.
306. Rot, N. (2010a). *Psihologija grupa*. Beograd: Zavod za udžbenike.
307. Rotter, J.B & Mulry, R.C. (1965). Internal versus external control of reinforcement and decision time. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2 (4), 598-604.
308. Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 1, 1-28.
309. Russell, D., Peplau, L.A. & Cutrona, C.E. (1980). The Revised UCLA Loneliness Scale: concurrent and discriminant validity evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39 (3), 472-480.
310. Sakoman, S. (2009). *Školski programi prevencije ovisnosti*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
311. Sakoman, S. (2009a). Uloga obitelji u razvoju ovisničkih ponašanja. *Medicus*, 18 (2), 193 – 204.
312. Sandberg A.A, Ishihara T., Crosswhite L.H. & Koepf G.F. (1961). XYY genotype: Report of a case in a male. *New England Journal of Medicine*, 268: 585-589.
313. Sexton L.T. & Alexander F.J. (2000). *Functional Family Therapy*. *Juvenile Justice Bulletin*, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice.
314. Szapocznik J. & Williams A.R. (2000). Brief Strategic Family Therapy: Twenty-Five Years of Interplay Among Theory, Research and Practice in Adolescent Behavior Problems and Drug Abuse. *Clinical Child and Family Psychology Review* 3(2): 117–134.
315. Szapocznik, J., Schwartz, J.S., Muir, A. J. & Brown C. H. (2012). Brief Strategic Family Therapy: An Intervention to Reduce Adolescent Risk Behavior. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. 1(2), 134–145.
316. Симеуновић-Патић, Б. (2003). *Убиства у Београду*. Београд: Војно-издавачки завод и Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
317. Симовић-Хибер, И. (2007). *Систем расправа о идеји владавине права основама кривичног казона, појму злочиначке групе и интернационализацији кривичног права*, Београд: ИКСИ.
318. Симовић-Хибер, И. (2009). *Основи виктимологије*. Београд: Универзитет у Београду- Факултет безбедности.
319. Skinner, B.F. (1950). Are theories of learning necessary? *Psychological Review*, 57, 193-216.
320. Sloboda, Z. (2003). Forging a Relationship between Drug Abuse Epidemiology and Drug Abuse Prevention. In: Sloboda Z. & Bukoski, W. (eds.), *Handbook of drug abuse prevention: Theory, science, and practice*, New York, NY: Springer Publishing Company, 245-260.

321. Smederevac, S., Čolović, P., Mitrović, D., Nikolašević, Ž. i Đekić, B. (2006). Nasledni i sredinski činioci dimenzija Ajzenkovog PEN i alternativnog petofaktorskog modela ličnosti. *Psihologija*, 39, 4, 407-423.
322. Smederevac, S. i Mitrović, D. (2009). *Ličnost - metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
323. Smederevac, S., Mitrović, D. i Čolović, P. (2010). *Velikih pet plus dva: primena i interpretacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
324. Snajder, Dž., Rid, Dž. & Paterson, Dž. (2007). Model dečijeg i adolescentskog delinkventnog ponašanja zasnovan na socijalnom učenju, U: S. Đurić, (ur.) *Bezbednosni rizici u školama*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, 133-153.
325. Soloff, P.H., Lynch, K.G. & Moss, H.B. (2000). Serotonin, impulsivity, and alcohol use disorders in the older adolescent: A psychobiological study. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 24 (11), 1609-1619.
326. Spasenović, V. (2003). Vršnjačka prihvaćenost/odbaćenost i školsko postignuće. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* (35) 267-288.
327. Stakić, Đ. (2003). Konceptualno-metodološko zasnivanje prevencije maloletničke delinkvencije. U: D. Radovanović (ur.), *Strategija državnog reagovanja protiv kriminala*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Viša škola unutrašnjih poslova i Udruženje za krivično pravo i kriminologiju Srbije i Crne Gore, 91-114.
328. Stakić, Đ. (2013). *Priručnik za stručnjake u sistemu maloletničkog pravosuđa*. International management group – IMG.
329. Стакић, Ђ. (2016). Делотворни програми третмана деце и адолесцената са проблемима и поремећајима понашања. Београд: ЦПП, ДПС, (у штампи).
330. Станковић, М. (2008). *Дрога и криминал*. Београд: Симбол.
331. Stefanović-Stanojević, T. (2006). Teorija afektivnog vezivanja kao teorija emocionalnog razvoja. U: J. Mirić i A. Dimitrijević, (ur.) *Afektivno vezivanje*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 157-177.
332. Stojadinović, A. S. (2004). Faktori rizika i protektivni faktori za usvajanje rizičnih ponašanja – upotrebu duvana, alkohola, i droga/u u adolescenciji. *Doktorska disertacija*, Novi Sad: Medicinski fakultet.
333. Stoolmiller, M. & Blechman, E.A. (2005). Substance Use is a Robust Predictor of Adolescent Recidivism. *Criminal Justice and Behavior*, 32, 3, 302-328.
334. Стратегија за борбу против дрога у Републици Србији за период од 2009. до 2013. године, доступно на:
http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678
335. Стратегија о спречавању злоупотребе дрога за период 2014-2021. год., доступно на http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678
336. Substance Abuse and Mental Health Services Administration. (2010). *Results from the 2009 National Survey on Drug Use and Health: Volume I. Summary of National Findings* (Office of Applied Studies, NSDUH Series H-38A, HHS Publication No. SMA 10-4586Findings). Rockville, MD.
337. Substance Abuse and Mental Health Services Administration (2011). *Interventions for Disruptive Behavior Disorders: Evidence-Based and Promising Practices*. Rockville, MD: Center for Mental Health Services, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, U.S. Department of Health and Human Services.
338. Sussman, S., Dent, W.C. & Stacy, W.A. (2002). Project Towards No Drug Abuse: A Review of the Findings and Future Directions. *American Journal of Health Behavior*, 26 (5), 354-365.

339. Sutherland, E.H. & Cressey, D.R. (1974). *Criminology*. Philadelphia: Lippincott.
340. Short, J.L. (1998). Predictors of substance use and mental health of children of divorce: A prospective analysis. *Journal of Divorce and Remarriage*, 29, (1-2), 147-166.
341. Sher, K.J., Bartholow, B.D & Wood, M.D. (2000), Personality and substance use disorders: A prospective study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68 (5), 818-829.
342. Schinke, S, Brounstein, P. & Gardner, S. (2002). *Science-Based Prevention Programs and Principles*. Department of Health and Human Services, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Center for Substance Abuse Prevention, Pub. No. (SMA) 03-3764.
343. Tate, S.R., McQuaid, J.R. & Brown, S.A. (2005). Characteristics of life stressors predictive of substance treatment outcomes. *Journal of Substance Abuse treatment*. 29, (2), 107-115.
344. Tate, S.R., Patterson, K.A., Nagel, B.J, Anderson, K.G. & Brown, S.A. (2007). *Addiction and Stress in Adolescents*. In: M. Al'Absi (ed.), *Stress and Addiction: Biological and Psychological mechanisms*, New York: El-Sevier Ltd., 249-262.
345. The 2011 ESPAD Report - Substance Use Among Students in 36 European Countries. The Swedish Council for Information on Alcohol and other Drugs, The European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA), Council of Europe, Co-operation Group to Combat Drug Abuse and Illicit Trafficking in Drugs.
346. Todorović, J. (2004). Vaspitni stilovi u porodici i stabilnost samopoštovanja adolescenata. *Psihologija*, 37, 2, 183-193.
347. Tonry, M. & Farrington, D. P. (1995) Strategic approaches to crime prevention. In M. Tonry, D. P. Farrington (Eds.), *Building a safer society: Strategic approaches to crime prevention*. Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1-20.
348. Требјешанин, Ж. (2003). Лексикон психоанализе. Издавачко предузеће Матице српске.
349. Trzesniewski, K.H., Donnellan, M.B., Moffitt, T.E., Robins, R.V., Poulton, R. & Caspi, A. (2006). Low Self-Esteem During Adolescence Predicts Poor Health, Criminal Behavior, and Limited Economic Prospects During Adulthood. *Developmental Psychology*, Vol. 42, (2), 381–390.
350. Trull, T.J. & Sher, K.J. (1994). Relationship between the Five-factor Model of Personality and Axis I disorders in a nonclinical sample. *Journal of Abnormal Psychology*, 103, 350-355.
351. Tuliao, A. (2014). *Personality Correlats and Predictors of Alchocol and Drug Abuse in a non-clinical Samples: A Comparison Between the HEXACO and the Five Factor Model*.
dostupno na:
https://www.academia.edu/1863251/Personality_Correlates_and_Predictors_of_Alcohol_and_Drug_Abuse_in_a_Non-Clinical_Sample_A_Comparison_Between_the_HEXACO_and_the_Five-Factor_Model
352. Ćorić, B., Sedmak, T. i Nastasić, P. (2007). Uloga specijalnog pedagoga u savremenoj socijalnoj psihijatriji. U: D. Radovanović (ur.), *Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih:specijalno pedagoški diskurs*. Beograd: Univerzitet u Beogradu FASPER, 87-108.

353. Ćorić, B. (2014). Quo vadis, poremećaji ličnosti. U: Ćorić, B.(ur.), Dramatični i neurotični danas & Društvo, grupa i grupna terapija, „Ljudi govore...". Beograd: Društvo psihoanalitičkih psihoterapeuta Srbije, 17-29.
354. United Nations Guidelines for the Prevention of Crime. Economic and Social Council resolution 2002/13, Annex. United Nations Standards and Norms in Crime Prevention At your fingertips. UNODC.
355. UNODC, World Drug Report 2006. United Nations publication, Sales ales No. E.06.XI.10
356. UNODC (2009). Guide to implementing family skills training programmes for drug abuse prevention, United Nations Publication.
357. UNODC (2010). Handbook on the Crime Prevention Guidelines - Making them work, Criminal Justice Handbook Series, United Nations, New York.
358. UNODC, (2010a). Compilation of Evidence-Based Family Skills Training Programmes, UN, Vienna, Austria. dostupno na:
<http://www.coe.int/t/dg3/children/corporalpunishment/positive%20parenting/UNODCFamilySkillsTrainingProgrammes.pdf>.
359. UNODC (2012), World Drug Report 2012. United Nations publication, Sales No. E.12.XI.1).
360. Uzelac, S., (1995). Socijalna edukologija – osnove socijalne edukologije mladih s poremećajima u socijalnom ponašanju. Zagreb: Sagena.
361. Farrington D.P. (1990). Age, period cohort and offending. In: D.M. Gottfredson & R.V. Clarke (eds.), Policy and theory in criminal Justice: Contributions in honour of Leslie T. Wilkins, Aldershot: Avebury, 51-75.
362. Farrington, D.P. (1992). Explaining the beginning, progress and ending of antisocial behavior from birth to adulthood. In: J. McCord (ed.) Facts, frameworks and forecasts: Advances in criminological theory, Vol. 3, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 253-286.
363. Farrington, D.P. (2002) Multiple risk factors for multiple problem violent boys. In: R.R Corrado, R. Roesch, S.D. Hart, J.K. Gierowski (eds.), Multi-problem violent Youth: A Foundation for Comparative Research on Needs, Interventions and Outcomes, Amsterdam, IOS Press, 23-43.
364. Feldman, P. (1977). Criminal behavior: A psychological Analipsis. Chichester: Wiley.
365. Feldman, S. & Wentzel, K.R. (1990). Relation among family interaction patterns, classroom, self-restraint and academic achievement in preadolescent boys. Journal of Educational Psychology, 82, 4, 813-819.
366. Feldman, P. (1998). The psychology of Crime. Cambridge University Press.
367. Felson, M. & Clarke, R. V. (1998). Opportunity Makes the Thief. Police Research Series, Paper 98. Policing and Reducing Crime Unit, Research, Development and Statistics Directorate. London, HMSO.
368. Fennelly, L. (2012). Security Surveys and the Audit. In: L., Fennelly (ed.) Handbook of loss prevention and crime prevention, Waltham, MA : Butterworth-Heinemann, 68-98.
369. Fisher, L. A., Elias, J. W. & Ritz, K. (1998). Predicting relapse to substance abuse as a function of personality dimensions. Alcoholism: Clinical and Experimental Research, 22(5), 1041-1047.
370. Flay B.R & Petraitis J. (2003). Bridging the Gap between Substance Use Prevention Theory and Practice. In: Sloboda Z. & Bukoski, W. (eds.), Handbook of drug abuse

- prevention: Theory, science, and practice, New York, NY: Springer Publishing Company, 289-301.
371. Forbes, H.D. (1985). Nationalism, ethnocentrism and personality. Chicago: University of Chicago Press.
  372. Frankl, V.E. (1981). Nečujan vapaj za smislom. Zagreb: Naprijed.
  373. Frankl, V.E. (1998). Patnja zbog besmislena života: Psihoterapija za današnje vrijeme. Đakovo: UPT.
  374. Fraser, M.W. & Galinsky, M.J. (1997). Toward a resilience-based model of practice. In M. Fraser (ed.) Risk and Resilience in childhood: An ecological perspective, 265-275. Washington DC: NASW Press.
  375. Fromm, E. (1978). Anatomija ljudske destruktivnosti. Zagreb: Naprijed
  376. Haart, J.L., O'Toole, S.K. Price-Sharps, J.L. & Shaffer. T.W. (2007). The risk and protective factors of violent juvenile offending: An examination of gender differences. *Youth, Violence and Juvenile Justice*, 5 (4), 367 – 384.
  377. Havelka, N. (1998). Vrednosne orijentacije adolescenata: vrednosti i svest o sebi. *Nastava i vaspitanje*, 5, 803-824.
  378. Haidt, J. & Rodin, J. (1999). Control and efficacy as interdisciplinary bridges. *Review of General Psychology*, 3, 317-337.
  379. Hare, R.D & Cox, D.N. (1978). Psychophysiological research on psychopathy. In: W.H. Reid (ed.), *The psychopath: A comprehensive study of antisocial disorders and behaviors*, New York: Brunner/Mazel, 209-222.
  380. Harris, J. (1995). Where is child's environment? A group Socialization Theory of Development. *Psychological review*, 102(3), 458-489.
  381. Hawkins, J.D. & Weis, J.G. (1985). The social development model: An integrated approach to delinquency prevention. *Journal of Primary Prevention*, 6, 73-97.
  382. Hawkins, J.D., Catalano, F. & Miller, J. (1992). Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in early adulthood: Implications for substance abuse prevention. *Psychological Bulletin*, 112 (1), 64-105.
  383. Hawkins, J.D. & Catalano, R.F. (1992). *Communities that care: Action for drug abuse prevention*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
  384. Hawkins J. D., Arthur M.W. & Catalano R. F. (1995). Preventing substance abuse. In M. Tonry & D. Farrington (Eds.), *Building a safer society: Strategic approaches to crime prevention*, Crime and justice: A review of research, Vol. 19, Chicago: University of Chicago Press, 343-427.
  385. Hawkins, J.D. (1997). Academic Performance and School Success: Source and Consequences. In: P.R. Weissberg, P.T. Gullotta, L.R. Hampton, A.B. Ryan and R.G. Adams (eds.), *Enhancing Children's Wellness: Healthy Children*, 2010. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publication, 278-305.
  386. Hawkins, J.D., Herrenkohl, T.L., Farrington, D.P., Brewer, D., Catalano, R.F. & Harachi, T.W. (1998). A review of Predictors of Youth Violence. In: R. Loeber & D.P. Farrington (eds.), *Serious and Violent Juvenile offenders: Risk factors and Successful Interventions*. Thousand Oaks, CA: Sage Publication, 106-146.
  387. Hawkins, J. D., Catalano, F.R., Kosterman, R., Abbott, R. & Hill, G. K. (1999). Preventing Adolescent Health-Risk Behaviors by Strengthening Protection During Childhood. *Archives of Pediatric and Adolescent Medicine*, 153(3), 226-234.
  388. Hawkins, J.D. (1999). Preventing Crime and Violence through Communities that Care. *European Journal of Crime Policy and Research*, 7 (4), 443-458.

389. Hawkins, J.D., Catalano, R.F. & Arthur, M. (2001). Development and Evaluation of the Communities that Care Operating System. Society for Prevention Research. 9th Annual Meeting, Washington DC.
390. Hawkins, J.D., Catalano F.R. & Arthur W.M. (2002). Promoting science-based prevention in communities. *Addictive Behaviors*, 27 (6), 951–976.
391. Hawkins, J.D. & Catalano, R.F. (2004). *Communities that care prevention strategies guide*. South Deerfield, MA: Channing Bete Company.
392. Hernandez, L. (2000). *Families and Schools Together - Building Organizational Capacity for Family-School Partnerships*. Harvard Family Research Project, Harvard Graduate School of Education, Cambridge, MA.
393. Hindelang, M. J. Hirschi, T. & Weis, J. G. (1981). *Measuring delinquency*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
394. Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency*. Berkeley, University of California Press.
395. Hjelle, A.L. & Ziegler, D.J. (1992). *Personality theories: Basic assumptions, research and applications*. New York: Mc Graw – Hill Company.
396. Hogue, A., Dauber, S., Samuolis, J. & Liddle A. H. (2006). Treatment Techniques and Outcomes in Multidimensional Family Therapy for Adolescent Behavior Problems. *Journal of Family Psychology*, 20(4), 535–543.
397. Hoffman, M.L. (1991). Empathy, social cognition, and moral action. In W.M. Kurtines & J.L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of moral behavior and development. Volume 1: Theory*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum, 275-302.
398. Hošek, A. i Momirović, K. (1997). Struktura relacija između socijalnog statusa i osobina ličnosti maloletnih delinkvenata. *Psihologija*, 3, 197-230.
399. Howell, J.C. (2003). *Preventing and Reducing Juvenile Delinquency: A Comprehensive Framework*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
400. Hrnjica, S. (1982). *Zrelost ličnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
401. Huebner M.B., Varano, P.S. & Bynum, S.T. (2007). Gangs, guns and drugs: Recidivism among serious young offenders. *Criminology and Public Policy* 6 (2), 187-222.
402. Cajner Mraović, I. Faber, V. i Volarević, G. (2003). *Strategija delovanja policija u zajednici*, Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija.
403. Cattell, R.B. (1973). *Personality and mood by questionnaire*. San Francisco, Jossey-Bass.
404. Cattell, R.B. & Cattell, H.E.P. (1995). Personality Structure and the New Fifth Edition of the 16 PF. *Educational and Psychological measurement*, 55, 6, 926-937.
405. Clarke R. (1983). Situational Crime Prevention: Its Theoretical Basis and Practical Scope. *Crime and Justice*, 4, The University of Chicago Press, 225-256.
406. Clarke, R.V. (1997). "Introduction." In: R.V. Clarke (ed.), *Situational Crime Prevention: Successful Case Studies*. Guilderland, NY: Harrow and Heston, 2-43.
407. Clarke, R. (2000). Situational Prevention, Criminology and Social Values. In: von Hirsch, A., Garland, D. and Wakefield, A. (eds.) *Ethical and Social Perspectives on Situational Crime Prevention*. Oxford: Hart Publishing, 97-112.
408. Clarke R. (2012). Opportunity makes the thief. Really? And so what?, *Crime Science* 2012, 1:3, <http://www.crimesciencejournal.com/content/1/1/3> приступљено 26.04.2015. год.
409. Clarke, R. (-----) *The theory and practice of situational crime prevention*, School of Criminal Justice, Rutgers University, USA, dostupno na:

- https://badlandsmm.files.wordpress.com/2011/06/clarke_theory-and-practice-of-situational-crime-prevention.pdf pristupljeno 15.04.2015. год.
410. Coopersmith, S. (1967). *The antecedents of self-esteem*. San Francisco: W.H. Freeman.
  411. Coopersmith, S. & Feldman, R. (1974). Fostering a positive self-concept and high self-esteem in the classroom. In: R.H. Coop & K. White (eds.). *Psychological concepts in the classroom*, New York: Harper & Row, 192-225.
  412. Cornish, D.B & Clarke, R.V. (eds.) (1986). *Reasoning Criminal: Rational Choice Perspectives on Offending*. N.Y.: Springer-Verlag.
  413. Cornish, D.B. & Clarke, R.V. (2003). Opportunities, precipitators and criminal decisions: A reply to Wortley's critique of situational crime prevention. In: Smith MJ & Cornish DB (eds), *Theory for practice in situational crime prevention*. *Crime Prevention Studies* vol. 16. Monsey, NY: Criminal Justice Press: 41–96.
  414. Costa, P.T. & McCrae, R.R. (1992). *Revised Neo Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, Inc.
  415. Council Decision of 28 May 2001 setting up a European crime prevention network. *Official Journal of the European Communities*, Vol. 44.
  416. Cohen, A. K. (1969). A general theory of subcultures. In: Cressey, D. R. & Ward, D. A. (Eds.), *Delinquency, crime, and social process*, New York: Harper & Row Publishers, 640-653.
  417. Chen, X., Rubin, K.H & Li, D. (1997). Relation between academic achievement and social adjustment: evidence from Chinese children. *Developmental Psychology*, 33(3), 518-525.
  418. Šapić, R. (2008). *Uloga porodice i psihoticizma u politoksikomaniji*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
  419. Šarić, J., Sakoman, S. i Zdunić, D. (2002). Zlouporaba droga i uključenost u kriminalno ponašanje. *Društvena istraživanja*, 11, (2-3), 353-377.
  420. Šram, Z. (2003). Vrijednosne orijentacije i struktura ličnosti: relacije na srednjoškolskom uzrastu završnog razreda. *Pedagogija*, 41, 3-4, 91-114
  421. Šram, Z. (2004). Vrednosti i devijantno ponašanje mladih. U: *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 65-93.
  422. Špadijer-Džinić, J. (1973). *Zatvoreničko društvo*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
  423. Webster-Stratton, C. (2000). *The Incredible Years Training Series*. *Juvenile Justice Bulletin*. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice.
  424. Weiss, L.H. & Schwarz, J.C. (1996). The relationship between parenting types and older adolescents personality, academic achievement, adjustment and substance use. *Child Development*, 67, 5, 2101-2114.
  425. Welsh, B. & Farrington, D. (2010). *The Future of Crime Prevention: Developmental and Situational Strategies*. National Institute of Justice, USA.
  426. Wentzel, K.R. & Asher, S.R. (1995). The academic lives of neglected, rejected, popular and controversial children. *Child Development*, 66, 3, 754-763.
  427. Williams, J.H., Ayers, C.D. & Arthur, M.W. (1997). Risk and protective factors in the development of delinquency and conduct order. In M. W. Fraser (Ed.), *Risk and resilience in childhood: An ecological perspective*. Washington, DC: National Association of Social Workers. 140-170.

428. Wills, T.A. (1986). Stress and coping in early adolescence: Relationships to substance use in urban school samples. *Health Psychology*, 5, 503-529.
429. Wills, T.A. & Vughan, R. (1989). Social support and substance use in early adolescence. *Journal of Behavioral Medicine*, 12, 321-339.
430. Wills, T.A., McNamara, G. & Vaccaro, D. (1995). Parental education related to adolescent stress-coping and substance use. Development of mediational model, *Health Psychology*, 14 (5), 464-478.
431. Wills, T.A., Sandy, J.M. & Yaeger, A.M. (2002). Moderators of the relation between substance use level and problems: Test of a self-regulation model in middle adolescence. *Journal of Abnormal Psychology*, 111, 3-21.
432. Wortley, R. (2001). A classification of techniques for controlling situational precipitators of crime. *Security Journal*, 14(4), 63-82.

Интернет странице:

- <https://www.lifeskillstraining.com/>
- <http://tnd.usc.edu/preview.php>
- <http://incredibleyears.com/>
- <https://www.familiesandschools.org/how-fast-works/>
- <http://www.familiesandschools.org/>
- <https://www.crimesolutions.gov/ProgramDetails.aspx?ID=319>
- <https://www.crimesolutions.gov/ProgramDetails.aspx?ID=99>
- <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/sclbsd-drgbs/sclbsd-drgbs-eng.pdf>
- http://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB4518-1.html
- <http://www.projectalert.com/>
- <http://www.promisingpractices.net/program.asp?programid=35>
- http://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB4518-1.html
- <http://www.bsft.org/>
- <http://www.mdft.org/>
- <http://www.nrepp.samhsa.gov/viewIntervention.aspx?id=62>
- <https://www.great-online.org/>

Прилог 1. Нека социодемографска обележја ученика и коришћење дроге

Табела А 1.1 Карактер места живљења и коришћење дроге¹

Коришћење дроге			
Карактер места	Не користе	Користе	Укупно
Град	77,9	22,1	100,0
Приградско насеље	84,3	15,7	100,0
Село	91,1	8,9	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=8.061$; $C=.098$; $p<.018$			

Табела А 1.2 С ким ученик живи и коришћење дроге

Коришћење дроге			
С ким ученик живи	Не користе	Користе	Укупно
Са оба родитеља	76,5	23,5	100,0
Са мајком	73,3	26,7	100,0
Са оцем	68,7	31,3	100,0
Све остало	53,5	46,5	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=42.061$; $C=.219$; $p<.000$			

Табела А 1.3 Образовање мајке и коришћење дроге

Коришћење дроге			
Образовање мајке	Не користе	Користе	Укупно
Основна школа	87,5	12,5	100,0
Средња школа	86,1	13,9	100,0
Виша школа	77,5	22,5	100,0
Висока школа	75,2	24,8	100,0
Магистратура	78,7	21,3	100,0
Докторат	83,7	16,3	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=22,216$; $C=.161$; $p<.008$			

Табела А 1.4 Образовање оца и коришћење дроге

Коришћење дроге			
Образовање оца	Не користе	Користе	Укупно
Основна школа	85,7	14,3	100,0
Средња школа	85,1	14,9	100,0
Виша школа	79,3	20,7	100,0
Висока школа	77,0	23,0	100,0
Магистратура	80,0	20,0	100,0
Докторат	85,0	15,0	100,0
Статистички параметри: $\chi^2=19.137$; $C=.150$; $p<.024$			

¹ Бројеви у свим овим табелама су проценти. Узорак ученика је реда величине 1287.

Прилог 2. Факторска анализа варијабли Злоупотреба дрога

Варијабле	Корелације варијабли са компонентама		Комуналитети варијабли
	Прва	Друга	
Пробање дроге	.738	.625	.936
Коришћење дроге	.773	.574	.927
Нуђење дроге другима	.834	.007	.696
Поклањање дроге другима	.770	-.287	.689
Позајмљивање дроге другима	.783	-.361	.744
Продавање дроге	.815	-.284	.745
Посредовање у продаји и куповини дроге	.809	.140	.673
Куповина па препродаја дроге	.779	-.353	.731
Процент објашњеног заједничког варирања осам варијабли	62,81	14,48	
Укупно објашњена варијанса			укупно 76,76
Поузданост Прве главне компоненте (Cronbach's Alpha тест)			.899

Значење компоненти: Прва је јасна Злоупотреба дроге дефинисана коришћењем и растурањем дроге. Друга је Пробање и коришћење дроге.

Прилог 3. Прва главна компонента варијабли које описују растурање дроге

Варијабле	Корелације са првом главном компонентом	Комуналитети варијабли
Нуђење дроге другом	.829	.688
Поклањање дроге	.822	.675
Позјамљивање дроге	.834	.696
Продаја дроге	.853	.727
Помагање у продаји и куповини	.778	.605
Куповина и продаја	.829	.687
Процент објашњене варијансе	67,98	
Поузданост Прве главне компоненте (Cronbach Alpha)	.895	

Прилог 4. Листа стварних и посредних предиктора, привидних и ирелевантних фактора злоупотреба дроге (сва три понашања) код дечака и девојака у адолесценцији²

Легенда:

■ Предиктори   ■ Посредни предиктори   ■ Привидни утицаји   ■ Ирелевантни утицаји

	Само користе		Користе и растурају		Само растурају	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Перцепција безбедности краја у ком станује	■	■	■	■	■	■
Перцепција присуства полиције у крају	■	■	■	■	■	■
Познавање неког од тих полицајца	■	■	■	■	■	■
Одласци у цркву	■	■	■	■	■	■
Постојање културних објеката у крају (позоришта, биоскопа, библиотека и сл.)	■	■	■	■	■	■
Постојање субкултурних објеката у крају (коцкарница и сл.)	■	■	■	■	■	■
Постојање доступних спортских терена	■	■	■	■	■	■
Познавање суседа	■	■	■	■	■	■
Перцепција ставова суседа према наркоманији	■	■	■	■	■	■
Перцепција ставова суседа према криминалу	■	■	■	■	■	■
Млади у суседству који користе дрогу	■	■	■	■	■	■
Појединци у суседству који се баве криминалом	■	■	■	■	■	■
Доступност дроге у крају	■	■	■	■	■	■
Лична доступност дроге (нуђена дрога ученику)	■	■	■	■	■	■
Заинтересованост и праћење политике	■	■	■	■	■	■
Читање дневне или недељне штампе	■	■	■	■	■	■
Негледање шунд емисија на ТВ	■	■	■	■	■	■
Оптимизам за будућност	■	■	■	■	■	■
Има представу о будућој професији	■	■	■	■	■	■
Степен осећања аномије	■	■	■	■	■	■
Број сати у последњих 30 дана у читању књижевних дела	■	■	■	■	■	■
Број одлазака у позориште за последњих 30 дана	■	■	■	■	■	■
Број одлазака у биоскоп за последњих 30 дана	■	■	■	■	■	■
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	■	■	■	■	■	■
Број посета интернет сајтовима о дрогама за последњих 30 дана	■	■	■	■	■	■
Перцепција економског статуса породице	■	■	■	■	■	■
Доживљена смрт оца или мајке	■	■	■	■	■	■
Смрт неке друге драге особе	■	■	■	■	■	■
Одсуства оца дужа од 30 дана	■	■	■	■	■	■
Одсуства мајке дужа од 30 дана	■	■	■	■	■	■
Развод родитеља	■	■	■	■	■	■
Тешка болест у породици	■	■	■	■	■	■
Ауторитарни стил васпитања	■	■	■	■	■	■
Анархични стил васпитања	■	■	■	■	■	■
Демократски стил васпитања	■	■	■	■	■	■

² У подручју породице нису изоловане значајне дискриминативне функције код Само коришћења дроге. Предиктори, посредни и привидни предиктори код истог тог подручја и Само растурања дроге код дечака добијени су анализом разлика резултата на целом узорку (дечака и девојака) и субузorkу девојака.

	Само користе		Користе и растурају		Само растурају	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Конфликтни стил васпитања	■	■	■	■	■	■
Честе свађе са родитељима	■	■	■	■	■	■
Осећање да није вољен/а	■	■	■	■	■	■
Физичко кажњавање од стране мајке	■	■	■	■	■	■
Физичко кажњавање од стране оца	■	■	■	■	■	■
Вређање од стране родитеља (једног или оба)	■	■	■	■	■	■
Алкохолизам оца	■	■	■	■	■	■
Насиље оца у породици	■	■	■	■	■	■
Несигурност и немаштина у детињству	■	■	■	■	■	■
Често је нешто желео/ла да има, али није могао/ла	■	■	■	■	■	■
Честе селидбе породице	■	■	■	■	■	■
Становање у лошим условима	■	■	■	■	■	■
Физичка контрола	■	■	■	■	■	■
Психолошка контрола	■	■	■	■	■	■
Криминал у породици	■	■	■	■	■	■
Неповерење и лоша комуникација у породици	■	■	■	■	■	■
Подршка породице у тешкоћама	■	■	■	■	■	■
У породици научене социјалне вештине	■	■	■	■	■	■
Неадекватно условљавање од родитеља	■	■	■	■	■	■
Породица не разуме његове/њене проблеме	■	■	■	■	■	■
Породици је стало да добро учи	■	■	■	■	■	■
Родитељи контролишу успех у школи	■	■	■	■	■	■
Бежање од куће	■	■	■	■	■	■
Успех у последњем разреду	■	■	■	■	■	■
Има ли школа школског полицајца	■	■	■	■	■	■
Ученици виђају школског полицајца	■	■	■	■	■	■
Наставници се труде да што више научимо	■	■	■	■	■	■
Агресивност наставника	■	■	■	■	■	■
Алкохолизам наставника	■	■	■	■	■	■
Поносим се школом у коју идем (Приврженост школи)	■	■	■	■	■	■
Наставници имају разумевања за тешкоће ученика	■	■	■	■	■	■
Неки наставници омаловажавају ученике	■	■	■	■	■	■
Доживео/ла сам претње наставника	■	■	■	■	■	■
У овој школи се оцене дају напамет	■	■	■	■	■	■
Наставници не оцењују према знању	■	■	■	■	■	■
Око школе постоје згодна места за продају дроге	■	■	■	■	■	■
Субкултурални објекти у близини школе	■	■	■	■	■	■
Дилери дроге у школском дворишту	■	■	■	■	■	■
Активно бављење спортом за време школовања	■	■	■	■	■	■
Учествовање у ваннаставним активностима	■	■	■	■	■	■
Бежање са часова	■	■	■	■	■	■
Бежање од школе	■	■	■	■	■	■
Учествовање у тучи у школи	■	■	■	■	■	■
Учествовање у тучи ван школе	■	■	■	■	■	■
Ученик/ца: Вређање других ученика	■	■	■	■	■	■
Ученик/ца: Сексуално узнемиравање других ученика	■	■	■	■	■	■
Ученик/ца: Бојкот других ученика	■	■	■	■	■	■
Ученик/ца: Претње другим ученицима	■	■	■	■	■	■
Чланство у вршњачкој групи	■	■	■	■	■	■
Алкохол у групи вршњака	■	■	■	■	■	■

	Само користе		Користе и растурају		Само растурају	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Дрога у групи вршњака	■	■	■	■	■	■
Криминал у групи вршњака	■	■	■	■	■	■
Туче у групи вршњака	■	■	■	■	■	■
Подршка групе у тешкоћама	■	■	■	■	■	■
Наговарање чланова групе да проба дрогу	■	■	■	■	■	■
Коцкање у групи	■	■	■	■	■	■
Став чланова групе о кршењу закона	■	■	■	■	■	■
Навијач неког клуба	■	■	■	■	■	■
Члан групе навијача	■	■	■	■	■	■
Осећање усамљености	■	■	■	■	■	■
Радозналост	■	■	■	■	■	■
Опажање смислености живота	■	■	■	■	■	■
Осећање досаде	■	■	■	■	■	■
Осећање страха и стрепње	■	■	■	■	■	■
Толеранција на фрустрације	■	■	■	■	■	■
Субмисивност	■	■	■	■	■	■
Осећање немоћи	■	■	■	■	■	■
Склоност коцкању	■	■	■	■	■	■
Унутрашњи локус контроле	■	■	■	■	■	■
Спољашњи локус контроле	■	■	■	■	■	■
Склоност промискуитету	■	■	■	■	■	■
Жеља да упозна хомосексуалну особу	■	■	■	■	■	■
Ауторитарност	■	■	■	■	■	■
Веома немирно понашање у детињству	■	■	■	■	■	■
Грандиозни нарцизам	■	■	■	■	■	■
Рушење грандиозног нарцизма – празнина у осећањима	■	■	■	■	■	■
Спремност да се заљуби у особу истог пола	■	■	■	■	■	■
Став: слобода у коришћењу дроге	■	■	■	■	■	■
Склоност клађењу	■	■	■	■	■	■
Учесталост пушења	■	■	■	■	■	■
Учесталост коришћења алкохола	■	■	■	■	■	■
Сукоби са законом	■	■	■	■	■	■
Рецидивизам у сукобима са законом	■	■	■	■	■	■
Хедонистичка вредносна оријентација	■	■	■	■	■	■
Материјалистичка вредносна оријентација	■	■	■	■	■	■
Алтруистичка вредносна оријентација	■	■	■	■	■	■
Активистичка вредносна оријентација	■	■	■	■	■	■
Неуротизам	■	■	■	■	■	■
Екстраверзија	■	■	■	■	■	■
Отвореност	■	■	■	■	■	■
Сарадљивост	■	■	■	■	■	■
Савесност	■	■	■	■	■	■
Импулсивност или ниска контрола импулса	■	■	■	■	■	■
Хедонизам	■	■	■	■	■	■
Лењост	■	■	■	■	■	■
Пројекција аморалних импулса	■	■	■	■	■	■
Макијавелизам	■	■	■	■	■	■
Ресентимент	■	■	■	■	■	■
Садизам	■	■	■	■	■	■
Брутални хедонизам	■	■	■	■	■	■

	Само користе		Користе и растурају		Само растурају	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Пасивна аморалност	■	■	■	■	■	■
Генерална егзекутивна дисфункција*	■	■	■	■	■	■
Перцептивна дисторзија*	■	■	■	■	■	■
Повишена свесност*	■	■	■	■	■	■
Депресија*	■	■	■	■	■	■
Параноја*	■	■	■	■	■	■
Манија*	■	■	■	■	■	■
Социјална анхедонија*	■	■	■	■	■	■
Заравњени афекат*	■	■	■	■	■	■
Соматоформна дисрегулација*	■	■	■	■	■	■
Магијско мишљење*	■	■	■	■	■	■
Импулсивно тражење сензација	■	■	■	■	■	■
Самопоштовање	■	■	■	■	■	■

* Звезда изнад субдимензија Дезинтеграције показују да код ових особина није рађена анализа разлика по половима. Зато код тих особина постоји исти знак и код дечака и код девојака.

**Прилог 5. Листа ЗНАЧАЈНИХ ПРЕДИКТОРА САМО КОРИШЋЕЊА ДРОГЕ
код дечака и девојака³**

Канонички дискриминативни коефицијенти					
Предиктори	м	ж	Предиктори	м	ж
Перцепција присуства полиције у крају	-.294		Осећање усамљености	-.297	
Одласци у цркву	.289		Осећање страха и стрепње	-.416	
Постојање културних објеката у крају (позоришта, биоскопа, библиотека и сл.)		-.230	Склоност промискуитету	.449	
Перцепција ставова суседа према наркоменији		.452	Ауторитарност	.242	
Перцепција ставова суседа према криминалу	.214	.400	Веома немирно понашање у детињству	.407	
Појединци у суседству који се баве криминалом		.204	Празнина у осећањима	.233	
Доступност дроге у крају	.461	.204	Став: слобода у коришћењу дроге	.526	
Лична доступност дроге (нуђена дрога ученику)	.263	.638	Учесталост пушења	.384	.601
Заинтересованост и праћење политике	.229		Учесталост коришћења алкохола	.427	
Број одлазака у позориште за последњих 30 дана	-.261		Сукоби са законом		.383
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.355		Рецидивизам у сукобима са законом	.775	
Има ли школа школског полицајца		.420	Неуротизам		-.297
Агресивност наставника	-.356		Отвореност	.311	-.236
Алкохолизам наставника	.250		Савесност		-.581
Наставници имају разумевања за тешкоће ученика	.276	.220	Хедонизам	.946	.662
Наставници не оцењују према знању	.350		Лењост		.485
Субкултурални објекти у близини школе	.257		Пројекција аморалних импулса	-.252	
Бежање са часова		.253	Макијавелизам	-.338	.235
Бежање од школе	.403	.249	Садизам	.249	.354
Учествовање у тучи ван школе	.421	.598	Пасивна аморалност	-.651	
Ученик/ца: Претње другим ученицима	.246		Повишена свесност	-.705	
Ученик/ца: Сексуално узнемиравање других ученика		.225	Депресија	.662	
Чланство у вршњачкој групи		.489	Параноја	.742	
Дрога у групи вршњака	.964	.575	Заравњени афекат	.495	
Алкохол у групи вршњака	.211		Магијско мишљење	-.526	
Коцкање у групи вршњака	.219		Импулсивно тражење сензација	.877	.759
Туче у групи вршњака		.286	Самопоштовање	-.257	-.487
Наговарање чланова групе да проба дрогу		.502			

³ Анализа субдимензија концепта Дезинтеграције није рађена по полу ученика. Канонички дискриминативни коефицијенти који се налазе у колони М почев од „Повишене свесности“ односе се и на дечаке и на девојке.

**Прилог 6. Листа ЗНАЧАЈНИХ ПРЕДИКТОРА КОРИШЋЕЊА И РАСТУРАЊА
ДРОГЕ код дечака и девојака⁴**

Канонички дискриминативни коефицијенти					
Предиктори	М	Ж	Предиктори	М	Ж
Перцепција присуства полиције у крају		.223	Наговарање чланова групе да проба дрогу	.291	.410
Одласци у цркву		.304	Члан групе навијача	-.357	
Постојање субкултурних објеката у крају (коцкарница и сл.)		.209	Опажање смислености живота	-.308	-.467
Перцепција ставова суседа према криминалу		.221	Осећање страха и стрепње	-.367	
Доступност дроге у крају	.214	.275	Склоност коцкању	.319	
Лична доступност дроге (нуђена дрога ученику)	.864	.714	Склоност клађењу	.240	
Читање дневне или недељне штампе		-.284	Жеља да упозна хомосексуалну особу	.337	.235
Број одлазака у позориште за последњих 30 дана		.202	Ауторитарност		-.205
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.279	.253	Веома немирно понашање у детињству	.265	
Број посета интернет сајтовима о дрогама за последњих 30 дана	.204	.206	Празнина у осећањима	.282	.246
Одсуства мајке дужа од 30 дана		.201	Спремност да се заљуби у особу истог пола	.207	.203
Развод родитеља	.501		Став: слобода у коришћењу дроге	.646	.658
Демократски стил васпитања		.208	Учесталост пушења	.439	.375
Конфликтни стил васпитања		.244	Учесталост коришћења алкохола	.399	.265
Честе свађе са родитељима	.330		Рецидивизам у сукобима са законом	.565	.502
Насиље оца у породици	.288		Хедонистичка вредносна оријентација	-.420	-.415
Честе селидбе породице		.276	Материјалистичка вредносна оријентација	.733	.743
Криминал у породици		.413	Алтруистичка вредносна оријентација	.300	.304
Неповерење и лоша комуникација у породици		.332	Активистичка вредносна оријентација	.296	
Бежање од куће	.449	.450	Отвореност	.250	
Успех у последњем разреду	-.214		Савесност		-.209
Има ли школа школског полицајца		.551	Импулсивност или ниска контрола импулса	.201	.285
Ученици виђају школског полицајца		-.346	Хедонизам	.720	.569
Дилери дроге у школском дворишту	.388	.296	Пројекција аморалних импулса		.247
Активно бављење спортом за време школовања		-.339	Садизам	.257	.476
Бежање од школе	.528	.545	Брутални хедонизам		.307
Учествовање у тучи у школи	.291		Генерална егзекутивна дисфункција	.330	
Ученик/ца: Вређање других ученика	.259		Перцептивна дисторзија	.339	
Ученик/ца: Претње другим ученицима	.278	.252	Повишена свесност	.517	
Дрога у групи вршњака	.608	.555	Депресија	.289	
Криминал у групи вршњака	.402	.412	Заравњени афекат	.290	
			Импулсивно тражење сензација	.957	.977

⁴ Анализа субдимензија концепта Дезинтеграције није рађена по полу ученика. Канонички дискриминативни коефицијенти који се налазе у колони М почев од „Генералне егзекутивне дисфункције“ односе се и на дечаке и на девојке.

**Прилог 7. Листа ЗНАЧАЈНИХ ПРЕДИКТОРА САМО РАСТУРАЊА ДРОГЕ
код дечака и девојака^{5,6}**

Канонички дискриминативни коефицијенти					
Предиктори	М	Ж	Предиктори	М	Ж
Познавање неког од тих полицајца		-.345	Дрога у групи вршњака	.426	.249
Доступност дроге у крају	.203	.506	Криминал у групи вршњака	.253	.662
Лична доступност дроге (нуђена дрога ученику)	.670	.664	Туче у групи вршњака	.254	
Заинтересованост и праћење политике		.356	Подршка групе у тешкоћама	.218	-.350
Читање дневне или недељне штампе		.223	Наговарање чланова групе да проба дрогу	.299	
Број одлазака у позориште за последњих 30 дана	.463		Коцкање у групи	-.241	
Број сати у кафићу за последњих 30 дана	.323	-.282	Став чланова групе о кршењу закона	.393	
Перцепција економског статуса породице	.282		Навијач неког клуба	.356	
Одсуства оца дужа од 30 дана		.369	Члан групе навијача	.293	
Одсуства мајке дужа од 30 дана	.289		Спољашњи локус контроле		-.219
Развод родитеља	-.212	-.552	Радозналост		.366
Тешка болест у породици	.275	.220	Опажање смислености живота	-.372	
Ауторитарни стил васпитања		-.401	Осећање страха и стрепње	-.430	
Осећање да није вољен/а		-.216	Толеранција на фрустрације	.344	.226
Физичко кажњавање од стране оца	-.213		Субмисивност	-.230	.275
Насиље оца у породици	-.360	-.235	Склоност коцкању	-.418	-.518
Несигурност и немаштина у детињству		.305	Жеља да упозна хомосексуалну особу	.420	.269
Често је нешто желео/ла да има, али није могао/ла	.211		Ауторитарност		.286
Честе селидбе породице		.288	Празнина у осећањима		-.449
Физичка контрола		.233	Спремност да се заљуби у особу истог пола		.356
Психолошка контрола	.261		Став: слобода у коришћењу дроге	-.390	-.549
Криминал у породици		.246	Склоност клађењу	-.511	-.346
Неадекватно условљавање од родитеља	-.356	-.225	Учесталост пушења	.258	.425
Бежање од куће	.497	.384	Рецидивизам у сукобима са законом	.823	.982
Успех у последњем разреду		-.415	Неуротизам		-.331
Има ли школа школског полицајца	.843		Отвореност	.416	
Ученици виђају школског полицајца	-.760	.499	Савесност		-.322
Наставници се труде да што више научимо		.261	Импулсивност или ниска контрола импулса	.559	
Поносим се школом у коју идем (Приврженост школе)		.373	Хедонизам	.441	.857
Неки наставници омаловажавају ученике	.341		Пројекција аморалних импулса	-.233	.254
У овој школи се оцене дају напамет		-.335	Макијавелизам		.351
Дилери дроге у школском дворишту	.262	.286	Ресентимент		.345
Учествовање у тучи у школи		.552	Садизам	.725	-.563
Учествовање у тучама ван школе		.232	Депресија	.422	
Ученик/ца: Вређање других ученика	.251		Параноја	.461	
Ученик/ца: Сексуално узнемиравање других ученика	.368		Манија	.507	
Ученик/ца: Бојкот других ученика		.457	Социјална анхедонија	.323	
Ученик/ца: Претње другим ученицима	.499	.325	Соматоформна дисрегулација	.421	
Чланство у вршњачкој групи	.392	.344	Импулсивно тражење сензација	.847	.927
Алкохол у групи вршњака	.224	.359	Самопоштовање		-.282

⁵ Анализа субдимензија концепта Дезинтеграције није рађена по полу ученика. Канонички дискриминативни коефицијенти који се налазе у колони М почев од „Депресије“ односе се и на дечаке и на девојке.

⁶ Предиктори, посредни предиктори и привидни предиктори из породичног окружења код дечака у понашању Само растурају дрогу идентификовани су анализом разлика ових података између субзорка девојака и обједињених субзорка дечака и девојака.

Прилог 8. Листа ПРИВИДНИХ ФАКТОРА САМО КОРИШЋЕЊА ДРОГЕ код дечака и девојака

Корелације варијабли са дискриминативном функцијом					
Привидни предиктори	М	Ж	Привидни предиктори	М	Ж
Перцепција безбедности краја у ком станује		.287	Ученик/ца: Вређање других ученика	.276	.288
Млади у суседству који користе дрогу	.345	.326	Ученик/ца: Претње другим ученицима		.248
Појединци у суседству који се баве криминалом	.360		Алкохол у групи вршњака		.306
Читање дневне или недељне штампе	.244		Криминал у групи вршњака	.361	.288
Број сати у кафићу за последњих 30 дана		.251	Наговарање чланова групе да проба дрогу	.287	
Бежање од куће		.262	Став чланова групе о кршењу закона		.313
Успех у последњем разреду		-.349	Толеранција на фрустрације	.261	
Наставници се труде да што више научимо	.304		Хомосексуалне тенденције	.278	
Поносим се школом у коју идем (Приврженост школи)		.234	Учесталост коришћења алкохола		.406
У овој школи се оцене дају напамет	.385		Рецидивизам у сукобима са законом		.390
Око школе постоје згодна места за продају дроге	.268		Сарадљивост	-.396	
Дилери дроге у школском дворишту	.296		Лењост	.411	
Бежање са часова	.411		Ресентимент	.273	.449
Учествовање у тучи у школи	.376		Брутални хедонизам		.275

**Прилог 9. Листа ПРИВИДНИХ ФАКТОРА КОРИШЋЕЊА И РАСТУРАЊА
ДРОГЕ код дечака и девојака**

Корелације варијабли са дискриминативном функцијом					
Привидни предиктори	М	Ж	Привидни предиктори	М	Ж
Перцепција безбедности краја у ком станује		.322	Око школе постоје згодна места за продају дроге	.277	.258
Млади у суседству који користе дрогу	.243	.256	Бежање са часова	.396	.267
Појединци у суседству који се баве криминалом		.310	Учествовање у тучи ван школе		.323
Одсуства оца дужа од 30 дана	.351		Ученик/ца: Вређање других ученика		.309
Одсуства мајке дужа од 30 дана	.333		Ученик/ца: Сексуално узнемиравање других ученика	.226	.251
Анархични стил васпитања	.234	.326	Ученик/ца: Бојкот других ученика	.346	.379
Конфликтни стил васпитања	.303		Алкохол у групи вршњака	.390	.277
Честе свађе са родитељима		.345	Туче у групи вршњака	.298	.416
Осећање да није вољен/а	.311	.356	Став чланова групе о кршењу закона		.345
Физичко кажњавање од стране мајке		.243	Промискуитетне тенденције	.243	
Физичко кажњавање од стране оца		.212	Веома немирно понашање у детињству		.268
Вређање од стране родитеља (једног или оба)	.370	.342	Осећање немоћи		.230
Алкохолизам оца		.346	Осећање досаде		-.241
Често је нешто желео/ла да има, али није могао/ла		.236	Спољашњи локус контроле	.247	
Становање у лошим условима		.232	Сукоби са законом	.453	.580
Психолошка контрола		.226	Активистичка вредносна оријентација		.365
Криминал у породици	.227		Сарадљивост	.393	.312
Неповерење и лоша комуникација у породици	.305		Лењост	.479	.559
У породици научене социјалне вештине	.220		Пројекција аморалних импулса	.307	
Има ли школа школског полицајца	.310		Макијавелизам	.542	.355
Наставници се труде да што више научимо	.254		Ресентимент	.454	.391
Алкохолизам наставника	.313	.305	Брутални хедонизам	.541	
Неки наставници омаловажавају ученике	.239	.223	Пасивна аморалност	.361	.342
Доживео/ла сам претње наставника		.263	Параноја	.524	.524
У овој школи се оцене дају напамет	.230	.301	Социјална анхедонија	.584	.584
Наставници не оцењују према знању		.292	Соматоформна дисрегулација	.396	.396
			Магијско мишљење	.370	.370

**Прилог 10. Листа ПРИВИДНИХ ФАКТОРА САМО РАСТУРАЊА ДРОГЕ
код дечака и девојака**

Корелације варијабли са дискриминативном функцијом					
Привидни предиктори	М	Ж	Привидни предиктори	М	Ж
Перцепција безбедности краја у ком станује	.262		Став чланова групе о кршењу закона	.414	
Перцепција присуства полиције у крају		-.284	Спремност да се заљуби у особу истог пола	.372	
Одсуства мајке дужа од 30 дана		.241	Учесталост коришћења алкохола	.306	.339
Омаловажавање од стране наставника		.271	Сукоби са законом	.764	
Доживео/ла сам претње наставника	.249	.255	Сарадљивост	-.458	
Око школе постоје згодна места за продају дроге	.281	.284	Импулсивност или ниска контрола импулса		.301
Бежање од школе	.237	.252	Лењост	.375	
Учествовање у тучи у школи	.282		Макијавелизам	.368	
Учествовање у тучи ван школе	.324		Ресентимент	.391	
Ученик/ца: Бојкот других ученика	.383		Пасивна аморалност	.299	
Туче у групи вршњака		.357	Заравњени афекат	.392	.392
Наговарање чланова групе да проба дрогу		.406	Перцептивна дисторзија	.628	.628

**Прилог 11. Листа ПОСРЕДНИХ ПРЕДИКТОРА САМО КОРИШЋЕЊА ДРОГЕ
код дечака и девојака**

Варијабле	М		Ж	
	С	r	С	r
Учествовање у тучи у школи			-.314	.128
Ученик/ца: Бојкот других ученика			-.215	.157
Ученици виђају школског полицајца			-.351	.016
Сукоби са законом	-.593	.317		
Ниска контрола импулса	-.287	.213	-.237	.371
Пасивна аморалност			-.297	.156
Генерална егзекутивна дисфункција	.433	-.033	.433	-.033
Манија	-.310	-.046	-.310	-.046

С је канонички дискриминативни коефицијент; r је корелација са дискриминативном функцијом

**Прилог 12. Листа ПОСРЕДНИХ ПРЕДИКТОРА КОРИШЋЕЊА И РАСТУРАЊА
ДРОГЕ код дечака и девојака**

Варијабле	М		Ж	
	С	r	С	r
Осећање подршке од стране породице	-.190	.372	-.223	.442
Несигурност и немаштина у породици			-.289	.129
Насилност оца у породици			.261	.302
Припадност пријатељским групама	.481	-.138	.317	-.104
Субмисивност			-.278	.152
Манија	-.473	.569	-.473	.569

С је канонички дискриминативни коефицијент; r је корелација са дискриминативном функцијом

**Прилог 13. Листа ПОСРЕДНИХ ПРЕДИКТОРА
САМО РАСТУРАЊА ДРОГЕ код дечака и девојака**

Варијабле	М		Ж	
	С	r	С	r
Опажање економског статуса породице			-.282	-.027
Школа нема школског полицајца			-.480	.191
Коцкање у групи вршњака	-.241	.226		
Осећање немоћи			-.284	.100
Опажање смисла живота			-.261	.194
Сукоби са законом			-.558	.452
Брутални хедонизам	-.361	.277		
Генерална егзекутивна дисфункција	-.572	.347	-.572	.347
Повишена свесност	-.249	.333	-.249	.333
Магијско мишљење	-.402	.031	-.402	.031

С је канонички дискриминативни коефицијент; r је корелација са дискриминативном функцијом

**Прилог 14. Листа ПОТПУНО ИРЕЛЕВАНТНИХ ВАРИЈАБЛИ
САМО КОРИШЋЕЊА ДРОГЕ (и код дечака и код девојака)⁷**

Незначајни канонички дискриминативни коефицијенти и корелације	
Познавање неког од тих полицајца	Неповерење и лоша комуникација у породици
Постојање субкултурних објеката у крају (коцкарница и сл.)	Подршка породице у тешкоћама
Постојање доступних спортских терена	У породици научене социјалне вештине
Познавање суседа	Неадекватно условљавање од родитеља
Оптимизам за будућност	Породица не разуме његове/њене проблеме
Има представу о будућој професији	Породици је стало да добро учи
Степен осећања аномије	Родитељи контролишу успех у школи
Број сати у последњих 30 дана у читању књижевних дела	Неки наставници омаловажавају ученике
Број одлазака у биоскоп за последњих 30 дана	Доживео/ла сам претње наставника
Перцепција економског статуса породице	Активно бављење спортом за време школовања
Доживљена смрт оца или мајке	Учествовање у ваннаставним активностима
Одсуства оца дужа од 30 дана	Подршка групе у тешкоћама
Одсуства мајке дужа од 30 дана	Навијач неког клуба
Развод родитеља	Члан групе навијача
Тешка болест у породици	Радозналост
Ауторитарни стил васпитања	Опажање смислености живота
Анархични стил васпитања	Осећање досаде
Демократски стил васпитања	Субмисивност
Конфликтни стил васпитања	Осећање немоћи
Честе свађе са родитељима	Склоност коцкању
Осећање да није вољен/а	Унутрашњи локус контроле
Физичко кажњавање од стране мајке	Спољашњи локус контроле
Физичко кажњавање од стране оца	Жеља да упозна хомосексуалну особу
Вређање од стране родитеља (једног или оба)	Грандиозни нарцизам
Алкохолизам оца	Склоност клађењу
Насиље оца у породици	Хедонистичка вредносна оријентација
Несигурност и немаштина у детињству	Материјалистичка вредносна оријентација
Често је нешто желео/ла да има, али није могао/ла	Алтруистичка вредносна оријентација
Честе селидбе породице	Активистичка вредносна оријентација
Становање у лошим условима	Екстраверзија
Физичка контрола од стране родитеља	Перцептивна дисторзија
Психолошка контрола од стране родитеља	Социјална анхедонија
Криминал у породици	Соматоформна дисрегулација

⁷ Због тога што дискриминативна функција варијабли породичног окружења није била значајна у овом списку се налазе и све варијабле из тог подручја (33)

**Прилог 15. Листа ПОТПУНО ИРЕЛЕВАНТНИХ ВАРИЈАБЛИ
КОРИШЋЕЊА И РАСТУРАЊА ДРОГЕ (и код дечака и код девојака)**

Незначајни канонички дискриминативни коефицијенти и корелације	
Познавање неког од тих полицајца	Породици је стало да добро учи
Постојање културних објеката у крају (позоришта, биоскопа, библиотека и сл.)	Родитељи контролишу успех у школи
Постојање доступних спортских терена	Агресивност наставника
Познавање суседа	Поносим се школом у коју идем (Приврженост школи)
Перцепција ставова суседа према наркоманији	Наставници имају разумевања за тешкоће ученика
Заинтересованост и праћење политике	Субкултурални објекти у близини школе
Оптимизам за будућност	Учествовање у ваннаставним активностима
Има представу о будућој професији	Подршка групе у тешкоћама
Степен осећања аномије	Коцкање у групи
Број сати у последњих 30 дана у читању књижевних дела	Навијач неког клуба
Број одлазака у биоскоп за последњих 30 дана	Осећање усамљености
Перцепција економског статуса породице	Радозналост
Доживљена смрт оца или мајке	Толеранција на фрустрације
Тешка болест у породици	Унутрашњи локус контроле
Ауторитарни стил васпитања	Спољашњи локус контроле
Физичка контрола од стране родитеља	Грандиозни нарцизам
Неадекватно условљавање од родитеља	Неуротизам
Породица не разуме његове/њене проблеме	Екстраверзија

**Прилог 16. Листа ПОТПУНО ИРЕЛЕВАНТНИХ ВАРИЈАБЛИ
САМО РАСТУРАЊА ДРОГЕ
(и код дечака и код девојака)**

Незначајни канонички дискриминативни коефицијенти и корелације	
Одласци у цркву	Становање у лошим условима
Постојање културних објеката у крају (позоришта, биоскопа, библиотека и сл.)	Подршка породице у тешкоћама
Постојање субкултурних објеката у крају (коцкарница и сл.)	У породици научене социјалне вештине
Постојање доступних спортских терена	Породица не разуме његове/њене проблеме
Познавање суседа	Породици је стало да добро учи
Перцепција ставова суседа према наркоманији	Родитељи контролишу успех у школи
Перцепција ставова суседа према криминалу	Агресивност наставника
Млади у суседству који користе дрогу	Наставници имају разумевања за тешкоће ученика
Појединци у суседству који се баве криминалом	Наставници не оцењују према знању
Гледање шунд емисија на ТВ	Субкултурални објекти у близини школе
Оптимизам за будућност	Активно бављење спортом за време школовања
Има представу о будућој професији	Учествовање у ваннаставним активностима
Степен осећања аномије	Бежање са часова
Број сати у последњих 30 дана у читању књижевних дела	Алкохолизам наставника
Број одлазака у биоскоп за последњих 30 дана	Осећање досаде
Број посета интернет сајтовима о дрогама за последњих 30 дана	Унутрашњи локус контроле
Доживљена смрт оца или мајке	Грандиозни нарцизам
Анархични стил васпитања	Хедонистичка вредносна оријентација
Демократски стил васпитања	Материјалистичка вредносна оријентација
Конфликтни стил васпитања	Алтруистичка вредносна оријентација
Честе свађе са родитељима	Активистичка вредносна оријентација
Физичко кажњавање од стране мајке	Екстраверзија
Алкохолизам оца	

Прилог 8.
Упитник о карактеристикама и понашању ученика средњих школа у Београду

Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju
i rehabilitaciju
Odeljenje za prevenciju
i tretman poremećaja ponašanja
Beograd, Visokog Stevana 2

UPITNIK O KARAKTERISTIKAMA I PONAŠANJU UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA U BEOGRADU

Poštovana gospođice, poštovani gospodine,
na sledećim stranama nalaze se pitanja kojima želimo da opišemo neke najvažnije karakteristike i ponašanja učenika srednjih škola u Beogradu.

Ti podaci su nam potrebni za naučno istraživanje koje radi Fakultet. Vaši odgovori sabiraju se za ceo uzorak od preko 1.000 učenika i nigde se ne vide odgovori pojedinca. Osim u naučne svrhe, podaci koje dobijemo od Vas, ne mogu se nikako drugačije koristiti.

Garancija za to je sam Fakultet, ali i činjenica da je Upitnik ANONIMAN i da ga ne treba potpisivati. Zato na pitanja odgovarajte SLOBODNO I ISKRENO.

Škole u kojima se vrši ovo anketiranje izabarane su metodom slučajnog izbora. Učenici koji učestvuju u njemu, izabrani su na isti način. U Vašoj školi će biti anketirano oko 120 učenika.

Na skoro sva pitanja se odgovara zaokruživanjem JEDNOG broja kod ponuđenih odgovora. Samo ako se to posebno traži, odgovor napišite na liniju uz pitanje.

Molimo da odgovorite na svako pitanje bez preskakanja. Prekontrolišite na kraju da li ste propustili da odgovorite na neko pitanje. Pazite, neka pitanja su prilično lične prirode i zato ne dajte da drugi gledaju šta odgovarate.

- Hvala na saradnji –

I DEO UPITNIKA

OPŠTI PODACI

Da bismo mogli da upoređujemo odgovore učenika različitog pola ili uzrasta, potrebni su nam i neki opšti podaci o Vama. Ti podaci sadržani su u sledećim pitanjima:

1. Koliko imate godina?

(zaokružite jedan broj ispod)

15   16   17   18   19   20   21

2. Kog ste pola?

(zaokružite jedan broj ispod)

1. Ženski   2. Muški

3. Kakav ste uspeh imali u prethodnom razredu?

(zaokružite jedan broj ispod)

1. Popravni ispit   2. Dovoljan   3. Dobar   4. Vrlo dobar   5. Odličan

4. Gde stalno živite?

(zaokružite jedan broj ispod)

1. U gradu   2. U prigradskom naselju   3. Na selu

5. Sa kim živite?

(zaokružite jedan broj)

1. Sa oba roditelja
2. Sa oba roditelja
3. Samo sa ocem
4. Sa babom – dedom
5. Kod rođaka
6. Sa starateljem
7. U domu za decu bez roditelja
8. U učeničkom domu
9. Ostalo

6. Koja je stručna sprema Vaših roditelja?

(zaokružite jedan broj kod oca i majke)

1. Bez obrazovanja
2. Nepotpuna osnovna škola
3. Osnovna škola
4. Srednja stručna sprema
5. Viša stručna sprema
6. Visoka stručna sprema
7. Magistar nauka
8. Doktorat nauka
9. Ostalo

Otac	Majka
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5
6	6
7	7
8	8
9	9

7. Kakvo je ekonomsko stanje Vaše porodice?

(zaokružite jedan broj)

1. Vrlo dobro
2. Dobro
3. Osrednje
4. Prilično slabo
5. Vrlo slabo

II DEO UPITNIKA

KARAKTERISTIKE OKOLINE

Za naše istraživanje važni su nam i podaci o uslovima i karakteristikama sredine u kojoj živite. Molimo Vas da pažljivo pročitate pitanja i da na njih odgovorite iskreno. *Odgovara se tako što se zaokružuje jedan broj ispred odgovora koji se nalazi ispod pitanja.*

1. Da li se kraj u kome stanujete, po Vašem mišljenju, može smatrati bezbednim za život?

(Zaokružite jedan odgovor)

1. Da, dovoljno je bezbedan
2. To je relativno bezbedan kraj
3. Taj kraj je na lošem glasu zbog kriminala ili narkomanije

2. Da li se u Vašem kraju često mogu videti policajci pozornici ili patrole?

(Zaokružite jedan odgovor)

1. Da, često
2. Da, retko
3. Ne viđaju se

3. Da li možda znate nekog od tih policajaca?

(Zaokružite jedan odgovor)

1. Znam
2. Ne znam
3. Ne viđam ih

4. Da li škola u koju Vi idete ima školskog policajca?

(Zaokružite jedan odgovor)

1. Ima
2. Ne znam
3. Nema

5. Da li učenici često viđaju tog policajca?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Da, često   2. Da, ali retko   3. Ne viđaju ga   4. Nemamo policajca ili ne znam

6. Da li idete u crkvu?*(zaokružite jedan odgovor)*

1. Često idem ovde u kraju   2. Idem u neke druge crkve   3. Idem retko   4. Ne idem

7. Ima li u Vašem kraju (bliže od 1 km) bilo koji od sledećih objekata: pozorišta, bioskopa, biblioteka ili čitaonica?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Ima   2. Nema

8. Ima li u Vašem kraju (bliže od 1 km) bilo koji od sledećih objekata: kockarnica, kladionica, igraonica, kafića koji rade do kasno u noć?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Ima   2. Nema

9. Ima li u Vašem kraju sportskih objekata ili terena koje možete koristiti?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Ima   2. Ima, ali se ne mogu koristiti   3. Nema

10. Koliko poznajete svoje susede?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Vrlo dobro   2. Dobro   3. Slabo   4. Ne poznajem

11. Kakav je stav suseda prema narkomaniji?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Većina to osuđuje   2. Neki osuđuju, neki ne (ili ne znam)   3. Većina to ne osuđuje

12. A kakav je njihov stav prema kriminalu?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Većina to osuđuje   2. Neki osuđuju, neki ne (ili ne znam)   3. Većina to ne osuđuje

13. Ima li u Vašem susedstvu mladih ljudi koji koriste drogu?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Nema   2. Ima

14. Ima li u Vašem susedstvu ljudi koji se bave kriminalom?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Nema   2. Ima

15. Postoje li u Vašem kraju mesta koja su pogodna za prodaju i kupovinu droge?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Ne postoje   2. Nije mi poznato   3. Postoje

16. Da li Vam je neko (na bilo kom mestu) nudio da kupite drogu ili čak da Vam je poklone?*(Zaokružite jedan odgovor)*

1. Nisam   2. Jesam samo jednom   3. Jesam više puta

III DEO UPITNIKA**PORODIČNA SREDINA**

Za ponašanje svakog čoveka, pa i Vaše, važna je porodična sredina. Ona, nažalost, kod nekih ljudi može nedostajati ili loše uticati na formiranje ličnosti. Zato su nam ti podaci jako važni. Molimo za iskrene odgovore, čak i kod pitanja koja Vam bude bolne uspomene.

1. Počinjemo prvo sa onim što je najteže, tj. stresnim događajima, koji se retko, ali ipak dešavaju u životu. Molimo Vas da pored svakog od njih zaokružite odgovor DA, ako se on desio ili odgovor NE, ako se nije desio.

1	Da li ste doživeli smrt oca ili majke?	1. Ne	2. Da
2	Da li ste doživeli smrt nekog drugog bliskog člana porodice (brata, sestre ili nekog drugog)?	1. Ne	2. Da
3	Da li je nekad Vaš otac bio odsutan iz Vašeg života duže od mesec dana (iz bilo kog razloga)?	1. Ne	2. Da
4	Da li je nekad Vaša majka bila odsutna iz Vašeg života duže od mesec dana (iz bilo kog razloga)?	1. Ne	2. Da

5	Da li su Vaši roditelji razvedeni?	1. Ne	2. Da
6	Da li neka Vama draga osoba u porodici (otac, majka, brat, sestra) boluje ili je bolovala od neke bolesti više meseci?	1. Ne	2. Da

2. Interesuju nas odnosi između Vas i roditelja, i uslovi u kojima ste odrastali. Molimo za iskrene odgovore. Odgovarajte zaokruživanjem jednog broja desno od svake tvrdnje. Značenje tih brojeva napisano Vam je iznad tvrdnji. Nemojte preskakati tvrdnje.

Pitanja ili tvrdnje		Odgovori				
	1 = Potpuno netačno	2 = Uglavnom netačno	3 = I tačno i nije tačno	4 = Uglavnom tačno	5 = Potpuno tačno	
a	Moji roditelji su strogi. Oni traže od mene da se pridržavam onoga što mi oni kažu. Ako to ne radim, ljute se, a ponekad me na razne načine i kazne.	1	2	3	4	5
b	Meni su moji roditelji dozvoljavali da radim šta hoću i da izlazim kud god hoću. Nisu bili mnogo zainteresovani da me kontrolišu i da mi daju savete.	1	2	3	4	5
v	U mojoj porodici često smo razgovarali i dogovarali se o tome kako ja treba da se ponašam i šta da radim. Pri tome se vodilo računa i šta ja mislim.	1	2	3	4	5
g	Roditelji su međusobno imali različito mišljenje oko toga šta je dobro za mene ili šta treba da radim. Znali su i da se posvađaju ponekad oko toga.	1	2	3	4	5
d	Moje svađe ili nesporazumi sa roditeljima (ili samo sa jednim od njih), bili su relativno česti.	1	2	3	4	5
đ	Roditelji (ili jedan od njih), me nisu baš naročito voleli.	1	2	3	4	5
e	U detinjstvu sam dobijao/dobijala batine od majke.	1	2	3	4	5
ž	U detinjstvu sam dobijao/dobijala batine od oca.	1	2	3	4	5
z	Nekad ređe, a nekad češće bilo je vređanja i omalovažavanja od strane oba ili samo jednog roditelja.	1	2	3	4	5
i	Moj otac dosta pije (ili je ranije dosta pio).	1	2	3	4	5
j	Moj otac se s vremena na vreme ponaša/ponašao nasilno.	1	2	3	4	5
k	Moje detinjstvo je karakterisala materijalna nesigurnost i nemaština.	1	2	3	4	5
l	Mnoge stvari od odeće ili obuće sam želeo/želela, ali roditelji nisu mogli da mi kupe.	1	2	3	4	5
lj	Moja porodica se veoma često selila iz jednog mesta u drugo ili iz jednog stana u drugi.	1	2	3	4	5
m	Često sam sa porodicom živeo/živela u lošim i skućenim stambenim uslovima.	1	2	3	4	5
n	Kad negde idem moram obavezno kažem roditeljima gde idem i kada se vraćam.	1	2	3	4	5
nj	Roditelji mi često govore šta su sve uradili i žrtvovali za mene.	1	2	3	4	5
o	Kada mi je teško mogu to da kažem nekom iz moje porodice, a da se posle toga ne osećam loše.	1	2	3	4	5
p	Voleo/volela bih da je moja porodica drugačija.	1	2	3	4	5
r	U mojoj užoj ili široj porodici ima pojedinaca koji su imali sukobe sa zakonom.	1	2	3	4	5
s	U porodici sam se naučio/naučila disciplini i samokontroli, čak i u teškim situacijama.	1	2	3	4	5
t	Moja majka je znala da mi kaže lepu reč ili da me na neki drugi način nagradi čak i kad napravim neku glupost i kad zaslužujem grdnju.	1	2	3	4	5
6	Moji roditelji se sa pažnjom interesuju za sve što se dešava u mom životu.	1	2	3	4	5
B	Sve što mi se desi ne skrivam od roditelja.	1	2	3	4	5
Г	Uvek govorim roditeljima o svojim planovima.	1	2	3	4	5
Д	Roditeljima sam uvek govorio/govorila istinu, ma kakva ona bila.	1	2	3	4	5
ђ	Roditelji uvek više veruju svom detetu nego nekom drugom.	1	2	3	4	5

ж	Sa roditeljima razgovaram otvoreno i iskreno.	1	2	3	4	5
з	Sa roditeljima razgovaram o mom društvu.	1	2	3	4	5
и	Mogu roditeljima poveriti probleme koji se tiču mojih intimnih veza.	1	2	3	4	5
9	Moji roditelji i ja sve probleme rešavamo razgovorom.	1	2	3	4	5
љ	Roditelji imaju poverenja u mene.	1	2	3	4	5
м	Često prihvatam savete koje mi daju roditelji.	1	2	3	4	5

IV DEO UPITNIKA

ŠKOLSKO OKRUŽENJE

Na redu su pitanja u vezi sa školom u koju idete, kao i o Vašim stavovima koji se tiču procesa obrazovanja. Molimo Vas da iskreno odgovarate. Način odgovaranja objašnjen je kod svake grupe pitanja.

Počnimo najpre sa pitanjima (tvrdnjama) na koje odgovarate zaokruživanjem jednog broja od 1 do 5 koji se nalaze desno od pitanja. Značenje tih brojeva napisano Vam je iznad pitanja, tj. tvrdnji.

	Pitanja ili tvrdnje	Odgovori				
		1 = Potpuno netačno	2 = Uglavnom netačno	3 = I tačno i nije tačno	4 = Uglavnom tačno	5 = Potpuno tačno
a	Mojoj porodici je veoma stalo da dobro učim i lepo se ponašam u školi.	1	2	3	4	5
b	Moji roditelji često dolaze u školu ili na roditeljske sastanke.	1	2	3	4	5
v	Mislim da se nastavnici u školi trude da što više naučimo i da se korektno ponašamo.	1	2	3	4	5
g	Neki nastavnici u školi su prilično agresivni prema učenicima.	1	2	3	4	5
d	U ovoj školi ima i nastavnika koji previše piju.	1	2	3	4	5
đ	Kad god me neko pita u koju školu idem, ja mu sa ponosom kažem ime ove škole.	1	2	3	4	5
e	Većina nastavnika ima razumevanja kada imam neki problem.	1	2	3	4	5
ž	Imam utisak da me neki nastavnici omalovažavaju kad odgovaram, a i inače.	1	2	3	4	5
z	Doživeo/doživela sam da mi je nastavnik pretio ili govorio ružne reči.	1	2	3	4	5
i	Čini mi se da nas nastavnici prilično napamet ocenjuju.	1	2	3	4	5
j	U ovoj školi ocene se daju prema drugim kriterijumima, a ne prema znanju.	1	2	3	4	5

Na sledećih nekoliko pitanja odgovarajte zaokruživanjem DA ili NE

k	Da li u blizini Vaše škole (manje od 500 m) postoje pogodna mesta za prodaju ili kupovinu droge?	1. Ne	2. Da
l	Da li u blizini Vaše škole (manje od 500 m) ima kockarnica, kladionica, igraonica i sl.?	1. Ne	2. Da
lj	Da li se nekad u dvorištu Vaše škole ili u njenoj blizini pojave mladići ili devojke koji prodaju ili nude drogu?	1. Ne	2. Da
m	Da li se bavite (u smislu treniranja ili čestog igranja) nekim sportom? 1. Ne 2. Da, _____ (napišite na liniju kojim)		

Zbog prirode pitanja opet moramo promeniti način odgovaranja. Sada zaokružite jedan broj kod odgovora koji se nalaze ispod pitanja.

17. Učestvujete li u vannastavnim aktivnostima u školi?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Da, često   2. Da, ponekad   3. I da i ne   4. Retko   5. Ne učestvujem

18. Većina učenika s vremena na vreme pobegne sa časova. Da li se to i Vama dešavalo?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nije nijednom   2. Jeste jednom   3. Jeste, dva puta   4. Jeste, tri puta   5. Jeste, više puta

19. A da li Vam se desilo da ste IZOSTALI IZ ŠKOLE JEDAN ILI VIŠE UZASTOPNIH DANA, a da to niste rekli roditeljima?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nije nijednom   2. Jeste jednom   3. Jeste, dva puta   4. Jeste, tri puta   5. Jeste, više puta

20. Koliko ste imali godina kada Vam se to prvi put desilo?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nije mi se to desilo   2. Pre 14-e godine   3. Napišite na liniju broj godina _____
(posle 14.)

21. A da li ste nekad samovoljno OTIŠLI OD KUĆE NA DUŽE OD JEDNOG DANA, a da roditelji nisu znali gde ste?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nisam nijednom   2. Jesam jednom   3. Jesam, dva puta   4. Jesam, tri puta   5. Jesam, više puta

22. Ako Vam se to desilo, koliko ste imali godina kada ste to prvi put uradili?

1. Nije mi se to desilo   2. Imao/imala sam _____ godina

23. Da li ste kao učenik kažnjavani ukorom?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nisam nijednom   2. Jesam jednom   3. Jesam dva puta   4. Jesam tri puta   5. Jesam više puta

24. Mladi se ponekad međusobno i potuku. Da li se to i Vama dešavalo?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

- a) u školi   1. Nije nijednom   2. Jeste jednom   3. Jeste dva puta   4. Jeste tri puta   5. Jeste više puta
- b) van škole   1. Nije nijednom   2. Jeste jednom   3. Jeste dva puta   4. Jeste tri puta   5. Jeste više puta

25. Koliko ste imali godina kada ste se prvi put potukli (u školi ili van nje svejedno)?

1. Nisam se tukao/tukla   3. Imao/imala sam _____ godina
(napišite na liniju broj godina)

26. Da li ste nekad nekog učenika ili učenicu..... (zaokružite broj pored jednog odgovora)	1= Nisam nijednom	2= Jesam jednom	3= Jesam dva puta	4= Jesam tri puta	5= Jesam više puta
a) nazivali pogrđnim imenom i vredali	1	2	3	4	5
b) dodirivali bez njihove saglasnosti	1	2	3	4	5
v) bojkotovali nedružeci se ili nerazgovarajući	1	2	3	4	5
g) ili im nešto pretili	1	2	3	4	5

V DEO UPITNIKA

GRUPA PRIJATELJA

Po pravilu većina ljudi ima jednog ili više prijatelja sa kojima je blizak. Oni su važni za naše ponašanje, pa zato i pitanja o njima. Molimo za iskrene odgovore.

Odgovara se zaokruživanjem jednog broja ispred odgovora koji se nalaze ispod pitanja.

1. Da li imate jednog ili više drugova/drugarica sa kojima ste veoma bliski, tako da sa njima možete pričati o svemu, pa i o svojim tajnama?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nemam

2. Imam

2. Da li neko od tih bliskih drugova/drugarica češće pije alkohol?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nemam bliske prijatelje

2. Ne pije

3. Da, pije

3. Da li neko od Vaših bliskih drugova (drugarica) koristi drogu?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nemam bliske prijatelje

2. Ne koristi

3. Da, koristi

4. Da li se Vaši bliski drugovi/drugarice nekad potuku međusobno ili sa nekim drugim?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nemam bliske prijatelje

2. Ne potuku se

3. Retko kad se potuku

4. Potuku se

5. Kad imate nekih teškoća da li Vas bliski drugovi/drugarice podržavaju?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nemam bliske prijatelje

2. Ne podržavaju me/ili
nemam teškoća

3. Ponekad me
podržavaju

4. Podržavaju me
često

6. Jesu li neki Vaši prijatelji imali sukob sa zakonom?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nemam bliske prijatelje

2. Nisu

3. Jesu

4. Jesu, više puta

7. Da li Vas je neko od Vama bliskih drugova/drugarica nagovarao ili ubeđivao da probate drogu?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nemam bliske prijatelje

2. Nije

3. Jeste jednom

4. Jeste više puta

8. Da li neko od Vaših drugova/drugarica voli da se kocka?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Ne   2. Ne znam   3. Da, ima takvih

9. Šta misle Vama bliski drugovi/drugarice o kršenju zakona?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nemam bliske prijatelje   2. Osuđuju takva ponašanja   3. Neki osuđuju, neki ne   4. Većina ne osuđuje takva ponašanja

10. Da li ste vatreni navijač nekog kluba?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nisam   2. Navijač sam, ali ne vatreni   3. Jesam

11. Da li ste član neke grupe navijača tog kluba?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nisam navijač   2. Nisam član   3. Jesam član

VI DEO UPITNIKA

OPŠTE OKRUŽENJE

U nauci se smatra da na ponašanje utiče i opšte okruženje. Da bismo tu tezu proverili potrebni su nam Vaši iskreni odgovori, čak i na pitanja koja su pomalo čudna. Na pitanja se odgovara zaokruživanjem broja ispred jednog predloženog odgovora ili dopisivanjem odgovora

1. Da li ste zainteresovani, tj. da li pratite politička zbivanja u zemlji ili van nje?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Ne pratim   2. Vrlo retko pratim   3. I pratim i ne pratim   4. Pratim često

2. Da li čitate dnevnu ili nedeljnu štampu?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Ne čitam   2. Vrlo retko   3. Čitam redovno

3. Gledate li (ili ste gledali) neku od sledećih emisija: „Grand show“, „Grand parada“, „Veliki brat“, „Farma“, „48 sati svadba“ i slično?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Ne gledam   2. Gledam ponekad   3. Gledam redovno

4. Da li ste optimista ili pesimista u pogledu Vaše životne perspektive?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Veliki sam pesimista   2. Pesimista sam   3. Kako kad   4. Optimista sam   5. Veliki sam optimista

5. Imate li već sada predstavu o tome šta će biti Vaša profesija?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nemam   2. Imam delimično   3. Imam čvrsto opredeljenje

6. U poslednjih 30 dana, koliko ste...

a) sati proveli u čitanju književnih dela: _____

(Napišite na liniju. Ako niste, napišite 0)

v) puta bili u bioskopu: _____

(Napišite na liniju. Ako niste, napišite 0)

b) puta bili u pozorištu: _____

(Napišite na liniju. Ako niste, napišite 0)

g) puta bili u nekom klubu ili kafiću: _____

(Napišite na liniju. Ako niste, napišite 0)

d) puta na Internetu posetili sajtove na kojima se govori o drogi: _____

(Napišite na liniju. Ako niste, napišite 0)

VII DEO UPITNIKA

INDIVIDUALNA SVOJSTVA

Po teoriji na naše ponašanje najviše utiču tzv. individualne karakteristike. Tvrdnjama tj. pitanjima koja slede želimo to da proverimo i zato Vas molimo za iskrene odgovore. Podsećamo Vas da se često radi o ličnim stvarima i da drugi ne treba da vide Vaše odgovore. Podsećamo Vas i da je upitnik ANONIMAN.

Pročitajte i odgovorite na svaku tvrdnju bez preskakanja. Vreme nije ograničeno, ali odgovarajte brzo, onako kako Vam prvo padne na pamet. Odgovarajte kao i do sada – zaokruživanjem jednog broja sa desne strane. Značenja tih brojeva napisana su iznad tvrdnji.

	Tvrdnje		Odgovori					
	1 = Potpuno netačno	2 = Uglavnom netačno	3 = I tačno je i nije	4 = Uglavnom tačno	5 = Potpuno tačno			
Ia	Ja sam radoznala osoba			1	2	3	4	5
Ig	Često sam potpuno obuzet/ta strahom i strepim u svakoj važnijoj situaciji			1	2	3	4	5
Id	Pogrešno je da se drugi toliko uzbuđuju zato što neko sam odluči da koristi drogu			1	2	3	4	5
Ie	Lakše mi je da prihvatim mišljenje drugova i drugarica nego da se raspravljam sa njima			1	2	3	4	5
Iz	Uzbuđuju me igre na sreću i klađenje			1	2	3	4	5
Ii	Kad mogu, odem u kockarnicu da vidim imam li sreće			1	2	3	4	5
Ij	Ostajem miran/na i pribran/na i u opasnim situacijama			1	2	3	4	5
Ik	Nemam ništa protiv da se zaljubim u osobu istog pola			1	2	3	4	5
Il	Volim da imam što više devojaka (momaka)			1	2	3	4	5
Im	Naše društvo bi mnogo brže napredovalo kada bi se poštovao red i poredak			1	2	3	4	5
In	Kao dete bio/bila sam previše nemiran/na			1	2	3	4	5
Inj	Mislim da sam sposobnija i pametnija osoba od velike većine ljudi koje znam uključujući i autore ovih pitanja			1	2	3	4	5
Io	Verujem da ću u životu postići takve uspehe da će mi se ljudi diviti			1	2	3	4	5
Ip	S vremena na vreme, ali sve češće, osećam se potpuno prazno			1	2	3	4	5
Ir	U poslednje vreme ponekad me preplavi osećanje nemoći			1	2	3	4	5
Iu	Voleo/la bih da sretnem neke osobe koje su homoseksualci			1	2	3	4	5
Ic	Spreman/spremna sam da u potpunosti snosim odgovornost ako nešto uradim kako ne valja ili ako u nečemu ne uspem			1	2	3	4	5

	1 = Potpuno netačno	2 = Uglavnom netačno	3 = I tačno je i nije	4 = Uglavnom tačno	5 = Potpuno tačno				
Ič	Moje ponašanje, greške koje pravim, pa i neuspesi, mnogo više zavise od slučajnih okolnosti i drugih ljudi, a ne od mene				1	2	3	4	5
Iš	Sve što se dešava oko nas regulisano je nekom sudbinom i ja tu ništa ne mogu da popravim				1	2	3	4	5
a1	Osećam da vrednosti koje su poštovali naši roditelji brzo nestaju				1	2	3	4	5
a2	Problem je u tome što većina ljudi ne veruju jedni drugima				1	2	3	4	5
a3	Često osećam kao da ne pripadam ovom svetu				1	2	3	4	5
a4	Mnogima je bilo bolje u stara vremena jer je svako znao šta treba da radi				1	2	3	4	5
a5	Čini mi se da stariji bolje znaju od mene šta je ispravno				1	2	3	4	5
U6	Moji socijalni odnosi su površni				1	2	3	4	5
U7	Ljudi su oko mene, ali ne i sa mnom				1	2	3	4	5
R8	Ponekad se osećam potpuno beskorisno				1	2	3	4	5
R9	Sve u svemu, mislim da sam potpuni promašaj				1	2	3	4	5
R10	Nema mnogo toga čime bih se ponosio/ponosila				1	2	3	4	5
R11	S vremena na vreme pomislim da nimalo ne vredim				1	2	3	4	5
R12	Voleo/volela bih da imam više samopoštovanja				1	2	3	4	5
R13	Vredim bar koliko i drugi ljudi				1	2	3	4	5
R14	Imam pozitivno mišljenje o sebi				1	2	3	4	5
R15	Mogu da obavim razne stvari isto tako dobro kao i drugi ljudi				1	2	3	4	5
R16	Mislim da imam veliki broj kvaliteta				1	2	3	4	5
R17	Verujem u sebe i svoje sposobnosti				1	2	3	4	5
S18	Ja sam jako odgovorna osoba				1	2	3	4	5
S19	Moj život je pod mojom kontrolom				1	2	3	4	5
S20	Uspešno pronalazim smisao, cilj i misiju u svom životu				1	2	3	4	5
S21	Svaki dan za mene je nov i drugačiji				1	2	3	4	5
S22	Kada bih mogao/mogla da biram živeo/živela bih ponovo ovakav život				1	2	3	4	5
S23	U odnosu na druge čini mi se da moj život ima smisla				1	2	3	4	5
S24	Svakodnevni zadaci za mene su izvor radosti i zadovoljstva				1	2	3	4	5
S25	Moje postojanje je puno smisla				1	2	3	4	5
S26	Kada bih danas umirao/umirala osećao/osećala bih da je ovaj život vredelo živeti				1	2	3	4	5
S27	Kada razmišljam o mom životu uvek vidim razloga za svoje postojanje				1	2	3	4	5
S28	Malo napredujem u ostvarivanju životnih ciljeva				1	2	3	4	5
S29	Moj život mi izmiče iz ruke i njime upravljaju spoljni faktori				1	2	3	4	5
S30	Često se dosađujem				1	2	3	4	5
S31	U životu nemam nikakav cilj				1	2	3	4	5

	1 = Potpuno netačno	2 = Uglavnom netačno	3 = I tačno je i nije	4 = Uglavnom tačno	5 = Potpuno tačno				
S32	Život mi je prilično prazan, ispunjen samo lošim stvarima				1	2	3	4	5
S33	Ovakav život ne nudi mi smisao i nadu				1	2	3	4	5
S34	Da sam mogao/mogla da biram ne bih se rodio/rodila u današnje vreme				1	2	3	4	5
S35	Uprkos svemu što se dešava oko mene treba živeti				1	2	3	4	5

VIII DEO UPITNIKA

PREFERIRANI NAČINI ŽIVOTA

Mnogi naučnici tvrde da ljudski postupci proističu iz načina, odnosno stilova života. Mi ćemo Vam ponuditi opise nekih stilova života, a Vas molimo da na skali od jedan do pet označite U KOJOJ MERI VAM SE SVAKI OD NAVEDENIH STILOVA DOPADA. Značenja brojeva od 1 do 5 napisana su Vam iznad opisa stilova.

	1 = Uopšte mi se ne dopada	2 = Ne dopada mi se	3 = Neodlučan/na sam	4 = Dopada mi se	5 = Veoma mi se dopada				
8.1	Prvi stil: Treba se prepustiti sadašnjosti i uživati u neposrednim zadovoljstvima. Novac trošiti na postizanje što više zadovoljstva u životu.				1	2	3	4	5
8.2	Drugi stil: Raditi, štedeti i novac trošiti na korisne stvari. Sticati materijalna dobra i težiti materijalnoj sigurnosti.				1	2	3	4	5
8.3	Treći stil: Pomagati druge ljude, posvetiti život drugima. Biti dobar i velikodušan prema drugim ljudima, žrtvovati se za druge.				1	2	3	4	5
8.4	Četvrti stil: Biti aktivan u menjanju stanja i odnosa u okolini i širem društvu. Boriti se za daleke ciljeve i ideje, čak i onda kada u tome nemamo uspeha i kada nailazimo na otpore u okolini.				1	2	3	4	5

8.5 Koji Vam se od ovih stilova **NAJVIŠE** dopada? _____

(Napišite njegov broj na liniju)

8.6 Koji Vam se od ovih stilova **NAJMANJE** dopada? _____

(Napišite njegov broj na liniju)

8.7 Koji je od ovih stilova **najbliži Vašem sadašnjem životu?** _____

(Napišite njegov broj na liniju)

IX DEO UPITNIKA

DELIKATNA PITANJA

Ovaj Deo Upitnika nam je **JAKO VAŽAN**. On sadrži pitanja o **VAŠIM PRVIM RIZIČNIM PONAŠANJIMA I PRVIM SUKOBIMA SA ZAKONOM**. ZATO VAS POSEBNO MOLIMO ZA ISKRENE ODGOVORE. Imajte u vidu: **NE INTERESUJE NAS NIŠTA KONKRETNO, VEĆ SAMO NEKE NAČELNE STVARI. PODSEĆAMO VAS DA JE UPITNIK ANONIMAN, A VI ČUVAJTE ANONIMNOST ODGOVORA TAKO ŠTO NE DOZVOLITE DA IH DRUGI VIDE.**

Počecemo sa onim pitanjima koja su najlakša:

9.1 Da li pušite?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Ne   2. Ponekad   3. Da

9.2 Ako pušte, koliko ste imali godina kada ste zapalili prvu cigaretu?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Ne pušim   2. Počeo/počela sam u svojoj _____ godini
(napišite broj godina na liniju)

9.3 Da li pijete alkoholna pića?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Ne pijem uopšte   2. Samo ponekad   3. Jednom ili nekoliko puta mesečno   4. Jednom ili nekoliko puta nedeljno   5. Jednom ili nekoliko puta dnevno

9.4 Koliko ste imali godina kada ste prvi put popili jedno (ili više) alkoholnih pića?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Uopšte ne pijem   2. Imao/la sam _____ godina
(napišite broj godina na liniju)

9.5 Mnogi mladi ljudi danas iz radoznalosti ili nekog drugog razloga probaju drogu. Da li ste nekad do sada i Vi to uradili?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nisam nijednom   2. Jesam jednom   3. Jesam dva puta   4. Jesam tri puta   5. Jesam više puta

9.6 Ako jeste, koliko ste imali godina kada se to prvi put desilo?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nisam probao/probala drogu   2. Imao/imala sam _____ godina
(napišite broj godina na liniju)

9.7 Da li sada ponekad koristite drogu?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Ne koristim   2. Da, ali veoma retko   3. Da, s vremena na vreme   4. Da, kad osetim potrebu

9.8 Da li znate koje sve vrste droge mladi danas najčešće PROBAJU i KORISTE. Navedite nam koje su to vrste:

9.8.1 A) Droge koje se najčešće probaju _____
(napišite na liniju)

9.8.2 A) Droge koje se najčešće koriste _____
(napišite na liniju)

9.9 Veruje se da među mladima postoji solidarnost kad je droga u pitanju. Da li ste Vi nekad nekom...

a) Ponudili drogu (zaokružite broj ispred jednog odgovora)	1. Nisam nijednom	2. Jesam jednom	3. Jesam dva puta	4. Jesam tri puta	5. Jesam više puta
b) Poklonili drogu (zaokružite broj ispred jednog odgovora)	1. Nisam nijednom	2. Jesam jednom	3. Jesam dva puta	4. Jesam tri puta	5. Jesam više puta
v) Pozajmili drogu (zaokružite broj ispred jednog odgovora)	1. Nisam nijednom	2. Jesam jednom	3. Jesam dva puta	4. Jesam tri puta	5. Jesam više puta
g) Prodali drogu (zaokružite broj ispred jednog odgovora)	1. Nisam nijednom	2. Jesam jednom	3. Jesam dva puta	4. Jesam tri puta	5. Jesam više puta

9.10 A da li ste nekom drugu ili drugarici (ne mora biti iz škole), pomogli da proda ili da kupi drogu?
(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nisam
nijednom

2. Jesam
jednom

3. Jesam
dva puta

4. Jesam tri
puta

5. Jesam
više puta

9.11 Da li ste nekad kupili drogu pa je posle, iz razloga koji nisu bitni, prodali nekom drugom?
(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nisam
nijednom

2. Jesam
jednom

3. Jesam
dva puta

4. Jesam tri
puta

5. Jesam
više puta

A SADA O JOŠ JEDNOJ ISTO TAKO DELIKATNOJ OBLASTI. INTERESUJU NAS VAŠI SUKOB I SA ZAKONOM. I DALJE VAS MOLIMO ZA ISKRENE ODGOVORE.

9.12 U današnje vreme nije neobično da mladi u Vašim godinama naprave neke greške i dođu u sukob sa zakonom. JESTE LI VI IMALI NEKI SUKOB SA ZAKONOM? NE INTERESUJE NAS DA LI JE TO OTKRIVENO ILI NIJE. NE INTERESUJE NAS NI ŠTA JE BILO. Samo nas interesuje JESTE li ili NISTE.

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nisam

2. Jesam

9.13 Ako jeste, koliko ste godina imali kada se to desilo prvi put?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nije bilo sukoba sa zakonom

2. Imao/imala sam _____ godina
(Napišite broj godina na liniju)

9.14 Ako jeste, da li se taj sukob desio jednom ili više puta?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nije bilo sukoba sa zakonom	2. Desio se samo jednom	3. Desio se dva Puta	4. Desio se više od dva puta

9.15 Da li ste to ponašanje, zbog kog ste imali sukob, planirali ili se ono desilo spontano?

(zaokružite broj ispred jednog odgovora)

1. Nije bilo sukoba sa zakonom	2. To se desilo spontano	3. Planirao/la sam

*
*   *

Hvala na saradnji!

БИОГРАФИЈА

Ивана Д. Радовановић рођена је у Београду 1973. године, где је и завршила основну школу. X београдску гимназију "Михајло Пупин" на Новом Београду, природно-математички смер, завршила је 1992. године. На Дефектолошком факултету, на Смеру за превенцију и ресоцијализацију лица са поремећајима у друштвеном понашању, дипломирала је 2002. године са просечном оценом 8,96 и стекла звање дипломираног специјалног педагога. На последипломским-магистарским студијама на Дефектолошком факултету Универзитета у Београду (Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију), научно подручје превенција и ресоцијализација лица са поремећајима у друштвеном понашању, испите предвиђене наставним планом магистарских студија, положила је са просечном оценом 9,83. Магистарску тезу под називом „Повезаност особина личности Ајзенковог спектра са поремећајима понашања у школи“ успешно је одбранила на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију 26.11.2010. године, пред комисијом у саставу: председник комисије проф. др Жарко Требјешанин, редовни професор Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, чланови комисије проф. др Бранко Ћорић, ванредни професор Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, проф. др Желимир Кешетовић, ванредни професор Факултета безбедности Универзитета у Београду и ментор проф. др Зоран Илић, ванредни професор Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.

На Институту за ментално здравље, 2011. године завршила је едукацију из Системске породичне психотерапије и добила звање породичног саветника. Похађала је тренинг „Трговина људима и међународни стандарди“ у организацији Виктимолошког друштва Србије, као и четвородневну радионицу „Оквир рада полиције са жртвама криминала“ у организацији Одељења за спровођење закона Мисије ОЕБС у Србији. Учествовала је у реализацији три научна пројекта, чији је носилац била Криминалистичко-полицијска академија – *Корупција у јавној управи, Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвена реакција* и *Криминалитет у Србији – инструменти државне реакције*.

На Вишој школи унутрашњих послова, запослена је од 2003. године. Од септембра 2011. године, ангажована је као сарадник у звању сарадник у настави за ужу научну област Криминалистичка превенција, за наставне предмете: Превенција криминала – основне академске студије и Превенција криминала – основне струковне студије, након чега је изабрана за сарадника у звању асистента на истим предметима - Превенција криминала – на основним академским студијама и Превенција криминала – на основним струковним студијама.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а	Радовановић, Д. Ивана
број индекса	

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом „Злоупотреба дроге у популацији средњошколских ученика: феноменологија, етиологија и модели превенције“

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, март 2016. год.

Radovanović Ivana

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора	Ивана, Д. Радовановић
Број индекса	
Студијски програм	
Наслов рада	„Злоупотреба дроге у популацији средњошколских ученика: феноменологија, етиологија и модели превенције“
Ментор	Проф. др Зоран Илић

Потписани/а Ивана Радовановић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, март 2016. год.

Radovanović Ivana

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Злоупотреба дроге у популацији средњошколских ученика:
феноменологија, етиологија и модели превенције

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

Ladovanović Ivana

Универзитет у Београду
ФАКУЛТЕТ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ
University of Belgrade
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

Београд, Стевана 2, 11000 Београд, тел. 011/2183-050, факс 011/2183-081
e-mail: info@fasper.bg.ac.rs, http://www.fasper.bg.ac.rs
ПИБ: 101821989, матични број: 07017766, жиро рачун: 840-1787666-66

ИЗЈАВА

Изјављујем да сам у циљу уписа на Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију добровољно дао личне податке и овлашћујем Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију и Универзитет у Београду да могу да унесу ове податке у електронску базу података као и да воде потребну евиденцију о мојим обавезама и резултатима током студирања у папирној и електронској форми. Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију и Универзитет у Београду се обавезују да ће ове податке користити само ради ефикасног вођења прописане евиденције о резултатима студирања студената, генерисања потребних статистичких података, достављања тражених података Министарству просвете, науке и технолошког развоја (без података о личности), као и да добијене податке неће учинити доступним неовлашћеним лицима.

У Београду, март 2016.

Радоваковић Јана

Потпис студента